

מחקרים במקרא בתרגומיו ובמפרשיו

מאת

עזרא-ציון מלמד

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית
ירושלים תשמ"ד

מסח"ב 965-223-515-6 ISBN
נדפס בישראל
בדפוס קואופרטיבי אחוה, ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
11	שיחתם של אבות בספר בראשית
	א. המשקל; ב. התקבולת; ג. השלוב; ד. השיכול; ה. החתימה ו. הצד האמנותי.
33	קניית מערת המכפלה (בראשית פכ"ג)
42	השפעת התורה בספר שופטים
	א. שירת דבורה; ב. גרעון והמלאך.
49	שמואל ב' פרק כ"ב — תהלים מזמור י"ח (לשאלת ההקבלות במקרא)
	א. השלמות; ב. הוספות והשמטות; ג. שפורי סגנון; ד. מודרניזציה; ה. כתיב; ו. שנויים; ז. סתומות; ח. מי חיבר את השיר? ט. זמן חבורו.
61	השפעת הארמית על אוצר לשונו של ישעיה
84	תיקוני סופרים וכינויי סופרים בספר איוב
90	מגלת רות לאור ההלכה
	א. מתנות עניים; ב. נשואי רות; ג. נעמי חכונה בנחלת בעלה; ד. מי מייבם? ה. קנין סודר; ו. מוזן הפועלים; ז. סדר ומשטר בישראל; ח. מה שמו של הגואל? ט. חיי החברה בישראל ובמזרח; י. סיכום.
99	בנימין וגלעד
104	הכפרה במקרא
115	כינוי של הנשיא (המלך) במקרא

- 123 שימושי-לשון במקרא המיוחדים לה'
א. שינוי צורה; ב. משקלות שונים; ג. פעלים מיוחדים; ד. בניינים מיוחדים; ה. פעלים עם "לפני".
- 142 שנים שהם אחד (EN ΔΙΑ ΔΥΟΙΝ) במקרא
א. מהו הן-דיא-דיאון? ב. הד"ד נוספים; ג. דרכי השימוש בהד"ד; ד. שינוי סדר; ה. תלוקת הד"ד; ו. הדלת והסוגר משפט אחד.
- 160 מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא
א. שמות קדש; ב. שמות מקומות; ג. שמות בעלי חיים; ד. שנים-שהם-אחד נוספים; ה. שמות מורכבים; ו. אנוש בן אדם; ז. שילוב הדלת והסוגר; ח. בספרות שלאחר המקרא; ט. סיכום.
- 193 השמות "בהמה", "עיר" ו"בקר" ככינוי
- 200 "את" בשירת המקרא
- 217 תרגום יונתן ותפסיר ערבי של שירת דבורה
א. תרגומים שונים; ב. פירושים; ג. הוספות לביאור וקישור; ד. תפסירים בעקבות יונתן; ה. שימוש בלשון העברית; ו. תרגום על-פי לשון חכמים.
- 226 לתרגום השבעים לספר מיכה
א. תרגום שונה; ב. מלים לא שכיחות; ג. פסוקים קשים; ד. שמות מקומות; ה. השפעת פסוק אחר; ו. פירושים; ז. תוספת לשם פירוש; ח. חילופי אותיות; ט. נוסח משובש; י. טעויות קריאה ושמיעה; יא. קיצורים; יב. שני תרגומים; יג. היחס לספרים אחרים; יד. סיכום.
- 242 תרגום משלי
א. יחודו; ב. דעות החוקרים; ג. פתרון חלק מן הבעיות; ד. השוואת התרגום הארמי לסורי; ה. לאוצר לשונם של הסורי והארמי; ו. כיצד השתמש הארמי בתרגום הסורי שלפניו? ז. הארמי תקן את התרגום הסורי שלפניו בפסוקים הרבה; ח. סיכום. נספחות: א. נוסח הערוך, ב. נוסח התרגום בהוצ' לגרד.
- 316 לתרגום מגלת רות
- 321 תרגום שיר השירים
א. שימושו של המתרגם במקרא; ב. התרגום וספרות התלמוד; ג. לשונו של המתרגם; ד. זמנו של התרגום ומקום חיבורו.
- 336 תפסיר תהלים בפרסית
א. תיאור כתבי היד; ב. תרגום שמות הקודש והרחקת ההגשמה; ג. מילים עבריות שנשארו בתרגום; ד. תרגום לפי הענין; ה. הוספות בתרגום; ו. פירושו של המתרגם; ז. השפעת התרגום הארמי; ח. תרגום ע"פ פירוש רש"י; ט. שינויים והוספות ע"פ מדרש; י. תרגומים ע"פ פירושו של ראב"ע; יא. טעויות בתפסיר; יב. השמטות בתרגום. נספח (מעשה שאירע ליהודים)

א. פי' רד"ק לתהלים דפוס ראשון ודפוס ויניציאה; ב. הדיבור המתחיל;
ג. ציטאטים; ד. כחיב; ה. טעויות; ו. תחימות הספרים. ז. השמטות;
ח. תיקונים בציטאטים; ט. תיקוני טעויות סופר וטעויות דפוס; י. השלמות
והוספות; יא. חילופים; יב. השמטת מלים; יג. ח"ג באותיות; יד. ח'ג
מחמת טשטוש בד"ר; טו. השיר "מסלות בלבבי".

ב. פירושו המקוצר של רד"ק: א. מהותו של דפוס קרימונא שכ"א; ב. הדפוס
שעל פיו נדפס; ג. השמטת מקראות וקיצור לשון; ד. השמטת פירושים שונים;
ה. השמטת מדרש; ו. השמטות ושינויים בעטיה של הצנזורה; ז. סיכום.

420 לפירוש נ"ך של ר' ישעיה מטראני

א. דרכו בפירוש המקרא; ב. הגדרות; ג. מקרא קצר; ד. מקרא מסורס;
ה. פירושים מתמיהים; ו. מלים וצורות יחידאיות; ז. הערותיו; ח. שמוש
בחרגום; ט. ר' ישעיה והמפרשים שלפניו; י. פי' רי"ד למקרא ולספרות
התלמוד; יא. עניני דקדוק בפי רי"ד; יב. בלע"זים בפי רי"ד; יג. סיכום.

443 שיטת פרשנותו של מלבי"ם

455 טעמי המקרא בדברי פרשני המקרא

461 רשימת המקומות שבהם נתפרסמו המאמרים לראשונה

463 מפתח

471 קיצורים וראשי תיבות

474 לוח תיקונים

פתח דבר

ויקראו בספר בחורת האלקים
מפורש ושום שכל
ויבינו במקרא (נחמ' ח ח)

האמורא רב מפרש פסוק זה כך: "ויקראו בספר — זה מקרא, מפורש — זה תרגום, ושום שכל — אלו הפסוקים, ויבינו במקרא — אלו פיסוקי הטעמים". את היסוד לשלשה כלים אלו להבנת המקרא: קריאה נכונה, פיסוק הטעמים ותרגום מדויק — הניח אבא מארי זצ"ל בלימוד המקרא שלי בילדותי: הקפיד תמיד, שאדייק בקריאת התורה בציבור ובפיסוק הטעמים — מצד אחד, ואתרגם בדיוק לפרסית-יהודית את פרשת השבוע וההפטורה ואת פסוקי הנביאים והכתובים שב"חק לישראל" מדי יום ביומו. וכן תירגמתי בציבור רש"י לפרשת השבוע במנחה של שבת בלשון פרסית-יהודית וכיוצא באלה. כמובן כל התרגומים האלה היו בעל-פה: העינים רואות את הטכסט העברי והלשון מתרגמת לפרסית-יהודית. ותפסיר זה היה תמיד תרגום מילולי (בלא שינויים והוספות שבתרגומים הארמיים). אסתפק בפרט אחד מדרך תרגום זה: מ"ם השלילה — תורגמה: אז נה (=מן לא). וכשהייתי מתריס ואומר: "לא" אין כתוב כאן! היה גוער בי: כך מתרגמים מ"ם זאת. ורק כשגדלתי ולמדתי דקדוק נגלה לי סוד תרגומה של מ"ם זו.

והוא, אבא מארי זצ"ל, שהיה ידוע כאחד הדרשנים הגדולים (בפרסית ובעברית), חנכני להבחין בין פשט לדרש (כתלמידו של אבי הפרשנים רש"י ז"ל). היה לו גם חוש מדעי להשוואת מקורות ולבקורת. ושלא מדעת הלכתי בעקבותיו במחקריי, הן במקרא והן בספרות החלמוד. ובכל מה שלמדתי ולימדתי נסיתי לעמוד על הקשיים ולהקיש ענין לענין, לפי ש"דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ראש השנה פ"ג נח טע"ד). וכשעמד לפני ענין קשה או פסוק סתום, עמדו לפני עיניי דברי הירושלמי (פאה פ"א טו ע"ב וש"נ): "כי לא דבר רק הוא מכס (דב' לב מז) — ואם רק הוא — מכס. למה? שאין אחס יגיעין בו". פעמים שיגעתי ומצאתי, ולפעמים נפלאו ממני הענין והפסוק ונשארו ב"קשיא".

והנה נפתח המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, שהיה ביסודו מכון למחקר ולא למחן תארים, והייתי בין תלמידיו הראשונים, ונפתחו לפני אופקים חדשים של מקצועות המסייעים בידי חוקר המקרא להבין את הריאליה, למדתי לעיין בעצמי בתרגום השבעים, בוולגטה ובפשיטתא ולהיעזר בהם לפירוש המקרא (לא ל"תיקונים"), כי כל תרגום הוא בראש ובראשונה פירוש, כדברי רב: "מפורש — זה תרגום". וברוך ה' שנחן חניני בעיני עורכים וקיבלו את מאמרי ברצון. וזכור לטוב מו"ר פרופסור י"נ אפשטיין זצ"ל, שהזמינני להיות עוזרו בעריכת ה"תרביץ", וגם פתח לפני את שערי ה"תרביץ", שבו נתפרסמו חלק רב מן המאמרים שבספר זה. היום בהגיעי לגבורות בחסדי יוצר האדם, אמרתי: עת לכנוס את מחקריי הפזורים לספרים, וספר זה "מחקרים במקרא" יצא ראשונה.

עשרים וחמשת המחקרים המכונים בספר זה ראו אור באכסניות שונות במשך חמשים שנה. הראשון שבהם "בנימין וגלעד" הודפס כתריץ בשנת תרצ"ד. קדם לו מחקרי הגדול "האונומאסטיקון של אבסכיוס", שגם הוא קשור קשר הדוק במקרא, וגם הוא נתפרסם בהמשכים בתריץ בשנים תרצ"ב–תרצ"ג. וגם תרגום האונומאסטיקון לעברית נדפס בהמשכים בתריץ בשנים תש"ח ותש"י (ויצא לאור כספר בכמה מהדורות).

חלק גדול מן המחקרים נכתבו כהמשך להכנת השיעור ופולפול תלמידים בכתות הגבוהות של בית הספר היסודי ובבית המדרש למורים העברי ע"ש דוד ילין ובהכנת הרצאותי והסמינריונים והתרגילים בפרשנות המקרא בחוג המקרא באוניברסיטה העברית בירושלים. גם שאלותיהם של המשתתפים בשעורי השבתות, שקבעתי בישיבת "שערי רחמים" של אבא מארי זצ"ל, הניבו פירות למחקר, "מתלמידי יותר מכולם". כולם יעמדו על הברכה.

סידרתי את המאמרים לפי תוכנם (ולא לפי סדר פרסומם), וחילקתיים לארבעה מדורות: הראשון (א–ח) לפי ספרי המקרא: המחקר קשור לספר מסוים, השני (ט–טו) — בנושא מסוים בספרים שונים (למשל "שנים שהם אחד"), השלישי (טז–כא) — על תרגומים, הרביעי (כב–כה) — על מפרשים. שני המדורות האחרונים הם כעין המשך לספרי "מפרשי המקרא", שיצא גם הוא בהוצאת ספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים (מהדורה א' — בתשל"ה, מהדורה ב' — בתשל"ח).

כמה ממחקריי פתחו לחוקרים צעירים (ביניהם גם תלמידיי) דרך לחקור בהרחבה בפרטים, שנגעתי בהם או שרמזתי להם בקצרה. ויש מחקרים, שעוררו השגות ובקורות, ומינו ומינייהו איתחוורא שמעתתא.

כאן מקום אתי להעיר למחקרי "תרגום יונתן ותפסיר ערבי לשירת דבורה". בתפסירה של הפטרה זו עסקו גם ידידי פרופ' יהודה רצהבי וד"ר יונתן שונרי. וקדם לפרסומי שלשתנו פרופ' גולדציהר, שפירסם ברבעון הצרפתי REJ (כרך נ"ב, יולי 1906) קטע מתרגום זה, ובסופו רשום: "הדא תפסיר נבואת דבורה לאבן גנאח".

אבל שלשת החוקרים האחרים עסקו בתרגום הערבי בלבד, ואילו אני דנתי בעיקר בתרגום הארמי ובהוספותיו ובגליונותיו, ואת התרגום הערבי שבקטע פירסמתי בלא לדון בו כלל.

אני מקווה שרכוזם של כל מחקרי במקרא (והמפתחות המפורטים שבסוף הספר) יביא ברכה לתלמידי חכמים ולכל חוקרי המקרא, וישמש להם מנוף להפוך במקרא ולהפוך בו ולהעמיק חקור בנושאים אחרים במקרא הדומים להם או הקרובים להם, והיה זה שכרי.

וזכור לטוב הפרופסור הראשון לפרשנות המקרא באוניברסיטה העברית מו"ר הרב פרופסור משה צבי סגל זצ"ל, שקרבני בשנות למודי כאב, ועודדני לעסוק במחקר המקרא, ולאחר פרישתו מהוראה המליץ עלי בפני שלטונות האוניברסיטה העברית, והם הזמינוני להורות פרשנות המקרא בחוג המקרא, וב"ה זכיתי להעמיד תלמידים, ומהם תלמידים המחכימים את רבם.

נתגלגלה זכות ע"י זכאי: הוצאת ספרים ע"ש מאגנס החליטה להוציא גם את ספרי זה, ותודתי נתונה לוועד ההוצאה על החלטתם זו. וברכתי, ברכת כהן, למנהל ההוצאה ידידי ר' בן-ציון יהושע ולמשנהו ר' דן בנוביץ, שעסקו גם בהוצאת ספרי זה באהבה ובמסירות, והוציאו כלי מפואר מתחת ידם.

ואחתום בשבח לבוראי, שנתן לי חכמה ובינה, וברכני בכח ואון להתגבר על יסורי הגוף ולעסוק בתורה ולהגיע במדת יכולתי לאמיתה של תורה. ועל הכל ברכני באשת חיל, השמחה בחלקנו ובחורתי. יתן לה ה' בריאות הגוף והנפש.

ואני תפלה, שבחסדיו יזכני להוציא לאור גם את שני הקבצים האחרים, שיכללו את שאר מחקריי בשטחים אחרים, ויעזרני לסיים את שאר ספריי, אשר אתי בכתובים, ולהגישם לפני חבריי ותלמידיי.

והשוכן בציון יקיים לנו חפלת נעים זמירות ישראל "שלום רב לאוהבי תורתך" — שלום-אמת על ישראל, ושלום-אחים בתוך העם היושב בציון, אמן!

החותם את הברכה המשולשת ב"שלום"

ע"צ מלמד

ירושלים, ב' בכסליו שנת "חרות עמך" לפ"ק
ביום הגיעי לגבורות בחדרי קוני

שיחתם של אבות בספר בראשית

חז"ל אמרו ייפה שיחתן של עבדי אבות וכו' (1). ואם שיחתם של העבדים כך, של האבות עצמם עאכ"ו. ועוד כשם שישותא דינוקא בשוקא או דאבוה או דאמיה (2). כך שיחתם של עבדי הבית יונקת בתכנה ובצורתה משיחתם של אדוני הבית (3). ושיחתם של אבות יפה היא לא רק בתכנה אלא גם במבנה ובצורתה, כי יונקת היא מעולם השירה. לא רק הברכות והתפלות שבפי האבות שירה היא, אלא גם דבוריהם ושיחותיהם. מצוותיהם ובקשותיהם, מאת ה' ומלאכיו או מאת אחיהם, בניהם ועבדיהם, שירה היא. וכאבני חן משובצים הם בחוך ספורי ס' בראשית, שהוד שירת קדומים חופפת עליהם. וכל הסימנים שמנו חכמים בשירה נמצאים גם בשיחות אבות. לא עסקתי במחקר זה לא בדברי ה' ומלאכיו ולא בחפלות וברכות של בני אדם (4), שהם פיוט ודאי. למשל "עשרה מאמרות שבהם נברא העולם", שויום שורה על כל שתי פרשיות הבריאה ומשוה להן צורת פיוט נשגב (5). לא עסקתי גם בפתרונות החלומות של יוסף, שבמדה רבה גובלים הם עם הנבואה, שהרי כחלום, שהוא אחד מששים לנבואה (5א), כן פתרוננו וכך אומר יוסף "הלא לאלקים פתלנים" (בר' מ ח) (6). כנגד זאת נכנסו בשטח מחקרנו שיחות כל האישים שבס' בראשית, ואפי' דברי הנחש, ולא הצטמצמו באבות בלבד.

א. המשקל

המשקל בשירת המקרא לא נחקר עדיין אלא בכללותו, ופרטיו לא נקבעו. למשל, אחד הקשיים בקביעת משקלו של שיר הוא קביעת ערכן של המלים הקטנות, מלות היחס ומלות הקשר וכיוצא. קשה לקבוע מתי חשב המחבר את המלה ליחידת משקל ומתי צרפה למלה הסמוכה, לפנייה או לאחריה. בעל כרחנו נשען בזה על הטעמים ובעלי הנקוד, והמקף ישמש לנו למכריע בשאלה זו (7). ורק לעתים רחוקות נאלץ לסור מאחריו.

(1) ב"ר ס יא, בקשר לדברי עבד אברהם (אליעזר), שאינם אלא חזרת דברים.

(2) סוף סוכה (נו ב).

(3) ומיריעתם בלשון עמם, השוה המסופר על אמתו של רבי (ר"ה כו ב), ועי' מ"ש על זה א. בן-יהודה.

עד אימתי דברו עברית, מלון הלשון העברית, המבוא הגדול עמ' 244.

(4) אף על פי כן לא נמנעתי מלהביא כמה פרטים גם מסוגים אלו לחזק את המסקנות.

(5) עי' למשל קאסוטו, מאדם ער' נח, עמ' 5.

(5א) ברכ' נו ב.

(6) וכן כשפרעה אומר לו "ואני שמעתי עליך לאמר השמע חלום לפחד אתו" (מא טו) עוננו יוסף:

בלעדי אלקים וגו'.

(7) למשל המלה "נא" (שחמיד היא מלה שניה במשפט 1) פעמים שהיא מוקפת ופעמים שאינה מוקפת.

וקשה למצוא אז הטעם, השוה: הנביאיני נא מעטמים מכרך (כד יז) — בלא מקף [לפי הערתו של פריש' קאסוטו

ברקתי ומצאתי שאם המלה שלסני "נא" היא בת 4 הברות אין מקף]. השקיני-נא מעטמים מכרך (עם מג) — במקף ו

שוכו-נא (ירמ' כה ה, לה טו), שוכו נא (ירמ' יח יא, זכ' א ד).

- אבל גם על פי הידוע לנו נוכל לקבוע שאף בשיחות שבס' בראשית יש משקל וקצב.
- (א) הנה דבורו הראשון של אדם הראשון (ב כג8) בקצב:
- זאת הפעם / עצם מעצמי / ובשר מבשרי (2 : 2 : 2)
- לזאת יקרא אשה / כי מאיש לקחה-זאת (9 : 3 : 3)
- (ב) וכן שיחתו הראשונה של הנחש (10) עם האשה (ג ד-ה):
- לא-מות תמותן / כי ידע אלקים (3 : 2)
- כי ביום אכלכם ממנו / ונמקחו עיניכם (11 : 2 : 3)
- והייתם כאלקים / ידעי טוב ורע (3 : 2)
- (ג) וכן דבורו הראשון של קין, התנצלותו לפני ה' (ד יג-יד):
- גדול עוני מנשוא (3)
- הן גרשת אתי היום / מעל פני האדמה (12 : 2 : 4)
- ומפניך אסתר / והייתי נע וגד בארץ (4 : 2)
- והיה כל-מצאי יהרגני (3)
- ולפי הפי' "עוני" = ענשי (13), תהא החתימה מעין הפתיחה (ועי' להלן).
- (ד) וכן במדרש שמו של שת בפי חוה (ד כה):
- כי שת-לי אלקים / זרע אחר (2 : 3)
- תחת הבל / כי הרגו קין (14 : 3 : 2)
- (ה) והרי דבורו הראשון של אברם לשרי אשתו (יב יא-יג):
- הנה-נא ידעתי / כי אשה יפת-מראה את
- והיה כי-יראו אתך המצרים
- ואמרו "אשתו זאת" / והרגו אתי / ואתך יחיו
- אמרי-נא "אחתי את" / למען ייטב-לי בעבורך / וחיתה נפשי בגללך
- יש כאן תקבולת במשקל ובתוכן: כי אשה... והיה כי יראו... (4 : 4)
- ואמרו... אמרי-נא... (3 : 3)
- אשתו זאת — אחתי את (2 : 2)
- והרגו אתי / ואתך יחיו (2 : 2)
- למען ייטב-לי בעבורך / וחיתה נפשי בגללך (3 : 3)
- (ו) וכן כשהוא מזמין אליו את האנשים-המלאכים (יח ג-ה):
- אם-נא מצאתי חן בעיניך
- אל-נא תעבר מעל עבדך
- יקח-נא מעט-מים / ורחצו רגליכם / והשענו תחת העץ
- ואקחה פת-לחם / וסעדו לבכם / אחר תעברו
- כי-על-כן עברתם על-עבדכם.

(8) הכונה לס' בראשית, וכן בכל מקום לחלן שאין שם חסמר נזכר.

(9) יש מקף לפני "זאת", אבל מסתבר יותר שח"כ" צרפה ל"מאיש". ועי' גם דברי פרופ' מ. ד. קאסוטו מאדם ער נח, עמ' 75.

(10) שער שלא נתקלל היה כבן אדם למעשיו ולדבורו, השווה ב"ר יט א.

(11) אף כאן יש לצרף "כי" ל"ביום". ועי' קאסוטו, שם, עמ' 81.

(12) "מעל פני" נחשבות ליחידה אחת, אע"פ שאינן מוקפות. (ודע: "על-פני" — מוקפות חמיר, מעל פני —

אינן מוקפות חמיר). ואולי "פני האדמה" נחשבות ליחידה אחת, אע"פ שאינן מוקפות.

(13) כפי' חראב"ע, ועי' סקני' 109 ויעקב 143 וקאסוטו 127. (14) כך מחלק גם קאסוטו, עמ' 140

אתה מוצא כאן תקבולת במשקל ובתוכן. והענוה והכבוד בולטת בכל שורה :
אמ־נא. אל־נא. יקח־נא. ואקחה : "עבדך" – במשפט הפתיחה (15) ו"עבדכם" במשפט החתימה.
(ז) וכן גם פנייתו של לוט (16) אליהם קצובה ושקולה (יט ב) :

הנה נא־אדני (3)
סורו נא אל־בית עבדכם (3) (17)
ולינו ורחצו רגליכם (3)
והשכמתם והלכתם לדרככם. (3)
(ח) וכן אתה מוצא משקל בדברי־בקשתו מאנשי סדום (יט ז־ח) :
אל־נא אחי תרעו (3)
הנה־נא לי שתי בנות / אשר לא־ידעו איש (4 : 3)
אוציאה־נא אתהן אליכם / ועשו להן כטוב בעיניכם (3 : 4)
רק לאנשים האל / אל תעשו דבר (3 : 18)
כי־על־כן באו בצל קרתי (4)
הדבור כאלו נחלק. לענין המשקל. ל'ג' חלקים (3 : 4 : 3 / 3 : 4 : 3) :
חלק אמצעי־מרכזי (19) ושני חלקים תואמים משני צדיו.
(ט) משקל נמצא גם בהשבעת אברהם את עבדו (כד ב־ד) :
שים־נא ידך תחת ירכי / ואשביעך בה' / אלקי השמים ואלקי הארץ (20) (4 : 2 : 4)
אשר לא־תקח אשה לבני / מבנות הכנעני / אשר אנכי יושב בקרבו (4 : 2 : 4)
כי אל־ארצי ואל־מולדתי תלך / ולקחת אשה לבני ליצחק (4 : 4)
השורה הג' קצרה יותר, חסרה החלק האמצעי, משום שהיא אינה כלולה בשבועה (עי' להלן).
ושקולה אף תשובת העבד (שם ה) :
אולי לא־תאבה האשה / ללכת אחרי אל־הארץ הזאת (4 : 3)
ההשב אשיב את־בנך / אל־הארץ אשר יצאת משם (3) (4 : 21)
(י) קצובים הם אף דברי יצחק לאבימלך ומליו (כו כז) :
מדוע באתם אלי / ואחם שנאתם אותי / ותשלחוני מאתכם (3 : 2 : 2)
שים לב שבכל חלק יש גוף א' וגוף ב'.
(יא) וכן דבריו לעשו בנו (כז ב־ד) :
הנה־נא זקנתי / לא ידעתי יום מותי (2) (3 : 22)
ועתה שא־נא כליך / תליך וקשתך (3 : 2)
וצא השדה / וצודה לי צִידה (2 : 3)

- (15) הלשון "אם נא מצאתי חן בעיניך" אינו אלא בסוי טנינה, כמו "בבקשה ממך" בספרות התלמוד. ומצוי הוא בבראשית, שמות, שופטים, שמואל ואסתר.
(16) הוא למד מאברהם לא רק מדת הכנסת אורחים, אלא גם דרך קבלת אורחים : אבל שכנותו בסדום טָצְרָה את מדתו וקצרה את דבריו.
(17) לפי המסורה, מקף אתרי "נא" הא' (שלא מצאנו כדוגמתו בשום מקום אחר!) וחסרון מקף לסני "נא" בשורה ב', תחא חתלוקה 2 : 4.
(18) לפי המסורת יש מקף אחרי "אל".
(19) שחרי זהו עיקר דרישתם של אנשי סדום, כמי שהיטיב להבין לוט.
(20) עי' על לשון זה לחלן הע' 53.
(21) "אשר" מוקפת, ואנו חשבנות ליחידה בפי' כרגיל.
(22) יש לצרף "לא" לידיעתה, אפי' שאינה מוקפת.

- ועשה לי מטעמים / כאשר אהבתי (2 : 3)
והביאה לי ואכלה (23 : 3)
בעבור תברכך נפשי / בטרם אמות (2 : 3)
יב) וכשבא יעקב לקבל את הברכות, מדבר אל אביו בקצב : וקצב זה הוא שמוציאו מתוך
מכוכה נפשית, שכה הוא שרוי, על הערימו על אביו (כו יט) :
אנכי עשו בכרך / עשיתי כאשר דברת אלי (4 : 3)
קום-נא שבה ואכלה מצירי / בעבור תברכני נפשך (3 : 4)
יג) ובאותו משקל בדיוק מדבר אף עשו בשעת כעסו (כו לו) :
הכי קרא שמו יעקב / ויעקבני זה פעמים (3 : 4)
את בלרתי לקח / והנה עתה לקח ברכתי (24 : 4 : 3)
ואח"כ (שם מא) : יקרבו ימי אבל אבי / ואהרגה את-יעקב אחי (3 : 4)
יד) ואף דברי דאגתה של רבקה ליצחק מובעים במשקל (שם מו) :
קצתי בחיי / מפני בנות חת (3 : 2)
אם-לקח יעקב / אשה מבנות-חת כאלה (3 : 2)
מבנות הארץ / למה לי חיים (25 : 3 : 2)
טו) ובתפלתו-נדרו של יעקב יש משקל ותקבולת בין התנאי והנדר (כח כ"ב) :
אם-יהיה אלקים עמדי ושמרני (4) | והיה ה' לי לאלקים (4)
בדרך הזה / אשר אנכי הולך (3 : 2) | והאבן הזאת / אשר שמתי מצבה (3 : 2)
ונתן-לי לחם לאכל / ובגד ללבש (2 : 3) | יהיה בית אלקים (3)
ושבתי בשלום אל-בית אבי (4) | וכל אשר תתן-לי / עשר אעשרנו לך (3 : 3)
בשתי השורות האחרונות אין תקבולת משקל, משום שאף בתכנון אינן מקבילות, ויש בהן
שיכול (עי' להלן), אבל מספר היחידות (9) שבשתיהן שווה (3 : 2 : 4 = 3 : 3 : 3).
טז) ואף בוכה החריף שבין יעקב ורחל (ל א-ג) נשמר הקצב :
הבה לי בנים / ואס-אין מתה אנכי (26 : 3 : 3)
התחת אלקים אנכי / אשר-מנע ממך פרי-בטן (3 : 3)
הנה אמתי בלהה / בא אליה (2 : 3)
ותלד על-ברכי / ואבנה גם-אנכי ממנה (27 : 3 : 2)
יז) והוא הדין בוכה שבין שתי האחיות (ל טו) :
המעט קחתך את-אישי / ולקחת גם את-דודאי בני (4 : 3)
לכן ישכב עמך הלילה / תחת דודאי בנך (3 : 4)
ולאה שומרת על מספר היחידות (7) אף בפנותה אל יעקב באותו ענין (שם טז) :
אלי תבוא / כי שכר שכרתיך / בדודאי בני (2 : 3 : 2)
יח) ענין זה של שמירת מספר היחידות אנו מוצאים גם בדברי התנאי של יעקב עם לבן
(ל לא-לג) :

- 23) השורה חסרה (אולי "מציר בני", כמו בטוסק כה ול"א, והשווה יט, ועי' להלן 21 [14]).
24) לפי הטעור "את" במקף, וכן לעיל כה לא, לג.
25) ואולי יש לחלק כך : אם-לקח יעקב / אשה מבנות חת (3 : 2)
כאלה מבנות הארץ / למה לי חיים (2 : 3).
יש לצרף "לי" ל"למה", כרגיל, אע"פ שאינה מוקפת.
26) אמנם "לי" מוקפת ל"חבה", ואע"פ כ יש לחשבה ליחידה ב"ע (והמקף הוא מפני הדגש לתח"ק), כ
"לי" כאן באה לחכוע : כשם שנתת לאחותי, ועל זה עונה לח יעקב : אשר מנע ממך וגו' (ועי' רש"י).
27) יש כאן שיכול אף בתכן, עי' להלן.

- לֹא־תִתֶּן־לִי מְאוֹמָה (2)
 אִם־תַּעֲשֶׂה־לִּי הַדָּבָר הַזֶּה / אֲשׁוּכָה אֶרְעָה צֶאֱנָךְ אֲשֶׁמֶר (3 : 4)
 אֶעֱבֹר בְּכָל־צֶאֱנָךְ הַיּוֹם (3)
 הִסֵּר מִשָּׁם / כָּל־שֶׂה נִקְדָּה וְטִלּוֹא (2 : 3)
 וְכָל־שֶׂה־חֹם בְּכַשְׂבִּים / וְטִלּוֹא וְנִקְדָּה בְּעֵזִים (2 : 3)
 וְהָיָה שְׂכָרִי (2)
 סָכּוּם הַיִּחִידוֹת בִּגְ' הַשּׁוּרוֹת הָרֵאשׁוֹנוֹת (2 / 3 : 4 / 3) שׁוֹה לְסָכּוּם בִּגְ' הָאֲחֵרוֹנוֹת
 (2 : 3 / 2 : 3 / 2), וְהַחֲתִימָה מִקְבִּילָה הַקְּבִלָה נִיגוּדִית לַפְּתִיחָה.
 יט) וְשָׁקוּלָה וְקִצּוּבָה אֵף תִּשׁוּבָתָן שֶׁל רַחֵל וְלֵאָה לִיעֲקֹב (לֹא יִדְטוּ :
 הָעוֹד לָנוּ חֶלֶק וְנַחֲלָה / בְּבֵית אַבְיָנוּ (2 : 4)
 הֲלוֹא נִכְרִיּוֹת נִחְשַׁבְנוּ לוֹ / כִּי מִכְרָנוּ (2 : 4)
 וַיֹּאכַל גַּם־אֲכֹל אֶת־כֶּסֶּפֵּנוּ (3)
 כִּי כָל־הָעֶשֶׂר / אֲשֶׁר הִצִּיל אֱלֹקִים מֵאֲבִינוּ (2 : 4)
 לָנוּ הוּא וְלִבְנֵינוּ (3)
 וְעַתָּה כָּל אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹקִים / אֵלֶיךָ עֲשֵׂה (2 : 4) (28)
 כ) וַאֲפִילוּ נְאוּמָם הָאֹרֶץ שֶׁל חֲמוֹר וְשָׁכָם בָּנוּ בְּאֻזְנֵי בְנֵי הָעִיר לְשִׁכְנָעָם שִׁימוּלוּ בְּנוֹי הוּא
 בַּמִּשְׁקָל (לֹד כֹּא־כָג) :
 (א) הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה / שְׁלָמִים הֵם אֲתָנוּ (2 : 3)
 (ב) וַיֵּשְׁבוּ בָאָרֶץ וַיִּסְחָרוּ אֹתָהּ / וְהָאָרֶץ הִנֵּה / רַחֲבַת יָדַיִם לִפְנֵיהֶם (2 : 3 : 4) (29)
 (ג) אֶת־בְּנֵיהֶם נִקְחָ־לָנוּ לְנָשִׁים / וְאֶת־בְּנֵיהֶם נָתַן לָהֶם (3 : 3)
 (ד) אֶךְ־בְּזֹאת יָאֲתוּ לָנוּ הָאֲנָשִׁים / לְשִׁכַּת אֲתָנוּ / לִהְיוֹת לָעַם אֶחָד (2 : 3 : 4)
 (ה) בַּהֲמוֹל לָנוּ כָל־זָכָר / כֹּאֲשֶׁר הֵם בְּמִלִּים (3 : 3)
 (ו) מִקְנֵהֶם וְקִנְיָנָם וְכָל־בְּהֵמָתָם / הֲלוֹא לָנוּ הֵם (3 : 3)
 (ז) אֵךְ נְאוּתָהּ לָהֶם / וַיֵּשְׁבוּ אֲתָנוּ (2 : 3)
 יֵשׁ כֹּאֵן בִּנְיָן נִפְלָא : א – פְּתִיחָה, ז – חֲתִימָה, בִּגְ' = דִּהּ. ו – תּוֹסֶפֶת הִיא לְשִׁכְנָע אֶת
 אֵלֶּה שֶׁהִבְעֵת פְּנִיָּהֶם עָנְתָה בָּם שֶׁאֵין דַּעַתָּם נוֹחָה מִ"שְׁדוּךְ" זֶה. (וְעִי' עַל מוֹ"מ זֶה לַהֲלֵךְ 26 [19]).
 כא) קִצּוּבִים הֵם אֵף דְּבוּרֵיהֶם הַקְּצָרִים שֶׁל חֲמוֹר וְיִהוּדָה בְּרִגְעִים קְצִים שֶׁל הַכְּרַעָה בְּגוֹרֵלָן
 שֶׁל שְׁלֹשׁ גִּשְׁמוֹת, לַחִים אוֹ לְמוֹת (לֹח כֹּה־כו) :
 הַכְּר־נָא לִמִּי / הַחֲתָמַת וְהַפְּתִילִים וְהַמַּטָּה הָאֵלֶּה (2 : 4)
 צִדְקָה מִמֶּנִּי / כִּי־עַל־כֵּן לֹא־נִתְּתִיהָ לְשִׁלָּה בְּנִי (2 : 4)
 בְּרֹב הַדּוּגְמָאוֹת שֶׁהִבְאֵנוּ מִצֵּאָנוּ חֲלוּפִין בְּסֹדֶר הַמִּשְׁקָל, אֵלֶּה שֶׁשֶּׁמֶר הַמְּדַבֵּר עַל שׁוּיוֹן סָכּוּם
 הַיִּחִידוֹת שֶׁבְּכָל שׁוּרָה, אוֹ עַל שׁוּיוֹן הַסָּכּוּם שֶׁבְּתִשְׁבָּה לְסָכּוּם שֶׁבְּשִׂאָלָה וְכִיּוּצָא בְּזֶה, אֲבָל יֵשׁ גַּם
 מִקְרִים שֶׁהַמִּשְׁקָל בְּשֵׁנֵי הַדְּבוּרִים מַחֲלָף וַאֲיֵנוּ שׁוֹה בַּמִּסְפָּר יִחִידוֹתָיו בַּמַּתְכוּוֹן, כְּדִי לְהַבְלִיט אֶת
 הַנִּגּוּד שֶׁבִּינֵיהֶם, לְמַשָּׁל :
 כב) בְּשִׁיחָה שֶׁבִּין יוֹסֵף וְהָאִישׁ (לֹז טִדִּיז) :
 אֶת־אֲחִי אֲנֹכִי מִבְּקֵשׁ / הַגִּידֶה־נָּא לִּי / אִפְּהָ הֵם רַעִים (3 : 2 : 3)
 נִסְעוּ מִזֶּה / כִּי שָׁמַעְתִּי אֲמָרִים / נִלְכָּה לְדִיתָנָה (2 : 3 : 2)
 אֲתָה שׁוֹמֵעַ כֹּאֵן אֶת יוֹסֵף מְדַבֵּר עַל אֲחָיו בְּרַחֲבוֹת לֵב (3), וּמִחוּךְ גְּרוֹנוֹ שֶׁל הָאִישׁ מְדַבֵּר
 יַחַס הַדְּחִיָּה שֶׁל הָאֲחִים בְּלִשׁוֹן קֶצֶר (2).

(28) יֵשׁ לְחֶשֶׁב אֶת "כָּל אֲשֶׁר" לִיחִידָה אֶחָת אֲעִ"ם שְׁאִינָן מוֹקְפוֹת, וְאוֹלֵי "וְעַתָּה" אֵינָה מִן הַמִּנְיָן ?

(29) אֲמַנָּה "רַחֲבַת יָדַיִם" מוֹקְפוֹת, וְלִפִּי זֶה יִתִּיחַ הַמִּשְׁקָל 4 : 4.

(כג) וכן בדברי יהודה לאחיו (שם כו-כז) :

(2 : 2 : 2) (30)

מה בצע / כי נהרג את-אחינו / וכסינו את-דמו

לכו ונמכרנו לישמעאלים / וידנו אל-תהי בו / כי-אחינו בשרנו הוא (3 : 3 : 3) (31)

(כד) ויש שהמשקל הולך ופוחת. משום שקולו של המדבר הולך וחלש. למשל כשאנו קוראים את צוואת-בקשתו של יעקב ליוסף בנו (מז כט-לא), שומעים אנו את קולו של יעקב הזקן החולה, קול הלך ורפה. עד שלבסוף אין בדבריו כדי שיעור אלא בהצטרפם להכטחתו הקצרה של יוסף:

אס-נא מצאתי חן בעיניך / שיס-נא ירך תחת ירכי (4 : 4)

ועשית עמדי חסד ואמת / אל-נא תקברני במצרים (3 : 4)

ושכנתי עס-אבתי ונשאתני ממצרים / וקברתני בקברתם (2 : 4)

(אנכי אעשה כדברך) / השבעה לי (2 : 3)

מספר היחידות הולך ויורד : 8, 7, 6, 5, 3⁽²⁾

דוגמאות אלו דיין לאמת את הנחתנו ששיחתם של ראשונים שקולה היא. בוראי שבכמה מהן לא נוכל לקבוע את המשקל⁽³³⁾, כשם שאין אנו יכולים לקבוע את המשקל בכמה דברי שירה ונבואה. משום שאין אנו בקיאים במקצב הקריאה ובערכן הטוני של המלים הזעירות⁽³⁴⁾ ובמלים הארוכות, שנוסף להן מתג, אם יחירה אחת הן או שתיים. קשה יותר לקבוע את המשקל בשיחות ארוכות, שהן ספור ולא דבור. למשל בספורו של עבד אברהם (כד לד-מט), או בספור-טענחו של יהודה לפני יוסף (מד יח-לר), משום שמטרת המספר היא מסירת התוכן. ועל כן אינו מדקדק למסור תמיד את לשונו של המדבר (ועם הלשון גם את המשקל), ויש שהוא מוסיף פרט או כופלו. אבל יש ונשמר המשקל גם בכגון אלה. למשל :

(כה) בדבורו של יוסף שבספור האחים לפני אביהם (מב לג-לר)

בזאת אדע / כי כנים אתם (2 : 3)

אחיכם האחד הניחו אתי (4)

ואת-רעבון בתיכם קחו ולכו (4)

(30) "מה" מוקפת, כרגיל, בסבת הדגש ; ולמיכך אפשר לחשבה ליחידה בפ"ע. ו"כי" מוצפת ל"נחרג",

אע"פ שאינה מוקפת, כמו כשורה השניה.

(31) "בו" נחשבת ליחידה, אע"פ שחיא מוקפת, ומקבילה ל"הוא" באבר השני.

(32) מה שאין בן דבריו האחרונים של אברהם לעבדו (לעיל 6 ט), שהמשקל הוא נורמלי.

וכן בתשובתו לדברי העבד (כד ו-ח) יש תקבלת יפה במשקל :

2 : 3 / 3 : 6 / 5 : 4

4 : 4 / 5 : 3 / 2 : 3

ולחיפך, יעקב בחמיצו עם רחל ולאח מקבל עדוד מאותות ההסכמה שהוא רואה על פניהן, ולמיכך חול-

הוא ומרחיב את הדבור (ועי' להלן).

(33) ויש מקימות שמלה החליטה את מקומה, וע"י כך לקח המשקל. למשל בדברי יעקב (לג יג) : אדני יודע /

כי תילדים רבים / והצאן והבקר עלות עלי / ודמקום יום אחר / ומתו כל-הצאן (2 : 3 : 4 : 2). אולי חסלה "עלי"

(והצאן והבקר עלות עלי) מקוצה בסוף המסוק (אחרי "ומתו כל הצאן"), והמשקל יתיה אמא - 2 : 3 : 3 : 3 : 3.

הלשון "מת על" בחוראה זו נמצא עוד פעם במי יעקב "מתח עלי רחל" (פה ז), וביוצא בו תוא אומר : עלי

היו כלנה (מב לו). "מת על" בחוראה קרובה לזו נמצא רק עוד פ"א : וכי ימות מת עליו (במ' ו ט).

(נ"ל שגם Jacob משך את "עלי" אף לסוף המסוק ותירגם : so sterbe mir, כתרגומו להלן (פה ז).

במירושו לא העיר דבר).

(34) חזקה שאתריהן - לא תמיד יכול הוא לשמש אבן-כיתון, שהרי ברוב המקרים שייך הוא לנקודות ולא

לטעמים, ועי' לעיל עמ' 8 [1].

והביאו את־אחיכם הקטן אלי
 ואדעה / כי לא מרגלים אתם / כי כנים אתם (4) (35)
 את־אחיכם אתן לכם / ואת־הארץ תסחרו (2 : 3)
 אבל בכמה מקומות נמסרו הדבורים למקוטעין. למשל במדרשי השמות שבפי האמהות.
 בעיקרו של דבר יש במדרש ג' הלכים הקשורים לשלשה: א) ה', ב) האיש, ג) הנולד.
 למשל: כי־שמע ה' / כי־שנאה אנכי / ויתן־לי גם־את־זה (כס לג)
 זבדני אלקים אתי זבד טוב / הפעם יובלני אישי / כי־ילדתי לו ששה בנים (ל כ).
 אבל בשאר השמות אין אלא אבר אחד או שנים: יהודה – א' ; ראובן ונפתלי ויששכר –
 א' וב' ; דן ויוסף – א' וג' ; לוי – ב' וג'.

ב. התקבולת

אחד מסממניה ומסימניה המובהקים של השירה היא התקבולת לכל צורותיה וגווניה.
 ואף בשיחתם של ראשונים תופסת התקבולת מקום חשוב:
 א) במועצתם של בוני המגדל אנו שומעים (יא ד):
 נבנה־לנו עיר / ומגדל וראשו בשמים (3 : 2)
 ונעשה־לנו שם / פן־נפוך על־פני כל־הארץ (37) (3 : 2)
 יש כאן תאום נפלא של כל הפרטים:
 (1) הפעלים "עשה" ו"בנה" נרדפים הם (38).
 (2) לקשר שבין עיר ושם – השוה תה' ט ז: וערים נתשת אבד זכרם המה.
 (3) המגדל־הטירה שמש מקום כנוס לכל החצרים שמסביבו, ביחוד בשעת צרה (39), והרי
 זאת היתה מטרת הבונים, שהמגדל יחברם ויאתדם.
 (4) על הקבלת פנים־ראש, שמים־ארץ אין צורך לעמוד.
 ב) בהזמנת אורח הושם לב לא רק לתוכן הדברים ולבטויים, אלא גם לקצב ולתקבולת.
 אברהם מזמין את המלאכים (יח ג־ה):
 אם־נא מצאתי חן בעיניך
 אל־נא תעבר מעל עבדך
 יקח־נא מעט־מים / ורחצו רגליכם / והשענו תחת העץ
 ואקחה פת־לחם / וסעדו לבכם / אחר תעברו
 כי־ע־לכן עברתם על־עבדכם
 כאן מקבילה החתימה לפתיחה (עי' להלן 23 [16]), לחם-למים, לב-לרגל (40), הליכה (אחר
 תעברו) – למנוחה (והשענו).

(25) יש כאן כפל־לשון. "כי לא מרגלים אתם" מלשונם של האחים היא, ותוספת לדברי יוסף, שכן דרכם
 של האחים להדיש בתשוכתם חיוב ושלילה (מב יא, לו). אבל במי יוסף אין אנו מוצאים את השלילה ("לא
 מרגלים אתם") אלא את החיוב בלבד ("אם כנים אתם" – רק מ"א, מב יח), או תלשונות: "האמת אתכם"
 (מב טז), "ויאמנו דבריכם" (שם כ').
 (26) לא מניתי כאן את "הכת", משום שלס' ד' "ויאמרו חבה" נשנתה מסני התערה המפסקת "וחחי לחם...".
 השוה למשל אס' ז ה. (37) שים לב שגם מספר החברות בשתי השורות שוח (14).
 (38) השוה למשל שמ' כ ב: ואם מוכת אבנים תעשה לי לא תבגח אתה... / נעשה אדם (בר' א
 כו), ויבן ה'... לאשה (ב כב). ותעירני פרום' קאסוטו שבאשורית ואכרית "בנה" = "ברא".
 (39) השוה למשל שומ' ט נא.
 (40) כי חלב חולך, השוה למשל מ"ב ח כו, קח' ב ג. [ועי' קח' מ"א יז – מפי ש. אברסטון].

(ג) וכן בהזמנתו של לוט את המלאכים (יט ב) :

סורו נא אל-בית עבדכם

ולינו ורחצו רגליכם

והשכמתם והלכתם לדרככם

כאן מקביל "השכים" ל"לין", הלך – לרחץ (41) ודרך – לרגל (42)

(ד) תקבולת יפה בין התנאי והנדר אנו מוצאים בחפלתו-נדרו (43) של יעקב (כה כ"ב) :

והיה ה' לי לאלקים

והאבן הזאת / אשר שמתי מצבה

יהיה בית אלקים (44)

וכל אשר תתן-לי / עשר אעשרנו לך

אם יהיה אלקים עמדי ושמרני

בדרך הזה / אשר אנכי הולך

ונתן-לי לחם לאכל / ובגד ללבש

ושבתי בשלום אל-בית אבי

לפי חלוקה זו מתחיל הנדר ב"והיה" (45), וכך אף בנדר יפתח (שופ' יא לא), והשוה בר'

לב ט ול' לב, ורגיל בתנאי גם "והיה אם (כי)...", ותשובת התנאי פותחת בפעל עבר עם וי'ו

ההפוך (46). נמצא גם "והיה אם (כי)... והיה..." (במ' י לב, דב' כ יא).

(ה) ויש והמקבילה חסרה אבר במתכוון.

(ו) בוכוח שבין אברהם ושרה אנו שומעים (בר' טז ה'ו) :

שרה טוענת :

ואברהם עונה :

(א) (47) אנכי נתתי שפחתי בחיקך (4) הנה שפחתך בידך (3)

(ב) ותרא כי הרחה / ואקל בעיניה (3 : 2)

(ג) ישפט ה' ביני וביניך (4) עשי-לה הטוב בעיניך (3)

אברהם עובר בשתיקה על עיקר האשמה (ב), משום שאינו רוצה להכניס ראשו במחלוקת

שבין שתי הנשים, שרה גברת הבית אשת נעוריו והגר אם-בנו בעתיד.

(2) וכן אשת פוטיפר, כשהיא צועקת לפני אנשי ביתה, היא טוענת (לט יד-טו) :

ראו הביא לנו / איש עברי לצחק בנו (3 : 4)

בא אלי לשכב עמי / ואקרא בקול גדול (4 : 3)

ויהי כשמעו / כי הרימתי קולי ואקרא (2 : 4)

ויעזב בגדו אצלי / וינס ויצא החוצה (3 : 3)

אבל כשהיא מתאוננת באזני בעלה היא אומרת (יז-יח) :

בא אלי העבד העברי / אשר-הבאת לנו לצחק בי (4 : 4)

ויהי כהרימי קולי ואקרא / ויעזב בגדו אצלי (4 : 3)

וינס החוצה (2)

(41) והקבלה זו מוכירה לי את הפסוק : ברחץ חליכי בקמח (איוב כט ו).

(42) וכשמשים את שתי החזמנות, של אברהם ושל לוט, רואים כאילו אמנות הבליט המספר את פתחו של

לוט מפני אנשי סרום המרחיקים אורח מעירם : א) אין הוא מזמין אותם אלא ללינה בלבד, ב) בטרם יכנסו לביתו הוא מקדים ומוכיר להם שעליהם להשכים, שלא כדרך מארח, המוצר באורחו שיסאר עוד יום (השוה שופ' יט ה ואילך).

(43) ואם הנדר חסלה הוא, על כרחך אתה אומר שלשונו שירה היא.

(44) אבר זה קרם משום שגם "ושבתי..." הוא המשכו של "ושמרני...", "ונתן..." הוא כעין מאמר מוסגר.

וג' הרברים נזכרים בהכנתה ה' (סט"ו) : (א) והנה אנכי עמך / (ב) ושמרת יך בכל אשר תלך / (ג) והשבתיך אל תאומה הזאת (ועי' יעקב 584). [שים לב לחקבלת "בית אבי" ל"בית-אלקים" – מפי פרום' קאסוטו].

(45) וכך טי' רמב"ן וספורנו, לפי' רש"י ורשב"ם מתחיל הנדר בראש הפסוק חסמוך "והאבן..."

(46) וכן נמצא "אם..." בראש התנאי, ועבר עם וי'ו ההפוך בראש הנדר (במ' כא ב, ש"א א יא).

(47) לפני כן באה התפרצות זעם : חמסי עליך !

היא משמיטה כאן את עיקר העלילה "לשכב עמי", לשעה יותר אינטימית; ורק באותה שעה של אתערותא היא מגדילה את פשעו של יוסף בעיני אדוניו-בעלה ואזרת (יט):
 כדברים האלה (48) / עשה לי עבדך

(2 : 3 : 49)

ורק למשמע דבר זה בשעה זו "ויתר אפוי" (50)

(3) וכן אתה מוצא בבני יעקב שאומרים איש אל אחיו (לו יט-כ) :

ועתה לכו ונהרגו / ונשלכו באחד הכורות

ואמרנו "חיה רעה אכלתהו" / ונראה "מה-יהיו חלמתי"

אבל כשהם שולחים אל אביהם, הם אומרים (לו לב) :

זאת מצאנו / הכר-נא / הכתנת בנך היא אמ-לא

ואת הלשון "חיה רעה אכלתהו" תמצא בדברי יעקב (שם לג) :

כתנת בני / חיה רעה אכלתהו / טרף טרף יוסף (51).

ויש טעם לדבר : כל מבשר רע נוהר מלהוציא בשפתיו את הכשורה הרעה, אלא אומר הוא דבר מה, או עושה איזה מעשה, שעל פיו יבין המתבשר את הענין. השוה למשל את תשובותיו הארוכות של אחימעץ וזהירותו כנגד כשלונו של הכושי (ש"ב יח כח-לב).

ובספרות האגדה – משלו הנפלא של בר קפרא "אראלים ומצוקים" וכו' לפני החכמים שמתוכו הבינו החכמים שמת רבי (כתובות קד א) (52).

אבל בדרך כלל יש תקבולת בין דברי המשוחחים, ולפי השאלה התשובה:

(ו) מלך סדום מציע לאברם (יד כא) :

תן-לי הנפש / והרכש קח-לך

ואברהם עונהו (כב-כג) :

(א) הרמתי ידי אליה' אל עליון קנה שמים וארץ (53)

(ב) אם-מחוט ועד שרוך-נעל

(ג) ואם-אקח מכל-אשר-לך

(ד) ולא תאמר "אני העשרתי את-אברם" (54).

תשובה זו מרכבת מ-ד' חלקים : א – פתיחת שבועה, ב – תשובה על "תן-לי הנפש".

ג – תשובה על "והרכש קח-לך", ד – נתינת טעם לתשובתו. לפני זה מסופר :

וישב את כל הרכש וגם את לוט אחיו ורכשו השיב וגם את-הנשים ואת-העם.

(48) עי' ב"ר פ"ז ורש"י למסוקנו (ובמירושו של רמב"ן). וזכרנו של האהוב בשעה זו נותן ספוק נפשי רב לאוהב ומגדיל את הנאתו, כפי שהעלו חוקרי הנפש. ומצד שגי אפשר ברבעים אלו לעורר בנקל קנאת גבר וחמיו.

(49) וכשתצריך דבור זה ל"וינס החוצת" שבסוף הדבור הקודם תשלים את המסקל (3:2:2) בבשורה הסמוכה (3:4).

(50) ועל יוסף כעס, "ואע"מ כן לא חרגו כי בסמך היה הרבר אצלו" (ראב"ע, ועי' רמב"ן). שאר פסרשינו

וכמה מן החדשים (עי' יעקב 732) פסרשים שכעס על אשתו.

(51) עי' על חלקי הכתוב הזה הערתו היפה של Jacob עמ' 708.

(52) ואבא-מארי וללה"ה כותב בספרו "כסא רחמים" (עמ' ס') שאף ההודעה "ונתה חמר בלחך" לא נשלחה

ליהודה בפרוש, שהרי יהודה מלך היה ואין מבשרים אותו בשורה רעה, אלא בטמלים הוגד לו. שלחו לו : זית,

תמרת, כולית ועוברי. (מדרש דומה לזה הביא בעל "תורת שלמה" עמ' תחתרסו).

(53) אגב, לשון זה נמצא תחלה במי מלכי צרק. שים לב שהכותב הכניס את הקטע הזה, מגישת מלכי צדק

ואברהם, באמצע ענין, בין קטע המספר על מגישת אברהם ומלך סדום (מי"ז) והקטע המוסר את שיחתם (כא ואילך).

ועי' מ"ש על זה סרום' קאסוטו בספרו La Questione della Genesi, עמ' 369-373.

(54) "בלעדי...". אינו חמסך התשובה, אלא הצטדקות על מה שאכלו הנערים וכו'.

אברהם הציל אפוא רכוש ונפש. והנפש כללה: הנשים והעם (55) (וכן: לוט ורכשו=הנפש והרכוש).
ונראה לי ש"מחוט ועד שרוך נעל" בא במקום "מאשה ועד איש". כי
(א) ב"חוט" השתמשה אשה לקשור שער-ראשה (56). ואע"פ שאין לי ראיה לדברי מן המקרא.
זכר לדבר יש בשני מקראות:

(1) המרגלים ששלח יהושע אומרים לרחב (יהו' ב יח): את תקות חוט השני הזה וגו', ומכיון שלא נאמר שם שנתנו לה (57) המרגלים חוט, על כרחך אתה אומר ששלח היה ובמקום גלוי ראוהו, על שערותיה, והראו עליו באצבע (58).
(2) בשיר השירים אומר האוהב לרעייתו (ד ג): כחוט השני שפתותיך. דמיו זה אינו כשאר הדמיונים (עדר, פלח-רמון, מגדל דוד ועפרים), אלא שהמשורר-האוהב ראה במבט אחד את חוט השני שצל שערותיה ואת שפתותיה הורורות ודימה את האחרון לראשון.
(ג) בשרוך נעל (59) השתמש רק הגבר (בצאתו למלחמה ז). ובכלל לא הרבתה האשה בנעילת נעל, שהרי ברשימת הבגדים והתכשיטים שבישע' פ"ג נזכרים גם "חגורה" ו"קשרים"; ואם היתה הנעל בשימוש של האשה, לא היה הנביא נמנע מלהזכירה באותו פסוק המדבר על הליכתו של בנות ציון: יען כי גבהו בנות ציון ות לכנה... ת לכנה וברגליהם... (ישע' ג טז). (60)
אם כן "אם-מחוט ועד שרוך-נעל" היא תשובה לדרישת מלך-סדום "תן לי הנפש", ואברהם עונה: אם אתן לך מאשה ועד איש. אבל מפני הכבוד משמיט הוא את עיקר המשפט "אתך-לך" (61). לפי פירושו יש כאן אפוא שני חלקים בשבועה שכל אחד מהם מתחיל ב"אם", ואין כאן חזרה על "אם" (62).

(ז) תקבולת יפה להפליא אנו מוצאים בין דברי יצחק לעשו על הכנה לקבלת הברכות (כו ג"ד) ובין דברי רבקה ליעקב באותו ענין (שם ט"ז):

יצחק לעשו:		רבקה ליעקב:	
(1) וצא השדה	(2)	לך-נא אליהצאן (63)	(2)
(2) וצודה לי צודה	(3)	וקח-לי משם שני גדיי עזים טובים	(6)
(3) ועשה-לי מטעמים	(2)	ואעשה אתם מטעמים לאביך	(4)
(4) כאשר אהבתי	(2)	כאשר אהב	(2)
(5) והביאה לי ואכלה	(3)	והכאת לאביך ואכל	(3)
(6) בעבור תברכך נפשי	(3)	בעבר אשר יברכך	(3)
(7) בטרם אמות	(2)	לפני מותו	(2)

(55) אולי אף כאן "העם" = אנשי המלחמה, כרגיל בכמה מקומות. והשווה גם ש"א ל יח"ט, כב. ופרשה זו דומה בענינה לפרשתנו ומשפחה ממנה.

(56) השות מש' שבת פ"ו מ"א ומקראות פ"ט מ"א.

(57) השות למשל דב' פל"א: ויכתב משת את התורה הזאת ויתנה אל הכתנים בני לוי... (ט) ...לקח את ספר התורה הזאת... (כו).

(58) השות כר' לח כג: תנה שלחתי תגדי הוה: שמ' ד יז: ואת המטה הזה תקח בידך.

(59) נזכר רק עוד מ"א: ולא נתק שרוך נעלו (ישע' ח ב).

(60) נעל לאשה נזכר רק בשני מקומות במקרא: ואנעלך תחש (ית' טו י), אבל אשח זו היא בת מלכים ועומדת להיות מלכה ("ותחלחי למלוכה", פ"ג) וכן: מה יסד מעמך בנעלים כת-גדיב (שה"ש ז ב), אף כאן התחובת מתארת כבת עשירים ושרים.

(61) עי' להלן בפרשת "קניית מערת המכפלה". וכך פ' ג' ר"ע ספורנו: שלא מחוט ועד שרוך נעל אוכל ליתן לך...

(62) עי' למשל יעקב 381.

(63) זכור שגם הצאן בשרה תן (עי' למשל: כר' לא ד, בט ב, לר ת, שמ' ט ג).

באמנות מפליאה נשמרת כאן גם תקבולת המשקל. בשורה 7 נוספה "אשר" אחרי "בעבור", נגד הסגנון⁶⁴, כדי לשמור על המשקל. ובשורה 2 — 3 המשקל בדברי רבקה כפול. משום שגם התקבולת כפולה. הוא בקש ציד, והיא מציעה שני גדיים, כאילו רוצה לכפול⁶⁵ בזה את הברכות לבנה אהובה שקנה אף את הבכורה. ואמנם זכה יעקב לברכה כפולה ומכופלת: ויתן לך (כח), גם ברוך יהיה (לג), הן גביר (לז), ואל שדי (כח ג).

אבל את דברי יצחק לעשו, שמשמשים לה רק כהקדמה להצעתה, היא מוסרת ליעקב בקצור: הביאה לי ציד / ועשה לי מטעמים

ואכלה / ואברכה לפני ה' ⁶⁶ / לפני מותי.

ח) וכן תשובת האיש ליוסף (לז טז-יז) מקבילה לדברי יוסף אף בחלקיה ⁶⁷:

ה איש

יוסף

נסעו מזה

את אחי אנכי מבקש

כי שמעתי אמרים

הגידה-נא לי

נלכה לתינה

איפה הם לעים

ועל פי תקבולת זו, ש"נסעו מזה" היא הקבלה-תשובה (הקבלה נגודית ז: ל"את אחי אנכי

מבקש", יובנו דברי רש"י (מן מדרש תנחומא ז): הסייעו עצמן מן האחות.

ט) ובכלל שמו הראשונים משקל וסדר לדבריהם וענו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון⁶⁸.

וכן מלמד יעקב את עבדיו נושאי המנחה (לב יח-יט):

ואמרת: לעבדך ליעקב

ושאלך לאמר: למי אתה ⁶⁹

מנחה היא שלוחה לאדני לעשו

ואנה תלך

והנה גם-הוא אחרינו.

ולמי אלה לפניך.

שלוש שאלות, וכנגדן — שלש תשובות⁷⁰. עיקרה של התשובה השניה היא "לאדני לעשו"

(= אל אדוני אל עשו). והמלים "מנחה היא שלוחה" משמשות קשר בין התשובה הראשונה

"לעבדך ליעקב" והתשובה השניה "לאדני לעשו". ובאמנותו הנפלאה ממחיו המספר לפנינו את

הגשר שנבנה על פני תהום השנאה שבלב עשו אל יעקב מיחידות המנחה הגדולה. ובתשובה

השלישית יש נגוד (לפניך — אחרינו) ותוספת: לא רק אלה שלוחים מנחה לעשו, אלא גם הוא,

השולח עצמו, בא אל עשו.

י) וכן דברי יהודה לתמר (לח יא) מקבילים לדבריו לאונן (שם ח):

לתמר:

לאונן:

שבי אלמנה בית-אביך

בא אל-אשת אחיך

עדי-גדל שלה בני ⁷¹

ויבם אתה

[פן-ימות גם-הוא כאחיו]

והקם זרע לאחיך

⁶⁴ אין במקרא בשום מקום אתר "בעבור אשר" (ועי' יעקב 562).

⁶⁵ ועי' דבריו המתמיחים של בעל "מקרא כמסוטו". ועי' יעקב שם.

⁶⁶ בדברי יצחק לעשו אין "לפני ה'", ורבקה תוסיפתם לשכנע את יעקב שימלא אתר דבריה. וכן פי'

בעל "מקרא כמסוטו". אנב, "ברך לפני ה'" אין במקום אתר במקרא.

⁶⁷ על תקבולת המשקל עי' לעיל 13 [5].

⁶⁸ תשובה שאלות עבר אברהם ותשובות רבקה, כך כג"כ, ומה שהעיר על זה רש"י. ובין שבעת הדברים

שמנו חכמים בחכם (אבות ט"ח מ"ז) נמצאת גם מדה זו: ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. ועי' רע"ב.

⁶⁹ כמי' רשב"ם: למי אתה עבד.

⁷⁰ וכן רש"י: על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון ששאלת וכו' (ע"ש).

⁷¹ תוספת זו ("בני") באה להדגיש את רגש תחבת ותדאגה לחייו.

יא) התנצלותו של יוסף לפני אשת אדוניו על סרובו להשמע לה מתחלקת לשני חלקים מקבילים זה לזה ומשלימים זה את זה (לס ח"ט):

הן אדני	איננו גדול בבית הזה ממני
לא־ידע אתי מה־בבית	ולא־חשך ממני מאומה
וכל אשר־יש־לו נתן בידי	כי אס־אותך באשר את־אשתו
כאלו רצה לומר: הן אדני איננו גדול בבית הזה ממני	
ולא ידע מה־בבית אתי ולא חשך ממני מאומה	
וכל אשר יש לו נתן בידי חוץ ממך, באשר את אשתו.	

יב) ואף נאומו הארוך של שר המשקים לפני פרעה מתחלק לשני חלקים, המקבילים זה לזה (מא ט"ב):

את־חטאי אני מזכיר היום	פ ת י ח ה	ושם אתנו נער עברי / עבד לשר הטבחים
פרעה קצף על־עבדיו		
ויתן אתי במשמר / בית שר הטבחים		ונספר־לו ויפתר־לנו את־חלמתינו
אתי ואת שר האפים (72)		איש כחלמו פתר.
ונחלמה חלום בלילה אחד / אני והוא		ויהי כאשר פתר־לנו / כן היה
איש כפתרון חלמו חלמנו		אתי השיב על־כני / ואתו חלה

יג) וכן יש תקבולת בדבורה הקצר של שרה (כא י):

גרש / האמה הזאת / ואת־בנה

כי לא יירש / בן־האמה הזאת / עס־בני עס־יצחק

התקבולת מאלפת: 1) גרש (בפעל) וירש (בהפעיל) שרשים נרדפים הם (73).

2) לשם תקבולת שלמה אינה אומרת "בן־האמה הזאת", אלא "בן־האמה הזאת".

3) היא מוסיפה "עס־יצחק" להבליט את סחיתות ערכו של בן האמה שהוא בן בלי שם (74).

יד) תקבולת נגודית אנו מוצאים גם בדברי הנחש לחוה (75) (ג ד"ה):

1) לא־מות תמתון / כי ידע אלקים

2) כי ביום אכלכם ממנו / ונפקחו עיניכם

3) והייתם כאלקים / ידעי טוב ורע

חלק 2 מקביל ל־1a וחלק 3 — ל־1b, והוא משתמש באותן המלים בשנוי הסדר ובשנוי

ההוראה. אלא שכאן צד אחד בתקבולת רחב מהשני.

טו) וכן מקבילים דברי רבקה על שנאת עשו לדבריה, אלא שמקוצרים הם (כו מא"ב):

עשו: רבקה:

יקרבו ימי אבל אבי מתנחם לך

ואהרגה את־יעקב אחי להרגך (76)

טז) וכן נמצא גם בדין ודברים: אדם עונה על טענות חברו בלשון קצר. למשל על דברי

(72) חלק זה אינו אלא כעין הערה מפרשת "ל־אני והוא" ולחתימה "אתי השיב... ואתו...".

(73) למשל: כי אוריש גוים מסניך (שם' לד כד), ויגרש מסניהם גוים (תה' עח נח): ל חוריש גוים נדולים... מסניך (דב' ד לח), לגרש מסני עמך... גוים (דח"א יו כא).

(74) עי' מ"ש במאמרי "כנויו של המלך (הנשיא)", חרביץ שט"ו, עמ' 1 חע' 2.

(75) על חשלוך עי' לחלן 20 [13] ועל משקלם עי' לעיל 9 [2].

(76) ואולי יש לחלק: מתנחם / לך להרגך, כי לא מצאנו "מתנחם לך", ועי' במסרשים, ולולי דמסתפינא

חייתי מפרשו: מתנחם — מקבל תנחומים על אביר.

טענותיו של לבן (לא כו"ל) עונה יעקב בתשובה קצרה וממצה (שם לא-לב). לבן מאשים את יעקב ב ש ל ש גניבות :

- (1) ותגנב את־לבבי ותנהג את־בנתי כשביות חרב (שם כו).
 - (2) ותגנב אתי (כו) = ותגנב מאתי (77). כמו "קניתי איש את ה'" (ד א) = מאת ה' (78). כי א"א לפרש שגנב את לבן עצמו.
 - (3) למה גנבת את אלהי (ל).
- ויעקב עונה על שלשתן בשלשה משפטים שקולים (לא-לב) :
- (1) כי יראתי כי אמרתי / פן־תגזול את־בנותיך מעמי
 - (3) עם אשר תמצא / את־אלהיך לא יחיה
 - (2) נגד אחינו הכר־לך / מה עמדי וקח־לך.
- (יו) ולהיפך, פעמים שהתשובה היא ארכה ויש בה תקבולת כפולה. למשל בפרשת הפיכת סדום משיב לוט על שאלת אנשי סדום (יט ה) תשובה כפולה (יטט) : בראשונה מציע להם את בנותיו, ובשניה מבקש רחמים על המלאכים :

ה ת ש ו ב ה :

הנה־נא לי שתי בנות
אשר לא־ידעו איש
אוציאה־נא אתהן אליכם
ועשו להן כטוב בעיניכם.
[א] רק לאנשים האל
[ד] אל־תעשו דבר
[ב] כִּי־על־כן באו בצל קרתי.

ה ש א ל ה :

(א) איה האנשים
(ב) אשר־באו אליך הלילה
(ג) הוציאם אלינו
(ד) ונדעה אותם.

בחלקה הא' של התשובה, הצעת בנותיו, יש הקבלה שלמה וכסדרה. בחלק השני, הגנה על האורחים, ההקבלה חסרה ופגומה בסדרה. אין תשובה גלויה לדרישה "הוציאם אלינו", וכאן אנו חשים את פרפורי נפשו של לוט : מצד אחד אינו מעז להתנגד לאנשי סדום, שבעיניהם אינו אלא גר משולל זכויות ("האחד בא לגור") ; ומצד שני אינו יכול, כחניכו של אברהם מכניס האורחים, להסגיר את אורחיו בידי אנשי בליעל. ובמלים "בצל קורתי" רומז הוא להם שאינו יכול למלא את דרישתם.

וכן אתה מוצא כפילות אף בבקשתו מאת המלאך (יט יח־כב) : בראשונה הוא שולל את האפשרות של "ההרה המלט", ובשניה מראה הוא למלאך את הקלות שבה יוכל להמלט לצוער.

ג. ה ש ל ו ב

השלב אינו מיוחד לשירה, אלא כל שיחה ומשא־ומתן ושאלה־ותשובה נותנים מקום לשלב דבור בדבור.

- (א) הנה למשל בשיחה שבין האשה והנחש (ג א'ו) משולבים הדבורים :
... לא תאכלו מכל עץ הגן (הנחש)
מפרי עץ־הגן נאכל... פן־תמתון (האשה)
לא־מות תמתון... טוב ורע (הנחש)
ותרא האשה כי טוב... (המספר)

(77) חסות: מגנבי דברי איש מאת רעהו (ירמ' כג ל), וכן "יגנב מעמו" (שם' כב יא).

(78) וכן ת"א: מן קדם ה', ועי' קקג' עמ' 102 ויעקב עמ' 125. ועי' מלסולו של בעל "מקרא במסורת".

(ב) וכן בשיחה הערה שבין יהודה ותמר (לח טזיח):

ויאמר: הבהנא אבוא אליך

ותאמר: מהתתן-לי כי תבוא אלי

ויאמר: אנכי אשלח גדי-עזים מן-הצאן

ותאמר: אמ־תן ערבון עד שלחך

ויאמר: מה הערבון אשר אתן-לך

כאן יש לא רק תקבולת אלא גם שלוב במלים (נשנות או מתנגדות): הבה — תתן, אבוא

אליך — תבוא אלי, אשלח — שלחך, מן — עד, תתן ערבון — הערבון... אתן.

(ג) אבל המספר משלב באמצעי זה לא רק דבריהם של שני אנשים, אלא של כמה מגבורי

הספור. כך יש הקבלה בין דברי לאה לרחל לדברי רחל ללאה לדברי לאה ליעקב (ל טו-טז):

לאה לרחל: המעט קחתך את אישי / ולקחת גם את דודאי בני

רחל ללאה: לכן ישכב עמך הלילה / תחת דודאי בנך

לאה ליעקב: אלי תבוא / כי שכר שכרתיך / בדודאי בני.

דברי לאה ליעקב "אלי תבוא" מקבילים בתכנם לדברי רחל "לכן ישכב..." וב לשונם

— לדברי המספר "ויבוא יעקב": וב לשון המספר "וישכב עמה בלילה הוא" יש הקבלה

לדברי רחל.

דרך זו של שלוב הספור בדבור גם על ידי הקבלה בלשון נמצא אף במקומות אחרים:

(1) בספור של יהודה ותמר (לח כ"א) נאמר:

... ולא מצאה. וישאל את אנשי מקומה לאמר... ויאמרו...

ולשון זה נמצא בתוך דבורו של העדלמי (כב):

לא מצאתיה וגם אנשי המקום אמרו...

(2) וכן בירידת בני יעקב למצרים (מב א"ב):

וירא יעקב כי יש שבר במצרים...

ויאמר הנה שמעתי כי יש שבר במצרים... (79)

(ד) בדרך זו נשתלבו דברי המלאך להגר בתשובת הגר למלאך וכשאלתו ובדברי אברהם

לשרה (טז ו"ט):

אברהם לשרה: המלאך להגר: הגר למלאך: מלאך להגר:

הנה שפחתך בידך | אי מזה באת | מפני שרי גברתי | שוכי אל גברתך

עשי לה הטוב בעיניך | ואנה תלכי | אנכי ברחת | והתעני חחת ידיה

והמספר מדגיש את השילוב הזה בארבע מלים בספורו: ותענה שרי ותברח מפניה.

(ה) וכך נשתלבו דברי יצחק ליעקב בדברי יעקב ליצחק ובדברי עשו ליצחק (כו יט,

כה, לא):

יעקב ליצחק: יצחק ליעקב: עשו ליצחק:

קום-נא שבה | הגשה לי | יקם אבי

ואכלה מצידי | ואכלה מציד בני | ויאכל מציד בנו

בעבור תברכני נמשך | למען תברכך נפשי | בעבור תברכני נמשך.

הקבלה זו מעמידה אותנו על כמה פרטים:

(1) אנו רואים כאן גם שלוב מלים: ואכלה—ואכלה, מציד בני—מציד בנו, קום—יקם

(2) לשונו של יעקב—לשון אבות: קום נא, שבה, אכלה: מה שאין כן לשון עשו.

(79) חסעלים "ראח" ו"שמע" קרובים הם בעברית. למשל: וכל העם ראים את הקולות (שמ' ב יח)

קול דברים אחם שומעים (דב' ד טו).

3) החתימה⁸⁰) כמעט שוה, אלא שכאן נמצא בפי יצחק "למען", בשעה שגם יצחק לעשו (ד) וגם רבקה ליעקב (י) משתמשים במלת "בעבור". הוראת שתיהן—שוה: מלת התכלית⁸¹).
 ו) ובאמנות רבה משלב המספר את דברי האחים על יוסף:
 אחד האחים⁸²) מציע להרג את יוסף ולהשליכו לבור (לז יט) ו
 ראובן שולל את ההריגה ומסכים שישליכוהו לבור⁸³) (כב) ו
 יהודה מסכים עם ראובן בשליחת ההריגה, אבל הוא שולל אף את ההשלכה לבור
 ומציע למכרו לישמעאלים (כו-כז).

ד. השכול (כיאסמוס)

גם השכול, המיוחד לשירה, ומרובה ביחוד בספרי אמ"ת, מצוי בשיחות אלו, הן שכול
 בסדר המלים והן שכול בסדר חלקי הדבור. בדרך עבודתי רשמתי לי מקראות אלו:
 א) שכול בסדר מלים: 1) לזאת יקרא אשה / כי מאיש לקחה זאת (ב כג).
 2) והרגו אתי / ואתך יחיו (יב יב).
 3) תן-לי הנפש / והרכש קח-לך (יד כא).
 ב) שכול בסדר החלקים: 4) כי שת לי אלקים / זרע אחר
 תחת הבל / כי הרגו קין (ד כה).
 5) המלט על-נפשך / אל-תביט אחריו
 ואל-תעמד בכל-הכנר / ההרה המלט (יט יז).
 6) הבה-לי בנים / ואס-אין מתה אנכי.
 התחת אלקים אנכי / אשר-מנע ממך פרי-בטן (ל א-ב).
 7) לקח יעקב / את כל-אשר לאבינו
 ומאשר לאבינו / עשה את כל-הכבוד הזה (לא א).
 8) מה-פשעי מה חטאתי / כי דלקת אחרי
 כי-מששת-את-כל-כלי / מה-מצאת מכל כלי-ביתך (לא לו-לז).
 9) אכפרה פניו / במנחה הללכת לפני
 ואחרי-כן אראה פניו / אולי ישא פני (לב כא).⁸⁴)
 10) וכן בברכה: ויתן-לך את-ברכת אברהם / לך ולזרעך אחר
 לרשתך את-ארץ מגריך / אשר-נתן אלקים לאברהם (כח ד).
 11) ואולי אף הכתוב: מהרי⁸⁵) שלש סאים קמח סלת לזשי ועשי עגות (יח ו). שעורו:
 מהרי ולזשי / שלש סאים
 קמח סלת / ועשי עגות.
 12) ויש שהשכול הוא בין חלקי השורה הראשונה והשלישית, הפתיחה והחתימה:
 יצף ה' ביני ובינך / כי נסתר איש מרעהו

80) שים לב שיצחק בדבריו בתחלה אל עשו סיים את דבריו ב"בטרם אמות" (ט"ד), וכן בפי רבקה בחזרה
 על דבריו "לפני מותי" (ז), ובהצעת ליעקב "לפני מותי" (י'); אבל כאן בהשמעת דברי יעקב, שהשמים בטוי זה
 מטני חכבוד (וכן השמיטו עשו), אף יצחק אינו מוכיר בטוי זה.
 81) תשוב למשל שם' סטו בעבור זאת העמדתך בעבור הראתך את-בחי ולמען מסר שמי בכל הארץ.
 82) למי חמורש — שמעון ולוי (רש"י ותי' ויל' ותי' ר' קנח, ועי' ב"ר צח ט וצ"ט ז).
 83) וטעמו עמו למען הציל אתו מידם לחשיבו אל אביו.
 84) שים לב גם לשלוב הישר: מניו — מני / מניו — מני, ועי' לעיל 21 [23] ואילך.
 85) ועי' יעקב 440, שעמד על חסרון טעל ("קחי" וכיוצא).

אם תענה את-בנתי / ואם-תקח נשים על-בנתי
 אין איש עמנו ראה⁸⁶ / אלקים עד ביני וביניך (לא מט-נ).
 ואמנם "אם תענה..." מקומו אחרי "אלקים עד..." השוה להלן: עד הגל... אם אני...
 וכן ירמ' מב' ה: יהי ה' בנו לעד... אם לא...
 (13) תקבולת שכולית כזאת מצאנו גם בדברי-הצטדקותו של קין (ד יגיד). לעיל 9 [2].

ה. החתימה

א. חתימה מעין פתיחה
 אחד מסימניהם החיצוניים של כמה נבואות ומזמורים הוא חתימה מעין פתיחה⁸⁷. ודבר
 זה מצוי גם בשיחות, יש והמדבר חוזר על אותו הלשון שבו פתח את דבורו ויש שחוזר על
 תכנה של הפתיחה ולא על לשונה.
 (1) חזרה על הלשון: אל נא תעבר מעל עבדך... כי על כן עברתם על עבדכם (יח גיה)
 מה עשית לנו... עשית עמדי (כ ט)
 השמר לך פן תשיב את בני שמה... רק את בני לא תשב שמה (כד רח)
 מה' יצא הדבר... כאשר דבר ה' (כד ג)⁸⁸
 (2) חזרה על התכן: מתנחם לך להרגך... למה אשכל גם שניכם יום אחד (כו מג-מה)⁸⁹
 קצתי בחיי... למה לי חיים (כו מו)
 מה עשית ותגנב... למה גנבת... (לא כו-ל).

ב. חתימה קצרה

יש והדבור נגמר במשפט בן מלה אחת לשם הדגשה:
 לא תאכלו ממנו / ולא תגעו בו / פן-תמחון (ג ג)
 את-קלך שמעתי בגן / ואירא כי-עירם⁹⁰ אנכי / ואחבא (ג י)
 האשה אשר נתתה עמדי / היא נחנה-לי מן-העץ / ואכל (ג יב)
 הנחש השיאני / ואכל (ג יג)
 המלט על נפשך... / פן-תספה (יט יז)
 לא יעקב יאמר עוד שמך... / ותוכל (לב כט)
 ויש שהדבור פותח במלה אחת ומסיים במלה אחת:
 אל-נא / אמ-נא מצאתי חן בעיניך / ולקחת מנחתי מידי
 כי-על-כן ראיתי פניך / כראת פני אלהים / ותמצני (לג י)
 וכן אומר יעקב לבן:
 שלחני / ואלכה אל-מקומי ולא-רצי
 תנה את-נשי ואתי-לדי / אשר עבדתי אתך בהן / ואלכה⁹¹ (ל כה-כו)
 ואף לבן עונהו בצורה זו:

⁸⁶ למי חלוקה זו יש תקבולת במעלים "יצף" - "ראה". אבל אפשר לחלק גם כך: אין איש עמנו / ראה...
⁸⁷ כנכואת - למשל ישע' א כא-כו, ובמזמורים - למשל חזק' קלט ב-כג / וכן בר' א א-כג (קאסוטו, מאדם
 ער נח, 37). ומצוי חזר יותר בתפלה, כי תתחלל טוחח בעיקר בקשתו וטסיים בו (השוה למשל בתפלת שמנה עשרה).
⁸⁸ לרונסא זו השוה ישע' פ"א: כי ה' דבר (כ)... כי מי ה' דבר (כ). ⁸⁹ ועי' לעיל הע' 76.
⁹⁰ יש גם צלצול שוח בין "אירא" ו"עירם".
⁹¹ הלשון שאת-כ "כי אתה ידעת..." אינו אלא הערה ל"אשר עבדתי". והדברים מסורשים יותר בדבור
 תסמוך (כט-ל): אתה ידעת וגו'.

* ועי' תוס' ברכות מו א ד"ה כל הברכות.

92) נחשתי / ויברכני ה' בגלגלך
נקבה שכרך עלי / ואתנה 93) (9 כו"כח).

ג. "מושך עצמו ואחר עמו"

יש וחתימה קשורה לא רק לאותו משפט שהיא סיומו, אלא אף למשפט שלפניו. למשל:

(1) בדברי התנצלותו של אבימלך (כא כו):

לא ידעתי / מי עשה את-הדבר הזה

וגם-אתה לא-הגדת לי

וגם אנכי לא שמעתי / בלתי היום

"בלתי היום" נמשך ל"לא ידעתי", לא הגדת ו"לא שמעתי"; והמדבר לא חזר עליו

כדי שלא יפגום את המשקל: פתיחה קצרה, דבור משולש וחתימה קצרה.

(2) בדברי לבן ליעקב (לא נא-נב):

הנה הגל הזה / והנה המצבה / אשר יריתי ביני ובינך

(2 : 3)

עד הגל הזה / ועדה המצבה

(2 : 3)

אם-אני לא-אעבר אליך / את-הגל הזה

ואם-אתה לא-תעבר אלי / את-הגל הזה / ואת-המצבה הזאת לרעה (3 : 2 : 3)

הלשון "אם אני..." הסר "ואת המצבה הזאת לרעה", שהרי אין להניח שעל עצמו אסר

מלעבור אפי' לטובה (לראות את בנותיו ובניהן או לעזור ליעקב בבוא עליו אויבים⁹⁴), כמו

שעזר אברהם (ללוט), ועל יעקב — רק לרעה. אלא על כרחך אתה אומר שהתנאים היו שווים.

והלשון "ואת המצבה הזאת לרעה", נמשך גם ל"אם אני...", ומפני תקבולת המשקל קשמט,

והשומע יבין את הדברים לאמתם⁹⁵.

ו. הצד האמנותי

אין ברצוני לדבר כאן על האמנות המפליאה שבה נכתבו הספורים בספר בראשית בכלל וספורי האבות בפרט. רצוני לעמוד בפרק זה על האמנות שבכמה פרקים הקשורה לשיחות.

א. פרשת קניית מערת המכפלה (פכ"ג)

בפרשה זו, שהיא בעיקרה מו"מ משפטי וכל מלה ומלה בה אומות "למדני!"⁹⁶, שמר

המחבר גם על הצורה הסיוטית, וכל הדבורים שקולים ותואמים. ויש להדגיש עוד כמה פרטים:

(1) כל דבור פותח בשרש "שמע" (חוץ מן הדבור הראשון, פתיחת המו"מ): שמענו

(ה), שמעוני (ח), שמעני (יא, יג, יד).

(2) כל דבור, בין של אברהם ובין של בני חת ועפרון, מסתיים בקבורת המת: ואקברה

מתי מלפני (ד), מקבר מתך (ו), לקבר את מתי מלפני (ח), לאחזת קבר (ט), קבר מתך (יא),

ואקברה את מתי שמה (יג), ואת מתך קבר (טו).

92) על "אם נא מצאתי חן בעיניך" שלפני כן, עי' לעיל ח' 15.

93) ב"נחשתי" יש שתוף של ג' אותיות עם "שלחתי", "ואתנה" היא הקבלה ל"תנה" שבפי יעקב ודומה

בנקודה ל"ואלכתי".

94) עי' החוקוני, אלא שהוא נרחק בפי' הכתוב, משום שחשב את ה"אם" כל' שכרעה, והנכון בפי' רש"י

"אם" = אשר, 95) ועי' ראב"ע.

96) עי' במאמרי "קניית מערת המכפלה", תרביץ שי"ד, ובאן אני עומד על חצר האמנות, טח שלא עשיתי

באותו מחקר.

(3) לאברהם פונים תמיד בלשון-כבוד "אדוני", והוא פונה בלא שום כנוי. (97)
 (4) בכל הפרשה אין המלה "נא", אפילו בפי אברהם, שרגיל להשתמש בה בכל שיחותיו. (98)
 (5) דבר המובן מאליה הוא שבמ"מ משפטי תהא התשובה לפי השאלה; אבל המחבר שמר גם על התואם בצורה הפיוטית. עד כדי כך שעל משפט קטוע של אברהם "נתתי עונה עפרון בבטוי קטוע "ארץ" (99).

ב. פרשת נשואי יצחק (פכ"ד)

מלאכת מחשבת הם הרמזים הבולטים בדו-שיח שבין אברהם ועבדו בענין נשואי יצחק. אברהם משיב אתו שלא יקח אשה לבנו מבנות הכנעני, אלא מבנות ארץ מולדתו.
 (1) העבד מדגיש שאותה ארץ אינה אלא "הארץ אשר יצאת משם" בנגוד ל"ה ארץ הזאת", שהיא כינויה של הארץ המובטחת בפי ה' ובפי משה (100). אברהם שם לב לרמז דק זה, ומכאן ואילך משתמש הוא ב"משם" ו"שמה". הבטוי "הארץ הזאת" שבפי העבד מזכיר לו (ואולי אף העבד נתכוון להזכירו) את הבטחת ה': לזרעך אתן את הארץ הזאת (יב ז).
 (2) אבל אברהם מדגיש שיציאתו מאותה ארץ לא היתה מפני קלקול המשפחות, וגם עכשיו הוא קורא להם "בית אבי וארץ מולדתי" (101), אלא משום שה' הבטיח לו ואף נשבע לו לתת לזרעו את הארץ, לפיכך אסור לבנו לשוב שמה.
 (3) ואם ישאל העבד: כיצד תרצה אשה לילך אחר בנו של אדם שעזב את משפחתו, מקדים אברהם ואומר לו בבטחון גדול שה' ישלח מלאך לעזור לו. (102)
 (4) וכדי למנוע את העבד מלהשיב את יצחק הוא חוזר ומדגיש את גבולות שליחותו: לקחת אשה ליצחק מארץ מולדתו. והעבד בספורו מצטמצם יותר ואומר שעם בואו אל משפחתו כאילו מסתיים תפקידו ונקי הוא מהאלה. והשומע ידמה לעצמו שהאלה עוברת מכאן ואילך למשפחה המסורבת.
 (5) מעניין שהעבד אינו מזכיר בספורו "ארץ מולדת", אלא בית אב ומשפחה. וכן הוא משמיט את הלשון "הארץ הזאת" במשפט "אלי לא תלך האשה אחרי".

ג. התייעצות יעקב עם רחל ולאה (לא ד — טז)

אף בפרשה זו יש הקבלה בין דבריהן לדבריו. דברי יעקב מתחלקים לשני חלקים: תאור המצב והתגלות המלאך.

- I. תאור המצב מתחלק לג' פסקות: (1) שגוי היחס. (2) העשק. (3) עזרת ה'.
 הפסקות הולכות ועולות: 3 שורות, 5 שורות ו-7 שורות (103). ובשורה האחרונה של כל פסקא נזכר שם אלקים.
- II. אף ההתגלות מתחלקת לג' פסקות: (1) החלום על פריית הצאן שנפלו בחלקו של

(97) וכן בשיחה שבין עשו ויעקב, מל"ב, נמצאת המלה "אדוני" (או "עבדך") בפי יעקב, ועשו פונה בלשון רגילה.

(98) לאשתו — תנח נא, אמרי נא (יב יא, יג), ללוט — אל נא, הסרד נא (יג ה), לאנשים-מלאכים — אם נא

נמצאתי הן, יקח נא (יח ג, ד).

(99) עי' מ"ש ע"ו במאמרי "קניית..." הע' 63. (100) כט"ו מעמים בתורה.

(101) חסות: לך לך מארצך וממולדתך (= מארץ מולדתך, עי' מ"ש במאמרי "שנים שהם אחד", תרביץ שט"ו.

עמ' 178 [6]) ומבית אביו.

(102) אנכי, הציוף "אלקי השמים ואלקי הארץ" אין לו חבר בכל המקרא. גם התאר "אלקי השמים" נמצא רק

בספרים המאחרים: יונה א ט (יונה לבוים), עז' א ב ודה"ב לו כב (במי כורש), נחמ' א ד-ה, ב ד, כ.

(103) אותו יחס (3: 5: 7) אחת מוצא אף בברכת כהנים (במ' ו כד-כו).

יעקב ורבייתו. (2) דברי המלאך על כך. (3) מצות השיבה. ב' פסקות הראשונות הן בנות 4 שורות, והחמישית — בת 5.

דברי רחל ולאה מתחלקים לר' חלקים: (1) שלילת זכותן בירושה¹⁰⁴ — תשובה לדברי יעקב על שנוי היחס. (2) מכירתן ואכילת שכרן — תשובה על העשק. (3) העשר להן ולבניהן — תשובה על פסקא 3 בחלק א' ופסקא 1 ו-2 בחלק ב'. (4) הסכמתן לשיבה כמצות ה'. מענין שמצות ה' מתחילה ב"עת ה'", ואף הן מסיימות (פותחות פסקא 4) ב"ועתה". ונראה לי שאף בדברי לבן יש כעין הד להתייחסות זו:

- (1) כנגד שנוי היחס הוא מתאונן על גניבת בנותיו.
- (2) כנגד העשק הוא מאשים את יעקב בגניבת רכוש.
- (3) כנגד עזרת ה' אומר אף הוא "יש לאר ידי...".
- (4) גם הוא מדבר על התגלות אלהים.
- (5) אף הוא מסיים בענין השיבה ופותח ב"ועתה".

ד. פרשת דינה (פליד)

מלאכת מחשבת הן אף השיחות שבפרשת דינה:

(1) בין בדברי שכם לחמור אביו ובין בפניית חמור ליעקב ובניו ובין בפניית שכם אליהם מדגשת המלה "לאשה", שלא יעלה על דעתם שמא תהפך לפילגש, בהיותה בת עם אחר¹⁰⁵.

(2) דברי חמור לפני יעקב ובניו מתחלקים לשלשה חלקים: בקשת הבת לאשה, התחתנות בין שני השבטים והשתקעות יעקב ובניו בארץ.

בני יעקב משלבים את שלשת הדברים זה בזה ומסיימים באיום שיקחו את הבת וילכו¹⁰⁶. בני יעקב מדגישים "והיינו לעם אחד"¹⁰⁷.

(3) בנאומו של חמור באזני אנשי עירו יש מזיגת דברי בני יעקב בדבריו-הצעת¹⁰⁸, מזיגת ערמה, משמיט הוא את העיקר "והאחוז בה", ומוסיף תוספת פיוס: מקנהם... הלא לנו הם... (4) חמור משנה את סדר הדברים, ואת ענין המילה מזכיר בסוף דבריו, וכדי לחפות על דרישה זו, שיש בה מן הטמיעה, מסמך לה את תוספתו "מקנהם...". תאות הבצע תכסה על ענין זה.

(5) תלונת יעקב על בניו (אחרי שהרגו באנשי שכם) מרכבת מג' חלקים (חלק ב' וג' מקבילים), ובני יעקב עונים רק על חלקה הראשון של התלונה, כי הוא העיקר.

ה. פרשת חלום פדעה ופתרונו (מא טו-לז)

המספר משלב את פתרון החלום בספור החלום:

(104) אמנם לפי התורה במקום שיש בנים אין לבת זכות ירושה; אבל מתוך איוב (מב טו) אתה למד שהיתה רשות לאב לתת זכות ירושה לבנותיו, וכנראה שחיה הדבר רחוק. ואולי על פי נהג זה נבין את דברי הנביא: ואנכי אמרתי איך אשיחך בבנים ואתן-לך ארץ חמדה... (ירמ' ג יט).

(105) חשוד דברי אחי יפתח: לא הנחל בבית אבינו כי בן אשה אחרת אתה (שופ' יא ב).

(106) ואולי לקיחת הבת חיתה מסכנת את שלום חשבט, והשאירות בשבט מונעת את נקמת הלול הכבוד.

(107) ואולי חדישנו זו כאה לחפות על מחשבת הנקם שבלבם, כדי שאנשי שכם ישובו בסה ולא יחששו.

(108) צרוף דברים כזה נמצא גם בזכות שבין יוסף ושלוחו ואחיו: הם אומרים "אשר ימצא אחו... ומת, וגם

אנחנו... לעבדים", והוא עונה אותם "אשר ימצא אחי יחיה לי עבד", ואח"כ הם חוזרים ואומרים ליוסף "חננו עבדים... גם אנחנו גם אשר נמצא...".

(1) פרעה מספר על שני החלומות: את חלמו הא' — הפרות — פותח ב"בחלומי" ומסיים ב"ואיקץ". את חלמו הב' — השבלים — פותח ב"וארא בחלומי" ומסיים ב"ואין מגיד לי". בלשונות אלו משתמש גם יוסף בחזרתו על תוכן החלום, שהיא כהקדמה לפתרונו. החזרה מחולקת גם היא לשני חלקים: חלום הפרות וחלום השבלים. יוסף פותח חלק א' ב"את אשר האלקים עשה הגיד לפרעה" ומסיים אותה ב"אשר האלקים עשה הראה את פרעה". מסיים במה שפתח.

(2) בפעלים יש כעין שכול: יוסף פותח במה שסיים פרעה (הגיד — מגיד) ומסיים במה שפתח פרעה (ראה — הראה).

(3) גם פתרון החלום קצר מאד: ד' שורות בנות דלת וסוגר (מא כט-לא):
הנה שבע שנים באות / שבע גדול בכל-ארץ מצרים
וקמו שבע שני רעב אחריהן / ונשכח כל-השבע בארץ מצרים
וכלה הרעב את-הארץ / ולא-יודע השבע בארץ
מפני הרעב ההוא אחרי-כן / כי-כבד הוא מאד
יש כאן הקבלה שלמה: שתי השורות האחרונות מקבילות לשתי הראשונות. אלא ששורה ג' מקבילה לב' תקבולת ישרה, וד' — לא' תקבולת נגודית. שים לב ששורה א' וב' מסיימות בלשון "ארץ מצרים", וכל אחד מחלקי שורה ג' (חדלת והסוגר) — ב"ארץ", ושורה ד' — משולבים חלקיה בכנוי-הגוף "הוא".

(4) חלק שני בדברי יוסף היא עצתו לקדם את פני הרעה ומתחיל ב"ועתה". וגם לעצתו זו מקדים יוסף הקדמה: ועל השנות החלום...

ו. יוסף ואחיו (מ"ב — מ"ד)

(1) דבורי יוסף מצטינים בצורתם הפיוטית. שולט בהם יסוד התקבולת. כל דבור מתחלק לשני חלקים שהם מוקבלים תקבולת שלמה, מב יד-טז, וכן יח-כ. ואף בדבורו של יוסף המובא בפי האחים (מב לג-לד) יש תקבולת שלמה (עי' לעיל עמ' 19-20 [7-6]). שבמרכזה עומד הפסוק "וחביאו את-אחיכם הקטן אלי", שהיא משאת-נפשו של יוסף ודרישתו, ולפיכך — גם דרישתם העיקרית של האחים מאביהם.

(2) הקבלה יטה אתה מוצא גם בין דברי האחים ודברי ראובן (מב כא-כב)

איש אל אחיו:	ראובן:
אבל אשמים אנחנו על-אחינו	הלא אמרתי אליכם לאמר
אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו	אל-תחטאו בלד
ולא שמענו	ולא שמעתם
על-כן באה אלינו הצרה הזאת	וגם-דמו הנה נדרש

וכן בדברי יהודה (מג ג"ה, ח"י).

(3) ולפעמים ההקבלה היא מתימטית (מד ז):

למה ידבר אדני כדברים האלה

חלילה לעבדיך מעשות כדבר הזה

למה — חלילה, ידבר — מעשות, אדני — לעבדיך, כדברים האלה — כדבר הזה.

ואחרינו בא קל וחומר הבנוי על יסוד של הקבלת 2 כנגד 1 (ח):

הן כסף / אשר מצאנו בפי אמתחתינו

השיבנו אליך מארץ כנען

ואיך נגנב מבית אדניך / כסף או זהב

באיזו רצינות נאמרו הדברים! כל מלה ומלה חשובה ועומדת בפני עצמה (אין אף מקף אחד!) ויש כאן משויה: כסף = כסף או זהב, אשר מצאנו ל השיבנו = איך נגנב, בפי אמתחתינו ל מארץ כנען = מבית אדניך.

4) ולפעמים יש תוספת קטנה בתקבולת בכונה מכוונת (מג כז"כח):

ויאמר: השלום אביכם הזקן / אשר אמרתם (109) / העודנו חי

ויאמרו: שלום לעבדך לאבינו / / עודנו חי

"אשר אמרתם" בפי יוסף רומז לספק שהוא מטיף באמתות דבריהם של אנשים החשודים

בעיניו כמרגלים. וכן בסמוך (כט): הזה אחיכם הקטן אשר אמרתם אלי.

וכמובן שבשיחותיהם בולט יסוד השלום, למשל (מד ט — י, יז):

אשר ימצא אתו מעבדיך ומת וגם אנחנו נהיה לאדני לעבדים

אשר ימצא אתו יהיה לי עבד ואתם תהיו נקים

האיש אשר נמצא הגביע בידו הוא יהיה לי עבד ואתם עלו... (110)

* *

במחקרנו זה בררנו שהראשונים דברו שיר (111) גם בחיי המעשה: בשיחה שבינו לבינה ושבין הורים לבנים ושבין אחים לרעים; בשלום וברייב, בפתי ובפיוס, בשמחה ובכעס, בישוב הדעת ובקוצר רוח, ברגעי רצון ובשעות אסון, בספור אשמה ובהצטרקות והתנצלות, במו"מ משפטי ובכריתת ברית וקביעת תנאים, בשליחות ובהכנסת אורחים, בנדר ובקללה ובברכה. והמשיב שמר על המשקל של בן-שיחו, ולפעמים שינה במתכוון. דבריהם בנויים בהקבלה ובתואם במסגרת של פתיחה וחתומה. הדבורים משולבים זה בזה ויש שהשלום הוא שלשי ואף רבועי. עמדנו במקצת גם על צדן האמנותי של השיחות בכמה פרשיות. כל עסקנו כאן היה בספר בראשית (112), אבל לאור מחקרנו יש לבדוק גם את שיחותיהם של ראשונים בשאר הספרים, כי גם לשונם לשון-האבות היא. ויהי' ובזכותם אזכה גם לזאת.*

109) וטעם Jacob בתרגמו der alte wie ihr sagtet (768). אבל להלן תרגם נכון: von dem ihr mir

gesprochen habt. (110) ועי' חע' 108.

111) על התבדל בין "דבר שיר" (= חיבר שיר) ו"שיר שיר" כבר עמד בעל "מקרא כפשוטו", ש"ב כב א.

112) ואלו המקראות שדנו בהם במחקרנו זה: ב כג 2, 15; ג א ואילך 13, ג 16, דה 2, 12, ייג 16, ד א 13, יג-יד 2, כה 2, 15; יא ד 7, יב יא-יג 2, יב 15, יד כא 15, כאכג 10, טז חיו 8, ויט 11, יח ג-ה 2, 7, 16, ו 15, יט ב 3, 8, היט 13, זח 3, יחכב 13, יז 15, 16; כ ט 16; כא י 12, כו 17, כג 17-18, כד 18, 7, 16, ו 15, יט ב 3, כז ביד 3-4, גיד, ז, טי 10, יט 4, 14, כה, לא 14, לו, מא 4, מאכב 12, סג-מה ב"ה 3, רח, נ 16, כז כז 3, כז ביד 3-4, גיד, ז, טי 10, יט 4, 14, כה, לא 14, לו, מא 4, מאכב 12, סג-מה 16, מו 4, כה ד 15, כככ 4, 8; כט לג 7, ל א"ב 15, א"ג 4, טרטז 4, 14, כ 7, כחכח 16-17, לא-לג 4; לא א 15, ד-טז 18-19, יד-טז 5, בורל 16, כורלב 13, לורל 15, מטין 16, נאנב 17, לב יחייט 11, כא 15, כט 16; לג 16, יר הע' 33; לד 19, כאכג 5; לו טדיו 5, 11, יטכ 9, 15, כב 15, כרכז 6, 15, לבילג 9, לזח 11, יא 11, טזיח, כככ 14, כחכז 5; לט ח"ט 12, יד-טז, יזיח 8, יט 9; מא טייב 12, טורלו 20, כטלא 20; מב א"ב 14, כאכב 20, לגילד 7-6; מג כרכח 21, מל דח 20, טי, יז 21; מז כטלא 6 [יחשע ב יח 10, ירמ' ג יט הע' 104, שח"ש ד ג 10].

(*) את המחקר הזה הגשתי שי למורה טרופ' ייב אמש טיין הלוי שלישיא ליום מלאה לו שבעים שנה (עוד יגוב בשיבה רעננה), כאות הוקרה על כל התורה שהקנה לי לא רק בספריו ובשעוריו, אלא גם בשיחותיו הרבות, משיחתם של אבות, שזכיתי להן בכל השנים שיצקתי מים על ידיו כחלמיד וכמוכיר וכעוזר. יוכני ה' להנות מאור תורתו וחכמתו עד מאה ועשרים!

תוספת ל"שיחתם של אבות"

בסוף פרשה זו, פרשת נישואי יצחק, בא פסוק זה:
 וַיִּבְרָא יִצְחָק הָאֱהֱלָה שְׂרָה אִמּוֹ
 וַיָּקָח אֶת־רִבְקָה וַתְּהִי־לוֹ לְאִשָּׁה
 וַיֵּאָדָּבָהּ וַיִּנָּחַם יִצְחָק אַחֲרֵי אִמּוֹ
 וַיֵּשׁ בּוֹ כְּמֵה פְרָטִים מֵעַנְיָנִים:
 (א) המשקל הוא 5 (4:1/3:2/3:2).
 (ב) בחלק א': יצחק, רבקה (בעילום) ושרה.
 בחלק ב': יצחק (בעילום) ורבקה, רבקה ויצחק (שניהם בעילום).
 בחלק ג': יצחק ורבקה (שניהם בעילום), יצחק ושרה (בעילום)^(א)
 (ג) כל חלק פותח ביצחק, ומסיים כאחת מן הנשים (אמו, לאשה, אמו).
 (ד) "האהלה שרה אמו" (ולא 'לאהל שרה אמו'). אנו מרגישים את דביקותו של יצחק
 הבן היחיד באמו, ואין הוא מוצא תנחומים, ועדיין הוא נכנס אל האוהל כאילו אמו
 עודנה בחיים, והוא מציג לפניה את רעייתו, כאילו כתוב 'האהלה אל שרה אמו', ורק
 אחרי הנישואין והאהבה מוצא יצחק באשתו ממלאת מקום האם, ככתוב "על-כן
 יעזב-איש את-אביו ואת-אמו ודבק באשתו" (בר' ב כד).
 (ה) צלצול דומה בין "ויבאה" ו"ויאהבה", השוות באותיותיהן (בתוספת ה"א שניה
 של אהבה!).

(א) מעין זה בבראשית ה א:

זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם

בַּיּוֹם בָּרָא אֱלֹקִים אֱדָם

בְּדַמּוֹת אֱלֹקִים עָשָׂה אוֹתוֹ.

בחלק א' נזכר "אדם", בחלק ב' — אלקים ואדם, בחלק ג' — אלקים בלבד. אדם — ב' פעמים
 ואלקים — ב' פעמים.

קניית מערת המכפלה

(בראשית פכ"ג)

מקובל הוא כמעט בין כל המפרשים החדשים, בעלי שיטת המקורות. שפרקנו שייך למקור כ¹, ע"פ ביטויים ולשונות שהם ייחודוהו למקור זה; ויש שהם עצמם מוצאים סתירות להגחה זו². לפי דעתם הפרשה מאוחרת ויש בה מו"מ שמי עם כל פרטי הנימוס, הקשור לקנייה, ואריכות הדברים שבין הקונה והמוכר, כנהוג עד היום בארצות המזרח, ועל כן יש בה בפרשה כפילות וחזרות.

לפ"ד לפנינו מו"מ משפטי חשוב וקדום, וכל פסוק וכל לשון בפרשה קטנה וחשובה זו אומר "למדניו", ואין כאן שום שאלה ושום תשובה יתירה או כפולה, אלא הכל בא ללמד על פרטים שונים במו"מ יורדי זה.

לשם הבנת המו"מ שבפרשה נעמוד על פרטי הדברים:

א) ראשית כל עלינו להדגיש שבכל הפרשה אין הפועל "מכר" ולא "קנה"³, אלא הפועל "נתן", שהוא ע"פ רוב נתינת חנם, מתנה⁴. השוה למשל דב' יד כא, לענין נבלה: לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכר לנכרי, לגר בנתינה (שכן "אתה מצווה להחיותו"⁵), והוא כידוע בין מקבלי "מתנות עניים" ולנכרי במכירה⁶. אברהם פונה אל בני חת בלשון "תנו לי", ולא בלשון "מכרו לי"⁷, משום שידע ברורות שאין לו זכות חוקית לקנות קרקע. דבר זה מתברר מהקדמתו: "גר ותושב אנכי עמכם", וכאן אנו באים לנקודה שניה:

ב) מהו מצבו המשפטי של הגר בכלל ו"גר-תושב" בפרט במקרקעות?⁸ מויק' כה כג אנו למדים

¹ זכרון לעט"ר אבא מארי וללהיה, למלאת עשר שנים לפטירתו.

² עי' A Critical and Exegetical Commentary on Genesis, John Skinner, אדינבורג 1910, עמ' 334-339. וכן כותב גם A. E. Cowley בספרו The Hittites, לונדון 1920, עמ' 8-9: "The account is, however, much later than the events, and is full of difficulties, which cannot be discussed here. בעמ' 9 הערה 1 הוא מעיר שמן בר' יד יג יוצא שממרא הוא אמורי ומן כג יט שהוא חתי. טעה במי' על פני ממרא".

³ עי' למשל סקינר, שם, עמ' 335. פרופ' מ. ד. קאסוטו בספרו La Questione della Genesi, עמ' 175, סותר את דעת החדשים בענין המקורות, והשוה גם דברי ב. יעקב, Das erste Buch der Tora, [ברלין], 1934, עמ' 986.

⁴ על "למקנה" שבפי"ח עי' להלן. "ואולי השחמש אברהם בפועל "נתן" מתוך עדינות, כדרך מו"מ בין שני אנשים נכבדים" (מפי פרופ' קסוטו), והשוה גם ב. יעקב, שם, עמ' 508.

⁵ נמצא אמנם גם "נתן" מקביל ל"מכר" ונרדף עמו: בר' כה לג-לד (ע"ש), יואל ד ג, משלי לא כד, וכן נמצא בכתובות ובסויות: כל מן די יזבן (= ימלך) כפרא דנה או יזבן (= יקנה) או ירהן או ינתן... (G. A. Cooke, A Text-Book of North-Semitic Inscriptions, אוכספורד 1903, עמ' 217, ועי' 220, 224), ותשוה לשורה זו ב"מ קא ב: ובניה אורתיה יהביה במתנה. גוניוס בע' "נתן" (עמ' 523) מביא נתן = מכר, אבל לט"ד רק "נתן ב-" = מכר. (במשנית "לקח" = קנה, וכן בכמה מקומות במקרא, למשל מש' לא טו).

⁶ ע"ז כ ע"א. ⁷ השוה גם בכורות נב ב: לתת לו מי שנים מתנה קרייה רחמנא.

⁸ כמו שפונה למשל יעקב לעשו: מכרה כיום את בכרתך לי, בר' כח לא.

⁹ אתרי כתבי את דברי אלה בא לידי ספרו של A. Bertholet Die Stellung der Israeliten, und der Juden zu den Fremden, לייפציג, 1896, שבו הוא דן בנושא זה בהרחבה ובהעמקה, אלא שיש לחלוק עליו בבמה מסקנות, ואכמ"ל.

שלגר תושב לא היתה זכות בעלות על קרקע⁹, שכן אומר הכתוב: והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי. הארץ היא לה' ובני ישראל הם רק גרים-תושבים, המעבדים את האדמה כאריסים ואין להם זכות בעלות, ומשום כך אינם יכולים למכור זכות זו. הגר נתון לחסותו של השבט, או גוף אחר המאכסן אותו¹⁰, ורכושו שייך כנראה לנותן לו מחסה, ובזה נבין את דברי חמור על בני יעקב (ברי' לד כג): מקנהם וקנינם וכל בהמתם היא לנו הם¹¹, כמדומני שלא עמדו עד עכשיו על ההבדל שבין המושגים השונים הקשורים בגר: גר, גר את, גר בקרב, גר בתוך, שכיר ותושב, גר ותושב, גר אשר בשער, מתוך הכתובים נ"ל¹² שהיו שלש דרגות בגר: א) "גר את" או "גר אשר בשער"; ב) "גר בתוך"¹³ או "גר בקרב"¹⁴; ג) "גר ותושב"¹⁵, "תושב ושכיר" או "שכיר ותושב"¹⁶ הוא לפי דפחות מגר (ויותר מנכרי) ועל כן אסור הוא לאכול בקרבן פסח (שמ' יב מה) ובקדש (ויק' כב י). נשוב לענייננו: לגר-תושב לא היתה זכות לקנות קרקע¹⁶, אף לא לקבורה¹⁷, ובזה נבין אולי את תרעומת ישעיה על שבנא¹⁸ (ישע' כב טז) מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר, ואולי גם הגרים קברו את מתייהם ב"קבר בני העם"¹⁹, הנזכר בירמיה כו כג (ועי' גם מ"ב כג ו)²⁰. אם כך הוא הדבר מה בקש אברהם?

ג) אברהם ידע את החוק הזה, שנחג גם בימיו²¹, ועל כן אינו פונה אל בני חת שימכרו לו קרקע, אלא מבקש מהם שיתנו לו, בתורת מתנה, אחוזת קבר, אע"פ-אן משום-שהוא גר-תושב²².

- 9) המושג "גר תושב" מתגנר ל"בעל אחוזה" (מפי פרוס' קסוטו). (10) השוה תה' טא ה: אגורה באתלך עולמים אחסה בסתר כנפוך סלה: ישע' טז ד: יגורו בך גדתי מואב הוי סתר למי. והשוה גם Bertholeth, שם, עמ' 25 ואילך. והשוה כ. מיוזלר, הלוחות מכרכוך, תרביץ ש"ג, 189 ואילך.
- 11) והשוה גם דה"א כט טו: ...כי ממך הכל ומידך נתנו לך. כי גרים אנהנו לסניך ותושבים... מידך היא ולך הכל.
- 12) פירוט הדברים ובירור ההבדלים אקוה לעשות בע"ה ובלני במקום אחר, ועי' מ"ש ע"ז Bertholeth, שם, עמ' 156 ואילך וב, יעקב, שם, עמ' 507. (13) תמיד בצירוף "אזרח" או "בני ישראל".
- 14) נמצא רק בדברים. "בקרב" בקשר לעם משמש בהוראת התבוללות.
- 15) הוא מושג אחד (hendiadys). ובבר הרגיש בזה רש"י בויק' כח מז: "יד גר ותושב, גר והוא תושב בתרגומו ועל תותב וסוטו מוכיח ונמכר לגר תושב" (כלו' בלא וי"ו).
- 16) גם הוא מושג אחד (hendiadys), כי אין במקרא "תושב" לבדו, אלא עם "גר" או עם "שכיר". ונראה לי שגם הלשון "התושבים הגרים עמכם" (ויק' כה מה) הוא רבים של "גר תושב".
- 16) אע"פ שיכול לקנות אפי' עבד עברי (ויק' כה מז), ואילו היתה לו זכות קניית קרקע לא היתה התורה נמנעת מלפרש זאת.
- 17) רק לעתיד לבוא יהיה גם לגרים חלק בארץ, כל אחד בתוך השבט, שבקרב הוא גר, השוה יחז' מז כב-כג.
- 18) שהיה נכרי (השוה רש"י ורד"ק) או גר: גם חאל"ף שבסיום שמו (במ"ב יח יח וכו' - בה"א בסוף) מעיד על מוצאו הבבלי (ועי' גם אהרליך, מקרא כמסוטו, ח"ג, עמ' 44). ועי' גם דברי מ. ויידל במאמרו "אות אל"ף כממלאת מקום אות אחרת", קבץ לזכר ג. אונא, עמ' 128 הע' 3. ועי' גם השערתו של יעקב הושנדר בספרו The Priests and Prophets, ניר-יורק, 1938, עמ' 267.
- 19) השוה מקרא כמסוטו למ"ב כג ו, אלא שחזר בו בפירושו לירמ' כו כג.
- 20) וממתי כו ו יוצא שבימי בית שני היה בית קברות מיוחד לגרים. וכן אומר הרמב"ן לספוק ד': היה המנהג לחיות להם בתי קברות איש לבית אבותיו ושדה קבורה אחד יקברו בו כל הגרים.
- 21) השוה כ. מיוזלר, הלוחות מכרכוך, תרביץ ש"ג, עמ' 192 ועי' גם בספרו "תולדות ארץ ישראל", כרך א', ירושלים, תרצ"ח, עמ' 92 ואילך (ושם גם נגע במרובלמה שלנו). וכן באשור ובבל היתה הקרקע ברשות המשפחה (עי' C. H. W. Johns, Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters, ניר-יורק, 1904, עמ' 187).
- 22) כנראה שלא בכל חלקי הארץ נחשב אברהם לגר. בארץ פלשתים נחשב הוא לגר (בר' כא. כא כג, לר)

כי במקומות שמקח וממכר קרקעות בין שני אנשים משבטים שונים היה אסור אפשר היה להערים על החוק בדרכים שונות²³, ואחת מהן היתה נתינת הקרקע במתנה. הנה התורה אוסרת למכור את האדמה לצמיתות, אלא „שני תבואת ימכר לך” (ויק' כה טו), וכן התקנה (במ' לו ט): ולא תסב נחלה ממטה למטה אחר; ובוודאי שגם בחיים נהג חוק זה של איסור מכירת נחלת אבות²⁴. ועל כן אנו מוצאים באחאב שאינו מציע לנבות „מכור לי את כרמך”. אלא אומר הוא לו (מ"א כא ב): תנה לי את כרמך... ואתנה לך תחתיו כרם טוב ממנו אם טוב בעיניך אתנה לך כסף מחיר זה. ונבות עונה: חלילה לי מה' מתתי את-נחלת אבתי לך. גם כאן אין הפועל „מכר” או „קנה” אלא „נתן”²⁵. מותר היה לנבות לתת את כרמו במתנה²⁶ ולקבל תמורתו כרם אחר, אלא שלא חפץ לעשות זאת²⁷ ודבר זה, הימנעותו של נבות מעשות את רצון מלכו אחאב בצורה שהחוק מתירה, הוא שהעלה את חמתה של איזבל המרשעת. לא כן הדבר בענין ארונה. שם אנו מוצאים את הפועל „קנה”. ש"ב כד כא: ויאמר דוד לקנות מעמך את הגרן לבנות מזבח לה'. ויאמר ארונה אל דוד יקח ויעל אדני המלך הטוב בעיניו... הכל נתן ארונה המלך למלך... ויאמר המלך לארונה לא כי קנו אקנה מאותך במחיר ולא אעלה לה' אלקי עלות חנם²⁸ ויקן דוד את הגרן... מבלי להיכנס כאן לפרטי הפסוקים הקשים הללו²⁹, מתברר לנו שדוד רצה לקנות³⁰

ועל כן זקוק הוא לרשותו של אבימלך (כ טו): אבל בבאר שבע, מחוץ המדבר, היה חושב (כב יט). כי ארמז המדבר היתה ברשות הכלל ולא נחלת יחיד, וכן היה הדבר באשור ובבל (תשובה C. H. W. Johns, Baby-Ionian and Assyrian Laws etc, עמ' 183-186) והשוה ב"ק סא רע"א: שיהיו מרעין בחורשין. אברהם רצה לקבור את שרה בחברון, כי היא מתה שם, ומת קנה מקומו, ומשום כך נקברה רחל בדרך (בר' לה יט-כ, מח ז), והשוה בר' לח ז, במ' כ א. רק במקרים יוצאים מן הכלל (כשהמת ציווה!) הכיאו מת לקבור במקום אחר (יעקב ויוסף).

23 בלוחות נזוי וקירקוק אנו מוצאים מכירה בדרך של „אימוץ” והורשה: The landowner was subject to the *corvée* and could only legally sell his Land by bequeathing it to the purchaser whom he had to „adopt” (Rachel Clay, The Tenure of land in Babylonia and The Archaeology of Palestine and the Bible, ועי' גם ו. ס. אלברייט, Assyria, London, 1938, p. 27. ניו-יורק, [1935], עמ' 138, וב. מייזלר, תולדות ארץ-ישראל, עמ' 92.

24 ועד היום רוח בארצות חמורה שאנשים שומרים על נחלת אבותיהם מלמכרו, גם אם הם מגיעים לעושר רב, ונחלה זו אינה מועילה להם בתרבה.

25 גם בסיפור אחאב לאיזבל נאמר: ואמר לו תנה לי את-כרמך בכסף או אם-חפץ אתה אתנה לך כרם תחתיו ויאמר לא-אתן לך את כרמי. אחאב שינה והקדים בסיפורו כסף לכרם, מפני שכבודו של מלך בקניית מבחלישין.

26 אולי מתוך שנאה לאחאב, ועל כן בא „לך” בסוף המשפט להדגשה, וגראה שנבות היה אחד מראשי חעיר, ולכן יכלה איזבל לצוות על חוקנים „והושיבו את נבות בראש העם” (מ"א כא ט), מבלי שנבות ירגיש בזה איזה שינוי (והשוה דברי זולצברג בספרו The Am Ha-Aretz, פילדלפיה, 1909, עמ' 51 ואילך).
27 והשוה יח' מו טז-יז.

28 „חנם” הוא דבר הניתן במתנה, שאין מקבלים תמורתו דבר אחר, השות „אשר חנן אלקים את עבדך” (בר' לג ה), „כי תנני אלקים” (שם יא), „חנונו אותם” (שם' כא כב), וכן דרשה חכ"מ (ע"ז כ רע"א): לא תחנם (דב' ז ב) לא תתן להם מתנת חנם, וכן דורש במד"ר מן „ויחנך” (במ' ו כה).

29 שכמה מהם נשארו גם בדה"א. כא כב-כה.

30 בעל דה"י שם במי דוד: תנה לי מקום הגרן... אלא שהוא משמע לס"ד מן הפרשה שלנו, בר' פכ"ג, ומכאן לקח גם את הלשון „בכסף מלא”, שאינו נמצא במקום אחר במקרא.

את הגורן וארונה הציעה לו במתנה, אלא שדוד סרב לקבל מתנה וקנה ממנו את הגורן בחמשים שקל⁽³¹⁾. ארונה יבואי הוא (נכרי, אבל מאדוני הארץ לפני כן) ומותר לו למכור את נחלתו (אך לא לקנות) ועל כן מציע לו דוד מקח וממכר, אבל נבות ישראלי הוא ואסור לו למכור ועל כן מבקש ממנו אחאב את כרמו במתנה⁽³²⁾.

הערה על חוק מעין זה אנו מוצאים גם בפירות שמיטה, שהם הפקר, "לאכלה לך ולעבדך וגו'" (ויק' כה ו) ולא למכירה, "לאכלה ולא לסחורה" (בכר' יב רע"ב וש"נ), ובכל זאת נמצאה דרך לקנות בפירות שביעית בגד וכיוצא, שכן שנינו בתוס' שביעית פ"ו הבי"ה⁽³³⁾: "וכן מי שהיתה בידו סלע של שביעית ומבקש ליקח בה חלוק הולך אצל חנוני (הרגיל אצלן)⁽³⁴⁾ ואומר לו תן לי בזה פירות⁽³⁵⁾ ונותן לו והלה אומר לו הרי פירות הללו נתונים לך במתנה והוא אומר לו הרי סלע זה נתון לך במתנה (והחזיר ולקח לו חלוק)⁽³⁶⁾".

אברהם, גר תושב בין בני חת, מבקש איפוא מהם שיתנו לו אחוזת קבר, כלומר מכירה בצורת מתנה. ולמען עורר את לבם של בני חת שיעשו את רצונו הוא משתמש במונח זה, ש"מתו מוטל לפניו", ומדגיש "ואקברה מתי מלפני". בני חת עונים את אברהם "נשיא אלקים אתה בתוכנו"⁽³⁷⁾, ובתורת נשיא הרשות בידו לקבור את מתו בכל מקום שירצה. מקום לקבורת מתו הם מציעים לו, אבל לא אחוזת קבר: "איש ממנו את קברו לא יכלה ממך מקבר מתך"⁽³⁸⁾. על עיקר בקשתו הם עוברים בשתיקה, סירוב של כבוד⁽³⁹⁾.

ד' אבל אברהם לא רצה לקבור את אשתו בקבר אחרים; שכן כל אדם הגון, כל בעל בעמיו, נקבר עם אבותיו (ומכאן הביטוי "שכב עם אבותיו"⁽⁴⁰⁾) או בנחלתו⁽⁴¹⁾ וביתו⁽⁴²⁾ או בנחלת בנו⁽⁴³⁾ או בשדה מקנתו⁽⁴⁴⁾. ומשום כך מוכירה התורה את קניית המערה הזו בקבורת אברהם

(31) בעל דה"י אומר שקנה בשש מאות שקלי זהב, אפשר שהמחבר דרש שדוד לקח חמשים מכל שבט, חשון ספרי נשא ל' 48 וזכרה שנ"ב וזכה' קטו ב'.

(32) אגב, מלשון הכתוב בישע' נב ג: "חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו" נראה ללמוד שקרקע הנמכרת ניתנת להיגאל בכסף, ואילו הניתנת במתנה (= חנם) ניתנת להיגאל בלא כסף. ועי' יחו' מו טז, שהחוק לעתיד לבוא מנחין בין מתנה לבין, שאינה חוזרת ביוכל, ומחנה לעבד, שהחזרת ביוכל.

(33) ירוש' פ"ה לח ע"ב, בבלי סוכה מא רע"א. (34) ירוש', ועי' בבלי.

(35) כנוס' הירוש', תוס': כזה הפירות. (36) ירוש', ועי' בבלי.

(37) כנראה מנחג דמי ורזחני, ועי' מה שכתבו על זה המספרים החדשים, ומיילר, שם, עמ' 102; ועי' ת"א ות"י ומשיט'. לשון זה לא נמצא במקום אחר במקרא. על "בתוכנו" עי' לחלן.

(38) השוה גם מתי כז טז, שיוסף מארמתיא קבר את ישו בקברו החדש, היינו קבר שכרה לעצמו.

(39) תשובתם היא אמנותית: בצורת "כן" הם עונים "לא" (מפי מר ב"צ דינבורג).

(40) השוה למשל בשבועת יעקב ליוסף, בר' מז כט-ל; ותשוה מ"א יא מג, יד לא, טו כד ועוד. וגם אחיתול כשהחליט לאבר את עצמו לדעת הולך אל עירו כדי שיקבר "בקבר אביו" (ש"ב יז כג). לפ"ד גם הביטוי "נאסף אל עמיו" קשור בעיקרו לליקוט עצמות המת והבאתם לקבר המשפחה, אלא שבמשך הזמן נתאבן הביטוי ומשמש לקבורה בכלל.

(41) השוה יהו' כד כט-ל: וימת יהושע... ויקברו אותו בגבול נחלתו.

(42) שמואל: ויקברו בביתו ברמה (ש"א כה א, ועי' כח ג); יואב: ויקבר בביתו במדבר (מ"א ב לד).

(43) יהו' כד לג: ואלעזר בן אהרן מת ויקברו אותו בגבעת סינחס בנו אשר נתן לו בהר אסרים (והשוה מ"ש ע"ז בספרי סינחס פס' קלד 179 = ב"ב קיא ב, וע"ש קיא א). והשוה ביתו' שם (פל"ב) בענין יוסף: ואת עצמות יוסף... קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני המור אבי שכם במאה קשיטה ויחיו לבני יוסף לנחלה.

(44) עי' מ"ש ע"ז אהרליך ב"מקרא כפשוטו" עמ' 63. וזהו הטעם שיוסף בדבריו לפרעה (בר' נ ח)

(בר' כה ט-י) והן בקבורת יעקב (בר' מט כט-לב⁴⁵, נ ה, יג).⁴⁶ אנו מבינים איפוא את סירובו של אברהם לקבל את הצעתם האדיבה של בני חת. כשהוא רואה שבני חת מסרבים למכור לו בצורת מתנה פונה הוא בבקשתו אל המוסד העליון "עם הארץ"⁴⁷ בבקשה מסויימת שיבקשו מעפרון ויתן לו "את מערת המכפלה אשר לו אשר בקצה שדהו"⁴⁸ לאחוזת קבר⁴⁹. אלא שכאן הכניס אברהם שינוי קל בלשונו. קודם אמר: "אחוזת קבר עמכם", ועכשיו בפנותו למוסד העליון הוא מבקש: "בתוכם"⁵⁰ לאחוזת קבר. שינוי זה בא כנראה בהשפעת מאמרם: "נשיא... בתוכם"^{50a}. וכשהוא פונה למוסד הריהו מברר את תנאיו: "בכסף מלא"⁵¹ יתננה "י" (אינו אומר "ימכרנה").

(ה) מה היה מעמדו של עפרון?^{51a} הכתוב אומר: "ועפרן ישב בתוך בני חת". לשון זה "ישב בתוך" עם או עדה בא במקרא רק על מלך, מנהיג ונביא: ירמ' לט יד ומ' ה' – ירמיה יושב עם גדליה הנציב. ישע' (ו ה) אומר: ובתוך עם טמא שמתים אנכי ישב. והשוה גם יחז' א, ג טו, ח יא וי"ב ב⁵². וכן בירמ' כט לב מסופר שירמיה מקלל את נביא השקר שמעיה הנחלמי ש"לא יהיה לו איש יושב בתוך העם הזה". מלבד אלה נמצא לשון זה בתשובת השונמית (עי' להלן). לשון זה, "בתוך", לקוח מחיי המחנה שאהלו של המלך או שר-הצבא היה בתוכם^{52a} ושאר האהלים – סביב לו. השוה ש"א כו ז: והנה שאול שכב ישן במעגל... ואבנר והעם שכבים סביבתו; יהר' ח ט: וילן יהושע בתוך העם⁵³. וכן בהמלכת שאול נאמר (ש"א

אומר: אבי השביעני לאמר... בקברי אשר כריתי לי. וכן אומר בעל דה"י (דה"ב סוף ט"ז) על קבורת אסא: ויקברוהו בקברתיו אשר כרה לו...

(45) בפל"ב מדגישה התורה שהקנין נתאשר ע"י בני חת.

(46) ממליא הדבר שבקבורת יצחק, בר' לה כט. לא נזכר דבר הקנייה. היש מקום לשער שנשמט מסוק מסוף הפרשה? ועי' מ"ש ע"ז הרמב"ן. הפשיטתא כותבת כאן: בקברא דובן אברהם אבוהי, ואין ספק שתוספת המתרגם היא. (47) הוא מוסד המנהל את ענייני השבט, העדה או הסדינה (השוה למשל ויק' כ ד, מ"ב יא יט, כא כד, כג ל). על נושא זה דן בספרות מ. וולצברגר בספרו The Am-Ha-Aretz, טילדלפיה, 1909 (ועי' שם עמ' 20 ואילך). ועי' גם ספרו The Polity of the Ancient Hebrews, טילדלפיה, 1912.

(48) לשון זה בא לסיים את השדה המבוקש. ואלי באה המלה "בקצה" להדגשה מיוחדת, שכן הגר יושב בקצה המחנה; ספרי בהעלתך טי' מ"ה 85: ותאכל בקצה המחנה (במ' יא ב) יש אומרים אלו הגרים הנחונים בקצה המחנה. וכן הגר העירוני יושב בשער העיר, "הגר אשר בשעריך" (ועי' להלן). (יש כאן ניגוד אמנותי בין "בקצה שדהו" ל"בכסף מלא" (מפי מר ב"צ דינבורג)).

(49) מקום לקבורה משפחתית לו ולורעו אחריה, שזהו מובנה של "אחזה" (השוה למשל ויק' כו טז, כב, כד) נרמזת עם "נחלה" (השוה למשל דב' יח ב עם יח' מד כח). נמצאת גם "אחוזת נחלה" (במ' כו ז, לב לד). וכן הוא גם שימושו של המועל "נאחז", למשל חמור אומר ליעקב ובניו (בר' לר י): והאחוז בה (השוה גם בר' מז כז ויהר' כב ט). בניגוד ל"אחוזת" היא "ארץ מגורים" (בר' יח ז; והשוה בר' כח ד, שמ' ו ד ויחז' כ לח). (50) אין לקשר מלה זו ל"יתננה לי", כלומר שאתם עדים, כי לשם זה היה אומר הכתוב: לענייכם. ועי' מקב"מ. (50a) אמנם נמצא "בתוך" נרדף עם "עם" ו"י" ו"א" (השוה LXX), במ' בן ו ויהר' כב ו.

(51) עי' מ"ש ע"ז סקינר, שם עמ' 325.

(51a) עי' מ"ש על שם זה מ. ויידל, חקרי לשון, ירושלים, תרצ"ב, עמ' 53.

(52) ואולי נאמר כאן: בתוך... אתה יושב, לצורך הנמשל (פי"ב): והנשיא אשר בתוכם.

(52a) מנחה בלולה, ווירונא, שנ"ד (דף כ"ח ע"א): "בחוך בני חת, מלת תוך מורה על הגדולה שישב באמצע כמלך בגדוד".

(53) אבל השוה שם פי"ג: וילך יהושע בלילה והוא בתוך העמק. ה-LXX חשמיטו את שני הקסעים

(ט² ויג²).

י (כג): וירצו ויקחהו משם ויציב בתוך העם...⁵⁴. וכן ביחו' יב יב: והנשיא אשר בתוכם, לד כד: ועבדי דוד נשיא בתוכם, והשוה גם מו י. ומכאן הושאל הביטוי הזה לכל אדם בעל עמדה יציבה בחברה. ובוה נבין את שאלת אלישע הנביא ותשובת השונמית (שהכתוב מתארה כ"אשה גדולה", כלומר בעלת עמדה כלכלית חשובה ויציבה): מה לעשות לך היש לדבר לך אל המלך או אל שר-הצבא ותאמר בתוך עמי אנכי יושבת (מ"ב ד יג). הנביא שואל את המארחת, שחרדה אליו את כל החרדה, אם זקוקה היא לעזרתו לפני המלך או שר-הצבא, והיא עונה שכאשה בעלת עמדה יציבה אינה זקוקה לעזרה⁵⁵. נראה איפוא שעפרון היה נשיא השבט או ראש המוסד "עם הארץ"⁵⁶. שעפרון היה אישיות חשובה במוסד "עם הארץ" יוצא גם מדברי אברהם "ופגעו"⁵⁷ די בעפרון בן צחר⁵⁸.

(1) מדוע לא פנה אברהם ישר לעפרון? מקרה דומה לזה יש לנו בספרנו. כאשר יוסף רוצה לעלות לקבור את אביו אינו פונה ישר אל פרעה, אלא מבקש הוא מבית פרעה: דברו נא באוני פרעה לאמר אבי השביעני לאמר... (בר' נ ד-ה). אולי אפשר לפרש עובדות אלו ע"פ אס' ד ב: כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק⁵⁹. האבל בימי אבלו לא פנה אל המלך או אל הנשיא⁶⁰, אבל כשהמלך פנה אליו ענה הלה על דבריו.

(54) והשוה גם בדברי שלמה (מ"א ג ח): ועבורך בתוך עמך אשר בחרת וגו'.

(55) אולי ע"פ זה יתפרש גם "בתוך" שבמסוק הקשה (שופ' יב ד): גלעד בתוך אפרים בתוך מנשה, ואכמ"ל.

(56) זולצברגר, The Am-Ha-Aretz, עמ' 20, אומר שעפרון היה נשיא "עם הארץ", מבלי שיביא ראיה לדבריו. והשוה גם דברי החוקרני.

(57) שהוא לגדול מהם, השוה ירמ' ז טז וכו' יח, ועי' גם איוב כו טו. מתנגד למירוש זה - רות א טז:

רות אומרת לחמותה: "אל תפגעני ביי", ועי' גם ישע' מז ג.

(58) שים לב שגם בקניית יעקב, חמור הוא נשיא הארץ, וכן בקניית דוד מכונה ארונה בשם מלך. ועי'

על מעמדו של עפרון בב"ר סנ"ה ח' ורש"י. ונ"ל שבמדרש הקדום למדו זאת מן "בתוך", אלא שבדורות המאוחרים

לא ידעו את המקור לדברי המדרש והוסיפו "ישב כתיב הסר".

הד"ר מ. זיידל גי', בקראו את עלי ההנהגה, העמידני (בשם הרב ש. ש. מייזל ז"ל) על דברי זאב וואלף בר

שמסון היידיגהיים במירושו "הבנת המקרא", ווילנא הרמ"ה עמ' 19, וז"ל: דקדקתי ומצאתי שבכל מקום שיאמר הכתוב

סלוני ישב בתוך העם או בתוך קהל ועדה וכדומה הריצון בו לעולם שהיה נוהג שררה ביניהם וזה שימוש מלת תוך

שמורה על אמצעות הדבר שהוא המקום הנכבד כלב באמצע הגוף ולכן היושב באמצע העם הוא הנכבד והנוהג

שררה ביניהם. וזה טעם קללת שמעיה הנחלמי לא יהיה לו איש יושב בתוך העם הוה (ירמיה כט לב). ופירושו

שלא יצא מורעו איש הנוהג נשיאות בעם. וזה טעם תשובת האשה הגדולה השונמית על שאלת אלישע היש לדבר

לך אל המלך או אל שר הצבא ותאמר בתוך עמי יושבת (מ"ב ד יג) ורצונה לומר אני האשה הנוהגת

שררה ונשיאות בתוך עמי ואין אני צריכה לסרטור כיני ובין המלך או שר הצבא כי כאחד השרים אנכי וכשיש

לי דבר אל המלך אביאנו אליו בלי סרטור. ולזאת קראה הכתוב בתחלת הספור אשה גדולה ר"ל אשה חשובה ושוררת. עכ"ל.

(59) וכ"כ בעל "פענח רזא" במ' ויחי: וקשה למה לא דבר בעצמו, ויש לומר בעבור בגדי אבילות שהיה לבוש

ואין לבא אל המלך בלבוש שק. ומעין זה כותב אברבנאל, שם (על מקומות אלת העמידני הד"ר מ. זיידל ז"ל).

במ"א כ לא-לב אנו קוראים שעברי הדד באו אל מלך ישראל הגורים שקים במתניהם וחבלים

בראשיהם, אבל שקים אלו היו סימן להכנעה, ולא לאבל. (אגב. בדומה לזה היה נחוג בפרס לפני דור: כשבאו

לפני מוסל להתחנן לפניו על איזו גזרה שמו חבל או אכנט מורתי על הצואר. וכן כשבאה פורענות לעולם

עמדו ראשי הקהלה ורביניה ביום תענית-הצבור בשעת התמלה באכנטיהם על צואריהם).

(60) בש"ב יר ב יועץ יואב לאשה החכמה מתקוע ללבוש בגדי אבל ולבוא אל המלך. אבל שם נאמר

"באשה זה ימים רבים מתאבלת על מת", כלומר שעברו ימי האבל. והשוה בר' לו לר ועוד. וכוח אולי נבדל

החתמל של "אבל" מן הקל.

(ו) מה ענה עפרון את אברהם? עפרון מוסיף פרט חדש: השדה. הוא מציע לאברהם במתנה את השדה והמערה אשר בו. כנראה שהשדה והמערה היו יחידת-קרקע אחת ואין האחת נמכרת בלא השניה⁽⁶¹⁾. אבל אברהם לא רצה לקבל מתנה ממש. משום שחשש שהנותן נתכוון ל"מתנה על מנת להחזיר" שגם היא מתנה⁽⁶²⁾. והמתבונן בדברי עפרון ובסיומם "קבר-מתך" ימצא שעפרון התכוון למתנה על מנת להחזיר. משום כך מבקש אברהם מעפרון שקודם יקח ממנו את "כסף השדה"⁽⁶³⁾ ואח"כ יקבר את מתו. אברהם רצה להבטיח את המכירה-מתנה. עפרון מנצל את ההזדמנות ודורש סכום גדול בימים ההם – ארבע מאות שקל כסף⁽⁶⁴⁾. אברהם, מאין ברירה ומפני כבוד מתו, משלם את הסכום הנדרש במטבעות שקולות. "עבר לסחרי"⁽⁶⁵⁾. ואף יפליאנו מחיר זה, כי כל דבר הנמכר בהערמה על החוק אין גבול מסוים למחירו. באשר אין לקונה כל הגנה חוקית^(65a).

(ח) בדרך זו של מתנה-מכירה עובר השדה (מכאן ואילך הוא העיקר בטרנסקציה זו!) והמערה שבו וכל העץ לרשותו של אברהם^(65b). ובתנאי-המכירה היה צריך לפרט גם את המערה וגם את "כל העץ אשר בכל גבולו סביב", שאלמלא כן יכול המוכר לטעון: שדה מכרתי, מערה לא מכרתי⁽⁶⁶⁾. ואפי' אם כותב לו את הגבולות אין הוא קונה את כל מה שבתוך

(61) השוה גם משנה ב"ב ספ"ו שלקבר היתה גם חצר. ואולי לא הרי שדה בודד מערה, שוו היתה מותרת וזו אסורה. שכן מצינו הבדל בין בית לשדה לענין יובל (ויק' ט"ז), וכן לענין מכירת שדות ובתים לנכרי (מש' ע"ז מ"ב מ"ח-ט', תוס' ס"ב, בבלי כא א וב'), ועפרון רומז שיש אפשרות של הבלעת דמי המערה בשדה. השוה למשל סוכה לט א (במש' ובחל') לענין הבלעת דמי אתרוג בלולב, וידוע הוא ענין הבלעת שכר שבת. וכן באשור ובבל מכרו באופן רשמי את הקרקע ולמעשה התכוונו לבית: Always the land was the main consideration. A house was sold as land built upon (*bitu epšu*), and sold by the area. In legal phraseology *bitu* thus denoted the actual plot of land, while in common parlance Johns, Babylonian and Assyrian etc. עמ' 187–188.

(62) השוה למשל סוכה מא ב (= תוס' ספ"ב).

(63) לשון סתמי שאין לו חבר במקרא, כוונתו "מחיר השדה", אבל השומע יכול גם לפרשו אחרת. גם עפרון משתמש בלשון סתמית: ארץ (ואינו מסיים את המשפט, משום שקשה לו להשתמש בפועל "מכרתי" שהרי מכירה אסורה, ובפועל "נחתתי" אינו רוצה להשתמש, משום שלא יוכל לדרוש סכום גדול כזה על מתנה. ומתחיל משפט חדש: ארבע מאות שקל וגו').

(64) "בכסף מלא" שבפי אברהם נותן עזו לעפרון לדרוש סכום כזה (ב. יעקב, שם, עמ' 511). 400 שקל כסף הם מחיר 8 בתי זרע חמר שעורים (למי ויק' כז טז), כ-300 דונמים מטריים; אלא שקשה לקבוע בכמה העריך עפרון את המערה, שכן לכניינים לא היה ערך קצוב (ויק' כז יד). גם "מאה קשיטה" ששילם יעקב הוא כנראה מחיר גדול מאד, אע"פ שאין מאתנו יודע "קשיטה" זו מהי. וחשוה איוב מב יא: ויתנו לו איש קשיטה אחת ואיש נזם זהב אחד.

(65) עי' סקינר, שם, עמ' 228. והשוה גם דברי A. E. Cowley בספרו The Hittites, עמ' 9: כסף עובר לטוחר That they were there for trade seems to be indicated by the phrase Johns, (65a) וכן באשור ובבל אנו מוצאים שאחד המלכים קנה קרקע (למתנת לבנו) במחיר מופרז (עי' Johns, Babylonian and Assyrian etc., עמ' 192).

(65b) רק אחרי נתינת הכסף, היינו עם גמר המתנה-מכירה בא הביטוי היורדי "למקנה".

(66) א. סוררר בספרו With the Arabs in Tent and Town, לונדון [1902], עמ' 219–220 מביא את מסקנו ומעיר שגם כיום כאשר קונים קרקע מן הערבים צריך לפרט גם את הבור והמעין והעצים וכו'. ל"כל העץ אשר בכל גבולו" עי' גם ב"ב סט רע"ב.

הגבול⁶⁷. וידועות ההלכות המרובות בענייני מכירה: המוכר את... מכר את... אבל לא... בזמן שאמר לו הוא וכל מה שבתוכו הרי כולן מכורין. בין כך ובין כך (תוס'): ואע"פ שאמר לו הוא וכל מה שבתוכו אני מוכר לך) לא מכר...⁶⁸, ומשום כך נסחו אח"כ בשטר המכירה "מקרקעית תהומא ועד רום רקיעא"⁶⁹.

ט) המכירה מתנה מתאשרת גם על ידי השבט, וזה בא ללמדנו פ"כ: ויקם השדה וגוי לאברהם למקנה מאת בני חת⁷⁰. כי כל טרנסקציה קרקעית אל מחוץ לשבט היתה זקוקה לאשורו של השבט. וכן יעקב קונה את השדה מאת בני חמור אבי שכם⁷¹. ראשי השבט הם שדאגו לשלמות רכושו הקרקעי של השבט. בבמ' פל"ו אנו קוראים שראשי שבט מנשה דואגים לנחלת צלפחד שלא תעבור לשבט אחר ע"י נשואי בנותיו. וה' מסכים על ידם ומצוה שכל בת יורשת נחלה לא תינשא אלא לבן שבטה. ועוד, הקרובים יכלו לערער על מכירת קרקעות, ומשום כך אחת הנקודות העיקריות בשטרות המכירה בבבל ואשור היתה אחריותו של המוכר לכל תביעה על הנכסים⁷². וכן אנו מוצאים בתקופה מאוחרת לענין מכירת קבר (ב"ב ק' רע"ב וש"נ): המוכר קברו דרך קברו מקום מעמדו ובית הספרו באין בני משפחה וקוברין אותו על כורחו משום פגם משפחה (רשב"ם: הילכך אמור רבנן לישקול דמי וליהדר), כלומר בכח הקרובים היה לבטל את המכירה⁷³.

י) נסכם נא את תוכן הפרשה לפי פירושו: אברהם פונה בבקשה אל בני חת שיתנו לו כמתנה אחוזת קבר, הם עונים אותו שאיש מהם לא ימנע מלתת לו מקום קבורה ועוברים בשתיקה (שיש בה משום אמירת "לא") על בקשתו "אחוזת נהלה", הוא פונה בבקשה אל "עם הארץ" לבני חת שיפגעו בעפרון (- נשיאם?) שיתן לו את מערת המכפלה בכסף מלא, עפרון מציע לו למתנה (על מנת להחזיר?) את השדה ואת המערה שבו. אברהם מסרב לקבל ומציע לו שתחילה יקבל את הכסף ואח"כ יקבר הוא את מתו, עפרון נוקב את "כסף השדה", אברהם שוקל את הכסף, והשדה וכל אשר בו קם לו למקנה, שנתאשרה על ידי השבט כולו. אז קובר אברהם את מתו. לפנינו אפוא פרוצדורה שלמה של טרנסקציה קרקעית מיוחדת במינה, מכירה בצורת מתנה, ואין כאן לא גבוב מלים ולא דרך של משא ומתן מורחש-שמי. כך נראה לי פירוש הפרשה מתוך הכתובים וממקורות אחרים.⁷⁴

ירושלם, ד' בשבט תש"ב.

(67) ב"ב סא ב: אע"פ שמצר לו מצרים ההיצונים מצרים הרחיב לו. וכן נהגו גם בשטרות הבבליים לתאר בפרטות את גבולות הנכסים הנמכרים. (ועי' Johns, שם, עמ' 190-191).

(68) ב"ב פ"ד מ"ד, מ"ו, מ"ח-ט': תוס' פ"ג ה"א, ח"ב, ה"ג ועוד; בבלי סה ב, סו ב.

(69) ב"ב סג ב: אמר רב דימי מנהרדעא האי מאן דמזבין ליה ביתא לחבריה אע"ג דכתב ליה עומקא ורומא צריך למיכתב ליה קני לך מארעית תחומא (כ"י ועוד, דמו': מתחום ארעא) ועד רום רקיעא... למיקנא ליה בור ודות ומחילות.

(70) וכן בצוואת יעקב: מקנת השדה והמערה אשר בו מאת בני חת (בר' מט לב). גם הביטויים: "באזני בני חת" (פט"ז) "לעניני בני חת" (פ"ח) באים להדגיש שהשבט, או ראשיו, חיו עדים למכירה ומכין שנכחו, שמעו וראו ולא מיהו שוב אין להם זכות לערער. וכן כותב בעל "מנחה בלולה" (דף כ"ח ע"ב): "לעניני בני חת ברשות ורצון כל בני העיר".

(71) אולי "אבי שכם" כאן הוא מייסד העיר, ביטוי הרגיל בפרקי היהם שבט' דברי-הימים. השה גם שום' ט כח.

(72) חשון למשל R. Clay, The Tenure of Land etc., עמ' 14, 15, 25 ו-26.

(73) ובדומה לזה גם היום בכמה כפרים ערביים שקניית קרקע זקוקה להסכמת בעל הקרקע וראש הכפר.

(74) תודתי נתונה בזה למו"ר פרום' מ. צ. סגל ופרומ' מ. ד. קאסוטו, שעברו על כה"י ועלי התגהה ובחקירותיהם שבע"פ האירו את עיני בכמה נקודות חשובות. חן חן גם לד"ר זיידל שקרא את עלי התגהה בעיו רב והעמידני על כמה דברים.

להע' 49

ושנינו בבבא בתרא ק' רע"ב וש"נ: המוכר קברו דרך קברו מקום מעמדו ובית הספרו באין בני משפחה וקוברין אותו על כרחו משום פגם משפחה". ובספרי שופטים פיס' קפ"ח (הוצ' פינקלשטיין עמ' 227) שנינו: "מנין למוכר קבר אבותיו שעובר בלא תעשה ת"ל 'לא תסיג גבול רעך' (דב' יט יד). יכול אפי' לא נקבר בו אדם מעולם ת"ל 'בנחלתך אשר תנחל'. הא אם נקבר בו אדם אחד אפי' עבד אחד ברשות עובר בלא תעשה" (הגהתי את הנוסח ע"פ תשובות הגאונים, שהביא מוהרי"ן אפשטיין וצ"ל בגליונות ספרו, ועי' הערת פינק' שם).

השתדלו אפוא לקבור את המת בשדה אחוזה ולא בשדה מקנה "דאם כן נמצאת שדה חוזרת ביובל ונמצא צדיק (=אלעזר) קבור בקבר שאינו שלו" (בבא בתרא קיב א).

לעמ' [6]

"עם" בכמה מקומות הוא קיצור של "עם הארץ": "ויקחו כל עם יהודה את עזריה... וימליכו אותו תחת אביו" (מלכים ב' יד כא), ולהלן (מלכים ב' כא כד): "וימליכו עם-הארץ את יאשיהו בנו תחתיו".

ישע' א י: שמעו דבר ה' קציני סדום

האזינו תורת אלקינו עם עמורה.

איוב יב ב: אמנם כי אתם עם ועמכם תמות חכמה.

א. שירת דבורה

הרבה נכתב על שירה זו, אחת השירות הקדומות בספרותנו⁽¹⁾. אבל כמדומני שאיש לא נגע בפרובלמה זו שהצגתיה בנושא דברי. כמעט מוסכם בין חוקרי המקרא ומפרשיו ששירתנו היא יצירה ספרותית קדומה מאד⁽²⁾. קודם יצירה שבע"פ עד שלבסוף נכתבה בספר. תהליך זה גרם לפי דעתם לכמה שינויים ושיבושים בלשון⁽³⁾. אבל כפי שנראה להלן מתוך עיון. מלבד השירה שבע"פ ששימשה גרעין לשירה שלפנינו, היה לפני עיני מחבר השירה שבכתב מקורות שהשפיעו על שירתו ע"ז שהוא שאב מהם לשונות ומבטאים הדרושים להשלמת היצירה שלפניו. מלה"ד לאומן-הפסיפס המשתמש באבנים המגוונות שלקח מציור אחר כדי להשלים את ציורו שלו אלא שאין הוא קובען באותן הסיטואציות שבהן נמצאו בציור הקודם, כי אם לפי דרישת הציור שלפניו ולפעמים גם משנה צורת האבן לפי המקום. כך גם המשורר משתמש בניבים ולשונות מפואזיות אחרות שקדמו לו בשינוי מקום והרכב-צורה.

אילו הן מקורותיו? מן הידועים לנו הם החלקים הפואטיים שבתורה: בראשית מ"ט – ברכת יעקב, במדבר כג' – ברכות בלעם. דברים ל"ב – שירת האזינו. שם ל"ג – ברכת משה. וכפי שנראה להלן השתמש המשורר גם בפרוזה הסמוכה לשירות אלה. ושיש כאן השפעת מקורות מוכיחה הפתיחה שהיא בנויה עפ"י ג' פתיחות

(1) רשימה ארוכה של מחקרים שנכתבו על שירה זו, מלבד מפרשי הספר, מן התחלת המאה ה"ח נתן C. F. Burney בספרו: *The Book of Judges*, מהדורא ב', לונדון 1920, עמ' 94–96. על רשימה זו יש להוסיף עוד כמה מחקרים שנכתבו מאותה שנה (1920) ועד היום.

(2) השה דברי Burney (שם עמ' 78): ... which is generally accepted as a con-temporary document. ע"י גם דברי וולהוין ואחרים המצוטטים שם בהערה. יש לציין גם דברי Moore בספרו *A Critical Exegetical Commentary on Judges*, מהדור ב', אינבורג [1918], עמ' 132: In the opinion of the great majority of scholars, Deborah herself is the author of the Ode.

(3) ולרעה מבקרים אחדים יש לחלות האשמה באחד מכה"י שממנו השתלשל תנוסח שלפנינו. כ"י זה – הם אומרים – היה לקוי בחלק גדול של השירה וקשה לקריאה (מור עמ' 128–129). ויש אומרים שכבר מחבר הספר מצא לפניו את השירה כתובה בכתב לקוי וזה גרם לשיבושים (השה דברי Burney בעמ' 102 בהערה וע"י גם עמ' 83).

של פרקים פואטיים: שמעו מלכים האזינו רוזנים (גא) הוא עפ"י פתיחת האזינו: האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ⁴ (דבר' ל"ב א'); אנכי לה' אנכי אשירה (גב) הוא כנראה עפ"י פתיחת עשרת הדברות (שמ כ' ב') אנכי ה' אלהיך וגו' (ע"י להלן)⁵; ה' בצאתך משעיר וגו' (ד) הוא עפ"י פתיחת ברכת משה: ה' מסיני בא וזרח משעיר וגו' (דבר' ל"ג ב').

להלן אשתדל קודם לברר כל פסוק מקביל ואח"כ, כדי לקבל מושג כללי, אתן את כל ההקבלות זו מול זו. רוב ההקבלות הם פסוקים קשים שאינם מובנים לנו, וכל מפרש ומבקר מוצא בהם מקום להתגדר בהצעות ותיקונים. אבל גם כאן מתאימים דברי המדרש על - כי לא דבר רק הוא מכם (ירוש' פיאה ט"ו ע"ב). ויפה אמר מור שהקשיים תלויים בידיעתנו המועטה בלשון הפואטית העתיקה⁶. אסתפק איפוא בציון ההקבלות מבלי להיכנס בפירוש העניין והנוסח ומבלי לדון על תולדות הטכסט.

א) כשהמשורר פורט את שמות השבטים ויחסם למלחמה הרי הוא משתמש בתוארים שניתנו לשבטים בברכת יעקב ומשה אלא שתואר זה שניתן במקומות הנ"ל לשבט זה הוא נותן לשבט אחר, לפי מצב הדברים ולפי צורך שירתו.

1) לראובן (י"ז) שנוצר אחרי יששכר (ט"ו) הוא פונה: למה ישבת בין המשפטים. וזה עפ"י בר' מ"ט י"ד: יששכר חמר גרם לבץ בין המשפטים.

2) גלעד בעבר הירדן שכן (י"ז) הוא כנראה עפ"י דב' ל"ג כ': ברוך מרחיב גד כלביא שכן. ויש כאן ניגוד אירוני (כלביא שכן - בעבר הירדן שכן). גד ישב כידוע בדרום גלעד⁷.

3) ודן למה⁸ יגור אניות (י"ז) הוא עפ"י דבר' ל"ג כ"ב: דן גור אריה. והשומע מרגיש את לעגו של המשורר ע"י הקבלת הניגוד הזאת. במלה השלישית השתמש המחבר רק באות הראשונה (אריה - אניות). -אניות" כאן לקוחה מן בר' מ"ט י"ג (בברכה לזבולון) שחציו הראשון הוא מקושר בשירתנו עם אשר הנזכר אחרי דן.

4) אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון (י"ז) הוא עפ"י בר' מ"ט י"ג: זבולן לחוף⁹ ימים ישכן. בכל המקומות הללו לקח המשורר ממקורות שלפניו מלים וגיבים בצורתם.

4) מתנגדת להקבלת זו היא העובדה שכאן - בשירת דבורה - שמעו ... האזינו ... ושם - בתאזינו - האזינו ... ותשמע ... ; אבל מקום זה בתאזינו יחיד בסדר פעלים אלה כי א) בכל המקרא כששני פעלים אלה נזכרים יחד, תמיד (בלא יוצא מן הכלל) בא "שמע" בראש ואחריו "האזין", וגם כשהם ג' פעלים באים בסדר זה: שמע, הקשיב, תאזין (תוסע ח' א', תתל' י"ז א') ורק כאן בסדר חסוך. ב) אם אחד משני הפעלים בצווי בא גם השני בצווי, וכאן המועל השני - בעתיד.

5) השפעת עשרת הדברות ניכרת גם בתהלים. חסוה למשל הפסוקים: לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוו לאל נכר: אנכי ה' אלוהיך המעלה מארץ מצרים (פ"א י"א-י"א) שחם בל"ם עפ"י שמ' כ' ב-ה.

6) ח"ל בעמ' 128: These (scil. difficulties) are due to our defective knowledge of its very ancient poetical language ...

7) ויש תרגומים מאוחרים הגורסים כאן "גד" (Burney) עמ' 142.

8) ועי' הערת Burney (שם) שבשני כ"י עבריים ובעוד תרגומים אין "למה".

9) ומי יודע אם לא גם "זבולן עם חרף גמסו" מושפע מזבולן לחוף "ימים וגו'". שוב לפנינו

תחילוף ל-ר:

- (ב) אבל יש והמשורר משתמש בפסוק ומחליף בו אות אחת ולפעמים באופן קבוע עד שיש מקום לשער שגם באלה העתיק בדיוק אלא שהבאים אחריו שיבשוהו.
- (5) גם המסוק על אפרים ומכיר לקוח ממקור. מני אפרים שרשם בעמלק ... מני מכיר ירדו מחקקים (ירד) הוא כנראה עפ"י בר' נ' כ"ג: וירא יוסף לאפרים בני שלשים גם בני מכיר בן מנשה ילדו על ברכי יוסף. יש כאן חילוף דומה בשני החלקים, ל-ר (שלשים-שרשם, ילדו-ירדו) ב-מ (בני-מני, בשתי הפעמים). עפ"י השוואה זו נוכל להניח שבשם 'מכיר' קורא המשורר את שבט מנשה (עי' גם Burney עמ' 135).
- (6) ואולי כשכתב המשורר 'שרשם' נזכר בכתוב 'ראשית גוים עמלק ואחריתו וגו' (במד' כ"ד כ') 'ואחריתו' הזכיר את קריאת המלחמה 'אחרין בנימין'.
- ואולי בעממין הוא נ"א של בעמלק?
- (7) וכן קום ברק וש"בה שביך בן אבינעם (יבב) הוא כנראה עפ"י במ' כ"ג י"ח: קום בלק וש"מע האוינה עדי בנו צפר. אנו רואים שוב את החילוף ל-ר (בלק-ברק) ובמלה השלישית משתמש המשורר רק באות הראשונה (ושמע-ושבת)⁽¹⁰⁾.
- (8) מבמדבר מושפע גם הכתוב: אז ירד שריד לאדירים עם (י"ג) שהוא כנראה עפ"י הפסוק: וירד מיעקב והאביד שריד מעיר (במד' כ"ד י"ט). כאן רואים חילוף ו-ז (וירד - אז ירד).
- (9) הכתוב 'יבחר אלהים חדשים אז לחם שערים' (ח"י¹¹) מורכב ממלים בודדות וקטע של הכתוב: יזבחו לשדים לא אלה אלהים לא ידעום חדשים מקרוב באו לא שערום (דבר' ל"ב י"ז). גם כאן יש אותו החילוף ל-ר (יזבח ל' - יבחרו). ו-ז (באו - אז¹²).
- (10) ולולא דמסמניא הייתי אומר שגם מתיחת השירה: אנכי לה' אנכי אשירה (גב) הוא עפ"י התחלת עשרת הדיברות: אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך (שם' כ' ב'). גם כאן אנו רואים שבמלה השלישית הוא משתמש רק באות הראשונה (אלהיך-אנכי).
- (11) 'הוצאתיך' שבזכרון המחבר גרם להשתמש בפועל זה בפתיחה הבאה ... ה' בצאתך משעיר בצעדך¹³ משדה אדום ארץ וגו' (ד) שהוא עפ"י ברא' ל"ב ד' (התחלת פרשת וישלחו) ארצה שעיר שדה אדום - המקום היחיד שבו נזכרים
- (9) עי' משיכ במאמרי 'בנימין וגלעד' (תרכ"ז ש"ח עמ' 122). אח"כ מצאתי שכבר ג. א. סמית שיער כך במירושו לתרי עשר, לתודון 1906 (ח"א עמ' 262). ועי' גם Burney עמ' 134.
- (10) יש לשים לב גם לניקוד המסורה וש"מע-ושבת. וש"מע גם בדב' ח' כ"ד, דני' ט' כ"ח.
- (11) עי' התיקונים הרבים והמשונים שהוצעו לסטוק זה, Burney עמ' 117 ואילך.
- (12) כנראה שלא קרא את תבי"ת של 'באר' בדרך הפלוגרפיה עם בי"ת של מקרוב. על 'לא שערום - לחם שערים' איני יכול לומר דבר ברור. (אציין שה-LXX-למי A-קראו כאן: שערים).
- אגב, מעניין שבתרגום יונתן אחרי 'כד אתרעאו בני ישראל למפלל למענותא חדתן' (= יבחר אלהים חדשים) באה תוספת 'דמקרב אתעבידא דלא איתעסקי בהון אבותהון' - ציטט מדויק מתרגום אונקלוס לדב' ל"ב י"ז (= מקרוב באו לא שערום אבותיכם). וכן גם ר' ישעיה כותב כאן: מי' כשבת ישראל לעבוד אלהים חדשים מקרוב באו.
- (13) בצאתך - בצעדך, לשון נטל על לשון.

יחד -ארץ שעיר'- ו-שדה אדום' והמקום היחיד שבו נמצאים בהרכבות אלה¹⁴). ומכיון שהמשורר רצה לבנות את הכתוב עפ"י פתיחת ברכת משה: ה' מסיני בא וזרח משעיר (דב' ל"ג ב') היה מוכרח להפריד בין ארץ ושעיר. אלה הם המקומות שיש להם הקבלה בתורה.

שופטים ה'	תורה
ג-ד אנכי לה' אנכי אשירה...ה' בצאתך ז משעיר בצעודך משדה אדום ארץ ח יבחר אלהים	שמ' כ"ב' אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך בר' ל"בד' ארצה שעיר שדה אדום דב' ל"ב"ז יזבחו לשדים לא אלה אלהים לא ידעום
חדשים אז לחם שערים יב קום ברק ושבה ... בן אבינעם יג אז ירד שריד לאדירים עם	חדשים מקרוב באו לא שערים במ' כ"ג"ח קום בלק ושמע ... בנו צמר במ' כ"ד י"ט וירד מיעקב והאביד שריד מעיר
יד מני אפרים שרשם בעמלק אחריך בנימין ... מני מכיר ירדו	בר' ג' כ"ג ... לאפרים בני שלשים [במ' כ"ד כ' ראשית גוים עמלק ואחריתו] בר' ג' כ"ג גם בני מכיר בן מנשה ילדו בר' מ"ט י"ד יששכר חמר גרם רבץ בין המשפטים
טו-יז ויששכר...למה ישבת בין המשפטים יז גלעד בעבר הירדן שכן ודן למה יגור אניות אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון יח זבלון	דב' ל"ג כ' גד כלביא שכן כ"א דן גור אריה בר' מ"ט"ג זבלון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניה

אם השואות אלה נכונות יש מקום לשער שגם על שאר הפסוקים הקשים יש השפעת פרקים פואטיים אחרים מתוך ספרים שאבדו מאתנו. למשל -ספר מלחמת ה' (במד' כ"א י"ד).

ב. גדעון והמלאך

המפרשים החדשים הולכים לשיטתם ומניחים שהאפיזודה שלפנינו, ו' י"א-כ"ד, היא ממקור י ועל כן יש בה לשונות מיוחדים למקור זה. וכמובן שלדעתם כל לשון הנמצא בקטע זה ואינו נמצא במקור י שלהם, הריהו תוספת מאוחרת עפ"י מקור א ואחרים (עי' Burney עמ' 177)¹⁵). אבל נראה שגם בקטע זה השתמש מחברו במקומות אחרים בתורה

¹⁴ אנו מוצאים תמיד "הר שעיר" ו-"ארץ אדום". נמצא גם "מדבר אדום" (מ"ב ג' ח), אבל בודאי אין חכונה לכל הארץ). "ארץ שעיר" נמצא רק בעוד מקום, בר' ל"ו ל'. אבל יש להשוות שם כ"א (בני שעיר בארץ אדום).

¹⁵ והשווה דברי מ. צ. סגל במאמרו "חקירות בספר שופטים" (תרכ"ז ש"א ס"א עמ' 25). הוא מיישב את קושיותיהם של המפרשים החדשים.

בעלי תוכן דומה: שאל לשונות, השתמש במלים וחיקה בבניית פסוקים.
תוכן הקטע: המלאך מופיע ומשדל את גדעון, גדעון מגיש מנחה, הוא פוחד
והמלאך משקיטו, בונה מזבח.

(א) שידולי המלאך את גדעון דומים למסופר על משה שה' משדלו (שמ' ג-ד).
(1) ההופעה: וירא אליו מלאך ה' (י"ב) הוא עפ"י שמ' ג' ב': וירא מלאך
ה' אליו. הכותב שינה כאן את סדר המלים, כדי לסמוך את -אליו' לפועל כמו שהוא
מוסיף אחרי -ויאמר' (עי' להלן).

(2) הצעת השליחות: ויאמר לך בכחך זה והושעת את ישראל מכף
מדין הלא שלחתיך (יד) עפ"י שמו' ג' י': ועתה לכה ואשלחך אל פרעה
והוצא את עמי בני ישראל ממצרים. המחבר החליף פועל 'הוציא' ב-'הושיע'
כדרישת העניין וכן עשה גם להלן.

(3) גדעון דוחה את ההצעה: ויאמר אליו בי ה', במה אושיע את
ישראל הנה אלפי הדל וגו' (ט"ז). פסוק זה בג' חלקיו מושפע מב' פסוקים המדברים
על דחיית משה את הצעת ה': ח"א עפ"י שמ' ד' י"ג: ויאמר בי ה' שלח נא וגו'.
גם כאן הוסיף מחברנו -אליו' אחרי -ויאמר'. ח"ב הוא עפ"י שמ' ג' י"א וכי אוציא את
בני ישראל. ח"ג מזכיר את דברי משה (שם י"א): מי אנכי כי אלך אל פרעה.

(4) על דחיית ההצעה באה הבטחת ה': ויאמר אליו ה' כי אהיה עמך
(ט"ז) ממש כתשובת ה' למשה: ויאמר כי אהיה עמך (שמ' ג' י"ב). גם כאן
הוסיף מחברנו -אליו' אחרי -ויאמר' (15a).

(ב) גדעון מגיש מנחה-סעודה ופוצר במלאך לקבלה מידו. המחבר זכר שני
מקרים אחרים דומים: 1) אברהם פוצר במלאכים להישאר אצלו לסעודה: ויאמר אדני
אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך (בר' י"ח ג'). לכתוב זה
צירף מחברנו חלקו השני של שמ' ג' י"ב: וזה לך האות כי אנכי שלחתיך. על פיהם כתב
(יז-יח) ויאמר אליו אם נא מצאתי חן בעיניך ועשית לי אות שאתה מדבר
עמי: אל נא תמש מזה עד באי אליך. גם כאן הוסיף -אליו' אחרי -ויאמר'. מעניין
פה הניגוד: לך - לי, כי אנכי - שאתה (16).

(2) להגשת המנחה והמצירה זכר מחברנו גם דברי יעקב לעשו: אל נא אם נא
מצאתי חן בעיניך ולקחת מנחתי מידי (בר' ל"ג י') ומלבד שויון העניין יש כאן גם
אסוסיאציה של הלשון וע"כ הוסיף לכתוב: והוצאתי את מנחתי (17). גם כאן יש
ניגוד: והוצאתי - ולקחת.

(15a) השוואתנו דוחה את גירסת ה-LXX (ויאמר אליו מלאך ה': ח' יהיה עמך) שהוא בל"ס תיקונו
של המתרגם לתתאים את הכתובים, כמו שהעיר בצדק Burney עמ' 189.

ואולי גם חציו השני של פסוקנו 'והבית את מדין כאיש אחד' הוא עפ"י במ' י"ד ט"ז: והמתת
את העם הזה כאיש אחד?

(16) גם שר ואחרים העירו על הקבלת זו של פסוקנו לבר' י"ח ג'. אבל לשיטתם י"ב (ועשית לי וגו')
היא תוספת (Burney עמ' 191).

(17) בודה מציע לחקן - עפ"י בר' י"ח ה' - והוצאתי אליך מת לחם (שם).

(ג) גדעון פוחד והמלאך משקטו.

(1) את החלק השני של הכתוב ביעקב (לג י') כי על כן ראיתי פניך וגו' צירף עם פסוק אחר שנאמר ביעקב (ל"ב ל"א) כי ראיתי אלהים פנים אל פנים וכתב: כי על כן ראיתי מלאך ה' פנים אל פנים (כ"ב).

(2) המחבר שם בפיו המלאך את דברי האיש אשר על בית יוסף: ויאמר שלום לכם אל תיראו (בר' מ"ג כ"ג) והוא כותב: ויאמר לו ה' שלום לך אל תירא (כ"ג). גם כאן הוסיף לו'.

(ד) בניית המזבח. גם כאן צירף לשונות הכתוב בבניית שני מזבחות ע"י אברהם ומשה. באברהם כתוב: ויבן שם מזבח לה' ויקרא בשם ה' (בר' י"ב ח') ובמשה כתוב: ויבן משה מזבח ויקרא שמו ה' נסי (שם' י"ז ט"ז). עפ"י צירוף שני אלה כתב מחברנו: ויבן שם גדעון מזבח לה' ויקרא לו ה' שלום (כ"ד). גם כאן השתמש ב-לו' תחת שמו, לפי דרכו לכתוב -אליו' או -לו' אחרי פעלי הבעה. (ה) ולאלה יש לצרף גם את הכתוב על התנצלות גדעון לפני ה' על העזתו לשאול אות. הכותב משתמש בלשון התנצלות אברהם: ויאמר אל נא יחר לה' ואדברה אך הפעם (בר' י"ח ל"ב) והתנצלות יהודה: אל יחר אפך בעבדך (בר' מ"ד י"ח)¹⁸. ועפ"י צירוף שני אלה כתב: ויאמר גדעון אל האלהים אל יחר אפך בי ואדברה אך הפעם (ל"ט)¹⁹.

אנו רואים שבאופן שיטתי כותב מחברנו -אליו' אחרי הפועל (א 3, 4, ב 1, ועי' גם א 1) או -לו' (ג 2, ד) או -אל האלהים" (ה). כן הוא מוסיף ה' (א 4, ג 2). ורק במקום א' השמיט את מלת הפנייה (ב 2). מצרף שני כתובים (ג 1, ד, ה ועי' גם ב') ולפעמים משלב קטע פסוק בפסוק אחר (ב 1). כך יצר את חיבורו שלפנינו. לשם הבנה ברורה נציג את ההקבלות זו מול זו.

תורה	שופטים ו'
שם' ג' ב' וירא מלאך ה' אליו	יב וירא אליו מלאך ה'
שם' ג' י' ועתה לכה ואשלחך אל פרעה	יד ויאמר לך בכחך זה
והוצא את עמי בני ישראל	והושעת את ישראל מכף מדין הלא
ממצרים	שלחתיך
שם' ד' י"ג ויאמר בי ה'	טו ויאמר אליו בי ה'
ג' י"א וכי אוציא את בני ישראל	במה אושיע את ישראל
ממצרים	
י"א מי אנכי וגו'	הנה אלפי הדל וגו'

(18) המקום היחיד שזכר בתורה הלשון "יחר אפך".

(19) כנראה שגם תנאי של גדעון: אם ישך מושיע ... הנה אנכי מציג ... (לז-לז) בנאי על פי תנאי של אליעזר בסיפור: אם ישך נא מצליח ... הנה אנכי נצב ... (בר' כד מב-מג).

תורה	שופטים ו'
<p>שם' ג' י"ב ויאמר כי אהיה עמך בר' י"ח ג' ויאמר ה' אם נא מצאתי חן בעיניך (ועי' בר' ל"ג י')</p>	<p>טו ויאמר' אליו ה' כי אהיה עמך יו ויאמר אליו אם נא מצאתי חן בעיניך</p>
<p>שם' ג' י"ב וזה לך האות כי אנכי וגו' בר' י"ח ג' אל נא העבר מעל עבדך בר' ל"ג י' ולקחת מנחתי מידי כי על כן ראיתי פניך</p>	<p>ועשית לי אות שאתה וגו' יח אל נא תמש מזה וגו' והוצאתי את מנחתי והנחתי לפניך כב כי על כן ראיתי</p>
<p>בר' ל"ב ל"א כי ראיתי אלהים פנים אל פנים בר' מ"ג כ"ג ויאמר שלום לכם אל תיראו</p>	<p>מלאך ה' פנים אל פנים כג ויאמר לו ה' שלום לך אל תירא</p>
<p>בר' י"ב ח' שם' י"ז ס"ו ויבן שם מזבח לה' ויבן משה מזבח ויקרא בשם ה' ויקרא שמו ה' נסי</p>	<p>כד ויבן שם גדעון מזבח לה' ויקרא לו ה' שלום</p>
<p>בר' י"ח ל"ב מ"ד י"ח ויאמר בי ה' ידבר נא... אל נא יחר לה' ואל יחר אפך בעבדך ואדברה אך הפעם</p>	<p>לט ויאמר גדעון אל האלהים אל יחר אפך בי ואדברה אך הפעם</p>

שתי בדיקות אלה מרשות לנו להניח שחלק גדול מהתורה היה שגור על פיהם (או: פיו) של מחברי (או: מחבר) פרקים אלו בספר שופטים. ההשפעה הייתה בע"פ ולא בכתב שהרי מצאנו חילופים פונטיים בין המשפיע ובין המושפע²⁰). להוכיח עובדא חשובה זו באופן ברור נוכל רק כשנבדוק ונמצא עוד פרטים כאלה.

²⁰ יש מקום למבקר לומר שההשמעה הייתה המוכה. אבל כל מי שישנה את הפרטים שהבאתי ימצא שמסוקים אלה בתורה הם במקומם, בשעה שהקבלות בשופטים שאולות ומתפרשות בדוחק.

שמואל ב' פרק כ"ב — תהלים מזמור י"ח

(לשאלת ההקבלות במקרא)

בין השאלות הרבות המעסיקות את חוקרי המקרא ומפרשיו תופסת מקום חשוב שאלת התקבלות.

החקירה בשאלת זו נוגעת בכמה שאלות אחרות: זמנם של הספרים וסדר חבורם, מקורותיהם של הספרים, דרכי חסרות והתחלקות ובעיות פליאוגרפיות. לפני החוקר עומדת שאלת אם הספר האחד במקרא שאל את החסר מספר שני במקרא, או גם השני שאל מאותו המקור שהיה לפני הראשון, מאותו טופס או טופס אחר. מקום נכבד וראשון בשאלת זו תופס ס' דברי הימים, שלחלק גדול מפרקיו יש מקבילות בשאר ספרי המקרא (בראשית, שמואל, מלכים, תהלים ועוד). חשואה סדקדקת בין ספר זה ומקבילותיו תלסרנו הרבה על שיטות מחברו בחוספותיו ופירושו, בהגותיו ושנויו, בתקוניו ומעיוהיו. מקום שני תופס ס' תהלים שיש בו כמה מזמורים וקטעי מזמורים (יח, טו, נ, ס, צו וקה) שיש להם מקבילות בתהלים עצמו או בספרים אחרים⁽¹⁾. בעמודים אלה רצוני לנגוע רק בפרט אחר של שאלת חשובה זו ולהציג את הבעיות ואנסה להציע את פתרונן. שירת דוד נמצאת במקרא בשני מקומות: בסוף ס' שמואל (פכ"ב) ובס' תהלים (י"ח)⁽²⁾. כל דומד נחקל מיד בשנויים הרבים שיש ביניהם. בטעם כל מפרשינו לא עמדו על השינויים הללו⁽³⁾. תיחיד שעמד על כך הוא אברבנאל. וכדאי להביא את לשונו: „ודעתי נוסח שחשירה הזאת דוד חברה בבחרותו“⁽⁴⁾ בחיותו בתוך צרותיו ועשאה כוללת לכל הצרות... ואשר אחשבתו אני בזה הוא, שספר תהלים חברו דוד חסלך עליו השלום בסוף ימיו להנחת המכתב וליסדר לפניו החפלות והתחנונים אשר יאמר ויתפלל תארים בעת צרותיו... וכאשר חקתיקה (חשירה הזאת) וכתבה בתוך המזמורים ראח לשנות בה דברים... אם לתקון הדבר ואם לביאור חכונת... כדי שלא יטעו בהכנתה... וחנה לכל שנוי ענין ולקיומו סבה כמו שאמר החוקר, ואני חפשתי בשירה בשני המקומות האלה (כלומר בשמואל ובתהלים) ומצאתי בה שבעים

(1) עיי גם מאמרו של ס. זיידל, מקבילות בספר ישעיה וספר תהלים, מנחת לדוד, תרצ"ח.

(2) לשם הקצור אשתמש לחלן בסימנים (= שמואל) ו-ח (= תהלים).

(3) רד"ק מעיר על כך: „וזאת חשירה כתובה בספר שמואל, אלא שמתחלפה בכמה

מקומות במלות: ותענין אחר. וזאת חשירה חבר אותה בסוף ימיו כשתנית ח' לו מכל אויביו“ (תהלים עם הפירוש הארוך לרבנו דוד קמחי, קמכרדג, תרפ"ג, עמ' 47).

(4) אבל רש"י מעיר לשירתנו: כשתזקין וכבר עברו עליו כל צרותיו ונצול סתם

(ומעין זה כס' לשמואל, וחשנה גם דברי רד"ק בתע' 8).

וארבעה חלופים מהם במאמרים מורכבים ומתחם כמלות ומתחם באותיות¹.
ובביאור הפסוקים כאן אזכרם אחר לאחד... ודע שבזה הדרך עצמו היה ענין
חודו לה' קראו בשמו² וגו'³. ובפירושו הולך ומנחה את השנויים ומוצא בכל
אחד מהם סבת-תקון⁴ או ביאור⁵ או הרתקת טעות⁶. רק על ד' שנויים⁷ לא
עמד אבר' או לא הרגיש בהם. וכדאי לחיוב גם את דבריו בסוף באור המזמור:
„וממה שפירשתי מהם תדע שבכלם חית התקון והביאור האמתי כפי מה שנכתבה
השירה בספר תהלים כי היו הדברים כאשר נכתבו יותר נחקרים ונשרשים
מהנאמרים בעל פה כמו שהיתה השירה הזאת". מדבריו של אברכנאל נראה
שלדעתו המכסמט שבס' שמואל הוא מסמורת שבכל-פה ושל תהלים מסמורת
שבכתב, והשנויים שבתהלים הם שנויי מקור שנעשו בידי דוד עצמו בשעת
שהבנים את המזמור לספר תהלים, שכתבו לעת זקנתו.
המפרשים החדשים גם הם לא עמדו על השנויים באופן שיטתי, אלא נגעו
פה ופה בשנויים, עד כמה שהדבר נוגע בפרוש הפסוק. כמה מהמפרשים יצאו
מתוך הנחה שהמכסמט בתהלים שלם יותר ובשמואל לקוי הוא⁸; ויש אומרים
שבשמואל נשתמרו צורות ארכאיות יותר⁹; בכל אופן איש מהם לא אמר יחד
את כל השנויים והחלופים לחסיק מהם מסקנא אוכייקטיבית.

(1) הוא העיר רק על חוספת ויין החבור (והחפוך) והשפעתה. על השאלה החשובה
(עיי' להלן), שאלת הכתיב הטלוא והחסר, לא העיר דבר; רק כפייט הוא כותב: „בפסוק הזה
בא החלוקה הכי, כשאמר כאן יקדמני ובספר תהלים אמר יקדמוני בלשון רבים". הוא קרא
אפוא יקדמני, ועיי' להלן.

(2) דה"א פ"ז ח—כב = מזמור קח; כג—לג = מזמור צו.

(3) ליפסיה, תמ"ו, עמ' קעז.

(4) עיי' להלן.

(5) פ"ה: „וראה לפרש ומסדות השמים מסדות החרים העליונים שלגבתם
יהוארו בשם שמים כאמרו כנשר יעוף בשמים (משלי כג ה) ואמר ערים גדולות ובצורות
בשמים (דב' א כח)"; פ"ב: „ובספר תהלים רצה לבאר מלת חשרת ואמר חשכה מים
שהוא נאמר על קשור העבים שימנעו האור ויבא משם החשך".

(6) פ"ד: „שלא יסעה הקורא ויחשוב שיתחם מ"ם מאויבו מ"ם חיתרון"; פ"ו: „שלא
נחשוב שהיתה כוונתו בסבובי מענין חסבה כי אם מענין חתקת ולוח אמר סבובי"; פ"ד: „וחסבה
בזה לפרש שאין הכוונת שידעם מן השמים על הארץ, כי אם שבשמים עצמם ירעם".

(7) אלקי—אלי (פ"ג), אלקי ים—אמיקי מים (פ"ו), גבור—גבר (פ"ו), תחח—נתחח (פ"א).

(8) למשל A. Bertholet בהקדמתו למזמור זה (Die Heilige Schrift des alten
Testament, סובינגן, 1923, ח"ב, עמ' 138) מעיר: „es zeigt sich, dass der Text
des Psalms im Psalter meist besser ist als in 2 Sa: dagegen findet sich dort
die altertümlichere Orthographie H. Herkenne בפירושו (Das Buch der
Psalmen, בון, 1936, עמ' 88): „in 2 Sm 22" der Text noch schlechter überliefert als im Ps.
v. 1.

(9) עיי' למשל דברי H. G. Briggs בפירושו The Book of Psalms, ארינבורג, 1927
(בסדרה The International Critical Commentary), עמ' 139: „The Text of 2 S. has
many variations from that of the Ps. It lacks its Archaisms: v. 1.

סחו אפוא מקורם של השנויים והתלופים? מי עשאם? האם ת העתיק את המזמור מ-ש' ושנה ותקן, או שניהם שאבו ממקור שלישי, ו-ש' שמר על צורת המקור שלפניו ו-ת' חגיה ותקן, או ת' מצא לפניו מכסמ' מןפה ומתקן? קשה לענות על שאלות הללו מתוך הקירית מזמור אחר, אך ננסה לענות על חלק מהן, אם נוכל.

לפני שנענה על השאלות נכנס את כל התלופים והשנויים ונמננס, ונראה אם נעשו, כלם או בחלקם, כשיטת ובקביות. לצורך זה כתבתי לעצמי את ב' הנוסחאות זה מול זה וחבלטתי בהעתקה את השנויים, גם שנויי כתיב. וחנה מה שנחברר לי:

א. השלמות. נהוגה בשירה המקראית השטטת חלק בסוגר, שהוא מוכן מתוך חרלת ומפורש בו. השוה למשל בשירת למך: כי איש הרגתי לפצעי / וילד לחברתי (בר' ד כג). ברור שהפעל "חרגתי" נמשך גם לסוגר (כאלו היה כתוב: וילד חרגתי לחברתי). כך הנוחג גם בשירתנו, אלא ש-ת' השלים בכל המקרים חללו פעל אחר לאון את המשקל:

(1) בפטיו נמצא כ-ש': וישלח חצים ויפיצם / ברק ויחמם, ת' כותב: וברקים⁽¹⁾ רב ויחמם. מרבי הוא משרש מרבי כפי רמב"ע.

(2) בפכ"ט נמצא כ-ש': כי אתה נירי ה' / וה' יגיה חשכי, ת' כותב: כי אתה תאיר נירי / ה' אלקי יגיה חשכי. ת' חוסיף כאן "תאיר" במקביל ל"יגיה", ומפני המשקל השמיט את שם ה' ברלת, ובסוגר חוסיף "אלקי" לחשלמת המשקל (ד' נקישות)⁽²⁾. אגב, "נירי" בשמואל אינו כתיב מלא אלא = נירי, והוא נר קמן⁽³⁾, והמשורר משתמש כאן בצורה זו מתוך קנותנותו.

(3) ועל פי שיטתו זו של ת', לחוסיף פעל באכר השני כדי להשלים את החשטטת ולאון את המשקל, נבין את התהוותו של השנוי הבא: בפ"ו נמצא כ-ש': וישמע מחיכלו קולי / ושוועתי באזניו. ת' חוסיף כדרכו פעל "תבוא"⁽⁴⁾ וכתב: ושוועתי תבוא באזניו, ומכיון שהצרוף הזה גשמי טאר והלשון "בא באזני" לא נמצא⁽⁵⁾ גבא לפניו מצוי טאר⁽⁶⁾ נגררת כאן חסלת "לפניו"⁽⁷⁾. כך נראה לי התהוותו של הנוסח "ושוועתי לפניו תבוא באזניו"⁽⁸⁾.

In other respects the text of 2 S. is more archaic. ...v. 48. דבר v. 46, חרג v. 26, גבר.

(1) רגיל במקרא כרביס. ביחוד נמצא רק בשמואל כאן ובתתי קטר ו (מקביל לפסוקנו).
(2) ואברכנאל מעיר: ולחקן חרבנור שלא יאמר שני פעמים ה' בלו שנוי כלל חוסיף את אלקי.
(3) כך יוצא מן ס"א יא לו, מו ד, מ"ב ח ים = רחב בא ו (מקרא כפשוטו במ"א יא לו).

(4) "בא" במקביל ל"שמע" רגיל. למשל: ה' שמע תפילתי ושוועתי אליך תבוא (תחי קב כ), שמע תפלה עריך כל בשר יבא ו (פח ג), לחביא עליו צעקת דל וצעקת עניים ישמע (איוב לד כה, ותשות גם כז ט).

(5) רגיל: אמר באזני דבר בא, קרא בא, שמע בא.

(6) למשל: תבוא לפניך אנקת אסיר (עס יא), תבוא לפניך תפילתי (פח ג), תבוא תחנתי לפניך (קיפ קע, ועי' קסט) ו חשוה גם: וחגיון לבי לפניך (יט טו).

(7) היא גם מכבירה על המשקל שהוא כאן שלשי.

(8) ולא כפי חיות ואחרים ש, לפניו תבואי בית עוקר, ובאזניו — גליון מן ש.

(4) לכאן שייכת גם החשלת שבפס' ב-ש נמצא בסוגר: כלרי לנגד עיניו, ו' כותב: כלר ירי, חוספת זו באה לשם המשקל, שהוא בפסוק זה רבעי, ועל-פי פכ"א.

ב. הוספות וחשטטות. כדאי להקדים שאין לנו עזרת רבה מן התרגומים העתיקים, כי ב-LXX אין שנויים חשובים ומכריעים, בכל אופן אינם אלא של חסתרנגסים והמעתיקים, ואינם נובעים מן המקור העברי שהיה לפני חסתרנגס. תרגום הפשיטתא בשמואל הוא תרגום מתחילים בשנויי נוסחאות קלים. ותרגום יונתן הוא מדרש-אנדה, וכמעט אין בו שנויים מנוסח חסמורה. החוספות והחשטטות הן משני מינים: חוספת של בטויים (פסוקים וחלקי פסוקים) וחוספת של מלים. נעמד בראשונה על חוספת-הבטויים.

(1) בפ"ב נוסף ב-ת: ארחסך ה' חזקי. כבר הקירו המפרשים שפעל זה בקל בהוראת, אחב"י ארמי הוא ואינו במקרא בשום מקום אחר, ומשום כך מניחים כמה מן המפרשים, ארמסך¹; אבל ברור שמשפט זה מקורי, משום שקשה להניח שמעתיק עברי ישכש, ארמסך ל-ארחסך. ותארמיות לא תפליא אותנו, כי דוקא בשירה העתיקה נמצאות צורות ארמיות ארכאיות². פתיחה כזו נמצא גם בתחלת מזמור קטן: אחבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני, שפרשו הוא: אחבתי את ה' כי שמע קול תחנוני³.

(2) בפ"ד נוסף ב-ת, מברר ונחלי-אש, חזרת מסוף פייג⁴, כי בפסוקנו מברר על הרעם, בפסוק ט"ו — על הברק, ובפסוק ט"ז — על הרעש⁵.
(3) בפ"ו ד' ב-ש חלשון. וימינך חסערני, הפעל, מסערי בא בתחלים כמעט רק דח'⁶.

(4) בפ"ג נשמט מ-ת, ומנוסי מלשעי מחסם השעני. צריך לציין שהמלים, משעני, והשעני חסרות הן ויזו רק כאן, ובכל המקרא חן מלאות. כתיב חסר זה סימן מובהק הוא (עי' לחלן) למקוריות המשפט. אפשר אפוא שאחר ממעתיקי ת השמיט שורה⁷. חלשון מקורי גם מטעם אחר: השירה פותחת בתשועה מחסם ומסיימת בהצלחה מחסם (מאיש מחסם הצילני), וחתימה מעין פתיחה היא אחת מסגולות התפלה הקדומה⁸.

(1) הנמצא עוד גימ' בתחלים (ל ב, קיח כת, קמח א) ובישע' כח א (ובכולם מלא ויזו).
(2) חשון למשל בשירת דבורה (שופ' ח יג): יברר, ועי' דברי Moore ו-Burney בפירושים לסי' שופטים.

(3) לשון המאירו בפ"י לתחלים, ירושלים, תרצ"ו, עמ' 280; וכן רד"ק, רש"י מפרש: תאבתי, וחשון גם דברי חיות בפ"י כהוצאת כתנא, קיוב תרס"ח. (4) וב-LXX לוי.

(5) חשון תח' עז ים: קול רעםך בגלגל / האירו ברקים תכל / רגוז ותרעש הארץ. לפסוק טו ב' חשון תח' קד ז: מן גערהך ינוסון מן קול רעסך יחפון.

(6) כ ג, מא ד, צד יח, קיט קיז, רק פ"א (קד טו) על לחם.

(7) אמנם לפי הענין שייכת חסלת, ומנוסי ל, משגבי (חשון תח' נפ יז, כי היית משגב לי ומנום גיוס צר לי), אבל לפי תחלוקת הקטריה, ומנוסי היא חלק מן השורה השלישית וכל שורה היא בת ד' נקישות:

אלקי צורי אחסתי בו / מגני וקני ישעני משגבי / ומנוסי מחסם תושיעני.

(8) ומשום כך כותב ת בפס"ט: מלסי תי, ומוציאי, השתמש בפעל שנמצא בפתיחת.

5) בפייב נמצא ב-ש: וישת חשך סביבתיו מכות¹ / חשרת-מים עבי שחקים, לפנינו בית בן שני חרוזים רבקים. ת' חוסיף, סתרו' ושנה, מכות' לגמכות' ועי' כך נעשה הבית בן 3 חרוזים (שמשקלם 3:3:4).

ג. שפורי סגנון. ת' לא רק השלים וחוסיף אלא גם שפר אח הסגנון על-ידי: א) שנויים ו-ב) השמטות.

א) בג' מקומות בשירתנו נמצא שהמשורר חוזר על אותו כטוי פעמים באותו פסוק² ו-ת' משתמש בפעם השניה במלה אחרת נרדפת³:

1) כחלכת נמצא ב-ש: מכף כל איכו' ומכף שאול, ת' כותב: מכף... ומיד⁴). מכף—ומכף' נמצא גם בש"ב יט': המלך הצילנו מכף איבנו והוא מלטנו מכף פלשתים'. אבל במקרא מצוי יותר הלשון "הציל מיד", הושיע מיד וכיוצא. ובפי דוד נמצא גם ג"פ, מיד' בפסוק אחר: אשר הצילני מיד חארי ומיד חרב הוא יצילני מיד הפלשתי הזה (ש"א יז לז). בתח' קא דוירמ' טו כא נמצא: "הציל מיד... ומכף". מיד' קודמת למכף', כי מכף' איננו אלא חלק סתרי. אבל ת' קשור כאן למכסס שלפניו, ועל כן החליף את המכף' השניה ב-יד'.

2) בפיו נמצא ב-ש: בצר-לי אקרא ה' / ואל-אלקי אקרא, אבל ת' כותב: אקרא—אשוע. הצורה, אקרא' מצויה מאד בתהלים (16 פעם) וחצורה "אשוע"—רק במקומנו. לפסוקנו השווה ישע' נח ט: תקרא—תשוע.

3) בפייב נמצא ב-ש: כי מי אל מבלעדי ה' / ומי צור מבלעדי אלקינו, ת' כותב: מבלעדי—זולתי, מבלעדי—זולתי' גם בישע' נח כא.⁵

4) לסוג זה, שפור הסגנון, שייך גם השנוי שבפייב. ב-ש: ויצא למרחב אחי, וב-ת': ויוציאני למרחב, כי הכנוי יותר ראוי שידבק עם הפעלי (אברבנאל).

5) וכן בפ"ג כתב ת' את מלת הפניה "ה'" בסוף המשפט (על כן אורך בגוים ה', ולא "ה' בגוים").

6) שפור סגנון הוא גם השנוי בפייב: ויחי ה' משען לי—ש, למשען לי—ת. רגיל מאד במקרא היה לפלוני ל—', למשל: והיה לך ה' לאור עולם (ישע' מ יט), ויחי ה' לי לאלקים (בר' כח כא), ויחי ה' לי למשגב (תח' צד כב). אבל עי' תח' ט י: ויחי ה' משגב לדרך.

- 1) והפסוק מתפרש ופח (עי' למשל בפיו סגל, הוצאת כהנא), ולא צדק חיות בפיו.
- 2) כזה נמצא גם במקומות אחרים בשירה: למשל ברי' סט ב: הקבצו ושם עו בני יעקב / ושם עו אל ישראל אביכם (כאן תחורה היא לשם שלוב!), איוב לד כח: להביא עליו צעקת-דל / וצעקת עניים ישמע, וחשוד ישעי' כח כג, תח' פח ט.
- 3) תופעה זו נמצאת כבר בתורה: בעשרת הדברות שבשמות נמצא פעמים, לא תחמר', וכעשרת הדברות שבדברים: לא תחמר — ולא תתאות. אגב, איני יודע אם עמד איש מן המפרשים ובעלי הלשון על תהבדל שבין "אוח" ו"תתאוח", אוח" מורה על תאונה לרבר טוב ורצוי ו"תתאוח" — על תאונה גסה ורעה (לבעליה או לאחרים), כך בכל המקרא.
- 4) והרגיש כזה אברבנאל: "כי היה אצל המשוררים המעם והיפוי בחכמל הענינים במלות שונות לא במלות אחרי' בעצמם (=באותן המלות)". ולזה לא אמר... כי אם ומיד שאול לשונות הרבוי, כיוצא בזה מעיר הוא ל"אשוע" ול"זולתי".
- 5) לעומת זאת מוצאים אנו ש-ת' כותב כפיח, חבלי' תי', משכריו, אע"פ שפסוק לוח חיה לפניו, חבלי'.

(ב) כשם ש-ת' החליף פעלים, שמות או תארי-הפעל לשם יפי הסגנון, כך חשמיט מלים, אם לשם יפי הסגנון או לצורך המשקל:

(1) בפ"ב נמצא ב-ש': ומפלמי לי, וכן הלשון בתח' קמר כ¹), כ-ת': ומפלמי. (2) בפל"ם נמצא ב-ש': ואכלם ואמחצם ולא יקוסון. מכיון שהפסוק שלפני זה נגמתיים בלשון, ער כדלמ²), חשמיט ת את המלה, ואכלם; אך לצורך המשקל כתב, ולא יכלו קוס³) ת', ולא יקוסון.

(3) בפמ"ז נמצא ב-ש': חי-ח' וברוך צורי / וירם אלקי צור ישעי. ברור ש-ת' לא רצה לחזור פעמים על המלה, צורי' והשמיטה בסוגר⁴) וכתב: וירום אלוקי ישעי. והמשקל לא נפגם בזוה' כי הוא מנה את ב' המלים חי-ח' (המקורות במקף) לאחת⁵). ועוד, חבטוי, אלקי צור ישעי' לא נמצא⁶). בשעת שחבטוי, אלקי-ישעי' או, אלקי-ישעני' מצוי (עשר פעמים).

ד. סודרניזציה. בשירתנו נמצאות, כבכל שירה עתיקה, חרבה צורות ארכאיות. צורות קדומות אלו נשתמרו בשלמותן ב-ש'. אבל ת' תוציא ישן מפני חרש, תסיר את הצורות העתיקות כחדשות:

(1) בפ"ם נמצא ב-ש': ותורני חיל, משרש, אזרי' והאל"ף נתח ונעלמה מן הכתב. והעלמה אל"ף נתח גם מן הכתב רגיל בספר שמואל. הנה כמה מהן: חמרו (=תאמרו, שיב יט יד), וחחו (=ותאחו, שיב כ ט), שִׁלְחָךְ (=שאלתך, שיא א יז), וירב (=ויאָרב, שיא טו ח), ולחשמיט (=ולחשמיט, שיב יד יט). אף כאן, ותורני' = ותאורני', אבל ת' השלים את האל"ף וכתב: ותאורני'.

(2) בפ"ו נמצאת ב-ש' הצורה, סבני' משי' סבב ע"ד הכפולים (על הכתיב החמר ע"י דלחן). אבל ת' כותב: סבכוני, ע"ד השלמים, צורת המצוית יותר בחתלים (ו' פעמים)⁷).

(3) בפכ"ו נמצא ב-ש': עם גבור חמים, גבור כאן מוכנו, אישי, כמו בכמה מקומות במקרא⁸). אלא ש-ת' כתב, גברי' ונקדוהו אחיכ גבר ע"ד תארכיט⁹).

(1) דעתו של ס. צ. סגל, בפני לשמואל (תוצאת כחנא), ש, לוי ב-ש' נוסף ע"פ המקום חות בחתלים אינה נראית; כיון שם מקום לבעל דין לשאול: מדוע לא נוספה, לוי. בנוסף שבת חל"ם ?

(2) וחזרה על הפעל בצורות שונות אופיית היא לשירה העתיקה, וע"י מ"ש על זה גם ס. ד. קאסנו בסאמרו החשוב, ספרות מקראית וספרות כנענית, תרבוץ שי"ד, עמ' 8.

(3) חבטוי נמצא גם בתח' לו יג: ולא יכלו קוס, איכה א יד: נתנני ח' בירי לא אוכל קוס.

(4) כי אחרי שאמר חו חשם וברוך צורי ראה שאין ראוי לומר מעם שניה צורי' (אכרי').

(5) ש מנה את המלים, חי ח"י לשתיים, והמשקל הוא אפוא רבָעי.

(6) רק פ"א נמצא, צור ישעני' (תח' צה א).

(7) בתח' קיה השתמש המשורר ד"פ בשרש זה, ולשם הגוון השתמש פעמים בצורה, סבכוני ופעמים, — ב, סבוני' (סבכוני, סבוני גם סבכוני, סבוני), סבוני' נמצא רק עוד פ"א, תח' פח יח.

(8) חשון למשל תח' כד ה: גבור מלחמה = איש מלחמה, המצוי מאד במקרא (למשל שמי' טו ג, שיא טו יח, ישעי' סב יג); ירמי' יד ח—ט: למח תחית כגר בארץ וכארת נטה ללון? למח תחית כאיש נדהם כגבור לא וכל לחושיע? גר מקביל כאן לאורח ונדרף עמו, וכן גבור — עם איש.

(9) מלה זו, גבור או גבר, נראית כיתרה (חשון בחלקים האחרים: עם חסיר, עם גבר, ועם עקש; אף כאן חיה ציל: עם חמים) ומפריעה גם את המשקל.

(4) בפס"א נמצאת ב-ש הצורה, תחת; ת מתליף צורת זו שאין לה חבר במקרא⁽¹⁾, בצורת הרגילה, תחתה.
 (5) בפס"ז נמצאות ב-ש שתי צורות מקטעות של התפעל: תתבר, תתפל, שכנראה נוצרו ע"פ אנאלוגיה עם, תתמס⁽²⁾. ואפשר שתתבר הוא עתיר מקצר משרש, ברת הנרדף עם השרש, ברת (חשוד ש"א יו ח: ברו לכם), ובמקום תתבר נקדחו תתבר לזווג עם נבר (כשם שנקדו של תתפל הוא זווג לתתפל).
 (6) פעמים נמצא ב-ש עתיר מארך (פכיד: ואשתמרה, פלית: ארפה), שב-ת נשתנה לעתיר רגיל (ואשתמר, ארופ⁽³⁾). בפס"א קשה בכלל עתיר מארך עם וי"ו תתפוך.
 אבל לעומת זאת כותב ת פ"א עתיר מארך (פ"ז: אומרה) ח' עתיר רגיל שב-ש, כי בסוף פסוק ובפניה אל ח' מתאימה יותר צורת עתיר מארך.
 (7) ואולי גם החלוק של, חשרת מים בפייב (עי' במפרשים) אינו אלא חסרת ישן בחדש.

ה. כתיב. מענינת מאד היא שאלת הכתיב בשירחנו ואיש ממפרשי המקרא לא יחד את תרבור על-כך. בכלל צריך לחקך מחדש את שיטת הכתיב בכל ספר ובכל פרשה במקרא, לאסף את כל החסר ולמצוא את השיטת. נישח חדש תמצא במחקריו של אלכסנדר שפרבר⁽⁴⁾
 הכתיב ב-ש חסר, ו-ת מעתיק מלא בשיטתיות ועקביות:
 (1) שורק: ומצדתי (פ"ב) — ומצדתי⁽⁵⁾ (פ"ג), אפפוני, יבעתוני (ח), קרמוני (ו), יקדמוני (יט), יעברוני (מד), וירום (מו).⁽⁶⁾
 (2) חולם: אחו — אחו (א), סוקשי (ו), סביכותיו (יב), מסרות — מוסרות (מו), זולתי — זולתי (לח), כלותם (לח), אלוקי⁽⁷⁾ (מו), הנותן נקמות (מח).⁽⁸⁾
 (3) שונות: אפקי — אפקי (טז), ארקם — אריקם⁽⁹⁾ (סג), משפטו — משפטיו (כג).⁽¹⁰⁾
 וכאן יש לעמוד על כמה שנויים אחרים, שמקורם לפיר בכתיב:

- (1) בכלל אין בעבר חסרון הנו"ן (ועי' רד"ק).
- (2) בא כן לזווג חמלות עם תתבר וחחמסי (רד"ק, ועי' שם).
- (3) וכן בפ"ל באת ב-ש הצורה: בכת, וב-ת: כך.
- (4) במאמרו HUCA Problems of the Masora, מינסינגטון, 1943; ועי' גם במאמרו Journal of Biblical Literature, A new approach, ניו-יורק, 1948.
- (5) הצורה הראשונה (החסר) היא מ-ש והשניה (המלא) — מ-ת. בשאר הדוגמאות אכזר רק את המלא (מ-ת) חוץ מבמקרים מיוחדים, שלא להסעות את הקורא.
- (6) רק בפ"ל נמצא ב-ש: ארוץ (מלא, גור אותו משי "רוץ") וב-ת: ארץ (חסר, משי רצץ?).
- (7) מלא רק בעור 2 מקומות במקרא, ושניהם בתחלים (קטג י, קטח א).
- (8) רק בפיר נמצא ב-ש: קולו (מלא) וב-ת — קלו (חסר).
- (9) מענין מאד הוא כתיב המלה, קול עם כנויים. אני נותן כוח רשימת המלא והחסר בני ספרים (תורה, שמואל ותהלים): תורת: חסר — 32 פעם, מלא — 6; שמואל: חסר — 4, מלא — 17; תהלים: חסר — רק מקומנו וצח ה, מלא — 18 פעם.
- (10) כאן יש גם חלוק של דל"ת ברי"ש, חלוק פליאוגרפיקלי (חשוד דאח — ראת, דעואל — רעואל, תרעור — חרעור, ועי' רד"ק בהקדמתו לדתיו), וכן לחלן בפויא: וירא (ש) — וירא (ת).
- (11) על גירי — גרי (פכ"ט) עי' לעיל עמ' 3 והעי' 3.

(4) כפדיו נמצא ב-ש: וענתך, וב-ת—וענתך. ניל ש-ת כחב גם כאן כתיב מלא, כדרכו, אלא שהנקרן נקד -ענת' = ידקר¹) (תח' סה ה: על דבר אמת וענוה צדק). מעין זה אנו מוצאים גם בתח' צב טז (ועי' חיות כאן), הכתיב: עלתה, והקרי: עולתה, וכמוהו: איוב ה טז — ועלתה קפצת פיה = תח' קז טב—וכל עולת קפצת פיה.

(5) בפס' נמצא ב-ש: ישעו וב-ת — ישעו. נראה ש-ת קרא ישעו²) והעתיקו בכתיב מלא, אלא שהנקרן נקדו ישעו בנקוד חרגיל, הנמצא גם לעיל בפס'. ואולי ת עצמו התכון לצורה זו, והחליף את הצורת הארכאית בחדשה, כמו שמצאנו לעיל.

(6) בדרך הכתיב אני מבאר גם את השנוי של מגדל ומגדל בפס'. ש — מגדל כתיב ומגדל קרי, ת — מגדל. ניל שמשוררנו כתב כאן: מגדל ישועות מלכו³, כלומר שה' הוא מגדל ישועות מלכו⁴). וזה מתאים גם לקרי שב-ש (מגדל, שהיא צורה שנית של מגדל⁵)). על ידי אנאלוגיה עם הבינוני ופשתי המקביל לו בא הכתיב מגדל (בינוני הפעיל) ב-ש והנקוד מגדל ב-ת⁶).

1. שנויים. מלבד השנויים וההוספות, שעמדנו עליהם במעיינים הקודמים, ישנם עוד כמה שנויים וחלופים במלים ובצורות ובצורפי לשון, שקשה לנו להחליט מה גרס ל-ש או ל-ת לכתוב אחרת. קלה מאד היא דרכם של כמה מן המפרשים החדשים המחליטים שאחד המכסמים נשתבש בירי המעתיקים. אבל כלל גדול הוא שמעתיק משבש מלה בלתי שגורה, ולא להפך. ועוד. התגליות החדשות מן הספרות הקדומה (כתבי אוגרית ועוד) ומחקריהם החדשים של חכמי ישראל וחכמי האומות שנכתבו על הספרות החדשה הזאת מתנכחות אותנו לחזירות יתרה מלשכשי מכסמים. כמה בטויים וצורפי לשון, שאינם נראים בעינינו, חיו בטבעות קבועות בלשונותיהם של בני קדם⁷). כאן נעמד על עוד כמה חלופים שנוכל לפרשם על-פי המקרא עצמו:

(1) וכל חקניהם של המפרשים החדשים הם ללא צורך, ופוי של בעל מקרא כפשוטו לענוה אינו נראה.

(2) עי' בפוי של חיות (הוצאת כחנא).

(3) בדרך זו מתבאר גם הכתיב תחסר (יכלו) שבפס', ת כחב ולא יכלו קום (עי' לעיל עט' 6 הע' 3) והנקרנים נקדו עתיר. אגב, בכל המקרא לא נמצא שרש זה חסר בעתיד אלא בני מקומות בלבד, ובשלשחם יש פעם לכתוב תחסר: יחוי ז יב (כל הפעלים בפסוק שלפניו — בעבר), ירמי כ יא (בתשפעת הפעל הסמוך לו: יכשלו ולא יכלו), חושע יב ה (כנל, וישר אל מלאך ויכל).

(4) חשוח לוח: חי עו למו ומעוז ישועות משיחו, תח' כח ה.

— למו = לעמו, וכן לפיד בדכ' לג ב (וזרח משעיר למו = לעמו).

(6) יחוי כמי, ל וז וחשות לוח: חירם — חירוס, ועוד.

(8) אגב, בעור שני מקומות, שב-ש יש הברל בין הקרי והכתיב, נמצא ב-ת את נוסח הכתיב: והגעש (פיה), ויהםם (פסיו) ו אבל: דרכי (פליג), רגלי (פליד) — בנוסח הקרי, מסום שהענין דורשו.

(7) חשוח למשל מאמרו של מ. ד. קאסוטא, ספרות המקרא וספרות כנען, תרכ"ז שיג—

שיד ובן תערוהו ופרושו של ת. א. גינזבורג לעלילות אלאין בעל, תרכ"ז ש"ה וש"ו.

(1) כפי' נמצא ב-ש: מוסדות השמים, ת כותב: ומוסדי חרים; מוסרי חרים נמצא רק ברכ' לב כב. מוסדות השמים לא נמצא. רגיל במקרא מוסרי (מוסדות)-(ת)אריץ, וכן להלן בשירתנו—מוסדות חבלי (פמינ)
 (2) בפיר' נמצא ב-ש: ירעם מן שמים ה', ת כותב: וירעם בשמים ה', מחרעים מן לא נמצא, מחרעים ב- נמצא רק בחפלה חנה (שיא ב' י) והפסוק החוץ מקביל לפסוקנו: עָלָו (=עליון)¹ בשמים ירעם.
 (3) בפמינ נמצא ב-ש: אפקי ים וב-ת: אפקי מים. הצרוף הראשון אין לו חבר, הצרוף השני רגיל²).

(4) בפכיד נמצא ב-ש: ואהיה תמים לו, ב-ת: ואהי תמים עמו. תמים ל- לא נמצא, תמים עם נמצא בפסוק חירוע: תמים תהיה עם ה' אלקיך (רב' יח יג). ועל פי פסוק זה קלם מחבר ס' איוב בפי אליהוא: תמים דעות עמך (איוב לו ד).
 (5) בפמיט נמצא ב-ש: איש חסמים וב-ת: איש חסם. איש חסמים נמצא עוד ביפ' במזמור קים (ב, ה)³; איש חסם רגיל יותר: חה' קם יב, ששלי נ לא, מו כט; וכן נמצא מר חסם, רב' יט מו, תה' לז יא.

(6) בפליח נמצא ב-ש: ארדפה איבי ואשמידם; אבל לפי נוסח זה המשפט יולא אשוב ער כלתמי שאחייב נראת כמיותר. טעם זה גרם ל-ת לכתוב מואשיגם. הצרוף מרדף והשיג רגיל מאד⁴; הצרוף מרדף ותשמירי נמצא רק עוד פיא⁵.
 (7) בפכג נמצא ב-ש: ותקתיו לא אמור ממנה, אבל כדי להתאים את הלשון ללנגדי שבצלעו הראשון של חכתוב כתב ת: לא זמיר מני.

(8) בשני מקומות משתמש ב-מי ו-ת במי: פיד: ומאיבי—ומן אויבי, פמיט: ומקמי—אף מן קמי. לשם עם כנוי בא במקרא עם מים (ולא עם מנין)⁶; וניל שבלשון הקדומה השתמשו יותר במי (השוה גם מן שמים בפיר', שכרגיל בא—משמים). חלוק כזה בין הישן והחדש נשתמר בשלשת מקומות אחרים במקרא בכתוב וקרי: מן המערה—מתמקרה (שיא כד ט), מן בחסת—מחבתסת (מיא יח ה), מן בת ציון—מבת ציון (איכה א ו).

ואולי נעשו שנויים אלה עיי ת לשם המשקל, שהוא בפסוקים אלה שששי:

מחלל אקרא ה' / ומן אויבי אושע.

וכן בפמיט: מפלמי מאויבי אף / מן קמי תרוטמני.

(1) כך מירשהו לנכון ה. קלי (וידמן כסמו, יבנה סיב, עם ליב).

(2) תה' מכ ב, שחיש ה יב, יואל א כ (ועי' ד יח).

(3) וכן נמצא גם מין חסמים (משלי ד יו). צורת הרבים כאן היא לפי' בתשפעת הצרוף מין ענושים (עמוס ב ח). הוץ מאלה המקומות לא נמצא במקרא חסם ברבים.

(4) תה' ו ו, ברי סר ד, שמי יד ט, מו ט, רב' יט ו, כח טה, יח' ב ח, שיא ל ת, סיב כח ת, חושע ב ט, איכה א ג.

(5) איכה ג סו: תרדף באף ותשמירם; תאור יפת של מרדף ותשמירי נתן ביהו' ת כב, וחשוה גם רב' כח כב.

(6) יוצאים מן הכלל רק מקומות אלה: מן מעשהו מן תשרח (שופ' יט טו), מן גערהך ינוסון מן קול רעםך יחפון (תה' קד ו), מן קנת (משי כו ה), ומן שריו (רגי' יא ה), חשוה גם תה' מר יט: מני ארחה, העובדא שכני מקומות (עם פסוק מים שלנו) באה אחרי המן האות קריף ופעם אחת האות גימיל ופעמים (עם פיר' שלנו) האות אליף מעוררת חשומת לב, ונוהגת מקום לחשוב על סבת פונימית.

אִפֹּה בַסּוֹף חִדְלָה הִיחַ גַּם לִפְנֵי ה־LXX, וּמִשּׁוֹם כֵּן חֲרַנְמוֹ: *ἐξ ἐχθρῶν μου* (MB om.) *δργιλῶ* (אויבי בעלי האף.¹)

ז. פְּתוּמוֹת. מִלְכָּד כָּל הַשְּׁנוּיִים וְהַחֲלּוּפִים וְהַחֲסוּפּוֹת שֶׁמִּדְּנֹו עָלִיהֶם בְּסִיפִים הַקּוֹרְמִים, יֵשׁ בְּשִׁירָתָנוּ עוֹד כַּמָּה שְׁנוּי צוּרָה² וְחֲלּוּפִים בְּשִׁמוֹת³ וּבְסִיפִים (וּבְשִׁמוֹת הַאֲלֻקוֹת⁴) וּסְרוּס חֲלָקִי כְּחוֹב (פִּטְחָה). וְיֵשׁ לָנוּ גַם פְּסוּקִים שְׁלָמִים שֶׁהַחֲבֻרִים בֵּין שְׁוֹת גְּדוּלִים בְּחֵם (פִּינָה, פִּכְחָה, פִּלְיָנָה).

לֹא סָצָאתִי לֵאלֹהֵי מִרוֹשׁ הַמִּתְקַבֵּל עַל הָרַעַת וְהַשְּׁנוּיָא דְחִיקָא לֹא מִשְׁנִינָא. [לֹא נִנְעַתִי כִּי כִּשְׁאֵלָה אַחֲרָה, חֲסִרוֹן חוּיָו (וְיָו חֲחִבּוֹר וְיָו חֲחִפּוֹר) וְכִי וְחִסְפָּתָן, כִּי שִׁאֵלָה זֹו קִשּׁוּרָה כִּשְׁאֵלָה קִשָּׁה אַחֲרָה, שִׁאֵלָה חֲחִבּוֹר הַמִּקְרָא, שֶׁחֲסוּתָם כּוֹ סִרְבָּה עַל הַמִּפְרָשׁ.]

הִרְבָּה מִן הַשְּׁנוּיִים וְהַחֲלּוּפִים קִשּׁוּרִים כּוֹדָאִי בְּמִטְבְּעוֹת־לָשׁוֹן שׁוֹנוֹת שֶׁחִיו קְבוּעוֹת בְּלָשׁוֹן הַעֲבֻרִית, וּבְמִקְרָא לֹא נִשְׁחַמְרוּ בְּמִרְה מִסְפִּיקָה אוֹ שֶׁלֹא נִזְכְּרוּ כִּלְדָּה, וְאֵין לָנוּ אִפּוֹא עֲדוֹת מִסִּיעָה.

אַחֲרֵי שֶׁבִּרְרָנוּ וְכִנְנוּ אֶת הַחֲמֵר נִנְסַח לְעִנּוֹת עַל הַשִּׁאֵלוֹת:

ח. מִי חֲבֵר אֶת הַשִּׁיר? הַכְּתָבָה, שֶׁאֵין לְהַמִּיל סֶפֶק בְּאַמְתּוּחָה, מַעֲרִיד שֶׁמִּחְבְּרוֹ שֶׁל הַשִּׁיר הוּא הַמֶּלֶךְ דָּוִד.

אִפֹּי הַחֻקִּים הַחֲדָשִׁים, רוֹכֵם אִם לֹא כּוֹלֵם (תָּרִי יֵשׁ בִּינִיהֶם כֹּאֵלֶּה חֲמוּשְׁבָּעִים לִיהֶם כֹּל מִזְמֹור לְמִחְבֵּר בִּיטִי חֲבִית הַשְּׁנִי⁵), מִסְכִּימִים שֶׁשִּׁירָתָנוּ הִיא מִעֲשֶׂה יְדֵי דָוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל⁶), וְדִבְרֵי הַשִּׁירָה מְבִיעִים אֶת רִגְשׁוֹתָיו שֶׁלֹו בְּחִנְצִלוֹ מִכָּל אוֹיְבָיו⁶); וְאִפֹּי הַמִּדְחִיקִים לִכְתּ אוֹמְרִים שֶׁהַשִּׁירָה בְּעִיקָרָה יִצִּירָתוֹ הִיא, אֵלֹא

(1) לַפְּסוֹק זֶה הַשּׁוֹת תְּהִי קִלְחָה: עַל אִפֹּי וְגוֹי (פְּסוֹק קִשָּׁה 1).

(2) פִּטְחָה: בְּנִעְרָת הִי... רוּחַ אִפֹּי — מִנְעִרְחָךְ... רוּחַ אִפֹּי: פִּסְיוֹ: וְיִחְגְּרוּ מִסְּגֻרוֹתָם — וְיִחְגְּרוּ מִסְּגֻרוֹתֵיהֶם.

(3) פִּטְחָה: מִשְׁבְּרוֹ מוֹת — חֲבִלִי מוֹת, פִּסְיָנָה: כְּעִפֹּר אִרְץ — כְּעִפֹּר עַל פְּנֵי רוּחַ (רִיחַ, עִפְרָה 1).

(4) פִּסְיָנָה: אִלְקוֹ — אִלּוֹ; פִּלְיָנָה: אֵל — אֵלֹהִים. עַל אִלּוֹי עֵי פִּלְסוּלוֹ שֶׁל בַּעַל, מִקְרָא כְּפִשּׁוּטִי. אֲגַב, הַשֵּׁם, אִלּוֹ מִצּוֹן בְּחִלּוּם וּבְאִיּוֹב יוֹתֵר מִכְּשֹׁאֵר סִפְרוֹ הַמִּקְרָא, בְּכָל הַמִּקְרָא נִזְכָּר שֶׁם זֶה כ-225 פְּעָם וּמִחֵן כ-75 בְּתַהֲלִים ו-55 בְּאִיּוֹב, אִלּוֹי מִיּוֹחַד לְחִלּוּם (רַק פִּיֹּא בְּשִׁמִּי מוֹ ב). הַשֵּׁם, אֵלֹהִים נִמְצָא בְּאִיּוֹב 41 פְּעָם וּבְכָל שֹׁאֵר סִפְרוֹ הַמִּקְרָא רַק 18 פְּעָם; דְּבַר זֶה מִזְכֵּן, כִּי בְּאִיּוֹב נִקְרָת הַשְּׁמִיעָה הָעֲרֻבִית וְהָאֲרָמִית, שֶׁבָּחָן מִצּוֹן שֵׁם זֶה (אֵלֹהִים, אֵלֹהִים).

(5) הִנֵּה לְמַשָּׁל דְּבָרֵי ת. הֶרְקֵנָה בְּפִירוּשׁוֹ Das Buch der Psalmen (בִּזְיוֹן, 1936, עִמ' 88): „Die doppelte Bestätigung Ps. 18,1 und 2 Sm 22,1, wonach unser Lied von David stammt, ist vernünftigerweise nicht zu bezweifeln...; denn was der Sprecher des Liedes, nach V. 44 ff. offenbar ein Herrscher, teils über seine Errettung aus tödlicher Bedrohung durch persönliche Gegner V. 17 ff., teils über seine kriegerischen Erfolge V. 35 ff. aussagt, passt auf David wie auf keinen anderen israelitischen König“.

(6) G. R. Berry כּוֹתֵב בְּפִירוּשׁוֹ The Book of Psalms (פִּילִרְלֵטִי, 1934, עִמ' 46): „The Psalm seems to be autobiographical, and to reflect the experiences of David. The spiritual and religious characteristics of the psalm are also in accord with what we know of the inner life of David.“

שנכנסו בה תוספות¹), ובכלל התגליות האחרונות באשור וכאמית הקטנה, שבהן נמצאו הרבה דברי שירה, מאפשרות לנו השואה ספרותית, וגם מתוכה אנו למדים שכמה לשונות בסומרי תהלים, הנראים לחוקרים כחדשים, הם עתיקים מאד²). המלך דוד הוא אפוא שחבר את השירה הזאת, שבה הביע את רגשי תורתו לאלקיו המושיעו מכל אויביו, הם שכני ישראל שנלחם בהם, ומשואר (אויבו האישי)³).

ט. זמן הכורו. לפי חתכת נתחברת השירה אחרי שנה מכל אויביו. על מנוחת דוד מכל אויביו מספר רק. בש"ב ז א: ו' הניח-לו מסביב מכל-אויביו⁴), בפתיחת הפרק המדבר על רצונו של דוד לבנות בית לה' ועל תשובת ה' לדוד שזרעו הוא שיבנה את הבית. מכיון שבנבואה לא נזכר שמו של שלמה, חרי שהנבואה נאמרה לפני הולדתו. נכון יותר: לפני המעשה של בת שבע, כי אילו היה זה אחרי הולדת שלמה היה הנביא מזכירו בשמו, שכן מו' אהבו⁵ (ש"ב יב כד). השירה נתחברה אפוא לכל הפחות עשרים שנה לפני מותו של דוד⁶), בשנת עשרים למלכותו לכל המאוחר.

שירה זו, בצורתה הראשונה, נכנסה לספר שמואל ע"י מחברו (נתן הנביא וגד החוזק)⁶.

The International Critical Commentary The Book of Psalms H.G. Briggs (1 Commentary, ארינבורג, 1927, עמ' 140) אומר: "But if we remove the glosses... the ode stands out in simple grandeur as fitting appropriately to the historical experience of David, whether he wrote it or another wrote it for him... After removing the glosses there is nothing that bars the way to his authorship". (ועי' גם דבריו במבוא עמ' LXIII).

2) עי' ספרו החשוב של פרידריך שמוגר: Sumerisch-akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen, פאדרכבורג, 1922. למשל לפסוק כג הוא כותב (עמ' 22): Die mehrmalige Wiederholung des Eigennamens der angeredeten Gottheit haben wir ja auch in den Šú-ila-Gebeten King Nr. 1 und Nr. 12 beobachten können. Dagegen speziell dem Hebräischen eigentümlich sind die Possessivsuffixe der 1. p. sg. bei den Ehrenprädikaten: ועי' מאמרו של מ. ד. קאסוט, תהלים ס"ח, תרביץ ש"ב.

3) תוכרת שאול אחרי כל אויביו היא מדרך חלשון, לחזק את הפרט אחרי הכלל, השנה למשל ש"ב יט י, ואין מקום לפרושיהם של המפרשים החדשים (עי' למשל דברי חיות בפרוש). 4) וכן שם פ"א: ותניחתי לך מכל אויבך. לשון זה, סביב מכל אויביו נמצא גם בספורי שאול, ושם באה גם רשימת האויבים: וילחם סביב כל-אויביו במואב ובבני-עמון ובאדום ובמלכי צובה ובפלשתים (ש"א יד מז), ואנו מוצאים שגם דוד נלחם בכל העמים הללו: במואב (ש"ב ח ב), בבני עמון (שם יב כו ואילך), באדום (תח' ס ב = ש"ב ח יג), במלכי צובה (ח ג ואילך) ובפלשתים (ח א).

6) שכן שלמה במלכו היה סגור לסוד ורחבעם בנו היה בן שנה (שלמה מלך מ' שנה ורחבעם היה בן מ"א שנה במלכו). אמנם לפי חז"ל (ב"ר ק' י"א, 1286, ועי' בהע' אלבק שם) היה שלמה בן י"ב שנה כשישב על כסאו.

8) עי' ב"ב לו א, ועי' אברבנאל בהקדמתו ועי' מ. צ. סגל, מבוא לסי' שמואל, חשלה, מ"א, 24 הע' 1.

י. נוסח ת. למדנו משיב פ"ו שרור המלך רצה לכנות בית לח, וה' אמר לו שלא הוא יבנה לו בית אלא זרעו. דוד שמר על חומר שתכין לבנין הבית, ובמסך הזמן גם חוסיף עליו, ומסרו לשלמה בנו (דח"א כב יד). בעל ספר דברי הימים מספר לנו, בודאי ע"פ מקורות היסטוריים עתיקים, שדוד מחלק את הלויים מהם לנצח על מלאכת בית ה' ומתם לערים ומתם מחללים לח' בכלים אשר עשיתי להלל (דח"א כג ד—ה, וע' דח"ב כט כז). אפשר שתכונה לכלי נגינה שנעשו על ידי בעלי מקצוע לפי מצותו ולפי הוראותיו, שהרי דוד היה מפרסם כמיטיב נגן וכיודע בכלי שיר (חשון עמס ו ח: ברור חשבו להם כלי—שיר). ואין ספק שדוד גם חכן חמר לזמרה ולנגינה במקדש, משיריו שלו ומשירי בני דורו, דוד של פריחה מפרותית. ברור זה חיו בישראל משפחות של משוררים: בני קרח, בני אסף, בני חיטן, בני ידחון ועוד. יש דשים לב שהמזמר והמנגן אין לו חפש המשקל כמסדר השירי¹, כי הקצב בזמרה ובנגינה הוא שקול ומדור הרבה יותר מאשר בשירה מפרותית. והמתכונן אל כל השנויים שכין ש-ית, כפי שמדגום במחקר זה, ינכת מיר שרובם הנדול של השנויים נעשה ע"י ת לשם און המשקל והקצב ורק מעומם נעשה לשם שפור המנגן וקשום הצורה. נוסח ת הוא אפוא חנוסח המעבר לזמרה; וכתבתו, למנצח לעבר ה' לדור, מסייע לכך.

כירי מי נעשו השנויים? על יסוד כל האמור לעיל על הכנות דוד לבנין הבית, אפשר להניח שדוד המלך בעצמו עבר את שירו זה בסוף ימיו והכנים בו את כל התקונים והשפורים והתאימו לזמרה. הנחה זו תתאים לדעתו של אברבנאל, אך לא ממעמו. אמנם יש מקום גם לבעל דין לחלוק ולומר שנוסח ת הוא מעשה ידי המשוררים-הלויים בזמן הבית הראשון². קשה לחכרע בדבר מבלי לנגע בפרובלמה הכללית של ספר תהלים וזמנו והיחס שכין חלקיו (חמשת הספרים). כמו כן אין בידי להוכיח מי עשה את שנויי הכתיב, אם ת או בעל חקובין שממנו העתיק ת או מופר מאחר³.

- 1) כך נקרא מחבר השיר, ע"י מקרא כפשוטו לש"ב כ"ב, ח"ב עמ' 250.
- 2) מ"ר פרומסור י. נ. אפשרוין נ"י, שעבר על מחקר זה בכ"י מניח שאלו הם בווראי לויים-משוררים שבמקדש שני בסוף זמן תחשמונאים, וברור שהשפעת הזמן של המשוררים שבמקדש שני היא שגרסה לשונו-לשון ומנגנון, ראיתו היא מן הלשונות: מן העולם (מחולל) ועד העולם שבחתימת ספר אי (מא יד) וספר ד' (קו טח) ג, לעולם שבחתימת ספר ב' (עכ יט) וספר ג' (פט נג). ושנוי זה נעשה בזמן הבית השני, שכן שנינו בסוף ברכות: כל חותמי ברכות שהיו במקדש היו אומרים מן העולם משקלקלו המינין וכו' התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם.
- אבל א) יש לשום לב שבחתימות נמצא לעולם ובמשנה מן העולם. ב) הלשון מעולם ועד עולם נמצא בפי דוד גם בדח"א כפ י, וחשון דח"א פו לו (=תח' קו טח). לשון זה נמצא גם בתח' צ ב, קג יז ובירמ' ז ז, בת ח ונתח' ט ה. ותלשון מעתה ועד עולם הקרוב לו — רגיל בחללים. ג) חברכה ברוך ה' אלקי ישראל, שמצאנו בחתימות כל ספרי תהלים מיוחדת כמעט לדוד (ש"א כח לב, מ"א א טח, דח"א פו לו, כפ י). דק במ"א ח פו (=דח"ב ו ד) בפי שלמה ובדח"ב ב וא—בפי חירם (אבל במ"א ח כא דק, ברוך ח"י).
- 3) תדחיפה למחקר זה נתנה לי בשעת שתוריתי את הפרק את תלמידי במכינה של ביחסיד למורים העבריים. ונעים לי אפוא להגיש את המחקר שי למנהלו של אוהו מוסר. ליורדי ואלוסי מר בן-ציון דיגבורג חיוו ועוד ינובון בשיבתו, הוא ורעייתו תכבודת.

השפעת הארמית על אוצר לשונו של ישעיה

בירור ההשפעה הארמית על העברית המקראית דורש מחקר מקיף, ועליו לעסוק בספרים שונים; אבל דבר זה יש לעשותו לאחר עיון מדוקדק ומשה באוצר לשונו של כל ספר וקביעת יחודו הלשוני של כל ספר. אצטמצם אפוא הפעם בספר ישעיה, המשמש מופת ללשון מקרא מליצית ולסגנון נשגב. בספור על מצור סנחריב נאמר¹: „ויאמר אליקים ושבנא ויואח אל רבשקה דבר נא אל עבדיך ארמית כי שומעים אנחנו ואל תדבר אלינו יהודית באזני העם אשר על החומה“. אמנם פסוק זה מלמדנו, ש„העם אשר על החומה“ לא תבין ארמית, ולפיכך דיבר אליהם רבשקה בניב-עברית המדובר ביהודה; והשרים, ככל האצולה ומשכילי העם, הבינו ארמית, שבימים ההם שימשה לשון הדיפלומטיה². אבל אין ספק, שבלא-יודעין חדרו לאוצר לשון העם מלים ארמיות³, ואף ישעיהו הנביא השתמש בהן. אנו מוצאים בפסוק אחד שני שרשים ארמיים: בישעיה כא, יב נאמר: „אמר שומר את א בקר וגם לילה אם ת בעיון בעיו שובו אתיו⁴. בפסוק זה בא פעמיים השורש „אתא“ ופעמיים השורש „בעא“. השורש „אתא“ נמצא במקרא 21 פעם: עשר מהן בס' ישעיה, ארבע — באיוב, שתיים-שתיים בדברים וירמיה, אחת-אחת

-
- 1 ישעי' ל"ו, יא; מ"ב י"ח, כו.
 - 2 עי' למשל במבואו של מו"ר פרוש' ר"נ אפשטיין וצ"ל ל. וקדוק ארמית בבליית.
 - 3 כשם שחדרו לעברית המדוברת בארץ-ישראל מלים ערביות ולאידיש באמריקה — מלים אנגליות. ועל הקרבה שבין העברית והארמית כבר עמדו חז"ל. למשל, בין הטעמים שניתנו להגליית ישראל לבבל נמצא גם הטעם: „מפני שקרוב לשונם ללשון תורה“ (פסחים פז סע"ב).
 - 4 ועי' ר' יהודה בן קוריש, ב„רסאלה“ (פריו, תר"ץ), עמ' 8 ור.

במיכה, תהלים ומשלי. השורש „בעא“ נמצא ארבע פעמים בישעיה (אמנם בהוראות שונות!) ורק פעם אחת בעובדיהו.¹ ובכלל יכולה הארמית לשמש לנו לעזר בפירושה של כמה פסוקים קשים בישעיה, שהמפרשים נדחקים בהם. אמנם לצערנו לא נוכל להעזר לשם כך גם בתרגום יונתן, כי כדרכו בנביאים אחרונים תרגם על-פירוב כנמשל או לפי הדרש.

(א) שמוש בארמית כהקבלה נרדפת לעברית:

יש והנביא משתמש בשורש ארמי כנרדף לשורש העברי:

(1) הפועל „מדד“ משמש בעברית הן למדידת שטחים ומרחקים והן למדידת נפח. אבל בארמית יש שני פעלים: „משח“ לשטח, ו„כול“ לנפח. למשל: וימדו בעמר (שמות ט"ז, יח) תירגם אונקלוס: וכלו בעומרא, ויונתן תירגם: ואכילו בעומרא²; ומדותם מחוץ לעיר (במדבר ל"ה, ה) תירגמו אונקלוס ויונתן: ותמשחון מברא לקרתא³. ומן המדה הוואת תמוד (יחזקאל מ"ה, ג) — ומן משחתא הדא תמשח.

והנה כשהיה צריך ישעיה לאותו פועל פעמיים בפסוק אחד, השתמש

בפעל „מדד“ העברי ובפועל „כול“ הארמי:

מי מדד בשעלו מים ושמים בורת תכן וכל בשליש עפר הארץ (מ', יב). וכדאי לציין, שאין בישעיה עוד משורש זה (לא „הכיל“ ולא „כלכל“)⁴.
(2) את הפועל „השתחוה“ מתרגמים הארמיים, ת"א ות"י לתורה ויונתן לנביאים, בפועל „סגד“⁵. למשל „והשתחיתם להם“ (דברים י"א, טז; מ"א ט', ו) מתרגמים שלשתם „ותסגדון להון“; „וישתחו ארצה לה“ (בראשית

5 ורגיל בבבלי; למשל: לכי תיכול עליה כורא דמילחא (שבת ד רע"א וש"נ), כייל מילחא מאי (עירובין יו, ב); ותרגום „מדה“ מכילתא, ומכאן שם המדרש לשמות „מכילתא“ = מדות.

6 ורגיל בבבלי, למשל: גימשח וניתב ליה נמשח ונשקול מיניה (שבת יט סע"א — כנוסח כ"י וערוך, ועי' ד"ס), לא תמשהינהו כלל (ב"מ קז ב — כ"י מינכן והמבורג). והמורד נקרא „משוחאה“: רב אדא משוחאה (שם), ומכאן גם בלשון חכמים: קשוחות (עירובין ס"ד מ"א).

7 ואף „מדד“ נמצא בישעיה רק עוד פעם אחת: ומדותי פעולתם ראשונה אל חיקם (ס"ה, ז).

8 יונתן לתורה משתמש ב„גחן“, כשהנושא אינו אלהות.

כ"ד, גב) תרגמו אונקלוס ויונתן: וסגיד על ארעא קדם ה', וישתחו ארצה (בראשית ל"ג, ג), תרגם אונקלוס: וסגיד על ארעא י'. שורש זה נמצא ארבע פעמים בישעיה (ורק בישעיה 1): מ"ד, טו, יו, יט; מ"ו, ו; ובשלוש מהן (חוץ מן מ"ד, יט) בא בנרדף ל"השתחוה".

ב) פסוקים, שכבר עמד עליהם אבי הפרשנים, רש"י זצ"ל 10: (3) ה', ב כותב רש"י: ויעזקהו, סייגו וגדרו סביב מוקף כמין טבעת, דמתרגמינן עיזקתא 11. ראב"ע: י"א חיתמו 12 מגזרת תרגום טבעת עזקתא ואין לו טעם. והנכון שאין למלה הזאת אח רק תמצא בלשון קדר וטעמו כמו גדר ומשוכה. רד"ק: פי' חפרו מדברי רז"ל מצאו יושב ועוזק תחת הזיתים 13. או פי' גדרו סביב... והרוצה לטעת כרם גודרו תחילה כדי שלא תכנס שם חיה ותשחית הנטעים... לפירושו של רד"ק מסייע פסוק ה' שבו מודיע בעל הכרם על התרבת הכרם, ומתחיל בהסרת המשוכה ופריצת הגדר. ר"א מבלגנצי: ויעזקהו, לפי ענינו היא עבודת גידולו, כגון עידור וכיוצא בו.

שד"ל כותב: "חפר הקרקע לעשותו ראוי לנטיעה ולצמיחה, וכן ענין השורש הזה בערבית. ומה עזקא שהוא תרגום של חותם (לא טבעת סתם) על שם פתוח הכתב עליו. והנה בשעה שעזקו עדיין לא היה כרם; כי לא יקרא כרם עד שיהיו בו גפנים".

מעין זה גם קרויס בפירושו (בהוצאת כהנא), אלא שהוא מוסיף הבחנה בין עזק וחפר: "רק חפר נופל בקרקע הרד, ועזק נופל בהר שהוא קשה על ידי אבנים שבר".

אבל "עזק" בלשון חכמים אינה החפירה להכשרת הקרקע, אלא ריכוך

9 אבל יונתן תירגם כאן: וגחן על ארעא.

10 בכלל מרבה רש"י לפרש מלים ולשונות על-פי התרגומים הארמיים — אונקלוס לתורה ויונתן לנביאים — ועל פי לשון התלמוד והמדרשים. עליהם אני זן בע"ה במקום אחר.

11 כצ"ל, בדס"י (גם בהוצ' המדעית של מאהרשען, ירושלים תרצ"ג) עיזקא. בתרגום — למשל שמות כ"ה, יב.

12 ג"א: חותמו, ואולי צ"ל: תיחמו?

13 ספרי ברכה ס"ט שנייה, מנחות פ"ה ב. פירוש זה נתקבל גם ע"י כמה מן החדשים, השוב למשל גר"י בפירושו (הוצאת ICC 1949), וכן תירגם Duhm בפירושו (גוטינגן, 1922): Und er grub ihn ומעיר, שהפכסלוגמנון זה בהוראתו זו מתאשרת ע"פ הערבית ותלמוד.

האדמה תחת העץ הנטוע. ועוד, „עוקא“ בתרגום אונקלוס הוא גם תרגום של „טבעות“ שבמשכן, שבודאי לא היה עליהן שום כתב.

גם התרגומים העתיקים פירשו כרש"י :

השבעים¹⁴ : καὶ φραγμὸν¹⁵ περιέθηκα, וולגטא : et sepivit eam, בפשיטתא באים שני תרגומים זה על יד זה¹⁶ : ופלחה ואחדרה סיגא = ויעבדהו ויקיפהו סייג. נראה לי, שגם יונתן הבין „עוק“ = גדר, ולפיכך תרגם : וקדשתינון, שאין קדושה אלא בגדירת גדרות. השוה למשל ויק"ר רפ"א : אביגדור (= משה) ... הרבה גודרין עמדו לישראל וזה היה אביהן של כולם.

(4) ג' יט — רש"י : והשרות¹⁷ צמידי הנורע דמתרגם ושיריא. וכן ראב"ע ורד"ק.

ואמנם כך תרגום „צמידים“¹⁸ בכל מקום, הן בתרגומים הארמיים¹⁹ והן בפשיטתא²⁰. יונתן תירגם כאן : ושירי ידיא, משום שתירגם „והצעדות“ בפסוק הבא „ושירי רגליא“. פשיטתא כאן : ובלוריהון²¹. השבעים לא תרגמו „והשרות“²², וולגטא תרגמה armillas, כתרגום צמיד בכל מקום.

(5) ה' יג — רש"י : צחה צמא צמאי צמא, צחה תרג' של צמא(ה)²³. וכן רד"ק : צחה מן והשביע בצחצחות נפשך (נ"ח, יא) שהוא ענין יובש ותרגום צמא צחותא... שייבש גרונם מפני הצמא. ראב"ע : וכן צחה צמא מתי צחה וטעם צחה קרוב מצמא וכן והשביע בצחצחות וגזרתו האויר הנוך והצח. לפי פירוש הראב"ע „מתי“ שבדלת נמשכת גם לסוגר, וכאילו היה כתוב, והמונו

14 הם מתרגמים בגוף א' : ואעקוהו, וכן תירגם יונתן.

15 = תרגום משוכה בפסוק ה' ותרגום „גדר“ (במדבר כ"ב, כד ; תהלים ס"ב, ד ; פ', יג).

16 ואין שם תרגום ל„ויסקלהו“. השבעים תירגמו ויסקלהו καὶ ἐχαρακωσα = ואכצרה.

17 על גורת המלה ע' גרי בפירושו הנ"ל בהערה 13.

18 וטעה שד"ל, שפירש „שרשרות שעל הנורע“.

19 בראשית כ"ד, כב, ל, מז, יחזקאל כ"ג, מב, ביחזקאל ט"ו, יא תירגם ע"פ המדרש. „צמיד סתיל“ שבבמדבר י"ט, טו תירגם „מגופת שייע“.

20 בכל המקומות (גם ביחזקאל ט"ו, יא). צמיד סתיל תירגם „שיע“.

21 וצעדות מתרגם „וקולביהין“, וכן תירגם „ואצעדה אשר על זרועו“ (ש"ב א', י) : וקולבא דכדרעה. אבל „אצעדה“ (במ' לא ג) תירגם : שארא, כתרגום „צמידים“ בבר' ויתו'.

22 צמיד הם מתרגמים ψέλα.

23 הבהתי. השוה למשל ישעיה כ"א, יד.

מתי צחה, אבל מטעמי מליצה לא חזר הנביא על „מתי“, ולשם המשקל הוסיף על יד „צחה“ הארמי „צמא“ העברי²⁴.

שרל: צחה שם סמוך בפלס אשה ריח ניחות, והוא משורש צחה, וממנו צחיה (יחזקאל כ"ד, ז; ח; כ"ו, ד; יד).

קרויס: שרשו צחח וענינו יבש לגמרי, וכן שכנו צחיה (תהלים ס"ח, ז). יונתן תירגם: וסגהון בבצורתא בצחותה. פשיטתא: ועשנו מן צהיא. לא תורגם „צחה“, וכן השבעים (אלא שהם הוסיפו „מים“): καὶ ὁ ψαλὺν ὕδατος = siti exaruit = יבש (והשמיט „צמא“). דוהם מתרגם „צחה“ brennend.

6) נ"ח, יא — רש"י: בצחצחות בעת צמאון²⁵ ובצורת כך תירגם יונתן. ראב"ע: כמו צחה צמא הפך הריווי.

רד"ק: ענין יובש, כמו צחה צמא בעת שיהיה צמא וחסרון טוב בעולם הוא ישיב נפשך.

ר"א מבלגנצי: בצחצחות, בצמאון כמו והמונו צחה צמא שכנו צחיה. קרויס: ואני אומר שב' אצל השביע תורה על המאכל שבו נעשה שבע האוכלו... ויהיה צחצחות מאכל זך ומצוחצח... ופירושו והשביע נפשך בתענוגים. דוהם מתרגם: in Dürren.

נמצא במקרא „שבע“ במקום „רוה“: לשתות מים ולא ישבעו (עמוס ד', ח). ארץ לא שבעה מים (משלי ל', טז)²⁶. וכאן „והשביע בצחצחות נפשך“ הוא שכרו של הצדיק על „ונפש נענה תשביע“ (בפסוק י'). „צחצחות“ הוא כפל של „צחה“ לחיזוק, על דרך „ירקרק או אדמדם“²⁷, שנים שהארץ צמאה מאד, שני בצורת — כתרגום יונתן²⁸.

„ונחך ה' תמיד“ הוא אפוא שכרו של הצדיק ל„ותפק לרעב נפשך“. ונחך — פירושו: ינחה אותך בנחת, וא"כ יש לנו גם שיכול: ונחך — נענה, לרעב — בצחצחות.

24 הושה למשל להלן עמ' 150 (על „מעט מוצר“) והע' 46 שם.

25 צמאון — תוספת רש"י היא, יונתן תירגם: בשני בצורתא.

26 והושה גם תהלים ק"ד, יג: מ ש ק ה הרים מעליותיו מסרי מעשיך ת ש ב ע הארץ. תהלים ק"ו, ט: כ י ש ב י ע נפש ש ו ק ק ה ונפש רעבה מלא טוב.

27 ע"י ת"כ תוריע נגעים י"ד, ב, וע"י מ"ש במאמרי „כפל אותיות כיסוד לדרשות חז"ל“ (לשוננו, כרך כא, ג—ד, תשי"ו).

28 וכן פירש שר"ל.

פשיטתא : ונשבע נפשך בדוהנא ²⁹.

שבעים : καὶ ἐμπλησθήσῃ καθάπερ ἐπιθυμεῖ ἡ ψυχὴ σου

= ושבעת כאשר תאוה נפשך.

וולגטא : et implebit splendoribus animam tuam. פירש את המלה

„צחצחות“ בהוראת הפועל „צחצח“ בלשון חכמים. למשל : משיצחצחן במים

(ב"מ פד א).

(7) ו' — רש"י : ועיניו השע, טחים כענין שנאמר כי טח מראות

עיניהם (להלן מ"ד, יח) הטוח (ויקרא י"ד, מג) מתרגמינן דאיתשע, וכן פירשו

ראב"ע ורד"ק ושד"ל. קרויס : השע שרשו שעע והוא לשון טיחה וכן למטה

כ"ט, ט (השתעשעו ושערי).

פשיטתא תירגמה כאן : שע, וכן להלן : דשיע.

יונתן תירגם כאן : עמעם, ולהלן : מטמטמן.

שבעים תירגמו כאן : ἀάμυσσα ³⁰, ולהלן : ἀάμυσσώθησαν.

וולגטא כאן : claude (= החלש), ולהלן : obliti sunt (= טוחים).

(8) ל"ג, יב — רש"י : כסוחים ³², קצוצים. כסוחים כמו לא תזמור

(ויקרא כ"ה, ד), ת"א לא תכסה. ראב"ע לא עמד על כך. רד"ק פירש כרש"י.

שד"ל : כסוחים תלושים מן הקרקע, כסה ל' כריתה כתרגום לא תזמור לא

תכסה, וכל דבר המחובר לקרקע יש בו לחות, ואחרי התלשו מתיבש.

קרויס : ועיניו כריתה וקציבה.

יונתן תירגם : מפסכין ³³, פשיטתא : דכנישין = כנוסים, בוולגטא :

congragate, שבעים : ἐρημυμένη καὶ κατακεκαυμένη

= בשדה מושלכים ושרופים (במקום „באש יצתר“ שבכתוב !).

(9) מ"א, כג — רש"י : ונשתעה ³⁴, ונספר דבריכם ; ויספר (שמות י"ח,

ח) מתרגמינן ואשתעי, וכך פירשו ראב"ע ³⁵ ורד"ק. ר"א מבלגנצי : ונשתעה,

ונפנה במעשיכם. שד"ל מפרשו : ונירא (כמו „אל תשתע“ בפסוק י"ד). קרויס :

תתפקחנה עינינו ואח"כ נראה באר היטב.

29 בדרך „צחצוחי חלב“ (ע"ז לה א), צחצוחי שמן (שבת קמד ב) בלשון חכמים.

30 כך מתרגמים „עצם“ להלן כ"ט, י; ל"ג, טו.

31 נמצא בשבעים רק כאן. 32 כסה — רק עוד פעם אחת: תהלים פ', יז.

33 אח ל„מסג“ ו„מסק“ (ערוך השלם).

34 שורש זה נמצא במקרא ט"ו פעמים, ש ב ע מהן בישעיה.

35 והוסיף: וי"א כמו ואל תשתע, לעיל פסוק י.

זכך תירגמו פשיטתא (ונשתעא, כתרגום „ויספר“) וולגטא et loquamur.
 יונתן תירגם כאן: ונסתכיל. בשורש זה מתרגם אונקלוס: הביט, השכיל.
 בין³⁶ שבעים קראו: ונשתעא $\theta\alpha\upsilon\mu\alpha\sigma\sigma\mu\epsilon\theta\alpha$ ³⁷.
 (10) מ"ו, יא — רש"י: קרא ממזרח עיט — מארץ ארם שהיא במזרח
 קראתי לי את אברהם להיות נמלך בו עצתי; עיט³⁸, כמו התיב עטא וטעם
 (דניאל ב', יד) אתיעטו כל סרכי מלכותא (שם ו', ח) וגם יש לפותרו בלשון
 עוף קראתיו למהר אחרי כעוף הפורח ונודד ממקומו.
 כך פירשו גם ראב"ע ורד"ק, ולדעת שניהם הכוונה לכורש³⁹. ורד"ק
 מביא גם את פירושו של אביו, שהכוונה למלך המשיח „שיעוף במהרה בזמנר“.
 ר"א מבלגנצי: עיט, איש סודי כמו עטה וטעם.
 כל התרגומים תירגמו מלשון „עוף“: כעוף קליל (יונתן), טירא
 (פשיטתא), $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\nu\acute{o}\varsigma$ (שבעים)⁴⁰, avem (וולגטא).
 גם ר' דוד ילין⁴¹ מפרש מלשון „עוף“, וז"ל: „האלקים קורא לעיט
 (לכרש) לבוא מהר ולהתנפל על פגרי בבל“. אך, לדעתו, הנביא „נוכח בהוראה
 השניה שיש לשורש „עיט“, ההוראה הארמית, שהיא יעץ-עוף, וגמר מאמרו
 בהקבלה לשם זה במבטא: „איש עצתי“ לרמוז על הוראה זו של שורש זה
 וישנו פה משנה-הוראה“⁴².
 על פירושי ראב"ע ורד"ק, וביחוד על פירושו של ילין, יש להשיב: אין
 בפרק זה שום דבר על כורש, ואין כאן כל זכר לפגרים. ועוד: לסמל מהירות
 משתמש העברי בנשר⁴³ ולא בעיט. אבל כל הנבואה הזאת עוסקת בגדולת
 36 גם החדשים פירשו ונשתעא נתבונן, ולהסיר קושי של סאוטולוגיא מניהם
 „ונרא“ (עי' דוהם).
 37 בשורש זה רגילים לתרגם גם „השתומם“ ו„נשא (פנים)“.
 38 מנחם, מחברת ע' עט: התיב עטא וטעם, ושבעת יעטוהי (עזרא ז', ד) קרא
 ממזרח עיט, מעטה לטבח (יחזקאל כ"א, כ) ענין מחשבה הם.
 39 וכן דעת החדשים (השוה קרויס ודוהם).
 40 וכן תירגם „עיט“ גם לעיל י"ח, ג.
 41 חקרי מקרא, ישעיהו, ירושלים תרצ"ט.
 42 ע' מאמרו על גושא זה בתרביץ ש"ה.
 43 מנשרים קלו (ש"ב א', כג), קלו מנשרים סוסיו (ירמיה ד', יג), קלים היו דודפיו
 מנשרי שמים (איכה ד', יט), כנשר חש לאכל (חבקוק א', ח), כנשר יטוש עלי אכל (איוב
 ט', כו), וכן בהושע ח', א, ישעיה מ' לא ותהלים ק"ג, ה מסמל „כנשר“ את המהירות.
 ואף שד"ל הרגיש בדבר, אלא שהוא נדחק ומפרש: כל עוף הדורס נקרא כן, וכאן דרך
 מליצת השיר קרא כן לנשר הנכבד בעופות... והכוונה על כרש שיבא כעוף פורת. וגם

ה', המקיים את הבטחותיו, לעומת האלילים ואפסותם. והקטע ה—יג אינו אלא דברי עידוד לגולים, שיאמינו בדברי הנביאים על הגאולה, ופירושו הראשון של רש"י הוא הנכון, ו"עיט" הוא מקביל ל"איש עצתי"⁴⁴, ובארבעת חלקיו של כל פסוק משני הפסוקים יש הקבלה מתאמת :

- (א) מגיד מראשית אחרית / ומקדם אשר לא נעשו
 - (ב) אמר עצתי תקום / וכל חפצי אעשה
 - (ג) קרא ממזרח עיט / מארץ מרחק איש עצתי
 - (ד) אף דברתי אף אביאנה / יצרתי אף אעשנה
- ואם ניטיב להתבונן, נראה שיש כאן שלוב א' בד' וב' בג'. אבל מלבד מקומות אלו, שכבר עמד עליהם רש"י ז"ל⁴⁵, יש עוד כמה לשונות הנפתרים ע"פ הלשון הארמית, מהן הנחות ברורות ומהן השערות.

(ג) פירושים ברורים :

11) הצורות "זעיר" ו"מזער" נמצאות רק בישעיה⁴⁶ : זעיר שם זעיר שם

היה מוליך לפני מחנהו נשר זהב בראש רומח... יש להקשות עליו: אורבא מפני עובדא זו היה הנביא משתמש בנשר ולא בעיט.

44 ומעניין שבארמית משתמשים בצורה העברית "עצה": מאבדי עצא (ת"א לדברים ל"ב, כח), עיצת חטאין (=זמה, למשל ויקרא י"ח, יז), לא בסכי טעמא ולא בדרדקי עצה (שבת פט ב). מצד שני בא בלשון חכמים השרש "עט" : בעטיו של נחש (ב"ב יז א, ע"י ר"ג ורש"י). אך יש גוזרים אותו מן השם היווני $\alpha\iota\tau\alpha$ = סיבה.

45 רש"י פותר עוד כמה פסוקים ע"פ התרגום וע"פ ארמית:

- (א) ג, יז: פתהן יערה כליהן יערה לשון ארמי פתא אוכמא (ברכ' ג, ע"א).
- (ב) י"ז, ט: חורש הוא יער כדמתרגם ביער בחורשא.
- (ג) ט"ו, ה: יעצרו ת"י לא ידרך הידד (ירמיה מ"ה, לג) לא יעוערון בקליהון (וע"י הערת המחזיר).

(ד) ג, יא: מאורי זיקות מחזיקי זיקות הן גצין וגחלי אש... ויש לו דוגמא בלשון ארמי זיקוקין דנור (ב"מ פה ב). וכבר עמד על כך ר' יהודה בן קוריש, רסאלה (פריו, תרי"ז) עמ' 17. והשוה גם משלי כ"ו, יח: וכמתלהלה היורה זקים תצים ומות. (ה) א', יז: אשרו חמוץ החזיקו את הגוול והוא לשון משנה אשרגוהי (כתובות כ"א, א)...

(ו) מ"ה, ב: והדורים אישר ת"י ושווריא אכבש כמו הדר הדרנא (שבת עז ב) על שם שסובבת החומה את העיר ויש לפרש הדורים אורחות עקלקלות איישר לפניו. וכך מפרש רד"ק את הפעל "עבד" בכמה מקומות בישע' (י"ט, ט, כא; כ"ה, כא, ל"ב, יז) "עשה" ע"פ הארמית, שתרגום "מעשה" הוא "עובדא" (וע"י גם סה"ש ע' "עבד"), וכן פירש רד"ק "מעבדיהם" (איוב ל"ד, כה) — מעשיהם. וכן ס"י "ועבדיהם" (קה' ט, א) ומעשיהם.

⁴⁵ וע"י ר' יהודה בן קוריש, רסאלה (פריו, תרי"ז) עמ' 16.

(כ"ח, י וי"ג), ונשאר אנוש מזער (כ"ד, ו), ונמצאת 3 פעמים טאוטולוגיא בדרך של צירוף צורה עברית וצורה ארמית "מעט מזער" ⁴⁶: כי עוד מעט מזער (י', כב), ושאר מעט מזער (ט"ז, יד), הלא עוד מעט מזער (כ"ט, יז), אמנם הצורה "זעיר" נמצאת פעם אחת באיוב ל"ו, ב, אבל פסוק זה "כולו לשון ארמי הוא" (רש"י): כתר-לי זעיר ואחור.

12) השרש "נטל" בש"ב כ"ב, יב (שלש אנכי נוטל עליך) ובאיכה ג', כח (ישב בדד וידום כי נטל עליו) — הוראתו: השליך, כמו "הטיל" בלשון חכמים ⁴⁶. אבל בישע' בא פעל זה בהוראת "נשא", כשמוש השרש בלשון הארמית ⁴⁷.

(א) נפתח במקום הברור: וינטלם וינשאם כל ימי עולם (ישע' ס"ג, ט). תירגם יונתן: ונטלינון וסוברינון. רד"ק: וינטלם וינשאם כפל ענין במלות שונות. ראב"ע סתם דבריו: וינטלם כמו נטל החול ⁴⁸.

הסורי: וארים אנון ושקל אנון. היוני תירגם בשני פעלים נרדפים: ἀναλαμβάνειν, καὶ ἀνέλαβεν αὐτούς, καὶ ὑψώσεν αὐτούς, כי גם הפעל ἀναλαμβάνειν הוא תרגום רגיל של "נשא". אף כאן, וינטלם וינשאם, לפנינו טאוטולוגיה ⁴⁹. (ב) הן איים כדק יטול (ישע' מ', טו). רש"י (בעקבות ת"י) מפרש: "כדק. אבק דק: יטול. כאבק הנישא ועולה על ידי רוח כדק אשר ינטל". רד"ק פי' כנראה מענין השלכה: "כשירצה כל האיים ישאם ויטלם" ⁵⁰ ויהפכם כמו הדבר הדק וי"ת... אם כן הוא מבנין נפעל משרש טול וכן כתבו ר'

⁴⁶ טאוטולוגיא מצויה במקרא. עי' ישעיה ל"ג, כג: או חלק עד שלל. "עד" הוא תרגום של "שלל". "עד" נמצא במקרא רק עוד פעם אחת — כמקביל ל"שלל" — בכראשית מ"ט, כז. בצפניה ג', ח הוא צורת הפסק של "עד". וכן בדניאל ח', כא: הצפיר השעיר. וכן באיוב ט"ז, יט: עדי ושהרי. וכן ביחזקאל ל"ט, ט: ובערו והשיקו, ועי' רש"י לתהלים ט', ה. וכן שופ' ב', יח: מפני לוחציהם ודוחקיהם. וכבר העיר ר' יהודה בן קריש ב"רסאלה" (פריו, חרי"ז), ש"דחק" (הנמצא רק עוד פ"א ביזאל ב', יח) הוא תרגום של "לחץ" (למשל שם' ג', ט).

⁴⁶ למשל: הטילוהו לכלבים (בכורות פ"ה מ"ו) — במקרא: לכלב תשליכון אותו (שם' כ"ב, ל); ומטילין חלשים (שבת ס"ג מ"ב) — במקרא: ופה אשליך לכם גורל (יהושע י"ח, ח) והשוה: בחיק יוטל את הגורל (מש' ט"ו, לג).

⁴⁷ למשל: וישא יעקב רגליו (בר' כ"ט, א) — ת"א: ונטל יעקב רגלוהי, בבתף ישאו (במ' ז', ט) — בכתפא נטלין, הרם את מטף (שם' י"ד, טז) — טול ית חוטרך. ⁴⁷ רש"י ור"א מבלגנצי לא פירשו דבר.

⁴⁸ עי' לעיל הע' ⁴⁶.

⁴⁹ אולי צ"ל: ויטלם?

יהודה חיוג'. וכן פי' ר"א מבלגנצי: «הן איים כאותו אבק דק יטול וישליך ויסיר מן העולם».

וכן הסורי פירשו מלשון השלכה: וגזרתא איך דחיתא⁵⁰ נשתדין⁵¹. ברור ש"דק" כאן הוא כמו "דוק" להלן (כב), שפירושו יריעה (כפי' רש"י ורד"ק), ופירוש הכתוב הוא אפוא: ה' כביכול נושא את האיים כיריעה. ריב"ג (בסה"ש) ורד"ק (בסה"ש) מפרשים שרש "נטל" בכל המקומות, הן הפעלים והן השמות, בהוראת "נשא".

(13) ואביט ואין עוזר / ואשתומם ואין סומך
ותושע לי זרועי / וחמתי היא סמכתני (ישע' ס"ג, ה)
וירא כי אין איש / וישתומם כי אין מפגיע
ותושע לו זרועו / וצדקתו היא סמכתהו (ישע' נ"ט, טז).
הפעל "סמך" בשני פסוקים אלו⁵² — פירושו: עזר, שכן תרגם אונקלוס
«עזר כנגדו» (בר' ב', יח, כ) — סמך לקבליה, ושני פעלים אלו באים
כמקבילים:

אלקים עוזר לי / ה' בסומכי נפשי (תה' נ"ד, ו).
ויונתן תירגם בפסוקינו: סמכתני — סעדתינו, סמכתהו — סעדינו. ואף
שני פעלים אלו, סמך וסעד, באים כנרדפים: ישלח עורך מקדש / ומציון
יסעדה (תה' כ', ג); והשוה: סמכני כאמרתך... סעדני ואושעה (תה' קי"ט
קטז—קי"ז).

וכן «נפלו סומכי מצרים / וירד גאון עזה» (יחז' ל', ו) תירגם יונתן:
ויתקטלון סעדי מצרים. ותרעיון מקביל לדברי ישעיה (ל"א, ג): וכשל עוזר
ונפל עוזר.

(14) כ"ט כב: לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחנרו. הפועל «חור»
נמצא רק כאן⁵³. יונתן תירגם: אפיהון ישתנון. פשיטתא: נחפרן אפיהי⁵⁴.

50 = אבק, עפר ואפר.

51 היוני כתב במקום זה אף כאן (בהשפעת רישא): נחשבו (λογισθησονται).

52 ולא נמצא עוד בישע' הפעל «סמך» בקל.

53 השם «חור» נמצא באסתר א', ו; ח', טו. ובספרנו נמצא «חורי» (י"ט, ט), ועי'
הערה 56.

54 הפעל «חפר» בא במקרא על-פירוב כמקביל ל«בוש». למשל בספרנו ב"פ מקביל
ל«בוש» (א', כט; כ"ה, כג; נ"ד, ד) ופי'א (ל"ג, ט) לא בהקבלה ל«בוש».

שבעים⁵⁵: $\delta\epsilon \pi\rho\acute{o}\sigma\omega\pi\omicron\nu \mu\epsilon\tau\alpha\beta\alpha\lambda\epsilon\iota$ כתריום יונתו. וולגטא: *vultus*
 $= ejus erubescet$ = יאדימו פניהם מבושה. רש"י לא פירש את הפועל.
 ראב"ע: יחורו, ילבינו וזאת הלשון ידועה בארמית. רד"ק: פניו יחורו,
 יתלבנו מתרגום לבן (בראשית ל', לה) חור, והבוש יתלבנו פניו, וכן בדברי
 רז"ל המלכין פני חברו ברבים (ב"מ נ"ט, א)⁵⁶. וכן שד"ל: יחורו ילבינו,
 והמלה ארמית. וכן פירש קרויס.

(15) י"א, א: ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה.
 יונתן תירגם את הנמשל: ויפוק מלכא. פשיטתא: ונפוק חוטרא. שבעים:
 $\rho\acute{\alpha}\beta\delta\omicron\varsigma$ = מטה, וולגטא: *virga* = ענף.
 רש"י: חטר, שבט מלוכה. ראב"ע: חטר, מגזרת תרגום מטה (שמות ד', ב).
 רד"ק: ופי' חטר, מטה כתריום⁵⁷.

השם חטר נמצא רק עוד פעם אחת (משלי י"ד, ג): בפי אויל חטר גאווה
 ושפתי חכמים תשמורם. אבל גם "נצר" נמצא בישעיה עוד ג' פעמים:
 י"ד, יט; ס', כא; מ"ט, ו⁵⁸, ורק עוד פעם אחת בדניאל י"א, ז.
 (16) במקום "עֲבָנִים" שבתורה (שמות א', טז): וראיתן על האבנים
 נמצא בישעיה ל"ז, ג (= מ"ב י"ט, ג) "מִשְׁבֵּר". שהוא צורה עברית של
 "מתברא" = תרגום של "אבנים" בתורה (ת"א ות"י): באו בנים עד משבר
 וכת אין ללדה. וכן בפי בן דורו⁵⁹ הושע (י"ג, יג): חבלי יולדה יבואו לו
 הוא בן לא חכם כי עת לא יעמד במשבר⁶⁰ בנים. וכן בכלים פכ"ג מ"ד:
 משבר של חיה. ומזה נבנה גם פועל להושבה על האבנים — השביר: האני
 אש ב יר ולא אוליד (ישעיה ס"ו, ט). והשם "אבנים" נתיחד לכלי העבודה
 של היוצר: והנהו עושה מלאכה על האבנים (ירמיה י"ח, ג).

יונתן תירגם כאן ובמלכים: ארי אקיפתנא עקא כאתא דיתבא על מתברא
 וחיל לית לה למלד, וכן תירגם בהושע: כאתתא דיתבא... אבל שאר התר-
 55 הוסיפו "ישראל" (חוץ מכ"י B) להקביל ל"עקב". והמשקל מוכיח, שבמקור
 לא היה.

56 שד"ל מנקד את המלה "חורי" (להלן י"ט, ט) חֲוִירִי, להקבילו ל"ובשו".

57 ועי' ר' יהודה בן קוריש, רסאלה (פריו, תרי"ז), עמ' 21.

58 הכתיב "נצירי ישראל" הוא רבים של "נצר" כמו "פסל—פסילים" ועוד. וכן
 בלשון חכמים: נזק — נזיקים, והשוה גם קִנְיָן — בויכים.

59 פסחים פז א: א"ר יוחנן (הושע) תחלה לארבעה נביאים שנתנבאו באותו
 הפרק, ואלו הן: הושע, ישעיה, עמוס ומיכה (ועי' ר"ח, רש"י ותוס' שם).

60 סמיכות של "משבר", כמו מוֹבָח — מוכח.

גומים העתיקים הבינו את המונח "משבר" כשם מפשט: פשיטתא כאן ובמלכים: מטל דמטיו חבלא דבניא, וכן בהושע: לא נקום בחבלא דבניא⁶¹. שבעים כאן: ὅτι καὶ ἡ ὥδιν ἦν ταυτοῦς = כי הגיעו חבלים לילדת⁶². חלגטא כאן ובמלכים: quia venerunt filii usque ad partum = כי באו בנים עד הלידה⁶³. שד"ל מביא פירוש רש"י ומקשה, שהיה לו לומר כי באה אשה, לא כי באו בנים, וכן יונתן שנה הלשון ותירגם כאתתא דיתבא על מתברא⁶⁴. ועל כן נראה שנטו רד"ק⁶⁵ ורלב"ג ודון יצחק מפירוש זה, ופירשו משבר פי הרחם; ואחריהם רזונמילר וגיוניוס⁶⁶. ואני אומר כי יציאת הולד מן הרחם נקראת שבירה... ומשבר הוא לדעתי שם הפעולה (כמו מספד). וטעם כי באו בנים עד משבר הגיעו לשעת שבירה ויציאה כלו' לשעת לידה וכן תירגם יירונימוס ad partum.

(17) הפועל "טען" שבישעיה י"ד, יט (מטעני חרב) אינו בהוראת "טענו את בעירכם" (בראשית מ"ה, יז)⁶⁷ אלא פירושו: מדוקרים, ורש"י זראב"ע גזרוהו מלשון ערב⁶⁸, ואחריהם שד"ל וקרויס. אבל יונתן תירגם כאן: מטעני חרב. ושורש זה מצוי בת"י גם במקומות אחרים: ויפלו לפני יונתן (ש"א י"ד, יג) — ונפלו מטענין קדם יונתן; ומדקרים בחוצותיה (ירמיה נ"א, ד) — ומטענין בשוקתא; נאנק חלל (יחזקאל כ"ו, טו) — בניהום מטעני חרב. וכן תירגמה הפשיטתא: דקטילין בסיפא.

ושבעים: ἐκκεκεντημένων = מדוקרים. בוולגטא אין תרגום למלה זו. (18) י', יח: וכבוד יערו וכרמלו מנפש ועד בשר יכלה והיה כמסס

61 ובשמות א', טו תירגם: הויתן חוין מא דברכן (השוה בראשית ל', ג; ותלד על ברכי).

62 השוה לעיל י"ג, ת. ומתרגם מלכים תירגם: ὅτι ἔλθον υἱοὶ ἕως ὥδιν καὶ ὡς ἐπὶ τὰ τέταρτα καὶ ὡς ἐπὶ πρὸς τῷ ταυτοῦς (ודתיתן?) לפני הלידה. ומתרגם שמות תירגם: καὶ ὡς ἐπὶ πρὸς τῷ ταυτοῦς (ודתיתן?) לפני הלידה.

63 בשמות תירגם: et partus tempus advenerit = וראיתן בומן הלידה.

64 במחילה מכבודו אין כאן ראיה מיונתן, כי הוא תירגם כנמשל כדרכו.

65 במלכים ב', וז"ל: ובא הבן עד המשבר והוא הרחם מקום יציאת הולד...

66 וכן תירגם דוהם: Muttermund.

67 אמנם הרד"ק מוכיר, שאביו פירש כך גם פסוק זה: ואאז"ל פי ענין דקירה דקרו חמוריקם בדרכן שלהם למתהם ללכת כמו שעושין לחמורים (רד"ק לבראשית מ"ה, יז, ועי' רד"ק לישע' שם; ועי' ראב"ע).

68 וז"ל ר' יהודה בן קוריש ב"רסאלה" (פריז, תר"ץ): ולא ינסב טענו את בעירכם אלי מטעני חרב אלדי תפסירה מסעונן באלסיף מבעוגון מדסוסון.

נוסס. כל התרגומים והמפרשים התקשו בלשון „כמסס נוסס“. י"ת : ויהי תביר ועריק. פשיט' : ונהוא איך דלא הוא = והיה כלא היה. שבעים : καὶ ἔσται καὶ φεύγει καὶ φεύγει ἀπὸ φλογὸς καὶ καίοντος = והיה הנס כמו נס מלהבה בוערת.

וולגטא : et erit terrore profugus = והיה באימה הנס.

רש"י : כמסס נוסס, כמגור המגורר... מסוס הוא הנטחן ונופל ע"י תולעת, נוסס הוא התולעת. ראב"ע : כמסוס, שם כמו יקוד ואינו סומך, וטעם נוסס שיהיה זה הדבר נראה כנס. רד"ק : והיה מחנהו כמו מחנה שימס נושא הנס כי יפול כל המחנה. ר"א מבוגנצי : ... כדבר הנימס מפני אש כן יכלה מהרה וימס העץ הגבוה ומתנוסס כנס...

שר"ל : מה שהיה עץ גבוה (מלשון נס כמו למטה ב"ט, יט : רוח ה' נוססה בו) יהיה כדבר נמס ונמק.

אבל נראה לי⁶⁹, שנוסס זה הוא „נסיסא“ הארמי, שפירושו חולה נפש ועצוב. ומצוי השרש בתרגומים הארמיים : זצפים (בראשית מ' ו) = גסיסין (ת"א)⁷⁰, סר חזק (מ"א כ', מג' כ"א, ד) = נסיס ודוי, ויתעצבו (בראשית ל"ד, ז) = ואתנסיסו (ת"א ות"י), תעצבו (בראשית מ"ה, ה) = תתנסיסו (ת"א ות"י), פן יעצב (ש"א כ', ג) = דלמא יתנסיס, נעצב (ש"א כ', לד ; ש"ב י"ט, ג) = אתנסיס.

וכן בלשון חכמים⁷¹ : הריני יורד בנסיסי⁷², או הריני הולך בנסיסי לשאול⁷³, ופירש רש"י : הריני מת בעצבוני כדמתרגמינן ויתעצבו (בראשית ל"ד, ז) ואיתנסיסו.

אמנם יש גוורים „נסיסא“ בארמית ובסורית מן νόσος היווני⁷⁴.

(19) ט' ד : כי כל סאון סואן ברעש. גם בלשון זה התקשו התרגומים והמפרשים :

יונתן תירגם בדרך מדרש : ארי כל מסבהון ומתנהון ברשע = כי כל

69 כפירושם של כמה מהחדשים (ע"י שר"ל).

70 ת"י : בניסין (כך בהוצ' גינבורגר, דפו' : בניסין), וע"י צרוך השלם ע' בנס.

71 מכילתא דר' ישמעאל יתרו עמלק ספיב, תמורה ט"ז, א.

72 כנוסת ד"ק, וע"י ת"ג בהוצ' הורוויץ.

73 כנוסת הגדות התלמוד והב"ח.

74 ע"י פירוש של גריי (בסדרת ICC) ופירושו של דוהם. וע"י Payne-Smith

בערך נוסס.

משאם ומתנם ברשע. פשיט': מטל דכל קל תשתמע בזועתא = כי כל שאון שואן ברעש (?). שבעים: ὅτι πᾶσαν στολήν ἐπισυνέγμεν δόλῳ = כי כל בגד (או: לבוש) אסוף במרמה⁷⁵. וולגטא: quia omnis violenta praedatio cum tumultu = כי כל חמס נחמס ברעש. שני התרגומים הללו, השבעים והולגטא, התקשו בתרגום, ותירגמו לפי הענין.

רש"י מביא תחילה "יש פותרין אותו לשון סאה ומדה כמו שדרשוהו רבותינו" ודוחה אותו, ומסיים: "ואני אומר שפתרונו לפי הענין ואין לו דומה מן המקרא ופתרונו לשון צהלת נצחון במלחמה". ראב"ע מביא תחילה שני פירושים: (א) סאון מגזרת סאה; (ב) סאון הוא הפוך מן אסון, כמו כשב וכבש; ומסיים: "והנכון שאין למלה הזאת דומה... וטעמו כמו נאקה ברעש גדול". רד"ק: סאון, סאן הנרין שורש ופי' לפי ענינו ענין מלחמה ולא מצאנו לו חבר. ויהיה סאון תאר וסואן פעל כאילו אמר כי כל עושה מלחמה לוחם ברעש או יהיה סאון שם למלחמה...

והנראה כפירושו של ר' יוסף קמחי, שפירש: מנעל⁷⁶. וכך פירשו גם המפרשים החדשים⁷⁷.

סינא⁷⁸ בארמית הוא תרגום של "נעל" (שמות ג', ה — ת"א ות"י, דברים כ"ה, ט"י — ת"א⁷⁹, יהושע ה', טו). שרוך נעל שבבראשית י"ד, כג מתרגם אונקלוס: ערקתא דמסנא. וצורה זו, מסנא, רגילה בארמית בבליית. (20 ח', ב: ואעידה לי עדים נאמנים. כל התרגומים תירגמוהו כצווי: ואסהד קדמי (יונתן), וסהד לי (פשיטתא), καὶ μάρτυρα μοι ποιήσου et adhibui mihi (וולגטא), וכן פירשוהו חז"ל בדרשתם⁸⁰.)

75 ע"י וליגמאן, The Septuagint Version of Ysaiah, לידן, 1948, עמ' 104. (אבל לא מצאנו בשבעים שתרגמו ב־δόλος רשע!).

76 ושד"ל מביא פירוש זה ומוסיף: ונראה לי כי הסנדל המסומר לא היה נוהג בישראל וישראל ראו אותו ברגלי אנשי ארם, ולכך קראוהו סאון, כמו שהיה שמו בלשון ארמי ומן סאון קראו אח"כ סואן לאדם שיש ברגלו סנדל מסומר וקול סנדלו נשמע בהלוכו וישעיה דרך צחות השאיל התאר הזה אל הסנדל עצמו, והכוונה כל סנדל המשמיע קול ברעש.

77 ע"י בפירושיהם של קרויס, דוהם וגריי.

78 סינא — סאון, כמו בישא — באוש(?), והשוה רישא — ראש.

79 ת"י כאן: סנדלא. עלתה על דעתי לומר, שתירגם כך מפני ההלכה, שחולצין בסנדל (יבמות מ"א—מ"ב, בבלי יבמות ק"ב, א וירוש' עב רע"ג), אבל אף בבראשית י"ד, כג חידגם כך.

80 מכות כז ב, ומשם ברש"י ורד"ק.

ריב"ג⁸¹ מפרש וי"ו זו כוי"ו ההיפוך, אע"פ שנקודה שוא. וכך פירשה גם רד"ק. וכן פירש שד"ל, והביא גם את התרגום, והעיר שהוא פירש כצווי וקדמי יוכיח.

ראב"ע: יש אומרים כי האל"ף תחת ה"א ואחרים אמרו כי בא עתיד תחת עבר, ויתכן היות ואעידה כמשמעו שאעיד לי והנביא עשה מה שצוה השם ואם לא נזכר.

ברור, שהדין עם התרגומים, ויש לפנינו צורת צווי הפעיל בדרך אפעל הארמי⁸².

(21) ס"ג, יד: כבהמה בבקעה תרד רוח ה' תניחנו. י"ת: כבעירא די במישרא מדברא מימרא דה' דברינון. פשיטתא: איך בעירא דנחתא בפקעתא רוחה דמריא דברת אנון. שבעים: καὶ ὡς διὰ πνεύματος κατέβη οὗτος Quasi ὡδήγησεν αὐτοῦς Kuplou καὶ⁸⁴ animal in campo descendens, spiritus Domini ductor ejus fuit. יונתן תירגם "תרד" — מדברא = נוהגת, שאר התרגומים תירגמו "תרד" כמשמעו. כולם תירגמו "תניחנו" מעניין נחייה, ולא עניין מנוחה, וכן פי' ראב"ע.

מפרשינו (רש"י, ראב"ע ורד"ק) לא מצאו ב"תרד" כל קושי. רש"י: ובקעה היא ארץ חלקה ואין בה מכשול. יש לשאול: אם כן מה הוסיף הנביא במשל זה על המשל שבפסוק הקודם "כסוס במדבר לא יכשלו", ופירש"י: "כסוס במדבר שאינו נכשל לפי שהיא ארץ חלקה כן לא נכשלו בתהום"? ועוד: לא מצאנו "ירד בבקעה" אלא בתהלים ק"ד, ח: יעלו הרים ירדו בקעות, אבל שם מוכרח המשורר להשתמש בפועל "ירד" לאחר שהשתמש בפועל "עלה".

81 הרקמה שער ו (ה) הוצ' וילנסקי עמ' סט.

82 ולא שהיה לפניו "והעידה" בה"א (כדעת קרויס), שהמעתיקים שיבשוהו בהשפעת הארמית או בהבנה מוטעית של "לי" (כדעת דוהם). וכן להלן ס"ג, ג: אגאלתי = האגלתי.

על אל"ף שבאה במקום ה"א על דרך הארמית כבר עמד גם ריב"ג בהרקמה שער י (ט) עמ' קכב.

83 פירושו של פסוק זה נתחדש לי ביום ש"ק כג באלול תשס"ו, בהתכווני לשעורי בחוג ללמודי היהדות בישיבת "שערי רחמים" של אבא מארי זצ"ל.
84 καὶ זו מיוחדת היא.

ר"א מבלגנצי (גליון): כבהמה בבקעה מקום שאין חיות רעות מצויות שם תרד בשלום לרעות.

שד"ל מפרש: „שלמעלה הכונה על עבירת ים סוף וכאן על ההליכה במדבר, כמו שאמר תניחנו שהוא לשון מנוחה". קרויס מפרש: ובערבית ורד משמעו העיקרי שהבהמה תרד אל נחלי מים... ואם כן הכוונה: כמו שהבהמה תרד בבקעה לשתות מים ואין איש שיורה לה הדרך אלא הרוח הניתנת לה מאת ה' תוליכנה בדרך הנכונה כן רוח ה' תנחה לעם הזה... (וע"ש).

ולי נראה שהפועל „תרד" כאן אינו משרש „ירד" אלא משרש „רדי" הארמי. תרגום של „חרש" ⁸⁵ ומצוי בספרות חז"ל ⁸⁶.

בקעה בלשון חכמים היא שטח של שדות תבואה ⁸⁷ והיא היא „באגא" בארמית. תחרישה בבקעה נוחה היא (השוה למשל ב"מ פ"ו מ"ד). לפסוקנו יש להשוות עמוס ו', יב: הירצון בסלע סוסים אם יחרוש בבקרים ⁸⁸. ונביאנו ממשיך את הנהגת ה' את עמו כסוס הרץ במדבר ולא בסלע וכבהמה החורשת בבקעה ולא בסלעים.

הנביא השתמש כאן בפועל „תניחנו" במשנה-הוראה: תנהלו ותתן לו מנוח. אמנם לבהמה משתמשים בפועל „נהג", אבל כאן השתמש ב„נוח" „נחה", שכן בשירת הים נאמר „נחית בחסדך" (שמות ט"ו, יג), וכן הקב"ה אומר למשה „לך נחה את העם" (שמות ל"ב, לד), וכאן עובר הנביא מן המשל אל הנמשל כרגיל (השוה למשל בשירת הכרם: ועל העבים אצוה מהמטיר עליו מטר, ישעיה ה', ו, ועדיין לא התחיל הנביא בנמשל).

22) ל"ג, א: הוי שודד ואתה לא שדוד ובוגד ולא בגדו בך

כהתמך שודד תושד כנלתך לבגד יבגדו בך ⁸⁹.

חציו השני של הפסוק — תירגמוהו המתרגמים כך:

יונתן: כד תיתי ⁹⁰ למיבו יבזונך וכד תלאי למינס ינסונך.

פשיטתא: מה דצביתון למבו תתבזון ומא דצביתון למדגלו גתדגל בכון.

85 דברים כ"ב, י — ת"א ות"י, מ"א י"ט, יט, ירמיה כ"ו, יח; עמוס ו', יב; ס', יב.

86 ע"י ערוך ע' רד האחרון.

87 השוה למשל ב"ב פ"א מ"ב.

88 כלומר: את הסלע אין חורשים בבקרים, אלא „במעדר יעדרון" (ישעיה ז', כה).

89 במגלת ים המלח: לוא... כהתמך... ככלותך לבגוד יבגדו בך.

90 אולי צ"ל: כד תישציו

שבעים: ὁλῶσονται οἱ ἀθετοῦντες καὶ παραδοθήσονται καὶ ὡς σῆς (או):
 סס⁹¹ על בגד יחתו (או: ימסו)⁹².

וולגטא: cum consummaveris depraedationem depraedaberis
 cum fatigatus desieris contemnere contemneris. אף הוא תירגם
 כיונתן: כלאותך.

רש"י מביא תחילה את דעתו של מנחם המשוה את "כנלתך" ל"ולא יטה
 לארץ מנלם" (איוב ט"ו, כט), ומסיים: ויתכן להיות ל' כליון לפי הענין.
 כנלותך ל' ככלותך.

ראב"ע: כנלותך כמו להנלותך וכמותו ולא יטה לארץ מנלם.
 רד"ק: כנלותך משפטו כהנלותך כי הוא מקור מבנין הפעיל, וענינו
 כמו כהשלימך וכן לא יטה לארץ מנלם שפירושו השלמתם ותכליתם.
 המפרשים החדשים⁹³ מגיהים: ככלותך, ועתה יסתייעו מנוסח המגלות.
 אבל לי נראה, ש"כנלתך" הוא העיקר, והוא משרש "גלה" = גול בארמית,
 שהוא תרגום של "ארג" (ישע' ל"ח, יב)⁹⁴ ונמצא בבבלי (למשל גטין לד א;
 ב"ב יג ב); ופירוש הכתוב: כשתארוג את הבגד יבגדו בך, וב"בגד" התכוון
 הנביא למשנה-הוראה: לבוש ובגידה⁹⁵. אריגת הבגד היא השלמת התכנון
 לבגידה, שאין בגד אלא חבילת תכולות. ותוכן דברי הנביא בפסוקנו זהים
 עם דברי המשורר "יתפשו במזמות זו חשבר" (תהלים י"ב, ב)⁹⁶, והשוה לעיל

91 כך לעיל ח, טו; י"ג, טו. מענין שפועל זה בא כתוספת גם לעיל ל', יג ול"א, ט.

92 להלן נ, ט.

93 להלן נ"ח, א.

94 יחתו — לעיל ל', לא; ל"א, ד; ולהלן נ"א, ז. ימסו — לעיל י"ט, א. ועי' זליגמאן,

שם עמ' 57.

95 עי' דוהם וקרויס, וכך דעתו של שד"ל, אע"פ שתחילה הביא "ושרש גלה כשרש
 נאל בערבי, שענינו השלים".

96 במ"ב כ"ג, ז וישעיה י"ט, ט; נ"ט, ה משתמש התרגום בשרש "מחי", וכן מתרגם
 אונקלוס "אורג" — מחי (אבל ת"י: גרד). בשופטים ט"ו, יג משתמש ת"י בשרש "שתי"
 (ומסכת מתורגמת: משתיחא).

97 השוה מחלוקת חז"ל על "בבגדו בה" (שמות כ"א, ח) מכלתא דר"י נזיקין
 פ"ג 257—258, בבלי קידושין י"ח סע"א, ועי' מדרשג"י הוצ' אמשט"ן-מלמד עמ' 166
 וירושלמי קידושין גס סע"ג.

98 והשוה תהלים ק"מ, ט: אל תתן ה' מאויי רשע וממו אל תפק.

בספרנו (ל', א): לעשות עצה ולא מני ולנסך⁹⁹ מסכה ולא רוחי. ומסכה¹⁰⁰ זו היא כידוע ה"מסכת" שבשופטים ט"ז, יג—יד. ונסיכה זו היא התקשרות עם פרעה: ההלכים לרדת מצרים... לעזוב במעוז פרעה...

וכן מדברים הנביאים ובעלי החכמה על מחשבות הרשע ומעשיו כאחד: להלן ב"ט, ד—ז: הרו עמל (= מחשבה¹⁰¹) והוליד און (= מעשה)

ביצי צפעוני בקעו (= מעשה) וקורי עכביש יארוגו (= מחשבה)...

קוריהם לא יהיו לבגד ולא יתכסו במעשיהם...

רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפך דם נקי...

מחשבותיהם מחשבות און שד ושבר בגבולם.

תהלים ל"ו, ה: און יחשב על משכבו יתיצב על דרך לא טוב.

מיכה ב', א: הוי חושבי רע על משכבותם.

באור חבקר יעשוה...

תהלים נ"ב, ד: הוות תחשב לשונך כתער מלטש עושה רמיה.

משלי כ"ד, ח: מחשב להרע לו בעל מזמות יקראו¹⁰².

ובישעיה ל"ב, ז—ז מקביל ל"הוא זמות יעץ" — "לבו יעשה און".

23) כ"ח, טז: לכן כה אמר ה' אלקים הנני יסד בציון אבן אבן בחן

פנת יקרת מוסד המאמין לא יחיש.

ברצוני לעמוד כאן על חתימתו של הפסוק "המאמין לא יחיש".

יונתן תירגם: וצדיקא דהימנו באילין במיתי עקא לא יודעזעון.

פשיטתא: דמהימן לא נדחל.

שבעים: καὶ ὁ πιστεύων αὐτὸν καὶ κατασχεύσῃ¹⁰³ = המאמין לא יבוש.

וולגטא: qui crediderit non festinet = המאמין לא ימהר.

כל מפרשינו פירשו "יחיש" — ימהר, אבל בפירוש הפסוק שונות

גישותיהם.

רש"י: המאמין דבר זה לא ימהרנה לא יאמר אם אמת הוא ימהר לבוא.

99 אגב. גם בארמית נמצא שרש זה, נסך, בהוראת ארג, למשל: בנסכא בתרא (שבת צ"ה, ב, ועיי' רש"י וערוך).

100 עיי' ראב"ע, וכבר עמדו על כך המפרשים החדשים.

101 ת"י: מחן = אורגים.

102 השוה גם תהלים ל"ו, ז: אל תתחר במצליח דרכו באיש עושה מזמות.

103 במה מן החדשים מגיהים כך. ויש שהגיהו: ימוש (עיי' דוהם).

פירש כך על־פי הפסוק „האומרים ימהר יחישה מעשהו למען נראה“ (ישעיה ה', יט). מעין זה פירש גם ר"א מבלגנצי.

ראב"ע: המאמין לא יחיש כי עוד לימים רבים תהיה זאת הנבואה.

רד"ק: והוא („חזקיהו“) המאמין לא יחיש — המאמין שיש בכם לא יחיש וימהר לראות זאת הנבואה, אבל על כל פנים יראה אותה ואם לא תהיה כל כך בקרוב לא תרחק.

שד"ל: מי שיאמין לא יחיש להאמין, לא יאמין מהר... כלומר לא יהיה אדם ממהר להאמין השמועה הזאת, ורונמילר פירש על־פי לשון ערבית לא יחיש, לא יפחד, וכן ת"י לא ידעזעון. ותרגום סורי לא נדחל.

ולי נראה, ש„יחיש“ כאן אינו מלשון מהירות אלא מלשון „חוש“, ופירושו: ירגיש, ידאג. וכן יש לפרש גם „מי יאכל ומי יחוש“ (קהלת ב', כה) ¹⁰⁴, והן שתי צורות של עתיד בנין קל, כמו ידין־ידון וימיש־ימוש. וכך הבינה גם הפשיטתא, שתירגמה ב„דחל“, שבו מתרגמת היא גם „דאג“ ¹⁰⁵. והנביא מרגיע את הצדיק, המאמין בה', שאין לו לחשוש ולדאוג, וכן אומר חבקוק (ב', ד): וצדיק באמונתו יחיה. והשוה גם הלשון „ובשנת בצורת לא ידאג“ (ירמיה י"ז, ח).

השרש „חוש“ — „חשש“ רגיל בארמית ¹⁰⁶, ומצוי אף בלשון חכמים. למשל: אל תחושו למנינכם (ידיים פ"ד מ"ג, תוס' שם פ"ב הט"ז), חוששני לו מחטאת (שבת פכ"ב מ"ג).

24) כ"ח, ה: ביום ההוא יהיה ה' צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה לשאר עמו. הנביא מחלק כאן את המטבע „צבי תפארתו“, שנוכר פעמיים לפני כן (כ"ח, א, ד), לשנים ¹⁰⁷ ומצרף ל„צבי“ את ה„עטרת“, שאף היא נזכרה פעמיים, ול„תפארת“ מסמיך „צפירה“.

„צפירה“ זו מהי?

יונתן תירגם: כתר, פשיטתא: גדלא ¹⁰⁸, שבעים: ὁ πλακεῖς = עבות (שמות כ"ח, יד), וולגטא: sertum = זר, גדיל.

¹⁰⁴ רד"ק בסי' השרשים ע' חוש: ויש מפרשים ומי יחוש מענין חוששין בדברי רז"ל, כלומר: מי יהיה חושש להתענג ולאכול ולשמות יותר ממני.

¹⁰⁵ ש"א ט', ה' י', ב' ירמיה י"ז, ח' ל"ח, יט. ¹⁰⁶ ע"י ערוך ע' חש ב'.

¹⁰⁷ וכן בישעיה ד', ב': לצבי ולכבוד... לגאון ולתפארתו י"ג, יט: צבי ממלכות תפארת גאון כשרים.

¹⁰⁸ ועושה כתרים וקרא „גדיל כלילי“ (ב"ב קל"ג ב' וע"י עה"ש ע' גדל ב').

רש"י וראב"ע לא פירשו צפירה. רד"ק: כי עטרה וצפירה אחד וצבי ותפארה אחד... וצפירה הוא ענין סבוב לפיכך נקראה העטרה או מצנפת הראש צפירה, לפי שהיא סביב הראש. ובמשנה הקופה משיעשה בה שתי צפירות (כלים פט"ז מ"ג) והם מה שעושים מן הגימא סביב הקופה. פירוש זה של רד"ק נמצא בס' השרשים של ריב"ג, והוא מביא עמו גם את הלשון „ויצמר מהר הגלעד“ (שופטים ז' ג), שפירושו: ויקיף¹⁰⁹. במקרא בא המטבע „עטרת תפארת“ שש פעמים¹¹⁰ ו„עטרת ראש“ ג"פ (ו"פ ז')¹¹¹. אם כן יש מקום לשער, שלפנינו חלוקת המטבע „עטרת תפארת“, והנביא נתן לאחד „צבי“ („עטרת צבי“) ולשני — „צפירה“ („צפירת תפארה“). צפירה היא תרגום של שעירה (ויקרא ד', כח; ה', ו). הזכר „צפיר“ מצוי בתרגומים (כתרגום של „שעיר“) ובעברית שבדניאל. השעיר הוא סמל הכח: והצפיר השעיר¹¹² מלך יון (דניאל ח', כא). משום כך נבחר שעיר לשאת עליו את כל עונות בני ישראל ביום הכפורים (ויקרא ט"ז, כב), ביחוד עון ע"ז, וצפירי חטאת שנים עשר, שהקריבו „הבאים מהשבי בני הגולה“ (עזרא ח', לה) „על ע"ז הקריבום“ (תורות ו א). שהרי השעירים שימשו נושא אלילי (ויקרא י"ז, ז; דה"ב י"א, טו). ואלמלא מסתפינא הוה אמינא שגם „וישחטו שעיר עזים“ (בראשית ל"ז, לא) לא בא אלא לסמל שבירת כוחו של יוסף.

וכן „תפארת“ קשורה בכח: כי תפארת עזמו אתה (תהלים פ"ט, יח), עז ותפארת במקדשו (תהלים צ"ו, ו), תפארת בחורים כחם (משלי כ', כט), זרוע תפארתו (ישעיה ס"ג, יב).

ואפשר שהנביא התכוון גם ב„צפירה“ למשנה-הוראה: עטרה ושעירה. ואסיים בשני פסוקים אחרים, מן הפסוקים שעמד עליהם ר' יהודה בן קוריש ב„רסאלה“ שלו (פריו, תר"ז):

(25) מפר אותות בדיים וקוסמים יהולל (ישע' מ"ד, כה). מה פי' „בדיים“? רש"י מפרש: בדיים הם החוזים בכוכבים על ידי אותות השמים ועל שם שמעמים הרבה שהם מכוכבים קורא אותם בדיים. ראב"ע: בדיים הם הבוד-

109 והביא פירוש זה גם דודם.

110 ישעיה ס"ג, ג; ירמיה י"ג, יח; יחזקאל ט"ו, יב; כ"ג, מב; משלי ד', ט; ט"ו, לא.

111 איוב י"ט, ט; איכה ה', טז; תהלים כ"א, ד; והשוה ש"ב י"ב, לו; ישעיה

כ"ה, א, ג.

112 על זחנן של שתי הצורות צ"ל לעיל הערה 46.

אים מלבם וכמוהו בדין מתים יחרישו (איוב י"א, ג) ויותר נכון להיותו מגורת
 בדד כי יש נשמות שיש להם כח להתבודד. רד"ק הולך בעקבות ראב"ע. וכן
 ר"א מבלגנצי: ובאור בדים חכמים הכוידים¹¹³ מחכמתם עתידות.
 אבל נראה יותר פירושם של התרגומים העתיקים. שבדים כאן הם בעלי
 אובות, שכך תרגום "בעל אוב" הוא "בדין"¹¹⁴. וכן תירגם יונתן כאן: בדין.
 ושבעים תירגמו *ἐγγαστριμύθων* כדרך שתירגמו "אוב" ו"בעל אוב" בויקרא
 ושמאל א' ועוד. וכן הפשיטתא תירגמה: מבטל אתותא דזכורא, כתרגום
 "אובות" בויק' שם. ותרגום יונתן בויק' שם: שאלי בדין ומסקי זכורו
 (אונקלוס: בדין ודכורו). וכך שנינו בסנהדרין סה ב: ת"ר בעל אוב אחד
 המעלה בזכורו וכו'¹¹⁵. הולגטה תירגמה *irrita faciens signa divinorum*.
 וכן יש לפרש "בדים" — בעלי אובות גם בירמ' נ/ לו: חרב אל הבדים
 ונאלו, כפי' ר' יוסף קמחי: ואאול פירשו בעלי אובות מתרגום אוב וידעוני
 בדין ודכורו¹¹⁶. וכבר רמז על כך ריב"ג (סה"ש ע' בד): חרב אל הבדים
 הם כמו החוזים והקוסמים האומרים שהם יודעים העתידים (!) הכוזבים על
 הבורא ותרגום אוב או ידעוני בדין וכמוהו מפר אותות בדים.
 אבל התרגומים כאן פירשו "בדים" — "קוסמים". כך תירגם יונתן:
 קסמהא, הסורי: קצומיה, בתרגום השבעים נשמט תרגום המשפט "חרב אל
 הבדים ונאלו", ובעל גליון כ"י Q השלים את החסר מתוך תרגום עקילס,
 ואף הוא תירגם "קוסמים" *μαντεία*¹¹⁷.

בעקבות יונתן פירשו אף רש"י ורד"ק¹¹⁸: קוסמים. ודבריו שאובים
 כנראה מספרו של ר' יהודה בן קוריש (עמ' 9): חרב אל הבדים ונאלו מתל
 מפר אותות בדים תרגום אובות וידעונים בדין והם אצחאב אלטלמסאת ולא
 ינסב אלי ועשית בדי (שמות כ"ה, יג) והיו הבדים (שם כ"ז, ז) אלתי תפסירהא
 כטור ואקואב.

113 כך צ"ל בדפוס: ובאות בדים חכמים הבודים.
 114 בתרגום אונקלוס (למשל ויק' יט, לא) ותרגום יונתן לנביאים (למשל ש"א
 כ"ח, ז—ח).
 115 בספרי שופטים קע"ב 219, תוס' סנהדרין פ"י ה"ו וירושלמי פ"ז כה ע"ג:
 דורש אל המתים (דב' י"ח, יא) אחד המעלה בזכורו, ועי' מ"ש במדרשי הלכה של התנאים
 בתלמוד בבלי, דברים, ר' רז.
 116 ס' השרשים לרד"ק ע' בד. 117 תרגום רגיל של "קסם" בשבעים.
 118 בטה"ש פירש: כוזבים, ולאחר שהביא את פירושו של אביו, מעיר: והכל
 פירוש אחד, כי בדין הוא לשון כוזב...

ואת הקשר שבין רישא לסיפא של הכתוב : חרב אל הבדים ונואלו חרב אל גבוריה וחתו נבין בזכרנו את המסופר בש"א פכ"ח על שאול, שבטרם יצא למלחמה עם פלשתים הולך לדרוש בבעלת האוב.

בדים אלו העלו מתים, ומחבר איוב השתמש בשתי מלים אלו, בדים ומתים, בהוראה אחרת וכתב : בדיך קתים יחרישו (י"א, ג).

הארמי תירגם : כדבוביך גובריא משתקין, וכן פירשו המפרשים (רש"י, ראב"ע ורלב"ג), והקישוהו ל"אשר בדא מלבר" (מ"א י"ב, לג). אבל הסורי תירגם : הא על מליך מיתא הו גשתקון¹¹⁹.

(26) ויועץ חכם חן שים ונבון לחש (ג', ג). מה פירוש "חרשים", שניקודו שונה מכל "חרשים" שבמקרא ?

יונתן תירגם כאן בדרך פרפרזה, וקשה לקבוע מה פירש. הוא מתרגם : ומליך מילך ואמר ומשתמע וחכים וסוכלתן בעצה = ויועץ עצה ואומר ונשמע וחכם ונבון בעצה.

פשיטתא : ומלכא וחכים נגרא¹²⁰ ודמתבין במלכא.

השבעים : καὶ σοφὸν ἀρχιτέκτονα¹²¹.

ולגטא : sapientem de architectis¹²².

רש"י ורד"ק הלכו בדרך חז"ל, שדרשו (חגיגה י"ד, א) : חכם זה תלמיד המחכים את רבותיו חרשים [זה ש]בשעה שפותח (בדברי תורה)¹²⁴ נעשו הכל¹²⁵ כחרשין.

ראב"ע : וחכם חרשים הוא האומן.

מפליא מאד שהרד"ק לא שם לב לשינוי שבנקוד. ברגיל מנקדים חן שים בשני קמצים, שהוא רבים של "חן ש", בעל מקצוע, במשקל "גנב" ולפיכך הקמץ שבחיות קיים. אך כאן¹²⁶ החיית בחטף פתח כי הוא רבים של "חרש" תואר, במשקל "חָכֵם". עמד על כך ר' יהודה בן קוריש¹²⁷ :

119 היוני קרא כאן בטעות: ברון (εὐλογημένος).

120 וכן תירגם בתושע י"ג ב, זכריה ב', ג.

121 ובהושע י"ג, ב וזכריה ב', ג תירגמו τεκτόνων.

122 בישעיה מ"ה, יא וזכריה ב', ג תירגם: fabri.

123 כיי ונהגות התלמוד. 124 ל"י כ"מ ומ' ב'.

125 כך בכי"י, דפו': הכל געשין.

126 וכן בדה"א ד', יד: ושריה הוליד את יואב אבי גיא חרשים כי חרשים היו

מנוקדת החיית בחטף פתח.

127 רסאלה, פריי, תרי"ו, עמ' 19.

יועץ וחכם חרשים תרגום מכשפים חרשיא¹²⁸ ותפסירה משאורה דו.
אלטאף ואצחאב רקא לקולה ונבון לחש ולא ינסב וחכם חרשים אלי חרשי
עץ וחרשי אבן (ש"ב ה', יא) אלדין הם צנאעה נגארה ולא סימא אלי אן חכם
חרשים מפתוחה אלחית מכטופה וחרשי עץ מקבוץ אלחית בקמץ גדול. הוא
פירש. אפוא "חרשים" שכאן ע"פ הארמית "מכשפים". פירוש זה נמצא כפי
שני גם בפי ר"א מבלגנצי: וחכם חרשים כמו החרש והמסגר (מ"ב כ"ד, טז)
ולפי שחכם דבוק לחרשים נראה שחרשים שם דבר הוא והוא מחשבות ומזמות
כמו אל תחרוש על רעך רעה (משלי ג', כט) חורש רע בכל עת (משלי ו', יד)
ונבון לחש יורה עליו כמו כי עבדיו מתלחשים (ש"ב י"ב, יט) יחד עלי
יתלחשו (תהלים מ"א, ח). ואם חרשים לשון כשפים כלשון
ארמית יורה עליו נבון לחש כלשון אשר אין להם לחש (ירמיה ח', יז) אשר
לא ישמעו לקול מלחשים (תהלים נ"ח, ו) אם ישוד הנחש בלא לחש (קהלת
י', יא).

פירוש זה, ש"חרשים" כאן הם מכשפים, מתקבל על הדעת¹²⁹; כי הנביא
אינו מונה אנשים שתופסים עמדה כלכלית, אלא אנשים העומדים בסולם
המעלה והכבוד של החברה: מתחיל הוא בעומד על השלב העליון, הוא הגבור
ואיש המלחמה, ומסיים בשלב הנמוך, העוסקים בכשפים ובלחישות, שאף
הם נכבדים בחברה, אבל לא באותה הדרגה של הקוסם, שעומד בדרגה אחת
עם הנביא. הרי גם בלעם, שלפי דברי חז"ל נביא היה לאומות¹³⁰ נקרא כפי
בעלי המקרא "קוסם"¹³¹.

יש עוד כמה פסוקים, שיש מקום לפרשם על-פי הארמית¹³², אבל
בירורם יכול לבוא רק אחרי אותו מחקר מקיף, שרמזתי עליו בפתיחת המאמר
— מחקר על יחודו הלשוני של כל ספר וספר בספרי המקרא.

128 למשל שמות ד', יא. 129 והשוה גם גר"י.
130 שכך דרשו (ספרי ברכה שנו): ולא קם נביא עוד בישראל כמשה — אבל באומות
קם, ואיזה זה בלעם בן בעור. ועי' סנהדרין ק"ו סע"א.
131 יהושע י"ג, כב, ועי' רמב"ן לבמ' כ"ב, לא.
132 ואלה המסוקים שעסקנו בפירושם: ג', 1 — 265, ג', יס — 4, ה', 3 — 3, ה',
יג — 5, ו', י — 7, ח', 20 — 2, ט', 19 — 1, יח — 18, י"א, א — 15, י"ד, יס — 17,
כ"א, יב — פתיחה, כ"ה, ה — 24, כ"ה, טז — 23, כ"ט, כב — 14, ל"ג, א — 22, ל"ג, יב —
8, ל"ז, ג — 16, מ', יב — 1, מ', טז — 12, מ"א, כג — 9, מ"ד, טו — 2, מ"ה, כה — 25,
מ"ו, יא — 10, נ"ח, יא — 6, נ"ט, טז — 13, ס"ג, ה — 13, ס"ג, ט — 12, ס"ג, יד — 21,
מזער, זעיר — 11, ירמ' ג', לו — 25; איוב י"א, ג — 25.

תיקוני סופרים וכינויי סופרים בספר איוב

„ירא את ה' בני ומלך“ — אומר החכם (מש' כד כא). מורא זה מטיל על האדם חובות רבות. עליו להשמר בלכתו לבית ה' (קה' ד' יז), ובהתפללו לפני ה' יהיו דבריו שקולים ומעטים (שם ה א). ואם בא להתרעם על הבורא אל יטיח דברים כלפי מעלה מתוך צערו, אלא ישים לב לכל מלה ומלה שהוא מוציא מפיו, ואף לנעימת קולו יתן את לבו — „למה יקצוף האלקים על קולך“ (שם ה). ואם עלה על דל שפתיו דבר שאינו לכבוד ה' יכנה.

והוא הדין במלך בשר ודם: בדברו לפני המלך ישקול את מליו, כי „נהם ככפיר זעף מלך“ (מש' יט יב), ואם ברצונו לומר דבר, שיש בו השפלה או גנות למלך, ישנה בדבריו. צא ולמד ממשה רבנו: רצה לומר לפרעה, וירדת אלי אתה, אבל חלק כבוד למלכות ואמר, וירדו כל עבדיך אלה אלי“ (שמ' יא ט).

חז"ל מונים י"ח תיקוני סופרים, ושנים מהם הם בס' איוב:

1 למה שמתני למפגע לך ואהיה עלי למשא (ו כ) ת' עליך וכן פירשו רש"י וראב"ע, שיש כאן כנוי סופרים. התרגום היוני תירגם: עליך, אבל שאר התרגומים (הארמי, הסורי והלטיני) תרגמו: עלי. החוקרים דרייבר וגריי מציינים בקשר לפסוקנו את דברי דוד לחושי (ש"ב טו לג): אם עברת אתי והית עלי למשא.

2 הגורם לכניסתו של אליהוא לוכוח הוא לדברי הכתוב חרון אפו על איוב „על צדקו נפשו מאלהים ובשלשת רעיו חרה אפו על אשר לא מצא מענה וירשיעו את איוב“ (לב ב"ג) ת' וירשיעו את ה'. כבר התקשו בפסוק זה התרגומים הקדמונים. היוני תירגם: כי לא יכלו לענות נגד איוב. הסורי: על דלא אשכחו דנתלון לה פתגמא לאיוב ונחיובנה. הלטיני: red tantunamodo condemnassent Yob

(1) רשימתם השלמה — בתנחומא הנדפס בשלה ט"ו.

המפרשים החדשים ממשיכים את "לא" גם לחלקו השני של הפסוק:
 על אשר לא מצאו מענה ולא הרשיעו את איוב. השמטת מלת השלילה
 בסוגר רגילה בשירת המקרא. למשל: אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה
 יצא עתק מפיכם (ש"א ב ג), שפירושו: אל יצא עתק מפיכם.
 רש"י ז"ל פירש כתיקון סופרים. ראב"ע מפרש תחלה: על שהרשיעו
 איוב זכן אמרו לו "הלא רעתך רבה" "ירשיעך פיך ולא אני" "האורח
 עולם תשמור": ואח"כ מביא את הדעה "כי הוא מתקן סופרים והאומרים
 כן ידעו מה שנעלם ממני". הרמב"ן מפרש כראב"ע. לדעתו: איוב אינו
 רשע, אבל אינו יכול להצדיק עצמו מה'.

על אלה שנמנו בין י"ח תקוני סופרים נוכל להוסיף:
 (3) איוב שם בפי הרשעים דברי הטחה כלפי הבורא: ויאמרו לא-ל
 סור ממנו ודעת דרכיך לא חפצנו. מה שדי כי נעבדנו ומה נועיל כי
 נפגע בו. הן לא בידם טובם — ושלא לתת מקום לחשד, שדעתו כדעתם,
 הוא מסיים: — עצת רשעים רחקה ממני (איוב כא יד-טו). מה פי' "כי
 לא בידם טובם"? רש"י מפרש: בתמיה וכי אין כל טובם בידם. ראב"ע:
 הן לא בידם טובם רק מהמקום ניתן להם. רמב"ן: והיו סבורים כי
 שלותם ברשותם, ואינו כן כי טובם וכבודם ביד האלקים ולא בידם...
 ויש מפרשים הן לא במעשה ידם ובזכותם טובם... ואמר כי הם כופרים
 בעיקר וטוב להם ואני המודה ועובד רע לי.
 היוני תרגם: כי בידם טובם.

הארמי תירגם: הא לא ישת(ו)תר? בידיהון טובהון.
 מכל הפירושים והתרגומים הללו נראה לי פירושו של ר' צבי הירש
 קצינלבוויגין, שיש כאן תקון סופרים במקום "הן לא בידו טובו", מעין
 ת"ס שבתה' פ ז: ואויבנו ילעגו לנו, שהוא כינוי במקום ילעגו לך,
 כפירוש ראב"ע ורד"ק.

(4) ככל סופרי המקרא גם מחבר ס' איוב אומר "ברך אלקים" ת'
 "קלל אלקים": אולי חטאו בני וברכו אלקים בלבבם (א ה), אם לא אל
 פניך יברכך (ב ה), ברך אלקים ומות (שם ט).
 ונ"ל שגם בפסוקים אחרים יש שינויי לשון מפני כבוד השכינה.
 (5) ארץ ניתנה ביד רשע (ט כד) ת' נתן.

(2) כתקונו של שד"ל באוהב גר.

(3) בחושי לליב מוות דר"א בנו של ריה"ג (נתיבות עולם, חילוא תקפ"ב)

במדה י"ד.

(6) הלמענך תעזב ארץ ויעתק צור ממקומי (יח ד) ת' "יעזב ארץ"

— השוה "עזב ה' את הארץ" (יחז' ח יב, ט ט).

אבל כשה' מדבר על עצמו אינו מכנה, לפיכך אומר ה' לאיוב:
"ואם זרוע כאל לך ובקול כמוהו תרעם" (מ ט), כשם שגם בשר ודם
אומר על עצמו גם ביטוי, שיש בו גנות. למשל: הראש כלב אנכי וגו'
(ש"ב ג ח).

(7) הן יקטלני לא איחל אך דרכי אל פניו אוכיח (יג טו) — הקרי
בוי"ו: לו איחל. הארמי הסורי והלטיני תירגמו בוי"ו, וכן פירשו רש"י
ורמב"ן. תרגומו של היוני משונה, אך גם הוא תרגם לא באל"ף.

כבר רבותינו התנאים עסקו בפסוק זה — סוטה פ"ה מ"ה: בו ביום
דרש ר' יהושע בן הורקנוס לא עבד איוב את הקב"ה אלא מאהבה שנא'
הן יקטלני לא איחל. ועדיין הדבר שקול לו אני מצפה או איני מצפה
[לו] (י: ת"ל עד אגוע לא אסיר תומתי ממני (איוב כו ה).

התלמוד הבבלי נושא ונותן בענין זה (לא א), ומסיק שיש גם "לא"
באל"ף, שפירושו כ"לו" בוי"ו. ואמנם מונה המסורה ט"ו לא באל"ף,
שנקראים בוי"ו, ושנים מהם הם באיוב: האחד — פסוקו, והשני מא ד':
לא אחריש בדיו. אבל כל התרגומים והמפרשים פירשו את זה האחרון
כשלילה. ונראה שהקרי כאן "לו" הוא לפי המדרש, שדרש: לאברהם
בלבד שתקתי.

פירוש פסוקנו לפי הכתיב באל"ף הוא: הן יהרוג אותי, איני מקוה
לטובי. אבל יש מקום לפרש איני מקוה לה', ולפיכך תיקנו הסופרים
"לו" בוי"ו.

(8) וכן שינה הסופר יחסה מפני כבוד ה': במקום "ובעצת רשעים
הופעת" — בבי"ת, כמו בתה' א א: אשר לא הלך בעצת רשעים, אמר
"ועל עצת רשעים הופעת" (י ג).

(9) ואולי גם שיתופם של "בני האלקים" במחזה שבשמים (א ו, ב א)

(4) לשון זה, הנמצא גם לעיל יד יח — יש בו השפעת הפסוק "הנה מקום
אתי ונצבת על הצור" (שמות לג כא).

(5) ירוש' וכ"י קופמן, הו' לו: לא אני מצפה או איני מצפה אלא לו, גם
ככ"י קופמן היה כתוב: לא אני מצפה, והוגה.

(6) כתנחומא ובב"ר, שהביאו גם מנחת שי.

(7) כל "יחל" הוא לטובה, וכן תוחלת.

אינו אלא מפני כבוד ה', שלא לומר שהשטן בא להתיצב על ה'. כי בכל הסיפור אין בני האלקים ממלאים שום תפקיד.

ב

אדם חייב לנהוג כבוד לא רק בגדולים ממנו, אלא אף בחבריו ובתלמידיו. "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך וכבוד חברך כמורא רבך ומורא רבך כמורא שמים" אומר התנא (אבות פ"ד מ"ב). ובכלל "אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו" (פסחים פ"ג מ"א). וכן אם קורא אדם בצבור, ונודמנה לו קללה או מלת גנאי יכנה, כלומר אם אותו לשון אמור בגוף נוכח יהפכו לנסתר וזהו כינוי. ואם קריאה של חובה בפיו, שאסור לכנות בה⁸) ינמיך את קולו. מטעם זה מנמיכים את הקול בקריאת פרשת התוכחה בצבור. וכן כשמגיע שליח צבור לפסוק "וחרה אף ה'" בקריאת שמע מנמיך הוא את קולו.

ועקרון הכינוי מפורש באיוב (לב כא-כב):

אל נא אשא פני איש / ואל אדם לא אכנה

כי לא ידעתי אכנה / כמעט ישאני עושני

וכינויים כאלה נמצא באיוב:

(1) בלדד השותי רצה לומר, מדוע נחשבנו בעיניכם כבהמה טמאה, אך לא מן הכבוד היה להזכיר "בהמה טמאה" בפני חבריו, ועל כן פרט את המטבע לשנים, ומן התואר "טמאה" עשה פועל לטשטש את הגנות שבו, ואמר: "מדוע נחשבנו כבהמה נטמינו בעיניכם" (יח ג').

(2) אליפו התימני בסוף נאומו הראשון רוצה לנחם את איוב ולעודד אותו, שאם יקבל את מוסר ה' ויחזור בתשובה, ינצל מצרות ויזכה לטובות. בין הטובות הוא מונה גם ריבוי משפחתו של איוב, וזה לשונו: וידעת כי שלום אהלך ופקדת נזך ולא תחטא. וידעת כי רב זרעך וצאצאיך כעשב הארץ⁹) (ה כד-כה).

"פקד" כאן הוא לפ"ד כינוי ל"הזדווג", והמשכו של הכתוב יזכית "כי רב זרעך וגו'". וכך פירשוהו גם חז"ל (יבמות סב ב): אמר ריב"ל

(8) השוה מגלה פ"ד מ"ט וירוש' שם.

(9) עי' מ"ש על פסוק זה במאמרי שבלשונו שנה כב 211.

(10) ז"ל שיש כאן שמוש בכתוב "ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע

8

(בראשית א י"ב).

כל היודע באשתו שהיא יראת שמים¹¹) ואינו פוקדה¹²) נקרא חוטא שנאמר וידעת כי שלום אהלך (וגו') [ופקדת נוך ולא תחטא]¹³). ואריב"ל חייב אדם לפקוד את אשתו בשעה (הוא) יוצא¹⁴) לדרך שנא' וידעת כי שלום אהלך (וגו')¹⁵) [ופקדת נוך ולא תחטא]¹⁶).

והשוה לתאור הזה שבאיוב, שבבואו מן הדרך אל ביתו יוכל לשמוח באשתו, את מדרש חז"ל (ב"מ קז א וש"נ): ברוך אתה בבואך שלא תמצא אשתך ספק נדה בשעת ביאתך מן הדרך.

והשוה גם דברי דוד לאוריה (ש"ב יא ת). רד לביתך ורחץ רגלך. וכששומע דוד שאוריה לא הלך לביתו אומר לו (שם י): הלא מדרך אתה בא מדוע לא ירדת אל ביתך. אך אוריה התמים עונה בלשון פשוטה (יא): הארון וישראל וגו' ואני אבוא אל ביתי לאכול ולשתות ולשכב עם אשתי? ואולי גם בכתוב „ויפקד שמשון את אשתו בגדי עזים ויאמר אבואה אל אשתי החדרה ולא נתנו אביה לבוא“ (שופ' טו א) אין „ויפקד“ אלא רצה לפקוד, בהוראת זוג, כמו באיוב. ו„החדרה“ מסייע לפי זה, כי בכל המקרא „חדר“ הוא למשכב ושינה.

3) וגם איוב משתמש לענין זה בלשון נקיה — בפועל „טחן“: אם נפתה לבי על אשה ועל פתח רעי ארבותי חטחן לאחר אשתי ועליה יכרעון אחרין (לא ט"י). וכן תירגם הארמי: חטחש עם חורן אנתתי.

וכך פירשו את הפסוק כל מפרשינו ע"פ בבלי סוטה (י ע"א): ויהי טחן בבית האסורים (שופ' טז כא) — א"ר יוחנן אין טחינה אלא לשון עבירה, וכן הוא אומר חטחן לאחר אשתי מלמד שכל אחד ואחד הביא לו את אשתו לבית האסורים כדי שתתעבר הימנו וכו' וא"ר יוחנן כל המזנה אשתו מזנה עליו שנאמר אם נפתה וגו' חטחן וגו'.

וכדאי להזכיר כאן לשונם של אנשי שחץ שבירושלים „במה סעדת היום“ שבת סה סע' ב, ע"ש), ולשון המשנה „ואוכלת עמו וכו'" (כתובות פ"ה מ"ט) לפי פירושו של רב אשי (בבלי סה ב), וראיתו מן „אכלה ומחתה פיה“ (משלי ל כ). וכן דרשו חז"ל את הכתוב „כי אם הלחם אשר הוא אוכל“ (בר' לט ו) „לשון נקי"¹⁷).

11) רש"י להלן: שלום אהלך — שלמה ביראת שמים, ועי' מהרש"א.

12) רש"י: בתשמיש בעת עונתה, אה"ת ע"פ רש"י: בתשמיש המטה.

13) כ"י מינכן ואה"ת. 14) ל"י כ"י מינכן ואה"ת.

15) ל"י כ"י מ ואה"ת ואה"ת ל"י גם „וידעת“ ... 16) אה"ת.

17) בראשית רבא ספ"ו ז, ועי' גם ת"י.

4) וגם כשמדבר איוב בחריפות רבה כלפי אותם „בני נבל גם בני בלי שם“ (ל ח) ורוצה לגנותם, שגם חיהם האינטימיים הם בחוץ, משתמש בלשון נקיה ואומר „תחת חרול יסופחו“ (שם, ז) וכוונתו לזווג, וכך תירגם הארמי: יתחברון.

5) עלתה על דעתי לומר, שגם „זנב“ באיוב (מ יז): יחפץ זנבו כמו ארז גידי פחדיו ישורגו — לשון נקיה הוא, כינוי לאבר, ומדובר כאן על קישוי לדעת, וזה מקביל ל„פחדים“, שפירושו: הביציות. והשוה דברי רש"י ל„ויזנב בך“ (דב' כה יח) — מן המדרש: מכת זנב. חותך מילות וזורק כלפי מעלה. הדרשן פירש אפוא: „ויזנב — הסיר את הזנב, כמו „שרש“ ו„דשן“.

בהערותי אלה לא באתי אלא לעורר את תשומת לבם של חברי לדרך זו של הבעה. שתפתור לנו פירושם של כמה פסוקים קשים גם בספרים אחרים.

ומי יתן וגם אנו נשמור על לשון נקיה, בין בחיים הציבוריים ובין בחוג המשפחה. ונקיון הלשון יביאנו לטהרת המחשבה ונקיון הכפים ולידי עליונות. וקדושה בכל מעשינו.

מגלת רות לאור ההלכה

(יבום, ירושה וכו')

במדרש רות רבה פ"ב, ט"ו גרסינן: "א"ר זעירא: מגלה זו אין בה לא טומאה ולא טהרה ולא איסור ולא היתר. ולמה נכתבה? ללמדך כמה שכל טוב לגומלי חסדים". ואמנם במגלה קטנה זו, בת פ"ה פסוקים, עוברת גמילות חסדים כחוט השני: נעמי אומרת לכלותיה: יעש' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי (א, ח). ומה החסד שעשו עמה? דונתון וסוברתון יתי (= שזנתן וכלכלתן אותי) — אומר התרגום הארמי¹. וכן אומר לה בועז לרות: הגד הגד לי כל אשר עשית את חמותך אחרי מות אישך (ב, יא), והתרגום הארמי מפרש: בגין טיבותא דעבדת עם חמותיך דפרנסת יתה בתר דמית בעליך (= בשביל חסד שעשית עם חמותך, שפרנסת אותה אחרי מות אישך). וכן נאמר בפירוש: ויצבט לה קלי ותאכל ותשבץ ותותר (ב, יד), ולהלן: ותוצא ותתן לה את אשר הותירה משבעה (יח). ובו עז אומר לרות באותו לילה: ברוכה את לה' בתי היטבת חסדך האחרון מן הראשון (ג, י). ונעמי מעידה על בועז: ברוך הוא לה' אשר לא עזב חסדו את החיים ואת המתים (ב, כ). ולדעת חז"ל גם אלימלך לא נענש אלא על שלא עסק בגמ"ח, שאלמלך "עשיר גדול היה ופרנס הדור ויצא מא"י לחו"ל מפני צרות העין שהיתה עינו צרה בעניים הבאים לדוחקו, לכך נענש"². ומעתה נדון בכמה בעיות במגלה זו הקשורות להלכה:

1 והמדרש אומר (כנוסח שבילקוט שמעוני, רמז תרא): כאשר עשיתם עם המתים שנסתלקו בתכריכיהם ועמדי שויתרתם לי כתובותיכן (כצ"ל, ילקוט: כתובותם: רות רבה: כתובותיהן).

2 רש"י ע"פ המדרש שבבבלי ב"ב צא, א ורות רבה.

א. מתנות עניים

נזכרות במגלת רות כמה מתנות עניים:

1. הלקט נזכר כאן במפורש: ואלקט בשבלים אחרי אשר אמצא חן בעיניו (ב, א), ורתלקט בשדה אחרי הקוצרים (ג). וכדאי להזכיר כאן את דברי המדרש: ויאמר בועז לנערו (הנצב על הקוצרים) למי הנערה הזאת — וכי דרכו של בועז לשאול בנערה? א"ר אלעזר: דבר חכמה ראה בה: שתי שבלים לוקטת, שלש אינה לוקטת.³

2. שכחה. הנער הניצב על הקוצרים מספר לבועז, שרות בקשה: אלקטה נא ואספתי בעמרים אחרי הקוצרים (ב, ז). ורש"י מפרש: אלקטה נא — לקט השבלים, ואספתי בעמרים — שכחה של עמרים. וכן מצוה בועז לנערו, שינהגו בה לפנים משורת הדין: גם בין העמרים תלקט ולא תכלימוה. וגם שול תשולו לה מן הצבתיים ועזבתם ולקטה ולא תגערו בה (ב, טו-טז). והמדרש: מפרש: וגם שול תשולו לה מן הצבתיים ולא תודיעוה, אתם רואים עומר יחידי עשו אותה שכחה. וכך מפרש רש"י: וגם שול תשולו, שכח תשכחו, עשו עצמיכם כאילו אתם שוכחים, תרגום של שגגה שלותא וכן על השל... צבתיים עמרים קטנים. ויש דוגמתו בלשון משנה (עירובין פ"י, מ"א): מצאן צבתיים או כריכות.

3. מעשר עני. לפענ"ד יש במגלה זו גם נתינת מעשר עני: וימד שש שעורים וישת עליה (ג, טו), והמדידה היתה לעיני רות, שכך היא אומרת לחמותה: שש השעורים האלה נתן לי (ג, יז). ואם למתנה בעלמא נתן לה — כלום דרך ארץ הוא למדוד את המתנה — ובפני המקבל? הרי אמרו "מאן דיהיב מתנה בעין יפה יהיב" (ב"ב נג, א וש"ג), ואין הברכה מצויה לא בדבר השקול ולא בדבר המדוד ולא בדבר המנוי (ב"מ מב, א וש"ג). מה ראה אפוא בועז הגומל חסדים למדוד את השעורים לעיני רות? על כרחך אתה אומר: מעשר עני היה, ומדד, שכן מזהירים אנו "אל תרבה לעשר אומדות".⁴

ב. נשואי רות

אחת השאלות העיקריות במגלת רות היא: מה משמעותם של נשואי רות לבועז? היש כאן יבום, אם אין? חז"ל ראו בנישואין אלו נישואים רגילים של אלמן ואלמנה,⁵ ו"א"ר יצחק אותו היום שבאתה רות המואביה לא"י מתה אשתו של

3 שבת קיג, ב, וכן ברות רבה פ"ד, ט.

4 כנוסח כתבי יד ואה"ת (=הגדה התלמוד) וילקוט, דמ"ד: אליעזר (ועי' ד"ס).

5 כנוסח כ"י אוכספורד, כ"י מינכן: שתי שבלין לקטה, שלש לא ליקטה, אה"ת: שתי שבלין לקט ג' אינו לקט, דמ"ד: שתי שבלין לקטה, שלשה שבלין אינה לקטה.

6 בילקוט שמעוני רמז תרד.

7 אבות פ"א, מ"ז (ועי' רע"ב ותו"ט), וכך ססק הרמב"ם (הל' מעשר פ"א, ה"ד), ועי' תרומות פ"ד, מ"ז (ורע"ב ותו"ט שם), ועי' גם בכורות נט, רע"א. והשהו דברי ב"ר פס"ד, ו על הפסוק, ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים' (בר' כה, יב): "והלא אין תברכה שורה על דבר שהוא כמשקל וכמדה ובמנין. ומפני מה מדד אותה? מפני המעשרות" ("שלא יעשר באומד", מ"ב).

7א כתובות ד' סע"א: ובוזו אלמן שנשא אלמנה היה.

בועז⁸. ובשום מקור תלמודי לא נמצא שהזכירו כאן יבום או רמז לו. וכן רבותינו מפרשי המקרא — לא העסיקה אותם כאן שום בעיה.

אבל חוקרי המקרא החדשים עוסקים בשאלה זו. ונביא תחלה את דבריו של ר' איתק הירש וייס⁹. הוא סובר, ש"בקשת רות לא נוסדה כי אם על חובת הייבום, כי כן אמרה: ופרשת כנפך על אמתך כי גואל אתה, ועל כן בהיותו גואל בעבור זה חובתו לפרוש כנפיו עליה ולקחת אותה לו לאשה, ואף כן יוצא מפורש מדברי בועז, שאמר: וגם את רות המואביה קניתי לי לאשה לקיים שם המת על נחלתו ולא יכרת שמו מעם אחיו. וקרובים לאלה הם הדברים האמורים בתורה בחוק הייבום, שניתן טעם לחוק הזה להקים שם המת ולא ימחה שם המת מיראלי... שם אנו רואים, שזה החוק הובא בחיבור עם משפט הגאולה, אשר גם היה לחק שהקרוב הקרוב יגאל נחלת קרובו, ועל כן נתפשט חק הייבום על כל קרובי המת, באופן שאף אם לא היו אחים למת תתיבם אלמנתו לאחד משאר קרוביו, ובהכרח שהחק המדבר מן האח לא יובן בדקדוק אלא דבר בהווה... שלא הוזהרה התורה רק שלא תהיה אשת המת לאיש זר אשר איננו ממשפחת בעלה המת, אבל אמת שהקרוב יגאל, וגם הוא יקים את שם המת. ומה שנוכר האת, זה הוא על היותו בשלשלת הקרובה הראש והראשון". ע"כ דבריו המתמיהים.

פרופסור יחזקאל קויפמן, אחד ממבקרי המקרא המתונים, כותב¹⁰: "כמו בספורים עתיקים אחרים כך יש גם בס' רות אי התאמה מסוימת לחוקי התורה". ולדבריו חוק גאולת שדה אחוזה בתורה אינו קשור כלל בחובת הייבום, כשם שחוק הייבום אינו קשור כלל בגאולת הקרקע. "ואילו בספר רות מופיעה לפנינו מסורת משפטית-מנהגית אחרת לגמרי, שלפיה שני החוקים כרוכים במשפט "גאולה" אחד, השונה, מלבד זה, גם בפרטיו מחוקי התורה".

על החוקרים הנ"ל יש להשיב: העיקר חסר מן המגלה: בכל המשא והמתן שבין רות לבועז מצד אחד, ובין בועז לגואל מצד שני, אין הפועל "יבם" ולא השם "יבמה", בשעה שבמצות הייבום בתורה נזכרים כמה פעמים השמות "יבם" ו"יבמה" והפועל "יבם".

בניגוד לשני חוקרים אלו סובר פרופסור מ"צ סגל¹¹: "נשואי רות לבועז לא היו נשואים של יבום אלא של גאולה, דוגמת גאולת שדה האחוזה של אלימלך. קניית רות לאשה קשורה לגאולת השדה".

בטרם נביא את דעתנו בענין זה נסקור בקצרה המנהג שרווח בענין זה בין עמי קדם ובישראל לפני מתן תורה:

במות איש במשפחה בלא בנים — חובתם של הגברים בני משפחתו להקים את שם המת. ולשם כך היתה האלמנה נישאת לאחד מבני המשפחה, ואפי' — לאבי המשפחה. השוה מאמציה של תמר להתחבר ליהודה אפי' בהערמה ובהכתמת שמה הטוב. וכדאי להזכיר כאן את החוק החתי¹²: "כי ימות איש אשר לו אשה ולקח

8 ב"ב צא, א; ירושלמי כתובות מ"א (כה, א).

9 דור דור ודורשיו ח"א, עמ' 16'15.

10 תולדות האמונה הישראלית, כרך ד, עמ' 212.

11 בספרו מבוא המקרא, עמ' 691, ועי' גם מאמרו על ס' רות בקובץ לזכר גולאק וקליין.

12 סעיף 193, הוצאת גויפלד (לונדון 1951), עמ' 55.

אותה אחיו (לאשה); ואחר יקחנה אביו. וכי ימות גם אביו ולקח אחיו את אשתו או בן אחיו יקחנה אין עונש. לפי זה האלמנה מותרת להינשא לאחי בעלה המת או לאביו או לדודו של המת או לבן דודו.

וכן מביאים החוקרים דרייבר ומילס¹³, שאף בין שבטי הודו רווח מנהג היבום לאחד מבני המשפחה, ומיד עם הולד הבן פוסקים חייהם המשותפים של הקרוב ואשת המת. ומעין זה ראיתי מקרה של יבום בעדת יהודי פרס, לפני כארבעים שנה. בעיר שיראז (אחת הקהלות הקדומות בדרום פרס) נפטר אדם בלא זרע, ואחיו, שהיה תושב ירושלים, והיה בעל אשה, נסע לשיראז ויבם את אשת אחיו עד שילדה בת, ואח"כ נפרד ממנה וחזר לירושלימה¹⁴. שאלתי כימים אלו את זקני העדה, אם מעשה זה מנהג הוא או מקרה יחיד. ענוני הוקנים, שהברירה היתה נתונה בידי היבם, אם להמשיך בחיי נישואין עם היבמה גם לאחר הולד זרע והקמת שם המת, או להפרד ממנה¹⁵.

אותו הנוהג, שמצאנו סמוכין לו בחוק החתי ושהוא רווח עד היום בין שבטי הודו, היה נוהג גם בין שבטי העברים ובני ישראל (לפני מתן תורה): אחד מבני המשפחה היה נושא את אשת המת להקים זרע למת. באה התורה וצימצמה את חוג המייבמים, והשאירה חובה-זכות זו לא אח בלבד, ומצות היבום מבטל איסור אשת-אח. אבל נראה, שהנוהג הקדום היו לו עדיין מהלכים בישראל אם לא התנגש עם איסור עריות. כלומר: אם לא היה אח למת, היתה האלמנה נישאת (לא מתייבמת!) לגואל הקרוב ביותר, שלא היה פוגע בערוה בנישואים אלו. אף במקרה של רות — בועז היה דודו של מחלון או בן דודו¹⁶, ומותר לאדם לשאת את אשת בן אחיו או אשת בן דודו.

ושני מעשים מחיי עדות המזרח ישמשו סיעתא להשערתנו זו:

א. לפני כארבעים שנה נפטר בעדת יהודי פרס אדם במיטב שנותיו והשאיר בת קטנה ויחידה. כשגדלה הבת רצה אחי-הנפטר לקחת אותה לבנו, שהגיע לפרקו; אלא שאבי-אמה עיכב על ידו באמתלאות שונות, ולאחר שבן-האח נשא אשה, השיא את נכדתו לבנו, הוא דודה. הדוד מצד האב לא סלח כל ימיו לחותנו של אחיו על אשר מנע את בנו מלהקים שם לדודו הוא אחיו.

ב. לפני כמה שנים נפטר צעיר, והשאיר אחריו אלמנה ושתי בנות. האבל על הצעיר, שהיה בן יחיד ואח יחיד, היה גדול. לפני שלש שנים נישאה אותה

13 בספר The Assyrian Laws, עמ' 255, הע' 2.

14 כדאי לציין כאן, שבפרס אין אלא יבום, ואם רוצים בחליצה נוסעים לבגדאד ועושים שם חליצה. לא שרבני פרס אינם בקיאים בהלכות חליצה, אלא משום מעשה שהיה, שתלצו ליבמה אחת, ואח"כ באה טורענות על הקהלה, ותלו זו בזו.

15 זכור, שבפרס — כמו בכל קהלות המזרח — אין זכר לתור"ג, ונושא אדם יותר מאשה אחת, ברצונה של הראשונה (או הראשונות), או שלא ברצונה.

16 ב"ב צא, ב: אמר רב חנן בר רבא אמר רב, אלימלך ושלמון (= אבי בועז) ופלוגי אלמוני ואבי נעמי כלם בני נחשון בן עמינדב היו. בתנחומא בובר בהר, נר, א: ר ש ב י, בעל המאמר שלפני זה בתלמוד (ואולי נשמט במדרש מן "אלימלך" עד "אלימלך"). ברור פ"ה ה יש מחלוקת: רבנן סבירין טוב ואלימלך ובעז אחים היו. ור' יהושע אמר שלמון ואלימלך וטוב היו אחים. אתיבון ליה והא כתיב: אשר לאחינו לאלימלך ז א"ל אין אדם נמנע לקרוא לדודו אחיו.

אלמנה לאחייאמו של הנפטר. וכשבא הצעיר להימלך בי עובר לנישואיו, שאלתיו: מה ראית לעשות צעד זה, שיש בו פגיעה קשה ברגשות אחותך השכולה? והלא ענני מיניה וביה: אדרבה, אחותי וגיסי מרוצים שאני אקים את שם בנם. נוכחתי שהודי הנפטר ראו בנישואים אלו מעין יבום והתנחמו.

אף נישואי בועז ורות היו מעין יבום ולא יבום. במלים אחרות: יבום לפי המנהג הקדום, שאין בו פגיעה בערוה, ולא יבום לפי מצות התורה. עם היבמה קיבל היבם גם את כל נכסי הנפטר: «הכונס את יבמתו זכה בנכסים של אחיו» (יבמות פ"ד, מ"ט). מכיון שלמחלון בעלה של רות לא היה אח שייבם לפי התורה, חזר היבום לפי הנוהג לקרוב משפחה שאינו אסור בה. והגואל האחר, שנקרא לו לע"ע בשם «טוב», קדם לבועז, אם משום שהיה גדול מבועז בשנים או משום שהיה קרוב יותר, ואם היה הלה נושא את רות היה זוכה אף בנחלה. נישואים אלו דומים (אך לא שווים) ¹⁷ ליבום יהודה בתמר, ומשום כך נזכרת במגלתנו תמר: ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה (ד, יב) ¹⁸. אני חוזר ומדגיש: הנושא את רות זוכה בחלקת השדה. אלא שלשמור על כבודה של רות, שלא תהיה נושא למר"מ, מחליף בועז את הסדר ועושה את העיקר טפל ואת הטפל עיקר: מדבר על גאולת חלקת השדה כעיקר ועל נישואי רות כטפל.

ג. נעמי וזכותה בנחלת בעלה

קשה היא פתיחתו של בועז: חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מכרה נעמי וגו' (ד, ג). לפי המדרש ¹⁹ פירושו כמשמעו: כבר מכרה. אבל לפענ"ד: מכרה — פי' עומדת למכור. ויש כאן הצעה לקרוב להקדים ולקנות את הנחלה לפני שתמכר לזר. השוה ירמ' לב, ח: «ויבא אלי חנמאל בן דודי כדבר ה' אל חצר המטרה ויאמר אלי קנה נא את שדי אשר בענתות אשר בארץ בנימין כי לך משפט הירשה ולך הגאלה קנה לך. ואדע כי דבר ה' הוא». ברם השאלה היא: מה כוחה וזכותה של נעמי בשדה זו? כמה מן החוקרים ²⁰ מסיקים מכאן, שנעמי באה כיורשת. לי נראה, שנעמי עמדה למכור את נכסי בעלה למזונות. אמנם משמת אלימלך ירשוהו בניו מחלון וכליון; אבל משמתו הם בלא בנים חזרה הירושה לאלימלך, כי «האב קודם לכל יוצאי ירכו» לירש את בנו או את בתו שמתו (ב"ב פ"ח, מ"ב). רק ברגע שימצא מי שישא את רות מעין יבום, לפי הנוהג (כמו שהסברנו לעיל) — תעבור אליו הירושה כמיצגו של מחלון. אבל עד אז הנכסים הם בחזקת אלימלך, ושנינו (כתובות פ"א, מ"ב): «אלמנה בין מן האירוסין (= לגבות כתובתה) בין מן הנשואין (= למזונותיה) מוכרת שלא בב"ד. ר' שמעון אומר מן הנשואין מוכרת שלא בב"ד, מן האירוסין לא תמכור אלא בב"ד. הכל מודים אפוא שאלמנה מוכרת למזונות שלא בב"ד. ונעמי היתה זקוקה למכור למזונות, שהרי התפרנסה מן הלקט, שהיתה מביאה הביתה רות כלתה.

אבל בו ברגע שאחד הגואלים ישא את רות להקים שם מחלון על נחלתו פוסק כוחה של נעמי למכור את הנחלה. ומשום כך אומר בועז: עדים אתם היום

17 נזכר, שיהודה לפני מתן תורה היה, ועדיין לא הוגבל היבום לאח.

18 עמד על כך גם קייסמן (שם). 19 תנחומא בומר שם.

20 השה מאמרו של פרופ' מ"צ סגל בקובץ לזכר גולאק וקליין ומאמרו של ד"ר זאב

סלק בתרביץ שכ"ג.

כי קניתי את כל אשר לאלימלך ואת כל אשר לכליון ומחלון מיד נעמי וגם את רות המואביה אשת מחלון קניתי לי להקים שם המת על נחלתו (ד, ט"ז). בועז ממשיך בקו שנקט בו: לעשות את העיקר טפל ואת הטפל עיקר: קנין הנכסים גורר עמו קנין רות. והכל לשמור על כבודה של רות, כאמור לעיל.

ד. מי מייבם?

ואם תשאלני: אם נהג יבום לקרובים, כיצד התעלמה ערסה מנוהג זה? אשיבך: מכיון שלא היה להן יבם (אחי הבעל) במואב, רשאויות היו, כנראה, לילך ולהינשא, הן לא היו זקוקות ליבם; ועגינת שתיהן בתחילה, ועגינת רות גם לאחר, לא היתה אלא לפנים משורת הדין, בבחינת חסד עם המתים. וכך אומרת להן נעמי: 'עש ה' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי. יתן ה' לכם ומצאן מנוחה אשה בית אישה' (א, ח"ט). מהו החסד שעשו עם המתים? עונה התרגום הארמי: "כמא דעבדתון עם בעליכון שכיביא דסרביתון למיסב גובריא בתר מותיהון" (= כמו שעשיתן עם בעליכון המתים, שמאנתן להינשא לאנשים אחר מותם). מכיון שלמחלון וכליון לא היה אח לא היו זקוקות לבני משפחה, ורשאות היו לילך ולהינשא לאחרים.

המפרשים מתקשים בדברי נעמי: 'העוד לי בנים במעי והיו לכם לאנשים, שובנה בנותי, לכן כי זקנתי מהיות לאיש, כי אמרתי יש לי תקוה, גם הייתי הלילה לאיש וגם ילדתי בנים, הלהן תשברנה עד אשר יגדלו, הלהן תענגנה לבלתי היות לאיש' (א, יא"ג). מדבריה יוצא כאילו גם אחיו שלא היה בעולמו מייבם וגם אח מאם מייבם, והתורה אמרה: 'כי ישבו אחים יחדיו' "פרט לאחיו שלא היה בעולמו"; "פרט לאחים מן האם" ²¹. וכן אמרו במדרש כאן ²²: "הלהן תשברנה — וכי אדם מיבם אשת אחיו שלא היה בעולמו". אבל ברור, שדברי נעמי אינם אלא על דרך הפלגה, להבליט את גודל אסונה, וכך היא מסיימת: 'אל בנותי כי מר לי מאד מכם' (= יותר מכן, כתרגום הארמי) כי יצאה בי יד ה' ²³. והתרגום הארמי מתרגם: "הלהן תשברנה" — דלמא להון אתון מתינן עד די ירבוך כאתתא דנסרא ליבם קליל למסבה לגבר ²⁴ (= שמא להם אתן ממתנות עד שיגדלו כאשה השומרת ליבם קטן לשאתה).

ה. קנין סודר

קנין סודר שבמשפט התלמודי — מקורו במגלת רות. על דרך הקנין בימים ההם אנו קוראים: 'וזאת לפנים בישראל על הגאלה ועל התמורה' (= מסחר חליפין) לקים כל דבר שלף ²⁵ איש נעלו ונתן לרעהו וזאת התעודה בישראל' (ד, ז). על פסוק

21 סמרי תצא פיס' רפה, ועי' בבלי יבמות יז, ב וירוש' רפ"א (ב, ב) ית"י לדב' כה, ה.

22 רות רבה לסי הנוסה שבילקוט, רמז תרא.

23 על דיבור מתוך צער יעיד חילוף זכר ונקבה שבלשונה: להן, במקום להם.

מ כ מ, במקום מכן.

24 משל זה נמצא בתרגום גם להלן (ג, י): 'היטבת חסדך האחרון מן הראשון' —

אוטבת סיבותך בתראה מן קדמאה: קדמאה דאתגירית ובתראה דעבדת גרמך כאתתא דנסרה יבם קליל עד זמן דירבי.

25 המחבר השכיל שלא להשתמש בפועל הרגיל "חלף", כדי שלא יוחלף בחליצת הנעל

זה אמרו²⁶: בראשונה היו קונין בשליפת המנעל, הדא היא דכתיב: וזאת לפניכם בישראל על הגאלה ועל התמורה שלף איש נעלו וגו'. מי שלף, תמן אמרין רב ולוי, חד אמר הקונה וחד אמר המקנה. ואתיין אילין פלוגותא כאינון פלוגותא, דתני בועז נתן לגואל. רבי יהודה אומר הגואל נתן לבועז, חזרו להיות קונים בקצצה. מהו בקצצה, בשעה שהיה אדם מוכר שדה אחוזתו היו קרוביו מביאין חביות וממלין אותן קליות ואגוזים ושוברין לפני התינוקות והתינוקות מלקטין ואומ' נקצץ פלוני מאחוזתו ובשעה שהיה מחזירה לו היו עושים כך ואומ' חזר פלוני לאחוזתו. אמר ר' יוסה בי רבי בון, אף מי שהוא נושא אשה שאינה הוגנת לו היו קרוביו מביאין חביות וממלין אותן קליות ואגוזים ושוברין לפני התינוקות והתינוקות מלקטין ואומרי' נקצץ פלוני ממשפחתו. ובשעה שהוא מגרשה היו עושין כן ואומרין חזר פלוני למשפחתו. חזרו להיות קונים בכסף ובשטר ובחזקה (בכסף), שדות בכסף יקנו' (ירמ' לב, מד) — זה הכסף, וכתוב בספר ותתום' — אילו עידי שטר, והעד עידי' — אילו עידי חזקה.

וכך כותב רש"י: שלף איש נעלו זהו קנין, כמו שאנו קונין בסודר במקום נעל. ורז"ל נחלקו בדבר: מי נתן למי י"א (= ת"ק) קונין בכליו של קונה ובוועז נתן לגואל. וי"א (= ר' יהודה) קונין בכליו של מקנה וגואל נתן לבועז.

ו. מזון הפועלים

לפי דרכו מלמדנו מחבר המגלה פרטים מן נוהגי החיים בימיו: הפועלים אוכלים מפתו של בעל הבית, ובעל הבית מיסב עם פועליו. וכך שנינו בב"מ פ"ז, מ"א: "השוכר את הפועלים... מקום שנהגו לזון יזון, לספק במתיקה יספק". ובתוספתא ברכות ספ"ה שנינו: "פועלין שהיו עושין אצל בעה"ב הרי אלו מברכין שתיים... אם היו עושין עמו בסעודתו או שהיה בעה"ב מברך להם מברכין ארבע". וכך מספר לנו אף כותב המגלה: "ויאמר לה בועז לעת האכל: גושי הלום ואכלת מן הלחם וטבלת פתך בחומץ ותשב מצד הקוצרים ויצבט לה קלי ותאכל ותשב וותור' (ב, יד).

ז. סדר ומשטר בישראל

סדר ומשטר שרר בישראל, אע"פ שאין מלך בארץ. איש לא החזיק בשדות אלימלך, ובשוב נעמי לבית לחם שבה והחזיקה בהם ועמדה למכרם; מה שאין כן בימי המלכים: ותקם האשה ותעש כדבר איש האלקים ותלך היא וביתה ותגר בארץ פלשתים שבע שנים ויהי מקצה שבע שנים ותשב האשה מארץ פלשתים ותצא לצעק אל המלך אל ביתה ואל שדה... וישאל המלך לאשה ותספר לו ויתן לה המלך סריס אחד לאמר, השיב את כל אשר לה ואת כל תבואות השדה מיום עזבה את הארץ ועד עתה' (מל"ב ת, ב"ג, ו). אשה זו לא יכלה לקבל את נחלתה מידי המחזיקים בה אלא בכוח צו מנהלי-מלכותי (ולא בכוח המשפט).

ח. מה שמו של הגואל?

בועז אומר לרות: והיה בבקר אם יגאלך טוב יגאל ואם לא יחפץ לגאלך

של היבם, והשתמש ב"שלף" הבא תמיד עם חרב (חוץ מן תהלים קכט, ו: שקרמת שלף יבש'), והוא תרגום של "חלץ" (ויקרא יד, מ: מ; ג) "וגשל" (דברים יט, ה).
26 ירושלמי קידושין פ"א (ס ע"א); דת רבה פ"ז, י' ועי' בבלי ב"מ מז, ב.

וגאלתיך אנכי' (ג, יג). רש"י אינו מפרש כאן כלום. ראב"ע אומר: אם יגאלך טוב. י"א טוב היה שם הגואל²⁷. ואילו היה כן למה אמר הכתוב במגלה: סורה שבה פה פלוני אלמוני. רק טעמו (= פירושו): אם יגאלך הגואל, טוב הוא לך שיגאל, כי אדם חשוב הוא. כראב"ע פירש גם המתרגם הארמי, שתירגם: אם יפרקך גברא דחוי ליה למפרקך מן אורייתא הרי טב ויפרוק לחיי (= אם יגאלך האיש שראוי לו לגאלך מן התורה — הרי טוב ויגאל לחיים). גם התרגומים האחרים (היוני, הרומי והסורי) תירגמו "טוב" כתואר המועל. אבל הם התקשו בתרגום, פלוני אלמוני²⁸ ונראה לי, שהדין עם רש"י ז"ל, האומר להלן (ד, א): "פלוני אלמוני, ולא נכתב שמו לפי שלא אבה לגאול". שכן היה דרכם של הקדמונים: לא הזכירו שם אדם, שעשה מעשה שלא כהוגן, ולא רצו לביישו.

וכראייה לכך תספקנה שתי דוגמאות מספרות חז"ל:

1. בין השאלות, ששאלו את ר' אליעזר, מונה התוספתא²⁹: "פלוני מה הוא לעוה"ב?". ופירש רש"י: "על אדם אחד שאלוהו, מה מעשיו בעיניך, ויש פותרים על שלמה בן דוד שאלוהו"³⁰. ר"ח (מובא בתוס') פירש: "אבשלום שבא על פלגשי אביו מהו לעוה"ב"³¹. ברור שהשואל הזכיר בשאלתו את השם, אלא שעורך הברייתא העלימו.
2. נדה יו, רע"א וסנהדרין פו, א: "כגון של בית פלוני, ופי' רש"י בסנהדרין: "לא רצה להזכיר את שמם, שהשובין היו, ובוז לא היו נוהגין כדת". אף כאן ברור, שהאמורא הזכיר את המשפחה בשמה, אלא שעורך הסוגיא העלימו.

אף במגלת רות כן הדבר: בועז פנה לגואל בשמו, אלא שמחבר המגלה הסתירו, שלא לגרום בזיון למשפחה, שהיתה ידועה בימיו. ובכלל יש לציין, שמחבר המגלה הזאת היה אנן הדעת ונמנע מלהזכיר מלים מגונות ומצערות עד כמה שיכול. הוא כותב: "ותשאר היא ושני בניה" (א, ג): "ותשאר האשה משני ילדיה ומאשה" (א, ה). ונמנע מלהזכיר יתמות, שכול ואלמות. וגם הנשים, המברכות אותה בהולדת הבן לרות, אינן מזכירות שכול ואלמות, אלא הן אומרות: "והיה לך למשיב נפש ולכלכל את שיבתך, כי כלתך אשר אהבתך ילדתו אשר היא טובה לך משבעה בנים"³².

ס. חיי החברה בישראל ובמזרח

מחבר המגלה אינו מוסר לנו פרטים על הבדלים בחיי החברה בין ישראל למזרח. אבל במקום אחד רמז על פרט חשוב, שחז"ל בחושם הדק ובדיוקם המפליא

-
- 27 היא דעת חז"ל ברור"י ס"ו, ה (הובאה לעיל בהע' 16).
 - 28 סרוס' משה שובה ניסה לפרש את נוסח תרגום השבעים בענין זה במאמרו המעמיק "פליאה בתרגום השבעים של מגלת רות" (מדעי היהדות, כרך א, 128-132).
 - 29 יבמות פ"ג, ה"ד: בבלי יומא סו, ב. ועי' כיוצא בשאלות אלו בתוספתא יומא פ"ד, ג. הי"ד וירוש' שם ס"ו (מג ע"ג).
 - 30 השוה סנהדרין קד, ב.
 - 31 ועי' אוצר הגאונים ליומא, עמ' 25.
 - 32 התרגום הארמי כותב: ואשתארת היא ארמלא ותריין בנהא יתמין. ואשתארת אתתא מתכלא מתריין בנהא וארמלא מבעלה.
 - 33 השוה, עד עקרה ילדה שבעה' (ש"א ב, ה).

הרגישו בו והעמידונו על כך³⁴ „ותאמר רות המואביה גם כי אמר אלי עם הנערים אשר לי תדבקין. אִיר חנין בר לוי, בודאי מואביה היא זו. הוא אמר, וכה תדבקין עם נערוֹתֵי' והיא אמרה, עם הנערים אשר לי' [ואף נעמי אמרה ברוח הקדש, טוב בתי כי תצאי עם נערותי]... ותדבק בנערות בעוֹ'“. והשוה גם המדרש בשבת קיג ב: ותשב מצד הקוצרים — אִיר אלעזר מצד הקוצרים ולא בתוך הקוצרים וכ'.

י. סיכום

מכל האמור אנו למדים, שלא רק תורה שבכתב אינה מתפרשת אלא על פי התורה שבעל פה, אלא גם בשאר ספרי המקרא נמצא הרבה פרטים ופסוקים, שאת פתרונם נמצא רק בהלכות התורה שבעל פה ובספרות התלמוד. ראינו שבמגלת רות מדובר על לקט ועל שכחה ואף על מעשר עני. בקשר ליבום בררנו את תולדותיו: לפני מתן תורה אם נפטר אדם בלא בנים היתה אשתו מתייבמת לאחד מבני משפחת בעלה, ואפי' לחמיה. לאחר מתן תורה היה עליה להתייבם רק לאחד מאחי בעלה, ואם לא היו אחים לבעלה לא היתה זקוקה ליבם והיתה יכולה להינשא לשוק, אך אם אפשר היה, היתה נישאת לאחד מבני משפחת בעלה, שנישואיה עמו היו מותרים לפי התורה. אך נישואים אלו היו נעשים רק ברצונה, ואם לא רצתה בכך היתה נישאי. לכל אדם אחר, ואיש לא יכול לעכב על ידה.

וכשם שלפי ההלכה זוכה היבם בנכסי המת, כך, כנראה, היה זוכה בהם כל קרוב אחר, שהיה נושא את אשת המת. הנישואים היו מקנים אפוא את הזכות לבעלות על הנכסים. אבל בועז, איש החסד ואנין הדעת, לא רצה שרות תהיה אובייקט למקח וממכר, ולפיכך בדבריו עם הגואל הפך את הסדר ואמר, שגאולת הנכסים גוררת עמה את נשואי רות.

גם ההלכה, שאלמנה מוכרת בנכסי בעלה למזונות אף שלא בב"ד, מצאנוה במגלת רות. כן למדנו, שהמנותג לזון את הפועלים ושבעה"ב סועד גם הוא עמהם, קדום הוא.

נוכחנו, שגם בימים שלא היה מלך בישראל — משטר וסדר נהג בעם, ואיש לא החזיק בשדות אלימלך.

עמדנו גם על עדינות נפשו של מחבר המגלה, שהסתיר את זהותו של הגואל המסרב, שלא לגרום עלבון למשפחתו, שהיתה ידועה בימי כותב המגלה. הכותב היה אנין הדעת ונמנע מלהזכיר שכול, אלמון ויתמות.

מצאנו במגלה זו גם רמז להבדל בחיי חברת הנוער בין ישראל למואב. ומי יתן ורות הטהרה והצניעות, רות גמילות חסד ואהבת האדם שבמגלה זו, שנכתבה ברוח הקדש, תשרה גם עלינו, ובמעשינו נמצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם.

34 רות רבה פ"ה, יא, והשלמתי ע"פ נוס' הילקוט, רמז תרד (ושם: ר' יוחנן ז).

על יחסי חיבה בין בנימין וגלעד אנו מוצאים רמזים אחדים במקרא :
(א) בפילגש בגבעה נתאספו למלחמה על בני בנימין, כל בני ישראל ... למדן ועד
באר שבע וארץ הגלעד אל ה' המצפה (שופ' כ' א). המחבר מדגיש כאן את הגלעד
כדי להבליט את אשר נתברר אחרי המלחמה - והנה אין שם איש מיושבי יבש גלעד
(שם כ"א ט'). וכאן מתעוררת השאלה מה מנע את אנשי יבש-גלעד מהשתתף במלחמה
זו ? מדוע כל תושבי ארץ הגלעד באו ואנשי יבש החליטו שלא להשתתף במלחמת
מצוה ? כי ברור שהיתה כאן החלטה ולא מקרה שהרי לא בא מתושבי עיר זו
אפילו איש אחד.

(ב) כאשר עלה נחש העמוני על יבש גלעד ותושביה שלחו מלאכים בכל גבול
ישראל למצוא להם מושיעים, -ויבאו המלאכים גבעת שאול וידברו הדברים באוני העם
וישאו כל העם את קולם ויבכו (שיא י"א ד') ובבוא שאול -ויספרו לו את דברי אנשי
יבש ... ויחר אפו מאד (שם ה'-ו'). גם פה נשאלת השאלה: מדוע נגעה צרתם של
אנשי יבש ביותר ללבם של בני בנימין ? הרי התעללות זו שחשב נחש להתעלל
בתושבי יבש היתה -חרפה על כל ישראל (שם ב'), ומדוע אין הכתוב מספר לנו את
הרושם הנורא שעשתה השמועה על כל בני ישראל ? להיפך מאימו של שאול -אשר
איננו יוצא אחרי שאול ואחר שמואל כה יעשה לבקרו (שם ז') יוצא שהדבר לא נגע
ללב כל העם והיה צורך להשתמש באמצעי זה כדי לאסוף את העם, מה שאין כן
במעשה פילגש בגבעה שעצם הידיעה אספה את כל העדה כאיש אחד (שופ' כ' א'). ואין
לחשוב שהמלאכים באו רק לגבעת שאול, כי משיחתו של שאול לא היתה ידועה בכל
גבול ישראל, עד שאחרי מלחמה זו היה צורך בחידוש המלוכה (שיא י"א י"ד) ולפני כן
ממשיך שאול את סדרי חייו הרגילים והולך לרעות את בקרו, אמנם אפשר היה לקשר
השתתפות-בצער זו לקשר שנוצר בין בנימין ואנשי יבש אחרי מלחמת פילגש בגבעה
כשבנות יבש גלקחו לנשים לבני בנימין. אבל א) יבש עצמה הוחרמה וקרובי הנשים
נהרגו כולם, וב) גם אם המתיישבים החדשים היו קרובי המתיישבים הראשונים בוודאי
שהתייחסו לא באהבה (אם לא בשנאה) אל בני בנימין שלקחו את הנשים לא ברצון
הוריהן, וג) בין פילגש בגבעה שהיה סמוך לכניסת ישראל לארץ (בימי פינחס) ובין
מלחמת נחש בימי שאול יש מרחק של מאות שנים¹⁾. נשארתי איפוא השאלה: מהי

¹⁾ זכרון לעטר א"מ זללה"ה, למלאת שנתים לפטירתו.

(1) פה כדאי לתזכיר את דברי רש"י לש"א כ' ל', שיסודם כנראה במדרש: "דבר אחר כשחטטו בני
בנימין מבנות שילה שיצאו לחול בכרמים היה שאול ביישן ולא רצה לחטוף עד שבאתה היא עצמה והעיות

הסיבה ששאל ואנשי גבעת בנימין התרגשו מצרתם של אנשי יבש גלעד יותר משאר ישראל?

ג) שאל הולך ומושיע את יבש וכגמול לתשועתו זו מביאים אותו אנשי יבש לקבורה בנפלו על שדה המערכה בהר הגלבוע (ש"א ל"א י"א).

ד) אחרי מות שאל לוקח אבנר את איש בשת בן שאל ויעבדו מחנים. וימלכו אל הגלעד ואל האשורי ואל יזרעאל ועל אפרים ועל בנימין (ש"ב ב' ח'–ט'). הסדר הוא גיאוגרפי: מקודם מזכיר את עבר הירדן המזרחי (= הגלעד) ואחר כך את השבטים שבמערב מצפון לדרום: אשר (= אשורי)², יששכר ומנשה (= יזרעאל), אפרים ובנימין. בכ"ז יש להתפלל שהמחבר לא התחיל למנות מבנימין, שבטו של המלך, אלא מן הגלעד.

ה) גם את מפיבשת בן יהונתן אנו מוצאים בבית מכיר בן עמיאל בלודבר היא לדבר (יהו' י"ג כ"ו). לדבר ומחנים הנזכרות בפסוק זה הן כנראה גבולות הגלעד שכן השם מכיר מעיד שהיה ממשפחת גלעד וגם השם מחנים נזכר בגבולות מנשה (שם ל') וכפי שיוצא מברא' (ל"ב ג') מחנים היתה סמוכה לגלעד (= גלעד, שם כ"א י'). כל הדברים האלה מראים שהיה איזה יחס בין בנימין וגלעד.

אמנם מוצאים אנו שבנימין הצטרף גם לאפרים, במלחמת דבורה נאמר: מני אפרים שרשם בעמלק אחריך בנימין בעממך (שופ' ה' י"ד). אלא שלפי דעתי הביטוי אחריך בנימין הוא קריאת אזהרה למלחמה שהיתה שגורה בפי שבט זה. כך יש להבין מתוך הכתוב בהושע (ה' ח') ששם נזכר ביטוי זה שנית: יתקעו שופר בגבעה, חצוצרה ברמה, הריעו בית און, אחריך בנימין אבל מפליא שגם בהושע נאמר מיד אחרי זה: אפרים לשמה תהיה וגו'³). בכל זאת קשה להניח שהנביא הושע היה מושפע ממקום זה שבשירת דבורה, אלא שלפנינו ביטוי מיוחד לשבט זה ואין כאן (בשופ') רמז להצטרפותו של בנימין לגלעד, עונה הספר שכל דבריו תימה''). אבל

על שאלה זו, יחסו של בנימין לגלעד, עונה הספר שכל דבריו תימה''). אבל

מניה ורדפה אחריו. [וכי"ב ברמזי הפטרות להרוקת, הפטרות מתר חודש: בן נעות וכו' נאמר (צ"ל: לאמר) מן תגשים שחטטו בין הגתות והכרמים וכו'.] (2) בן בתר': ועל דבית אשר. ועי' גם ב-LXX.

(3) סה יש להזכיר גם את יחסו של אליהו הנביא מתושבי גלעד (מ"א י"ז א') שאומר על עצמו: ממבני בניה של רחל אני (ב"ר ע"א ועוד). בלומר מבני בנימין. תשובה על ספיקם של חז"ל אם הוא מבנימין כי השם נמצא בבנימין (דח"א ח' כ"ז) או מגד מפני שנאמר עליו מתושבי גלעד (מ"א שם). אבל מתושבי גלעד יכול להיות גם מבני מנשה ותשובתו אינה מכררת את הספק שכן גם מנשה היה מבני בניה של רחל. שמות אחרי' משותפים לבנימין וגלעד הם: אביחיל, אביה של אסתר (אס' ב' ט"ו) ואחד מבני בניו של גלעד (דח"א ח' י"ד); אולם מורע גלעד (דח"א ו' ט"ז–י"ז) ומבני בנימין (שם ח' ל"ט–מ'). אבל שמות משותפים יש גם בין בנימין לשבטים אחרים (גד, אפרים, לויים, יהודה ודן).

(4) שכן דרכו של הושע להשתמש בלשונות של יצירות שלפניו. והחכם משה דוד קסוטו במאמרו "הושע וספר-התורה" (מאמרים לזכרון ר' צבי סרץ חיות ו"ל. וינא תרצ"ג, עמ' רס"ג ואילך) מוכיח שהנביא הושע שאב גיבים ורעיונות מכמה פרשיות שבחזרה ורמז להן פעמים רבות. עם התגהה ראיתי שמורי הסרופ' ש. קליין במאמרו "ערי חנהנים והלויים וערי המקלט" (קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה) עמ' 14–15 מביא בשמו ובשם הד"ר מ. זיידל רשימת הקבלות בין הושע לתורה ושאר הספרים. הד"ר זיידל משה למני אפרים שרשם (שופ' ה' י"ד) את "הכה אסרים שרשם" (הוש' ט' ט"ז).

(4) כך הנס' בילקוט דה"י רמז תתרע"ד: רבי שמעון בן מנחם כי הוה פתח בדברי הימים הוה אמר הכי

ביסודו מונחות מסורות עתיקות בהיסטוריה ובגינאלוגיה של עמנו. הוא ספר דברי הימים⁶.

בדהיא ז' טו-טז נאמר: ומכיר לקח אשה לחפים ולשפיים ושם אחתו⁷ מעכה ושם השני צלפחד ותהינה לצלפחד בנות. ותלד מעכה אשת מכיר בן וגו'. פסוק טז קשה בבניינו והמפרשים החדשים משתמשים באיזמלם וכותבים פסוק חדש שלא היה⁸. כי כל התרגומים הקדומים קראו בנוסח שלפנינו אלא שפירשו אותו. התרגום המיוחס לר' יוסף⁹: ומכיר נסיב אתתא מן חופאי וחושאי¹⁰ ושום אחתהון¹¹ מעכה ושום תניין צלפחד והו לצלפחד בנן. בפשיטתא: ומכיר נסב אתתא חדא ברת רורבנא¹² ושםא דחתה מעכא ושםא דאחוי קשישא צלפחד ולצלפחד לא הו הו לא בנן אלא בנתא ואף מעכא אמה דמכיר ילדת ברא וגו'. — תרגום פרפרסטי משונה שקשה לברר את התהוותו.

ה-LXX¹³ קראו כמו שלפנינו אלא שמסופק היה להם אם צלפחד איש או אשה וע"כ כותבים תחילה και ὄνομα τῆ δευτέρας Σαλπαὰδ και ἐγεννήθησαν τῷ αὐτῷ καὶ ἑνὶ τῷ Machir. הוולגטה מפרשת שמכיר לקח נשים לבניו חפים ושפים (autem accepit uxores filiis suis Happhim, et Saphan etc. תיקונם של החדשים אין לו איפוא כל יסוד בתרגומים. נראה נא אילו הן קושיותיהם?

א) הם מתקשים בזה שמעכה היתה פילגשו של כלב (דהיא ב' מ"ח). אבל יש לשאול כמה מעכות נזכרות במקרא, ואפי' בדהיי עצמו נמצא שם זה לאשה אחרת ודווקא מבני בנימין: ובגבעון ישבו אבי גבעון יצואל ושם אשתו מעכה (דהיא ט' ל"ה = ח' כ"ט). ב) שהשם צלפחד הוא לזכר (במד' כ"ז א') אינה קושיא כי אנו מוצאים כמה שמות משותפים. די להזכיר את השם אביה לזכר (מ"א י"ד א') ולנקבה (דהיב כ"ט א') ואת השם שלומית לנקבה (ויק' כ"ד י"א) ולזכר (עז' ח' י' ועוד)¹⁴. ג) הם גם מתפלאים על הקשר שבין מכיר או אשתו לחפים ושפים¹⁵ אבל כפי שנראה להלן אין כל זרות בדבר.

כל דבריך תימה הוא ואנו יודעים לדורשם. בבבלי (מגלה י"ג א'): כל דבריך אחד הוא. כנראה שכן הגוים גם בכ"י כי בעל ד"ס אינו מעיר ע"ז.

6) על פירקי היחס שבספר זה עי' מאמרו של מורי המרוס' ש. קליין ב"ציון" ט"ב וס"ד.

7) יש לציין ש"אחתו" בכל המקרא חסר.

8) השוה למשל תיקונו של E. L. Curtis בפי' לדתי A Critical and Exegetical Commentary of the Books of Chronicles p. 152.

9) הוצ' ראהמער, טהארן. 10) בל"ס טעות המעתיקים ע"י שויון לחשים בן דן.

11) השוה ט"ל של רד"ק להלן.

12) נראה שקראה: חרים ושרים. להחלפת פ' בר' השוה: מריב-בעל, מריב-בעל (דה"א ט' מ') ומפ"בשת (ש"ב ד' ד' ועוד). "בשת" בשם זה הוא כידוע ח' בעל השוה איש בשת (ש"ב פ"ב) ואשבעל (דה"א ח' ל"ג = ט' ל"ט).

13) לפי A. B- משוברים השמות וחסרת הפיסקא "ותהינה לצלפחד בנות". ואולי פיס' זו נוספה ב-A אח"כ ע"י מעתיק שלא שם לב שצלפחד הנו' בפסוק הקודם הוא שם אשה.

14) ועי' להלן בדברי הר"ש פרחון.

15) השוה למשל דברי קורטיס: The connection of Machir or his wife with Huppim and Shuppim looks strange also.

על קשי הפסוק כבר עמדו מפרשינו. ר' יונה כותב¹⁴: 'ושם אחתו מעכה מכאן אשתו קאל ומכיר לקח אשה לחפים ולשפים ושם אחתו מעכה ושם השני צלפחד יקול אן מכיר תזוג אמראתין אחד אהמא מעכה ואלאלרי צלפחד [מן קבילין אלאחד חפים ואלתאני שפים]¹⁵ ואללאם הנא פי לחפים ופי לשפים מכאן מן ואשה מכאן נשים והשני מכאן השנית [וקד אתינא באלשואהד עלי כל דלך פי הדא אלכתאב] תם קאל ותלד מעכה אשת מכיר פקולה אלא ושם אחתו אנמא הו מכאן ושם אשתו. בדבריו אלה פירש ר' יונה את הכתוב מבלי השאיר שום קושי. אותם הדברים כותב גם הריש פרחון אלא שמביא ראיות ממקומות אחרים בכתוב וז"ל¹⁶: 'ומכיר לקח אשה לחופים ולשופים ושם אחתו מעכה ושם השני צלפחד פי' ומכיר לקח נשים כמה שנא' כי נשמדה מבנימין אשה (שופ' כ"א ט"ז) פ' נשים, לשופים ולחופים פ' משופים ומחופים כלומר מן שתי משפחות והלמד במקום מ"ם כמו שנאמר אלף למטה (במד' ל"א ד') פ' ממטה. ושם אחתו מעכה פ' ושם האחת מעכה. ושם השני צלפחד פ' ושם השנית כמה שנא' אל בית הנשים שני (אס' ב' י"ד) פ' שנית פ' פעם שנייה, כי היו קורין שם צלפחד לזכר ולנקבה כמו שקראו אביגיל, אחינועם שראוי להיותן שמות זכרים. ובמקום אחר¹⁷ הוא אומר: 'ושם אחתו מעכה כלומר ושם אחת שלו מעכה'. רד"ק מפרש אחרת אבל פי' דחוק (יר"ל ומכיר לקח אשה שהיתה אחות לחפים ולשפים וכו').

לפי פי' של ר' יונה, לפנינו עדות על נישואיו של מכיר בן גלעד עם שתי נשים משתי משפחות בנימין חפים ושפים. נישואים אלה היו בתקופה קדומה כשהשבטים היו קרובים יותר זה לזה והענפים עוד לא גבהו מן הגזע ועל ידי כך גם לא רחקו זה מזה. בתקופה זו חלים גם נישואיו של חצרון מבניו של פרץ בן יהודה עם יבת מכיר אבי גלעד ... ותלד לו את שגוב. ושגוב הוליד את יאיר ויהי לו עשרים ושלוש ערים¹⁸ בארץ הגלעד' (דה"א ב' כא-כב). יאיר זה שאבי-אביו היה מבני יהודה התייחס לבני מנשה שנא' 'ויאיר בן מנשה הלך וילכד את חותיהם ויקרא אתהן חות יאיר' (במד' ל"ב מ"א). כבר הרגיש בדבר זה הראב"ע ומפרש (בבמד' שם): 'ויאיר בן מנשה הוא ממשפחת יהודה כי כן כתוב כי חצרון לקח את בת מכיר בן מנשה והוליד ממנה שגוב ושגוב הוליד את יאיר שהיו לו הערים בערי הגלעד ונקרא על שם משפחת אמו גם יש כהנים שנקראו על שם בני ברוזילי הגלעדי¹⁹ כי כן כתוב' ומעניין סוף דבריו: 'ואין פה מקום לשאול איך לקח יאיר נחלה עם שבט אחר כי ארץ כנען היא הנחלקת ולא ארץ האמורי שהיא מעבר לירדן מזרחה כי יש אמורי בארץ כנען והוא היה התקיף מכל שבט גוים' ונישואים בין שבט לשבט היו רגילים מאוד עד שבני גלעד חששו בצדק שבנות

¹⁴ הרקמה: שער כ"ו, הוצ' דירינבורג עמ' 296 והשוה גם: שער ה' עמ' 43, שער כ"ח עמ' 318, שער ל"ח עמ' 370. ¹⁵ מה שבסוגרים הוא השלמת המ"ל.

¹⁶ מתברר הערוך, חלק חידוק, סרעסבורג ח' ע"ב.

¹⁷ שם, חלק השרשים, בע' אול"י ב' ע"ג.

¹⁸ ערים אלה נקראות בפסוק הבא 'חות יאיר'.

¹⁹ כוננו למסופר בעד' ב' ס"א.

צלפחד הנשאנה לבני שבט אחר ותעבירנה עייו את נחלתן והתורה הוצרכה לאסור נשואי בת יורשת נחלה עם אחד משבט אחר (במד' ל"ו)^{19a}.

ועתה יובנו לנו כל הרמזים על הקורבה שבין שני שבטים אלה. מכיר לקח נשים מבנימין וחלק מזרעו התייחס על בנימין. כשם שיאיר מבני יהודה התייחס על מנשה ומשפחת כהנים על ברזילי. ומשפחה זו ממנשה שהתייחסה על בנימין ישיבה ביבש גלעד ואם אמנם לא יכלה לבוא לעזרת בנימין. לכל הפחות לא הלכה להלחם בו ואיש מתושבי יבש לא בא למלחמה. קורבת משפחה זו היא הגורמת שבני גבעה הרגישו בצרתם של אנשי יבש בבוא עליהם נחש יותר משאר השבטים. צרה זו עוררה את שאול למלחמה יותר מצרתם של יהודה ובנימין שנלחצו תחת יד פלשתים. וגם אנו מוצאים ששאול^{20a} משיא את בתו מרב לעדריאל המחלתי (ש"א י"ח י"ט) הוא עדריאל בן ברזילי המחלתי (ש"ב כ"א ח'). בל"ס בנו של ברזילי הגלעדי²⁰ בן דורו של שאול שבנו התיישב במחולה הסמוכה לגלעד מדרום לבית שאן (מ"א ד' י"ח) ואולי גם היתה מיושבת בגלעדים²¹.

עובדא זו שבגלעד ישיבה משפחה או משפחות שחשבו את עצמן לחלק משבט בנימין או קרובות לו תפרש לנו מקום בנבואת עיזדיה (י"ט): וירשו הנגב את הר עשו והשפלה את פלשתים וירשו את שדה אפרים ואת שדה שמרון ובנימין את הגלעד. קשה מאוד מדוע בנימין יירש את הגלעד²²? רשיי מפרש²³: ובנימין את הגלעד. ובני מנשה שהיתה ארץ גלעד שלהם יפשוט מהלאה לגבולותיה של ארץ ישראל במזרחא אבל אינו עונה על שאלתנו. רד"ק: וכן בנימין שהיה גבולו בירדן יירשה משם והלאה את המישור בארץ הגלעד... שהוא סמוך לנחלתו. זה דוחק כי הגלעד איננה סמוכה לנחלתו של בנימין וגם לפי החלוקה העתידה שביח' מ"ח נחלתו של בנימין היא בעבר הירדן מערבה בין יהודה ושמעון. אבל עפ"י הקורבה המשפחתית שמצאנו תובן לנו גם נבואה זו. מכיון שלבנימין יש קורבה עם גלעד הוא היורש את ארץ הגלעד.

הערה זו תלמדנו עד כמה יש לנהוג זהירות בפ"י דבריו הסתומים של ספר דברי הימים.

19a) ולדעת שמואל אפי' הסיכת נחלה לא נאסרה אלא באותו דור בלבד: «אלא חמשה עשר כאב מאי היא אמר רב יהודה אמר שמואל יום שהותרו שבטים לבא זה בזה מאי דרוש זה הדבר דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה» (ב"ב ק"א א') ור"י בשם שמואל מרחיק ללכת ואומר: «בנות צלפחד הותרו להינשא לכל השבטים שנא' לטוב בעיניהן תהיינה לנשים אלא מה אני מקיים אך למטה משפחת אביהן תהיינה לנשים עצה טובה השיאן הכתוב שלא ינשאו אלא להגון להן» (שם ק"ב א').

20) ואולי נישואים אלה הם הגורמים לאהבה שבין ברזילי הגלעדי מחותנו של שאול לדוד חתנו של שאול. 20a) שכנראה היה קרוב למשפחות שנתנו נשים למכיר (השוה דה"א ז' ט"ו-ט"ז וח' כ"ט ואילך =

ט' ל"ה ואילך).

21) סת יש לחזיר שאליהו הגלעדי מושב תחתיו לנביא את אלישע בן שפט מאבל מחולת (מ"א י"ט ט"ז). אמנם המשיחה היתה במצות ה'.

22) המפרשים החדשים כדרכם מוצאים פתרון בתיקון. למשל Julius A. Bewer מתקן «בני עמק» ואומר שזה נ"א לגלעד כמו שגדה שומרון הוא נ"א לשדה אפרים. אין להאמין שסופר ייבש בני עמק לבנימין ותיקן זה אין לו כל יסוד בתרגומים שכולם קראו כאן «בנימין».

23) תוצ' מאהרשען, אמסטרדם תר"ץ.

הכפרה במקרא

לפרוססור ר' מ"צ סגל שליט"א
להגיעו לגבורות — מנחת כהן רבו

עיקר פירושו של הפועל "כפר" הוא "כסה" — וכפרת אותה מבית ומחוץ בכפר (כר' ו, יד). ומכאן השם "כפרות" למכסה הארון — ועשית כפרת זהב טהור... (שם' כה, יז), ולהלן: ויקח זיתן את העדות אל הארון... ויתן את הכפרת על הארון מלמעלה (מ, כ"ב)¹.
מה הקשר שבין "כפר" ל"כפר" ובין "כפרות" ל"כופר" ו"כפרה"? אף "כפר" ו"כפר" ו"כפרה" פירושה: כיסה וכיסוי ומכסה. וכבר עמדו על כך בלשנים² וחכמים³. כיצד?

א

כשחוטא אדם — עונו גלוי לפני ה' — ונגלה עון אפרים (הושע ז, א), וירמיהו אומר (ב, כב): כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך בורית נכתם עונך לפני העון שמור לפני ה' (תה' קל, ג: אם עונות תשמר יי'ה) וצפון וצרור (הושע יג, יב: צרור עון אפרים צפונה חטאתו) וחתום בצרור (איוב יד, יז: חתום בצרור פשעי)⁴.

כיסוי הפשע והעלמתו — אין תועלת בהם, כי "מכסה פשעיו לא יצליח"⁵ (מש' כה, יג), אלא יש לגלות את העון לפני ה' ולהתודות עליו ולשוב בתשובה (תה' לב, ח: חטאתי אודיעך ועוני לא כסיתי אמרתי אודה עלי פשעי לה' וגו'; מש' כה, יג: ומודה ועוזב ירוחם; איכה ב, יד: ולא גלו על עונך להשיב שבותך)⁶. ואז סולח ה' לעון ולחטאת (במ' יד, יט: סלח נא לעון העם הזה; מ"א ח, לד: וסלחת לחטאת עמך ישראל; שם' לד, לט: וסלחת לעוננו ולחטאתנו). נמצא גם: נשא עון, נשא פשע ונשא חטאת (שם' לד, ז:

1 שני הפעלים, "כסה" ו"כפר", משתמשים באותן היחסות: כסה את (ויק' ג, ג: החלב המכסה את הקרב), כסה על (שם' ד, ח: החלב המכסה על הקרב), כסה את — (שם' יז, יג: וחסדו בעפר), כסה אל (תה' קמג, ט: אליך בסיתי), כסה ל' (ישע' יא, ט: כמים לים מכסים), כסה מ — (כר' יח, יז: המכסה אני מאברהם). וכן רגיל: כפר על — כפר את, כפר ב — כפר על — מ — ונוסף כאן גם: וכפר בעד —.

2 עי' למשל מלונג של גוניוס-דובינסון.

3 עי' למשל בוכר-רוונצויג, Die Schrift und ihre Verdeutschung עמ' 146.

4 והשוה איוב י, יג"ד: ואלה צפנת בלבך ידעתי כי זאת עמך אם חטאתי ושמרת לי (= ושמרת לי) ומעוני לא תקני.

5 והשוה איוב לא, לג: אם כסיתי כאדם פשעי לסמן כתבי עוני; נחמ' ג, לו: ואל תכס על עונם וחטאתם מלפניך אל תמחה.

6 פ"י: תשובתך, וכן בתרגום: לאהוריתך בתיובתא, השבעים תרגמו ככתיב: שביחך, בסורי שני תרגומים זה על יד זה: דתתובין ואהפך שביתיכי.

נושא עון ופשע וחטאה; מיכה ז, יח: נושא עון ועובר על פשע; תה' לב, ה: ואתה נשאת עון חטאתי; איוב ז, כא: ומה לא תשא פשעי ותעביר את עוני; בר' נ, יז: שא נא פשע אחיך וחטאתם... שא נא לפשע עבדי אלקי אביך; שמ' י, יז: שא נא חטאתי, וכן נמצא עבר על פשע (מיכה שם: נושא עון ועובר על פשע; מש' יט, יא: ותפארתו עבר על פשע), העביר עון וחטאת (איוב ז, כא: ומה לא תשא פשעי ותעביר את עוני; זכ' ג, ד: ראה העברתי מעליך עונך; ש"ב כד, י: העבר נא את עון עבדך; שם יב, יג: גם ה' העביר חטאתך), מש עון (זכ' ג, ט: ומשתי את עון הארץ ההיא), מחה עון, מחה פשע ומחה חטאת (תה' נא, יא: הסתר פניך מחטאי וכל עונותי מחה; שם ג: כרב רחמך מחה פשעי; ישע' מד, כב: מחיתי כעב פשעך וכענן חטאתיך), הרחיק פשעים (תה' קג, יב: כרחק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו), סִהַר מעון וטהר מחטאת (יחז' לו, לג: ביום טהרי אתכם מכל עונותיכם; תה' נא, ד: ומחטאתי תטהרני), כבס מעון (תה' שם: הרב כבסני מעוני).

אפשר להסיר את העון על ידי עקירת הדבר המחטיא (ישע' כז, ט: לכן בזאת יכפר עון יעקב וזה כל פרי הקטר חטאתו בשומו כל אבני מזבח כאבני גר מנפצות) או על ידי העונש הניתן לחוטא (ישע' ז, ז — עונש כריה: הנה נגע זה על שפתיך וסר עונך וחטאתך תכפר)⁷; ואז תס העון (איכה ד, כב: תם עונך בת ציון — לאחר העונש?), תמה החטאת ותפשע כלה (דני' ט, כד: לכלה פשע ולהתם חטאת), הסליחה מכסה את העון (תה' לב, א: אשרי נשוי פשע בסוי חטאה; שם פה, ג: נשאת עון עמך כסית כל חטאתם)⁸, וכמוה אהבה — אף היא מכסה (מש' י, יב: על כל פשעים תכסה אהבה)⁹.

וכשם שהחוטא לבשר ודם גדול, מלך או שר, יכול לכסות את כעסו של הגדול — בלשון המקרא: לכפר את פניו — במנחה (בר' לב, כא: אנכפרה פניו במנחה; מש' טז, יד: תמת מלך מלאכי מות ואיש חכם יכפרנה)¹⁰; ש"ב כא, ג: ובמה אנכפר¹¹, כך מכפרים (= מכסים) את החטא ואת החוטא בדבר המרצה את פני ה' בביכול: בקרבן (ויק' ה, טז ועוד: והכהן יכפר עליו באיל האשם), במעשים טובים של חסד ואמת¹² (מש' טז, ז: בחסד ואמת יכפר עון)¹³.

7 השוה מכות פ"ג מט"ז: משלקה הרי הוא כאחריך.

8 ואלי גם "יכבש עונותינו" (מיכה ו, יט) פי: יסתייר את עונותינו, כשימוש "כבש" בארמית ובלשון חכמים: ואם העלם יעלימו (ויק' כ, ד) — ת"א: ואם מכבש יכבשון, והתעלמת (רב' כב, א, ד) — ת"א: ותכבוש, ויסתר משה פניו (שמ' ג, ז) — ת"א: וכבשינון משה לאפוחי. ובלשון חכמים: הכובש שכר שכיר (תוס' ב"מ פ"י ה"ג), הכובש נבואתו (סנהד' פ"א מ"ה), כבשו פניהם בקרקע (סנהד' יט, ב), ואכמיל.

9 והשוה מש' יח, ט: מכסה פשע מבקש אהבה.

10 כלומר: את החמה.

11 השלם: את פניכם, או את הדם (עי' להלן).

12 = חסד של אמת. עי' מאמרי "שנים שהם אחד", תרביץ שט"ו.

13 והשוה דיוקו של אביי (ר"ה יח, א) לפסוק "אם יתבסר עון בית עלי בזבח ובמנחה עד עולם" (ש"א ג, יד): בזבח ובמנחה [הוא] ואינו מתכסר אבל לתכסר [הוא] (בתורה ובגמילות חסדים (כ"י ואה"ת, עי' ד"ס) והתל' מסר שם: רבה ואביי מדבית עלי קאתו, רבה דעסק בתורה חיה ארבעין שנין, אביי דעסק בתורה ובגמ"ת חיה שתין שנין.

ב

ומיוחד הוא יום הכיפורים המשמש כסוי לכל העונות שבין אדם למקום¹⁴:
 כי ביום הזה יכפר עליכם (ויק' טז, ל). בי"ת זו אינה בי"ת הזמן אלא בי"ת הכלי
 (instrument) כמו "והכהן יכפר עליו באיל האשם" (שם ה, טז). וכך פירשו את
 הפסוק חז"ל¹⁵: כי ביום הזה יכפר עליכם בקרבנות ומנין שאע"פ שאין קרבנות
 ואין שעיר — היום מכפר? ת"ל כי ביום הזה יכפר. ולדעת רבי (יומא פה, ב):
 על כל עבירות שבתורה בין עשה תשובה בין לא עשה תשובה יום כיפור מכפר
 חוץ מ... שאם עשה תשובה יח"כ מכפר ואם לא עשה תשובה אין יח"כ מכפר.
 ומסקנת התלמוד (שם) היא: תשובה בעיא יח"כ, יח"כ לא בעיא תשובה.

ג

לעבירות שבין אדם למקום יש אפוא בפרה בקרבן, במעשי חסד ואמת,
 בתשובה וביום הכיפורים. ומה התקנה בעבירות שבין אדם לחבירו? אם בדברים
 שבממון חטא לו — תקנתו פשוטה וברורה "והשיב את הגולה אשר גזל או את
 העשק אשר עשק או את הפקדון אשר הפקד אתו או את האבדה אשר מצא"
 (ויק' ה, כג). ואם אין לאיש גואל להשיב האשם אליו האשם המושב לה' לכהן¹⁶
 (במ' ה, ח).

ואם חבל בו "ונפל למשכב" "רק שבתו יתן ורפא ירפא" (שם' כא, יח"ט).
 ואם "יתן מום בעמיתו כאשר עשה בן יעשה לו" (ויק' כד, כ). לא כן הדבר
 בשפיכות דמים.

דם שנשפך הוא נגד פני ה' (ש"א כו, כ): ועתה אל יפל דמי ארצה¹⁷ מנגד
 פני ה' מ"ב ט, כו: אם לא את דמי נבות ואת דמי בניו ראיתי אמש נאם ה'
 וקול צעקתו נשמע לפני ה' (בר' ד, יא: קול¹⁸ דמי אחיך צועקים אלי מן
 האדמה)¹⁹. וכך אומר איוב (טז, יח): ארץ אל תכסי דמי ואל יהי מקום לזעקתי,
 ופירש רש"י ז"ל: ואל יהי מקום בארץ להבליע בו צעקתי כי לשמים תעלה.
 ואמנם ה' דורש דמי ההרוג ואינו שוכח את צעקתו: כי דורש דמים אותם
 זכר לא שכח צעקת עניים (תה' ט, יג), וזכריה אומר במותו: ירא ה'
 וידרש (זה"ב כד, כב). הדם הנשפך מטמא את הארץ: וישפכו דם נקי דם
 בניהם ובנותיהם אשר נבחו לעצבי כנען ותחנף הארץ בדמים (תה' קו, לח).
 ולפיכך מזהירה התורה את בני ישראל: ולא תחניפו את הארץ אשר אתם
 בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולא יכפר לדם אשר שפך בה כי
 אם בדם שופכו (במ' לה, לג). אין תקנה לדם הנשפך אלא בשפיכת דמי הרוצח.
 ונקמה זו מוטלת על הגואל, בן המשפחה הקרוב ביותר לנרצח: מות יומת המכה
 רוצח הוא גואל הדם ימית את הרוצח בפגעו בו (שם, כא). דמו של הרוצח
 בהישפכו מכסה (= מכפר) על דמו של הנרצח ומטהר את הארץ, ממש כדם
 שעיר החטאת, שהכהן מזה "על הכפרת ולפני הכפרת וכפר על הקדש מטמאות
 בני ישראל" (ויק' טז, טו-טז)²⁰.

14 יומא פ"ח מ"ט, ת"כ אחרי מות ה, א.

15 תורת כהנים שם.

16 כלומר: לא יבלע בארץ, השווה להלן.

17 ע"י מ"ש על "קול" זה במאמרי "שימושי לשון במקרא המיוחדים לה", תרכ"ז.

18 ע"י רמב"ן שם.

19 וע' שמות כט, לו: ל, י.

[אגב מנהג גאולת הדם היה נדוג כנראה גם באשור ובבל, אע"פ שלא ניתנה להם גושפנקא רשמית כמו בתורה²⁰].
ואם נתברר לזקני העיר, שהרוצח היה "שונא לרעהו" ורצחו במזיד ונס אל עיר המקלט "ושלחו זקני עירו ולקחו אותו משם ונתנו אותו ביד גואל הדם ומת" (דב' יט, יב). תובת זקני העדה, ובתקופת המלוכה — חובת המלך, היא לבער את הרוצח, וכך אומר דוד לרוצחי מפיבשת: ועתה הלוא אבקש את דמו מידכם ובערתי אתכם מן הארץ (ש"ב ד, יא). כי את דם האדם דורש ה' אפי' מחיות: מיד כל חיה אדרשנו (בר' ט, ה, ועי' רמב"ן). ומכל שכן מן האדם, שהוא בעל בחירה ונצטח על כך, וכן אומר ראובן לאחיו: וגם דמו הנה נדרש (שם מב, כב), והוא שאמר להם "אל תשפכו דם" (שם לו, כב, ועי' רמב"ן). והמשורר אומר: נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים... שפכו דם כמים סביבות ירושלם... ידע בגים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך תבוא לפניך אנקת י' אסיר (תה' עט, ב"ג, י"א). נקמת הדם דורש המקונן ולא נקמת הנבלה. ואת הדם הנשפך מדיח ה' ברוח בער: ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה ברוח משפט וברוח בער (ישע' ד, יד). ואת הדבר הזה מטיל ה' על שלוחיו. הנער הנביא אומר ליהוא: והכיתה את בית אחאב אדוניך ונקמתי דמי עבדי הנביאים ודמי כל עבדי ה' מיד איזבל (מ"ב ט, ז).
ומכיון שה' הוא הדורש את הדם לא יועיל כיסויו. וכך אומר יהודה לאחיו: מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו (בר' לו, כו). כלומר: מה תועלת בכיסוי הדם בקבורתו? הלא סוף סוף ידרש ה' את דמו מידיו. ואמנם ראובן, שלא ידע דבר על המכירה, אומר לאחיו: וגם דמו הנה נדרש (שם מב, כב).

ד

כל זמן שהדם לא נקם אינו נבלע, לפיכך קורא איוב במר נפשו: ארץ אל תכסי דמי ואל יהי מקום לזעקתי (איוב טו, יח, ועי' לעיל). ובנבואתו הקשה של יחזקאל על "עיר הדמים" אומר הנביא (כד, ז"ח): כי דמה כתוכה היה על צחיח סלע שמתהו לא שפכתהו על הארץ לכסות עליו עפר להעלות חמה לנקם נקמת את דמה על צחיח סלע לבלתי הכסות. וכן בדמו של הבל. אמנם בלעה האדמה את דמו של הבל, אבל לא הועיל, כי גם משם, מן האדמה צעקו דמי הבל: דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה (בר' ד, י, ועי' לעיל). ולא עוד אלא שנענשה האדמה על כך ונתקללה: ארו' אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך (שם יא).
וכן דמו של זכריה לא נבלע — לפי האגדה — והיה תוסס עד החורבן, עד שבא נבוזראדן ונקם את נקמתו (גטין נו, ב). וכדאי להביא כאן את המעשה מדברים רבא פ"ב יז: מעשה בשני אחים שהרג אחד מהן את הבירו. מה עשתה אמן נטלה כוס אחד ומלאהו מדמו והניחה אותו במגדל (= בארון) והיתה נכנסת בכל יום ויום ומוצאה אותו הדם תוסס. פעם אחת נכנסה והביטה אותו

20 עי' דרייבר ומילס בספרם The Assyrian Laws, עמ' 33.

21 רש"י לירמ' נא, נב: יאנק חלל יצעק חלל כשהורגים את האדם בחץ או ברומח והוא גונח, כשמציא הרומח הוא האצקה.

ומצאה ששק (= ששקט). אותה שעה ידעה שנהרג בנה האחר לקיים מה שנאמר "שפך דם האדם באדם דמו ישפך" (בר' ט, ו).
 וכן אבימלך, שהרג "את אחיו... שבעים איש על אבן אחת" (שופ' ט, ה) נקם: "וישב אלקים את רעת אבימלך אשר עשה לאביו להרג את שבעים אחיו" (שם נז).

אך הרשע, שנגזרה עליו מיתה, — אין נקמה לדמו, ולפיכך הוא נבלע: "דמך יהיה בתוך הארץ לא תוכרי" אומר יחזקאל²², וצפניה אומר (א, יז): "ושפך דם כעפר" ו"לחמם בגללים".

ה

משנקם הדם הוא נבלע ומתכסה. וכך אנו קוראים בשירת "האזינו": אשכיר חצי מדם... מדם חלל ושביה... כי דם עבדיו יקם ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו (דב' לב, מב-מג), כלומר: לאחר שה' יקום את נקמת דם עבדיו השפוך, שכל הזמן היה תוסס ודורש נקם, וישיב נקם לצריו ולמשנאיו בשפיכת דמם²⁴, אז תכסה (= תכפר) האדמה את דם עמו. גם הירושלמי²⁵ פירש "וכפר" זה: כיסה, שמסופר שם על ארונות מתים, שהיו מעלים לארץ ישראל ו"כיון שמגיעין לארץ היו נוטלין גוש עפר ומניחין על ארונן וכותבין וכפר אדמתו עמו".

ו

לא רק מן הרצח בפועל דורש ה' את הדם, אלא גם מן הגורם לשפיכתו בחוסר מעשה, שהיה יכול למנוע אותה, או בהמנעות מהצלה, או שהיה בידו להזהיר ולא הזהיר: ערי המקלט נקבעו כדי ש"לא ישפך דם נקי בקרב ארצך... והיה עליך דמים" (דב' יט, י). שני המרגלים, ששלחם יהושע, אומרים לרחב: וכל אשר יהיה אתך בבית דמו בראשנו אם יד תהיה בו (יהושע ב, יט)²⁶, ה' מתרה ביחזקאל: ולא הזהרתו... הוא רשע בעונו ודמו מידך אבקש. ואף את הפסוק "לא תעמד על דם רעך" (ויק' יט, טז) פירשוהו חכמים²⁷: "אם ראיתו] טובע בנהר (או) ליסטים באים עליו (או) חיה רעה באה עליו חייב אתה להצילו". ולא עוד אלא "אם אתה יודע לו (= לטובתו) עדות אין אתה רשאי לשחוק עליה"²⁸.

ז

מצד שני אם נשפך דמו של אדם באשמתו או מתוסר והירונו — דמו בראשו, או על ראשו, או דמיו בו: דמו בראשו (יהושע ב, יט), דמך יהיה בראשך (מ"א ב, לו), דמו בראשו יהיה (יחז' לג, ד), דמך על ראשך (ש"ב א, טז), דמיו בו (ויק' כ, ט), דמיהם בם (שם, יא), דמיו בו יהיה (יחז' יח, יג), בשעה שבמקרה

22 כא, לו, ועי' מפרשים.

23 "חכמים" היה לו לומר (השוה דב' יב, טז), אלא "כעמר" — פירושו: כמכוסה בעפר, ורומז לפסוק: ושפך את דמו וכסו כעפר (ויק' יח, יג).

24 השוה במ' לה, לג: ולא רץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם כדם שופכו.

25 כתובות פ"ב לה ע"ב, ועי' הגהות מיימוניות הל' מלכים ספ"ה.

26 והשוה מלכים א, ב, לג.

27 ת"כ קדושים ד, ח. 28 וכך תירגם יונתן.

רצח או גרימה לרצח — דמו בראש הרוצח או הגורם לרצח: דמו בראשו (יהושע ב, יט), דמיהם בראש יואב (מ"א ב, לג).
 וכן כל היוצא למלחמה מפקיר את דמו, ומשום כך אין דמים להורגו. ובוה נבין את דברי דוד על יואב: וישם דמי מלחמה בשלום ויתן דמי מלחמה וגו' (מ"א ב, ז), כלומר: נהג בשעת שלום כבמלחמה. וכשהסתכן דוד במלחמתו עם ישיבי גשבעו אנשי דוד: לא תצא עוד אתנו למלחמה ולא תכבה את נר ישראל (ש"ב כא, יז).

ודוד עצמו מעמיד את הנפילה במלחמה בצד מיתה בדרך הטבע: כי אם ה' יגפנו או יומו יבא ומת או במלחמה ירד ונספה (ש"א ב, י).
 הכופר (ידובר עליו להלן) הניתן בשעת המפקד, שקודם ליציאה למלחמה, מגן על יוצאי הצבא. אך את הכופר הזה אפשר לתת גם אחרי המלחמה. וכך אומרים „הפקודים אשר לאלפי הצבא“ שנשלחו להלחם ולנקום נקמת ה' במדין: עבדיך נשאו את ראש אנשי המלחמה אשר בידינו ולא נפקד ממנו איש. ונקרב את קרבן ה'...²⁹ לכפר על נפשותינו לפני ה' (במ' לא, מט-ג).
 וכך מבטיח ה' לישראל (כדברי הנביא), שגם כשיעבור במקומות מסוכנים, בנהרות ובלהבות אש, אין לו לחשוש. משום ש„נתתי כפרך מצרים כוש וסבא תחתך... ואתן אדם תחתך ולאמים תחת נפשך“ (ישע' מג, ג-ד).

ח

עגלה ערופה. אם אין מוצאים את הרוצח מביאים עגלה ערופה. עריפת העגלה היא במקום זביחת הקרבן. עורפים ולא שוחטים, משום שהפעולה נעשית מחוץ למקדש.³⁰ זקני העיר הקרובה אל החלל, שיש להניח שמתוכה יצא הרוצח, ולתוכה נמלט, רוחצים את ידיהם ואומרים כנציגי העיר: „ידינו לא שפכה את הדם הזה ועינינו לא ראו“ את הרוצח (דב' כא, ז). ועל יסוד וידוי זה מתפללים עליהם „הכהנים בני לוי“: כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' (שם ח). אף כאן הכהן הוא המכפר על העם בתפלתו.

אך עריפת העגלה אינה פוטרת את הציבור מלחפש את הרוצח, „ואתה תבער הדם הנקי מקרבך“ אומרת התורה (שם ט) שאלמלא לא תעשה תבער חמת ה' עליך: ואשפך חמתי עליהם על הדם אשר שפכו על הארץ (יחז' לו, יב). כי שאר העונות יש להם תקנה בתשובה ובקשת סליחה מה שאין כן עון שפיכות דמים, שידוע עושה, שאין לה סליחה.

ט

ביסוד הדם חובה הוא רק לחיה או עוף (ויק' יז, ג: ושפך את דמו וכסהו בעפר); אבל דם בהמה בשחיטת חולין אינו טעון ביסוד (דב' יב, טז: על הארץ חשפנו כמים), כי תבהמה קנינו של האדם היא.
 מאותו טעם המכה את עבדו (הכנעני) ומת אותו יום או יומים לא יקם כי כספו הוא (שמ' כא, כא), „הא אחר שהכה“ (כלומר: אדם המכה עבד כנעני של

²⁹ וככלל כל היוצא מכלל סכנה וזבח תודה (תה' קז, כב). וארבעה צריכים להודות... (ברכ' נד, ב — ע"ס מומד קז).
³⁰ וכן עריפת פטר חמור (שמ' יג, יג: לה, כ).

אחר) אע"פ ששהת מעת לעת קודם שמת חייב³¹, כי אין זה קניינו. ההקלה בעונש אינה אפוא משום שהמוכה הוא בדרגה חברתית נמוכה, אלא משום שהמוכה הוא קניינו של המכה ודמו שלו הוא.

י

כופר. ראינו למעלה, שאין תקנה לרוצח במזיד אלא בשפיכת דמו וכסות בו את דם ההרוג. במשך הזמן ניתנה הקלה לרוצח, שיוכל לתת נפשות אחרות תחת נפשו, וגואל הדם עושה בגפשות שקיבל כאשר ישר בעיניו: המיתם או השאירם בחיים ועבדהו. הגבעונים דורשים: ינתן לנו שבעה אנשים מבני זהוקענום לה' בגבעת שאול בחיר ה' וגו' (ש"ב כא, ו). ובסעיף הראשון של חקי החתים³² אנו קוראים: כי יכה איש נפש איש או אשה בחמתו (= במזיד)³³ קבר יקברו³⁴ גם ארבע נפשות יתן אם איש או אשה ואת בית משקו יתן ערבון. לאחר מכן ניתנה הקלה אחרת, שיוכל לתת פדיון נפשו בכסף³⁵ הנקרא "כפר", כי הוא מכסה את הרוצח או את הגורם לרוצח מעיני גואל הדם או השופטים. השה דברי שמואל: ומיד מי לקחתי כפר ואעלים עיני בו (ש"א יב, ג), כלומר: עשיתי את עצמי כאילו רואה את החוטא³⁶.

התורה מתנגדת ללקיחת כופר בין מרוצח במזיד שחייב מיתה בין מרוצח בשוגג שחייב גלות: ולא תקחו כפר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות... ולא תקחו כפר לגוס³⁷ אל עיר מקלטו... (במ' לה, לא-לב).

רק בשני מקרים מסכימה התורה לתשלום ממון:

- 1) בשור מועד שהרג אדם: וגם בעליו יומת אם כפר יושט עליו (שמ' כא, כט-ל), והטעם ברור: בעל השור רק גרם לרוצח באשר לא שמר את שורו הנגח.
- 2) המכה אשה ויצאו ילדיה ולא היה אסון באשה "ענוש יענש כאשר ישית עליו וגו'" (שמ, כב). כאן גרם להפלה, למות נפשות שעדיין לא באו לאור העולם, וכן אמרו רז"ל לענין נזקין "עין תחת עין ממוין".

יא

קטורת. בדומה לתפקיד הכופר הוא תפקיד הקטורת לאחר מחלוקת קרח. העם מתלונן "על משה ועל אהרן לאמר אתם המתם את עם ה'" (במ' יו, ו), וה'

31 רש"י, ועי' מדר"י נזיקין ספ"ז 274.

32 חקי החתים, הוצ' גריסלר, לונדון 1961 סעיף 1, ועי' גם סעיפים 2, 5, ועי' דברי נויסלד בעמ' 118, 129, 134 ו' 138.

33 ההורג בשוגג או הרוצח עבד ואמה נתן שתי נפשות.

34 אף כאן חייב הרוצח לדאוג לכיסוי הדם.

35 והגבעונים אומרים: אין לנו כסף וזהב עם שאול ועם ביתו. כלומר: אין אנו רוצים לקבל כופר.

36 שכך סי' העלים עין. למשל: ואם העלם יעלימו עם הארץ את עיניהם מן האיש ההוא (ויק' כ, ד), ובפרשכם כסכם אעלים עיני מכם (ישעי' א, טו), ומשבתותי העלימו עיניהם (יחז' כב, כו), וכך סי' העלם בכל מקום. ונמצא אף "העלים און": אל העלם אוןך (איכה ג, נ), שפירושו: אל תעשה עצמך כאילו שומע.

37 = בינוני פעול של "נס" (עי' רש"י ועי' מ"ש במחקרי "שמעשי לשון במקרא המיוחדים לה", תרכ"ז שי"ט, עמ' 14, הערה 100).

אומר לכלות את העם, ולפיכך אומר משה לאהרן „קח את־המחתה ותן עליה אש מעל המזבח ושים קטרת והולך מהרה אל העדה וכפר עליהם כי יצא הקצף מלפני ה' תחל הנגף“ (שם יא).

קטורת זו לשם מה היא באה? ואם תאמר כקרבן — היכן מצינו קטורת במקום קרבן? ואם דינה כקרבן — למה לא נעשתה על מזבח הקטרת? נ"ל שקטורת זו לא באה אלא להעלות ענן־עשן שיחפה על העדה, כדי שהמשחית לא יראה אותם. בשם שבמכת בכורות, בשעה שעבר המשחית, נצטוו בני ישראל „ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר“ (שם יב, כב) ³⁸.

ודבר זה, שיש קטורת הבאה להעלות ענן־עשן לחיפוי, אנו למדים מכתוב מפורש בפרשת יום הכפורים: ונתן את הקטרת על האש לפני ה' וכסה ענן הקטרת את הכפרת אשר על העדות ולא ימות „ויק' טו, יג“. הקטרת הזאת היא להעלות ענן כדי למנוע מעיני הכהן הגדול את ראיית כבוד ה' השרוי על הכפרת, ככתוב בראש הפרשה: כי בענן אראה על הכפרת (פסוק ב'), והשם שם' כה, כב: ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת, במ' ז, פט: וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת אשר על ארון העדות מבין שני הכרובים ³⁹.

בשתי ההקטרות הללו המטרה היא העלאת עמוד־ענן לכסות על דבר מעיני הרואה: ביום הכפורים — לכסות מעיני הכהן הגדול את השכינה השרויה על הכפורת „ולא ימות“, „כי לא יראני האדם וחיו“ (שם' לג, כ), ובשעת המגפה באה הקטורת לכסות (= לכפר) על העדה מעיני המשחית הנוגף בעם, ולפיכך עומד אהרן „בית המתים ובין החיים“, ומכיון שנוצר עמדה ענן שחיפה על החיים „ותעצר המגפה“, אף „לכפר“ זה פירושו אפוא: לכסות.

יב

ולבסוף נפרש פעל „כפר“ הבא בקשר לברית. קראנו בישע' (כח, טו, יח): כי אמרתם: כרתנו ברית את מות / ועם שאול עשינו חתה... וכפר בריתכם את מות / וחזותכם את שאול לא תקום. מה פירוש „וכפר“ זה? תרגום יונתן, ובעקבותיו גדולי מפרשינו (רש"י, ראב"ע ורד"ק) מפרשים מלשון בטול, או „השחתה והסרה“ (ראב"ע). המפרשים החדשים ⁴⁰ מתקנים „ותפר“ על־פי השימוש הרגיל, שנדבר גם עליו להלן. אין צורך בתיקון, ולפענ"ד גם „וכפר“ זה פירושו יתכסה. להבנת הדברים נדון קצת בדרכי הברית.

כשכרתו שני צדדים ברית נתנו זה לזה דבר שסימל והזכיר את הברית. דבר זה נקרא „אות הברית“ או „ברית“ סתם, ובלשון הנביא גם „חזות“ ו„חזזה“ ⁴¹. הגה כמה דוגמאות:

(1) ה' כורת ברית עם נח, שלא יביא עוד מבול לעולם, וקובע כאות הברית את הקשת (בר' ט, יד"ט), וכשיחטאו בני אדם ו„תבא מדת הדין לקטרג עליכם“

38 והשם ב"ק ס רע"ב, וביתר המסופר על רבא, שבשעת דבר היה סוגר את החלונות, ונסמך על הכתוב „כי עלה מות בחלוננו“ (ירמ' ט, כ), ע"ש.

39 והשם ת"כ נדבה ב, יב וספרי נשא נח 55'56.

40 ע"י בפירושים השונים לישע' וע"י גם במלונים החדשים.

41 ע"י רמב"ן בבר' ו, יח על גזרון המלה „ברית“, וע"י חבריו על ה„אות“ בבר' ט, יב.

(רש"י) "ונראתה הקשת בענן וזכרתי את בריתי אשר ביני וביניכם ובין כל נפש חיה בכל בשר ולא יהיה עוד המים למבול לשחת כל בשר" (שם).

(2) ה' כורת ברית עולם עם אברהם, וקובע לו אות-ברית בבשרו, היא המילה (שם יו, ט"ד).

(3) ה' כורת ברית עם ישראל וקובע לו כמה אותות נוספים על אות המילה: התפלין אות הן ליציאת מצרים (שם' יג, ט), שהיא (כלומר: יציאת מצרים) חלק מהבטחות ברית בין הבתרים. גם השבת היא אות ברית בין ה' לישראל (שם לא, טז"ו). ואף הארון, ההולך עם ישראל בנדודיו והמשמש מרכז המשכן והמקדש, אות הוא לברית זו, ולפיכך הוא נקרא "ארון ברית ה'"⁴². ולברית הזאת מתכוון המשורר, המקונן על שריפת בית המקדש, באמרו: הבט לברית וגו' (תה' עד, כ).

(4) ה' כורת ברית עם אהרן הכהן, ואות הברית הוא המלח: ברית מלח עולם היא לפני ה' לך ולזרעך אתך (במ' יח, יט), ולפיכך נצטוו הכהנים: ולא תשבית מלח ברית אלקיך מעל מנחתך על כל קרבנך תקריב מלח (ויק' ב, יג).
(5) ופינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן בקנאו את קנאת ה' וזכה לברית מיוחדת, ואות הברית הוא השלום (במ' כה, יב).

ולברית הכפולה הזאת, שכרת ה' לאהרן הכהן ולבניו פנחס, דומו הנביא מלאכי (ב, ה): בריתי היתה אתו החיים והשלום, ומתרעם על כהני דורו (ח): ואתם... שחתם ברית הלוי...⁴³.

וכך הדבר גם בבריתות שבין אדם לחברו:

(1) אברהם כורת ברית עם אבימלך, "ויקח אברהם צאן ובקר ויתן לאבימלך ויכרתו שניהם ברית" (בר' כא, כז).

(2) יעקב ולבן כורתים ברית (שם לא, מד), ואותות לברית זו משמשים המצבה והגל (שם, מה-מו). האותות הם גם העדים לקיום הברית: עד הגל הזה ועדה המצבה⁴⁴.

(3) ועל הברית שבין דוד ויהונתן מספר לנו הכתוב: ויכרת יהונתן ודוד ברית באהבתו אתו כנפשו ויתפשט יהונתן את המעיל אשר עליו ויתנחו לו דוד ומדי ועד חרבו ועד קשתו ועד חגרו (ש"א יח, ג"ד)⁴⁵. יש כאן אותות רבים וחשובים המסמלים את גודל נפשו של יונתן⁴⁶.

ויש שלאות הברית שבין שתי משפחות או בין שני שבטים או בין שתי ממלכות שימשה דבקת משפחתית, נישואים: "לא תכרת להם ברית... ולא תתחתן בהם" אומרת התורה (דב' ז, ב"ג). וכן אומרים בני יעקב לחמור ולשכם: ונתנו את בנותינו לכם זאת בנותיכם נקח לנו וישבנו אתכם והיינו לעם אחד. ולהלן (כב) בפי חמור ושכם לבני עירם: ...להיות לעם אחד. ואף נישואי בת פרעה לשלמה (מ"א ג, א) ונישואי איזבל בת אתבעל מלך צידונים לאחאב

42 במ' י, לג; יח, מד ועוד, וע' ירמ' ג, טו.

43 ע"י מ"ש על זה במאמרי "כינויו של הנשיא (המלך) במקרא", תרביץ שט"ו.

עמ' 4, הע' 33.

44 ואולי גם המצבה, שהקים יעקב בבית אל (בר' כח, יח), היתה לאות לברית.

45 והשדה גם להלן כ, כג, מב.

46 ומנהג רחוק גם היום, ביתור בין ילדים, להחליף בגד או כובע לאות ידידות.

(שם טז, לא) ועתליה בת עמרי ליהורם בן יהושפט (מ"ב ח, כז) היו אות לברית שבין שלמה לפרעה, בין עמרי ואתבעל ובין יהודה וישראל.

והנישואים הם בעיקרם ברית בין האיש והאשה, וה' הוא העד בין האיש ובין אשת בריתו: כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך... והיא חברתך ואשת בריתך (מלאכי ב, יד), וכן אומר ה' לירושלם: ואשבֹע לך ואבוא בברית אתך נאם ה' אלקים (יחזקאל טז, ח), ומשבטל קנין האשה בישראל, והאיש מקדש את האשה בטבעת — כלום אין טבעת זו משמשת לאות לזוג על הברית שביניהם⁴⁷, ואולי (ז) אף הטבעת שמסר המלך למשנה (פרעה ליוסף, בר' מא, מב, אחשורוש להמן, אס' ג, י) שימשה אות לברית שביניהם.

ויש שחיוקו את הברית בדם⁴⁸: ויאמר הנה דם הברית אשר כרת ה' עמכם על כל הדברים (שמ' כד, ח), והשזה זכ' ט, יא: גם את בדם בריתך. וג"ל, שגם התנאי שהעמיד נחש העמוני לאנשי יבש גלעד: „בזאת אכרות לכם בנקור לכם כל עין ימין“ (ש"א יא, ב) הוא קביעת אות בגופם, אות לברית, שאותה ביקשו בני יבש „כרת־לנו ברית ונעבדך“ (שם א). והטלת מומים כאות לעבדות היתה מצויה בימי קדם⁴⁹.

ועתה נגש להבנתם של דברי הנביא ישעיהו. העם מתפאר, שכרת ברית עם מות ועם שאול⁵⁰ ושמו להם אות חזות לברית, והנביא אומר להם, שאות הברית יכוסה והחזות לא תקום, ומכיון שהמות והשאול לא יראו את אות הברית לא יפלו אותם לטובה, אלא „שוט שוטף כי יעבר והייתם לו למרמס, מדי עברו יקח אתכם“ (ישע' כח, יח"ט).

אגב, גם „הפר ברית“ הרגיל יש לפרשו: פורר את אות הברית, ואכמ"ל.

סיכום

ביררנו את דרכי הסליחה והכפרה בעבירות שבין אדם למקום, את תיקון החטא שבין אדם לחבירו בממונות, בחבלות ובנזקים, את גודל עון שפיכות דמים במזיד, שאין לו בפרה אלא במות הרוצח. עסקנו גם בהגדרת הכופר ותולדותיו ובכפרת הקטורת. נגענו בענין המקלט, עגלה ערופה וכימיו הדם. ביררנו ענין רצח בשגגה, ירידה למלחמה והריגת עבד (כנעני). ביררנו את ענין אות הברית וכיסויו והפרתו, ע"י כך פירשנו כמה פסוקים קשים: וכפר אדמתו עמו, כי ביום הזה יכפר עליכם, כפר לעמך ישראל וכיוצא, וכפר בריתכם את מות.

נספח

כדאי להביא כאן את התרגומים השונים שבתרגום השבעים ל"כפר" ו"כפר". הפעל "כפר" מתורגם עפ"ר ב- ἐξλάσσειν. בתה' (סה, ג ועוד) ב- ἱλάσσεσθαι וכן מתרגמים ב- αἰσθάνειν (שמ' כט, לו, לי) = טהר, ἐκαθαρίζειν (דב' לב, מג), περικαθαρίζειν (ישע' ו, ז), ἀποκαθαίρειν.

47 וכשנים האחרונות נתפשט מנהג, שגם הכלה נותנת טבעת לחתן, כמובן שלא

בשעת הקידושין. 48 כתחלה בדם שני הצדדים ואח"כ בדם הקרבן.

49 השהה למשל רציפת עבד שברח — לפי חוקי המורכני.

50 השהה מדרש תו"ל באיכ"ר (פ"ב ו) ל"חלל ממלכה ושרידה" (איכה ב, ב), והביאו

גם רש"י שם.

(מש' טז, ו) καθαρός γίγνεσθαι (ישע' מז, יא) ἁγιάζειν (שמ' כט, לג, לו) ἀφαιρεῖν (ישע' כז, ט) ἀπαλείφειν (דני' ט, כד, שבועים ותיאודוטיח), ἀφίεναι או ἀφίειν שבו מתרגמים הם גם „חלל“ ו„סלח“, ἴλεως (דב' כא, ח) שבו מתרגמים הם גם „סלח“, ἀθροῦν (ירמ' יח, כג) שבו רגילים הם לתרגם „גקה“.

השם „כופר“ מתרגמים הם כרגיל ב- λύτρον, תרגום של פדיון וגאולה, ἐξίλασμα (ש"א יב, גו תה' מט, ז) περιεκάθαρμα (מש' כא, יח) ἀλλαγμα (ישע' מג, גו עמוס ה, יב [בכ"י אחד נמצא הנוסח: ἀντάλλαγμα]), שבו מתרגמים הם „מחיר“ ו„תמורה“. באיוב לג, כד שונה תרגום השבעים בפסוק, והמתרגם כתב במקום „כפר“ ὥσπερ ἀλοιφήν ἐπὶ τοῖχου = כטיח על קיר. בשום מקום לא תירגמו אפוא השבעים מלשון כיסוי!

חוספת

לעמ' 107 שורה 6 מטה

והשנה מדרש תהלים לד א (בוכר עמ' 246): "ואחיו של גלית שומר ראשו של מלך היה ועדיין לא נסתפג דמו של גלית ואתה הולך אצלו?!"

כינויו של הנשיא (המלך) במקרא*

הזכרת שמות במקרא, אם בפי המספר או בפנייה אל האדם, מציגה לפנינו כמה בעיות. למשל, פנייה לאדם בהכפלת שמו, שהיא "לשון חבה ולשון זירון", כהגדרתם הנכונה של חז"ל¹, אינה דומה לקריאת אדם בשם אביו בלבד, מבלי להזכיר את שמו הפרטי, שהיא לגנאי ולבוז², כהרגשתם הדקה של חז"ל³.

בשורות הבאות רצוני לעמוד על פרט אחד של הכינוי. ידוע המנהג לכנות אדם על שם עמו (Ethnicon), ארצו ועירו, רק אם הוא בא (לעבור או לגור) בין עם אחר, בארץ אחרת או בעיר אחרת. או אם התגורר זמן מה בין עם אחר או בארץ אחרת ואח"כ שב לעמו ולארצו⁴. כך הגוהג גם במקרא: אחיתופל מכונה "הגילוני" בחצר המלך בירושלים, ירמיהו הנביא נתכנה "הענתותי" בהינבאו בירושלים, משה נקרא "איש מצרי" (ע"פ תלבושתו ולשונו⁵) בהיותו במדין, יוסף נקרא "איש עברי" בבית פוטיפר במצרים, וכיוצא בזה הרבה; אבל בגילה עצמה לא קראו לאחיתופל "הגילוני", כשם שלא קראו לירמיהו בענתות עירו בשם "הענתותי". דואג נקרא "אדומי" משום שבא מאדום והתגורר בתוך ישראל⁶. מנהג זה נמשך גם בספרות התלמודית: ר' יוסי הגלילי (בישיבות הדרום), ר' נתן הבבלי (בישיבות ארץ-ישראל) ונחום המדי (בארץ-ישראל), וכיו"ב הרבה.

אבל יש במקרא מקרים רבים שבהם נזכר אדם בכינוי עמו או ארצו גם כשהוא יושב בתוך עמו וארצו. כינוי זה במקרים אלו אינו אפוא Ethnicon. אם כן מדוע נתכנה בשם

(*) זכרון למורי ר' דוד גלין ז"ל, נשיאו הראשון של הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ ישראל, למלאת שלש שנים לפטירתו.

1) "משה משה" (שם' ג ד) אברהם אברהם (בר' כב יא) יעקב יעקב (בר' מו ב) שמואל שמואל (ש"א ג י) לשון חבה ולשון זירון" (ת"כ נדבה סוף פרשה א', חוס' ברכ' ספ"א). אגב, כולם — כפי ה' או מלאך ה'.
2) כך בפי שאול: בן ישי (ש"א כ כז ואילך, ועי' גם ש"ב כ א, מ"א יב טו; אבל יחזקאל, בתשובתו לאביו, קורא לו "דור"), בן-אחיתוב (ש"א כב יב). וכן "בני צרויה" בפי דוד בשעת כעסו (למשל ש"ב יס כג).
וכן בפי ישעיה: בן רמליהו, בן טבאל (ישע' ז ד-ו). ועי' דברי מורי מ. צ. טגל בפי' לשמואל (הוצאת כחנא, ורשה תרס"ב, ש"א י יא), אלא ששם נראה יותר פירושו השני "שההרגשה בשאלה זו היא על שם קיש: וכי לאיש ורשה תרס"ב, ש"א י יא), אלא ששם נראה יותר פירושו השני "שההרגשה בשאלה זו היא על שם קיש: וכי לאיש בקיש יחיה בן מתנבא?". למנוג זה מכוונים לס"ד דברי איוב (ל ח) בני בלי שם, כלומר בני אנשים סמלים (= גבל, בראש הטסק), שלא היו מזכירים את שמותיהם הפרטיים. לזה יש לחשוש את המנהג בימי התנאים לקרוא לחלמיר לס"ג שנטמך בשם אביו בלבד "בן זכאי" (סנהד' רפ"ה, בבלי מא א) [ועי' חוס' מרח מ"ג ח: בן זכאי לכשאפנה לך, ועי' שבת לד א: בן זכאי (ס"א: בן עזאי), בן יוחאי], בן בתירא (תענ' ג א). וכן: בן זומא, בן עזאי (אבות רס"ד, ועי' רע"ב שם).

3) סוטה לת א: אמר להו ("כלב") וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם, סברי בגנותיה [דמשה] קא מיסתעי אישתלק. וכן סוגה זמרי בן סלוא אל משה: בן עמרם זו אסורה או מותרת (סנה' פב סע"א). וחשוה גם פניית חזקיהו לישעיהו: בן אמוץ כלה נבואתך וצא (ברכ' י סע"א). בדורות אחרונים לא הרגש הגנאי בקריאה "בן עמרם" ולא ב"בר יוחאי" ובספרות המאוחרת נעשו לתוארי כבוד.

4) ודבר זה נהוג עד היום במזרח. למשל בן רמאללה הגוסס לאמריקה נקרא בחזירתו "אל-אמריקני". יתרוי מפרס שנטע לצפת וחזר נתכנה "צפתי". וזהו הטעם לכינוי "ארמי" ליעקב אבינו (דב' כו ה: ארמי אבד אבי). ואולי בדרך זו אפשר ליישב את הסתירה שבין ש"ב ודח"א בכינויו של יתר, אביו של עמשא. בש"ב (יו כח) נקרא: יתר (בסיום ארמי) הישראלי, ובדח"א (ב יז) נקרא: יתר הישמעאלי. אולי נר בין הישמעאליים ושם כינוהו "הישראלי", וכשתור משם אל ישראל עמו כינוהו בשם "הישמעאלי": אבל גם כינוי הראשון, "הישראלי", לא זו ממקומו.

5) ותרבה מעבדיו, שריו וגבוריו של דוד היו גרים בני עם אחר, ארץ אחרת או עיר אחרת.

זהו כדי לענות על שאלה זו נעמוד על כמה מן השמות הללו, ביחוד באותם המקומות, שמהם נוכל לברר מה בא לציין הכינוי הזה. נסדר בראשונה את המקומות הברורים, ואחריהם — את המקומות, שהמסקנא היוצאת מתוכם אינה מבוססת די צרכה.

(א) בדה"ב יד ח מסופר: "ויצא אליהם זרח הכושי בחיל אלף אלפים ומרכבות שלש מאות וגו' ויצא אסא לפניו ויערכו מלחמה", ואח"כ מסופר שם על מפלת הכושים. שורח זה לא היה אלא מלך הכושים לית מאן דפליג.

(ב) בש"א יא א נאמר: "ויעל נחש העמוני ויתן על-יבש גלעד ויאמרו כל-אנשי יבש אל נחש כרת-לנו ברית ונעבדך". מן הכתוב יוצא ברור שנחש זה היה מלך בני עמון, וכן מפורש להלן (יב יב): ותראו כי נחש מלך בני עמון בא עליכם; וכן תירגם יונתן כאן: נחש מלכא דבני עמון. נחש זה הוא נחש מלך בני עמון, שבמותו שלח דוד לנחם את בנו חנון⁶. גם הלשונות "כרת לנו ברית" ו"נעבדך" מסייעים לכך. כי מי כורת ברית? בכל המקרא אנו מוצאים כריתת ברית בין ה' לעמו, בין מלך למלך, בין עם לעם אחר, השווה לו בכוחו או תקיף ממנו⁷ (באופן שהאחד השתעבד לשני, כמו בענייננו, וכן בגבעונים⁸). כריתת ברית בין שני אנשים אנו מוצאים רק בין יהונתן ודוד; אבל גם הם מנהיגים: יהונתן — יורש כסא המלוכה ודוד — המלך המשיח. אף כאן מבקשים אנשי יבש לכרות ברית עם המלך, ואת מי עובדים אם לא את המלך?
(ג) ארונה נקרא "היבוסי" (ש"ב כד טז, יח), אע"פ שישב בתוך יבוס, משום שהיה מלך ליבוסיים, שנכנעו לדוד והעלו לו מס (או מנחה) ונשארו יושבים במקומם⁹, וזהו שאמר הכתוב: "הכל נתן ארונה המלך למלך" (עי' רש"י ורד"ק), וכל תיקוני המפרשים החדשים¹⁰ הם ללא צורך.

(ד) יפתח הגלעדי נקרא בכינויו זה בתוך גלעד עצמה, משום שזקני גלעד שמו "אותו עליהם לראש ולקצין" (שופ' יא יא), והוא הדין בכינוייהם של השופטים: יאיר הגלעדי, אילון הזבולני ואהוד בן גרא בן הימיני (שופ' יג; יב יא; ג טו)¹¹. כל אחד מהם היה בתחילה ראש וקצין לשבטו, ואח"כ (אחרי התשועה שעשה¹²) נעשה לשופט (מנהיג) גם לשבטים השכנים¹².

(ה) חמור החוי נקרא בכינויו זה גם בתוך יושבי עירו (בר' לד ב), גם הם חוים¹³,

(6) אמנם בש"ב י א נאמר סתם: ויהי אחרי כן וימת מלך בני עמון, אבל בהקבלה שבדה"א יס א) מסופר: וימת נחש מלך בני עמון.

(7) יהושע כורת ברית עם הגבעונים (יהושע ט טו), המלך דוד כורת ברית עם אבנר שר הצבא (ש"ב ג יג) ועם כל זקני ישראל (ש"ב ה ג), שלמה כורת ברית עם חירם מלך צור (מ"א ה כו).

(8) הם אומרים ליהושע ולאישי ישראל (יהו' ט יא): עבדיכם אנחנו ועתה כרתו לנו ברית, ממש כלשון שמצאנו בפי בני ישראל בבקשתם מאת נחש מלך בני עמון. וחשבה גם איוב מ כח: היכרת ברית עמך תתנו לעבד עולם.

(9) בזכ' ט ז נזכר "יבוסי" מקביל ל"יהודה" (והיא כאלף ביהודה ועקרון כיבוסי), ע"ש.

(10) השווה למשל מ. צ. סגל, בפי' לספר שמואל, חוצאת כחנא.

(11) ועי' דה"א יא מב: עדינא בן שיזא הראובני ראש לראובני.

(12) ואולי גם ברזלי הגלעדי היה ראש לבני גלעד?

(13) מש"ב כד ז אנו למדים שהחיים ישבו בין מבצר צור ובין נגב יהודה. מיהושע ט יז יוצא שהחיים ישבו גם בגבעון, כמירה, בארות וקרית יערים. מושבם העיקרי (ז) של החיים היה בסביבות הר הרמון (יהו' יא ג) וחר הלכנו (שופ' ג ג). משום כך יכלו הגבעונים לתרחיק את עדהם ולומר: "מארץ רחוקה מאד באו עבדיך" (יהו' ט ט). ויש מי שאומר שהחוי שם בולל הוא ליושבי הכפרים, ועי' אנציקלופדיא יודאיקא (תגרמנית) בערך Chiwwater.

משום שהיה "גִּישָׁא הָאֶרֶץ" (כעדות הכתוב) והיה מייסד העיר. כפי שיוצא מן בראשית 14 ומן שופטים 15. וגם מן המסופר אח"כ, ש"כָּל יְצֵאי שַׁעַר עִירוֹ שָׁמְעוּ לוֹ וְנִימְלוּ, יוֹצֵא שֶׁהָיָה נָשִׂיא הַשֶּׁבֶט.

(ו) גם אברהם אבינו נקרא פעם אחת בשם "אברהם העברי" (בר' יג), אע"פ שהוא בארץ, שבה כבר היו הרבה שבטים עברים ובמשך הזמן גם נקראה "ארץ העברים" 16. אלא שאברהם היה נשיא העברים בארץ, והפליט (גם הוא עברי) 17 בא אל הנשיא לבקש עזרה לבן-שבטו ושאר בשרו לוט. ודברי בני חת, שאומרים לו "נשיא אלקים אתה בתוכנו" (בר' כג ו), אינם אפוא מליצה בעלמא מפני הכבוד, אלא ציון עובדא 18. גם הלשון "והם בעלי ברית אברהם" שבכתובנו 19 מוכיח שאברהם היה מנהיג ונשיא, וכמוהו היה גם "ממרא האמורי", והברית היתה אפוא בין שני שבטים, העברי והאמורי (עי' לעיף).

(ז) מרדכי נקרא במגלת אסתר "היהודי" לא רק בפי המן (ה יג) ואחשוורוש (ו י), אלא גם בפי המחבר (ח ז, ט כט, לא), ובשלש המקומות עם "אסתר המלכה". "היהודי" מקביל אפוא ל"המלכה". מרדכי היה אפוא ראש (ראש גולה) 20 ליהודים, ונראה (גולה) היה בכוחו לכנוס את כל היהודים שבשושן ולגזור עליהם תענית (אס' ד טו). ובוה נבין גם את הביטוי "עם מרדכי" (אס' ג ו). נמצא במקרא: עם ה', עם יהודה, עם ישראל, עם ירושלם, עם כנען; אבל לא מצאנו "עם" נסמך לשם איש פרטי אלא כאן.

(ח) במ"א יא יד נזכר הדד האדמי, שהיה יורש כסא המלוכה ("מורע המלך הוא באדום", ובפינו נאמר: "ויברח אדד הוא ואנשים אדמיים מעבדי אביו", א"כ אביו היה המלך) וברח אל פרעה מלך מצרים, ואח"כ כששמע שמת דוד, ביקש מפרעה שישלחהו אל ארצו, ובוודאי מלך שם (כמו רזון בן אלידע, הנזכר שם בפכ"ג, שמלך על ארם).

(ט) ישי אבי דוד נקרא בש"א (טו א, יח, יז נח) בשם "ישי בית הלחמי" 21, אע"פ שהוא יושב בבית לחם ושמואל בא אליו לבית לחם; אלא שישי היה ראש העיר (או נשיא בית פרץ 22). ועוד, כמה אישים מרשימת היחס שבסוף מגלת רות מנהיגים היו: נחשון בן עמינדב — נשיא מטה יהודה (במ' ב ג), שלמה — אבי בית לחם (דה"א ב נא), בועז היה כנראה ראש בית לחם, שהכל נשמעים לו, כפי שיוצא מפרק ד' 23. ולפי חז"ל 24 הוא בועז הוא אבצן מבית לחם (שופ' יב ח).

14) לג יט: ויקן את חלקת השדה אשר נטה שם אהלו מיד בני חמור אבי שכם.

15) ט כה: עבדו את אנשי חמור אבי שכם.

16) בר' מ טו: כי גִּבְרָה גִּבְרָתִי מֵאַרְץ הָעִבְרִים. ועי' דבר' ב. יעקב בפירושו לבראשית עמ' 739.

17) לפי חז"ל הוא עוג (גדה טא סע"א), ועוג אמורי היה (בעלי ברית אברהם!).

18) וכוונתם לומר: נשיא אלקים אתה לא רק לעברים, אלא גם בתוכנו.

19) וכן נמצא את אברהם כורת ברית עם אבימלך מלך מלשטים (בר' כא כו).

20) י ג: כי מרדכי היהודי וגו' וגדול ליהודים וגו'. ואולי משום כך מייחסו הכתוב כמה דורות

עד קיש אבי שואל (המלך הראשון בישראל). והשוה גם את מגלת היחס של שואל עצמו (ש"א ט א) ושל דוד

(בסוף רות); אבל שאלת היחס חמשולש והארוך דורשת בירור מיוחד.

21) רק ביו יב כתוב: ודוד בן איש אפרתי הזה מבית לחם יהודה ושמו ישי. לא נאמר כאן "בית הלחמי",

משום שהשם ישי בא אח"כ. אבל מסוק זה קשה הוא ואומר: "פרשני!".

22) שמרנסון היה כנראה בבית לחם. הוקנים אומרים לבעז (ד יב): ויהי ביתך בבית פרץ.

23) הוא אומר לגואל: "טורה שבה פח פלוני אלמוני" (ס"א) ויסר וישב. וכן לוקח הוא עשרה זקנים ואומר

להם "שבנו פח" (ס"ב) וישבו.

24) גבא בתרא צא א.

(י) וכן בש"א ויד נזכר יהושע בית השמשי בבית שמש; "והעגלה באה אל שדה יהושע בית השמשי ותעמד שם". נראה שיהושע זה היה ראש הכפר, ומשום כך היתה בחלקתו האבן הגדולה ששימשה מזבח. השוה להלן (יד לג-לה) את דברי שאול המלך: גלו אלי היום אבן גדולה... וישחטו שם.

(יא) ורק על יסוד הנחה זו נבין את דברי הכתוב בשמות ד יד. ה' אומר למשה: "הלא אהרן אחיך הלוי ידעתי כי דבר ידבר הוא וגם הנה הוא יצא לקראתך וראך ושמח בלבבו". לכאורה מיותר כאן הכינוי "הלוי", כי ה' מדבר עם משה, ו"אהרן אחיך" דיו. כל המפרשים החדשים, ביחוד בעלי שיטת ה"מקורות", מתחבטים בו, מציינים אותו כתוספת-גליון⁽²⁵⁾ ומתפלפלים בו⁽²⁶⁾. גם פירושי מפרשינו דחוקים⁽²⁷⁾. גם חז"ל דרשו את הכתוב⁽²⁸⁾. אבל פשוטו של כתוב הוא לפ"ד שאהרן היה נשיא שבט הלוי⁽²⁹⁾. וה' אומר למשה: הלא אהרן אחיך נשיא שבט הלוי הוא, ידעתי שגם הוא יכול לדבר לפני פרעה ויכול למלא שליחות זו, אבל הוא לא רק שאינו מקנא בך, אלא גם ישמח לקראתך, שמחה אמיתית, שמחה שבלב. וראיה לכך שאהרן היה נשיא שבט הלוי, שהרי אחרי שנבחר להיות כהן גדול, עברה משרת נשיאות שבט-הלוי לאלעזר בנו הגדול (אחרי נדב ואביהוא שמתו). שכן מפורש (במ' ג לב): "ונשיא נשיאי הלוי אלעזר בן אהרן הכהן"⁽³⁰⁾. גם נישואיו של אהרן מסייעים לכך. אהרן (בן נשיא השבט⁽³¹⁾) נושא את אלישבע בת עמינדב אחות נחשון (שמ' ו כג), שהיה נשיא שבט יהודה⁽³²⁾.

ובמקום אחר מפורש שאהרן היה נשיא שבט הלוי. אחרי מעשה קרח והנגף בעם ותלונת העם, אומר ה' למשה שיקח מאת בני ישראל "מטה מטה לבית אב מאת כל נשיאיהם לבית אבותם שנים עשר מטות איש את שמו תכתב על מטהו. ואת שם אהרן תכתב על מטה לוי כי מטה אחד לראש בית אבותם" (במ' יז יז-יח). כלומר אע"פ ששבט הלוי נחלק לשני בתים: בית כהונה ובית לוי, בכ"ז למטה אחד הם נחשבים⁽³³⁾, ואהרן הוא נשיא השבט.

(25) עי' למשל דברי B. Baentsch בסמיוזו Handkommentar zum alten Testament, גייטגן, 1905, עמ' 29. והערתו של הולצינגר ב"Die Heilige Schrift des alten Testament", טובינגן, 1922, ח"א עמ' 104 הע' ב. וכן ס. הייניש בסמיוזו Das Buch Exodus, בון, 1934, תושב את המלה "הלוי" לתוספת גליון ובתרגומו מכניסה בסוגריים מרובעים.

(26) עי' למשל ס' של כתנא (קירב תרע"ג).

(27) ראב"ע למשל כותב: וטעם הלוי שכן היה נודע בישראל הנביא הלוי. כי היו בהם אחרים ששמו כשמו, ועי' גם דברי ספורנו.

(28) שמ"ר ג כא (ועי' רש"י): ראוי היית להיות כהן והוא לוי ולפי שאחזק מסרב על דברי תהיה אתה לוי והוא כהן.

(29) והשוה דה"ב לא יב: ועליהם נגיד כונניהו הלוי = דה"א טו כב: וכונניהו שר הלויים במשא (ועי' סכ"ו).

(30) השוה גם דה"א ט כ: ומינחם בן אלעזר נגיד היה עליהם וגו'.

(31) השוה דברי חז"ל: עמרם גדול הדור היה (סוטה יב א).

(32) יש כאן סמל לקשר ולגבית שבין הכהונה והמלוכה. וכן יחידע הכהן הגדול (עי' לחלן) נושא את יתושבעת בת המלך יחורם (דה"ב כב יא). השוה גם נחמ' יג כח: ומבני יוידע בן אלישיב הכהן הגדול התן לסנבלט החלני (עי' עליר לחלן).

(33) כך פירשו כבר מפרשינו: רש"י, רשב"ם, רמב"ן ועוד. ואם הנהתנו זו נכונות הרי פירושם של חז"ל (ח"כ שמיני, מלואים ל"ז) שדברי מלאכי (ב ד"ח) הם על אהרן הוא פשוטו של כתוב ולא מדרשו.

(יב) ועל פי זה יובנו לנו יותר דברי הכתוב בבר' כג י: "ויען עפרון החתי" 34. מה טעם נתכנה בשם זה? הרי הוא יושב בתוך בני שבטו, בתוך בני חת. הרי אומר אין זה אלא כינוי של כבוד. וזו ראייה נוספת למה שהסקתי במאמרי "קניית מערת המכפלה" 35 מתוך הלשון "בתוך בני חת", שעפרון היה נשיאם של בני חת.

ועכשיו נעבור לדון בכמה מקומות אחרים שהמסקנא מתוכם לא תהא מבוססת למדי: (יג) נבות היזרעאלי נקרא בשם זה בהיותו ביזרעאל 36, משום שהיה ראש העיר (או ראש מועצת הזקנים?), ובכל אסיפה וצום ישב בראש הזקנים, ועל כן לא נתעורר בלבו שום חשד כשהושיבוהו בראש.

(יד) גם טוביה העבד העמוני וגשם הערבי (נחמ' ג יט), שהתנגדו לבנין הבית ורצו לעלות ולהלחם בירושלם (שם ד ב), היו נשיאים בעמון ובערב, הנזכרים באותו ענין. ונראה שגם שותפם סנבלט החורוני היה ראש העיר (או המחוז?) בית חורון. 36א מו) נ"ל שגם לבן היה נשיא בארם, ועל כן מוסיף לו הכתוב תואר "הארמי" 37, גם במקום שלכאורה הוא מיותר. למשל בבר' כה כ אומר הכתוב: "בקחתו את רבקה בת בתואל הארמי מפדן ארם אחות לבן הארמי לו לאשה". "הארמי" בפעם השניה מיותר 38, אחרי שכבר ציין הכתוב "הארמי" 39 בשם אביה והוסיף "מפדן ארם". על כרחך אתה אומר שלפנינו כינוי של ראשות 40. גם הלשון "ויאסף לבן את כל אנשי המקום" 41 (בר' כט כב) מעיד על מנהיגות. כי מי אוסף את כל העיר או את כל העם? סיחון (במ' כא כג, שופ' יא כ), יהושע (יהו' כד א), דוד (ש"ב יב כט, דה"א יט יז), יאשיהו (דה"ב לד כט), ועוד. אמור מעתה שגם לבן היה ראש (עיר או שבט); ועל כן התייחסה רבקה גם בו, אחרי שכבר ייחסה הכתוב באביה 42. גם כריתת הברית עם יעקב מעידה על ראשות (עי' לעיל). גם התגלות ה' אליו (לא כד) מוכיחה על מנהיגות. שכן ה' נראה אל כהן, אל נביא, אל נשיא או אל מלך (ואכמ"ל). מו) גם שמעי בן גרא "ממשפחת בית שאול" (ש"ב טז ה) הנקרא "בן הימיני" (יט יז)

34) וכך הוא נקרא בכמה מקומות להלן: כה ט, מט ל, נ יג. 35) תרביץ שנה י"ד עמ' 15. 36) מ"א כא א: כרם היה לנבות היזרעאלי אשר ביזרעאל. "אשר ביזרעאל" נמשך לנבות. אילו נמשך לכרם היה צ"ל "ביזרעאל" (בלי "אשר").

36א) ועי' ב. מייזלר, בית טוביה, תרביץ שנה י"ב, עמ' 115. ועי' שם פירוש "העבד". 37) הכינוי "ארמי" נמצא עוד ליעקב (עי' לעיל הע' 4), במי ביהוי על נעמן: השך אדוני את נעמן הארמי חזת (מ"ב ה כ), ואין זה אלא לשון גנאי (השוה ש"א יז כו ואילך: המלשתי הערל הזה, שמ' לב א: כי זה משה חאיש, ועי' איוב יד ג: אף על זה מקחת עיניך; בניגוד לזה עי' מ"ב ד יב, כה, לו). נמצא עוד: מילגשו הארמיה. 38) וכן מיותר לכאורה גם בסכ"ח ה: וילך פדגה ארם אל לבן בן בתואל הארמי. 39) כאן הוא Ethnicon, שכן הדרך בבראשית לציין בנישואי חערובת את עמו ושבטו של אבי האשה (בר' כו לד, לו ב, והשוה שם טז ג, לה ב).

40) ועי' גם דברי מדרש המובאים בילקוט בראשית ר' ק"ט: שהוא ("בתואל") היה מלך בארם נהרים. 41) אגב, הביטוי "אנשי המקום" נמצא עוד בספר בראשית (כו ז, לה כא, כב) ופעם אחת בס' שופטים (יט טז), המושפע מן התורה (סיפור זה, מילגש בגבעה, מושפע מסיפור הסיכת סדום; ועי' בע"ה במקום אחר). 42) השוה לזה: אלישבע בת עמינדב אחות נחשון (שמ' ו כג), מחלת בת ישמעאל בן אברהם אחות נביות (בר' כה ט), בשמת בת ישמעאל אחות נביות (בר' לו ג), והשוה גם דה"ב כב יא: ותסתירו יהושבעת בת המלך יהורם אשת יהוידע הכהן כי היא היתה אחות אחזיהו. ובזה נבין גם את פשוטו של הכתוב: ותקח מרים הנביאה אחות אהרן (שמ' טו כ), שכן אהרן היה נשיא השבט (עי' לעיל).

נִלְּ שֶׁהִיָּה נָשִׂיא בְּנִימִין (מתחלה ראש משפחת גראז). ובשהוא בא לִפְנֵי דוד אחרי המרד "אלף איש עמו" (43) (שם). ואין ספק שהשפעתו היתה גדולה על בני שבטו וגם על כל "בית יוסף" (עי' יט כא). ומשום כך נהג דוד אתו בסלחנות רבה. ומאותו טעם מצווה שלמה שיבנה לו בית בירושלם ולא יצא "אנה ואנה". ואין זה מקרה שאחרי שהכתוב במ"א פ"ב מספר את סופם של המערערים על בית דוד, ששמעי היה כח מתנגד חשוב, כמו אדוניה (הטוען נכונה ביד שלמה). מכאן אתה למד ששמעי היה כח מתנגד חשוב, כמו אדוניה (הטוען לכסא המלוכה). אביתר (כהנו של אדוניה) ויואב (שר צבאו, שכנראה היה אחד מממליכיו).

(יו) תוארו של הכהן הגדול. בדרך עבודתי בנושא מחקרי זה באתי לידי מסקנא מעניינת בשימוש התואר "הכהן": כל אדם הנזכר בשמו הפרטי (בלי לייחסו באביו) ואחרי התואר "הכהן" היה כהן גדול: אהרן הכהן, אלעזר הכהן (44), עלי הכהן, אחימלך הכהן (45), אביתר הכהן, צדוק הכהן, יהוידע הכהן (46), עזריהו הכהן (47), אוריה הכהן (48), חלקיה הכהן (49). וכל כהן הנזכר בשמו ובשם אביו (ואחרי התואר "הכהן") לא היה אלא כהן הדיוט: איתמר בן אהרן הכהן, פינחס בן אלעזר הכהן (50), עזריהו בן צדוק הכהן, פשחור בן אמר הכהן, יחזקאל בן בוזי הכהן, זכריה בן יהוידע הכהן. האבות – יש מהם שנזכרו במקום אחר ככהנים גדולים ויש שלא נזכרו (50).

(43) ו"אלף" זה מזכיר לנו את פירושה השני של המלה, "משמחה", וראש אלף = נשיא (השנה במ' א טו: נשיאי מטרות אבותם ראשי אלפי ישראל). ואין זה מקרה שגם "ציבא נער בית שאול" נצטרף לשמעי (ושלא כפירוש מ. צ. סגל במי' לשמואל, הוצאת כהנא). אלא משום שאחרי מות שאול ובניו היה שמעי מנהיג השבט. (44) לפני רתמתו לכהן גדול נקרא: אלעזר בן אהרן הכהן (במ' ג לב, ד טו, יז ב). רק פ"א נמצא "אלעזר בן אהרן הכהן" גם לאחר התמנותו – במנין העם (במ' כו א). אבל בסמוך שם (פ"ג) ובסוף הפרשה נקרא "אלעזר הכהן", במי' נקרא "אלעזר בן אהרן הכהן" ופ"א נחקצר: אלעזר הכהן. מעניין שבפרשת פרה (במ' מי"ט) נזכר תמיד "אלעזר הכהן". ותז"ל לימדנו שפרה זו נעשתה בסגן (ספרי חקת קכג 153, ועי' ס"ו 302). אבל אפשר שאלעזר שימש בכהונה גדולה בחיי אביו וגם פרה זו נעשתה אמוא ככהן גדול כשאר הפרות (כדעה ר"מ פרה פ"ג מ"ה). ושם לב שאע"פ שהדיבר היה למשה ולאחר נאמר את"כ: דבר אל בני ישראל ויקחו אליך (השנה ויק' כד ב, ועי' שמ' כו ב). אחרי "אל משה ואל אהרן" נמצא תמיד רק "דברו" (שמ' יב א, ויק' יא א, טו א). אמנם למי חז"ל נאמרה פרשה זו ביום שחוקם בו המשכן (גיטין ס' רע"ב); אבל למי שטוטו של כחוב סמוך לכניסתם לארץ נאמרה. ומעניין שיוספוס בקדמוניות (ס"ד ד' ו') מקדים את מותה של מרים למעשה הפרה (ולפי דבריו נשחטה הפרה בידי הכהן הגדול). ואולי "ואל אהרן" מפני הכבוד נאמר (השנה במ' ג לט, נקוד על "ואהרן"). ויש לציין שגם חלשון "זאת חקת התורה" נמצא רק עור פ"א – במי' אלעזר (במ' לא כא).

(45) ש"א כא ב"ג: במכ"ב ט במי' דואג: אחימלך בן אחיטוב (בלי "הכהן") – לשון של גנאי (ובבביון גדול יותר סונה אליו שאול, לעיל הע' 2), ועל פי זה אומר המספר להלן: אחימלך בן אחיטוב הכהן.

(46) ברח"ב כד ו: ויקרא תמלך ליהוידע הראש (= הכהן הראש, עי' להלן).

(47) בימי עזריהו, רח"ב כו יז (במ"כ נקרא "כהן הראש", עי' להלן).

(48) בימי אחז, מ"ב טו י, ישע' ח ב. (49) עי' להלן הע' 51.

(50) יהו' מכ"ב, רק בפסוק ל' נחקצר: מינתם הכהן. נראה שפינחס לא היה עוזין כהן גדול, ובכ"ז נשלח עם הנשיאים (כבא כח אביו), וחשוד לזה את השליחות למדין (כהן משות מלחמה?), במ' לא ו. על מותו של אלעזר מסופר בסוף יהושע. בשום' כ כח נזכר הוא: ומינתם בן אלעזר בן אהרן עמד לפני בימים ההם, כלומר היה כהן גדול. אבל הכותב שכבר ידע כהן אחר בשם פינחס, מינתם בן עלי (ש"א ג) הכהן, הכרת לייתם אותו באביו ובסבו. (50) ברשימת זו הבאתי רק שמות כה"ג שנזכרו בתואר, ואין כאן אמוא עץ יחס. רשימת שלמה מובאת ב"High Priest The Jewish Enc.; אך יש לחלוק על הכותב בכמה פרטים (ע"ש).

בסוף ימי הבית הראשון (מימות יאשיהו ז) אנו מוצאים כינוי "כהן גדול" (ע"פ ויק' כא י) או "כהן הראש", משום שהיתה גם משרה אחרת, "כהן משנה" (מ"ב כה יח) (52) או "כהני המשנה" (מ"ב כג ד) (52א), היא משרת הסגן בימי הבית השני. בעל ספר דברי הימים משתמש בכינוי זה גם לתקופות הקודמות (53). בתקופת הבית השני אנו מוצאים רק את הכינוי "הכהן הגדול": יהושע הכהן הגדול (54), אלישיב הכהן הגדול (55), וכהנים הדיוטות נחכנו בכינוי "הכהן" בלבד: שלמיה הכהן (נחמ' יג יג); וכן עזרא הסופר נקרא גם "עזרא הכהן" או "עזרא הכהן הסופר".

יח) סיכום. מכל המקומות שהבאנו מתברר לנו שבכל מקום שנזכר אדם בכינוי על שם עירו, ארצו, שבטו או עמו — ואין הוא גולה או גר בעיר אחרת, בארץ אחרת, או בין שבט אחר ועם אחר — הרי שאותו אדם היה ראש ומנהיג. נשיא או מלך. לפי דרכנו למדנו עוד שכל כהן הנזכר בשמו הפרטי לבד (בבית ראשון הכתוב מדבר. עד ימי יאשיהו ז) ואחריו — "הכהן" היה כהן גדול. עפרון החתי היה אפוא נשיא בני חת, ועל כן ישב בתוך בני חת. אברהם העברי היה נשיא העברים בארץ; ומטעם זה אמרו לו בני חת: "נשיא אלקים אתה בתוכנו". ארונה היבوسی היה מלך היבוסים. אהרן היה נשיא שבט הלוי לפני שנתמנה לכהן גדול. ואפשר שגם נבות היה ראש מועצת הזקנים ביורעאל. בוודאי יש במקרא עוד הרבה אישים הנזכרים בכינוי שאינו Ethnicon, אלא שאין בידינו די הוכחות לומר עליהם שהיו ראשים. במחקר זה לא הובאו אלא כל מה שהוא וודאי וקרוב לוודאי (56).

שימוש זה לא מצאתי אף באחת מן הלשונות העתיקות (שאלתי על כך גם מומחים). בשפות המודרניות מצאתי שימוש כזה באנגלית: *In Scotch or Irish use, the before a family name is sometimes applied to the head of a family or clan; as, the Douglas* (57)

(51) כך נקרא חלקיו (מ"ב כב ד, ח, כג ד), אבל הוא נזכר גם בשם: חלקיהו (ו) חכהן (שם כב י, יב, יד, כג כד). (52) הוא צמניה בן מעשיה הנזכר בירמיה כ"א ופכ"ט, וכנראה שכהן המשנה היה ממלא את מקומו של כהן הראש בהעדרו.

(52א) עי' The Jewish Enc., שם. (53) אמריהו כהן הראש (דח"ב יט יא), עזריהו כהן הראש (דח"ב כו כ), עזריהו הכהן הראש לבית דוד (דח"ב לא י). בדח"א כו ה: בניהו בן יהוידע הכהן ראש, לכאורה אשגרת סופר היא שחשב שיהוידע זה הוא יהוידע הכהן הגדול שבימי יואש, אבל גם יהוידע אביו של בניהו נזכר לעיל (יב כז) בתואר "תנגיד לאהרן" (עי' רד"ק, ושלל כמ' המיוחס לרש"י), ועי' לעיל הע' 29 ו-30.

(54) זכ' ג א, ח ז; או: יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול (הגי א א, יב, ב ב, ד; זכ' ו יא).

(55) נחמ' ג א, כ; וכן: יוידע בן אלישיב הכהן הגדול, נחמ' יג כח.

(56) על כמה מגבורי דוד ושריו אפשר לומר שחיו ראשי כפרים או שבטים. למשל "חושי הארכי" הית אולי נשיא המשטחה הכנענית "ארכ" שישבה על גבול בנימין (יהו' טז כ; ועבר אל גבול הארכי עטרות). ואולי גם "גלית הסלשתי" היה מנהיג (סרן או שר צבא?). מעניין שבמקרא אין אדם אחר המכונה "המלשתי".

Webster's New International Dictionary of the English Language, Springfield, (57) A new English Dictionary on Historical Principles ועי' גם the Mass., U. S. A., 1934, Oxford, 1919. הוא גם מצטט מהעתון Daily Chron. 1 פברואר 1910: Three 'Thes' have sat in the House of Commons in our time — The O'Connor Don, The O'Donghue of the Glens, and The O'Gorman Mahon.

תוספת

ל"בן ישי" וז"ל רש"י לתהלים ד ג: "עד מה כבודי לכלמה — עד מתי אתם מבזים אותי? ראיתי את בן ישי (שמואל א' כב ט), מי דוד ומי בן ישי (שם כה י), בכרת בני עם בן ישי (שם כב ח), כי בחר אתה לבן ישי" (שם כ ל). אין לי שם?!" וכדאי להעיר, שלפי התלמוד גם בהזכרת שם אדם נכבד בלא תואר כבודו יש בזיון. ביומא כב סע"ב מובא: "בן שנה שאול במלכו — אמר רב הונא כבן שנה שלא טעם טעם חטא". ורב נחמן בר יצחק מקשה על מדרש זה בלשון שיש בו עלבון לשאול, ובלילה הראוהו סיוט בחלומו, "אמר נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש", חזר וראה סיוט בחלומו "אמר נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש מלך ישראל". ויש שקראו אדם בשם אביו (בלא "בן") לגנאי. בחולין קיא א מסופר, שרב בר שבא נזדמן לבית רב נחמן, הביאו לו כבד שלוק ולא אכל, מפני שלא צלו אותו תחילה, סיפרו לרב נחמן, "א"ל רב נחמן גאמו לשבא", ופירש רש"י: הגמיוהו והלעיטוהו לשבא על כרחו. על שם אביו קראו". באלול חשי"ו הרציתי על נושא זה בסמינריון עברי, שנתקיים באוסטבק בהולנד, והעירני מר מנחם מנדל הוכמן על דברי בני יעקב לאביהם: "הכתנת בנך היא" (בר' לו לב) שבמלת "בנך" יש זלזול. והוספתי על דבריו לשון הכתוב: "וירדו אחי יוסף", שבמטבע "אחי יוסף" מודגשת אהבה וחרטה, ועי' רש"י שם.

בסוף הע' 4

עי' מה שאמרו חז"ל על זה בירוש' יבמות פ"ח ט ע"ג שו' 17 ורות רבה רפ"ד (מובא ברד"ק לש"ב יז כה). וכבר הביא רד"ק (שם) בשם אביו: "כי כשהיה בארץ ישמעאלים קורין אותו ישראלי שם, וכשהיה בא משם לא"י קורין אותו ישמעאלי".

שימושי-לשון במקרא המיוחדים לה*

במחקרי זה אין ברצוני לדון באותם שימושי לשון הקשורים לעבודת ה': התפלה, זבח, הקטיר, השתחוה, קדד (ויקד), סלח, זמר, הלל, נדב, נדר, וכו'; ולא בפעלים הקשורים בבריאתו העולם ובהנהגתו: המטיר (ו), תשלג (תה' סח טו), בלק ברק (תה' קמד ו), הרעים (א), הפרה, השליח, נגף ומגפה וכו'. אני דן בזה על כמה פעלים ובניינים או שמות וצורות ותוארים, שלכאורה הם משמשים גם לבני אדם, ובאמת הם משמשים (בבנין זה או בצורה זו) רק ביחס לה', כשה' הוא הנושא-הפועל, או כשברש ודם — הנושא-הפועל וה' הוא המושא. לשם שלמות ההרצאה אביא גם דברים שכבר העירו עליהם אחרים, ויש לי מה לחדש בהם.

א. שינויי צורה

בכמה מלים שמשמשים בהן גם לה' וגם לבני בא שינוי בניקוד או בנטייה כדי להבדיל בין הפנייה לה' ובין הפנייה לבני:

(1) השם "אדון" (3) בא בכינויים רק מן צורת הרבים (pluralis majestatis) "אדונים" (4): אֲדֹנָיָהּ (מ"ב ב ה 5), אֲדֹנָיָהּ (תה' מה יב), אֲדֹנָי (שם' כא ד), אֲדֹנָיָהּ (שם' ח), וכן: אדון שלינו = אדנינו (מ"א א מז), אדניכם (שם' לג), אדניהם (בר' מ א). אבל הכינוי לגוף א' בא עם צורת היחיד: אֲדֹנִי, כדי להבדיל בין הפניה לבני והפניה לה'. ושתי הצורות נעשו למטבעות לשון עד שלבני אמרו "אדני" גם כשהמדברים הם רבים (6), ול' אמרו "אדני" גם כשהמדברים הם רבים (7). אמנם בכמה מקומות נשתמרה צורת הכינוי עם הרבים (אֲדֹנִי) גם לבני, ועליהם מעירה המסורה, למשל: בר' יח 8, יט ב ועוד.

(*) למזיר הרב פרופ' משה צבי סגל שלישיא, למלאת לו שבעים שנה. — פי משלך הבאתי לך.
(1) הפעל "ברא", בקל ובנסעל (בפעל יש לו הוראה אחרת), נמצא רק לה': אבל "יצר" — גם לבניא. והבדל זה מובן, כי "ברא" — יש מאין ו"יצר" — יש מיש.

(2) פועל המיוחד רק לה', ועל כן מסיים ישעיהו את קטל הכרם בלשון "ועל העבים אצות מהמטיר עלינו מטיר" (ישע' ה ו). וכוה כבר אמר הנביא לשומעיו מי הוא הידיד, ובסוף הסוף אומר הוא להם מי הוא חכרם: "כי כרם ה' צמאות בית ישראל וגו'".

(3) והלשון "בעבור הרעמה" (ש"א א ו) אינו מענין זה, אלא מענין תרעומת שבלשון חכמים, ודגשות הרי"ש באה להעמיד את הקורא על כך.

(4) כבר עמדו על זה כמה מן המפרשים והבלשנים, עי' למשל ראב"ע לשם' כא ד ובמלוגו של גזניוס בערכו.
(5) נמצאת פעמים אחדות במובן של יחיד: וסכרתי את-מצרים ביר אדנים קשה ומלך עו ימשל-בם (ישע' יט ד), ראיתי את-כל-ישראל נפצים אל- (דה"י: על) ההרים כצאן אשר אין-להם (דת"י: להן) רעה ויאמר ה' לא-אדנים לאלה (מ"א כב יו = דה"ב יח טו), ואם-אב אני איה כבודי ואם-אדונים אני איה מוראי (מלאכי א ו). אמנם נמצא גם בלשון רבים: בעלוננו אדנים זולתך (ישע' כו יג) אבל שם הכוונה לאדונים רבים, והספוק הסמוך יוכיח.

(6) והכונת "אדניך" טועה (למשל בן יהודה בע' "אדון"), וכן נשתכח בספרותנו בכמה מקומות ע"י הסדפיסים.
(7) למשל ברש"י לבר' מד יח: אהרוג אותך ואת אדוניך (כך בהו' ברלינער, בד"ח: ארונך), כב"ר צו ו: סוף אני מחליל ובמקרה רבך אני מסיים.

(8) למשל בני חת אומרים לאברהם: שִׁמְעֵנוּ אֲדֹנִי (בר' כג ה). השות חסנייה הצרפתית Monsieur (= mon sieur) ו-Madame (= ma dame). (7) למשל: כאמרם שלחן אדני מגאל הוא (מלאכי א יב).

(8) רש"י: "לגדול שבתם אמר וקראם כלם אדונים... בלשון זה הוא חל"ל. מקור דבריו—בחלמוד (שבעות

וחילוף הדברים—בסמיכות: לבו—אליני⁹, ולה'—אדון, מלבד בלשון "אלקי האלהים ואדני האדונים" (דב' י יז, תה' קצו ב"ג), [שבאה לשם זוג מלים] ^{10a}.
 וכן השם היחיד עם ה"א הידיעה (הָאֲדֹן) נמצא במקרא רק לה'¹
 (2) המלה "חי" בלשון שבועה (11)—אם אדם נשבע בה' או אם ה' נשבע בכבודו, מנוקדת בפתח—צורת הנפרד של הבינוני (או העבר ^{11a}) או שם נפרד (סי ה', סי אָנִי); ואם אדם נשבע בבו או בע"ו מנוקדת בצירה—צורת הסמיכות (סי"י) ¹²: סי ה' וְחֵי נַפְשְׁךָ (ש"א כ ג, ורגיל), סי פרעה (בר' מב טו), ואמרו חֵי אֱלֹהֶיךָ דָן וְחֵי דָרְךָ בְּאֵר שֶׁבַע (עמוס ח יד). וכן: וישבע בְּחֵי הָעוֹלָם (דני' יב ז)—בצירה ^{12a}, אע"פ שהכוונה כאן להשי"ת. וכן מנקדים האשכנזים בחתימת ברכת "ישתבח" ובחתימת ברכת "בורא נפשות": חֵי הָעוֹלָמִים; אבל הספרדים והתימנים ¹³ קוראים: חֵי הָעוֹלָמִים. אבל בפיוט "האדרת והאמונה" ¹⁴ מנקדים גם האשכנזים: חֵי הָעוֹלָמִים.

(3) על "אָזְרָה" במקום "אָזְרָה" ו"נֶאֱסָרְכֶם" במקום "נֶאֱסָרְכֶם" עי' להלן עמ' 10.

ב. משקלות שונים

יש כמה תוארים הניתנים גם לה' גם לבו, אלא כדי להבדיל ביניהם משנים את המשקל:
 (1) כידוע התאר "אָבִיר" במשקל קְטִילָה¹⁵ הוא לה'. ו"אָבִיר" במשקל קְטִילָה הוא לבשר ודם ובעל-חיים. ^{15a}
 (2) וכן: קָסִין—לה': מִי-כִמוֹךְ קָסִין יְה (תה' פט ט) וקָסִין—לאדם: וקָסִין הוּא כְּאֲלוֹנִים (עמוס ב ט).
 (3) משרש "בחר" בא התואר "בְּחִיר" (או בְּחִירָה¹⁶) לְמִי שֶׁה' בָּחַר בּוֹ, להבדיל מהצורות בְּחִירָה¹⁷ וּבְחִיר. ומעניין שצורת הרבים של "בְּחִיר" יש רק בשלשה מקומות: בְּחִירֵי יִשְׂרָאֵל

לה ב): כל שמות האמורים (כתורה) באברהם קדש חוץ מזה שהוא חול שנאמר ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך... כל שמות האמורים בלשון חול חוץ מזה שהוא קדש שנאמר ויאמר לוט אליהם אל נא אדני הנה נא מצא עבדך חן בעיניך וגו' מי שיש בידו להמית ולהחיות. ועי' מס' סופרים פ"ד ה"ו—ה"ו. [אכל אף באלה—הפנייה למלאך ה'. — מפי פרוש' קאסוטו].

(9) למשל: ויקח אלני יוסף אתו (בר' לט כ), על שם-שמר אלני תהר (מ"א טו כד).

(10) והצורת "אדון האדונים" שבכמה מלונות אינה נכונה. ^{10a} מפי פרוש' קאסוטו.

(11) עי' מ"צ סגל, "לבנית סטוקי חשבוה...". לשוננו א', 222 ואילך; נ. ה. טורטשינר, "חי' וחי' נפשך", שם, ו', 127 ואילך. ו"מקרא כפשוטו" לבר' מב טו (עמ' 115 ואילך).

(11a) השוה ויק' כה לה—לו: וְחֵי עַמְךָ, וְחֵי אַחֶיךָ עַמְךָ, ושניהם—עבר מהומך לעתיד.

(12) כמו: צִי—צִי, גִּי—גִּי, אֵל—אֵל. ^{12a} אבל עי' הערתו המחכימה של ח. ילון, סיני, כרך ט"ו, עמ' רט"ו.

ועי' דברי דוד בן אברהם אלפאסי באגרונו, הוצ' סקוט, I, עמ' 588 (מפי ידידי ש. אברמסון).

(13) ועי' ר' יעקב סמיר, "אכן סמיר", ירושלים, תש"ה, עמ' ע"ג (העירני על כך ידידי ז. דוימטרובסקי).

(14) האשכנזים אוזרים אותו ביוה"כ בקרובות של שחרית, והספרדים—ביוה"כ (ובר"ח) לפני "ברוך שאמר".

(15) חמיד בנסמך: אכיר-יעקב—חמש מעמים. ומעם אחת (ישע' א כד): אביר ישראל, ואין אף פעם

אותה בגמרד, לסיכך יש מקום גם לניקוד "אָבִיר" במשקל קְטִיל (כמו גָבִיר וכמו קָסִין הספוק).

(15a) ועי' נ. ה. טורטשינר, שם. ¹⁶ במקרא אין בגמרד, וקשה להכריע.

(17) אמנם שני המשקלות הללו, קְטִיל וקְטִיל (קְטִיל וקְטִיל), קרובים זה לזה ומתחלפים זה בזה, חשוד:

קְרִיאֵי הַעֲדָה (כמ' כו ט) וקְרִיאֵי הַעֲדָה (כמ' א טו), ומעניין שהכתיב מוחלף: קְרִיאֵי—וכן ב"משיח"

ו"משיח": והכהן המשיח תחתיו (ויק' ו ח), בני אחרון הכהנים המשיחים (כמ' ו ג) ו בלי משיח בשמן (ש"ב

א כא), ורקיקי מצות משיח בשמן (שם' כט ב). וכן במשנה: "כחן משיח" (חוריות פ"ב מ"א ועוד) ו"כהן

(ש"א כו ב), בַּחֲרֵי יִשְׂרָאֵל (ש"ב י ט) וּמִשְׁרַת מֹשֶׁה מִבְּחָרָיו (במ' יא כח) וכן מן "בַּחֲרֵי" אין צורת יחיד!

ונראה לי שבראשונה היה הבדל בין שתי הצורות: בַּחֲרֵי (צורת בינוני פעול) — שבחרו בו ובַּחֲרֵי (במשקל קטול) — שיש בו כח הבחירה, כמו חָנֹן — שחננו אותו (20) וחָנוּן — שיש בו מדת החנינה; וכן: קָחוּם — שריחמו עליהם וקָחוּם — שיש בו מדת הרחמים. וכן: קָרוּצִים (איוב יד ה) מן קָרוֹץ וקָרוּצִים (מש' יב כד) מן קָרוֹץ = קָרוֹץ.

בתחילה הבחינו אפוא בין בַּחֲרֵי ובַּחֲרֵי, אלא שאת"כ נתחלפו שני התוארים זה בזה, ונשתמרו לנו ביחיד — בַּחֲרֵי וברבים — בַּחֲרֵי, ודבר זה מצוי בעברית. השוה למשל: פִּיר — פָּרִים (מן "פִּיר", שנשתמר בשם פִּיר מואב), יוֹם — יָמִים (20) ועוד.

כאן יש להעיר שמשקל קטיל לא תמיד הוא לקבלת פעולה (כבינוני פעול). לפעמים הוא לפעשיית פעולה, למשל השמות: נביא וחסיד (21).

(4) מִשְׁרַשׁ "קִדְשׁ" יש שתי צורות בינוני: קִדּוּשׁ וקִדְשׁ (22). הראשון יוחד לפעבודת ה' והשני — לפעבודת הבעל.

(5) מִשְׁרַשׁ "רָאָה" יש השם מִרְאָה המיוחדת לראיית ה' והשם מִרְאָה הבא גם לראיית ה' וגם לראיית בנאי ובע"ח. ההבדל ביניהם הוא לפ"ד: מִרְאָה היא דמיונית ומִרְאָה היא ראייתית (ש"מ 23). ועל פי זה אולי נבין את הכתוב בבמדבר (יב ו-ח):

אִם-יְהִיָּה נְבִיאָכֶם ה' בִּמְרָאָה אֵלָיו אֲתוּדַע בַּחֲלוֹם אֲדַבְרֶבּוּ.

לֹא-כֵן עֲבָדִי מֹשֶׁה בְּכָל-בֵּיתִי נֶאֱמַן הוּא.

פה אֲלִיפָה אֲדַבְרֶבּוּ וּמִרְאָה וְלֹא בַחֲדִלָת וְגו'.

כשם ש"פה אל פה" הוא ניגוד של "בַּחֲלוֹם", כך "מִרְאָה" הוא ניגוד של "מִרְאָה", כִּלְ-נְבִיא זֹכֶה לִמְרָאָה וּמֹשֶׁה — לִמְרָאָה. השוה גם דברי הברייטא: כֹּל הַנְּבִיאִים [כולן] (24) נִסְתַּכְלוּ בְּאִיטְפָקְרִיא שֶׁאֵינָה מֵאִירָה [ו] מִשְׁהָ (25) רִבִּינוּ נִסְתַּכְלוּ בְּאִיטְפָקְרִיא הַמֵּאִירָה (יבמות מט ס"ב, ועי' רש"י שם ועי' תרגום יונתן). השם מִרְאָה לא נמצא בנביאים וחז"ל אחרים, מלבד יחזקאל ודניאל, שמדרגתם בגילוי קרובה לדרגת משה.

(6) הפעל "קָנָא" מצוי גם לה' וגם לב"ו; אבל התואר "קָנָא" או "קָנָא" נמצא רק לבורא ותמיד בקשר לעון ע"ז. בלשון חכמים נמצא התואר "קָנָא" לב"ו.

משות' (שבועות פ"א מ"ה, בה' לו: משיח). וכן רגיל בספרות-התלמוד: שְׁלִיחַ — בנפרד, ובכינויים וברבים: שְׁלוּחֵי, שְׁלוּחָנִי, שְׁלוּחֵי בֵּית דִּין, (מכות פ"ב מ"ב — כ"ק: וְשְׁלוּחַ בֵּית דִּין).

(18) כך חקרי, הכתיב: בחורי בישראל, רבים של "בחור בישראל" (ש"ב ו א).

(19) וכמ' הראב"ע: והנכון בעיני שחזא מבחוריו הוא מהמובחרים לשרת משה. ועי' גם רש"ם ותרגום אונקלוס, (מעניין שבתרגום יונתן לא תורגמה מלה זו). ה-LXX: ἀλεξτὸς αὐτοῦ (B om.) ὁ, פשיטתא: מן טליותיה. ועי' דברי כהנא בסירוש (ז'טומיר, תרס"ד) ודברי בעל "מקרא כמסוט" ודברי Gray ו-Heinisch בסירושיהם. דברי הראב"ע שם: "ודע כי מלת בחור בלשון רבים פעם תשתנה ופעם לא תשתנה... אולי הם שני משקלים" — אינם מדויקים, ועי' להלן.

(20) מסת' פו א: בני חנוניך הם (כ"י ואח"ת: בחוניך), וכן יסד הקליר בחפלת טל: חנוניך חלק ממסגרים. (20a) ואולי הצורה יָקִים — בהשמעת "שָׁקִים", כמו שהסמיכות יָמוּח (דב' לב ז, חח' צ טו) היא בהשמעת "שָׁנוּח" שבמסוק. — מסי מרופ' קאסוטו.

(21) אבל חסות חלשון "כלה נאה וחסודה" (כתו' יז רע"א) — רש"י: חוט של חסד משוך עליה — עם המדרש "למה נקראת שמה חסידה שְׁעוּשָׁה חסידות עם חברותיה" (תולין סג א).

(22) כמו "גִּדּוּל" ו"גִּלְל", למשל: וילך דור תלוך וגדול (ש"ב ה י), וילך הלוך וגלל (כר' כו יג).

(23) אונקלוס מתרגם: מִרְאָה — חֲזָן, מִרְאָה — חֲזָן (הפשיטתא מתרגמת שניהם ב"חזוא"), וה-LXX: מִרְאָה — ὁδὸς ומִרְאָה — εἶδος (24) כ"מ ויל', (25) כ"מ ואח"ת.

(7) הפעלים "חנן" ו"רחם" מצויים גם לב"ו; אבל התוארים "חנן ורחום" נמצאים רק לה'. מן הש' "רחם" נמצא במקרא: ידי נשים בְּחֶמְלָתָן (איכה ד י), ומצוי בספרות התלמודית התואר "בְּחֶמְלָתָן" (26); אבל מעניין שגם תואר זה בבואו בה"א הידיעה, "הרחמן", משמש כינוי לה' (27), כמו חבריו: "רחמנא" הארמי ו-الرحمان הערבי. אגב, תוארים אלו (חנן ורחום) באים עפ"ר בצירוף אחד, והם אפוא "שנים שהם אחד": חנן ורחום (ז"פ 28), רחום וחנן (ג"פ). "חנן" לבדו נמצא רק פ"א (שמ' כב כו) ו"רחום" לבדו נמצא ב"פ (דב' ד לא, תה' עח לח). (8) על "חרון" ו"חרון-אף", עי' להלן עמ' 6.

ג. פעלים מיוחדים

יש ובפעלים נרדפים או פעלים מדיאלקטים שונים נתייחד אחד מהם לה':

(1) קבע. פעל זה נמצא בשני מקומות במקרא:
(א) היקבע אדם אלהים כי אחם קבעים אתי ואמרתם במה קבענוך המעשר והתרומה. במארה אתם נארים ואתי אתם קבעים הגוי כלו (מלאכי ג ח"ט). הנביא חוזר כאן ארבע פעמים על אותו הפעל ואינו משתמש בפעל אחר (גול 29 או עשק 30) כדי לגוון. ה-LXX משתמשים כאן בפעל $\kappaατενίξαι$, שבו הם מתרגמים פעל "קבע" (בר' כו לו, ירמ' ט ג והושע יב ד) ועל פיהם מגיהים החדשים: היעקב... עקבים... וכו' (29). אבל ממצות ה' "הביאו את כל המעשר וגו'" משמע שהם נמנעו מלהביא.
נ"ל שהפעל "קבע" קרוב הוא ל"עקב" ועניינו: גזל או עשק את מי שהוא בערמה. ואף "ויעקבני זה פעמים" שבפי עשו על יעקב (בר' כו לו) פירושו: גזל ממני בערמה, שהרי אח"כ פורט עשו ואומר: את-בכרתי לקח והנה עתה לקח ברכתי.
(ב) אל-תגול-דל... כי ה' יריב ריבם וקבע את-קבעיהם נפש (משלי כב כב-כג). דייק המשורר-המוכיח והשתמש ב"גול" לאדם וב"קבע" לה'. ב-LXX: $αλὲ ὁ ὑψίστος ἦν ὁ ἄστυλον ψυχῶν$: "הציל" = $ῥύσεται$ = "הציל" (בעברית: a) ו לא: את-כל-הון ביתו יתן, וביוני נוסף: $ῥύσεται ἑαυτόν$ = "הציל" נפשו, ואינו אלא תוספת פירוש. (b) יג יז: וציר אמונים מרפא — במקום "מרפא" כותב היווני: $ῥύσεται αὐτόν$ = "יצילנו", אף כאן פירוש ופאראפראזה. נראה אפוא שגם בפסוקנו לא תירגם היווני תרגום מלולי, אלא תרגום של פירוש ופאראפראזה. (המלה $\alpha\sigma\tau\lambda\omicron\varsigma$ = מקלט) נמצאת רק בחשמ"ב ד לג"ד. וכן גם הפשיטתא לא תירגמה כאן את הפעל "קבע" וכותבת: ומתפרע עולבנא דנפשהון.

וכן משתמש בלשון זה ר' אליעזר: קובע אתה את השמים מלהוריד טל ומטר (ידיים פ"ד מ"ג).

הש' "קבע" היה מצוי באחד הדילקטים הארמיים, כעדות התלמוד: לוי איקלע לההוא אחרא אתא גברא לקמיה אמר ליה קבען פלניא וכו' (ר"ה כו סע"א 32).

(26) למשל חוס' ב"ק פ"ט ל, ב"ב קמח ב, סנה' לט א.

(27) רגיל בתפלה ובברכת המזון. ועי' חוס' ב"ק שס, קידו' סא ב, סנה' יב א ועוד.

(28) וס"א נחלק צירוף זה (עי' מ"ש במאמרי "שנים שהם אחו", תרביץ שט"ז עמ' 184 [12] ו-242):

חנן ה' וצדיק ואלקינו מרחם (תה' קטו ה).

(29) כמו "ותבאתם גוול" (א יג). (30) כמו: ובלשקי שקר-שכיר (ג ת).

(31) עי' דברי Smith בפירושו (סרח ICC) עמ' 74.

(32) ובתנחומא תרומה ט: מהו קבענוך? א"ר לוי: לשון ערבי הוא, כשהוא פשית עם חברו ואומר

לו "מה אחת גוולני" — אומר לו: מה אחת קובעני.

(2) הוֹקִיעַ. אף פעל זה נמצא רק בשני מקומות, ובשניהם – לה': והוקע אותם לה' נגד השמש (במ' כה ד), והוקענום לה'... ויקיצם בהר לפני ה'... ויאספו את-עצמות המוקעים (ש"ב כא ו, ט, יג). מתוך המשך הכתובים בש"ב יוצא שהוקעה זו היתה על ידי הפלה (ויפלו שבצמ'ים יחד), כהוראת השרש הערבי وَقَعَ (= נפל) ו-وَاتَعَ (= הפיל)⁽³³⁾, וזוהי מיתת תלייה. אבל שונה ההוקעה מן התלייה שבמקרא (דב' כא כב), כי התלייה שבמקרא היא אחר מיתת בית דין ("והומת ותלית אתו"). וההוקעה היא ההמתה עצמה על ידי תלייה והפלה ממקום גבוה (כמיתת התלייה בימינו)⁽³⁴⁾ והיא נעשתה לשם שמים. הביטוי "נגד השמש" נמצא רק עוד פעם אחת, בש"ב יב יב: כי אתה עשית בסתר ואני אעשה את-הדבר הזה נגד כל-ישראל ונגד השמש. בפסוק הסמוך לו לפנינו נזכר הביטוי "לעיני השמש"; "נגד השמש" נרדף אפוא עם "לעיני השמש" וניגוד של "בסתר". ההוקעה נעשתה אפוא בפרהסיא⁽³⁵⁾, מה שאין כן בתלייה⁽³⁶⁾.

ה-LXX בבמ' מעתיקים בפעל παρουδειγματίζειν, שבו הם מתרגמים "נחמסו" (ירמ' יג כב, קראו: נח שפוז) ו"ראוה" (יחז' כח יז)⁽³⁷⁾ ובש"ב – בפעל ἐξηλιούζειν, הנמצא ב-LXX רק בפרק זה.

הפשיטתא: בבמ' – ופרסא אנון, ובש"ב – ונדבח אנון, ודבחו אנון, גרמא דקטילא. הארמי: בבמ' – וקטול (אונקלוס), וחצלוב (יונתן)⁽³⁸⁾, וכן בש"ב – בשרש "צלב". (3) מרה. פעל זה, בקל ובהפעיל, בא כלפי ה'. וכן השם "מרי". מקומוח מסופקים הם: (א) יהושע א יח: כל-איש אשר-ימרה את-פיו; אבל אף כאן בעי' של דבר הכוונה לה', שכן כל הממרה את פי יהושע כממרה את פי ה' שעמו הוא, כמו שנאמר בפסוק הקודם: רק יהיה ה' אל-קיך עמך כאשר היה עם משה. וגם העונש – "יומת", כדין עובר על דברי גביא.

ונראה לי שפסוקנו מושפע מפרשת עובר על דברי גביא (דב' יח יח-יט): יהוי': כל-איש אשר-ימרה את-פיו ולא ישמע את-דבריו לכל אשר תצוו... דב': ...את כל-אשר אצוו. והיה האיש אשר לא-ישמע אל-דברי אשר ידבר בשמי... (3) בביטוי "בן סורר ומורה" (דב' כא יח, כ); אבל ג"ל שאף כאן הכוונה: בן המורה את פי ה'⁽³⁹⁾, והתורה לא באה אלא להגביל את זכותו של האב מלענוש את בנו ולמסור את ענשו של הבן לידי ב"ד, כגדול. וגם סמיכות פרשת "וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת" סמוכין לכך.

(ג) הביטוי "והקמרום תלן עיני" (איוב יז ב) אינו מלשון המראה אלא מלשון מרידות, וזה מקביל ל"התלים" שבדלת. ונ"ל שגם הדגש שבמ"ם בא להעמיד את הקורא על כך. וכן פי' הראב"ע: לא אישן עד שימררו חיי. וכנראה שכך הבינה גם הפשיטתא שתירגמה "ובמררהון"

(33) חסוה דה"ב כה יב וחה' קלו ט.

(34) עי' רברי כהנא ובעל "מקרא כמסוטו" במירושיהם לבמדבר ודברי Gray בפירושו לשמואל (סדרת ICC) עמ' 283 ומ"ש מ"צ סגל בפירושו לשמואל (הוצאת כהנא, וורשא, חרס"ב).

(35) ועי' רש"י וראב"ע בבמדבר.

(36) סנה' פו ב: "ת"ר... משהין אותו עד סמוך לשקיעת החמה וגומרין את דינו ומסיתין אותו ואחר כך תולין אותו אחד קושר ואחד מתיר כדי לקיים מצות תלייה". ואף התמחה בתלייה בימינו נעשית בבית-הסוהר בצנעה. אבל זכורני שכימי התורכים היו תולים בסומבי על עמוד אבן מיוחד לפני שער העיר.

(37) ונמצא עוד ב-LXX לאס' ד יז ודני' ב יז (ע"ש).

(38) אלא שהוא סירש: המתח ואחריה תלייה.

(39) כמו "דור סורר ומרת" (תח' עה ח), "לב סורר ומורה" (ירמ' ח כג).

ולא השתמשה בצורת "מרמר" שבה היא מתרגמת כל לשון המראה⁴⁰). אף התרגום הארמי לא פירש מלשון המראה, שכן הוא מתרגם: ובפרוגיהו⁴¹), מלשון תמורה. גם "קרי שיחי" שלהלן (כג ב) הוא מענין מרירות⁴²), ושניהם משרש "מרה" נרדף ל"מרר" (כמו "ברר" ו"ברה", ש"א יז ח; "רבה" ו"רבב"). ומלבד שני מקומות אלו אין השרש "מרה" באיוב!

(4) הלשון "הקשה ערף", "קשה ערף" או "ערף קשה" בא תמיד (י"ז פעם) להורות על קשיות ערף מלשוב אל ה'. בתורה בא תמיד בקשר לעון העגל!

(5) הש' "מעל" בא רק כלפי ה', וכלפי בני אדם משמש הש' "בגד" ⁴³). אמנם בפרשת הסוטה משתמש הכתוב בשרש זה: איש איש כי-תשטה אשתו ומעלה בו מעל (במ' ה יב). אמ-נשמאה ותמעל מעל באישה (שם כז); אבל אף מעילה זו אינה בעיקרה אלא בה', "כי-ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך" (מלאכי ב יד), והבוגד באשתו והבוגדת בבעלה כאילו מעלו בה' העד ביניהם ע"י השבועה שנשבע הבעל לאשתו (יחז' טז ח).

וגם "במשפט לא ימעל-פיו" (משלי טז י) – המלך השופט אינו מועל אלא בה'. ומעניין שבי"א פסוקים הראשונים שבפרק זה נזכר ה' בכל פסוק, חוץ מפסוקנו ופסוק ח' ובשניהם נזכר "משפט" כי המשפט לאלקים הוא" (דב' א יז, ועי' דה"ב יט ו).

רק מקום אחד יוצא לכאורה מכלל הנחה זו: ותשובתיכם נשאר מעל (איוב כא לד), אבל פסוק זה קשה הוא בכלל, וגם המתרגמים העתיקים לא תירגמוהו בצורתו (ועי' במפרשים).

גם בספרות התלמודית משמשים "מעל" ו"מעילה" לקדשי שמים בלבד!

(6) הש' "אנף", בין בקל (במלכים, ישעיה, תהלים ועזרא) ובין בהתפעל (בדברים ומלכים) בא רק לה'. לב"ו משמש הפעל "חרה ל-", הבא גם לה'.

אבל מעניין שהשמות "חרון" ו"חרון-אף" משמשים רק לכעס ה'⁴⁴). גם "ומפני חרון אפוי שבירמ' כה לח הוא של ה' (ומפרש בפסוק לז: מפני חרון אף ה'). וכן ב"ישלח בו חרון אפוי" (איוב כ כג) הנושא הוא ה'⁴⁵), שאחריו נאמר "וימטר עלימו וגו'", ואין ממסיר אלא ה'. וכן "כמו חי כמו חרון ישערגו" (תה' נח י) – הכוונה לחרונו של אלקים, שאילו פונה המשורר (מפסוק ז ואילך). ופי' הכתוב הוא: בעודנו חי יסערגו חרונו של ה', ואין צורך בהגהותיהם התפלות של החדשים: כמו חרון (בריגס, ICC), כמו חרול וכיוצא (עי' גונקל בפירושו, גטינגן 1926)⁴⁶).

(7) הפעל "ידע" ביחס לה', כלומר כשה' הוא הנושא, פירושו בכמה מקומות: שם-לב, דאג ל-, השגיח. נביא פה לדוגמא כמה פסוקים שבדרך זו יתפרשו יפה ויסור מהם כל קושי: (ח) בר' יח יחייט: ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום ונברכו-בו כל גויי הארץ כי ידעתיו למען אשר יצוה את-בניו וגו'. כבר רש"י הרגיש בחושו הדק שאין לפרש כאן

(40) וכן בוולגטא, ועי' כתנא בפירושו (ת"א, תרפ"ח). וכן כמה מחחדשים, עי' Driver — Gray בפירושים (סדרת ICC).

(41) בשרש זה מתרגם "תמורה", לעיל טו לא. וכן בתהלים תרגום של "מחיר" (מד יג) וכן תרגום יונתן לדב' כג יט.

(42) עי' גם פי' של כהנא.

(43) שני השרשים קשורים בלבד (מכסה על מחשבתו!): מעל-מעיל, נגד-נגד (ועי' גוניוס בע' מעל).

(44) וכבר עמד על זה גוניוס במלואו ע' אנף וע' חרון. הוא מצוין גם ב"ס מה יט (הוצ' סגל – לר).

(45) כס' מצ"ד, ועי' רש"י. וכן Driver חוסיף God בסוגרים, ושלא כפי' אחרים (עי' למשל כהנא).

(46) עי' גם חיות כפי' (הוצאת כהנא, קיוב, תרס"ח). – כמפורז זה יש ארבע פעמים "כמו" (במזמורים

אחרים רק פעם אחת בכל מזמור, חוץ ממזמור ע"ח שבו – פעמיים!), ומתן שמשמשות מלת-תנוחה, כמו מלת "אשר"

בזכ' פ"ח ו"על כן" בחבקוק ס"א, ואכמ"ל. (ועי' דברי ריב"ג על "כמו", הרקמה, הוצ' וילנסקי עמ' מ"ד).

ידיעה ממש, שאם כן לא יתקשר אליו "למען..." שהוא תיאור התכלית. התרגומים תירגמו כרגיל והחליפו את ה"למען" ב"כי". כך ב-LXX: $\delta\tau\iota\ \sigma\upsilon\nu\tau\alpha\lambda\lambda\epsilon\iota$. וכן בפשיטתא: מטל ידיע אנא לא דמפקד. ואף רש"י נדחק ומפרשו: לפי שהוא מצוה... (ועי' גם רמב"ן). והנכון כפי' "מקרא כפשוטו" (47): כי אני משגיח עליך, וזהו טעם ל"ונברכו בו": יתברכו בו משום שאני שם עיני עליך וברכה שרויה בביתו. ו"למען אשר יצוה" הוא טעם לגילוי עונש סדום, על דרך שנאמר "לץ תכה ופתי יערם" (משלי יט כה), ונראה שאף הפסוק הסמוך "ואם לא אדעה" (כא) פירושו: ואם לא עשו כצעתה אשגיח עליהם (ועי' ת"א ות"י וראב"ע).

(ב) שם' ב כד-כה: וישמע אלקים את-נאקתם וגו' וירא אלקים את-בני ישראל וידע אלקים. לא פירוש הכתוב מה ראה ה' בבניי ומה ידעו אבל מה שסתם הכתוב כאן פירש להלן (ג ז): ויאמר ה' ראה ראיתי את-עני עמי אשר במצרים ואת-צעתם שמעתי מפני נגשיו כי ידעתי את-מכאביו. אף כאן צדק רש"י בפירושו: נתן עליהם לב ולא העלים עיניו. כל המפרשים האחרים (ראב"ע וספורנו ועוד) התקשו בפירוש הכתוב (ועי' רמב"ן).

(ג) הושע יג ה: אני ידעתיך במדבר בארץ תלאובת. כבר התקשו בפירושו המחרגמים. ה-LXX כותבים: $\epsilon\gamma\omega\ \epsilon\pi\omicron\iota\mu\alpha\iota\nu\omicron\nu\sigma\epsilon$ = אני רציתיך, וכן בפשיטתא: אנא רעיתך. אין זה אלא פירוש (ועי' "מקרא כפשוטו") כתרגום הארמי: אנא סופקית צורכיכון (48); ועיקרו: ידעתיך = שמתי לבי עליך, השגחתי עליך. השוה דב' לב י: ימצאהו בארץ מדבר ובתהו וגו' יט בבניהו יבוננהו יצרנהו וגו'.

(ד) עמוס ג ב: רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על-כן אפקד עליכם את כל-עונותיכם. הארמי מתרגם: לחוד בכון אתרעיתי וכו'. רש"י: אהבתי ("אתכם") ואתם פשעתם בו, ראב"ע: כאומר ידעתי מכאוביכם והצלתי אתכם ותחת שתעבדוני מרדתם בי וכו'; רד"ק: לפי שידעתי אתכם ובחרתי בכם מכל עם וכו' (49). ונ"ל שאף כאן פשוטו של כתוב: אני שם לב עליכם יותר מכל העמים. ועל כן אני רואה את כל עונותיכם ואפקד עליכם ענשם של כל העונות. (כדרך מה שדרשו רבותינו: "שהקבה מדקדק עם סביביו כחוט השערה", יבמות קכא ב). השוה תלונות איוב: ותשמור כל ארחותי (יג כז). כי עתה צעדי חספור (יד טז).

(ה) נחום א ז: טוב ה' למעוז ביום צרה וידע חסי בו. כאן מקביל "ידע" ל"טוב ה'" ו"חסי בו" מקביל ל"מעוז". מכל הפירושים קרוב לפשט פירושו של רד"ק: "יודעם ומכירם לטובה ומשגיח עליהם וכן כי יודע ה' דרך צדיקים (תה' א ו)". ופי' הכתוב השני שהביא רד"ק הוא: ה' משגיח על דרכם של הצדיקים ושומר אותה, ודרך רשעים, שאין ה' משגיח עליה, תאבד. כיוצא בו: יודע ה' ימי תמימים (תה' לו יח) — ה' משגיח על ימי תמימים ושומר אותם להם. וזה מתאים לסופו של כתוב: ונחלתם לעולם תהיה.

יש עוד כמה פסוקים, שאם מפרשים את הפעל "ידע" שבהם בדרך זו, מתפרשים יפה; אבל דוגמאות אלו שהבאנו דיין להעמידנו על הוראה זו.

ד. בניינים מיוחדים

יש כמה פעלים ששני בניינים שלהם משמשים לאותה הוראה, אלא שאחד מהם יוחד לה':

(1) הש' "רפא" בא לה' בבנין קל (רפא) ולבנ"א בפעל (רפא). ודבר זה יובן אם נשים לב אל ההבדל שבין ריפוי של ה' לריפוי של ב'ו: ב'ו מרפא חולה בטיפול ממושך, ועל כן משתמשים לציון פעולתו בבנין פעל המורה על הישנות הפעולה והתמדתה; אבל הבורא רופא חולים בבת אחת. במאמר פיו, לפיכך משתמשים לציון ריפוי בבנין קל.

(47) כפירושו ולא כטעמו, שהמאמר "כי ידעתי" צריך לקדם ל"היה יהי".

(48) ונ"ל שע"מ התרגום כחכ רש"י: נתתי לב לדעת צרכך וספקתיך.

(49) ומעין זה כתב בעל "מקרא כפשוטו".

השם "רופא" ו"רופאים" נמצא לבני-אדם⁵⁰, אבל הבינוני "רופא" נמצא רק לה'⁵¹. אמנם מקור הקל "לרפא" נמצא לכאורה לבני אדם: והוא לא יוכל לרפא לכם (הושע ה יג); אבל אף כאן משתמש הנביא במקור הקל במתכוון. משום שמכלל לאו הוא רוצה להשמיענו הן: הוא לא יוכל לרפא לכם, אבל ה' שהכה⁵² הוא יוכל לרפא. והשווה דבריו להלן: לכו ונשובה אל-ה' כי הוא טרף (= הכה) ויִרְפָּאנוּ יך ויחבשנו (ו א). וכן משתמש הנביא המקונן בקל: מי יִרְפָּא-לְךָ (איכה ב יג). משום שאף הוא רוצה להשמיע מכלל לאו⁵³ הן: אין מי שירפא לך, אבל אם תשובי מעונך ה' ירפא לך. והפסוק הסמוך ממשיך: נביאך... ולא-גלו על-עונך להשיב שבותך [כ': שביתך] (= לרפא לך). "לרפא" נמצא גם בקהלת ג ג, אבל כל שנים עשר הפעלים שבג' הפסוקים הראשונים הם בקל!

ונ"ל שע"פ הנחתנו זו יתפרש יפה גם הכתוב בישע' ו י: וְשָׁב וְרָפָא לָּהּ. ה-LXX מעתיקים: καὶ ἰάσονται αὐτήν (= וארפא להם). הארמי: וישחבק להון, וכן בפשי': ונשחבק לה. וכן מפרש רש"י: וישובו אלי והיא רפואתם (ועי' רד"ק). כל המפרשים החדשים התקשו בפירושו⁵⁴. ונ"ל שפשוטו של כתוב הוא: ישראל ישוב אל ה' וה' ירפא לו, כלומר יצילהו מהפורענות.

(2) הש' "יסד" בא בבנין פעל בעיקר לבני אדם, אבל כמה פעמים – אף לה'. בבנין קל בא רק לה'.

יש פסוק אחד שלכאורה בא הקל לב"ו: הן ארץ כשדים זה העם לא היה אשור יְסָדָה לְצִיִּים (ישע' כג יג). אבל נ"ל שאף כאן הנושא של הפעל "יְסָדָה" הוא ה'. והביטוי "יסדה לְצִיִּים" מקביל לביטוי "זה העם לא היה", אלא שיש לסרס את המקרא: הן ארץ כשדים – יסדה לְצִיִּים, זה העם – אשור – לא היה. והנביא מביע במאמרים מוסגרים אלו את משאלות לבו: הלואי והעם הזה אשור לא היה בעולם, הלואי וארץ כשדים היתה שוממה וה' יסד אותה לְצִיִּים, הם חיות המדבר בנבואות על אשור ובבל בפי ישעיהו⁵⁵. ופירוש הכתוב בשלמותו: אשור היושב בארץ כשדים כבר הרס את כתיים⁵⁶.

ואם תשיבני מן "החלו הערמות ליסוד" (דה"ב לא ז) או מן "אשר ראו את-הבית הראשון בְּיָסוּדוֹ" (עז' ג יב), אשיבך: לפנינו שמות (יְסוּד, יָסַד) ולא פעלים. ועוד: שני הכתובים בעניני בית ה' מדברים.

(3) בש' "נאץ" משתמש הכתוב בבנין קל כשהמושא הוא ב"ו והנושא הוא ה' או ב"ו: אבל כשה' הוא המושא, כלומר שבני אדם מכעיסים את ה' או בוזים את דבריו משתמש תמיד^{56b} בבנין פעל.

(4) הש' "ידה", בהפעיל (הוֹדָה) ובהתפעל (הִתְהוֹדָה) בא תמיד כלפי ה', כלומר שמודים

(50) רופא – ירמ' ח כב; רופאים – כר' נ ב, איוב יג ה, דה"ב טו יב.

(51) למשל: שמעתי את-התפלתך ראיתי את-דמעתך הנני רפא לך, מ"ב ב ה.

(52) שכן הוא אומר בסמוך: ואני כעש לאפרים וכרקב לבית יהודה וירא אפרים את-חליו ויהודה את-מזרו וגו'.

(53) שאלה זו כמקום שלילה היא, כדרך סגנון הסירה המקראית.

(54) עי' למשל Gray בפירושו (סדרת ICC) עמ' 110, וכן כותב קרויס בפירושו (הוצ' כהנא, [תרט"ד]): "...כלומר שעוד תתחיל לו רפואה. – ורמא לו, פעולה סתמית (אימפרדונאליס), כמו ויצר לו וכדומה".

(55) ישע' יג כא: ורבצו שם ציים; שם לד יד: ומגשו ציים את איים.

(56) המפרשים החדשים מתקשים ומגיחים כדרכם. עי' למשל קרויס בפירושו ו"מקרא כפשוטו" ו-Gray בפירושו.

(56a) חדגש חזה שבסמ"ך מראה על פעל! (56b) חוץ מתה' קו יא: ועצת עליון נאצו.

לו או מתוודים לפניו⁵⁷. גזניוס במלנו מעיר שבד' מקומות בא לב'ו: בר' מט ח, תה' מה יח, מט יט ואיוב מ יד. אחרי העיון נתברר לי שהאמת אתו רק בשנים, וגם באלה יש טעמים לשימוש בפעל זה לב'ו, ובשנים מהם המושא הוא ה'. נעמוד עליהם:

(א) בברכת יעקב (בר' מט ח): יהודה אתה יודוך אחיך ידך וגו'. אבל שלשה טעמים לשימוש זה כאן:

(a) המברך רצה להדגיש את מקורו של השם: הפעם אודה את ה' (בר' כט לה); (b) בשם "יהודה" כלולות אותיות "היה" (c) יש כאן לשון-נופל-על-לשון משולש: יהודה (קראו: יודה?) — יודוך — יך^{57א} (ואם אוזן שומעת לך תרגיש גם הרמוניה בתנועות).

(ב) בדברי ה' לאיוב (איוב מ יד): וגם-אני אוךך כי-תושיע לך ימינך. אף כאן יש טעם חשוב לשימוש בפעל זה. כי ה' אומר לאיוב (שם ט): ואם-זרוע כאל לך... (והולך ומונה את כל גבורות בורא העולם ומנהיגו)... וגם אני אוךך, כמו שמודים לאל. וגם הלשון "כי תושיע לך ימינך" הוא ע"פ הלשון שבא ביחס לה': הושיעה לו ימינו (תה' צח א)⁵⁸.

(ג) תה' מה יח: אזכירה שמך בכל-לך ודך על-כן עמים יהודוך לעלם ועד. על פי דברי אבשלום "אין-לי בן בעבור הזכיר שמי" (ש"ב יח יח) היה נראה לפרש אף כאן שאלה הם דברי המשורר למלך, ופטוק זה מתקשר יפה לפטוק הסמוך לו לפניו "תחת אבתיך יהיו בניך". אבל אחר העיון נראה יותר פירושם של רש"י וראב"ע (פי' ב', ועי' תרגום) שבפטוק חותם זה פונה המשורר בתפלת הודאה אל ה', שכן אנו מוצאים לשון הודאה לה' בחתימותיהם של כמה מזמורים⁵⁹. ועוד: ב' הלשונות "הודה" ו"הזכיר שם" בפטוק אחד נמצא עוד רק בב' מקומות ובהם מפורש שם ה': הודו לה'... הזכירו כי נשגב שמו (ישע' יב ד — אף הוא מזמור ולא נבואה), ול"הזכיר ולהודות ולהלל לה' אלקי ישראל (דה"א טו ד)⁶⁰. אמור מעתה אף כאן (במזמור מ"ה) בה' הכתוב מדבר⁶¹.

(ד) ולבסוף — תה' מט יט: כי-נפשו בחיו יברך ויודך כי-תיטיב לך. פטוק קשה במזמור קשה נשמע נא מה בפי התרגומים. הארמי כותב: ויודוך צדיקא ארי תיטיב לפלחין קדמך; הסורי: ונודא לך כד תטאב לה; היווני: ἔξομολγήσεται σοι ὅταν ἀγαθῆς αὐτῷ, וכן ברומי: confitebitur tibi cum benefeceris ei. כל התרגומים ייחסו פעל זה לה', כלומר: יודה לה'. כולם (חוץ מהארמי) קוראים: ויודךך כי תיטיב לו. אין ספק שיש כאן תיקונים-פירושם של ה-LXX (ואחריהם נגררו הסורי והרומי). גם הארמי התקשה ב"לך" זה ופירשו: "לעובדים לך". מפרשינו (רש"י, ראב"ע ורד"ק) פירשו ש"לך" הכוונה למשכיל השומע לדברי החכם. החדשים מפרשים שהכוונה לעשיר. אבל קרוב יותר הוא פירושם של המתרגמים שהכוונה ב"יודך" — לה'.

(5) "שוב" בקל. הפעל "שוב" בא בבנין קל כפעל יוצא בביטוי "שב שבות"⁶² או "שב

(57) וכן השם "תודה" במקרא והשם "יודוי" בלשון חכמים.

(57א) עי' פירושו של כהנא (ו'יטומיר, תרס"ד) ו"מקרא כפשוטו" ו-Jacob ב"פירושו לבראשית עם" 900.

(58) והשוה תה' ס ז = קח ז וקלח ז: ועי' ישע' נט טז וסג ה.

(59) מזמור יח, ל, מב, מג, נב, עט, צו, קט, קמ.

(60) וחשות גם הלשון "והודו לזכר קדשו" (תה' ל ח, צו ב), והשוה שם' כ כד וישע' כו יג.

בישע' מט א: ה'... הזכיר שמי-אומר עבד ה'.

(61) אנבו הזכיר בשם = נשבע-שם' כג יג (ושם=ובשם), יהו' כג ז, ישע' מח א, עמוס ו י (ז) ו

אבל בתה' כ ח "נזכיר" = נקרא.

(62) שבות ושבית שתיחן מש' "שבה" (כמו "זכות" מן "זכה" ו"בכית" מן "בכה"). הסורי מתרגם "גולה" ב"שביתא".

שבית" 22 פעם⁶³. למשל: ושב ה' אל־קִיךָ את־שבֹּתֶךָ (דב' ל ג), וה' שב את־שבֹּת (כ'): שבִּית) איוב (איוב מב י).

פעם אחת נמצא: בשוב ה' את־שִׁיבָת (תה' קכו א)⁶⁴, ג' פעמים: אשוב — כתיב (קל), אשיב — קרי (הפעיל)⁶⁵.

אמנם נמצא עוד חמש פעמים⁶⁶ "השיב שבות". אבל ארבע מאלו הן בירמיה⁶⁷, שבו נמצא ההפעיל בקשר לגאולה י"א פעם!

"שוב" עם יחס הפעול, שנושאו הוא ב"ו, לא נמצא במקראו נמצא: וישב אֶתֹו (מ"א יג יט), כִּי־אָתָּךְ נשוב לעמך (רות א י). וכן בדין ודברים שבין שמואל ושואל: שוב עָמִי... לא אשוב עמך... (ש"א טו כה-כו).

מה מקורו של שימוש זה, "שב את שבות (שבית)" בהוראת "השיב את..."?
(6) שימוש זה יובן לנו אם נזכיר שכאשר גולה עם, גולה בראשו אלהיו: והלך מלכם בגולה הוא ושריו יחדו (עמוס א טו). כי מלכם בגולה ילך כהניו ושריו יחדיו (ירמ' מט ג). וצדק רש"י ז"ל בפירושו בפסוק א': "מלכם, ע"ז של בני עמון מלכם שמה שנא' ולמלכם תועבת בני עמון" (מ"ב כג יג)⁶⁸. וכן במואב: ויצא כמוש (כמיש — כ') בגולה כהניו ושריו יחדו (כ': יחד) (ירמ' מח ז).

וכן אמרו במגלה כט א (מדר"י פסחא פ"ד, הוצ' הורוויץ עמ' 52): חביבין ישראל (לפני הקב"ה)⁶⁹ שב כל מקום שגלו שכינה עמהן. ונריה לוי שעל פי מדרש קדום זה ניקדו הנקדנים בפרשת התוכחה שבתורת־כהנים: ואֲתֶכֶם אֲנִי בָגוֹיִם וְהִרְיָקְתִּי אַחֲרֵיכֶם חָרֵב (ויק' כו יג) — האל"ף של אית"ן בחטף סגול (ולא בחטף פתח, אֲנִי, כרגיל בעתיד הפעיל). משום שניקוד זה קרוב בצלצולו לעתיד הנפעל, כאילו היה כתוב: ואֲתֶכֶם אֲנִי. וכך מנוקדת האל"ף הזאת, בחטף סגול, גם בשני המקומות ביחזקאל, בפסוקים שנכתבו בהשפעת פסוקנו: והשלשית לכל־רוח אֲנִי וְחָרֵב אֲרִיךְ אַחֲרֵיהֶם⁷⁰ (יחז' ה יב), וכל אשר סביבתיו עולה וכל־אגפיו אֲנִי לכל־רוח וְחָרֵב אֲרִיךְ אַחֲרֵיהֶם (שם יב יד).

ואולי אף בביטוי הנרדף, השואל אף הוא ממלאכת הזרייה, "ואֲסַעֲרֶם עַל כָּל הַגּוֹיִם" (זכ' ז יד), שפירושו אפיך אותם (כתרגום: אבדרינון) בסערה⁷¹ אין הפעל מבנין קל (כדעת ריב"ג⁷² ורד"ק) אלא מבנין פֻּעַל, וניקדו את האל"ף לא בחטף פתח כרגיל אלא בצירה כדי שיהא קרוב בצלצולו ל־אֲסַעֲרֶם⁷³ בנפעל (= אסער עמם, כפי' שמביא רד"ק בשם אביו).⁷⁴
(ב) ואם אלהי האומה גולה עָמָה, כשהיא חוזרת — חוזר עמה אלהיה. האל שב ומשיב את שבות עמו⁷⁵. וכן אומר הנביא: כִּי־הֵלֵךְ לִפְנֵיכֶם ה' ומאספכם אל־קִי ישראל (ישע' נב יב). וגם הפסוק "ויעבר מלכם לפנייהם וה' בראשם (מיכה ב יג) מסייע על ידנו, בין לדברי

63 בספרים: דברים, ירמיה, יחזקאל, חושע, יואל, עמוס, צפניה, תהלים ואיוב. 64 אין עוד "שיבה" במקרא! לחלן באותו מזמור: שובה ה' את שְׁבוֹתֵנו. 65 ירמ' לג כו, מט לט, יואל ד א.

66 מלבד איכה ב יד: ולא גלו על עונך להשיב שְׁבוֹתֶךָ, שפירושו: להשיבך בְּתוֹבָה (ועי' לעיל עמ' 8).

67 ירמ' לב מד, לג ז, יא, מט ו. החמישי — יחז' לט כה.

68 כך פירש רש"י גם בש"ב יב ל: ויקח את עטרת מלכם מעל ראשו, ע"פ דברי התלמוד: ומי שריז איסור תנאה גינהו! (ע"ז מד ב, ועי' פרש"י שם). ובך מעתיקה הפס' בירמ': מלכום. 69א לוי כ"מ ר"ה אה"ת ועוד

69 שים לב שכבר נאמר לפני כן: והשלישית בחרב ימלו סביבותיך, וחוזר על "חרב" בהשפעת ססוקנו מעניין שבציווי נאמר שם: והשלישית תִּזְכָּר לְרוּחַ, בנין קל. 69א השוה "כמץ יסער מגרן", חושע יג ג

69ב הרקמה, הוצ' וילנסקי, עמ' שמ"ד. 69ג וכן: העברת (יהו' ז ו), תעלה (חב' א טו).

70 העירני פרוס' קאסוטו על שינוי הניקוד של תִּזְכָּרְכֶם ביחס לע"ו; ועי' דברי ווארטסקי, תרביץ שי"ח, עמ' 121

70א חשוד דברי רוד לאמי הגתי: שוב וזה שב את אחיך עמך (ש"כ טו כ), המנחיג שב ומשיב את עמו עמו

המפרשים האומרים שבגאולה הכתוב מדבר⁷¹, בין לדברי המפרשים על גלות⁷². וסוף דברי רשב"י (מגלה שם ומדרי שם) אינו אלא פשוטו של כתוב. וז"ל שם: אף כשהן עתידין ליגאל שכינה עמהן שנאמר ושב ה' אליך את שבותך (דב' ל ג) והשיב⁷³ לא נאמר אלא ושב למלך שהקבי"ה שב עמהן מבין הגליות⁷⁴.

ומשנצרה מטבע לשון "ה" שב שבות, השתמשו בה אף להשבת עמים אחרים⁷⁵ ואף להשבת יחיד (— איוב).

ג) וכן נפרש את הכתוב "שובנו אליך ישענו" (תה' פה ה): השיבנו, כפירושו היפה של רש"י: שוב אתה והשיבנו⁷⁶.

ד) ואולי ע"פ שימוש זה נפרש גם את הכתוב "כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון" (ישע' נב ח): בשוב ה' את שבות ציון. ופי' הכתוב יהא: קולו (מלת קריאה לעורר קשב ותשומת לב⁷⁷) צפוף (שתפקידם לשמור על העיר מפני אויב, ובראותם אויב מתקרב לעיר עליהם לתקוע בשופר ולהזעיק את העם, הופתעו כאד' ו' נשאו קולם) יחדו ירננו, כי עין בעין יראו שה' השיב את שבות ציון⁷⁸.

אמנם על פי הלשון "אשר-עין בעין נראה אתה ה'" (במ' יד יד), שפסקנו עומד תחת השפעתו, נראה יותר לפרש שהשי"ת שב⁷⁹; אבל קטע זה, ז—יב, מדבר על שיבת הגולים; ועל השראת השכינה כבר נרמז בפסוק הקודם "אמר לציון מלך אליך"⁸⁰. לא הבאתי ראיה מחסרון יחסה לפני "ציון" (אל ציון⁸¹ או לציון⁸²). שכן נמצא בחסרון היחסה: שבה העיר בשלום (ש"ב טו כז), ושב אפרים מצרים (הושע ט ג).

ה) וכן נ"ל לפרש את הפסוק "שוב למען עבדיך שבטי נחלתך" (ישע' סג יז). התרגום כותב: אתיב שכינתך לעמך בדיל עבדיך צדיקא דקימתא להון במימך למעבד בניהון⁸³ שבטי אחסנתך (= השב שכינתך לעמך למען עבדיך הצדיקים אשר נשבעת להם בך לעשות בניהם שבטי נחלתך). הוא מפרש אפוא: שוב—אתה, עבדיך—האבות, שבטי נחלתך—י"ב שבטי ישראל. רש"י אינו מפרש כלום. רד"ק: שוב מחרון אפך בנו... למען עבדיך והם האבות ולמען שבטי נחלתך והם י"ב שבטים⁸⁴.

אבל הקטע כולו (מן "חסדי ה'", פסוק ז') הוא מתפלת בני הגלות לפני אליהם, שתמיד השתתף בצרתם והושיעם וגאלם. בגעגועים רבים מזכירים הם את הגאולה הראשונה לכל סרטיה: יציאת מצרים, קריעת ים סוף וההליכה במדבר. ומסיימים את התפלה בשאלה

71) תרגום רש"י, ועי' ב"ר סמ"ח י. 72) רד"ק, ועי' ראב"ע. 73) כ"י: ושיב. 74) כ"י: מן הגלות.

75) למשל: ושבתי שבות-מואב (ירמ' מח מז), ושבתי את-שבות מצרים (יחז' כט יד).

76) וכן ראב"ע ורד"ק. ב-LXX: $\pi\sigma\tau\alpha\epsilon\psi\omega\nu \eta\mu\alpha\varsigma$ ובפשיטתא: אפנו. יפה תירגם ה. שמירס (בפירוש, Turn to Stell uns her: (1934, Tübingen) והעיר ש"שוב" כאן הוא פעל יוצא; ולא צדק Briggs שתירגם us. ועי' חיות בפירושו (תוצ' כהנא, קיוב תרס"ח).

77) וכן בבב' ד י, ירמ' לא יד, מיכה ו ט, שה"ש ב ה, ה ב. גזניוס (בע' קול) מונה אף: ישע' יג ד, מ ג, ירמ' ד טו, י כב, ג כה ומשמים את ציונינו מירמ' ומיכה; ואין גראים דבריו.

78) כך, ושכ=והשיב, מירש אף קרויט, אלא שחוא נגדר אחרי תחדשים ומגיה "כל", ומפרש: צומיך=נביאיך.

79) וכ"ה דעת רוב המפרשים, וכן במשי': כד מסנא מריא לצתיון. ב-LXX: $\eta\sigma\tau\alpha\epsilon\psi\omega\nu \eta\mu\alpha\varsigma$ וכ"ה דעת רוב המפרשים (או: ינחם) ה' את ציון, ופירושו הוא.

80) חשוה ישע' בד כג: כי-מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם, מיכה ד ז: ומלך ה' עליהם בהר ציון. תח' קמו י: ימלך ה' לעולם אלקיך ציון לדר ודר. 81) כמו "שבתי אלי-ציון" (זכ' ת ג).

82) כמו "שבתי לירושלם" (זכ' א טו). וכך הבין הסורי (לעיל הע' 79). 83) כצ"ל, כדמוסיום: בינהון. 84) מצ"ד מירש "שוב" כתרגום ו"עבדיך וגו'" — כרד"ק.

"למה תתענו ה' מדרכיך וגו'" ("וכאלו אתה תתענו בהאריכך גלותנו", רד"ק) ובבקשה "שוב וגו'". על-כן נ"ל שגם "שוב" זה פעל יוצא הוא; ו"עבדיך" כאן אינם האבות, אע"פ שבתפלת משה אחר מעשה העגל נלווה כינוי זה לשמות האבות⁸⁵; משום שלא מצאנו בשום מקום אחר ש"עבדיך" סתם הם האבות. אלא "עבדיך" הם ההולכים לפני ה' בכל לבם (השוה מ"א ח כג) והתפצים ליראה את שמו (השוה נחמ' א יא) והם החסידים (השוה תה' עט ב)⁸⁶. וכשם ש"עבדיך" אינם האבות, כך "שבטי נחלתך" אינם י"ב השבטים, אלא בני ישראל, כמו בפסוק: זכר עדתך קנית קדם גאלת שבט נחלתך⁸⁷ (תה' עד ב), "שבט נחלתך" מקביל אפוא ל"עדתך"; אלא שהנביא הזכיר את שני השמות בל' רבים (עבדיך, שבטי נחלתך) והמשורר הזכיר את שני השמות בל' יחיד (עדתך, שבט נחלתך). ופשוטו של כתוב הוא: בזכות חסידי הדור השב את שבט נחלתך; ממש כבקשת אברהם לפני הפיכת סדום, שבזכות צדיקי המקום ינצל כל המקום (בר' יח כד). וסרס את המקרא ופרשהו: שוב שבטי נחלתך למען עבדיך⁸⁸.

(ו) וכשם שבגידת השבט במדבר הולך ראש השבט, או כל מועצת הזקנים, בראש המסע, והוא המחליט על מקום החנייה ושעתה ועל שעת המסע וכיוונו — ועל פי זה יובנו דברי איוב "מסיר לב ראשי עם-הארץ"⁸⁹ ויתעם בתהו לא-דרך" (איוב יב כד): ה' מסיר לבם של ראשי השבט בבחרם להם מקום לחנייתם ומתעה אוהם במדבר שאין בו דרך לארחות גמלים⁹⁰; — כך בגדודי ישראל במדבר הולך ה' לפני העם ומורה אותם את הדרך ותר להם מנוחה: "וה' הלך לפניהם יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה" (שמ' יג כא, והשוה דב' א לג). ומשעשו את ארון הברית, קבון לשבתו⁹¹, היה הארון משמש בתפקיד זה: "וארון ברית-ה' נסע לפניהם דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה" (במ' י לג).

וגם בשעת המלחמה יוצא המנהיג בראש צבא המלחמה⁹², ואלהי האומה הולך לפנייהם במלחמתם⁹³, ומוריש להם את הארץ⁹⁴. ומשום כך לפני שיצאו למלחמה היו מקריבים קרבן (ש"א יג ט"ב) ותוקעים בחצוצרות "ונזכרתם לפני ה' אלֵקִיכם ונושעתם מאיביכם" (במ' י ט). וארון ברית ה' נישא לפני העם במלחמתו (ש"א ד ג ואילך).

ובספר במדבר (י לה-ל"ו) נשתמרו לנו שני קטעים מתפלות המלחמה:

ויהי בנסע הארון ויאמר משה: קומה ה' / ויפצו איביך / וינסו משנאיך מפניך.^{94a}
ובנחה יאמר: שובה ה' / רבבות אלפי ישראל.

85) זכר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך (שמ' לב יג). זכר לעבדיך לאברהם וגו' (דב' ט כז).

86) והכינוי "עבדי הנביאים" רגיל (למשל מ"ב ט ז, יו יג).

87) אגב: יש כפסוק זה כמה רמזים וזכרי לשון משירת הים: עדתך (=עמך), קנית, גאלת, נחלתך.

88) החרשים מתקשים. קרובים למשל כותב: למען עומר במקום שנים: למען שבטי נחלתך (מעין ס"ל של רד"ק!).

89) "עם הארץ" כאן הוא מועצת זקני השבט. עי' מ"ש במאמרי "קניית מערת המכסלה", תרביץ שי"ד, עמ' 16[6].

90) ומאוחו ענין גם דברי איוב: אכחר דרכם ואשב ראש ואשכון כמלך בגדוד (איוב כט כה), שפירושו: כמועצת הזקנים שדנה בענין המסע אני הייתי יושב בראש ובחר את דרכם, וכשחנו שכןני באמצע המחנה כמלך בגדוד (עי' ש"א כו ה, ז ומ"ש במאמרי הנ"ל, עמ' 15[5]).

91) השוה שמ' כה כב וש"ב ו ב.

92) השוה בקשת משה: ימקד ה'... איש על-העדה אשר-יצא לפנייהם ואשר יבא לפנייהם ואשר יוציאם

ואשר יביאם (במ' כו טז-יז), ויציאה זו למלחמה היא (כמ' רש"י ואחרים): ועי' רש"י לבר' לג ג.

93) השוה למשל דב' ט ג, לא ג, ה. ש"ב ה כד.

94) חשות דברי יסחה למלך בני עמון (שופ' יא כג-כד). 94a) והשוה תה' סח ב.

הקטע הראשון, "קומה וגו'", הוא מתפלה בתחילת המלחמה, כשהאויב עלה על העם (ובא בשערי העיר). והפסוק השני, "שובה וגו'", הוא מתפלה בגמר המלחמה, כשישראל רדף אחרי האויב, וגם אלפי ישראל כביכול רדף איתם אָתָם. השובה למשל: תרדף באף ותשמידם (איכה ג טו), כן תרדפם בסערך (תה' פג טו)⁹⁵.

והכהנים נושאי הארון התפללו לשלוםם של חילות ישראל שרדפו אחרי האויב. אף "שובה" זה פעל יוצא הוא, ופירוש הכתוב: השב ה' (בשלום) את רבבות אלפי ישראל. "רבבות" ו"אלפי" נזכרים יחד בעוד שני מקומות, שאף הם במלחמה עסוקים.

בברכת משה ליוסף: בהם עמים ינגח/יחדו אפסי-ארץ

והם רבבות אפרים/והם אלפי מנשה (דב' לג יז)

ובשיר-הנצחון לכבוד דוד: הכה שאל באלף/ודוד ברבלתיו (ש"א יח ז).

רבותינו דרשו את הפסוק "שובה ה' וגו'" על השראת השכינה⁹⁶, וכך פירשוהו גם מפרשינו⁹⁷. האחד שדבריו קרובים לפשוטו של כתוב הוא החזקוני: "דיא קומה ה' ויפצו אויבין זו היא תפלת הדרך. שובה ה' רבבות יהי רצון שישובו הרבבות והאלפים למקומן במספר ולא יפקד ממנו איש⁹⁸ ושובה כמו והשיבה דוגמא ושב ה' אלקיך את שבותך שהוא כמו והשיב".

ז) וכאן אני בא לפסוק אחר, שאף בו בא "ושב" כפעל יוצא:

כי שב ה' את-גאון יעקב (נחום ב ג).

להבנת הפסוק צריך לברר קודם את פי' הלשון "גאון יעקב". למלה "גאון", מלבד הוראת היסודית: התרוממות והתנשאות, יש לה בכמה מקומות לפ"ד הוראה מושאלת — כח, צבא:

לכב שמים בעזרך / ובגאותו שחקים (דב' לג כו)

עם נושע בה' מגן עזרך / ואשר-חרב גאותך (שם כט)

בשני הפסוקים מקבילה "גאון" ל"עזר" (ובפסוק השני "מגן" ל"חרב"⁹⁹), וכן בפסוק:

גם קראתי גבורי לאפי עליי גאותי (ישע' יג ג)

"גאון" מקביל נרדף ל"גבור" ו"עליי" מקביל ניגודי ל"אף".

כך גם למלת "גאון" יש בכמה מקומות אותה הוראה מושאלת — צבא:

(a) ושבתי את-גאון עוזכם (ויק' כו יט) פירושו: אשבר את כח צבאכם, והוא המשכו של פסוק יז: ונסתם ואין רדף אתכם; ופסוק יח לא בא אלא לתת מנוחה לקורא, שינוח קצת ולא יקרא קללות רצופות, וכמו כן פסוק כה הוא המשכו של כב (וכ"ג-כ"ד — למנוחה) וכ"ט הוא המשכו של כו (וכ"ז-כ"ח — למנוחה).

(b) וכן "גאון יעקב" (תה' מז ה) הוא "צבא יעקב", שכל המזמור הוא למלחמה.

(c) והדברים מפרשים יותר בירמיה: ככה אשחית את-גאון יהודה ואת-גאון ירושלם הרב, העם הזה הרע... ויהי כאזור הזה (יג ט"י). הרי ש"העם" (שבהרבה מקומות פירושו "צבא") הוא פירוש של "גאון יהודה" ו"גאון ירושלם".

95) והשוה האגדה על ארבעת המלכים: דוד, אסא, יהושפט וחזקיה (איכ"ר לפסוק "לא האמינו", ד יב).

96) סערי בהעלתך ס"ד, הוצ' הורוויץ עמ' 83 ויבם' סג סע"ב. ואולי בהשמעת המדרש כתבה הפשיטתא:

אתני מריא על רבותא ועל אלטא דאיסראיל.

97) גם המפרשים החדשים נדחקו במ' הכתוב, דליטש פירשו כפעל יוצא, ועי' מה שחשיג עליו Gray.

ועי' סלמולו החטל של בעל "מקרא כפשוטו". ועי' גם כהנא בפירושו (ז'יטומיר, הרס"ד) וגרינסטון בפירושו:

מילדלמית 1939.

98) ע"ם הפסוק "ולא-נמקד ממנו איש" (במ' לא מט). ולר שהמלחמה התיא תיחה "לחת נקמת ה' במדין".

99) ואולי: "מגן" — מלחמת הגנה, ו"חרב" — מלחמת התקפה וכיבוש.

אף בפסוקנו אפוא "גאון" = צבא, וכוונת הכתוב: ה' ישיב את צבא ישראל שיצא להלחם באשור, והנבואה מתפרשת ע"פ זה יפה, ואין כל צורך בהגהות החדשים⁹⁹.
(ח) ואם ה' שָׁב את היוצאים למלחמה^{99א}, המושבים נקראים "שׁוּבֵי מַלְחָמָה" (מיכה ב ח)¹⁰⁰, ופירוש הכתוב "ממול שלמה" אדר תפשוטון/ מעברים בטח שובי מלחמה" הוא: אתם מפשיטים שלמה ואדרת מאנשים עוברים לבטח ומאנשים ששבו מן המלחמה, שכנהוג מקבילים את פניהם בכבוד¹⁰¹.

(6) "ראה" בנפעל. ראיית פני אדם גדול נחשבה לו לרואה סימן של קרוב וכבוד. השוה דברי יעקב לעשו: כי על-כן ראיתי פניך כראת פני אלקים (בר' לג י). ולהיפך כשכעס המלך על אדם אסר עליו לראות את פניו, פרעה אומר למשה: אל-ת-סף ראות פני כי ביום ראתך פני תמות (שם י כח)¹⁰². דוד אומר על אבשלום: יִסָּב אל-ביתו ופני לא יראה ויִסָּב אבשלום אל-ביתו ופני המלך לא יראה (ש"ב יד כד)¹⁰³, ואותם השרים שזכו להיות תמיד במחיצתו של המלך נקראו "ראי פני המלך" (מ"ב כה יט, אס' א יד) — כך במלך ב"ו.

לפני שנדבר על מלך עולם יש להעיר בקיצור על ההבדל שבין שלשת הפעלים הנרדפים: הביט, ראה וחזה:

"הביט" מורה על ראייה מקרוב מאד, ועל כן אין "הביט אל ה'". וכן נאמר בפרשת ההתגלות הראשונה למשה: "כי ירא מהביט אל-האלקים" (שם ג ו). ואף בהגיעו לשלב-ההתגלות הגבוה ביותר נאמר בו "ותַּמְנַח¹⁰⁴ ה' יביט" (במ' יב ח). וכן אומר אליפז בתארו את גילוי השכינה: "תמונה לנגד עיני" (איוב ד טז). וכן אומר המשורר "אשבעה בהקיץ תמונתך" (תה' יז טו). והעם — אפי' תמונה לא ראה (דב' ד יב-טו).

ולהיפך "חזה" מורה על ראייה מרחוק, במקום או בזמן, ראייה שיש בה משום דימוי, ועל-כן אפשר להשתמש בפעל זה גם ביחס לה': ויחזו את-האלקים (שם כד יא)^{104א}, אני בצדק אחזה פניך (תה' יז טו), כן בקדש חזיתך (תה' סג ג), ומבשרי אחזה אלוה (איוב יט כו).

"ראה" הוא בין ב' הפעלים הללו. לפיכך נביאים זוכים לראות את ה', ראייה כללית¹⁰⁵, אבל מכיון שהם בשר ודם אינם זוכים לראות את פני ה'. ה' אומר למשה: לא תוכל לראות את-פני כי לא-יראני האדם וחי (שם לג כ)¹⁰⁶, ולהלן הוא אומר: וראית את-אחרי ופני לא יראו (שם כג).

99) עי' למשל במי' של הירשלה (הוצ' כהנא, ת"א, תר"צ). 99א) עי' גם קאסוטו, תרביץ שי"ב, עמ' 18.
100) שָׁב — בינוני מועל ושוב — בינוני מעול, כמו שָׁם ושׁוּב, סָד וסוּד (ועי' גוניוס בע' "שוב"). והשוה דברי רש"י: "שובי מלחמה כבני אדם חשבים מן המלחמה... שובי כמו טורי תגפן נכריה" (ירמ' ב בא). הדוגמא השניה שהוא מביא "גוגי ממועד" (צפ' ג יח) אינה ענין לכאן כי היא בינוני נפעל מש' "יגה" (נמ"י ונל"י). ועי' גם דברי רש"י לפסוק "לנוס אל עיר מקלטו" (במ' לה לב).

101) השוה בר' יר יח: ומלכי-צדק מלך שלם הוציא לחם ויין. ועי' טי' של ווינקאם (הוצ' כהנא, ת"א, תר"צ).

102) ומשה עונתו בלעג מסותר: כן דברת לא-אסף עוד ראות פניך (שם כט), ועי' רש"י.

103) ובזה נבין את מאמצי אבשלום לראות את פני המלך (ש"ב יד כח-לג).

104) השם "תמונה" נרדף עם "פסל" ושניהם נזכרים יחד בקשר עם איסור ע"ז (שם כ ד=וב' ח ת, ד טו).

104א) ב"אצילי בני ישראל" הכתוב מדבר; אבל במשה ואהרן נדב ואביהוא הוקנים נאמר "ויראו" (פסוק י).

105) מיכחו בן ימלא אומר: ראיתי אלה' ישב על-כסאו (מ"א כב יט), עמוס אומר: ראיתי את-אד' נצב על-המזבח (עמוס ט א), ישעיהו אומר: את-המלך ה' צבאות ראו עיני (ישע' ו ח).

106) וחשו דברי מנח: מות נמות כי אלקים ראינו (שופ' יג כב), ודברי אשתו לא באו אלא להשקטו וכן יעקב אומר: כי-ראיתי אלקים פנים אל-פנים ותנצל נמשי (בר' לב לא), אלא ש"אלקים" כאן הוא מלאך

האדם אינו רואה את ה'; אבל ה' פונה אל האדם או פונה אל מנחתו ומאיר פניו אליו או נושא פניו אליו. ובשעת כעס מסתיר פניו ממנו (107) או נותן פניו בו (108). אך אין דרגת ההתגלות שזה בכל הנביאים: כל שגדולה מעלתו של הנביא וקרבתו אל ה', כן גדולה מדרגת ההתגלות אליו. משה רבנו הגיע למדרגה העליונה של ההתגלות, כמפורש בפרשת צרעת מרים (במ' יב ו-ח) (109). והכתוב מעיד עליו: ודבר ה' אל-משה פנים אל-פנים כאשר ידבר איש אל-רעהו (שם' לג יא); אבל לא שמשה ראה את פני ה', אלא ה' ראה את פני משה בפניו, כלומר משה נראה ואינו רואה. ואם במשה כך, בכל אדם עאכ"ו. מכאן הוי אומר: כשאדם בא במגע עם האלהות אינו רואה את פני אלקים, אלא הוא נראה לפני אלקים. והוה הטעם שתמיד מדברים על ראיית פני ה' בנפעל: ונראה את-פני ה' (ש"א א כב), ונראה פני אלקים (תה' מב ג), נראה כל-זכרון את-פני האדון (שם' לד כג) (110), נראה את-פני ה' אלקיך ... ולא נראה את-פני ה' ריקם (דב' טז טז) (111). לראות את-פני ה' אלקיך (שם' לד כד) (112).

הסברתנו זו אינה משאירה מקום להנחתם של כמה מהחדשים (113), שמתחילה היה בנין קל ושינוהו הנקדנים לנפעל והחליפו את ה"את" ב"אל", ורק במקומות מועטים נשארה ה"את". ועוד: "את" נמצאת במקרא גם אחרי נפעל, פעל וקפעל. ואינה אלא להדגשה. הנה כמה דוגמאות: ולא נאכל את-בשרו (שם' כא כח), מצות נאכל את שבעת הימים (שם' יג ז), כאשר נאכל את-הצבי (דב' יב כב), ביום הגמל את-יצחק (בר' כא ח), וינלד לחנוך את-עירד (בר' ד יח), ביום המשח אתו (ויק' ו יג), ולא תנתן את-העיר הזאת (מ"ב יח ז), ולא-יקרא עוד את-שם (בר' יז ה), יבקש את-עון ישראל (ירמ' נ כ), נתן את-הארץ הזאת (במ' לב ה), נתן את-אבישג (מ"א ב כא), ויושב את-משה ואת-אהרן (שם' יח), והשוה דברי ראבי"ע לפסוק זה). לבסוף כדאי לציין שה-LXX לתורה מתרגמים בכל מקום *ἐναντίον*, וכן הארמיים (אונקלוס ויונתן) והסורי מתרגמים בכל מקום: קדם (= לפני). ומכאן אנו באים לפרקנו האחרון.

ה. פעלים עם "לפני"

בפרק זה ברצוני לעמוד על שימוש לשון מיוחד, שעד כמה שידוע לי לא עמדו עליו לא הפרשנים ולא הבלשנים.

1) אמר לפני. כבר במקרא מוצאים אנו ניצנים אחדים של "אמר לפני" וידבר לפני — תמיד קטן לפני גדול. במשה רגיל תמיד: "ויאמר משה אל ה'" או "וידבר משה אל ה'" (אבל פעמיים 113) נמצא עם "לפני": וידבר משה לפני ה' (שמות ו יב), ויאמר משה לפני ה' (שם' ז). וכן ביפתח: וידבר יפתח את כל דבריו לפני ה' במצפה

(107) השוה למשל דב' לא יז: והסתרת פני מהם (והשוה פסוק יח): תה' קב ג: אל-תסתר פניך ממני. ומעניין הלשון שברב' לב כז: אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם, שפירושו: אסיר השגחתי מהם ואראה מה יתא בסופם (ועי' דברי פרנק, תרביץ שי"ח, עמ' 136). ומעין זה סירוש הפסוק: ערף ולא-חנים נראים (ירמ' יח יז).

(108) למשל "ואני אחן את-פני באיש ההוא" (ויק' כ ג), וכל "נתנה כ" היא לרעה.

(109) עי' לעיל עמ' 3. (110) בשם' כג יז: אל פני.

(111) בשם' כג טז ולד כז: ולא נראו פני ריקם.

(112) אכל במקרים אחרים, נראה אדם (או מעשיו) לאדם לא נכלעה הח"א: להקראו. ש"ב יז יז, מ"א

יח ב, יח' כא כט. ומעניין שלגילוי השכינה משתמשים בצורה שלישית: להקראו, שופ' יג כא, ש"א ג כא.

(113) עי' במפרשי המקרא החדשים בכל המקומות הנ"ל, ועי' גייגר, אורשריפט, ברטלאו, 1837, עמ' 337 ואילך.

(114) ושניהם ענין אחד הם, כלומר הקטע השני הוא חזרה על הקטע הראשון (עי' דברי רש"י לשמות ו ל).

- (שופ' יא יא). וכן ב"מקרא בכורים" וב"ודוי מעשר" כתוב: ואמרת לפני ה' אלקיך (דב' כו ה, יג) (114).
- וכן נמצא במגלת אסתר בדיבור עם המלך: ויאמר מומכן לפני המלך (אס' א טו), ותדבר לפני המלך (ח ג). ואף בפסוק "ויאמר חרבונא אחד מן הסריסים לפני המלך" (ז ט) — "לפני המלך" נמשך "ויאמר" ולא "לאחד מן הסריסים" (115).
- וכן נמצא למלאך: ואל תאמר לפני המלאך (116) (קה' ח ח). וכן בדיבור למשה: וידברו לפני משה ולפני הנשיאים (במ' לו א) (117).
- וכן בארמית שבמקרא: אמר קדם מלכא (דני' ב לו, ה יז, ו יג, יד; והשוה שם ב טי, כו). אבל נמצא גם "אמר למלכא" (דני' ג ט, טז, כד, ו טז).
- וכן כל התרגומים הארמיים, אונקלוס ויונתן ותרגום הנביאים והכתובים, מתרגמים בכל דיבור אל ה': קדם ה' (118).
- ובלשון חכמים בא תמיד: אמר לפניו, אמר לפני הקב"ה (119); אלא שבכמה מקומות נשתבשו הדפוסים: אמר לו (120). ורגיל "גלוי לפניו", "גלוי וידוע לפניך", "גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם".
- וכדאי לציין שבספרות החלמודית נמצא שימוש זה. "אמר לפני", גם בדיבור תלמיד עם רבו. למשל: אמר בן עזאי לפני ר"ע משום ר' יהושע (יומא פ"ב מ"ג, תוס' שביעית פ"ב הי"ג); ג' דברים אמר ר' ישמעאל לפני חכמים (עדות פ"ב מ"ד); אמר לפניו (= לפני ר' ישמעאל) ר' אילעאי: רבי וכו' (תוס' גיטין פ"א ה"ג). אמר בן דמא לפני ר' ישמעאל (תוס' שבועות פ"ג ה"ד). וביחוד בגוף א': אמרתי לפני אבא (תוס' כלים ב"ב פ"ב ה"ג, טבול יום פ"ב ה"ז); אמרתי לפני רבי (נגעים פ"ח מ"ז); אמר ר' יוסי מעשה בא לפני ר"ע... ואמרתי לפניו (תרומות פ"ד מ"ב); אר"ע דנתי לפני ר' אליעזר (נזיר פ"ז מ"ד). ורגיל "אמרו לפני ר' פלוני" ונבדל מן "אמרו לו לר' פלוני". שב"אמרו לפני האומרים הם תלמידי (120א) ושואלים הם, וב"אמרו לו האומרים הם חברים ומשיבים הם (120ב).
- (2) בכה לפני. לב"ו רגיל הצרוף "בכה על", למשל: וינשק לכל אחיו ויבך עליהם (בר' מה טו) (122). אבל ביחס לה' נמצא "בכה לפני", למשל: ויעלו בני ישראל ויבכו לפני ה' (שופ' כ כג) (123). רק פעם אחת נמצא בדברי ה': כי בכיתם באזני ה' (במ' יא יח).
- (114) וכן נמצא "התחלל לפני ה'" (ש"א א יב, מ"ב יב טו); אבל הרגיל הוא: התחלל אל ה' (לח').
- (115) כך הבין גם הסורי שתירגם: וענא רחבונא (י) חר מן מהימנוהי דמלכא ואמר קדם מלכא. וב-LXX: πρὸς τὸν βασιλέα (אכל ב-A: τοῦ βασιλέως, ועי' כוולגטה), ועי' הירשלה (הוצ' כתנא, ח"א, חר"ץ). — "אמר אל המלך (למלך)" נמצא במגלת אסתר רק בהסן ראש השרים (ג ה, וז) ובאסתר המלכת (ב ככ); אבל במקום אחר אין דיבור ישיר.
- (116) פשי: קדם אלהא, וכן ב-LXX (ועי' כתנא בפירושו, ח"א, חר"ץ).
- (117) וכמה כוו ולעג סמון בשימוש לשון זה בדברי תנביא לנגיד צר (יחז' כח ט):
האמר תאמר / אלהים אני / לפני הרגך
ואתח אדם / ולא אל / ביד מחללך.
- כלומר: בשעה שתעמד לפני הורגך כשבוי לפני שובו ותתחנן על נפשך, התאמר לפני "אלהים אני"?
- (118) ולהימך הפשי מתרגמת בשמ' ו יב, ל: ואמר מושא למריא.
- (119) למשל ברכות ד ע"א, כ ע"ב, לא ב, לב א וב'.
- (120) למשל ברכ' גה א, בכל תגוס: אמר לפניו רבש"ע, בדמו: אמר לו. (120א) ועי' אף גיטין מ ע"א
- (121) עי' כ"ק לו א. (122) וכן בר' נ א, במ' יא יג, שוס' יד יז.
- (123) וכן דכ' א מה, פ"ב כב יס = דח"ב לר כו.

יבכה באזניי אין במקום אחר במקרא, ואולי יש כאן השפעת ראשה של פרשה: ויהי העם כמתאוננים רע באזני ה'. אבל בסמוך שם (פסוק כ): ותבכו לפניו. ומעניין שכל התרגומים מרחיקים את הגשמיות אף בשני פסוקים אלו, פסוק א' ופסוק י"ח, ומתרגמים את "באזניי" כמו "לפניי" שבפסוק כ: הארמיים (אונקלוס ויונהן) והסורי — קדם, ה'—LXX—ἐναντίον ובנוסף הלוקיאני (Lagarde) — ἐνώπιον.

בקשר לזה יש להזכיר את החילוף שבין ש"ב כב ז (ושועתי באזניו) ובין תה' יח ז (ושועתי לפניו תבוא באזניו) (124).

ובסוף יש לציין שאמנם נמצא בשירה "אונך" או "אזניך" בפנייה לה', וכן נמצא "אזניי" בדברי ה', אבל "באזני ה'" נמצא רק כאן ובשי"א ח כא: וישמע שמואל את כל דברי העם וידברם באזני ה' (125), וכן בדה"א כח ח: ובאזני אלקינו (126).

(3) ארור לפניי. בברכה רגיל מאד "ברוך... לה'". למשל: ברוך אברם לאף עליון (בר' יד יט), ברוך בני לה' (שופ' יז ב), כלומר "ברכת-ה'" (ביטוי רגיל במקרא) תחול עליון (השוה תה' קכט ח: ברכת ה' אליכם). אבל בקללה אומרים "ארור... לפני ה'" (וכל "ארור" הוא על ידי ה', עי' דב' פכ"ז): ארור האיש לפני ה' (יהו' ו כו), ארורים הם לפני ה' (שי"א כו יט). ופי' שימארת ה'" (מש' ג לג) תבוא עליו. להבדל זה שבין נוסח הברכה והקללה יש להשוות דב' כז יב-יג: אלה יעמדו לברך את העם, ואלה יעמדו על הקללה, סתם הכתוב ולא אמר "לקלל את העם".

ובכלל הלשון המאוחרת מצרפת לפעם המתייחס לה' את מלת-היחס "לפניי". הנה כמה דוגמאות:

(4) טוב לפניי. רגיל במקרא הביטוי "טוב בעיניי" לאדם (למשל שי"א כט ו, שי"ב ג יט ועוד) ול' (כי טוב בעיני ה', במ' כד א, ועשית הישר והטוב בעיני ה', דב' ו יח (127); וייטב הדבר בעיני ה', מ"א ג י (128)).

אבל בספרים המאוחרים בא במקום זה "טוב לפניי": לאדם שטוב לפניו נתן... לתת לטוב לפני האלקים (קה"ב כו), טוב לפני האלקים (שם ז כו), וכן בנחמיה ביחס למלך: ואם ייטב עבדך לפני... וייטב לפני המלך (נחמ' ב ה"ו). ובאסתר נמצא לשון זה לראש השרים: וייטב הדבר לפני המן (אס' ה יד (129)).

"טוב לפניי" בא כנראה בהשפעת הארמית "שפר קדם" (דני' ג לב, ו בו אבל שם ד כד: שפר ע').

(5) גר לפניי. בתה' (ל"ט יג): כי גר אנכי עמך תושב ככל-אבותי, ובה"א (כט טו): כייגרים אנחנו לפניך וחושבים ככל אבותינו. ובקשר עם חילוף "עם" ב"לפניי" כדאי להזכיר גם חילוף זה: בחנוך (בר' ה כב-כד) ונח (שם ו ט) משחמש הכתוב ב"התהלך את האלקים", אבל באברהם: התהלך לפני (בר' יז א), וכך הוא השימוש הרגיל בכל המקרא.

(6) בקש מפניי. רגיל במקרא "בקש מ" גם ביחס לה' (תה' קד כא, עז' ח כג).

(124) עי' מ"ש ע"ז במאמרי "ש"ב כ"ב—תה' י"ח", קובץ דינאבורג, עמ' 21 [3].

(125) אבל השוה הלשון בענין ביוצא כו: וידבר יפתח את כל דבריו לפני ה' במצפה.

(126) וחשוה גם להלן במ' יד כח: כאשר דברתם באזניי.

(127) והשוה מ"ב כ ג=ישע' לח ג.

(128) וכן ויק' י יט, ש"ב ג יח, ש"ב י יב=דח"א יט יג, מלאכי ב יו.

(129) אבל כרגיל נמצא באס' "טוב בעיניי" גם למלך. וכן רגיל בו הביטוי "אם על המלך טוב" (לשון שנמצא גם בנחמ' ב ה—ו דח"א יג ב).

אבל באסתר נמצא ביחס למלך: ולבקש מפניו על עמה (130). וכן בארמית שבמקרא: ורחמין למבעא מן קדם אלה שמיא (דני' ב יח) (131). וכן בלשון חכמים. למשל: ג' דברים בקש משה מפני הקב"ה (132) (ברכ' ז א).

ופה יש להעיר שמחבר "אסתר" מרבה להשתמש במלת היחס "לפני" כשהוא מדבר על המלך: ותשא חסד לפניו (ב ט), ותשא חן וחסד לפניו (ח ה) (133), ויהיו נקראים לפני המלך (ו א), והמן נבעת מפני המלך (ז ו), ומרדכי יצא מפני המלך (ח טו) (134). ושימוש זה ב"לפני" בפעלים המתייחסים לה' רגיל בספרות התלמודית, נביא כאן ג' דוגמאות שיש להן מקבילות במקרא:

- (א) בכל המקרא נמצא ביחס לה' רק "חטא ל-" (135). בלשון המשנה: חטא לפני (יומא פ"ג מ"ח, פ"ו מ"ב). שימוש שאין לו חבר בכל המקרא, אפי' בספרים המאוחרים.
(ב) בדה"ב (יט יז): כי אין עם ה' אלקינו עולה ומשא פנים ומקח שחד. אוהו ענין נזכר במשנה (אבות פ"ד מ"ב) בלשון: שאין לפניו לא עולה וכו'. וכן שם (פ"ה מ"ב): כמה ארך אפים לפניו. שימוש שאינו במקרא, השוה למשל מיכה (ב יג): כי חנון ורחום הוא ארך אפים וגו'.
(ג) וכן רגיל במקרא גם ביחס לה' "הכעיס" עם יחס הפעול. אבל בלשון המשנה: "הכעיס לפניו" (למשל אבות פ"ה מ"א-מ"ב) (136).

* * *

בדבני אלה ביררתי שכמה שמות ותוארים בהתייחסם לה' באים במשקלות שונים או בשינוי ניקוד, וכן כמה פעלים בהיות ה' נושאם או מושאם באים בבניינים שונים. ויש שפעל או שם מן הפעלים והשמות הנרדפים יוחד לה'. ויש שאותו פעל באותו בנין כשבא לה' מקבל הוראה אחרת. וסיימתי בציון העובדא שהלשון המאוחרת (ספרי המקרא המאוחרים ולשון-חכמים) משתמשת במלות יחס מיוחדות (להרחקת הגשמיות). בדרכנו נגענו בפסוקים רבים ופירשנו כמה מהם (137). שאלה זו שנגעתי בה במחקר זה חשובה מאד להבנת כמה סתומות במקרא ודורשת בירור רחב יותר, אבל לשם כך צריך ללמוד תחילה את השני בהוראות-הלשון שבכל ספר וספר. בדרך עבודתי נוכחתי שכמה ספרים משתמשים בשמות ובפעלים לא בהוראתם הרגילה והמקובלת (138). אבל גושא זה דורש דיון מקיף; ובעיה ובל"ג אדון בו במקום אחר.

(130) אבל שם ז ז: והטן עמד לבקש על נפשו מאסתר המלכה; ולא "מלפני", כי המן ראש חשירים הוא!

(131) אבל שם כג: לך אלה... די בעינא מינך, וכן ו ה, יג. (132) אח"ת: מחקב"ה.

(133) אבל שם ב טו: ותהי אסתר נשאת חן בעיני כל לאיה, כי בכל אדם הכתוב מדבר. וכן שם ה ב: אסתר הסלכה... נשאה חן בעיניו, כי במלכה הכתוב מדבר.

(134) והשוה בר' כז ל: ויהי אך יצא יצא יעקב מאת פני יצחק אביו.

(135) למשל: שופ' י י; מ"א ח לג, נ; ירמ' יד כ, חת' מא ה, קיט יא; דני' ט ה, נחמ' א ו.

(136) כנ"ו חוצ' לו ומחז"ל, וכך הגיה ר"י אשכנזי (מ"ש).

(137) ואלו הם: בראשית יח יט-ע"ט, 6, יח כא-7, כו לו-4, מט ת-9, שמות כ כה-7; ויקרא כו יט-13; במדבר ה יב-6, י לה-לו-12, יא כח-3, כה ד-5; יחושע א יח-15; שמואל ב' כא ו ואילך-5; ישעיה ו י-8, כג יג-8, נב ח-11, סג יז-11; ירמיה כח לח-6; יחזקאל כח ט-חע' 117; הושע ה יג-8, יג ה-7; עמוס ג ג-7; מיכה ב ח-14; נחום א ו-7, ב ג-13; תהלים מח יח-9, מט יט-9, נח י-6; משלי טו י-6; איוב יב כד-12, יז ב-5, כ כג-6, כג ב-6; כט לח-חע' 90, מ יד-9; איכה ב יג-8; אסתר ז ט-16.

(138) למשל: מרה - באיוב (לעיל עמ' 5-6); צדיק - בעמוס ("שנים שהם אחד", תרביץ שט"ז 185 [13]).

תוספת

בסוף הע' 6
וכן: ויאמרו את אד'ני צנה ה'... ואד'ני צנה... (במ' לו ב). והשוה יומא פ"א מ"ז
(יט ב): ואומרים לו אישי כהן גדול.

להע' 20
וכן בספרי זוטא עמ' 246 (לבמ' ו כד): "אף חנונים בדעת ובכינה". וכן גחום (שם)
וגחום (בינוני פעול).

בראש הע' 28
אבל בשלשה מהם (קיא ד, קיב ד וקמ"ה ח) סדר א"ב הוא שדרש הקדמת "חנן"
ל"רחום".

בסוף הע' 32
ל"קבע" השוה גם הש' "קבס": קבסחן (סנה' נה א, ועי' במפרשים). לחילוף עי"ן
וסמ"ך השוה עוד-סהד.

לעמ' 128 שו' 12
ובזה חבין גם סוד סמיכות פרשת סוטה לפרשת מעילות (במ' ה ה).

לעמ' 129 סוף סעיף ג
ועי' "יאר" (=פחשגן) לתרגום אונקלוס לבראשית יח יט.

לעמ' 138 לפני 2
וכן בפעל "ספר": "הלך ר' יצחק וספר דברים לפני ר' אבהו והלך ר' אבהו וספר
דברים לפני ר' אמי ור' אסי" (חולין ו א).

הוספות:
"ומלתם את ערלת לבבכם" (דב' י טז), אבל "ומל ה' אלקיך את לבבך" (דב' ל ז).
השמיט "ערלה" מפני כבודו של מלך עולם, כי ערלה — חרפה היא. ואונקלוס
מסייעני: בשני המקומות תירגם: "ית טפשות לבך/לבכון".
"שכן בתוך" — רק ביחס לה', חוץ מן זכ' ח ח, ולפ"ד המשקל דרש זאת:
והבאתי אותם/ושכנו בתוך ירושלם
והיו לי לעם/ואני אהיה להם לאלקים
באמת/ובצדקה.

שנים שהם אחד (EN ΔΙΑ ΔΥΟΙΝ) במקרא*

מיום שהעירותי על "גר ותושב" ו"תושב ושכיר" שכ"א מהם הוא מושג אחד¹, נתתי את לבי לכנוס את השמות שהם הֶן-דִּיא-דִּיאֹיִן (=הד"ד, ἐν δὲ δύοῖν) ולדרכי השימוש בהם. על מציאות הד"ד בעברית כבר עמדו כמה חוקרים: צ. ד. מילר ב"Semitica"²; מ. שור במאמרו המקיף והחשוב Les composés dans les langues sémitiques³, המדבר גם על הד"ד בלשונות השמיות ופורט את ההד"ד המצויים בלשון העברית; נ. ה. טורטשינר במאמרו "העולם ובטויו בלשוננו"⁴, האומר: "ואולם יש שהלשון מציינת מושגים ידועים, אשר בהם שתי תכונות יחסיות מתבלטות ביותר, על פי שתי תכונותיה אלה. הופעה הנקראת בכנוי השאול מיונית הן-דִּיא-דִּיאֹיִן... בטויים כמו "משא ומתן", "מקח וממכר", במקום "המסחר", שמלאכתו בלקיחה ומכירה, מצויים בעברית כמו בשאר הלשונות". להלן מביא ט. את הצירופים: מאכל ומשתה, גר ותושב, אוב וידעוני, אות ומופת. וכן גם הביטוי "עולה ויורד" שבלשון חכמים הד"ד הוא לדעת טורטשינר⁵.

וכן עמדו על מציאות הד"ד במקרא כמה מן המפרשים החדשים: G. A. Barton בפי' לקהלת⁶ מעיר שהלשון "שעמלתי ושחכמתי" הוא הד"ד⁷, וכן מעיר T. W. Davis על "משפט וצדקה" בכה' צט ד⁸, והשוה פי' של מ. צ. סגל לש"ב ג לט וכו' יט^{8א}. הד"ד נמצא ביונית⁹ וברומית¹⁰, בשפות החיות נמצא באנגלית. בגרמנית¹¹ ובצרפתית¹² אין. חוקרינו הרחיבו את המושג הד"ד וכללו בו גם "כפל לשון" (tautologia) וגם "זווגי מלים". משום כך חושבני שעלינו ראשית כל להגדיר את המונחים בדיוק.

(א) מהו הן-דִּיא-דִּיאֹיִן? הראשון שהשתמש במונח זה הוא המדקדק סְרָבְיוֹס¹² בפירושו ל-Aeneis של וירגיליוס (ס"א שו' 61) וז"ל: Molemque et montes id est molem.

- (*) זכרון לידיד-נעורי, המורה הצדיק ר' יצחק כהן-מזרחי ז"ל, שנלב"ע בט' בתמוז תש"ד.
- (1) כך קראתי לו במאמרי "קניית מערת המכפלה" (חרכיץ שי"ד, עמ' 12 הע' 15 ו"16). עכשיו אני קורא לו "שנים שהם אחד" ע"פ הצעה ב. קלאר. נ. ה. טורטשינר מציע במאמרו המצוטט להלן "שנים באחד".
- (2) ב" Sitzungsbericht d. Wiener Akademie (Phil.-hist. Klasse) Bd. 153, III, pp. 13—19.
- (3) בס' חזקוני לכבוד ד"ר שמואל אברהם פוננסקי, בחלק הלועזי, עמ' 164—174. שם נמצא גם ספרות.
- (4) ספר השנה של ארץ ישראל, לשנת תרצ"ו, עמ' 53—70.
- (5) וחשנה גם דבריו בע' "אוב" באנציקלופדיה העברית "אשכול" (ח"ב עמ' 796). ועי' גם בפירושו לאיוב א ד, ומת שחשיג עליו König בפי' לאיוב (Gütersloh, 1919) עמ' 42.
- (6) בסדרה The Intern. Crit. Com., אינובורג, 1908, עמ' 95.
- (7) והוא מזכיר דבר זה בשם של O. Zöckler ופרנץ דליטש (בפירושו לקהלת).
- (8) בפי' לתהלים בסדרה הנ"ל, אינובורג, [1927], עמ' 158 (another instance of hendiadys).
- (8א) ועי' בסמרי "מבוא המקרא", ההולך ונרמס, עמ' 42—43.
- (9) דוגמאות מובאות בסמרי חקדוקי. למשל ב-A Greek Grammar for Colleges, מאת H. W. Smyth, סמברידג', 1920, עמ' 678. כך כותב דמוסטנס (XIX, 123): ἡρόδωτος καὶ πολιορκία = במצור ארוך. אבל במלונים היוניים שלפנינו לא נמצא עדיין המונח.
- (10) מצוי מאד, עי' להלן. (11) לפי עדות פרוס' מ. שנבת. (11א) לפי עדות ד"ר דאף.
- (12) Servius Marius Honoratus, מדקדק רומי, חי בסוף המאה הדי, מפורסם ע"י פירושו לשירי וירגיליוס (חי 70—19 לפנה"ס).

montis, et est figura, ut una res in duas dividatur, metri causa interposita coniunctione, ut alio loco pateris libamus et auro, i. e. pateris aureis. כוונתו לשונו של וירגיליוס ב- Georgica ס"ב 192. ושם הוא כותב: Pateris et auro: ut molemque et montes.¹⁴ pateris aureis: ἔν αὐτῷ αὐτῷ.

מהלכסיקוגרפים הרומיים מביא מונח זה רק Forcellini במלון הלטיני¹⁵. וז"ל Endiadys vel Hendiadys, apud Serv. ad 1. Aen. 61¹⁶. est vox: (עמ' 220) malè conflata ex Graecis vocibus ἑν αὐτῷ αὐτῷ, unum per duo, quibus significatur figura poetica, qua unum per duo nomina exprimitur, seu in duo dividitur. והוא מביא כמה דוגמאות מן וירגיליוס ומאחרים. ועל כפל לשון הוא אומר (ח"ד עמ' 414): Tautologia, ταυτολογία, Graece est ejusdem rei eloquium, ejusdem sententiae per alia atque alia verba repetitio: figura apud poetas frequens, qua res eadem multis verbis idem significantibus explicatur דוגמאות מסופרים שונים.

מכל הדוגמאות המובאות בשני הערכים במלון הנ"ל בולט ההבדל הגדול שבין שני המונחים: הד"ד הוא צירוף של שני שמות שהאחד מהם (הראשון או השני) משמש תוארו של השם השני, אך בכפל-לשון (tautologia) תוכן השם (או המשפט) השני שווה לתוכן השם (או המשפט) הראשון ולא בא אלא לחזקו.

כך מבחינים גם בלשונות החיות. למשל המלון האנגלי אומר בע' Hendiadys¹⁷: A figure of speech in which a single complex idea is expressed by two words connected by a conjunction; e. g. by two substantives with *and* instead of an adjective and substantive... On iron and bit he champt, for on the iron bit he champt... Hamlet 123 Law and heraldry, a kind of hendiadys, The meaning "heraldic law", "jus fetiale" repitition (esp. in the immediate context) of the same word or phrase, or of the same idea or statement in other words: usually as a fault of style. הרי שכך הבחינו גם חוקרי הלשונות החיות.

ועוד: בכפל לשון הוי"ו הכרחית היא ובהד"ד נראית כיתירה. אתה יכול לומר:

(13) בחילופי גירסאות (הוצאת טויבנר, 1887, עמ' 238) אנו מוצאים גם צורות אלו: endiadyin, endiadyin, endiadyin, endiadyin (או מן הצורה אסטט אטט אטט), נוצרה הצורה endiadyin, צורה שנתקבלה במילולוגיה החדשה (ועי' להלן).

(14) ואת הביטוי ferro et bipennibus (Aeneis ס"ב 627) הוא מכנה αὐτῷ αὐτῷ או tautologia (ועי' בסמוך על ההכרז שביניהם).

(15) Totius Latinitatis Lexicon שנחבר בידי Jacopo Facciolati ו-Egidio Forcellini (פרוכה, 1771). אני מצטט לפי הוצאה השנית, 1827-1831.

(16) כצ"ל, שם בס"ד: 65.

(17) J. A. H. Murray, A New English Dictionary, אוכספורד, 1901, כרך ה' אות I עמ' 222. ועי' גם Enc. Brit. הוצ' 1910 כרך י"ג עמ' 268 בערכו. וכן הגדרת המונח גם בלכסיקונים הגרמנים: ...Hendiadys, rhetorische Figur, die darin besteht, dass zwei Substantiva einander beigeordnet werden, von denen das eine die Geltung eines attributiven Adjektivs hat, z. B. ...Eisen und Waffen statt: eiserne Waffen (Brockhaus' Konversations-Lexicon, לייפציג, 1908, כרך ט', עמ' 2). הדוגמה נראת מתורגמת (f). (18) כרך ט' ח"ב אות T עמ' 116 בע' Tautology.

גר תושב, חסד אמת, משפט צדק (משפט צדקה); ואין אתה יכול לומר: צרת צוקה, זקנת שיבה וכיוצא.⁽¹⁹⁾

אין לכלול בהד"ד גם "זווגי-מלים", כלומר צירופי שמות שהשני אינו תיאורו של הראשון ואף לא נרדף עמו, אלא שני המונחים מצטרפים בתודעתנו למושג אחד, המורכב משני דברים, כמו: מאכל ומשתה, מקח וממכר, משא ומתן, אב ואם. כשם ש-Ferro ignique ברומית (וכן באנגלית: Fire and sword, ובגרמנית Feuer u. Schwert) או Dach u. Fach בגרמנית⁽²⁰⁾ אינו הד"ד, כך "בחרב ובאש", "באש ובמים" ואף "זולל וסובא" אינם הד"ד כלל ועיקר. כי זולל הוא המרבה באכילה וסובא — בשתייה⁽²¹⁾. ואולי אף "סורר ומורה" אינו הד"ד, אלא "סורר" — סר מן הדרך הטובה⁽²²⁾ (עובר על מצות עשה) ומורה — ממרה את פי המצוה (עובר על מצות לא תעשה)⁽²³⁾ (ועי' ת"א).

גם זווגי-מלים אלה אינם יכולים לוותר על ויזו החיבור, אי אפשר לומר "משא מתן" ולא "זולל סובא" ולא "מאכל משתה". אך לא כן הדבר בהד"ד. כמה מהם וויתרו במשך הזמן על הוויזו ונעשו לסמיכות רגילה: גר-תושב (כך בכל הספרות התלמודית⁽²⁴⁾), ופעם אחת אף במקרא⁽²⁵⁾, (משפט-צדק⁽²⁶⁾) (וברבים: משפט צדק)⁽²⁷⁾, שארית הפליטה⁽²⁸⁾, חסד של אמת⁽²⁹⁾ ועוד.

ב) הד"ד נוספים. לבאר את דרכי השימוש בהד"ד אסתפק בשגורים ביותר: גר ותושב, חסד ואמת, חק ונחלה, חק ומשפט, משפט וצדקה⁽²⁹⁾, אורים ותומים. כל אלה נמצאים גם ברשימתו הארוכה של שור. אבל כאן יש לי להוסיף עוד כמה הד"ד שגורים ששור לא הזכירם ברשימתו (אולי משום שלא הכיר בהם?):

1) תושב ושכיר. בכל המקרא לא נמצא "תושב" לבד⁽³⁰⁾, אלא או "גר ותושב"

(19) ובוה לא דק גם שור והכנים ברשימתו כמה צירופים שהם כפל לשון: צר ואויב, זקנה ושיבה ועוד. וכן "שריד ופליט" או "פליט ושריד" אינו לפ"ד אלא כפל-לשון (שלא כדברי שור, שם עמ' 170). כי "שרר" = שרד, ברה, הימלט. ואין להוכיח מן "שארית ופליטה" (עו' ס יד) על "שריד ופליט", משום שמשני סוגים הם: "שריד ופליט" הוא כפל לשון (tautologia) ו"שארית ופליטה" הוא הד"ד באמת, ומה נעשתה סמיכות "שארית הפליטה" (דה"א ד מב) = יתר הפליטה (שמ' י' ה'), ורגיל המועל "נשאר" (נותר) לפליטה".

אגב, החיר"ק של פליט משתנה בצורת הרבים לציר"ה (פליטים), אבל בסמיכות וכינויים חוזר למקומו (פליטי, פליטיו).

(20) וכך מובא במלון הגרמני של האחים גרים (ע' Fach, ח"ג עמ' 1219): einem Dach u. Fach geben, ihn ins Haus aufnehmen.

(21) השוה משלי כג: אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו, ועי' סנה' מ"ח מ"ב וספרי תצא ריט.

(22) השוה ישע' ל א, טו ב, מש' ז יא ועוד.

(23) אגב, פועל זה "מרה" (חוץ מבצירוף זה, "בן סורר ומורה") הוא מחפעלים הבאים ביחס לה' בלבד. רק בשמ' כג כא — על מלאך ה' וביהושע א ית — על יהושע "עבד ה'".

(24) בכמה מקומות נשתמרה בכי"י הצורה "גר ותושב" בוי"ו (מפי מו"ר סרוס' י. ג. אפשטיין נ"י).

(25) ויק' כה מז (ועי' רש"י שם). (26) דב' טז יח.

(27) עיי' לעיל הע' 19.

(28) ישע' נח ב, תה' קיט ז, טט, קו, קט, קסד. (29) עיי' לעיל הע' 19.

(30) ב"ר צו ה (ועי' רש"י לבר' מו כט). ומה בעברית המאוחרת: גמילות חסד (חסדים) של אמה.

(31) זורו חצירוף העיקרי הנמצא במקרא כשלשים פעם. על ידו נמצא גם חצירוף: משפט וצדק (ומזה "משפט צדק", עיי' לעיל). אבל הצירופים "צדקה ומשפט", "צדק ומשפט" מצויים סתות ואינם אלא סירוסים (ועי' להלן 179[7]).

(32) מ"א יז א: מלשכי גלעד, בוודאי שם מקום הוא (עי' במפרשים).

או "תושב ושכיר", וכשם ש"גר ותושב" הוא הד"ד, אף "תושב ושכיר" הד"ד (31). ועוד, מקרא מסייעני: בשני פסוקים בא הפועל בל' יחיד (שלא כרגיל, עי' להלן): תושב ושכיר לא יאכל בו (ש"מ יב מה) (32), תושב כהן ושכיר (33) לא יאכל בו (ויקר' כב י).

(2) עני ואביון: דל ואביון. הראשון רגיל מאד (34). וצירוף "אביון" לעני בא להדגיש ולהבדילו מן ההוראות האחרות שיש לעני: עני, מדוכא ועשוק. אם נשים לב להבדל הזה נבין את הכתוב: "מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגזלו" (תה' לה י). "עני" א' פירושו "מדוכא ונלחץ" (35) ועני ואביון פ' רש ומסכן. את הראשון יש להציל מיד האלם ואת השני מיד הגזל. וכל פירושיהם והגהותיהם של החדשים (36) דחוקים ורחוקים. (3) אוב וידעוני (37). תמיד נזכרים יחד. אבל העוסקת בהם נקראת "בעלת אוב" בלבד (ש"א כח ז). ואולי בהשפעת "בעלת אוב" נאמר שם אח"כ: קסומי נא לי באוב (מבלי להזכיר את הידעוני) (38). אוב או ידעוני בויק' כזו בוודאי ע"פ "איש או אשה" שברישא (38a). (4) יין ושכר. בכל המקרא כולו לא נמצא "שכר" לבד, אלא הוא בא בצירוף "יין" ("יין ושכר"). רק בשלשה מקומות נמצא "שכר" לבד:

- (א) במ' כח ז: בקדש הסך נסך שכר לה. אמנם רישיה דקרא: ונסכו רביעת ההין לכבש האחד. ובפרשה המקבילה (ש"מ כט מ): ונסך רביעת ההין יין לכבש האחד (39). לפנינו אמור הפלוגרפיה. אבל אפשר ואפשר ש"נסך שכר" = יין ושכר (40), שכן מצינו "נסך" = "יין": ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן (בר' לה יד).
(ב) תה' סט יג: ונגינות שותי שכר (41). הלשון "שותי שכר" לא נמצא במקום אחר. פ"א נמצא "שתי יין" (יואל א ה), וכן נמצא "שתה שכור" (מ"א טז ט, כ טז).
(ג) יש עוד פסוק אחד (ישע' כח ז), שבו באה "שכר" ג"פ ו"יין" — רק ב"פ, הרי שפ"א נזכרה "שכר" בלי יין.

(31) על ההבדל שביניהם אעמוד בע"ה במקום אחר. לע"ע אסתפק בהגדרה עראית זו: גר תושב לא שיעבד עצמו לאדם מסוים ו"תושב ושכיר" השכיר עצמו לאדם מסוים לזמן קבוע, ולא עולמית כעבד.

(32) ותמיהני על אהרליך המדקדק בל' הכתוב, שלא דרגיש בדבר זה, ואף הוא מפרש כרש"י: תושב = גר תושב (מקרא כמסוט, ח"א 159). ראב"ע מפרש: תושב מישראל או שכיר (ע"ש), כהרגום יונתן לויק' כב י.

(33) = תושב ושכיר של כהן, ועי' להלן (179 [7]) על הסמיכות.

(34) עני ואביון — כ"ו פעם, דל ואביון — ט' פעמים.

(35) שהרי זוהי אחת מהוראות "ענה", למשל בר' טז ו, ש"מ' כב כא — כב, ובתתמעל — רק בהוראה זו, למשל בר' טז ט.

(36) גריץ, גונקל, ברתולט ושמידט מתקו "ועני ו", בריגס משמיט אף "מחזק ממנו", שלמי דעתו נוסף ע"ס ירמ' לא יא, וראח גם מ' של חיות (הוצ' כהנא).

(37) עי' פירושו של ג. ה. טורטשינר באנציקלופדיה "אשכול" (עי' הע' 5). כדאי להעיר שנמצא בעברית סיום — גי גם לתוארים: רחמני, קרתני, וחשוה גם: אכזרי.

(38) חשוה דב' יח יא: ושואל אוב וידעני, ישע' ח יט: דרשו אל תאבות ואל תירענים. קשה הוא הכתוב בדה"א יא יג: וגם לשאול באוב לדרוש. "לדרוש" דורש השלמת "בידעני"; ועל השמטות בסופי פסוקים בדה"א כבר עמדו מפרשינו. וז"ל "רש"י" בדה"א כו ח: "וימילו גורלות משמרת לעומת, סתרון משמרת לעומת ששמרת ודוגמא למעלה (יו ח) ואהיה מתהלך (ו) מאהל אל. אהל וממשכן, סתרון ממשכן אל משכן". [ל"ב מידות ט'].

(38a) ומאותו טעם בא "אות או מוסת" (דב' יג ב).

(39) עי' ספרי פינחס קמג 190 (והע' חורוץ שט).

(40) וכן מפרש רש"י כמסוקנו: ונסכו — יין. ובמשיטתא: ונוקיה חמרא.

(41) LXX: שותי יין (τὸν οἶνον), בדרך כלל מעתיקים חס: שכר — αἶνα, וולגטה: vinum

(ולא ebrietas כבישע' כח ז).

אבל מלבד ג' מקומות אלה נמצאת המלה "שכר" עוד עשרים פעם ותמיד בלשון "יין". אמור מעתה ש"שכר" אינו משקה מיוחד, אלא תואר ל"יין": יין המשכר⁴², ולא יין מגיתו.

(5) נרדף ל"חסד ואמת" הוא "חסד ואמונה".

(6/7) הד"ד הם גם "חסד ורחמים" (כעשר פעמים) ו"צדק ואמונה" (שש פעמים).

(8) אמת ומשפט. גם הוא אינו אלא הד"ד ושוה ל"משפט אמת" (זכ' ז ט, יח' י).

יח ח⁴³, והשוה תה' יט י).

ורק מתוך הנחה זו נבין את הפסוק בתה' קיא ז:

מעשי ידיו אמת ומשפט / נאמנים כל מקודיו⁴⁴. אמת ומשפט = נאמנים, וכן "מעשי

ידיו" = "מקודיו"⁴⁵.

ולפי דרכנו אין כל קושי בפי' הכתוב זכ' ח טז:

דברו אמת איש את-רעהו / אמת ומשפט שלום בשעריכם. אמת ומשפט שלום

= משפט אמת ושלום אמת⁴⁶.

(9) הד"ד הוא גם הצירוף "שלום ואמת"⁴⁷ = שלום אמת (ירמ' יד יג).

אלה הם ההד"ד השכיחים שראיתי להוסיף. ברור שיש עוד כמה וכמה הד"ד בודדים,

שרק אחרי התבוננות עמוקה בכתובים אפשר יהיה לעמוד עליהם⁴⁸.

ג) דרכי השימוש בהד"ד. הלשון נהגה בהד"ד לא כשם סמיכות ולא כשם ותוארו,

אלא כשני שמות מחוברים; ועל כן:

(1) צורת הרבים באה בשני השמות: גרים ותושבים (ויק' כה כג)⁴⁹, חקים ומשפטים

(רגיל מאד), צדקות ומשפטים (תה' קג ו), העניים והאביונים (ישע' מא יז), דלים ואביונים

(ישע' יד ט). אבל יש כמה יוצאים מן הכלל:

א) חסד ואמת. רק "חסד" באה ברבים, ו"אמת" נשארת ביחיד, כי אין במקרא רבים

של "אמת", ועל כן אומר יעקב: קטנתי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית את עבדך

42) השוה טוכה מט ב: שכר... לשון שכרות (ועי' ירוש' ס"ד נר רע"ד), ועי' ספרי נשא כג 27

("וחרי יין הוא שכר ושכר הוא יין"). ועי' רש"י לבמ' כח ז. הולצינגר שלא ידע דבר זה

מערר בפי' (Die Heilige Schrift, סובינגן, 1922) על "נסך שכר": eine Würzwein-Spende ist sonst

ganz unerhört und das Wort vielleicht verschrieben.

43) ובפסוק ט': ומשפטי שמר לעשות אמת (ועי' במפרשים).

44) חיות בפי' מתפלפל. פשיטתא: קיימין לעלם עלמין (= נאמנים לעולם?).

45) כדעת אהרליך ש"מקודיו" אין פה מצוות וחקים, אלא מקודות כמנהיג העולם, ומקביל לזה — מוסיף

אתרליך — הפסוק הבא: סמוכים וגו' = מעשי ידיו, עשויים וגו' = מקודיו.

46) מצ"ד: משפט אמת או משפט שלום וזהו הפסוק שמתווך השלום וכו'. החדשים (כנצק ומרקי)

מוחקים "אמת ו", שלמי דעתם נוסף ע"ס ז ט.

47) מ"ב כ יט = ישע' לט ה, ירמ' לג ו, אס' ט ל, והשוה זכ' ח יט: והאמת והשלום אהבו.

48) למשל: "בסוד ישרים ועוה" (תה' קיא א) אולי הד"ד הוא, ופי': בסוד עדת ישרים (ע"פ "עדת צדיקים").

מו"ר פרום י. ג. אפשטיין העירני על הפסוק: הפספס ורך איש וזר (מש' בא ה) שפי' איש זר (רש"י: איש

והוא זר). ונראה שאף "כהן ונביא" (איכה ב כ) אינו אלא הד"ד: כהן והוא נביא (מפי בני ארית-חיים הי"ו).

49) וכן "וגם מבני החושבים הגרים עמכם" (ויק' כה ט) הוא למ"ד רבים של "גר תושב". גרים וגרים

חן שחי צורות של בינוני קל מנע"ו (ע"ד: גמים וקמים). על שינוי סדר הצירוף (תחושבים תגרים ת' חגרים

תחושבים) עי' לחלן 179[7].

(בר' לב יא), ופירושו: קטנתי מכל החסד ואמת שעשית עם עבדך, ואין כל מקום לתיקון חסדים ל"חסד" ביחיד⁵⁰.

(ב) אוב וידעוני. בדרך כלל באים שני השמות ברבים, אבל נמצא גם פסוקים שבהם בא שם אחד ביחיד והשני ברבים: אוב וידעונים (מ"ב כא ו), את האבות ואת הידעני (ש"א כח ט). (ג) משפט וצדקה. בשמות אלה יבוא "משפט" ברבים ו"צדקה" ביחיד⁵¹. רק במקום אחד נמצא שניהם ברבים: עשה צדקות ה' ומשפטים וגו' (תה' קג ו), בוודאי להתאים ל"עשוקים". (2) הפועל הקשור להד"ד בא אף הוא בל' רבים, חוץ מב' מקומות עם "תושב ושכיר" (עי' לעיל 176[4]).

(3) אותיות היחס ומלות היחס ו"כל" באות בשני השמות: ולגר ולתושב (במ' לה טו), כשכיר כתושב (ויק' כה מ), את החסד ואת הרחמים (ירמ' טז ה), בחסד וברחמים (הושע ב כב), לחסד ולרחמים (דני' א ט), אל החקים ואל המשפטים (דב' ד א), את החקים ואת המשפטים (דב' ה א, ורגיל), בצדק ובמשפט (הושע ב כא), וביין ובשכר (דב' יד כד). לייין ולשכר (מיכה ב יא), אל האבות ואל הידעונים (ויק' יט לא), את האבות ואת הידענים (מ"ב כג כד), מכל החסדים ומכל האמת⁵² (בר' לב יא), ככל חקתיו וככל משפטיו (במ' ט ג), את כל חקתי ואת כל משפטי (ויק' יט לו ועוד)⁵³. ואין הדבר כן בשמות מחוברים שבהרבה מקומות יבוא היחס רק בשם הראשון⁵⁴.

(4) גם הכינויים יבואו בשני השמות⁵⁵: ולשכירך ולתושבך (ויק' כה ו), חסדו ואמתו (בר' כד כז ועוד). רחמין וחסדיך (תה' כה ו), חסדו ואמונתו (תה' צח ג), את צדקתו ואת אמתו (ש"א כו כג), אני חלקך ונחלתך (במ' יח כו), חקיו ומשפטיו (תה' קמו יט, ורגיל), לעניך ולעבדך (דב' טו יא), תמין ואורין (דב' לג ח).

אבל בתה' קיז ב אומר המשורר: כי גבר עלינו חסדו ואמת-ה' לעולם. במקום "ואמתו" הרגיל הוכרח המשורר להשתמש בסמיכות "ואמת-ה'" (ולא הסתפק בכינוי), לשם המשקל השלשי, וכן תירגם הארמי וקושטיה דה', וכן ב-LXX: καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Κυρίου μένει. אבל פשיטתא ורש"י וראב"ע פירשו: ה' אמת, ועי' פסחים ק"ח ב.

שימוש כזה נמצא גם בסמיכות, למשל בשם "ארץ מולדת". מצד אחד רגיל שאותיות היחס באות בנסמך והכינוי בסומך, ומצד שני נמצא שאותיות היחס והכינויים באים אף בסומך ואף בנסמך. כך: ארץ מולדתם (יחי' כג טו), וארץ מולדתך (רות ב יא), ומארץ מולדתי (בר' כד ז), בארץ מולדתו (בר' יא כח), את ארץ מולדתו (ירמ' כב יא), אל ארץ מולדתך (בר' לא יג), ואל ארץ מולדתנו (ירמ' מז טז); אבל נמצא גם: מארצך וממולדתך (בר' יב א) = מארץ מולדתך⁵⁶, לארצך ולמולדתך (בר' לב י) = לארץ מולדתך, אל ארצי ואל מולדתי (בר' כד ד, במ' י ט) = אל ארץ מולדתי, והשוואת שתי הקבלות תאשר פירוש זה: לך מארצך וממולדתך ומבית אביך (בר' יב א) = אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי (בר' כד ז).

(50) והשיג, על המתקנים B. Jacob בסי' לבראשית עמ' 633.

(51) ואין מקום לתיקוני המפרשים (עי' למשל חיות, הוצ' כהנא, לתת' עב א).

(52) ועי' דברי ב. יעקב בסי' לבראשית שם. וכבר החוקרי פ' מל' "חסד ואמת": כל לשון חסד ואמת ענין תחוקת טובה הוא מירצ'י בלע"ז (merci) כמו ועשית עמדי חסד ואמת (בר' מז כט) וכמו שוב והשב את אחיך עמך חסד ואמת דגבי אחי הגתי (שיב טו כ); ועי' ת"א וסמורני.

(53) אבל נמצא גם "את כל החקים ואת המשפטים" (בלי "כל" במעם ב', דב' יא לב).

(54) השה למשל תה' קג ג-ד.

(55) מה שאין כן בסמיכות, שחכינוי בא רק בסומך. למשל: אנשי ביתו (בר' יז כז), עליוי גאותי (ישע' יג ג).

(56) כבר מ' כן כהנא, ועי' רמב"ן. פירושי אחרים (עי' למשל ב. יעקב, עמ' 334) דחוקים.

שוב לארצך ולמולדתך (בר' לב י) = ושוב אל ארץ מולדתך (בר' לא יג) 57. ברור אפוא שבכל המקרים הללו (גם בבמ' י ל, שאין לו הקבלה) לפנינו סמיכות שנתחלקה. וכוה נמצא גם בשם ותוארו, למשל: את בנך את יחידך (בר' כב ב) = את בן יחידך. 5) דרך העברי, כשיש לו שני נסמכים לסומך אחד, להקדים את הנסמך הראשון לסומך ואת הנסמך השני מביאו אחרי הסומך ומוסיף לו כינוי: דבר המלך ודתו (אס' ד ג), על תנוך און המטהר הימנית ועל בהן ידו (ויק' יד יז). אף בהד' כך: צדקת ה' עשה ומשפטו (דב' לג כא), כחקת הפסח וכמשפטו (במ' ט יד). אבל יש גם אפשרויות אחרות: הסומך בא פעמיים: חמץ יין וחמץ שכר (במ' ו ג). או שהשם השני בא בלא כינוי ואף בלא סומך: תושב כהן ושכיר (ויק' כב י).

ד) שינוי סדר. פעמים ששני השמות של ההד' מחליפים את מקומם, והשני קודם לראשון: כשכיר כתושב (ויק' כה מ) = כתושב ושכיר, ולשכירך ולתושבך (שם ו). התושבים הגרים (לעיל הע' 49), והאמת והשלום (זכ' ח יט). ועל יסוד זה נבין היטב את דברי הנביא הושע: אין אמת ואין חסד / ואין דעת אלקים בארץ (הושע ד א). ונדחקו בו המפרשים: רד"ק: "אין עושה אמת ואין מדבר אמת" 58. ווינקאפ (הוצ' כהנא, קיוב תרס"ז): "כי אין אמת בישראל, כל דבריהם שקר וכזב ויתעו איש את אחיו, ואין חסד לנהוג בדרך ישר וטוב עם בני אדם וסבת כולם שאין דעת אלקים בארץ..." וכן נדחק J. Lippl בפי' (בון, 1937) 59. אבל המוטיב העיקרי בנבואות הושע הוא אהבה וחסד, ואין הוא מוכיח את העם על העדר האמת כלל ועיקר. ובכל ספר הושע לא תמצא "אמת" אלא כאן בלבד (כנגד זאת תמצא "חסד" שש פעמים). על כרחך אתה אומר שפי' הכתוב הוא: אין חסד-ואמת ואין דעת אלקים בארץ. ונכונות פירוש זה תתאשר מדברי הנביא להלן: כי חסד חפצתי ולא-זבח ודעת אלקים מעלות (הושע ו ו). ואם תשיבני מדוע במקום השני נאמר רק "חסד", שלש תשובות לדבר: א) המשקל שלשי והנביא הוכרח להשמיט "ואמת" שהוא רק תואר; ב) כדי להקביל ל"זבח" הוכרח להשתמש בשם אחד; ג) יש שהמשורר משתמש בהד' וכשהוא חוזר עליו מסתפק באחד האברים של ההד'. למשל: חסד ואמת נפגשו / צדק ושלום נשקו
אמת מארץ תצמח / וצדק משמים נשקף 60 (תה' פה יא"ב).

57) אבל לעיל (לא ג) נאמר: שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך (ועי' ב. יעקב, עמ' 610), ותשובה בר' מח בא. ואולי תסרטתו ותסרשהו: שוב אל אבותיך ואל ארץ מולדתך, היסך מה שנאמר לאברהם (בר' יב א). 58) מירושו ל"אין דעת אלקים" הוא הנכון. 59) הוא כותב: "...dass es an "Treue" und "Liebe" besonders im Verhalten der Menschen untereinander mangelt ... "Die Treue" ist in der "Liebe" beschlossen und diese wieder in der "Gotteserkenntnis"..." מעין זה כתב לפנינו נויק בפי' (גיטינגן, 1903). 60) "צדק" מי' כאן ישועה (ורגיל, ומצוי ביחוד בנחמות ישעיה, ויפת תירגמו כרתולט "Heil"). כריגט טעה במירוש הכתוב (233). היחיד שהרגיש בדרך זה הוא הרקנה שהעיר (288): V. 11 dient dabei dem Dichter dazu, um aus je einem Glied der beiden dortigen Begriffspaare in V. 12 eine neue Paarung zu bilden in dem Sinne: Wo menschliche Treue (gegen Gott), da gesellt sich zu ihr die göttliche Treue (als "Gerechtigkeit")... צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך. עי' גם אהרליך (ויפת תערוהו שתמונה זו האחרונה, כל' מסוק יב, נאח יותר אם נשים לב ש"אמת" היא ל' נקבת ו"צדק" ל' זכר), וצי' גם מי' רש"י למסוק י"א.

בדומה לזה תמצא שהמדה "ורב חסד ואמת" (שמ' לד ו, תה' פו טו) באה בכל שאר ההקבלות (61) בלשון "ורב חסד".

"אין אמת ואין חסד" פי' אפוא "אין חסד ואמת", ולפנינו עוד דוגמא של חילוף מקומות אברי הד"ד. וכן נתחלפו האברים: זכר רחמך ה' וחסדיך (תה' כה ו), ואמונתי וחסדי עמו (תה' פט כה) (61), ומשפטיו וחקיו (נחמ' י ט), תמיך ואוֹדִיך (דב' לג ח).

(ה) חלוקת הן-דיא-דיאויין. כידוע תופשת התקבולת מקום חשוב בשירה המקראית והגיעה להתפתחות נפלאה (62). מקום ניכר יש להקבלה הנרדפת ולהקבלה המשלמת. יש והמשורר חוזר בסוגר על אותו הרעיון שהביע בדלת במלים אחרות (63). למשל:

ידע שור קנהו	וחמור — אבוס בעציו
ישראל לא ידע	עמי לא התבונן (ישע' א ג)
כי מציון תצא תורה	ודבריה' — מירושלם (ישע' ב ג)

לצורך זה משתמש המשורר בפעלים ובשמות נרדפים.

ויש שהסוגר מוסיף על הרעיון שבדלת ומשלים אותו. למשל:

הושיעני מפי אריה	ומקרני ימים עניתני (תה' כב כב).
בנאות דשא ירביצני	על-מי מנחות ינהלני (שם כג ב).

כך נוהג המשורר גם בהד"ד: הוא מפריד בין שני השמות כאלו הם שמות נרדפים ומחלקם בין הדלת והסוגר. וסוד זה יבאר לנו הרבה כתובים סתומים:

(1) חסד ואמת. א) בנבואה על מואב אומר ישע' (טו ה):

והוכן בחסד כסא / וישב עליו באמת / באהל דוד שפט וגו'.

המפרשים החדשים התקשו בו. פ. פלדמן אומר (64): an die Hulde, welche der König von Zion den Moabitern erweisen soll, ist nicht zu denken, weil der Prophet spricht und zwar zu den Moabitern. Der Prophet spricht von Gottes Huld (65). רד"ק: כסא של חזקיהו יהיה נכון בחסד שיעשה, וכן וישב עליו באמת שיעשה... או פירוש באמתו חסד ואמת שהבטיח האל את דוד וכו'. וכן קרויס (66): "אם תעשי עמדי חסד יאמר מואב לבת ציון, מן השמים יברכו לך". ברור שהנביא שם את הדברים בפי מואב לאמר: בזכות החסד והאמת שיעשו מלכי בית דוד למואב בתתם להם מחסה יוכן כסא מלכותם, ככתוב: חסד ואמת יצרו מלך וסעד בחסד כסאו (מש' כ כח) (67). פי' פסוקנו הוא אפוא: והוכן בחסד ואמת כסא באהל דוד וישב עליו שופט וגו'.

(ב) בסוף מיכה (ז כ) נאמר:

תתן אמת ליעקב / חסד לאברהם
אשר נשבעת לאבותינו / מימי קדם.

(61) במ' יד יח, יואל ב יג = יונת ד ב, תה' קג ח, נחמ' ט יז.

(62) מרומ' מ. ד. קאסוטו העמידני על כך ש"חסד ואמת (ואמונה)" הוא מוטיב עיקרי במזמור זה (ב, ג, / ט, טו, כה, כט, לד).

(63) ועי' C. G. Cumming בספרו The Assyrian and Hebrew Hymns of Praise, ניו-יורק, 1934, עמ' 96 ואילך.

(64) היא ה-tautologia (כתגורת חבלשנים, עי' לעיל), "כפל הענין במלים 'שונות' במי מפרשינו.

(65) במירושל, Münster im Westf., 1925, ח"א עמ' 203.

(66) וכן הוסיף בתרגומו "Gottes", וכן כותב Johann Fischer במי' (בון, 1937, עמ' 129): durch Gottes gnädiges Walten.

(67) אהל השוח גם מש' כט יד: מלך שופט באמת דלים כסאו לעד יכון. ואולי פסוק זה מושפע ממשקנו בישע' ז

אף כאן לפנינו הדיד שנתחלק ופשוטו של כתוב: תתן חסד ואמת ליעקב (= לישראל), אשר (= כאשר) נשבעת לאבותינו לאברהם וליעקב. בלשון פרוזאית היינו צריכים להזכיר את יעקב או ישראל פעמיים באותו פסוק, אבל בבניינו הנפלא חסך הנביא והזכיר את השם יעקב רק פ"א. ואל תתפלא על העדר שמו של יצחק, כי יש ומוזכרים רק את אברהם ואת יעקב: כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו (68) (ישע' סג טז), זרע אברהם עבדו בני יעקב בחיריו (תה' קה ו) 69. ועי' ראב"ע ודברי ווינקאם (הוצ' כהנא, ת"א תר"ץ); וטעה בעל "מקרא כפשוטו" (ח"ג 442) בפירוש הכתוב.

(ג) וכן "כיגלל עד-שמים חסדך / ועד-שחקים אמתך" (תה' נו יא) 70 פי' הפשוט: כי גדול עד שמים חסדך ואמתך. כשנתחלק ההדד בא בחלק השני "שחקים" כנרדף רגיל ל"שמים". (ד) תה' טט יד: אלקים ברב-חסדך / ענני באמת ישעך 71. ראב"ע מפרש: בישעך באמת. החדשים מתרגמים: mit deiner treuen Hilfe 72, וברתולט מעיר: auch das kann der Sinn sein, dass es sich um wirkliche Hilfe handelt im Gegensatz zu aller Scheinhilfe. אבל גם כאן לפי הדיד שנתחלק ופי' הכתוב: אלקים ברב חסדך ואמתך ענני והושיעני.

(ה) ואולי אף בכתוב "כי חסדך לנגד עיני / והתהלכתי באמתך" (תה' כו ג) הדיד לפנינו, ופי' הכתוב: כי חסדך ואמתך לנגד עיני והתהלכתי בהם (על דרך הכתוב: ה' באור פניך יהלכון, תה' פט טז). והדלת מכריחתנו לפרש כפירושנו ולא להגיה כחיות בפירושו. וכן מעיר גונקל (עמ' 112): auch sonst zusammengenannt, hier auf: die beiden parallelen Glieder verteilt. (הפיזור שלי). וכן הבין אף בריגס (עמ' 232), ולא צדק שמידט שתירגם: Ich ging meines Weges treu gegen dich 73. (2) חסד ורחמים. א) חנני אלקים כחסדך / כלב רחמיך מחה פשעי (תה' נא ג), פירושו: חנני אלקים ומחה פשעי כרב חסדך ורחמיך 74. אף כאן הדיד שנתחלק. (ב) וכן: ענני ה' כי טוב חסדך / כלב רחמיך פנה אלי (תה' טט יז), פירושו: פנה אלי ה' וענני כטוב 74 חסדך ורחמיך. (ג) וכן: חסדי ה' כי לא תמנו / כי לא כלו רחמי (איכה ג כב), פירושו: חסדי ה' ורחמי לא כלו ולא תמו 75.

(68) האגדה (שבת פט ב) השלימה את יצחק וזיחתה אותו ב"אחתה". וכן השלים התרגום בסוסקנו במיכה: תזכר לנא עקידת יצחק.

(69) אבל בהקבלה, דה"א טז ג: זרע ישראל עבדו בני יעקב בחיריו, אולי בהשמעת המסוק שלהלן ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם (תה' קה י = דה"א טז ז).

(70) וכן בתה' קה ה (ושם: גדול מעל), השוה גם תה' לו ו.

(71) משיטתא: וכסוגא (ולס"ד הוא שיבוש מליאוגראמי בסורית ח' ובקושטא).

(72) הרקנה דייק יוח: in deiner hilfreichen Treue.

(73) אגב. אהרליך בפי' (ברלין, 1905) אומר כאן: heisst eigentlich nur Frömmigkeit, חסד

Huld, Liebe, Milde, nicht Gnade. כנגד המתרגמים הגרמנים המתרגמים "חסד" עמ"ר ב"Gnade.

(73א) והשוה ישע' טג ז ותה' כה ו.

(74) כי טוב = כטוב, ואולי כך הוא אף בקט כא: כי טוב חסדך הצילני, והוא כתיב קדום. וכן בשום

טז כה: כי טוב - כ', כטוב - ק' (והשוה ישע' מד כד: מי אתי - כ', קאתי - ק'). ובארמית תמיד "כי" = כ.

כל החדשים מגיחים "כטוב". ברתולט מתרגם: denn köstlich ist deine Gnade (כתרגומו ל"מה יקר חסדך",

תה' לו ח). בריגס חושב ש"פנה אלי" מוספת היא (ו).

(75) תמנו = תמו, גם בתה' טז ז. כלה ותם - ישע' טז ז.

(3) חסד ואמונה. א) בתה' פט נ אומר המשורר: איה חסדיך הראשונים ה' / נשבעת לדוד באמונתך. קשה כאן הלשון "נשבעת באמונתך", כי "נשבע ב" דורש אחריו הדבר או האלהות שבו נשבעים. ביחס לה' נמצא: נשבע בימינו, בנפשו, בגאון יעקב (עמ' ח ז, כל' ביהמ"ק) = נשבעתי בקדשי (תה' פט לו), נשבעת כך, בי נשבעתי, בשמי הגדול⁷⁶. על כן נראה שאף כאן לפנינו הד"ד שנתחלק, ופי' הכתוב: איה חסדיך ואמונתך הראשונים אשר נשבעת לדוד.

(ד) וכן בתה' ק ה: כי טוב ה' לעולם חסדו / ועד דר ודר אמונתו. פי': כי טוב ה', חסדו ואמונתו לעולם. כשנתחלק ההד"ד הוסיף המשורר "ועד דר ודר".

(4) משפט וצדק. א) דברי הנביא "הוי בנה ביתו בלא-צדק / ועליותיו בלא משפט" (ירמ' כב יג), פירושה: הוי בנה ביתו ועליותיו בלא צדק ומשפט.

(ב) וכן: צדק לבשתי וילבשני / כמעיל וצניף משפטי (איוב כט יד), פירושו: לבשתי צדק ומשפט וילבשני כמעיל וצניף. מעיל וצניף הם כידוע מלבושי כבוד⁷⁷. ראב"ע נותן טעם אחר: כמעיל שהוא על הבגדים ונראה לעין וכן הצניף...

(ג) וכן בתה' עב ב: ידן עמך בצדק / וענייך במשפט. פי': ידן עניי עמך בצדק ומשפט.

(ד) וכן דברי הנביא "הן לצדק ימלך-מלך / ולשרים למשפט ישרו" (ישע' לב א), פי': "הן לצדק ומשפט ימלך מלך ושרים⁷⁸ ישרו". וכן פי' רד"ק: ימלך לעשות צדק ומשפט. ומעין זה מפרש רש"י: הן אין משפט למלך כי אם לעשות משפט צדק.

(ה) בלדד השוחי שואל: האל יעות משפט / ואם-שדי יעות צדק (איוב ח ג). כאן לקח המחבר שם סמיכות ("אל שדי") והד"ד ("משפט וצדק") וחילקם לשני משפטים.

בתורה נמצא כרגיל "אל שדי"⁷⁹, רק בברכות בלעם נמצא "מחזה שדי" (במ' כד ד, טז). מחבר איוב לקח שם מרכב זה וחילקו לשנים, ולכן תמצא על-פירוב באיוב בדלת (או בפסוק א') "אל" או "אלוה"⁸⁰, ובסוגר (או בפסוק ב') — "שדי"⁸¹.

נשוב לפסוקנו. בלשון פרוזאית היה בלדד שואל: "האל-שדי יעות משפט וצדק"? (משפט וצדקה. א) בעמוד ה כד: ויגל כמים משפט / וצדקה כנחל איתן. פי': ויגל (מש' גלל) משפט וצדקה כמי נחל איתן. וכן להלן: כי הפכתם לראש משפט / ופרי צדקה לענה⁸² (ו יב), פי': כי הפכתם משפט וצדקה לראש ופרי לענה⁸³. ובכלל אין בעמוד "משפט" לבד אלא פעם אחת: והציגו בשער משפט (ה טו).

⁷⁶ נשבעתי באמי (תה' צה יא) פי' בשעת כעסי. השוה לפסוקנו גם תה' קלב א: נשבע ה' לדוד אמת לא ישוב מסנה. ואולי אף כאן "אמת" = "חסד ואמת"?

⁷⁷ מעיל — עי' ש"א ב יט, כה יד, ש"ב יג ית, ישע' סא יו, צניף — זכ' ג ה, ישע' סב ג, ושניהם בין בגדי כהן גדול גמנים (שם' כה ד). אגב, בתורה וביחזקאל נקרא הצניף "מצנפת".

⁷⁸ בכתוב בא "ולשרים", כנראה בהשמעת "לצדק". ולמי אהרליך (מקרא כטוטו, ח"ג 67) למ"ד המחוקק היא (ועי' רד"ק). ואולי גוססה הלמ"ד לשם צלצול: בכל אחת מחמש המלים יש למ"ד (עי' ע"ז ילין, ב"חקרי מקרא", איוב, עמ' 83 ואילך).

⁷⁹ רק בבר' מט כה: ואת שדי במשי' ושומ': ואל שדי: וכן ב-LXX: ὁ θεὸς ὁ ἐμὸς (= ואל שדי, שכן כל "אל שדי" שבתורה מתורגם ב-LXX בשם אלהות עם כינוי תנוף). על השם "אל שדי" עי' מ"ש צור'ל ב-VIII, Biblica, עמ' 215-219 ומ. ד. קאסוטו בספרו La Question della Genesi, פירנצי, 1934, עמ' 78-82.

⁸⁰ על ריבוי "אלוה" באיוב עי' מ"ש במאמרי "ש"ב פכ"ב — תה' מזמור י"ח" (קובץ דינבורג, עמ' 28 [10] חע' 4).

⁸¹ בעשרת מקומות — אלוה ובט"ו — אל. רק בו' מקומות אין (ו יד, כב כג, כה, כד א, לא לה, לב ח), וצ"ע.

⁸² וחשוה לתלן ה ז: החפכים ללענה משפט וצדקה לארץ ועניה.

⁸³ "פרי לענה" מקביל ל"מי ראש" חרגיל.

(ב) מזמור ע"ב בתה' פותח: אלקים. משפטיך למלך תן / וצדקתך לבן-מלך. פי' רש"י: "מלך וכן מלך שניהם בשלמה אמורים" 84. לפי התרגום הכוונה למשיח (ועי' ראב"ע). בריגס (עמ' 133) סבור שהכוונה ליאשיה שמלך אחרי מנשה ואמון בנו שעשקו את העם 85. לפי דרכנו נפרשו: משפטיך וצדקתך למלך בן מלך 86 תן. ואין להידחק כמפרשים החדשים 87.

(ג) בכתוב "עשה צדקות ה' ומשפטים לכל-עשוקים" (תה' קג ו) נתקשו כמה מן המפרשים החדשים. גונקל מתרגם כאן: Helfende Taten schafft. וכן מתרגם שמידט: will hier, wie die vorangehenden und die Hilfreiche Taten tut folgenden Verse zeigen, nicht die "Gerechtigkeit", sondern die helfende Güte in Gottes Handeln herausstellen, wozu das zweite Halbverses fügt, dass solche Hilfe, die die Bedrückten erfahren, auch "Gerecht" ist. 88

אבל לפי דרכנו נפרשו בלא כל דוחק: ה' עושה משפט וצדקה לכל עשוקים. (ד) בדברי הנביא "כגוי אשר צדקה עשה / ומשפט אלקיו לא עזב" (ישע' נח ב) יש הד"ד שנתחלק. ופי' הכתוב: כגוי אשר משפט וצדקה עשה ואלקיו לא עזב. ולפי פירושו זה, יתאימו שני החלקים שבמציעתא לשני החלקים שבסיפא:

ישאלוני משפטי צדק / קרבת אלקים יחפצון. וב' חלקים אלה מתאימים לרישא: ואותי יום יום ידרשון / ודעת דרכי יחפצון.

(6) חק ומשפט. (א) הפסוק הקשה "כי חק לישראל הוא / משפט לאלקי יעקב" (תה' פא ה) שנדחקו בו כל המפרשים, ישנים וחדשים 89, יתפרש יפה בשיטתנו: כי הוא (כל' דבר התקיעה) חק ומשפט לאלקי יעקב (= של אלקי יעקב 90) לישראל. מעניינים דברי הראב"ע: "חק ומשפט קרובים / בטעם. וטעם זה היה החק לישראל להריע לאלקי יעקב בזמן הזה".

(ב) דברי הנביא: "וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם" (יחז' כ כה). פירושם: וגם אני נתתי להם חקים ומשפטים לא טובים אשר לא יחיו בהם. ועובדא זו היא תוצאה ישרה ממעשיהם, כי בתורה נאמר: "ושמרתם את-חקתי ואת-משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם" (ויק' יח ה), ועתה "יען משפטי לא עשו וחקותי מאסו" וגו', לכן "וגם אני... לא יחיו בהם".

(ג) וכן ויק' כו טו: ואם בחקתי תמאסו ואם את משפטי תגעל נפשכם לבלתי עשות את כל מצותי, מקביל לראש הפרשה: אם בחקתי תלכו ואת מצותי תשמרו; מכאן אתה למד ש"בחקותי" ומשפטי בפסוק השני מקבילים ל"בחקותי" שבפסוק הראשון. ובנין משפטים כאלה שההד"ד "חק ומשפט" נתחלק בין שני אבריהם מצוי מאד בויקרא וביחזקאל.

84) וכן מעיר הרקנא (242): König und Königssohn sind hier ein und dieselbe Person.

85) היה יכול למצוא סיוע גם בדברי ירמ' (כב טו) ליהויקים: אביר... ועשה משפט וצדקה... דן דין

עני ואביון...

86) על חלוקת "מלך בן מלך" עי' להלן [15]187. 87) עי' למשל במי' של חיות (בתוצ' כחנא).

88) וכן מוסיף ברחולט כהרגומו hilfreich, ומעיר: "hilfreich" soll nur die besondere Färbung

wiedergeben, die im hebräischen Wort für Gerechtigkeit liegt.

89) מתחבטים (למשל בריגס) ומניחים (הרקנא מגיה: כי תקק [מדוע לא תקק?] לישראל הוא משפט, וטוה

"לאלקי יעקב"), ועי' חיות.

90) ואולי "לאלקי" = מאלקי, כמו ש"מרבנות קדש" (דב' לג ב) = לרבנות קדש. הם ישראל?

- (7) חֶלֶק וְנַחֲלָה. א) איוב כ כט: זה חֶלֶק אדם רשע מאלקים / ונחלת אמרו מאל פירושו: זה חֶלֶק אדם רשע ונחלתו מאלקים (91).
- ב) ואולי נוכל לפרש לפי דרכנו גם את הפסוק הקשה, שנדחקו בו כל המפרשים (92), שבירמ' י טז: לא-כאלה חֶלֶק יעקב / כִּי-יוצר הכל הוא וישראל (93) שבט נחלתו / ה' צבאות שמו.
- הפסוק הוא מאותם הפסוקים שלפרשם צריך לסדרם: א.ג.ב.ד (שעל אחדים מהם כבר העירו בעלי התוספות לס' תרומה (שמ' כה ז): איכה ד ט, קה' ד יד (94)). אף כאן פירושו של כתוב: לא כאלה חֶלֶק יעקב ונחלתו, כי יוצר הכל הוא חֶלֶקו ונחלתו (95) ה' צבאות שמו. ברור שלשם בניינו הסימטרי הוסיף הנביא באבר ג' וישראל שבט, ולא כפל "חֶלֶק ונחלה" באבר ב'. (ג) כאן נפרש גם כמה פסוקים שבהם בא "גורל" במקום "נחלה", שהרי הנחלה ע"פ הגורל היתה מתחלקת (96): זה חֶלֶק שוסינו וגורל לבווינו (ישע' יז יד), פירושו: זה חֶלֶק שוסינו ובווינו וגורלם. וכן פי' רד"ק: זה החֶלֶק והגורל הראוי לשוסינו ולבווינו.
- ד) וכן יש לפרש: "ה' מנת חלקי וכסי אתה תומיך גורלי" (תה' טז ה) = ה' מנת כוסי; אתה תומיך (= תומיך, סועד) חלקי וגורלי.
- ה) בחלקי נחל חלקך הם הם גורלך (ישע' נז ו), פי': בחלקי נחל חלקך וגורלך (98).
- ו) ואולי אף בכתוב "יחלקו בגדי להם ועל לבושי יפילו גורל" (תה' כב יט) יש חלקי הד"ד, שהמשורר הפכם לפעלים.
- 8) עני ואביון: דל ואביון. א) ישע' כט יט: ויספו ענוים (99) בה' שמחה / ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו, פי': ויספו עניים ואביונים שמחה בה' ובקדוש ישראל יגילו. וכאן מדובר על מסכנים (100), ובפסוק הקודם מדובר על עורים וחרשים.
- ב) ישע' לב ז: לחבל ענוים (ק': עניים) באמרי שקר ובדבר אביון משפט. הרבה נתקשו בפי' כתוב זה, ולפי דרכנו יתפרש כך:
- לחבל עני ואביון בדבר (101) אמרי שקר במשפט (= בהעידו עדות שקר).
- (91) על "אמרו" עי' במפרשים. הד"ד גם בפסוק המקביל: זה חֶלֶק אדם רשע עם אל / ונחלת עריצים יקחו (איוב כז יג), וכן: ומה חֶלֶק אלוה ממעל / ונחלת שדי ממרומים (שם לא ב).
- (92) פי' רד"ק טוב מכולם.
- (93) כחקב' גא יט, ליחא.
- (94) עליהם יש לחוסית עוד הרבה, למשל: דב' לב מד, שה"ש א ה; ועי' להלן עמ' 186 [14].
- (95) השוה גם לחיטך: כי חֶלֶק ה' עמו יעקב חבל נחלתו (דב' לב ט).
- (96) חשוה כמ' כז נד-נו, יח' יט זא ומיכה ב ה.
- (97) הפסוק קשה, עי' רש"י וראב"ע ופי' של חיות. עי' גם הרקנה, עמ' 82. התרגום קרא: מנה כוסי וחלקי. מעניין ש-LXX מתרגמים כאן גם "חבל" וגם "גורל" ב-ἡμετέραν, וכן משיטתא מתרגמת שתיחן ב"ירחותא" והוולגטא - hereditas.
- (98) ימה פירשו רד"ק (ואחריו כמה מן החדשים, אלא שהם מנקרים: בחלקי). אחרילך (מקרא כמשטו, ח"ג, 135) לא חבין את הכתוב.
- (99) = עניים. וכן נמצא עוד בד' מקומות (ישע' לב ז, עמוס ח ד, תה' ט יט, איוב כד ד): ענוים - כ' ועניים - ק'; ומעניין שכל המקומות הללו לסנינו הד"ד "עני ואביון" שנתחלק. בשום מקום אחר לא נמצא כתיב זה.
- (100) אבל רש"י מפרש: סבלנים שסבלו עולו של חקב"ה וגורותיו, ועי' רד"ק, וחשוה גם פי' של קרויט (חוצ' בחנא).
- (101) כמ' רד"ק, ב-LXX: διασάδαται (= חָסַר?). וראה פירושו חמתמיה של בעל "מקרא כמשטו" (ח"ג עמ' 68).

ג) עמוס ה' ו: לקנות בכסף דלים ואביון בעבור נעלים, פ': לקנות דל ואביון בכסף בעבור נעלים, כלומר בסכום פעוט. לעיל ב' ו נאמר: על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים. מהקבלה זו אתה למד ש"צדיק" = דל, וכן להלן ה' יב: צרי צדיק לקחי כפר ואביונים בשער הטו, פ': צוררי דל ואביון לקחו כפר והטו בשער את משפטו, אף כאן "צדיק" = דל¹⁰². מלבד ב' מקומות אלה אין "צדיק" בעמוס¹⁰³!

ד) מ' יד לא: עשק דל חרף עשהו ומכבדו חנן אביון, פ': עושק דל ואביון חרף עושהו ומכבדו חוננו. (בדרך זו אפשר לפרש עוד כמה פסוקים קשים, למשל ישע' טז ט, ע"ש).

ה) הדלת והסוגר משפט אחד. לפעמים נראים הדלת והסוגר כשני משפטים, משום שלכאורה יש בכל אחד מהם נושא, אבל באמת אינם אלא משפט אחד, שהמשורר חלקו לשנים מטעמי משקל. למשל: אך טוב לישראל / אלקים לברי לבב (תה' עג א) = אך טוב אלקים לישראל ברי לבב¹⁰⁴.

ורק על יסוד הנחה זו נבין יפה את הכתוב במש' ד ג: כי בן הייתי לאבי / רך ויחיד לפני אמי.

כל החדשים מתקשים בפירושו. כהנא מגיהו, ומקדים להגהתו דברים אלה: "בשיעור הכתוב שלעכשו, כשהלשון 'רך ויחיד' נמשך אל החרו השני, אין החרו הראשון אומר כלום". וכן Toy¹⁰⁵ מגיה ומנמק: The first cl. is strange — it seems unnecessary and unnatural to describe a boy as the son of his father, and it is not probable that any writer would use such an expression¹⁰⁶. לפי דרכנו נפרשו כמשפט אחד שנתחלק: כי בן רך ויחיד¹⁰⁷ הייתי לאבי ולאמי (לפני = ל). גם ש"א א טז). וכן "אילים¹⁰⁸ מדרך פשעם ומעונותיהם יתענו" (תה' קז יז) = אילים יתענו מדרך פשעם ומעונותיהם¹⁰⁹.

ויש שבדלת ובסוגר יחד יש שני משפטים, אלא שמשום מה שילב המשורר את שני המשפטים ושירבבם זה בזה. למשל: העירה והקיצה למשפטי / אלקי וה' לריבי (תה' לה כג).

החדשים התקשו בו. שמידט למשל שינה את הסדר ותירגם: Zu meinem Rechts- streit, mein Gott und mein Herr! A prosaic copyist has, by (308) transposition, attached the verbs together and then the nouns, the latter

(102) ושלם כפי' חיות בעמוס (חוצ' כהנא).

(103) וכן בתה' לו כט במקום "עניים" (כי המזמור הוא מאלפבתי", ואות ע"ן צריכה לבוא כאן!) באה "צדיקים". וכן "צדיק" שבתה' עב יז (יפרח בימיו צדיק ולב שלום עד בלי ירח) = עגי (השוה תה' לו יא: וענוים יירשו ארץ והתענגו על ר'ב שלום). ולהיפך יש "עשיר" = רשע (ישע' נג ט).

(104) ועי' רש"י וראב"ע, וא"צ להגיה כחדשים: לקצר אל (עי' חיות בפירושו ובריגס עמ' 142).

(105) The Book of Proverbs (בסדרה ICC), אדינבורג, 1904, עמ' 85.

(106) וכן H. Wiesmann (בון, 1923) מניה ומחרגם: Dann da ich aufmerksam war auf meinen Vater, Ganz Allein unter den Söhnen meiner Mutter.

(107) "רך" בא עפ"ר בצירוף תואר אחר: רך וטוב (בר' יח ז), נער ורך (דח"א כב ד), רכה וענוגה (ישע' מו א).

(108) חיקונם של תחשים "עוילים" או "חולים" אין לו כל יסוד. חם לא ידעו כי "אולת" בתה' טי' רק

"חטא" (תה' לח ו, טז ו), והשוה איוב ה ג וירמ' ד כב.

(109) ויש פסוקים שאין בהם אלא נושא ונשוא, ושאר חלקי המשפט נמצאים במסוק חסמוך. השוה למשל

תה' קז י, כג.

being separated by the divine name: *My God*, to which "Lord" is added as a gloss⁽¹¹⁰⁾. ועי' גם פי' הדחוק של חיות. אבל פשוט וברור שכך היה הכתוב גם בעיקרו. והמשורר שילב את המשפטים כדי לסמוך זה לזה שני פעלים ושני שמות. ובמקום לכתוב "העירה אלקי למשפטי והקיצה ה' לריבוי" (כפי' הראב"ע), שילב וכתב "העירה והקיצה למשפטי וגו'".

סמיכות כזו היא כנראה אחד מקישוטי המליצה העברית, השוה גם: אבן ואבן גדולה וקטנה (דב' כה יג) = אבן גדולה ואבן קטנה (עי' ת"י). אבני שהם ואבני מלאים לאפר ולחשן (שמ' כה ז) = אבני שהם לאפר ואבני מלאים לחשן⁽¹¹¹⁾. המגביהי לשבת המשפילי לראות בשמים ובארץ (תה' קיג ה"ו) = המגביהי לשבת בשמים, המשפילי לראות בארץ⁽¹¹²⁾. בדרך זו יש להבין גם את הכתוב בהושע ב י:

וכסף הרביתי לה / וזהב עשו לבעל. כל המפרשים החדשים מתקשים בזה⁽¹¹³⁾ ומגיהים אותו⁽¹¹⁴⁾. אבל פשוטו של כתוב הוא: וכסף וזהב הרביתי לה והיא עשתה מהם בעל. כך הבינו גם התרגומים העתיקים: פשיטתא: וסאמא ודהבא וסגית (צ"ל: סגית) לה ומנה עבדו בעל. וב-LXX: αὐτῇ, αὐτῇ δὲ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ ἐποίησεν τῇ Βάαλ. וכן פי' רד"ק: ושלה ברכה במעשי ידיהם עד שהיה להם רוב כסף וזהב... ועשו הכסף וזהב בבעלים כמ"ש בכסף וזהב יפחו⁽¹¹⁶⁾. ור"א מבאגנצי מפרש⁽¹¹⁷⁾: וכסף הרביתי לה וזהב, אני, והם עשו אותו לבעל, וכיבדתו בכספי ובוזהבי, כאילו [הוא] נתנם להם.

לצורך שני חלקי החרוז משתמש המשורר עפ"ר בשמות נרדפים, אבל לפעמים הוא מחלק גם סומך ונסמך או שם בן שני אברים, למשל: עמי ישראל, עניי עמי, עם עני.

(1) וכן נמצא גם חלוקת שם בין הדלת והסוגר:

(א) במקום לומר "קום בלך בן צפור ושמע והאזינה", אומר בלעם:

קום בלך ושמע / האזינה עדי בנו צפר (במ' כג יח).

(ב) וכן במקום לומר "קום ברק בן אבינעם ושבה שביך", אומרת דבורה:

קום ברק ושבה / שביך בן אבינעם (שופ' ה יב).

וכמה מתמיהה הערתו של Sievers ל"בן אבינעם" (שהכניסה בסוגרים כתוספת)⁽¹¹⁸⁾:

!genealogische Glosse

(110) וכן מעירים גונקל וברתולט ש"ה" מיותר מפני המשקל (2).

(111) רש"י, חוקוני ובעלי התוספות (ועי' ראב"ע).

(112) חוקוני ובעלי התוספות. האחרונים מביאים עוד כמה דוגמאות. ברור שהמפרשים החדשים שלא ידעו דבר זה הגיהו ("משמים", שמידט) או סירסו: "מי כה" אלקינ בשמים ובארץ המגביהי וגו' (קיסל, גונקל, ברתולט ואהרליך, ועי' מירוש). ולחיסוף: מי לי בשמים / ועמך לא חמצתי (תה' עג כח), אולי פי': מי לי בשמים ובארץ, ועמך לא חמצתי.

(113) עי' למשל סלפולו של וויינקאם בפי' (חוצ' כחנא, קיוב תרס"ו).

(114) D. Guthe בפי' (בסדרה Die Heilige Schrift) חושב את "וזהב עשו לבעל" לתוספת. מעין זה אומר גם הלפרן בפי' (בסדרה ICC, גיירורק, 1915), עמ' 230. וכן J. Lippel, בתרגומו (בון, 1937, עמ' 30), שם את חמלים בסוגרים מרובעים, ועי' מ. ד. קאסוטו, חפרק השני בספר הושע, ספר זכרון לכבוד פוזנסקי, עמ' קכ"ו.

(115) = הרביתי, וטעה וויינקאם בשאלתו: "למה לא תירגמו תיבת הרביתי?".

(116) כך גם בספר רד"ק, לעמבערג, תרל"ח. וט"ד, וצ"ל: בכסף ובוזהב ייפחו, ירמ' י ד.

(117) חוצ' מקיצי נרדמים, וורשא, תרע"ג, עמ' 119.

(118) בספרו Metrische Studien, ח"ב, לייטציג 1901, עמ' 418.

* וכן רד"ק בפי' השלם לתהלים בשם "יש מפרשים".

(ג) ושבע בן בכרי רצה לומר: אין לנו חלק ונחלה בדוד בן ישי ואמר: אין-ינו) לנו חלק בדוד / ולא נחלה-לנו (120) בבן-ישי (ש"ב כ א). ועמשי אומר לדוד: לך דוד ועמך בן ישי (דה"א יב יט), במקום: לך ועמך דוד בן ישי. וכן נבל אומר: מי דוד ומי בן-ישי (ש"א כה י), במקום: מי דוד בן ישי. (ד) וכן כששאל מתנבא והרואים התפללו, במקום לשאל: מה זה היה לשאל בן קיש, הגם הוא בנביאים? תמהו ואמרו: מה-זה היה לבן-קיש / הגם שאל בנביאים (ש"א י יא). בדרכנו למדנו עוד דבר: קריאת בן אדם על שם אביו ("בן פלוני") היא אות לבזיון (121) רק אם אין מזכירים את שמו הפרטי בסמוך, לפניו או לאחריו (122). ואף תשיבני מן דברי נבל "מי דוד ומי בן ישי", שהרי מצאנו גם בפי עמשי מעריצו של דוד "לך דוד ועמך בן ישי". ולעיל מצאנו שהמשורר חלק את התואר "מלך בן מלך" (תה' עב א) (123).

(2) כך נוהג המשורר גם בלשון "אח בן אם" שפירושו הוא אח מאב ואם, ו"אח" סתם פירושו גם אח מאב בלבד. ועל כרחק תאמר ש"אח בן אם" הוא מושג שנתחלק, כי "בן אם" בלי "אח" לא נמצא במקרא אלא פעם אחת בשיר-חשירים: בני אמי (124) נחרו בי (ו א). אבל מכאן אין ראיה לסתור, כי בכלל לא נמצא בשיה"ש "אח" אלא פעם אחת: מי יחנך כאח לי יונק שדי אמי (=בן אמי), אף כאן "כאח" ולא "אח". ולהיפך "אח בן אב" לא נמצא במקרא אלא פעם אחת, בברכת יעקב: יהודה אתה יודוך אחיך / ידיך בערף אויביך / וישתחוו לך בני אביך (בר' מט ח). שינה יעקב מברכת יצחק אביו (שאמר: וישתחוו לך בני אמן, עי' להלן), וטסמו ונימוקו עמו, שכן ליעקב היו ד' נשים (125). היוצא מדברינו ש"אח בן אב" אינו מושג אחד (126) ו"אח בן אם" הוא מושג אחד שהמשוררים חלקוהו, ועל כן:

(א) יצחק מברך את יעקב: הוי גביר לאחיך / וישתחוו לך בני אמן (127) (בר' כז כט). כמה מתמיה פירושם של מפרשינו! ראב"ע: לאחיך—בני הפילגשים, בני אמן—עשיו ובניו; החוקוני: בני אמן—אם היא חנשא עוד אחרי מותי (ועי' ת"י). אבל ברור שפי' הכתוב הוא: הוי גביר לאחיך בני אמן וישתחוו לך.

(119) מ"א יב טו (= דה"א יטו): מה = ל בערבית (ועי' מקרא כפשוטו, ח"ב עמ' 293), וכן בתרגום יונתן.

(120) לי' בהקב' ובפשיטתא כאן.

(121) עי' מ"ש ב"כינוי של הנשיא (המלך) במקרא, חרביץ שט"ז עמ' 1 חע' 2.

(122) ובזה תסור תמיהתם של המפרשים על "בן קיש" (עי' למשל דברי מ. צ. סגל בסי' לשמואל,

הוצ' כנא, תרס"ב).

(123) וחברתנו בדרך זו של חלוקת "פלוני בן פלוני" תעור לנו להבין עוד כמה כתובים. למשל:

תתשכח אשה עולח / מרחם בן בטנה (ישע' מט טו), מי': התשכח אשה מרחם עולח בן בטנה (ל"שכח

מ" חשוה תח' קב ח: כי שכחתי מאכל לחמי). וכן: וירקידם כמו עגל / לבנון ושריון כמו בן ראמים (תח' כט

ו), מי': וירקד לבנון ושריון כמו עגל בן ראמים, כל' ראם צעיר (על-דרך: עיר בן אחונות, וכ' ס ט). ואולי

בדרך זו נתחלק השם "אנוש בן אדם" שמתחלח היה סם פרטי, אנוש בנו של אדה"ר, ואח"כ נעשה לשם כולל.

חשוה ישע' נו ב, תה' ח ב, איוב כה ו. (124) עי' דברי ויגפיר במירושו, גיטינגן 1898, עמ' 96.

(125) כ"ר צח יא, תנחומא ויהי י' ורש"י ורשב"ם. על סדר חלקי התורו מעיר ב. יעקב בפי' (עמ' 900)

שחלק ג' מקביל לחלק א' וחלק ב' הוא טעם לחלק א'.

(126) וכן נמצא במי אברהם: וגם אמנה אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי (בר' כ יב). וחשוה גם

דה"א כח ד: כי ביהודה בחר לגיד, ובבית יהודה—בית אבי, ובבני אבי בי רצח להמליך על כל ישראל.

(127) להלן אומר יצחק לעשו: הן גביר שמתי לך ואת כל אחיו נתתי לו לעבדים (פל'ו).

העירני מרומ' מ. ד. קאסוטו ש"בן אם" כמקביל ל"אח" מצוי בכחבי אוגרית.

- (ב) וכן דברי המשורר: מזור הייתי לאחי/ ונכרי לבני אמי (תה' סט ט) פירושם: מזור ונכרי הייתי לאחי בני אמי (128).
- (ג) וכן "תשב באחיק תדבר / בבן-אמך תתן-דפי" (תה' נ כ) פירושו: תשב תדבר דפי (129) באחיק בן אמך. ואין כל יסוד לתיקון "בשבת תדבר" (גרץ ואחרים) ולא להוספת "בשער" (130), ו"תשב" הוא כפי' רש"י וראב"ע: תשב במושב לצים.
- (3) וכן נמצא בשמות "דתן ואבירם" שבתורה הם באים ביחד, שהמשורר מפריד ביניהם ומחלקם לשני חלקי השורה, ובמקום לומר: תפתח ארץ ותבלע עדת דתן ואבירם ותכס עליהם (131), אומר הוא: תפתח-ארץ ותבלע דתן / ותכס על-עדת אבירם (תה' קו י).
- (4) הקדמתי את כל הדוגמאות הללו כדי לאשר את מציאות הדרך הנה בשירה המקראית. ובדרך זה משתמשים משוררי ישראל גם בהד"ד. מחלקים הם אותו בין הדלת והסוגר, ואעפ"כ אין לפנינו אלא משפט אחד:
- (א) כי גר (132) אנכי עמך / תושב ככל אבותי (תה' לט יג), פי': כי גר ותושב אנכי עמך ככל אבותי, וכן: כי-גרים אנחנו לפניך / ותושבים ככל-אבותינו (דה"א כט טו) = כי גרים ותושבים אנחנו לפניך ככל אבותינו. ושני הכתובים — בפי דוד (133) ומושפעים מויק' כה כג (134).
- (ב) צדקת ה' עשה / ומשפטיו עם ישראל (דב' לג כא), פי': צדקת ה' ומשפטיו עשה עם ישראל.
- (ג) ישע' א כז: ציון במשפט תפדה / ושביה בצדקה. בפירוש הכתוב הזה נתקשו כל המפרשים החדשים (135), ביחוד בפי' "ושביה" (ה-LXX ופשיט' ניקדו: וְשָׁבָה) (136). קשה גם הפועל "פדה", שבכל המקרא נמצא רק לנפש, לאדם ולעם, אך לא לעיר וארץ. נ"ל אפוא שפשוטו של כתוב הוא: שבי ציון במשפט וצדקה שיעשו יפדו, ופסוק זה בא להוסיף על שלפניו ולומר: לא רק השופטים והיועצים יתנהגו בצדק ובאמונה, אלא אף שבי-ציון. ובמלת "שבי" משתמש הנביא במשנה הוראה: החוזרים בתשובה (137) והחוזרים אל ציון (138). לזה השוה הכתובים: ופדויי ה' ישבון ובאו ציון ברנה (להלן לה י = נא
- (128) ונטקנו השטיע על איוב יט טו (ולא לחיטך, כדעת החדשים).
- (129) "דפי" אין לו חבר (hapaxlegomenon) במקרא, ומצוי בלשון חכמים (למשל תמ' טו סע"כ).
- (130) כדעת שמידט. הרקנה מתרגם בפרסיות: In Gesellschaft sprachst usw.
- (131) השוה במ' יז לב-לג. קרן לא נזכר כאן ודב' יא ה, משום שהוא לא היה בין הבלועים, אלא בין השרומים, וכל פירושי החדשים ותירוציהם דחוקים ורחוקים.
- (132) מתמיה תרגומו של שמידט כאן לגר... תושב" als ein Gast... als ein Pilgrim.
- (133) על פירושם של הכתובים עי' במאמרי "קניית מערת המכמלה", תרביץ שי"ר, עמ' 12-13, ועי' חיות בפי' לתחלים.
- (134) ועי' "רש"י" לדה"י, ולא ע"ם איוב י כ — כא, כדעת בריגס.
- (135) מ. פלדמן בפי' (Münster in Westf., 1925, עמ' 21) מעיר ש"משפט" ו"צדקה" אינם מתייחסים לאדם אלא לה', כמו להלן ה טו וכת יז. כך כותב גם פיסר בפי' (בון, 1937). ומעין זה גם G. B. Gray.
- בפי' (בסדרה ICC), אדינבורג, 1912, עמ' 37 (ע"ש).
- (136) גוטת, דוחם ומלרמן מתרגמים Bekehrten, פיסר מגיה: ויושביה (seine Bewohner), ועי' גם דברי קרויס בפי' (הוצאת כתנא, וורשא תרס"ד).
- (137) חשון ישע' גט כ: ובא לציון גואל ולשבי משע ביעקב.
- (138) כך פי' גם הרד"ק: ציון במשפט שיעשו ישראל, תפדה. כלומר יפדו הם וישובו לה ובצדקה שיעשו ישובו לה הגולים ממנה והו' ושביה בצדקה. אבל הראב"ע (פי' ראב"ע על ישעיה ע"ם כ"י, לונדון תרל"ו) פי': ציון בעבור המשפט תפדה מיד סנחריב: ושביה, יפדו הם שיעשו תשובה. ועי' רש"י ות"י. משנה-תוראה יש גם במוטיב "שאר ישוב", ואכמ"ל.

(יא) מלא ציון משפט וצדקה (להלן לג ה). הנביא מדבר כאן על חוזרים מן הגולה, אחרי שבכמה פסוקים דיבר או רמז על חורבן וגלות¹³⁹.
(ד) והכתוב "כִּי־יֵצֵא אֲבִיּוֹן מִשּׁוּעַ / וְעִנִּי וְאִין־עֹז לֹ" (תה' עב יב). שטעו בו המתרגמים והמפרשים החדשים¹⁴⁰, מתפרש יפה לפי שיטתנו, וזה פירושו: כי יציל עני ואביון המשוע ואין עוזר לו¹⁴¹.

(ה) כל המפרשים החדשים התקשו בפ' הכתוב:
"שמעו זאת השאפים אביון / ולשבית ענוי (ק': עניי) ארץ' (עמ' ח ד)
ומגיהים אותו או משנים בגיטוד¹⁴². אבל אף כאן לפנינו הד"ד שנתחלק, ופ' הכתוב:
השאפים להשבית עני ואביון מן הארץ על דרך הכתוב: אשביתה מאנוש זכרם (דב' לב כו), והשבית
ממנה אדם ובהמה (ירמ' לו כט).

(ו) וכן "אתיו אקחה יין ונסבאה שכר" (ישע' נו יב), פ': אקחה יין ושכר ונסבאה, ודברי
המוזמין הוא, וכן אומר רד"ק: בואו אצלי ואקח היין לכם שנשתה ביחד (ועי' רש"י¹⁴³).
וכן: חנו שכר לאובד / ויין למרי נפש (מש' לא ו), פ': חנו יין ושכר לאובד ולמרי נפש.
"שנים שהם אחד" נוספים במחקר הסמוך (עמ' 160 ואילך).

בדרך חקירתנו למדנו: א) המושג "שנים שהם אחד" (ἐν δύο δυνάμει) מצומצם הוא:
שני שמות שהשני הוא תוארו של הראשון ואין זה "כפל לשון" ולא זוגי מלים.
ב) שני השמות מקבלים צורת הרבים וכינויים ואותיות היחס.

ג) הפועל בא ברבים.

ד) לפעמים מחליפים שני השמות את מקומם.

ה) הד"ד מתחלק בין שני חלקי החרוז, הדלת והטוגר, בין אם הם שני משפטים או
משפט אחד.¹⁴⁴

כדאי להעיר שגם בתפלת י"ח יש הד"ד, למשל בברכת "שים שלום": תורה וחיים,
אהבה וחסד (כנוסח הספרדים) = תורת חיים ואהבת חסד (כנוסח האשכנזים)¹⁴⁵.

139) עי' היטב בפסוקים: ו-ח, כד-כה.

140) שמידט מתרגם: und den Elenden und den, der keine Hilfe hat. וכן הרקנה: und wer keinen Beistand hat. שניהם טעו בוויי. לא טעה בח אהרליך.

141) ופסוקנו השמיע על איוב כס יב וה טו (ולא לחיטף, כדעת בריגס וברחולט).

142) עי' כפי' של חיות (בהוצ' כהנא). מפרשינו (רש"י, ראב"ע ורד"ק) פירשו: השואפים – הבולעים.

143) ואין צורך בחיקונו של קרויס (בהוצ' כהנא).

144) רשימת הפסוקים שנחפרשו במחקר זה: בראשית יב א-עמ' 6, כו כט-15, לא ג-הע' 57, לב יא-עמ' 5-6; שמות כה ז-14; ויקרא כו טו-11; במדבר כג יח-14, כה ז-4; דברים כה יג-14, לג כא-16; שופטים ה יב-14, שמואל א' יא-15, כה י-15, שמואל ב' כ א-15; ישעיה א כז-16, טז ה-8, יז יד-12, כט יט-12, לב א-10, ז-12, מט טו-הע' 123, נו יב-17, נז ו-12, נח ב-11, ירמיה י טז-12, כב יג-10; יחזקאל כ כה-11; הושע ב י-14, דא-7; עמוס ב ו-13, ה יב-13, כד-10, ו יב-10, ח ד-17, ו-13; מיכה ז כ-8-9; זכ' ח טז-5, תהלים טו ה-12, כו ג-9, כט ו-הע' 123, לה י-4, כג-13, לט יג-16, נ כ-16, נא ג-9, נז יא-9, סט ט-16, יד ויז-9, עב א-11 ו-15, ב-10, יב-17, עג א-13, טא ה-11, טה יא-יב-7, פס נ-10, ק ה-10, קג ו-11 (ועי' 6), קו יו-16, קיא ז-5, קיג הו-14, קיז ב-6; משלי ד ג-13, יד לא-13, לא ו-17; איוב ח ג-10, כ כט-12, כט יד-10; איכה ג כב-9, דברי הימים א' יב יט-15, כט טו-16.

145) בנוסח האיטלקי (ליורנו, תרי"ו, עם מבוא של שד"ל): תורת חיים אהבה וחסד.

תוספת

לסוף הע' 19

על כפל לשון כבר העיר בעל "מדרש תהלים" (מזמור ט ה, הוצ' באבער עמ' 83): "כי עשית משפטי ודיני — זה אחד מתמשה דברים הכפולים במקרא: משפטי ודיני, עדי ושהדי (איוב טז יט) פרא וערוד (שם לט ה), עצמיו וגרמיו (שם מ יח), זקנה ושיבה (תה' עא יח)", ועי' "מדרש שמואל" פי"ד לש"א יב ב. (על מקום זה העירני פרופ' שרגא אברמסון נ"י).

וזה לשון הספרי, נשא פיס' כג (הוצ' הורוביץ עמ' 27): "מיינ ושכר יזיר — והרי יין הוא שכר ושכר הוא יין אלא שדברה תורה שתי לשונות. כיוצא בו אתה אומר שחיטה היא זביתה וזביתה היא שחיטה, קמיצה היא הרמה הרמה היא קמיצה, עמוקה היא שפלה שפלה היא עמוקה, אות הוא מופת מופת הוא אות אלא שדברה תורה שתי לשונות".

לעמ' 147

כיוצא ב"חסדו ואמת ה'" נמצא בתורה (דב' כא ה): "לשרתו ולברך בשם ה'" (ת' "בשמו").

לעמ' 150

(ו) ביהושע ב יב כתוב: "ועשיתם גם אתם עם בית אבי חסד ונתתם לי אות אמת". אין במקרא מטבע "אות אמת" (במקום מטבע זה משתמשים ב"איית ומופת"?). נראה לי אפוא, ש"אמת" בפסוק זה היא חלק של המטבע "חסד ואמת", ושיעור הכתוב הוא 'ועשיתם גם אתם עם בית אבי חסד ואמת ונתתם לי אות'. ואמנם בתשובתם הם אומרים: "ועשינו עמך חסד ואמת" (י"ד).

(ז) ישע' טז ה: "והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת באהל דוד שפט ולרש משפט ומקר צדק". "מהיר" נמצא במקרא רק בלשונות "סופר מהיר" (תה' מה ב, עז' ז ו). "איש מהיר" (מש' כב כט). נ"ל איפוא, ששיעור הכתוב הוא: 'והוכן כסא בחסד ואמת וישב עליו באהל דוד שופט מהיר דורש משפט וצדק'.

לעמ' 152

(ה) והחכם רוצה לומר 'מקום המשפט והצדק שמה הרשע' בנה דלת וסוגר ואמר: "מקום המשפט שמה הרשע

ומקום הצדק שמה הרשע" (קה' ג טז).

(ו) והנביא רצה לומר 'משפט וצדק ילין בה, ועתה מלאה מרצחים'. בנה שלשה משפטים קצרים בני שתי מלים כל אחד להבעת עוז התרגשות: "מלאתי משפט/צדק ילין בה/ועתה מרצחים (ישע' א כא).

לעמ' 153

(ז) גם בפסוק הבא נהפך אחד מאיברי ההד"ד לפועל:

"בארצם לא תנחל/וחלק לא יהיה לך בתוכם

אני חלקך ונחלתך בתוך בני ישראל" (במ' יח כ).

לעמ' 158 (לפני ד)

ג*) והכתוב "טוב מעט בצדקה מלב תבואות בלא משפט" (מש' טז ח) — פירושו:

טוב מעט תבואה במשפט וצדקה

מרב תבואות בלא משפט וצדקה.

מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא*

במאמרי-שנים שהם אחד¹ הוכחתי, שדרכם של נביאים ומשוררים לפרוט מטבעות לשון אלו (-שנים שהם אחד-) ולחלק את הפרטים בין הדלת והסוגר וליצור שני משפטים מקבילים, אך כמה מהם אינם מובנים אלא אם כן נתרגמם למשפט פרוזאי אחד. באותו מאמר הבאתי גם דוגמאות של מטבעות לשון אחרים שנפרטו: -א-ל שדי, -בלק בן צמור-, -דוד בן ישי-, -אח בן-אם-, -דתן ואבירם- ועוד. מסקנות אותו מחקר עוררוני לבקש עוד מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא. יצאתי וב-ה מצאתי, ומציאה זו סייעה בידי להבין כמה פסוקים קשים², ומקצתם אציע לפני חברי חוקרי המקרא.

א. שמות קדש

כשם שבברכות התורה, ויותר מהן בדברי איוב, נפרט שם הקדש -אל- שדי- לשנים (-א-ל- בדלת ו-שדי- בסוגר) כך מחלקים המשוררים והנביאים שמות קדש אחרים: -ה' עליך³, -א-ל עליך⁴ ו-אלקים עליך⁵.

- * נוסח ראשון של מחקרי זה נתפרסם באנגלית בקובץ: *Scripta Hierosolymitana VIII* (1961), pp. 115-153. אתור הופעתו במקורו העברי הביא לו ברכה: נוספו בו עוד הרבה פרטים חשובים ונתפרשו בו עוד פסוקים קשים.
1. תרביץ טז (תשי"ה), עמ' 173 ואילך.
 2. ממצא אני להביא מדבריהם ומדעותיהם של המפרשים החדשים, מחכמי ישראל ומחכמי העמים, ומפירושי חז"ל ומפרשינו הגדולים (רש"י, ראב"ע, רשב"ם, רד"ק ואחרים), כי מטרת מחקר זה אינה להשיג על דברי ראשונים ואחרונים אלא להציג לפני חכמים דרך חדשה בהבנת כמה פסוקים בשירת המקרא ולהעמיד את חוקרי המקרא על השילוב התדוק שבין הדלת והסוגר עד היותם לפעמים משפט אחד. ורד"ק עומד על כך בכמה מקומות. למשל בפירושו ליש' ה', יג: "ובאמרו חרעב לאנשי הכבוד והצמא להמון העם לא להביא זה על זה וזה על זה אלא כולם יהיו שוים ברעב ובצמא אנשי הכבוד והמון העם".
 3. תרביץ שם, עמ' 182, ועי' להלן עמ' 19.
 4. תה' ז', יח (שם ה' נזכר בדלת, ואע"פ שאין המשקל דורש הזכיר המשורר שם ה' שנית, כי -ה' עליך- הוא שם אחד); מ"ז, ג; צ"ו, ט.
 5. ברי' י"ד, יח, יט, כ, כב; תה' ע"ח, לה.
 6. תה' ג"ז, ג; ע"ח, ג.

- א. ה' עליון. שם קודש זה חלקוהו המשוררים בכמה מקומות:
1. במקום לומר ה' עליון ירעם בקולו מן שמים (או: בשמים) אומר המשורר: ירעם מן-שמים ה' / ועליון יתן קולו (שמ-ב כ-ב, יד ז).
 2. ובמקום לומר כי המלך בוטח בחסד ה' עליון ולא ימוט אומר המשורר: כי המלך בוטח בה' / ובחסד עליון בל ימוט (תה' כ-א, ח ט).
 3. ואת הרעיון כי אתה ה' עליון על כל הארץ (תה' צ-ז, ט ט) מביע המשורר גם בצורה אחרת, בהפרדת חלקי השם וחלוקתם בין הדלת והסוגר: וידעו כי אתה שמך ה' / לבדך עליון על כל הארץ (תה' פ-ג, יט ט).
 4. בפסוק כי אתה ה' מחסי / עליון שמת מעונך (תה' צ-א, ט) נתקשו מפרשינו. רשי: כי אתה (כלומר: הצדיק) אמרת ה' מחסי והרי זה מקרא קצר. עליון שמת מעונך את הקב"ה שמת מעון מבטחך. ראבי"ע (ואחריו רד"ק): דברי המשורר לעבד ה' כי אתה העבד ה' שהוא מחסי עליון שמת מעונך והוא לעולם למעלה. והשווה גם התרגום הארמי, השם את הדברים בפי שלמה. לפענ"ד פשוטו של כתוב הוא: כי אתה ה' עליון, מעונך – שמת לי למחסה. המשורר מדבר כאן על הגת הצדיק, ואם נקשר "עליון" ל"מעונך" הרי שה' כביכול מתרחק מן הצדיק, ונאמר "קרוב ה' לכל קוראיו" (תה' קמ"ה, יח). והמשורר מתלל "אל תרחק ממני" (תה' כ-ב, יב). על כרחך אתה אומר, ש"עליון" כאן נמשך אל "ה'" כמו בפסוקים הקודמים.
- ב. וכן בשם "אל עליון":
1. במקום לומר איכה ידע אל עליון שם המשורר בפי הרשעים: איכה ידע אל / ויש דעה בעליון (תה' ע-ג, יא).
 2. ויש שהמשורר מפריד את שם הקודש ואף משנה את סדר חלקיו, ובמקום לומר "להמרות אל עליון בציה וינסוהו בלבבם" אומר המשורר: וינסו עוד לחטא-לו / להמרות עליון בציה / וינסו אל בלבבם / לשאל אכל לגמשה (תה' ע-ח, יז-יח).
- חלוקת שם הקודש היתה דרושה לו למשורר, הן לשמירת המשקל והן לנתינת שם קודש בכל אחד משני פסוקים אלו.

7. = תה' יח, יד, ושם: "בשמים".
8. ופי' רשי: "ובחסד עליון הוא בוטח שלא ימוט", ואחריו רד"ק: "ובחסד עליון יש לו בטחון... שלא ימוט".
9. ובתה' מז, ג: כי ה' עליון גורא מלך גדול על כל הארץ.
10. ונתקשו במירוש הפסוק ראבי"ע ורד"ק. רשי לא פירש.
11. כתרגום הארמי: "במדור עילאת שויתא בית שכינתך".
12. כפירוש של רשי, ראבי"ע (ואחריו: רד"ק) פי': "הצדיקים".
13. חשוה תה' ע-ח, ג: וינסו וימרו את אלקים עליון ועזותו לא שמרו.

3. ובמקום לומר כי המרו אמרי אל עליון ועצתו נאצו- אומר המשורר (תהי קי, יא):
 כי המרו אמרי אל / ועצת עליון נאצו-
 בחלוקת שם הקדוש שמר המשורר על המשקל השלשי; ועל תואם הצלצול המרו
 אמרי- ועצת נאצו- הוסיף תואם אחר:
 אמרי אלי- / עצת עליון-
 וכן בשם אל קים עליון-:
- ג. 1. במקום לומר פלגי נהר ישמחו עיר הקדש משכן אלקים עליון- אומר המשורר (תהי מו, ה):
 נהר - פלגיו / ישמחו עיר אלקים¹⁴ / קדוש משכני עליון-.
2. וכן יזבח לאלקים תודה / ושלם לעליון נדריך- (תהי נ, יד) - פירושו: יזבח תודה ושלם לאלקים עליון נדריך-¹⁵.
3. ראקרא לאלקים עליון / לא-ל גומר עלי- (תהי נז, ג) - פירושו: ראקרא לאלקים לא-ל עליון גומר עלי-, ושינה המשורר את סדר המלים לשם המשקל השלשי, ובוה נוצרה גם הקבלה בתוכן בין חתימת הדלת (עליון) לחתימת הסוגר (עלי).
4. בפסוק יאני אמרתי אלקים אתם ובני עליון כלכם- (תהי פב, ו) יש שני קשיים, לפענוד:
 א. לא מצאנו במקרא שכן-אדם יאמר לבי-אדם אחר אתה אלהים- ואף במקום שעליו לומר זאת מוסיף כ"ף הדמיון:
 הנחש הקדמוני אומר לאשה והייתם כאלהים- (בר' ג, ה), זכריה אומר (יב, ח):
 יובית דוד כאלהים-, ויחזקאל אומר לגיד צור: יותתן לבך כלב אלהים- (יח' כ"ה, ב), וה' שואל את איוב (מ', ט): יואם זרוע כא-ל לך ובקול כמוהו תרעם-. בכל הפסוקים הללו אתה מוצא את כ-ף הדמיון. ואל תשיבני מדברי הלעג של ישעיהו לעובדי האלילים (מ"א, כג) יזדעזע כי אלהים אתם-, כי בדברים אלו פונה הנביא לא אל עובדי האלילים אלא אל הפסילים עצמם. וחטאו העיקרי והראשון של גיד צור הוא שאמר אל אני- (יח' כ"ה, ב). ויעקב ואחריו יוסף שואלים בתמיהה של הזדעזעות והתחת אלקים אנכי (אני-) (בר' ל', ב; נ', יט). וכן מזדעזע מלך ישראל האלקים אני להמית ולהחיות- (מל"ב ה, ז).
- ב. אין בשום מקום אחר במקרא בני עליון-. נמצא בני אלהים- (איוב ל"ח, ז), בני האלהים- (בר' ו, ב, ד; איוב א', ו; ב', א), בני אל- חי- (הושע ב', א).

14. מטבע זה פיר האלקים, גם להלן מ"ו, ג.

15. רשנא בשני פסוקים אלו "עליון" הוא קצור של "אל עליון", והמשורר השמיט "אל" משום שכבר חזכיר "אלקים" אבל השווה תנ"ך ע"ה, לה: "יזכור כי אלקים צורם / ואל עליון נאלט".

שונים פירוש מפרשנו ל־אלהים שבפסוקנו, הארמי מתרגם: הִיךְ מלאכיא¹⁶ אתן חשיבך והיך אנלי מרומא כולכך. רשי: אלהים אתם מלאכים וכו'. ראב־ע: מושב אלהים ישבתם ובני עליון כמלאכים. רד־ק: "... כי השופטים נקראו אלהים כשהם שופטי אמת ... אני אמרתי שתהיו אלהים באמת ותדמו לבני עליון שנקראו גִּב־אלהים וכו'. היווני והסורי תירגמוהו כשם קודש. לפענ־ד אף כאן חילק המשורר את שם הקודש בין הדלת והסוגר; ובמקום לומר אני אמרתי בני אלקים עליון כלכם, אמר: אני אמרתי אלהים אתם / ובני עליון כלכם.

ד. ואידי דאמינא לשמות הקדש נביא עוד שלשה פסוקים, שבהם נחלק שם הקדש א־ל שדי:

1/2. בברכת בלעם קראנו:
נאם שמע אמרי א־ל /
אשר מחזה שדי יחזה / נפל וגלוי עינים (במ' כ־ד, ד).
נאם שמע אמרי א־ל / וידע דעת עליון
מחזה שדי יחזה / נפל וגלוי עינים (במ' כ־ד, טו).

השמות חֲחוּן, חֲחוּן־מחזה אינם באים בשום מקום אחר כנסמכים לשם ה'. נמצא רק חֲחוּן מ־ה' (איכה ב', ט). גִּל אפוא, שבשני הפסוקים חלק הנביא את שם הקדש א־ל שדי. ופירוש הפסוקים הוא: נאם שומע אמרי א־ל שדי [וידע דעת אל עליון] אשר מחזה יחזה נופל וגלוי עינים. בפסוק השני הסך לו הנביא אמירת א־ל אחת.

3. וכן פרט מחבר ס' איוב (כ־ו, יג) את שם הקדש הזה, ועמו—שני מטבעות לשון אחרים, וחילק את הפרטים בין הדלת והסוגר. במקום לומר זה חלק ונחלה יקח רשע עריץ מא־ל שדי, ולפניו שלשה מטבעות לשון: חלק ונחלה¹⁷, רשע עריץ¹⁸ וא־ל שדי, אומר המשורר:

זה חלק אדם רשע עם א־ל¹⁹ / ונחלת עריצים משדי יקח²⁰.

4. מגילת רוח היא בין אותם הספרים, שמחבריהם לא השתמשו בשם הקדש א־ל. לפיכך כשרצה מחבר המגלה להשתמש בשם א־ל שדי החליף את האבר הראשון ויצר את הצרוף ה' שדי, אך שיטת פרוט מטבעות הלשון אלצתהו לחלק את המטבע החדש בין הדלת והסוגר, וכתב:

16. כצ"ל, בדמו' גשתבש: "חי כמלאכיא".
17. שנים שהם אחד הם; ועין תרביץ שם, עמ' 184.
18. מטבע לשון הוא: תח' ל־ו, לח; איוב ט"ו, כ; כ"ו, יג.
19. קשה הלשון "עם א־ל", התרגום הארמי תירגם: "מלות אלקא" (= מעם א־ל), וכן בסורית: "מן לוח אלקא", וכן תירגם היווני *σὺν θεῷ*. רשי וראב־ע לא עמדו על כך.
20. איוב כ', כט: "זה חלק אדם רשע מאלקים / ונחלת אמרו מא־ל". אגב פסוק זה יש נחגים לאמרו שבעת מגילת מים אחרונים לידיים (בעלי הקבלה מתנגדים לכך, עי' "בן נחמיה" לאנדרת חיים ס"ר קטא אחד ד').

כי המר שדי לי מאד... וריקם השיבני ה'...
וה' ענה בי ושדי הרע לי (א', כ-כא).
ה. כבוד ה' הוא מטבע לשון הרגיל מאד במקרא²¹. וגם הנביא ישעיה משתמש בו ואומר:
קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח (ס', א). אבל בפסוק שלאחריו מחלק הוא את המטבע "כבוד ה'":
ועליך זרח²² ה' / וכבודו עליך יראה.
אגב זה נזכיר עוד פרט מעניין. יתרו אומר:
עתה ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים (שמ' יח, יא).
והמשורר מחלק משפט זה לשנים, בין הדלת והסוגר:
כי אני ידעתי כי גדול ה' / ואדונינו מכל אלהים (תה' קל"ה, ה).
ו. ונסים סעיף זה בווז התוארים "חנן ורחום"²³ הרגיל במקרא²⁴, שגם הוא נפרט פעם אחת. ובמקום לומר "ה' אלקינו חנן ורחום וצדיק", אומר המשורר (תה' קט"ו, ה):
חנן ה' וצדיק / ואלקינו מרחם²⁵.

ב. שמות מקומות

השירה המקראית מחלקת לשנים גם שמות-מקומות מרכבים.
א. גן-עדן. בפרשת הבריא נאמר זיטע ה' אלקים גן בעדן מקדם (בר' ב', ח), ולהלן (פסוק י): "זוהר יוצא מעדן להשקות את הגן". ומכאן שמו של אותו גן-עדן²⁶. אבל בשלושה מקומות הפרד השם לגן-עדן ואף תחלק מקומם:
1. זיטע מדברה כעדן וערבחה כגן ה' (יש' נ"א, ג) - ויש מדברה כגן עדן.
2. גן-עדן גן אלקים הייתי (יה' כ"ח, יט).
3. זיקנאוהו כל עצי עדן אשר בגן אלקים (יה' ל"א, ט).

21. בתורה י"ב פעמים, ביחזקאל י' פעמים, ובשאר הספרים י"א פעמים. נמצא גם "כבוד אלקי ישראל" (ה"פ ביחזקאל), כבוד א"ל (תה' י"ט, ב), כבוד אלקים (מש' כ"ה, ב).
22. רסעל "זרח" לה' - גם בדב' ל"ג, ב: "זרח משעיר למי". כרגיל בא לשמש (י"ב פעם) ולאור (ב"פ), ובהשאלה - והצרעת זרחה במצחו (דה"א כ"ו, יט).
23. עי' מ"ש במאמרי "שמושי לשון במקרא המיוחדים לה" (תרביץ יט (תש"ח), עמ' 4).
24. ה' פעמים, וג"פ בתחלק הסדר: "רחום וחנן" (שמ' ל"ד, ו; תה' פ"ד, טו; ק"ג, ח); וב"פ - "רחום לבד": כי א"ל רחום ה' אלקיך לא ירסך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך (דב' ד', לא). ופסוק זה היה לעיני המשורר באמרו (תה' ע"ח, לו-לח): "ולא נאמנו בבריתו והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפוי". רחנן בלבד - פ"א: "ושמעתי כי חנן אני" (שמ' כ"ב, כו).
25. תחלפת השם שבאחד מחלקי המטבע בפועל תמצא גם בתחלק ונחלח: "בארצם לא תנהל וחלק לא יהיה לך בתוכם אני חלקך ונתלתך בתוך בני ישראל" (במ' יח, כ).
26. בר' ב', טו; ג', כג; כד; יח' ל"ה; יח' ל"ה; יח' ל"ה.

מה ראו הנביאים לחלק את השם הזה, ומה טעם החליפו את סדר חלקיו? מתחבונות קלה בשלש הפסוקים אנו למדים, שחלוקת השם והפיכת סדר חלקיו לא באו אלא להסמיך את שם ה' ל-נך ולא ל-עדך, כי ינן העדך נקרא גם ינן ה' (בר' יג, י) וינן אלקים (יח' ל-א, ב-ב-ט).

ב. רבת בני עמון. מטרוסולין של בני עמון נקראת רבה או רבת בני עמון.²⁷ ואת השם המלא הזה מחלק הנביא בין הדלת והסוגר, ובמקום לומר בלשון פרוחאית יונתתי את רבת בני עמון לנוה גמלים ומרבץ צאן אמר יחזקאל: יונתתי את רבה לנוה גמלים / ואת בני עמון למרבץ צאן (כ"ח, ה).

ג. בית לחם אפרתה. בקבורת רחל נאמר: יתקבר בדרך אפרתה היא בית לחם (בר' ל"ה, יט; והשווה מ"ח, ז)²⁸, ומכאן בא השם המלא בית לחם אפרתה (מיכה ה', א), אך ברנל נקראה בשם בית לחם יהודה²⁹, וביחוס אלימלך ובניו נאמר אפרתי מבית לחם יהודה. אנשי בית לחם בברכם את בועז לנשואיו עם רות משתמשים בשם הקדום, אבל במקום לומר יעשה חיל בבית לחם אפרתה אומרים הם (רות ד', יא): יעשה חיל באפרתה / וקרא שם בבית לחם.

ד. מסה ומריבה. כך קרא משה לרפידים (שם' י"ז, ז) על ריב בני ישראל ועל נסותם את ה' וגו', אבל בברכתו ללוי מחלק משה את השם, ובמקום לומר אשר נסיתו במסה ומריבה אומר הוא:

אשר נסיתו במסה / תריבהו על מי מריבה (דב' ל"ג, ח). וכך עושה גם נעים זמירות ישראל, ובמקום לומר אל תקשו לבבכם כיום מסה ומריבה אומר הוא:

אל תקשו לבבכם כמריבה / כיום מסה במדבר (תה' צ"ה, ח). ה. סדום ועמורה. הן הבכורות בין חמש הערים החטאות, ונוכרות יחד י"ט פעמים, בין כשהן כלולות בין חמש הערים ובין כשהן לבדן. ופעמים שנוכרות תחלה שתיהן, ואח"כ – סדום לבדה, כנציגת שתיהן (כשם שבהרבה מקומות היא משמשת נציגת כל החמש). למשל: יויגוסו מלך סדום ועמורה וגו' (בר' י"ד, י), ואח"כ: יוצא מלך סדום לקראתו (שם, יז).

גם צמד זה הפרד בידי הנביאים:

1. במקום לומר יהיו לי כל יושביה כסדום ועמורה אומר הנביא:

יהיו לי כלם כסדום / ויושביה כעמורה (יר' כ"ג, יד).

2. ובמקום לומר בלשון פרוחאית מואב ובני עמון יהיו כסדום ועמורה אומר הנביא בלשון פיוטית:

²⁷ דב' ג', יא; שם"ב י"ב, כו; י"ז, כז; יר' מ"ט, ב; יח' כ"א, כה.

²⁸ והשווה דה"א ד', ד: בבכור אפרתה אבי בית לחם.

²⁹ שופ' י"ז, ז, ח, ט; י"ט, א, ב, יח; שם"א י"ז, יב; רות א', א, ב.

כי מאב כסדום תהיה / ובני עמון כעמורה- (צפ' ב', ט). יש כאן גם לנע-ל: עמון - עמורה.

3. בדרך זו מתפרשים יפה גם דברי ישעיה (א', ט"ו): "כסדום היינו / לעמורה דמינו" - כסדום ועמורה היינו. והנביא רצה לפנות אל קציני העם הזה, שבמעשיהם דמו לאנשי סדום ועמורה, ובמקום לומר "שמעו דבר ה' קציני עם סדום ועמורה" אומר הוא בלשון השירה:

"שמעו דבר ה' קציני סדום / האוינו תורת אלקינו עם עמורה".
השמות "מצרים ואשור" משמשים בכמה פסוקים בשירת המקרא לא כשמות ארצות אלו בלבד, אלא כתואר לכל העמים והארצות, או לכל הגליות. ואף צמד זה, כשבא בהוראה זו, חילקהו הנביאים והמשוררים בין הדלת והסוגר. למשל:

1. המקונן רצה לתאר את השתעבדותו של העם לגוים על פת לחם. ובמקום לומר "נתנו ידנו לגוים לשבוע לחם" משתמש בשמות מצרים ואשור ואומר:
"מצרים נתנו יד / אשור לשבוע לחם" (איכה ה', ו).

2. והנביא בבואו להוכיח את העם שעזב את בטחונו בה' וכורת ברית עם הגוים ומוביל להם שמן, שבו נתברכה ארצו, אומר בלשון פיזט:
"וברית עם אשור יכרותו / ושמן למצרים יזבל" (הושע י"ב, ב).
וכן אומר הוא להלן (ו', יא): "מצרים קראו / אשור הלכו", שפירושו: מצרים ואשור (= העמים) קראו להם והם הלכו. וכך מוכיח גם ירמיה (ב', יח):
"ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שיחור
ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר" ³⁰.

3. אבל כשהעם ישוב בתשובה עד ה' אלקיו, יחזור בו גם ממעשהו זה ויתודה:
"אשור לא ישענו / על סוס לא נרכב" (הושע י"ד, ד)
כלומר: לא נסגה עוד לעזרת הגוים (אשור ומצרים ³¹), ולא ניחל לתשועתם, אלא בה' נשים את מבטחנו, "אשר בכ ירוחם יתום".

4. בסיום התוכחה שבמשנה תורה נזכרת תגלות בלשון "הפיצך ה' בכל העמים" (דב' כ"ה, סד), וכן אומר הנביא "הפיצתי אותך בגוים חריתיך בארצות" (יח' כ"ב, טו). אבל הנביא הושע ממיר "גוים" או "עמים" ב"מצרים ואשור" ואומר:
"לא ישבו בארץ ה'".

ושב אפרים מצרים / ובאשור טמא יאכלו ³² (ט', ג).
5. ועל קיבוץ הגלויות ניבא ירמיה (כ"ג, ג): "ואני אקבץ שארית צאני מכל הארצות אשר הדחתי אותם שם". וכן מתחנן המשורר "וקבצנו מן הגוים" (תה' ק"ז, מז).

³⁰ ובימי ירמיה כבר לא היה אשור על במת ההיסטורית, וירמיה מדבר על בבל כחורשת אשור (יר' נ', ז-יח).

³¹ "על סוס לא נרכב" הכוונה למצרים, שחיתה בסמקת סוסים לבעלי בריתה.
³² השווה: "ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בגוים אשר ארצם שם" (יח' ד', יג).

אבל הנביאים הניבאים בלשון פיוטית ממירים "ארצות" ו"גים" ב"מצרים ואשור",
וקובעים את האחד בדלת, ואת השני בסוגר:
"יחרדו כצפור ממצרים / וכיזגה מארץ אשור" (ה' י"א, י"א);
"ובאו האובדים בארץ אשור והגדחים בארץ מצרים" (יש' כ"ז, י"ג);
"השיבותים מארץ מצרים / ומאשור אקבצם
והורד נאן אשור / ושבט מצרים יסור" (וכ' י', י"א).
ו. "חש בון קרית סיחון" – ע"י להלן "אש להבה".

ג. שמות בעלי חיים

דרכם של משוררים לחלק גם שמות מרכבים של בעלי חיים.
א. "בהמה טמאה". מונח זה רגיל בלשון העברית: בלשון המקרא ויותר מזה
בלשון חכמים. אבל אני הדעת המעיטו להשתמש בו, וכך אתה מוצא אף
בתורה "מן הבהמה אשר לא טהורה היא" (בר' ז', ב) או "מן הבהמה אשר
איננה טהורה" (שם, ח) במקום "הבהמה הטמאה", ושינוי זה שימש מופת לחז"ל
ולמדו ממנו "לעולם יספר אדם בלשון נקיה"³³. והנה כשהוצרך משורר להשתמש
בשם "בהמה טמאה" – מה עשה? חילק אותו, והפך את התואר טמאה לסועל,
ובמקום לשאול "מדוע נחשבנו בעיניכם כבהמה טמאה" שואל בלדד השוחי את
חבריו (איוב י"ח, ג):
"מדוע נחשבנו כבהמה / נטמינו בעיניכם"³⁴.
ב. "צפור דרור" – זהו שמו המלא של הדרור, המצוי בלשון חכמים³⁵ ובספרות
המאוחרת³⁶. ושהשם הוא קדום יוכיח מדרש השם: "למה נקרא שמה צפור דרור?
מפני שדרה בבית כבשדה"³⁷. ו"צפור דרור" הוא על דרך "מר דרור" (שם' ל', כג),
והשוה "שנת הדרור" (יח' מ"ז, יז).
1. גם את השם הזה מחלק הקמחשל, ובמקום לומר "כצפור דרור הגדה ועפה כן
קללת חנם לא תבוא" אומר הוא:
"כצפור לנוד כדרור לעוף / כן קללת חנם לא תבוא" (מש' כ"ז, ב).
2. ואף המשורר במקום לומר "גם צפור דרור מצאה בית לקנה"³⁸ אומר הוא:
"גם צפור מצאה בית / ודרור קן לה" (תה' פ"ד, ב)

33. מסחים ג, ע"א, וע"י ר"ח ורש"י שם.
34. על עניין זה וביחוד על פסוק זה ע"י מאמרי "השמות בהמה ועיר ובקר ככינוי", לשוננו כב (תשי"ח).
עמ' 209–214.
35. גנפים מיד, מ"א; תוס' גנפים פ"ח, ה"ג; נזיר פ"ז, ח"א; ביצה כ"ה, ע"א; סוטה ט"ז, ע"ב; נטין ז'.
ע"ב; ע"ז ל"ח, ע"ב – ב"ס; מבח' צט, ע"ב.
36. ע"י מלון בן יחזקאל בערך דרור.
37. שבת קי, ע"ב – תר"י; ביצה כד, ע"א.
38. ו"קן" הוא גם שם קבוצי לגוזלים וביצים: "כי יקרא קן צפור לסניך" אמרו חז"ל או ביצים (דב' כ"ב

והמשכו של הפסוק - אשר שתה אפרוחיה וג' - (ולא: שתו אפרוחיהן) יוכיח, שבצפור אחת מדבר הכתוב.

אגב יש במזמור זה עוד פסוק (יא), שיובן רק בשילוב כל אבריו:

כי טוב יום בחצריך מאלף

בחרתי הסתופף בבית אלקי / מדור באהלי רשע.³⁹

— פירושו: כי טוב הסתופף יום אחד בחצרות בית אלקי מדור אלף שנים באהלי רשע.⁴⁰

השוה: שְׁתוּלִים בבית ה' בחצרות אלקינו יפריחו- (צ"ב, יד), שפירושו: שתולים ופורחים בחצרות בית ה' אלקינו, שכן בחצר שתולים העצים ולא בתוך הבית.⁴¹ השם - תולעת שני - המצוי בתורה (כ"ז פעמים) ונמצא גם בהיפוך - שני

תולעת- (ו"ט)⁴² — חלקו הנביא בן הדלת והסוגר, ובמקום לומר - אם יהיו חטאיכם אדומים כתולעת שני יהיו כשלג - אומר ישעיהו (א', יח):

- אם יהיו חטאיכם כשנים / כשלג ילבינו

אם יאדימו כתולע / כצמר יהיו.

ורבינו של חטאיכם - הוא שגרם ל-כשנים - במקום -כשני-. פסוק זה שבישעיה

היה לעיני משורר -אשת חיל- באמרו: -לא תירא לביתה משלג / כי כל ביתה

לבוש שנים - (מש' ל-א, כא).

ד. שנים - שהם - אחד נוספים

בדרך עבודתי מצאתי עוד כמה זוגי מלים, שהם מסוג -שנים שהם אחד-,

שהמשוררים מחלקים אותם כדרךם:⁴³

א. השם - פסל ומסכה - הרגיל⁴⁴, שפירושו: פסל נסוך, יצוק, — חילקו הנביא

בן הדלת והסוגר, ובמקום לומר -הבוטחים בפסל ומסכה ואומרים להם אתם

אלהינו- אומר ישעיה:

-הבוטחים בפסל / האומרים למסכה / אתם אלהינו (מ"ב, ח).

והכזר -אתם- (ולא אַתָּה) מוכיח את צדקת פירושו, וכבר הרגיש הראב"ע בקושי

של -אתם-, ומיישבו: - < בפסל > מושך אחר עמו וכן < הוא > לפסילי המסכה

ו); -כנשר יעיר קנו על גחלי ירחף- (דב' ל"ב, א). וכן בלשון חכמים נקרא קרבן חילולת, שהוא שחי תורים או

שני בני יונה, בשם -קן-.

39- שים לב גם ללנע"ל -אלקי- — באהלי- (החשוה מדיש יג, ד, חבא ברשיי להושע ג, ה: —לאחליך

ישראל (מל"א י"ב, טז) אל תקרא לאחליך אלא לאלהיך-).

40- "יום" בניגוד ל-אלף שנים" גם לחלן צ', ד: —כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור-.

41- ואף -זאני כזית רענן בבית אלקים" (תח' צ"ב, י) —פירושו: בחצר בית אלקים, אלא שקיצר הכתוב.

42- "שני" בלבד (בלא "תולעת") — בר' ל"ח, כה, לו; יחז' ב', יח, כא.

43- עי' תרביץ יד (תשי"ג), עמ' 180 ואילך.

44- דב' כ"ז, טז; שום' י"ז, ג-ד; יחז', יד; נחום א', ד.

בעבור מלת אתם. המתרגמים (היווני והסורי) פתרו את הקושי בתרגומם פסל-
ו-מסכה- בלשון רבים.

ב. עגל מסכה - כך נקרא העגל שעשו בני ישראל במדבר⁴⁴, משום שצוץ מן
הזהב שהביא העם, וכך מתאר אהרן את המעשה: ואמר להם למי זהב התפרקו
ויתנו לי ואשליכהו באש ויצא העגל הזה (שם' ל-ב, כד). אך נעים ומירות ישראל
מחלק את השם, ובמקום לומר עשו בחורב עגל מסכה והשתחו לו- אומר הוא:
יעשו עגל בחורב / ושתחו למסכה- (תה' ק-ו, יט).

ג. פח ומוקש⁴⁵ - שנים שהם אחד הוא, וממנו המטבע פח יקוש (יוקש)⁴⁶. ואף
את המטבע הזה מחלקת השירה המקראית:

1. במקום לומר התפול צפור על הארץ ופח ומוקש אין לה- אומר עמוס (ג, ה):
התפול צפור על פח הארץ / ומוקש אין לה-.

וכשהוא חוזר עליו מסתפק באחד האברים⁴⁷, ולפיכך נאמר בסמוך: היעלה
פח מן האדמה וגו'. וכן בתה' קכ-ד, ז: כצפור נמלטה מפח יוקשים⁴⁸ הפח
גשבר וגו'.

2. ובקלל המשורר את אויביו, שהאכילוהו ראש והשקוהו חומץ, מאחל להם:
יהי שלחנם לפניהם לפח / ולשלומים למוקש- (תה' ס-ט, כג). חלוקת המטבע
פח ומוקש- ברורה כאן. אבל מה פירוש שלומים?

השבעים קראו שלומים (ἀνταπόδοσις). וכן הסורי, פורענהו). הארמי קרא
שלמים (ונכסתהו). מפרשינו פירשו מלשון שלום: כשיקו לשלום יהפך שלומם
למוקש⁴⁹.

לפענך פירוש שלומים כאן הוא כמו ביר' יג, יט: הגלת יהודה כלה הגלת
שלומים, שהמתרגמים פירשוהו מלשון שלום: τελευτα (השבעים), שלמתא
(הפשיטתא), וכן פי' רד-ק: שלומים כמו כולה ר-ל שלמים. פי' הפסוק בתהלים
יהא אפוא: יהי שלחנם לפניהם לפח ולמוקש שלמים⁵⁰.

ד. רמה ותולעה. מטבע לשון זה לא בפירוש נאמר במקרא אלא מכלל ימים
תולעים (שם' ט-ז, כ), אבל נמצא בבן סירא יא; בבא מציעא פג, ע"ב, קהלת
רבא לפסוק ברבות הטובה (קה' ה, י), ורגיל בתפלות. ואף אותו פרטו
המשוררים:

44. שם' ל-ב, ד, ח; דב' ט, טז; גחמ' ט, יח.

45. יהו' כ-ג, יג; יש' ח, יד; תה' קמ"א, ט.

46. וז' ט, ח; תה' צ"א, ג; קכ"ד, ז.

47. שנים שרם אחד, תרביץ יד (תש"א), עמ' 179, וראה דוגמאות שם.

48. ואולי גם בקה' ט, יב יש לסרט את הפסוק ולפרשו כך:

כדגים שנאחזים במצודה רעה / וכצפרים האוחזות בפח יוקשים

כהם בני האדם לעת רעה / כשתפול עליהם פתאום.

49. רש"י, ואחריו רד"ק, וכי"ב ראב"ע.

50. ונ"ל שאף בתה' ק"מ, ו חילק המשורר את המטבע פח ומוקש וחטוף לתם רשת, הבאה כבת זוג

לרשת (תה' ה, א; איוב י"ח, ט).

1. במקום לומר 'תשכב בין רמה ותולעה' אומר ישעיה (י"ד, יא): 'תחתך יוצע רמה / ומכסיך תולעה'⁵¹.
2. ובמקום לומר 'האדם הוא רמה ותולעה' אומר בלדד השוחי: 'אף כי אנש רמה / ובן אדם תולעה' (איוב כ"ה, ו).
- ה. 'עולת ומנחה' - מטבע זה רגיל בקרבנות, והכתוב נוהג בו כשנים שהם אחד: 'מלבד עולת החדש ומנחתה ועולת התמיד ומנחתה' (במ' כ"ט, ו), והלשון 'עולת התמיד ומנחתה' רגיל בפרשת המוספים (במ' כ"ח - כ"ט). אבל במקום לומר 'עולת הבקר והערב ומנחתה' אומר הכתוב (מל"ב ט"ז, טו): 'על המזבח הנדול הקטר את עולת הבקר ואת מנחת הערב ואת עולת המלך ומנחתו ואת עולת כל עם הארץ ומנחתם ונסכיהם'.
- ו. 'סוס ורכב' המצוי במקרא⁵² - נוהג בו הכתוב כשנים שהם אחד - לכל דרכיו:
 1. מחליף את סדרם: 'רכב וסוס' (יש' מ"ג, ח; תה' ע"ו, ז).
 2. ברכי - רק אחד מהם מקבל את סימן הריבוי (סוס), והשני (רכב) שהוא שם קבוצי נשאר ביחיד⁵³ כמו 'חסד ואמת'⁵⁴, על 'לססתי ברכבי' (פרעה) (שה"ש א', ט) כבר עמד ד"ר גומפרץ⁵⁵.
 3. היחסה באה כמובן בשני השמות: 'בסוס וברכב' (יח' כ"ו, ז); 'בסוסים וברכב' (יש' ס"ו, ב), 'ברכב ובסוסים' (יר' י"ז, כה; כ"ב, ד); 'בסוסים וברכב' (מל"ב ו', ה, ט); 'לסוסים ולרכב' (דב' י"א, ד); 'אל סוסים ואל רכב' (יר' ג', לו); 'את הסוס ואת הרכב' (מל"א כ', כא).
 4. בסמיכות - בא שם אחד לפני הסומך ושם אחד לאחריו: 'כל סוס פרעה רכבו ופרשיו' (שמ' י"ד, כג), 'יש שהסומך נשנה: 'והנה רכב אש וסוסי אש' (מל"ב ב', יא)⁵⁶. וכן כשנסמך להם שם נשנה הנסמך: 'קול רכב וקול סוס' (מל"ב ו', ו).
 5. וכמו 'גר ותושב' שנשמטה ממנו הוי"ו תהיה 'גר תושב', כך נמצא 'כל סוס רכב פרעה' (שמ' י"ד, ט), 'ויקחו שני רכב סוסים' (מל"ב ו', יד).
 6. יש שהכתוב מחלקם: 'וסוס כסוס ורכב כרכב' (מל"א כ', כה).
- אף מטבע לשון זה מחלקת אותו שירת המקרא:
 1. במקום לומר 'והכרתי סוס ורכב מאפרים ומיהודה' אומר הנביא: 'והכרתי רכב מאפרים / וסוס מירושלם' (זכ' ט', י).

51. והשווה איוב כ"א, כו: 'ורמה תכסה עליהם'.

52. דב' כ', א; יח"י י"א, ד; מל"א כ', א; מל"ב ו', טו; יח"י ל"ט, כ.

53. מל"ב ו', יד; יח"י י"ז, ב; יש' ס"ו, כ; יר' י"ז, כה; כ"ב, ד.

54. תרביץ יד (תש"ג), עמ' 177.

55. בספר 'מבטאי שמתג', תשי"ג, עמ' 172, 203.

56. אבל להלן יז: 'סוסים ורכב אש'.

2. ובמקום לומר 'אלה בסוס ורכב ואנחנו בשם ה' אלקינו' אומר המשורר (תה' כ', ח):
 'אלה ברכב ואלה בסוסים / ואנחנו בשם ה' אלקינו נזכיר'.
 כפל 'אלה' דרוש למשורר לשם המשקל הרבועי.
3. ובמקום המשפט הפרחאי 'עלו הסוסים והרכב והתהוללו' אומר ירמיה (מז', ט): 'עלו הסוסים / והתהוללו הרכב' ⁵⁷.
4. וגם מיכה מתרגם את המשפט הפרחאי 'והאבדתי מקרבך סוס ורכב' לשירה שקולה בדלת וסוגר:
 'והכרתי סוסיך מקרבך / והאבדתי מרכבותיך' (מיכה ב', ט).
 ושלשה שינויים יש כאן: א) הנביא הפריד בין 'סוס' ל'רכב'; ב) הוסיף פועל 'והכרתי', החזיר בארבעת הפסוקים ט-יב וחזר אותם; ג) החליף 'רכב' ב'מרכבה'.
- וכיין שבא חילוף זה האחרון לידינו נאמר בו דבר: אמנם הרגיל במקרא הוא: מרכבה – למסע, רכב – למלחמה ועולה – למשא. אבל נמצא גם 'רכב' במקום 'מרכבה'. למשל: 'ויאסר רכבו... איש ברכבו... ויכרע ברכבו... גם אותו הכהו אל המרכבה (מל"ב ט', כא, כד, כז); והמלך היה מעמד במרכבה ויצק דם המכה אל חיק הרכב... ושטף את הרכב' (מל"א כ"ב, לה, לח). ו'מרכבה' באה במקום 'רכב' ביחוד בשירה, וכמעט תמיד עם 'סוסים' ⁵⁸: 'את סוסיהם תעקר ואת מרכבותיהם תשרף באש' (יהו' י"א, ו, וכן בפסוק ט). ואף בזוג זה גפרדו המרכבה והסוסים בפי הנביאים והמשוררים.
1. במקום המשפט הפרחאי 'ארצו מלאה כסף וזהב וסוס ורכב', אומר הנביא (יש' ב', ז):
 'ותמלא ארצו כסף וזהב / ואין קצה לאוצרותיו'
 ותמלא ארצו סוסים / ואין קצה למרכבותיו' ⁵⁹.
2. ותחת לומר בפרווה 'והפכתי מרכבה וסוסים וירדו רוכביהם וגפלו איש בחרב אחיו', אומר חגי (ב', כב): 'והפכתי מרכבה ורכביה / וירדו סוסים ורכביהם / איש בחרב אחיו' ⁶⁰. והשוה 'הנה כעננים יעלה וכסופה מרכבותיו קלו מעשרים סוסיו' (יר' ד', יג) ⁶¹, 'כי תרכב על סוסיך מרכבותיך ישועה' (חב' ב', ח), 'סוס דהר ומרכבה מרקדה' (נחום ג', ב) ⁶².
57. והשוה נחום ב', ה: 'בתצות יתהוללו הרכב' וזכור שרכב שם קבוצי וזא, ולמיכך יבוא הפועל גם ברבים.
58. שמי"ב סיו, א; מל"ב י', כט; והשוה זכ' ו', א-ג.
59. יש להעיר על קרבת תוכן של שתי נבואות אלו, של הנביאים בני דור אחד: יש' ב', ו-ז ומיכה ח', ו-יב.
60. המשקל השלשי הכריח את הנביא להשמיט פועל 'ונסלר' וביו"ב.
61. תב' א', ח: 'וקלו מרימ סוסיו', ועי' מ"ש על פסוק זה במחקרי 'תאורטומאטיקון' של אבסכיוס', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 264 הע' 142.
62. ועי' יואל ב', ד-ה.

- ו. חמס ושוד - שנים שהם אחד (יר' ו', ז; כ', ח, יח' מ"ה, ט"ו, עמ' ג', י; חב' א', ג'). גם מטבע זה נפרט לשנים:
לא ישמע עוד חמס בארצך / שוד ושבר בגבולך (יש' ס', יח).
- ז. ארץ וחוצות (מש' ח', כו) או ארץ חוצות (איכה ב', כא) - פ': אדמת חוצות (השוה טיט חוצות, שמ"ב כ"ב, מג = תה' י"ח, מג; מיכה ו', י; זכ' י', ה). גם מטבע זה נפרט בפי הנביא, ובמקום לומר יתשימי גוך בארץ חוצות לעוברים, אומר הנביא בלשון פיוט:
יתשימי בארץ גוך / וכחוך לעוברים (יש' נ"א, כג).
לעיל (פסוק כ) נאמר: "שכבו בראש כל חוצות" - מטבע שנמצא פעמיים באיכה (ב', יט; ד', א).
- ח. חכמה ודעת (יש' לג, ו) היה בעיני הנביא כשנים שהם אחד, ולפיכך אומר הוא במקום אחר:
חכמתך ודעתך היא שובבתך (יש' מז, י).
וכן חכמה ובינה (דב' ד', ו; יש' י"א, ב) געשה בדניאל (א', כ) חכמת בינה, כדרך שנים שהם אחד (השוה: גר ותשב - גר תושב). וכן חכמה ותבונה (שמ' לו, א; מל"א ז', יד). ויותר מאלה גבון וחכם או חכם וגבון - שנים שהם אחד (בר' מ"א, לג, לט; דב' ד', ו; מל"א ג', יב; דב' א', יג - רבים). והמשוררים חלקום בן הדלת והסוגר:
1. וגם לא לחכמים לחם / וגם לא לגבונים עשר (קה' ט', יא).
ואבדה חכמת חכמיו / ובינת גבותיו תסתתר (יש' כ"ט, יד).
כאן חלק הנביא ב' מטבעות: חכמה ובינה, חכם וגבון.⁶³
2. מי חכם ויבן אלה / גבון וידעם (הו' י"ד, י) - שעורו: מי חכם וגבון וידעם ויתבונן בהם. השווה: מי חכם וישמר אלה ויתבוננו חסדי ה' (תה' ק"ז, מג).
3. הוי חכמים בעיניהם / וגד פניהם גבותים (יש' ה', כא) - פ': הוי חכמים וגבונים בעיני עצמם.
גד פני = בעיני: כי רעה גד פניהם (שמ' י', י; כפירוש רשב"ם).
י. שר ושופט. על שאלת משה בראותו שני אנשים עברים נצים למה תכה רעך עונה הרשע בחוצפה מי שמך לאיש שר ושופט עלינו (שמ' ב', יד). ממפרשינו לא עמד איש על משמעותו של שר ושופט. עמד על כך קאסוטו בספרו והוא קובע, ששתי המלים יחד מביעות מושג אחד, מעין hendiadys⁶⁴, ואמנם הנחה זו, ששר ושופט מטבע לשון הוא תסייע בידינו להבין לשון קשה במיכה ו', ג.

63. חמס ושוד הסירו ומשפט וצדקה עשר.

64. בסדר הפסוק: "שר וחמס".

65. והשוה גם יר' ד', כד.

66. שמעם של ספרי החכמה בשמעת ובמעלים משרשים אלו (בין, ידע, חכם) טעון חקירה מיוחדת.

67. פירוש על ס' שמעת, תשי"ב, עמ' 12. הוא מביא ראיה גם מן אוגריתית (ע"ש).

הנביא מונה בין שאר מגרעות החברה בימיו "השר שואל והשופט בשלום". כבר התקשו בלשון זה התרגומים העתיקים. היווני כותב: "השר שואל והשופט דברי שלום דיבר".⁶⁸ הסורי כותב: "שליטא שאל דה בא ודינא אמר שחוד"; ראה בכתוב מקרא קצר והשלימו. ועל פיהם הגיתו המפרשים החדשים בדרכים שונות.⁶⁹ יונתן תירגם: "שלטונא שאיל ודינא אמר עביד לי דאשלם לך". ובעקבותיו פירש רש"י: "השר שואל שוחד והשופט הדין את הדין גם הוא בשלום אומר לשופט חבירו כשהוא גולן ומחויב בדין שלם לי גמולי בזה ואני אוכה אותך בדין אחר".⁷⁰ מעין זה פירש רד"ק. ראב"ע לא פ"י לשון זה.

לפי דרכנו אפשר להגות, שאף כאן השתמש הנביא במטבע לשון וחילקו, ובמקום לומר "השר והשופט שואל שלום" אומר הנביא: "השר שואל / והשופט בשלום", מעין דברי בן דורו: "כלו אוהב שחד ורודף שלמונים" (יש' א', כג).⁷¹ וכדאי להעיר כאן על פסוקים אחרים, שבהם באים שר ושופט כמקבילים; ואולי אף בהם לפנינו חלקי מטבע "שר ושופט":

1. "והכרתי שופט מקרבה / וכל שריה אהרנו עמו" (עמ' ב', ג').⁷²
 2. "שריה בקרבה אריות שואגים
שפטיה זאבי ערב / לא גרמו לבקר" (צפ' ג', ג').
 3. "בי שרים ישרו / ונדיבים כל שפטי ארץ" (מש' ח', טז. ג"א: צדק').⁷³
 4. "מלכי ארץ וכל לאמים / שרים וכל שפטי ארץ" (תה' קמ"ח, יא).⁷⁴
- יא. "שמה ושרקה". גם מטבע זה שנים-שהם-אחד הוא, ופירושו: השתוממות המביאה לידי שריקה. ודע: אין במקרא "שרקה" או "שרקה" בלא "שמה". ואל תשיבני מן "שריקות עדרים" שבשירת דבורה (שופ' ה', טז), שאין עמה "שמה", שהרי זו אינה אלא שריקת הרועה להקצו את הצאן.⁷⁵ והשווה לענף זה: "אשרקה להם ואקבצם" (זכ' י', ח, ומדובר שם על עדר ה'); "ישרק ה' לזכוב אשר בקצה יאורי מצרים" (יש' ז', יח); "ושרק לו מקצה הארץ והנה מתרה קל יבוא" (יש' ה', כו). ואף הפעלים "ישם וישרק" (ושרק) צמודים הם בכמה מקומות.⁷⁶ ופירוש צמד-פעלים זה: יביע את השתוממותו בשריקה. ויש שלשריקה גלית אף תנועה אחרת: "שרקו ויניעו ראשם" (איכה ב', טו); "ישרק יניע ידו" (צפ' ב', טו);

⁶⁸ עי' מאמרי "לתרגום השבעים לס' מיכה", אשכולות ב (תשי"ט), עמ' 95.

⁶⁹ עי' למשל בפירושו של סמית (J. M. P. Smith et alii, *Micah, etc. (I.C.C.)* 1911, p. 141).

⁷⁰ ועי' רש"י ליש' א', כג ומסיקתא דרב כהנא קבג, א.

⁷¹ ועל פי מסוק מקביל זה תירגם יונתן ופירשו רש"י ורד"ק.

⁷² אבל השווה לבגין פסוקנו "והלך מלכם בגולה הוא ושריו יחדיו" (א', טז), אלא ש"מלכם" כאן הוא "מלכום" (ועי' מ"ש ב"שמושי לשון במקרא המיוחדים לה", תרביץ יט (תש"ז), עמ' 10).

⁷³ וכבר עמד על כך קאסוטו, שם.

⁷⁴ אבל "שפטי ארץ" מטבע לשון הוא, יש' מ', כג; תה' ב', י.

⁷⁵ וגם כיום תשמענה מפי הרועים בארץ, ערבים ועברים.

⁷⁶ מליא ט', ח; ירמ' י"ט, ח; מ"ט, יז; ג' יב.

יִשְׂרָאֵל וַיִּחְרְקוּ שָׁן (איכה ב', טז); יִשְׂפָק עֲלֵינוּ כְּפִימוֹ וַיִּשְׂרַק עֲלֵינוּ מִמְּקוֹמָהּ (איוב כ"ז, כג).
והנה גם מטבע לשון זה שמה ושרקה נפרט במי הנביא, ובמקום לומר למען תתי את יושבי הארץ לשמה ולשרקה אומר הנביא (מיכה ו', טז):
למען תתי אתך לשמה / וישביה לשרקה⁷⁷.

ה. שמות מרכבים

במיכה נמצא עוד כמה מטבעות לשון בצורת סמיכות שנפרטו:
א. פועלי און. את נבואתו נגד עושקי הדלים פותח מיכה בלשון זה (ב', א):
היה חושבי און / ופועלי רע על משכבותם / באור הבקר יעשוה.⁷⁸
קשה כאן ופועלי רע על משכבותם – איזה רע יכולים הם לעשות על משכבותם, הרי הנביא מדבר כאן על עברות סוציאליות. והמעשה הרי נזכר בסוף הפסוק – באור הבקר יעשוה! המתרגמים (היווני והסורי) לא הרגישו שום קושי ותירגמו פסוק כצורתו. הארמי הרגיש בקושי ותירגם: יו די מחשבין למינס למעבד דביש – הרי החושבים לחמוס לעשות הרע. כיו"ב מפרש רש"י: כל הלילה נמרים בלבם איך יעשו הרעה לבקר⁷⁹. ראב"ע לא עמ' על הקושי. ר"א מבלגנצי: ופועלי און במחשבותם וכאשר יקומו לאור הבקר משכימים ועושים מחשבתם הרעה. המפרשים החדשים הולכים בשיטתם ומגיהים⁸⁰. לאחר העיון נראה לי, שאף כאן לקח הנביא מטבע לשון רגיל, פועלי און (כ"ב פעמים במקרא), וחילקו, ובמקום לומר היה פועלי און החושבים רע על משכבותם ובאור הבקר יעשוה אמר: היה חושבי און ופועלי רע על משכבותם וגו'. חשב רע (רעה) מצוי במקרא, אבל חשב און נמצא רק כאן וביח' י"א, ב (החושבים און ויועצים עצת רע) ובתה' ל"ו, ה (און יחשב על משכבו)⁸¹.
ב. ערי מבצר. מטבע לשון זה, עיר מבצר ו-ערי מבצר מצוי במקרא (ט"ז פעמים)⁸². ואף מטבע לשון זה חילקו מיכה, ובמקום לומר אהרוס ערי מבצריך⁸³ בכל ארצך – צירף למשפט זה את הפועל והכרתי, שהוא חוזר וחוזר בפסוקים אלו, חילק את המטבע ואמר: והכרתי ערי ארצך / והרסתי כל מבצריך (ה', י).

77. השווא: ייססס את כפיד (במ' כ"ד, י), יספיק כפיד (איכה ב', טז).

78. וכן נפרט המטבע בין שני פסוקים ביח' כ"ו, לה-לו, ע"ש.

79. ועל פי רש"י כותב רד"ק: פועלים רע בלבבם לומר כך וכך נעשה מחור.

80. כך בכ"י! חזמ"ל הגיה: רע.

81. ע"י למשל במירוש תג"ל של סמית.

82. ואולי מרשס הנביא מססוק זה בתחלים, ולאחר שהשתמש ב"און" הכרח לשנות את המטבע "פועלי און" ל"פועלי רע".

83. מצוי יותר (כ"ג פעמים) "עיר בצורה" ו"ערים בצורות".

84. השווא יר' ה', יו: יירושש ערי מבצריך.

בפירושנו זה יישבנו שתי קושיות: א) הלשון "ערי הארץ" נמצא רק בבמ' ל-ב, לג: "הארץ לעריות בגבלת ערי הארץ סביב". ונ"ל ש"ערי הארץ" כאן – פ': הערים הסנימיות בניגוד לערי הגבולות (=ערי הספר). בפסוק יג נאמר "והשמדתי עריך", ויש כאן אפוא כפילות. כבר הרגיש בקושיא זו ת"י, ולפיכך תירגם בפסוק יג: "ואשיצי בעלי דבבך", ורשי' מביא לשון ת"י ומסייע לו: "וכן ומלאו פני תבל ערים (יש' י"ד, כא), ויהי עריך (שמי' כ"ח, טז)⁸⁵". ראב"ע: "והשמדתי הערים שהיו האשרים בהם שלא זכרו", רד"ק מביא תחילה פ' רשי' ות"י, ואח"כ רומז לפ' ראב"ע. למי פירושנו גיבא הנביא תחילה (פס' י) על ערי המבצר, ובסוף (פס' יג) על שאר הערים.

- ב. מסוכת הדק. החכם אומר במשליו (מש' ט"ו, יט):
 "דרך עצל כמשוכת חדק / וארה ישרים סלולה".
 אבל הנביא חילק מטבע זה, ובמקום לומר "טובם ישר כמסוכת חדק", אומר מיכה (ז', ד): "טובם כחדק / ישר ממסוכה".
 וכך מציין הנביא גם את שלילת הטוב וגם את שלילת היושר. גם פרשנינו פירשו כך את הענין: רשי' לאחר שמביא ת"י ל"טובם כחדק" מפרש: "(הטוב שבהם)" קשה לצאת מידו כמו הקוצים הנסבבין בצמר⁸⁶, ישר ממסוכה – ישר שבהם רע ממסוכת קוצים. ראב"ע: "ישר ממסוכה – קשה יותר ממשוכת חדק". ובעקבותיהם גם רד"ק. ר"א מבלנצי: "טובם כחדק וכן ישר. באיזה חדק? כחדק ממסוכה, וכן יש לומר טובם ישר כחדק ממסוכה, וכן הוא אומר דרך עצל כמסוכת חדק ואורה ישרים סלולה" (מש' ט"ו, יט) – (ועי' הערת המו"ל).
 ולא רק במיכה אתה מוצא פריטת מטבעות לשון כאלו. אף בפי נביאים אחרים גפרטים מטבעות לשון. נביא אחדים מהם:
 ג. המטבע "מדבר שממה" נפרט בפי הנביא, ובמקום לומר "ירושלים היתה מדבר שממה", אומר ישעיה (ס"ד, ט):
 "ציון מדבר היתה / ירושלם שממה".
 ד. "מים נוזלים". אמנם בשום מקום במקרא לא מצאנו מטבע לשון זה, שפירושו "מי מעין"⁸⁷, אבל מצד שני אין במקרא אף פעם אחת "נוזלים" בלא "מים" בהקבלה, לפיכך נ"ל שגם כאן לפניהנו מטבע לשון שנפרט:
 1. "נערמו מים נצבו כמו נד נוזלים" (שמ' ט"ו, ח) – פירוש: נערמו מים נוזלים נצבו כמו נד.
 2. "יוציא נוזלים מסלע ויורד כנהרות מים" (תה' ע"ח, טז) – פירוש: יוציא מים נוזלים מסלע כנהרות.

⁸⁵ וכן הביא ראב"ע בשם ר' מרינוס (עי' בס' השרשים לריב"ג, ועי' גם בס' השרשים לרד"ק).

⁸⁶ עי' רשי' לברכות ה, ע"א.

⁸⁷ ירי' י"ב, י; ואל"ב, ג; ד"י, יט.

^{87a} "אין נוזלים אלא מים חיים" (מדר"י שירה פ"ו, 138 ומדרשכ"י 60 ו'87).

3. כי אצק-מים על צבא וחילים על יבשה (יש ביד, ג) - פירוש: כי אצק מים וחילים על ארץ צמאה ויבשה.
4. ובמקום לומר ישתה מים וחילים כבארך, אומר החכם: ישתה מים כבורך. וחילים כחך בארך (מש ה, טו).
- והשנה גם ירכיב יח, יד ותה ציה, מד.
- ה. - אש להבה. צורף זה נמצא במקרא בכמה מקומות, ובשני - אש להבות (תה קה, לב) ולהבות אש (תה כס, ז); והשנה גם ילבת אש (שמ נ, ב). אבל בכמה מקומות פרטו העברים והמשוררים מטבע לשון זה, וחילקוה בין הדלת והסוגר:

 1. במקום לומר כי אש להבה יצאה מחשבון קרית סיוון * אמרו המשלים (במ כ"א, כח):
 - כי אש יצאה מחשבון / להבה מקרית סיוון *.
 2. ובמקום לומר יהיה אור קדוש ישראל * לאש להבה - אומר הנביא (יש י, יז): יהיה אור ישראל לאש / וקדושו ללהבה,
 - ולפיכך נאמר אח"כ בלשון יחיד - ובערה ואלה - (ולא יבערו ואכלו-ו).
 3. וכשהנביא רוצה להבטיח לישראל, שאין להם לירוא מפגעי הטבע, אש ומים, כי ה' עמם, במקום לומר כי תעבר בנהרות לא ישטוף המים, וכי תלך באש להבה לא תכוה, כי לא תבער בך - אומר הנביא (יש מג, ב):
 - כי תעבר במים אחך אני / ובהרות לא ישטוף
 - כי תלך באש לא תכוה / ולהבה לא תבער בך.
 4. וכך חילק הנביא את המטבע הזה בין בית יעקב ובית יוסף, ובמקום לומר יהיו בית יעקב ובית יוסף אש להבה - אומר עובדיה (ח): יהיה בית יעקב אש / ובית יוסף להבה.
 5. תביא אחר מחלק את המטבע הזה בין נאות מדבר ועצי השדה, ותחת המשפט הפרוזאי כי אש להבה אכלה נאות מדבר ולהטה עצי השדה אומר יואל (א, יט):
 - כי אש אכלה נאות מדבר / ולהבה להטה כל עצי השדה.
 6. והצנו נביא כשרוצה לתאר את החום הלהט הסמוך לבוא הארבה לפניו ולצמצו, ורצונו לומר - לפניו ואחריו להטה אש להבה - אומר הוא (יואל ב, ג): לפניו אכלה אש / ואחריו תלהט להבה.
 7. ואף המשורר בבואו לתאר את חרון אף ה' על אויבי ישראל לקח מטבע לשון

א. יש ד, ה וד ד, ה ציבה ב, ג.
 ב. השנה יצאה קרית סיוון (בר ליה, טו), ראובני כן הוא שם אדם, כידוע (יהו' טז, יג).
 ג. ביד ביה, טו כי אש יצא מחשבון / ולהבה מבין סיוון.
 ד. אש יאיר ישראל וקדושו.
 ה. השנה נהר סיו, יב * צמח באש ובמים ונר.

זה ופרטו, ובמקום לומר -כאש להבה תלהט הרים ותבער יערות- אומר הוא (תה' פ-ג, טו):

-כאש תבער יער / וכלהבה תלהט הרים-.

8. וכן במקום אחר, כשמתאר המשורר את השרופים בעדת קרח פורט הוא שני מטבעות -אש להבה- ו-עדת רשעים-, ובמקום לומר -ותבער אש להבה בעדת רשעים ותלהטם- אומר הוא:

-ותבער אש בעדתם / להבה תלהט רשעים- (תה' קי, יח).

כן פרטו הנביאים את המטבע גם ביש' ה', כד ויח' כ-א, ג.

ומעניין שבמקרא לא נמצא -להבה- בלא -אש-. ואל תשיבני מן -ונכשלו בחרב וכלהבה- (דנ' י-א, לג), כי -להבה- זו אינה להבת אש אלא חוד של חרב או חוד של חנית כמו -ולהבת חנית- (שמ"א יז, ז). ומצוי יותר בוכר -להב- (שופ' ג, כב; נחום ג, ג; איוב ל"ט, כט).

אגב. קרובים ל-אש להבה הם המטבעות -אש אוכלה- (דב' ד', כד; ט', ג; יש' לג, יד); -אש אוכלת- (שמ' כ"ד, יז; יש' ל', כז); -אש גדולה- (דב' ה', כב; יח, טז) הבאים כמעט תמיד בתיאור הבורא. והשווה גם -אש ה'- (במ' י-א, א, ג; מל"א יח, לה), -אש אלקים- (מל"ב א', יב; איוב א', טז), -אש מן השמים- (מל"ב א', י - ב"פ; יב, יד), -אש אלקים מן השמים- (מל"ב א', יב), -גפרית ואש מאת ה' מן השמים- (בר' י"ט, כד), -ואש יצאה מאת ה'- (במ' ט"ז, לה), -ותצא אש מלפני ה'- (וי' ט', כד, י, ב).

9. -שמים וארץ-. צמד זה הנמצא במקרא כשלשים פעמים מציין את הבריאה כולה, את הקוסמוס. ואחד הכינויים של ה' הוא -אלקי השמים ואלקי הארץ- (בר' כ"ד, ג)⁹³ או -עושה (קונה) שמים וארץ-, ושני תוארים אלו זהים הם עם התואר -אלקי עולם-.

גם צמד זה נפרד בשירה. למשל:

1. כשהנביא פונה לכל הקוסמוס ומזמינו להשתתף בשמחת גאולת ישראל, אומר:

-רגו שמים / וגילי ארץ- (יש' מ"ט, ג).

2. וכן כשהוא קורא את כל הקוסמוס לשמוע את התראת ה' בעמו או את תוכחת הנביא פותח: -שמעו שמים והאזיני ארץ- (יש' א', ב).

93. שים לב שבארבעת הפסוקים הללו בא -להט- כפועל נרדף. ואולי יש כאן הסיכת התואר לפועל, שכן מצאנו בתה' ק"ד, ד: -אש להט-.

94. נמצא גם בסדר הפוך -ארץ ושמים-, בר' ב', ד; תה' קמ"ח, יג.

95. אבל בפסוק ז רק -אלקי השמים- -אולי משום שלא רצה אברהם לחזור על מלת -ארץ- פעמיים, שכן אח"כ נאמר -ומא רץ מולדתי-. ואולי משאנו טעם לא בזכר -ואלקי הארץ- גם בפי יונה (א', ט), משום שרצה לומר -אשר עשה את הים ואת היבשה-. בספרים המאוחרים (עזרא-נחמיה ודברי"ב) נמצא תמיד רק -אלקי השמים-. ועל כנוי זה עי' גם מ"ש במאמרי: -שיחתם של אבות-, ספר היובל לכבוד יעקב בעם אפשטיין, תשי"ג, עמ' 16 הע' 53.

3. וכן כשניבא הנביא על עולם חדש, אומר הוא: "שמים חדשים וארץ חדשה" (יש' ס"ה, ח; ס"ז, כב).
4. ואף כשבא המשורר לומר שהעולם כולו לה' הוא, אומר הוא: "לך שמים אף לך ארץ וגו' (תה' פ"ט, יב).
- ואף כאן מרובים הפסוקים, שבהם באים שני השמות בשני חלקי הפסוק, הנראים כשני משפטים מקבילים, ואינם אלא משפט אחד, העוסק בקוסמוס כולו ולא בשמים לחוד ובארץ לחוד. נביא כמה פסוקים כאלה:
 1. הנביא חגי אומר בלשון פרוזאית "אני מרעיש את השמים ואת הארץ" (ב', כא, ועי' פסוק ו). אבל הנביא ישעיה, המדבר בשירה נשגבה, מחלק את הצמד ומביע אותו רעיון בשני משפטים מקבילים (יג, יג):
 "על כן שמים ארגז / ותרעש הארץ ממקומה".
 2. והמשורר בהומינו את כל הקוסמוס לדין עמו, במקום לומר "יקרא אל השמים והארץ לדין עמו" אומר הוא:
 "יקרא אל השמים מעל / ואל הארץ לדין עמו" (תה' ג', ד).
 3. וכשבא המשורר לתאר את גדל עונו של אנשי גאווה המדברים בגנות כל העולם, מסריד את השמים ואת הארץ זה מזה, ואומר (תה' ע"ג, ט):
 "שתו בשמים פיהם / ולשונם תהלך בארץ".
 4. וכשמתאר הנביא את מעשה הבריא, ורצונו לומר, שה' ברא את העולם בכוחו, נוטל את המטבע "יד ימין" (עי' בסמוך) ואת המטבע "שמים וארץ" ומחלקם (יש' מ"ח, יג):
 "אף ידי יסדה ארץ / וימיני טפחה שמים".
 5. ולפי דרכנו ניישב פסוק קשה בזהלים (תה' ע"ג, כה):
 "מי לי בשמים / ועמך לא חפצתי בארץ".
- כבר התרגומים העתיקים התקשו בפירושו של פסוק זה. השבעים כותבים זמעמך מי חפצתי בארץ (καὶ παρὰ σοὺ τί ἐθέλωσα ἐπὶ τῆς γῆς). הפשיטתא: "מנא אית לי בשמאי עמך ומנא צבית בארעא". הארמי כותב: "מן כותך דילי בשמאי אלא את ועמך חברא לא צביתי בארעא". רש"י: "מי לי בשמים שום מלאך שבחרתי לי לאלוה לא בחרתי אלא אותך". ראב"ע מביא כמה פירושים: "אמר ר' משה * הטעם (= חפירוש) כל חפצו הוא בשמים להיזתו עם המלאכים כאילו אמר כל אשר לי הוא בשמים ועמך אין לי חפץ בארץ. א"ר יהודה הלוי מ"ב (= מנחתו כבוד) מי הוא שאני מבקש הוא בשמים כדרך מי לך כל המנחה הוה אשר פגשתי (בר' ל"ג, ח). ולפי דעת הגאון (= רס"ג) כי תחסר מלת זולתך אחר בשמים. ולפי דעתי כי אין לו חפץ בשמים ובארץ אחר אכוד גופו. רד"ק: "אין לי חפץ בשמים אלא בך ... לא שמתי לך שותף לא בשמים ולא בארץ וגו' כל

99- והא ר' משה אבן גיקטיליא, מאה י"א.

- הפירושים של המחרגמים והמפרשים דחוקים. לפענ'ד פשוטו של כתוב הוא: מי לי בעולם (= בשמים ובארץ) אם לא חפצתי להיות עמך?
- ז. יום ולילה - באים בכמה מקומות במקרא, בשירה ובנבואה, בהוראת תמיד, לעולם (לחיות או לשלילה). למשל:
- על השגחתו המתמדת של ה' אומרת התורה: תמיד עיני ה' אלקיך בה מראשית וגו' (דב' י"א, יב); אך שלמה בתפלתו מבקש מאת ה': "להיות עיניך פתוחות אל הבית הזה לילה ויום" (מל"א ח', כט) וכן אומר הנביא לילה ויום אצרה (יש' כ"ז, ג) מעין הבטחת ה': "חומותיך גדי תמיד" (יש' מ"ט, טז).
 - והנער מספר לאביגיל בשבת דוד ואנשיו: "חומה היו עלינו גם לילה גם יומם" (שמ"א כ"ה, טו). והקביה מבטיח לירושלם: "על חומותיך ירושלם הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה / תמיד לא יחשו" (יש' ס"ב, ו). "כל היום וכל הלילה" מקביל כאן ל"תמיד".
 - ובתאור עיר הרשע אומר המשורר: "יוםם ולילה יסובבוה על חומותיה וגו' ולא ימש מרחובה וגו' (תה' נ"ה, י"ב). "יוםם ולילה" מקביל ל"לא ימש" ⁹⁷.
 - והמשורר משבח את הצדיק: "ובתורתו יהנה יומם ולילה" (תה' א', ב) - יהנה תמיד.
 - ובמקום "לחם תמיד" משתמש המשורר ב"לחם יומם ולילה": "היתה לי דמצתי לחם יומם ולילה" (תה' מ"ב, ד), כלומר: הבכי היה מזונו הקבוע. ותאור זה של בכי תמיד מצוי בכמה מקומות: "ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי" (יר' ט', כג), "תרדנה עיני דמעה לילה ויוםם" (יר' י"ד, יז), "הוריתי כנחל דמעה יומם ולילה" (איכה ב', יח).
 - וכן אומר הנביא: "ותפחד תמיד כל היום" (יש' נ"א, יג); והתכם אומר: "אשרי אדם מפחד תמיד" (מש' כ"ח, יד), אבל בתוכחה שבמשנה תורה בא המטבע "יוםם ולילה": "ופחדת לילה ויוםם" (דב' כ"ח, טו).
 - ובמקום "לעולם לא תכבה" ¹⁰⁰ אומר הנביא:
97. וכאן נביא מסוק קשה שבנחמ' א', ו: "תהי נא אזנך קשבת ועיניך פתוחות לשמוע אל תפלת עבדך אשר אנכי מתפלל לפניך היום יומם ולילה על בני ישראל עבדיך. יש כאן שיכול חלקי הפסוק ושעורו: תהי נא אזנך קשבת לשמוע אל תפלת עבדך אשר אנכי מתפלל לפניך היום ועיניך פתוחות יומם ולילה (= תמיד) על בני ישראל עבדיך.
98. השווא: "חסדך ואמתך תמיד יצרוני" (תה' מ', יב).
99. "יוםם ולילה" מקביל ל"לא ימש" גם במצות ה' ליהושע: "לא ימש סגר העזרה וזה מסך חגית בו יומם ולילה" (יהו' א', ח).
100. השווא: "אש תמיד לא תכבה" (יר' ו', ו).

לילה יומם לא תכבה / לעולם יעלה עשנה (יש' ל-ד, י). לעולם שבסוגר מקביל ללילה יומם שבדלת.

8. וכן מקביל יומם ולילה לתמיד ביש' ס', יא: יופתחו שעריך תמיד / יומם ולילה לא יסגרו – לעולם לא יסגרו.
9. ובמקום לומר יידך כבדה עלי תמיד אומר המשורר: כי יומם ולילה תכבד עלי ירך (תה' ל-ב, ד).
10. ושלמה מבקש מאת ה', שישמע תפלתו תמיד, ואומר על כך: יהיו דברי ... קרובים אל ה' אלקינו יומם ולילה (מל-א ח', גט).
- כל הדוגמאות שהבאנו יש בכוחן לאשר את הנחתנו, שיומם ולילה כחו כיתמיד דלעולם.

הנה אף מטבע לשון זה חולק בידי המשוררים בין הדלת והסוגר:

1. הנביא כועס על גביאי השקר והמחשיבים אותם, ומאחל להם כשלון עולם. אך במקום לומר בלשון פרוצאית: וכשלת אתה והנביא אשר עמך תמיד, אומר הוא בלשון סיוט: וכשלת היום¹⁰¹ / וכשל גם נביא עמך לילה (הושע ד', ה). עמך – פי': אשר עמך, ואינו קשור ל-כשל, וכך תרגם יונתן: נביא דעמך, וכן בפשיטתא.
2. המשורר מתאונן לפני ה', שאינו שומע לתפלתו, ואומר: אני קורא לך תמיד בלי דומיה, ואתה אינך עונני. אך כמובן מביע הוא את תרעומתו בשירה: אלקי אקרא יומם ולא תענה / ולילה ולא דומיה לי¹⁰² (תה' כ-ב, ג).
3. ובמקום אחד החליף יום שבמטבע ב-בקר: להתגיד בבקר חסדך / ואמונתך בלילות (תה' צ-ב, ג, ופי': להגיד חסדך ואמונתך עמי תמיד. השוה: חסדך ואמתך תמיד יצרוני (תה' מ', יב).
- ח. ה' ר וגב'ה. צמד זה רגיל במקרא (כ-40 פעם). והשירה מחלקת גם אותם בין הדלת והסוגר.
 1. ההרים רקדו (תרקדו) כאילים / וגבעות כבני צאן (תה' קיד, ד, ו) – שעורו: ההרים והגבעות רקדו (תרקדו) כאילים בני צאן.
 2. על ראשי ההרים יזבחו / ועל הגבעות יקטרו (הושע ד', יג) – שעורו: על ראשי ההרים והגבעות יזבחו ויקטרו.
 3. תדוש הרים ותדוק / וגבעות כמוץ תשים (יש' מ-א, טו) – שעורו: תדוש הרים וגבעות ותדוקם וכמוץ תשימם.
 4. בטרם הרים הטבעו / לפני גבעות חוללתי – אומרת החכמה (מש' ח', כה), וכונתה לומר: חוללתי לפני שהטבעו הרים וגבעות. השווה הפסוקים הסמוכים (פס' כד, כו).

101. הצורה יומם מתאימה כאן יותר, אלא שבכל תרי עשר אין יומם!

102. השווה לענין: המזכירים את ה' אל דמי לבם וגו' (יש' ס"ב, ו).

- ט. - ראש ולענה¹⁰³. צמד צמחים מרים אלו¹⁰⁴ הפרד בכמה פסוקים:
1. בתוכחת הנביא לראשי העם נזכרת בין השאר תוצאת משפטי העול שלהם, ובמקום לומר הפכתם פרי משפט וצדק לראש ולענה, אומר הנביא עמוס (י, יב):
 - כי הפכתם לראש משפט / ופרי צדקה ללענה¹⁰⁵.
 - הנביא השתמש כאן בשני מטבעות לשון - צדקה ומשפט - וראש ולענה וחילקם בין הדלת והסוגר.
 2. כשמודיע הנביא לשומעיו את העונש על עונותיהם ובא לתאר באזניהם את מרידות הגלות הנכונה להם, במקום לומר להם בשם ה' - הגני מאכילם ומשקם לענה וראש - אומר הוא: - הגני מאכיל את העם הזה לענה / והשקיתם מי ראש¹⁰⁶ (ט, יד; כג, טו - מאכיל אותם), ואע"פ שמי ראש הנזכר בפסוקים אלו נזכר עוד פעם ביר' (ח, יד) נראה שגם מן הלענה הוכן משקה: - השביעני במרורים הרוני לענה (איכה ג, טו), וכן באה לענה כמקבילה ניוודית לגפת- (מש' ה, ד).
 - י. - יד ימין¹⁰⁷. אף מטבע לשון זה חילקוהו הנביאים והמשוררים לשניים. למשל:
 1. במקום משפט פרוזאי - אף יד ימיני יסדה שמים וארץ - אומר הנביא (יש' מ"ח, יג):
 - אף ידי יסדה ארץ / וימיני טפחה שמים.
 2. במקום לומר - יד ימינם מלאה זמה ושחד - אומר המשורר:
 - אשר בידיהם זמה / וימינם מלאה שחד - (תה' כ"ו, י).
 3. במקום לומר - תרום יד ימינך בעוז - אומר המשורר:
 - תעז ירך / תרם ימינך - (תה' פ"ט, יד).
 4. ואת הבטחת ה' לתת ל-מלך בן מלך - שלטון בים ובנהרות מתאר המשורר כך:
 - ושמתי בים ידו / ובנהרות ימינו - (תה' פ"ט, כו¹⁰⁸).
 5. ואת המשפט הפשוט - תשלח יד ימינך ותשיעני - מביע המשורר בקצב:
 - תשלח ירך / ותשיעני ימינך - (תה' קל"ח, ז).
 6. כיוצא בו נהג במשפט פשוט אחר. במקום גם שם תאחוזי בימינך ותנחני - אמר המשורר בצורה פיוטית:
 - גם שם ירך תנחני / ותאחוזי ימינך - (תה' קל"ט, י).
 7. ובמקום לומר - תהי יד ימינך על בן אדם אשר אמצת לך - אומר המשורר (תה' פ', יח):

103. ככתוב - שרש פרה ראש ולענה (דב' כ"ט, יז), והשוח: - זכר עניי ומרודי לענה וראש (איכה ג, יט).

104. להלן (ה', ז): - והתפכים ללענת משפט / וצדקה לארץ הניחור. והשוח לענין: - ופרח כראש משפט על תלמי שדי (הרשע י', ד), וייק למשפט והנה משפט לצדקה והנה צדקה (יש' ה', ז).

105. השוח תה' ע"ב, ח: - יירד מים עד ים ומגהר עד אפסי ארץ; ועל פי כתוב זה (ז) אומר זכריה: - ימשל מים עד ים ומגהר עד אפסי ארץ (ט', י).

תהי ירך על איש / ימינך על בן-אדם / אמצת לך.¹⁰⁶
 כך גלל לחלק את המסוק לפי הפשט, והמשורר פרט כאן שני מטבעות לשון:
 יד ימין ואיש בן אדם (ע"י להלן).
 8. ואולי כך נהג גם בזרוע ימין, ולפי זה נשבע ה' בימינו ובזרוע קדשו (יש
 ס"ב, ח) – פירושו: נשבע ה' בזרוע ימינו, כי כל שבועה בימין היא: אשר פיהם
 דבר הוא וימינם ימין שקר (תה' קמ"ד, ח, יא)¹⁰⁶.
 וכן פירוש המסוק
 כי לא בחרבם ירשו ארץ / חרועם לא הושיעה למו
 כי-ימינך חרועך / ואור פניך כי רציתם (תה' מ"ד, ד)
 הוא: כי זרוע ימינך ואור פניך וגו'. והמשורר חלק כאן את המטבע זרוע ימין
 לתת שני מקבילים לשני הדברים שהזכיר: חרב וזרוע.
 9. ואולי פירוש מוליך לימין משה זרוע תפארתו (יש' ס"ג, יב) הוא: מוליך את
 משה לימינו. והליכה או עמידה או ישיבה לימין מי שהוא – סימן כבוד הוא, השווה:
 נאם ה' לאדוני שב לימיני (תה' ק"י, א), יושם כסא לאם המלך ותשב
 לימינו (מל"א ב', יט), נצבה שול לימינך (תה' מ"ה, י). ואיוב מתאונן,
 שתחת הנכבדים שישבו לימינו בימי גדולתו, עתה על ימין פרחה יקומו
 (ל', יב), והשוה הביט ימין וראה ואין לי מכיר (תה' קמ"ב, ד); והשטן עומד
 על ימינו לשטנו (זכ' ג', א).
 10. ובמקום אחד קיצר הנביא והשמיט את התואר ימין באשר הוא נזכר בסמוך
 כתואר לאבר אחר. כך אומר זכריה (י"א, ז):
 חרב על זרועו ועל עין ימינו / זרועו יבש וצין ימינו כהה תכהה.
 ימינו שב-צין שייך גם לזרוע¹⁰⁷.
 11. וכן אם חזר הכתוב להזכיר את היד הימנית משתמש בפעם השנית ביד
 סתם¹⁰⁸:
 יזרא יוסף כי ישית אביו יד ימינו על ראש אפרים וירע בעיניו ויתמך יד אביו
 להסיר... (בר' מ"ח, יז).
 יא. יד = שמאל. בכמה פסוקים, שבהם מקבילה יד לימין, פירשו חז"ל,
 שיד היא שמאל: כל מקום שנאמר יד את תומס את השמאל עד שיפרוט לך
 הכתוב¹⁰⁹. ואמנם בכמה פסוקים יד היא שמאל אף לפי הפשט:
 1. ותחזו יד ימין יואב בוקן עמשא לנשק לו ועמשא לא נשמר בחרב אשר ביד
 יואב ויכהו בה (שמ"ב כ', ט). ברור שיד יואב היא – כפי רד"ק – היד

106. ע"י רש"י וראב"ע בשם בן בלעם.

107. על מעלת העין הימנית השוח שמ"א י"א, ב: מבקר לכם כל עין ימין.

108. השווה לעיל יסח ומקשי, וחצ' 50.

109. מדרשבי ורצ' אמשטיין-מלמד, עמ' 40, מדרשי פסחא פ"ז, 67; ספרי ואחזקיה, פ"ס' לה.

- השמאלית. השווה לזה מעשה אהוד (שופ' ג, כא): "וישלח אהוד את יד שמאלו ויקח את החרב מעל ירך ימינו ויתקעה בבטנו".
2. וכן יידה ליתד תשלחנה וימינה לעלמות עמלים- (שופ' ה, כו) - אחת הראיות שהביאו התנאים במדרש - אין יידה- אלא שמאלה. והשוה לזה את הכתוב "והכיתי קשתך מיד שמאלך וחציך מיד ימינך אפיל- (יח' ל"ט, ג) וכו'".
3. וגם יפל מצדך אלף ורובה מימינך - (תה' צ"א, ז) - אין מצדך- אלא משמאלך, וכן מתרגם הארמי: "יפלך מן סטר שמאלך אלפא"; וכן פירש: "מצדך משמאלך"; וכן ראב"ע: "שיפלו לימינו ולשמאלו רבים". וכן אומר רב הונא (ברכ' ו, ע"א): "כל חד וחד מינן אלפא משמאליה ורבתא מימיניה [שנא] יפל מצדך אלף ורובה מימינך" וכו'.
- יב. יימין ושמאל - כדאי להקדים ש-שמאל- נזכרת מיד במקרא כמקבילה ל-ימין; ואפילו באיטר נאמר: "וישלח אהוד את יד שמאלו ויקח את החרב מעל ירך ימינו- (שופ' ג, כא). ש-שמאל- נזכרת לבד (בלא הקבלה ל-ימין) רק בסימון טופוגרפי: "וירדפם עד חובה אשר משמאל לדמשק" (בר' י"ד, טו); "ויצא אל כבול משמאל- (יהו' י"ט, כז); "ונתן את במות השערים... אשר על שמאל איש בשער העיר- (מל"ב כ"ג, ח).
- הזוג ימין ושמאל- מצוי במקרא, והוראתו בכמה מקומות: מכל צד: "לא נטה ימין ושמאל- (במ' כ, ז) - פירושו: לא נטה לשום צד אלא נלך בדרך הישרה, וכן לא אסור ימין ושמאל- (דב' ב, כז) - פ': לא אסור לשום צד, אלא אלך בדרך הישרה. והשווה זכ' י"ב, ו: "ואכלו על ימין ועל שמאל את כל העמים סביב". ומקביל לברכת ה' ליעקב "ופרצת ימה וקדמה וצפונה ועבה" (בר' כ"ח, יד) אומר הנביא כי ימין ושמאל תפרצי וזרעך גוים יירש" (יש' נ"ד, ג). הרי ש-ימין ושמאל- שווה לארבע רוחות.
- גם צמד זה חילקוהו בשירה בין הדלת והסוגר:
1. במקום לומר "יגור על ימין ועל שמאל ויאכל ולא שבע" אומר הנביא (יש' ט', יט):
 2. וכשהחכם רוצה לומר, שאורך ימים ועושר וכבוד הם בני לויית החכמה, אומר הוא (מש' ג, טז):
- "ארך ימים בימינה / בשמאלה עשר וכבוד".
- ולענין השווה הבטחת ה' לשלמה, לאחר שביקש מאת ה' חכמה: "גם עשר גם כבוד... ואם תלך בדרכי... והארכתי את ימך" (מל"א ג, י).
- יג. "דרך אמת" (בר' כ"ד, מה) קפד בסי המשורר, ובמקום לומר בפרחה

110. ועי' גם איכה ב', ד: "דרך קשתו כאויב נצב ימינו כצר". המשקל דרש השמטת "בשמאלו" (ז).

111. כתב יד מינכן ובית גזן ועין יעקב וילקוט, ועי' דקדוקי סופרים.

הורני ה' דרך אמת אלך בה-¹¹², אומר נעים זמירות ישראל:
הורני ה' דרכך / אהלך באמתך- (תה' פ"ו, יא).
ובמקום אחר קיצר המשורר ואמר יהדריכני באמתך- (תה' כ"ה, ה) במקום
יהדריכני בדרך אמתך-, כי כח שמות בפעלים-¹¹³.
יד. דם נקי- הוא מטבע לשון המצוי במקרא (י"ח פעם!) ובצדו אחיו דם הנם-
(שמ"א כ"ה, לא; מל"א ב', לא). והנה בא החכם ושילב את שני המטבעות ופרטם
וחילקם בין הדלת והסוגר, ובמקום לומר נא ארב לנקי ונשפך דמו חנם- שם החכם
בפי החטאים בדברי פתוים לנער (מש' א', יא):
לכה אתנו נא רבה לדם / נצפנה לנקי חנם-.
טו. בית עבדים- נמצא במקרא תמיד בקשר לעבדות אבותינו במצרים, ורגיל
המטבע- מארץ מצרים מ בית עבדים-¹¹⁴. וגם מטבע לשון זה נפרט לשני
אבריו:

1. המוציא אתכם מארץ מצרים / והפוך מבית עבדים- (דב' י"ג, ו)
 2. אנכי העליתי אתכם מארץ מצרים / ואוציא אתכם מבית עבדים- (שופ' ו, ח).
 3. כי העליתיך מארץ מצרים / ומבית עבדים פדיתך- (מיכה ו, ד).
- טז. ואידי דאתינן לגלות מצרים נימא מילתא בעמא. - עם ישראל- (בכנזי) רגיל
במקרא: -עמי ישראל- (ל"ה פעמים), -עמך ישראל- (כ"ג פעמים), -עמו ישראל-
או -ישראל עמו- (י"ד פעמים). ולפעמים באות היחסות בשני האיברים: -את עמי
את ישראל- (רגיל, למשל שמ"ב ה', ב); -את עמך את ישראל- (דב' כ"ו, טו);
יר' ל"ב, כא); -על עמי על ישראל- (למשל שמ"ב ז', ח); על עמו על ישראל
(שמ"א ט"ו, א); -לעמי לישראל- (שמ"ב ז', י); -בעמו בישראל- (שמ"א כ"ז, יב);
כעמך כישראל (שמ"ב ז', כג). בספר תהלים אין מטבע זה אלא פעם אחת:
נחלה לישראל עמו- (תה' קל"ה, יב; אבל בקל"ו, כב: -נחלה לישראל עבדו-).
גם מטבע זה נחלק:

1. -ישראל לא ידע / עמי לא התבונן- (יש' א', ג) - פי' עמי ישראל לא ידע ולא
התבונן. השוה: -לא ידעו ולא יבינו- (יש' מ"ד, יח; תה' פ"ב, ה).
2. -כי ריב לה' עם עמו / ועם ישראל יתוכח- (מיכה ו, ב) - שעורו: כי ה' יריב
ויוכיח את עמו ישראל. השוה: אך איש אל ירב ואל יוכח איש (הושע ד', ד).
- ז. -בגד צמר- (וי' י"ג, מז, נט). כשהנביא רוצה להעמיד מול הגאולה העתידה,
שתהיה תשועת עולמים, את המצויים לישראל, שיכלו ויכלו, במקום לומר בלשון
פרחאית: -הם יהיו כבגד צמר אכול עש וסס, אך צדקתי וישועתי תהיה לעולם

112. השוה שמ' י"ה, כ: והודעת להם את הדרך ילכו בה.

113. ראב"ע לתה' ה', ד ובמקומות אחרים.

114. שמ' כ', ב; דב' ה', ו; ו', יב; ח', יד; י"ג, יא; יהו' כ"ד, יו; יר' ל"ד, יג; ונמצא גם "מצרים
מבית עבדים" (שמ' י"ג, ג, יד) והשוות דב' ז', ח ("הוציא ה' אתכם ביד חזקה ויפוך מבית עבדים מיד פריעת
מלך מצרים"); וי' כ"ו, יג ("אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהיות להם עבדים").

- ולדור דורים- אומר נביא הנחמה ישעיהו:
 כי כבוד יאכלם עש / וכצמר יאכלם סס
 וצדקתי לעולם תהיה / וישועתי לדור דורים- (ג-א, ח).
 ולהלן (ג, ט) במקום לומר -הן כולם יבלו כבוד אכלו עש- 115. אומר הנביא:
 -הן כלם / כבוד יבלו / עש יאכלם-.
- יה. -שקל כסף- (ה-ט), ברבים: שקלים כסף (וי' כ-ז, ו ב-פ; יהר' ז', כא; מל-ב ט-ו, ט), או -כסף שקלים- (וי' ה', טו; שמ-ב כ-ד, כד; נחמ' ה', טו), או -כסף... (= מספר) שקלים- (שמ' כ-א, לב; במ' י-ח, טז).
- ביר' (ל-ב, ט) נחלק גם המספר וגם מטבע הלשון -שקל כסף-, ובמקום לומר -ואשקלה לו את הכסף שבעה עשר שקלים כסף-, נאמר: -ואשקלה לו את הכסף שבעה שקלים ועשרה הכסף-. יונתן תרגם: -שבעא מנן (= מעים) ועסר סלעין דכסף-, ובעקבותיו הלך רד-ק. רשי לא העיר כלום. הסורי תרגם בדיוק, וכן ברוב כהרי של השבעים. אבל בכי A של השבעים: שבעה עשר שקלים.
- יט. -עת מועד- נמצא במקרא רק פעם אחת: -מהבקר ועד עת מועד- (שמ-ב כ-ד, טו) 116. מצוי: -יום מועד- (הר' ט', ה; איכה ב', ז, כב); -ימי מועד- (הר' י-ב, י); -מועד הימים- (שמ-א י-ג, יא) 117. מטבע לשון זה, עת מועד, חלקוהו הנביא והמשורר:
1. הנביא רצה לומר -ולקחתי דגני ותירושי בעת מועד- 118 ואמר:
 -ולקחתי דגני בעתו / ותירושי במועדו- (הר' ב', יא).
 2. והמשורר רצה להזכיר שבא עת-מועד לחק את ציון, ואמר בשירתו:
 -כי עת לחונה / כי בא מועד- (תה' ק-ב, יד).
 - כ. -שנאת חנם- - מטבע המצוי בלשון חכמים (למשל יזמא ט, ע-ב) - אין במקרא 119. אבל בשני מקומות נמצא -שונאי חנם- מקביל ל-אויבי שקר- 120 (תה' ל-ה, יט; סט, ה) 121, שפירושו: השונאים אותי שנאת חנם, -כי כח השם בפועל- 122. ואע-פ שלא מצאנו המטבע -שנאת חנם- במקרא, נלע-ד, שהיה מצוי בלשון, והמשורר השתמש בו, אלא שחלקו, ובמקום לומר -ובדברי שנאת חנם סבבתי וילחמו עמי-, אמר נעים זמירות ישראל (תה' ק-ט, ג):
 -ובדברי שנאה סבבתי / וילחמתי חנם-.

115. השווה איוב י-ג, כח: -והוא כרקב יבלה / כבוד אכלו עש-.

116. ברכות סב, ע-ב: -אמר שמואל סבא חתניה דר' חגיגא משמיה דר' חגיגא משעת שחיטת תמיד עד (ש)עת זריקתו ור' יוחנן אמר עד חצות ממש-.

117. והשווה בר' א', יד: -והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים-.

118. הפך הברכה: -ונתתי מטר ארצכם בעתו וכו' ואספת דגנך ותירושך ויצהרך- (דב' י-א, יד).

119. נמצא -שנאת חנם- (תה' כ-ה, יט).

120. רד-ק: -ומי' שהם שונאים אותי בחנם-.

121. והשווה איכה ג', נכ: -אויבי חנם-.

122. ראב"ע לתה' ה', ד ובמקומות אחרים.

כא. כלה בתולה היתה נבדלת ביום חופתה מכלות אחרות, הן בתלבושתה והן בעדייה: יצאה בהיגומא (כתובות פ"ב, מ"א) ועטרה (סוטה ס"ט, מ"ד) ונישאה באפריק (שם). ומשום כך נתנו לה י"ב חדש להכין את תכשיטיה (כתוב' פ"ה מ"ב). וכך שואל הנביא:

"התשכח בתולה עדיה / כלה קשוריה" (יר' ב', לב).
ושעור הכתוב הוא: התשכח כלה בתולה¹²³ עדיה וקשוריה (שלהכנתם דאגה לכהפיה י"ב חודש)?

כב. גם סוס קל - אין במקרא, אבל נמצא בצורת הפועל: "קלו מגמרים סוסיו וחדו מואבי ערב" (חב' א', ח)¹²⁴; "קלו מגמרים סוסיו" (יר' ד', יג). ושימוש זה, קלו סוסיו, נולד כנראה מן המטבע "סוס קל", שהיה מצוי בלשון, אע"פ שלא מצאנוהו במקרא. והנביא השתמש בו וחלקו, ובמקום לומר בלשון פרוחאית וקלה: "ותאמרו לא כי על סוס קל נרכב ועוס, על כן יקלו רודפיכם ואתם תעוסן" אומר הנביא בלשון פיוט (יש' ל', טז):
"ותאמרו לא כי (= לא כן) על סוס נגוס / על כן תעוסן
ועל קל נרכב / על כן יקלו רודפיכם".

ו. אנוש בן אדם

במחקרי-שנים שהם אחד-עמדותי גם על הלוקת מטבעות השמות-פלוגי בן פלוגי. כאן יש להוסיף את השם "עבד בן אמה". המשורר אומר "כי אני עבדך / אני עבדך בן אמתך" (תה' קט"ז, טז). עבד בן אמה הוא כנראה שם גרדף ל"יליד בית": "העבד ישראל אם יליד בית הוא" - שואל הנביא ירמיה (ב', יד). בחוקי התורה בא "יליד בית" כגרדף ל"מקנת כסף" (בר' י"ז, יג; ו' כ"ב, יא).

גם מטבע לשון זה חלקו המשורר, ובמקום לומר "תנה עז לעבדך בן אמתך והושיעה" אומר הוא:

"תנה עוז לעבדך / והושיעה לבן אמתך" (תה' פ"ו, טז).
בהערה באותו מאמר רמזתי על אפשרות ("אולי") של חלוקת "אנוש בן אדם". עם מחקרי בעמודים אלו נתבררו לי דרכי השימוש במטבע לשון זה, ואציען בזה לפני חברי:

א. השם המלא הוא "אנוש בן אדם", והשירה המקראית חילקה את השם לשנים, ל-"אנוש" ו-"בן אדם" (כשם שחילקה שמות אחרים: "בלק בן צפור", "בלעם בן בעור", "ברק בן אבינעם", "דוד בן ישי" ועוד):

123. רד"ק: "כי אין כלה בעדיים וקשורים כי אם בתולה".
124. אנב. יש כאן מדרש השם "חוקל" - חד וקל (ע"י ברכ' גט, ע"ב; ועי' מ"ש במחקרי "האנומאסטיקן של אבסכיוס", תרצ"ב, עמ' 87, הע' 142).

1. במקום לומר "למה את יראה מבן אדם החולף מהר כחציר" ¹²⁵ אומר הנביא (יש' ג'א, יב):
מי את ותיראי מאנוש ימות / ומבן אדם חציר ינתן
2. ובמקום לומר "אשרי אדם יעשה זאת ויחזיק בה" אומר הנביא (יש' ג'ז, ב):
"אשרי אנוש יעשה זאת / ובן אדם יחזיק בה".
3. ובמקום לומר "בן אדם הוא רמה ותולעה" אומר בלדד השווי (איוב כ"ה, ו):
"אף כי אנוש רמה / ובן אדם תולעה" (ועי' לעיל "רמה ותולעה").
4. והמשורר בבראו להעמידנו על אפסות האדם כלפי גדולת האל אומר:
"מה אנוש כי תזכרנו / ובן אדם כי תפקדנו" (תה' ח', ה).
ובמקום אחר הוא הופך את הסדר:
"מה אדם ותדענו / בן אנוש ותחשבהו" (תה' קמ"ד, ג).
- ב. אבל לאחר שהשם הפרטי "אנוש", שם בנו של אדם הראשון, נעשה שם עצם כללי תחלף ב"איש" הנרדף לו:
 1. "לא איש א"ל ויכזב / ובן אדם ויתנחם" (במ' כ"ג, יט).
 2. "לא ישוב שם איש / ולא יגור בה בן אדם" (יר' מ"ט, יח, לג; ג', מ).
 3. "לא ישוב בהן כל איש / ולא יעבר בהן בן אדם" (יר' ג"א, מג).
 4. "תהי ירך על איש ימינך / על בן אדם אמצת לך" (תה' ס', יח) ¹²⁶.
 4. ואלוהא אומר לאיוב (ל"ה, ו-ח):
"אם חטאת מה תפעל בו ... אם צדקת מה תתן לו ...
לאיש כמוך רשעך / ולבן אדם צדקתך".
בלשון פרוזאית היה אומר לו: רשעך וצדקתך לך לבדך הם.
 - ג. האבר השני במטבע זה, "בן אדם", ריבו אותו ואמרו "בני אדם":
 1. במקום לומר "מראהו ותוארו אינם כשל בן אדם" אומר הנביא:
"בן משחת מאיש מראהו / ותוארו מבני אדם" (יש' ג"ב, יד).
 2. וכשמתאר מיכה את בטחונם של בני ישראל בה', שהוא כמו הטל, שאינו ממתין לחסדי בני אדם אומר בפיוט (ה', ו):
"כטל מאת ה' / אשר לא יקוה לאיש / ולא ייחל לבני אדם".
 3. ובמקום לומר "תדכא בני אדם ותאמר להם שובר", אומר המשורר:
"תשב אנוש עד דכא / ותאמר שובר בני אדם" (תה' צ', ג).
 - ד. ויש שגם האבר הראשון ("אנוש", "איש") – ניתן לו ריבוי:
 1. "והוכחתיו בשבט אנשים / ובנגעי בני אדם" (שמ"ב ז', יד).
 2. "אליכם אישים אקרא / וקולי אל בני אדם" (מש' ח', ה).
 - ה. ויש שהאבר השני קוצץ – ניטל ממנו ה"בן":
 1. "ואיש גבוב ילבב / ועיר פרא אדם יולד" (איוב י"א, יב).

¹²⁵ חשודת תה' קכ"ט, ו: "יהיו כחציר גנות שקדמת שלהן יבש".

¹²⁶ ועי' מ"ש לעיל על חלוקתו של פסוק זה.

2. -להמטיר על ארץ לא איש / מדבר לא אדם בו- (איוב ל-ח, כו). בלשון פרחאית היה אומר: להמטיר על מדבר, שאין בו אדם.
 3. ובמקום לומר -כי בער אנכי מאין לי בית אדם- אומר החכם: -כי בער אנכי מאיש / ולא בית אדם לי- (מש' ל', ב).
 - מצד שני יש שהוסיפו -בן- גם לאבר הראשון (בן אנוש, בן איש) ושינו את סדרם:
 1. -אך הבל בני אדם / כזב בני איש- (תה' ס"ב, י).
 2. -גם בני אדם גם בני איש- (תה' מ"ט, ג).
 - והילוף סדר האברים נמצא גם בפסוקים אחרים:
 1. -מה אדם ותדעהו / בן אנוש ותחשבהו- (תה' קמ"ד, ג).
 2. -כל אדם חזו בו / אנוש יביט מרחוק- (איוב ל"ז, כד) ¹²⁷.
- תולדותיו של מטבע לשון זה וגלגליו המרובים מביאים אותנו לידי הנחה, שהרבה מטבעות לשון נתגלגלו ונשתחקו ושינו את צורתם עד שאין אנו מכירים אותם.

ז. שילוב הדלת והסוגר

דרך זו של פריטת מטבעות לשון וחלוקתם בין הדלת והסוגר מלמדת אותנו, שבהרבה פסוקים בשירה ובנבואה, שמטבעות פרוטים נשתקעו בהם, יש לצרף תחלה את המטבעות הפרוטים, ולאחד את משפטי הדלת והסוגר לאחד, ואז יובנו הדברים כפשוטם.

- אציע אפוא כמה פסוקים נוספים, שבדרך זו יובן פשוטם. אביא תחלה כמה מקראות, שבהם גלומים וטמונים חלקים של -שנים שהם אחד-:
1. ביהושע ב', יב כתוב: -ועשיתם גם אתם עם בית אבי חסד ונתתם לי אות אמת-. אין בשום מקום אחר -אות אמת- ¹²⁸. ג"ל אפוא, ש-אמת- כאן היא חלק של -חסד ואמת-, ושעור הכתוב: -ועשיתם... עם בית אבי חסד ואמת ונתתם לי אות-. וכן הם עונים לו (פס' יד): -ועשינו עמך חסד ואמת-.
 2. יש' ט"ז, ה: -והוכן בחסד כסא / וישב עליו באמת באהל דוד שופט / ודורש משפט / ומהיר צדק-.
 - מהיר- נמצא כתואר: -סופר מהיר- (תה' מ"ה, ב; עז' ז', ו): -איש מהיר- (מש' כ"ב, כט). ג"ל אפוא ששעור הכתוב הוא: -והוכן כסא בחסד ואמת, וישב עליו באהל דוד שופט מהיר ודורש משפט וצדק-.
 3. ובמקום לומר -משפט וצדק ילך בה ועתה מלאה מרצחים- אומר הנביא בלשון פיוט ובשלשה משפטים קצרים ועזים: -מלאתי משפט / צדק ילך בה / ועתה מרצחים- (יש' א', כא).

¹²⁷. ועי' גם יר' ל"ב, יט.

¹²⁸. במקום זה השתמשו כנראה במטבע "אות ומוסת", כדעת נ. זי. טור-סיני (טורטשינר), ספר השנה של ארץ ישראל תרצ"ד, עמ' 60 ואילך.

4. ובמקום לומר "מקום המשפט והצדק שמה הרשע" אומר החכם:
"מקום המשפט שמה הרשע / ומקום הצדק שמה הרשע" (קה' ג', טז).
5. ובמקום לומר "טוב מעט תבואה במשפט וצדקה מרוב תבואות בלא משפט וצדקה" מקצר החכם את הפתגם ואומר:
"טוב מעט בצדקה / מרוב תבואות בלא משפט" (מש' ט"ז, ח).
- ואוסיף על אלו פסוקים אחרים:
6. "טוב ארך אפים מגבור / ומושל ברוחו מלוכד עיר" (מש' ט"ז, לב) – פירושו: טוב ארך אפים המושל ברוחו מגבור הלוכד עיר.
7. "הנה צרפתיך ולא בכסף / בחרתיך בכור עני" (יש' מ"ה, י) – שעורו: הנה צרפתיך ובחנתיך בכור עני (= גלות) ולא בכור כסף.
8. כשהנביא מדגיש אפסות האלילים ועובדיהם, שאינם יודעים לעוץ או להגיד עתיד לשואליהם, הוא מביע זאת במשפט משולש:
"וארא ואין איש / ומאלה ואין יועץ / ואשאלם וישיבו דבר" (יש' מ"א, כח).
ושעורו של הכתוב בלשון פרחאית הוא:
"ואשאלם וארא והנה אין איש מאלה יועץ ומשיב דבר".
9. ויש שמשורר מפריד בין שתי פעולות משולבות. מזמור ק"ז עוסק בארבעה שצריכים להודות: הולכי מדברות, חבוש שיצא ממאסרו, חולה שנתרפא ויורדי הים, שעלו בשלום ליבשה (ועי' ברכות נד, ע"ב). ובכל אחד מהם נאמר "ידו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם". ברם בחולה שנתרפא נוסף "ויחבחו זבחי תודה ויספרו מעשיו ברנה" (פס' כב), וביורדי הים נוסף "וירוממוהו בקהל עם ובמושב זקנים יהללוהו" (פס' לב). מפסוק זה למדו חז"ל, שצריך להודות לפני עשרה (ברכ' שם).
לפענ"ד שני הפסוקים "ויחבחו" ו"ירוממוהו" משלימים זה את זה. שהרי גם ביורדי הים נאמר "ויחבחו זבחי תודה וידרו נדריים" (יונה ב', טז). וכן החולה שנתרפא יושב בקהל ואומר "ארוממך ה' כי דליתני וגו' ותרפאני וגו' זמרו לה' חסידיו וגו' למען יזמרך כבוד ולא ידום ה' אלקי לעולם אודך" (תהי' מזמור ל'). אבל המשורר חלק את הפסוקים "ויחבחו" – לתולה שנתרפא, "וירוממוהו" – ליורדי הים.

ח. בספרות שלאחר המקרא

- בסוף נושאנו נעיר הערות אחדות על מטבעות לשון שנפרטו בפי חז"ל ובתפלות. בפי חז"ל:
1. "טבח ומכר". בבב"ק עז, ע"ב מקשה ר' יוחנן לריש לקיש מבר' ששנתה בלשון זה: "עב כלאים וטבחה טריפה ומכרה משלם תשלומי ד' וה". והתלמוד גר-ג ומתרץ את הקושיא לדעת ר"ל: "אלא תנא טביחה והוא הדין למכירה. אימא לרבנן נמי תנא מכירה והוא הדין לטביחה".
לפי זה במקום לומר "עב כלאים וטריפה וטבח ומכר" חלק התנא את הצמד "טבח ומכר" ושנה: "עב כלאים וטבחה / טריפה ומכרה".

2. בבבא בתרא פ"ו, מ"ו – מ"ז שנינו:
"נכנס בשעה שדרך בני אדם נכנסים ויוצא בשעה שדרך בני אדם יוצאים במקום:
נכנס ויוצא בשעה שדרך בני אדם נכנסים ויוצאים".
3. במדרשבי (הוצ' אפשטיין-מלמד, עמ' 155 שר' 30) שנינו: "אשריך משה, אשריך
בן עמרם"; במקום "אשריך משה בן עמרם".
4. וכן אומר אליעזר ועירא לאנשי ראש תגולה: "הא שמואל חי ובית דינו קיים"
(ב"ק נט, ע"ב), וכוונתו לומר "שמואל ובית דינו חיים וקיימים".
5. במנחות פ"א, מ"ב שנינו: "אחד מנחת חוטא וכו' שקמצן וכו' ערל [ו]טמא".
וע"ז העירו בתוס' חיצוניות (הובאו דבריהם בשיטה מקובצת ובמלאכת שלמה):
"בכדי נקט טמא דהא תנא טבול יום וכל שכן טמא אלא לפי שרגיל התנא לשנות יחד
הערל וכל הטמאים (יבמות רפ"ח) וכן בקרא לא יוסיף יבוא בכ' ערל וטמא (ישע'
נ"ב, א)".
- והמטבע-ערל וטמא, כלומר שהערל (ובישראל שלא מל אנו עסוקים) טמא הוא,
יובן ע"פ דברי ב"ה "הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר" (פסחים ספ"ח).
ואציין, שחכמי יהודי פרס משתמשים במקום "עשו וישמעאל" "ערלים וטמאים".
בתפילות:
6. בתפילת מוסף של ראש השנה אומר המחבר-הפייטן: "אשרי איש שלא ישכחך /
ובן אדם יתאמץ בכ', וכוונתו לומר: "אשרי אדם שלא ישכח להתחזק בכ'".
7. בקדושה שביוצר הגוסס: "עונים באימה / ואומרים ביראה", במקום: "עונים
ואומרים באימה וביראה".
8. ואולי גם "מכלכל חיים בחד מחיה מתים ברחמים רבים" שבברכת תחיית
המתים בתפלת י"ח – שעורו: "מכלכל חיים ומחיה מתים בחד וברחמים".
דוגמאות אלו רשמתי בדרך עבודתי בנושא אחר. ואין כל ספק שאם נבדוק ספרות
זו נמצא כהנה וכהנה.

ט. סיכום

במחקר זה ביררנו אחד מדרכי השירה המקראית לכל פרטיו. עמדנו על כך,
שהדלת והסוגר משולבים הם זה בזה, ולפעמים קרובות מהווים שניהם משפט תחבירי
אחד. וכשם שלתקבולת משתמשים המשוררים והנביאים בפעלים ושמות גרדפים,
כך גוהגים הם מצד שני לפרוט מטבעות לשון לשנים, ולהשתמש בפרט אחד בדלת
ובפרט השני בסוגר, ועל ידי כך משתלבים יותר שני אברי השורה. ויש שהמשורר או
הנביא סָרַט לצורך בנין השורה שנים או שלשה מטבעות לשון.
פורטים לצורך השירה שמות קדש (א"ל שדי, ה' עליך, א"ל עליך,
אלקים עליך) וכיעיים (חנן ורחום), שמות מקומות (גן עדן, רבת בני עמך,
בית לחם אפרתה, מסה ומריבה, "חשבון קרית סיחון"), שמות בעלי חיים (בהמה
טמאה, "צמור דרור" ותולעת שני). תוספנו כאן כמה שנים שהם אחד- (פסל

ומסכה, -עגל מסכה, -פח ומוקש, -רמה ותולעה, -עולה ומנחה, -סוס ורכב, -שר ושופט, -שמה ושרקה) ועמהם כמה שמות מרכבים שהפרדו בשירה המקראית (-פועלי אן, -ערי מבצר, -מסוכת חדק, -מדבר שממה, -מים נוזלים, -אש להבה-שמים וארץ, -ראש ולענה, -יד ימין [כאן הבאנו כמה פסוקים, שבהם יד- לפי הפשט - היא שמאל]. ימין ושמאל, -דרך אמת, -דם גקר, -בית עבדים). ובסוף הבאנו את גלגליו של המטבע -אנוש בן אדם, והנחנו שהרבה מטבעות לשון נתגללו ונשתחקו עד שאין להכירם. בדרכו הקצרה של מחקרנו זה נתפרשו הרבה פסוקים כמות שהם לפגיו ולפי פשוטם.

ואם יעוררו עמודים אלו חכמים גדולים וטובים ממני לעסוק בענף חשוב זה של שירת המקרא והיה זה שכרי.

תוספת להע' 2 : כיו"ב אומר רמב"ע (שירת ישראל, ליפסיה תרס"ד, עמ' קל) : "כמו כן נשך ומרבית נזכרים כאחד במקרא, וענינם אחד: "את כספך לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך (ויק' כ"ה, לו) . . . והריהו כאלו אמר : "את כספך ואת אכלך לא תתן לו בנשך ובמרבית". (על מקום זה העמידני ידידי ד"ר דב ירדן נ"י, גם ברוך יהיה).

מפתח המקראות שנתבארו במחקר זה

בר' כ"ד, ז - הע' 95; שמ' ט"ו, ח 203; במ' כ', ז 211; כ"א, כח 204; כ"ד, ד, טו 191; דב' ב', כו 211; ל"ג, ח 193; יהושע ב', יב 216; שופ' ה', כו 211; שמ"ב כ', ט-י 210; כ"ב, יד 189; מל"ב ט"ז, טו 198; ישעיה א', ב 205; ג 212; טו-טז 194; יח 196; כא 216; ב', ז 199; ה', כא 200; ט', יט 211; י', יז 204; י"ג, יג 206; י"ד, יא 198; ט"ז, ה 216; כ"ו, יג 195; כ"ט, יד 200; ל', טו 214; מ"א, טו 208; כג 190; כח 217; מ"ב, יז 196; מ"ג, ב 204; מ"ד, ג 204; מ"ה, י 217; מ"ח, יג 206, 209; מ"ט, יג 205; נ"א, ג 192; ת, ט 213; יב 215; כג 200; נ"ב, יד 215; נ"ד, ג 211; נ"ו, ב 215; ט', ב 192; יח 200; ט"ב, ח 210; ט"ג, יב 210; ט"ד, ט 203; ירמיה ב', יח 194; ב', לב 214; ט', יד 209; כ"ג, יד 193; ל"ב, ט 213; מ"ו ט 199; יחזקאל כ"ח, ה 193; יג 192; ל"א, ט 192; הושע ב', יא 213; ד', ה 208; יג 208; ו', יא 194; ט', ג 194; י"א, יא 195; י"ב, ב 194; י"ד, ד 194; י 200; יואל א', יט 204; ב', ג 204; עמוס ב', ג 201; ג', ה 197; ו', יב 209; עוב' ח 204; יונה א', ט - הע' 95; מיכה ב', א 202; ה', ו 215; י 202; ו', ב 212; טו 202; ז', ג 201; ד 203; צפ' ב', ט 194; ג', ג 201; חגי ב', כב 199; זכ' ט', י 198; י', יא - יא 195; י"א, יז 210; ח ה ל ים ו', יח - הע' 4; כ', ח 199; כ"א, ח 189; כ"ב, ג 208; כ"ה, ה 212; כ"ז, י 209; מ"ב, ד 207; מ"ד, ד 210; מ"ז, ה 190; נ', ד 206; יד 190; נ"ב, י - הע' 41; נ"ז, ג 190; ט"ט, כג 197; ע"ג, ט 206; יא 189; כה 206; ע"ח, טו 203; יז-יח 189; לז-לח - הע' 25; פ', יח 209; פ"ב, ו 190; פ"ג, טו 205; יט 189; פ"ד, ב 195; יא 196; פ"ו, יא 212; טו 214; פ"ט, יד 209; כו 209; צ', ג 215; צ"א, ז 211; ט 189; צ"ב, ג 208; יד 196; צ"ה, ח 193; ק"ב, יד 213; ק"ו, יח 205; יט 197; ק"ו, יא 190; כב, לב 217; ק"ט, ג 213; קי"ד, ד, ו 208; קט"ו, ה 192; קל"ה, ה 192; קל"ח, ז 209; קל"ט, י 209; קמ"ז, ו - הע' 50; קמ"ח, יא 201; מ של י א', יא 212; ג', טו 211; ה', טו 204; ח', טו 201; כה 208; ט"ז, ח 217; לב 217; כ"ו, ב 195; ל', ב 216; ל"א, כא 196; א יו ב י"א, יב 215; י"ח, ג 195; כ' כט - הע' 20; כ"ה, ו 215; כ"ז, יג 191; ל"ה ו-ח 215; ל"ח, כו 216; רות א', כ-כא 192; ד', יא 193; איכה ה', ו 194; קהלת ג', טו 217; ט', יא 200; יב - הע' 48; דניאל י"א, לג 205; נחמיה א', ו - הע' 97.

תוספת

לעמ' 170 (בסוף ה)
והשוה ברכות יד סע"ב: "כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין... א"ר חייא בר אבא
א"ר יוחנן כאילו הקריב עולה בלא מנחה וזבח בלא נסכים". והעיר רש"י (שם):
"וה"ה דמצי למימר כאילו הקריב עולה בלא מנחה ונסכים דהא עולה נמי טעונה
נסכים, אלא דלישנא דקרא נקט 'עולה ומנחה וזבח ונסכים' (במ' כג לז)". ונוסיף על
דברי רש"י: כאומר 'כאילו הקריב עולה וזבח בלא מנחה ונסכים'.

לעמ' 190 (אחרי 4)
והשוה יבמות עז א: דהא שמואל ובית דינו קיים.
4a. בסנהדרין פ"ט מ"ה שנינו: "מי שלקה ושנה ב"ד מכניסין אותו לכיפה ומאכילין
אותו שעורין עד שכריסו מתבקעת. ההורג נפש שלא בעדים מכניסין אותו לכיפה
ומאכילין אותו לחם צר ומים לחץ". בבלי פא ב: שנא התם דקתני מאכילין אותו
שעורין עד שכריסו מתבקעת? אמר רב ששת אידי ואידי נותנין לו לחם צר ומים לחץ
עד יוקטן מעיינו (=בני מעיו) והדר מאכילין אותו שעורין עד שכריסו מתבקעת". לפי
דברי רב ששת חילק התנא את שני הפרטים בין שתי הבבות של המשנה.

השמות "בהמה", "עיר" ו"בקר" ככינוי

א.

בין ייג דבר ששינו חכמים לתלמי המלך בתרגום התורה ליוונית מונה הברייתא¹ גם ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על נושאי אדם² (שם' ד, כ). לא חמד אחד מהם נשאתי (במ' טז, טו). ופירש רש"י ז"ל: על נושאי בני אדם דמשמע ומל שלא יאמר משה רבכם לא היה לו סוס או גמל (וכן פירשו התוספות). ולהלן רע"ב: לא חמד אחד מהם נשאתי שלא יאמר חמור לא לקח אבל חפץ אחר לקח. בשבעים שלפנינו מתורגם חמור שבשם' ד, כ ב- *ὑποζυγίων*, הרגיל כתרומם לחמור בהרבה מקומות. ובבמ' טז, טו מתורגם חמור - *ἐπιθύμημα* - חמד; אבל מתרגם ש"א תירגם וחמור מי לקחתיו (ש"א יבג) ב- *θεός* הרגיל³. חוקרים מניחים, שמתרגם השבעים קרא כאן בבמדבר חמד כשם שמתרגם ישע' קרא כרם חמד (כו, ב) במקום כרם חמר. אך לפענ"ד גם לפני מתרגם השבעים בבמדבר היה כתוב חמור ושינה ותרגם חמד מפני הכבוד, שכן לא נמצא בשום מקום אחר במקרא, שאדם מזכיר בדבריו לפני המלך את השם חמור אלא משתמש בכינוי⁴. למשל:

1. בבני יעקב נאמר ויעמס איש על חמורו (בר' מד, יג), אבל פרעה אומר ליוסף (בר' מה, יז): אמור אל אחיך זאת עשו טענו את בעירכם. וזכור שבארמית בעירא הוא תרגם של בהמה.

2. התורה מספרת על המצרים (בר' מז, יז): ויביאו את מקניהם אל יוסף ויתן להם יוסף לחם בסוסים ובמקנה הצאן ובמקנה הבקר ובחמורים וינהלם בלחם בכל מקניהם בשנה ההיא. אבל בני מצרים אומרים לפני יוסף (שם, יח) זמקנה הבהמה אל אדוני. מטבע זה מקנה הבהמה לא נמצא בשום מקום אחר, והוא צירוף שני שמות לשני הסוגים: מקנה = מקנה הצאן ומקנה הבקר, בהמה = סוסים וחמורים⁵.

ואם לפני כן, לפני מלך צבאות עאכ"ו:

3. לעניין פטר חמור משתמשת התורה בכמה מקומות בשם בהמה או בהמה טמאה במקום חמור.

1. מגלה ט סע"ב, ירוש' ע"א, מט' סופרים פ"א.
2. כך בכ"י לונדון ומט' סופרים, ירוש' וד"י בבבלי: נושאי בני אדם, דמוסים חדשים בבבלי: נושא בני אדם, כל שאר כ"י בבבלי הגדולות התלמוד (= אה"ת): נושא אדם.
3. אין בתרגום שמואל א' *εὐζυγίων*.
4. ועד היום כשמדבר בן המזרח עם חברו, ומכל שכן לפני ציבור או לפני אדם גדול, והוא מוכרת להזכיר חמור או כלב, מקדים להחנצל, עובר להזכרת אותו שם, חרץ מכבוד, ובערבית בעיר מינך, ובפרסית בלא נצבת שומא.
5. מקנה ובהמה נזכרים יחד בכמה מקומות: מקנהם וקניהם וכל בהמתם (בר' לד, כג), ואת מקנהו ואת כל בהמתו (בר' לו, ו), ואת בהמתם ואת כל מקניהם (במ' לא, ט), מקנהו וכל בהמתו (במ' לב, כו), והשוה ירמ' ט, ט: ולא שמעו קול מקנה מעוף השמים ועד בהמה גדדו הלכו.

כשהתורה מדברת על המרת הבכורות בלויים, היא אומרת: ואת בהמת הלויים תחת בהמתם (במ' ג, מה), ועליו אמר ר' חנינא: שה אחד של בן לוי פטר כמה פטרי חמורים מישראל-⁶. ולהלן בפרשת מתנות כהונה: ואת בכור הבהמה הטמאה תפדה (במ' יח, טו) בפטר חמור הכתוב מדבר⁷. וכן שנינו בתוספתא בכורות פ"א ה"ב: יצאו (- נפטרו) לויים מבכור בהמה טמאה, אבל אין (-ישראל-) נוהגין פדיון הבן ופדיון פטר חמור אלא לכהנים בלבד.

4. בהקבלה לבקר וסוס באה "בהמה" במקום "חמור": מה נאנחה בהמה ובכו עדרי בקר... גם עדרי הצאן נאשמו (יואל א, יח). כסוס במדבר לא יכשלו כבהמה בבקעה תרד (ישע' סג, יג-יד)⁸. ואולי גם "בהמות שדי" בפסוק "צנה ואלפים כלם וגם בהמות שדי" (תה' ח, ח) חמור הוא, ויש כאן השורה הרגילה: שור, חמור ושה⁹.

5. אף נחמיה קורא לחמור, שרכב עליו בעברו בין הריסות חומות ירושלים (ורק חמור יכול לשמש רכב לסיור זה, ולא סוס), בשם "בהמה": ובהמה אין עמי כי אם הבהמה אשר אני רוכב בה (ב, יב), ואין מקום לבהמה לעבר תחתיו (שם, יד). ואם פירושנו נכון – אולי לנחמיה רמו הנביא זכריה בצוירו עני (-עניו) ורוכב על חמור- (זכ' ט, טז)

6. בישיע' כא, ז נאמר: וראה רכב צמד פרשים רכב חמור רכב גמל. אבל להלן (ט): ויקרא אריה על מצפה ה' אנכי עומד תמיד יומם ועל משמתי אנכי נצב כל הלילות. והנה זה בא רכב איש צמד פרשים. לא הזכיר רכב חמור רכב גמל- מפני הכבוד, וכללם ברכב איש.

ב

ובספרות התלמוד נמצא דוגמאות ברורות יותר. למשל:

1. בתוספתא ב"ק פ"ו ה"ח שנינו: אחד שור ואחד חמור ואחד שאר בהמה... אבל המשנה (ב"ק פ"ה מ"ו) השמיטה "חמור" ושנתה: אחד שור ואחד כל בהמה...
2. ולהלן בתוס' (פ"ז הכ"ד): תן לי שור ואמר אין לי אלא מעות. תן לי מעות ואמר אין לי אלא בהמה... במקום "אין לי אלא חמור".
3. נדרים פ"א, ב: קונם... ושלא אתן תבן לפני בהמתך ומים לפני¹⁰ בקרך. במקום "לפני חמורך" אומרת האשה "לפני בהמתך".
4. במנה' כ"ט, א: בעי רמי בר חמא חטין שבגללי¹¹ בקר ושעורין שבגללי בהמה¹². והתלמוד מביא שם אותו לשון מתוס' טהרות פ"ט ה"ג: חטין היוצאין עם גללי בקר ושעורין היוצאין עם גללי בהמה.

6. בכורות ד, ב, ועי' רש"י לפסוק זה לתורה.

7. והבבלי (שם) מקיש: מה בכור אדם לא חלקת בין לדורות בין לאותה שעה בכסף, אף בהמה טמאה לא תחלוק בה בין לדורות בין לאותה שעה בשנה. וכן תרגם יונתן באימרא.

8. לפירושו של פסוק עי' מ"ש במאמרי "השפעת הארמית על אוצר לשוננו של ישעיה" בקובץ החברה למקרא לכבוד ד"ר זיידל.

9. בר' לב, ו; שם' כב, ג, ח, ט; יהושע ו, כא; זכר' שומ' ו, ד; ש"א כב, יט.

10. כתב יד מינכן ור"ן: ולפני.

11. שיטה מקובצת, דפוסיים: שברעי.

12. רש"י: ושאר בהמה כגון חמור וגמל.

בירוש' ברכות פ"ח יב ע"ב¹² זימן חמורה והעלה עליה סוס זכר ויצא מהן פרדה. אבל בבבלי (פסחים גז א): הביא שתי בהמות והרכיבן זו על גבי זו¹³ ויצא מהן פרד.

ג

ואניני הדעת המעיטו להשתמש אף בשם "בהמה טמאה". ואינך מוצא שם זה אלא בחוקי התורה בלבד (וכמדומני, שאף בספרות התלמוד אין מזכירים "בהמה טמאה" אלא בהלכה הנוגעת בה). ואף בסיפור המבול לא השתמשה התורה בשם זה, אלא אמרה "זמן הבהמה אשר לא טהורה היא" (בר' ז, ב) "זמן הבהמה אשר איננה טהורה" (שם, ח), וחז"ל למדו מכאן: "לעולם יספר אדם בלשון נקיה"¹³. וכשהוצרך מחבר איוב להשתמש בו חלקו והפך את התואר "טמאה" לפועל, ובמקום לשאול "מדוע נחשבנו בעיניכם כבהמה טמאה" שואל בלדד השותי את חבריו (איוב יח, ג): "מדוע נחשבנו כבהמה נטמינו בעיניכם ונטמינו" הוא על דרך גלוי כמו "ונטמתם בם" (ויק' יא, מג)¹⁴.

ד

ולפעמים השתמשו בשם "עיר", שבהיותו ברגיל שם לבעל-חיים צעיר יש בו זכר של חיבה:
 1. ישע' ל, ו: ישאו על כתף עירים חיליהם ועל דבשת גמלים אוצרותם.
 2. ישע' ל, כד: והאלפים והעירים עובדי האדמה.
 3. בשופ' יד, כתב הסופר "רוכבים על שלשים עירים" (כמו שכתב להלן יב' יד: רוכבים על שבעים עירים), והשתמש בצורות הריבוי "עירים", ולא בצורת "ערים" וכתב "ושלשים עירים להם" – לזווג את המלים. "עירים" כרבים של "עיר" אין במקום אחר במקרא.

ה

ויש שראו גנאי גם בשם "בהמה". כדאי לציין, שבכמה מקומות מתרגמים השבעים "בהמה" ב- *tetrapodus* – ארבע רגלים, וכן מתרגמים תמיד יהודי פרס "בהמה" ב-"צ'האר פאה"¹⁵. ולפיכך אמרו לפעמים "בקר" ונתכוונו ל-"בהמה" בכלל:
 1. בסיכום קרבנות הנשיאים נאמר (במ' ז, פז-פח): כל הבקר לעולה שנים עשר פרים אילים שנים עשר כבשים בני שנה שנים עשר... וכל בקר זבח השלמים עשרים וארבעה פרים אילים ששים עתודים ששים כבשים בני שנה ששים. בשני הפסוקים בא "בקר" במקום "בהמה": בקר – כלל; פרים, אילים, (עתודים) וכבשים – פרטים. הכתוב נמנע מהשתמש ב-"בהמה" בעניין הקרבנות ככל האפשר, "שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא מפיו דבר מגונה"¹⁶. לפיכך לא תמצא

¹²א. ובשינויים קלים בביר סוף פרשה פב.

¹³ב. כנוסח כ"י מינכן ב'; כ"י מינכן: זה על גב זה; אה"ת: זה על זה. דפ"ר: זו בזו.

¹⁴פסחים ג סע"א, ועי' פ"ח ופירש"י שם.

¹⁵ועי' פירושהם של המפרשים החדשים, וביתור פירושו המעניין של פרוש' טור-סיני.

¹⁶ענין מאמרי "על התפסיר של יהודי פרס", ארץ ישראל כרך ד עמ' 218.

¹⁷פסח' ג סע"א.

בהקרבת קרבנות שם "בהמה" חוץ מבקרבו של נח, שנאמר "מכל בהמה הטהורה ומכל העוף הטהור ויעל עולות" (במזבח) (בר' ח, כ). אף כאן "בהמה טהורה" ולא "בהמה" סתם!

2. וכן בישיעה יא,ו (-סה, כה) משתמש הנביא ב"בקר" תחת "בהמה", ואומר: ואריה כבקר יאכלת בן. והרי התבן אינו מיוחד לבקר, אלא לגמלים (בר' כד, כה, לב) ולסוסים ולרכש (מ"א ה, ח).

3. ובאיוב מ, טו אומר ה': הנה בהמות אשר עשיתי עמך חציר כבקר יאכל. והחציר הן מאכל כל בהמה הוא, שנאמר "מצמיח חציר לבהמה" (תה' קמו, ח-ט), אלא שמחבר איוב לא רצה להשתמש באותו פסוק ב"בהמה", שלא תחליפהו ב"בהמות".

ו

הזל אמרו "חיה בכלל בהמה ובהמה בכלל חיה"¹⁷, וראיתם מן פתיחות שתי הפרשיות העוסקות בבעלי חיים טמאים וטהורים. בפרשת "שמיני" נאמר (ויק' יא, ב): זאת החיה אשר תאכלו מכל בהמה אשר על הארץ; ובפרשת "ראה" נאמר (דב' יד, ג): זאת הבהמה אשר תאכלו, ובפרטים באים בצד שור שה כשבים ושה עזים (-בהמות טהורות) גם "איל וצבי ויחמור" (-חיות טהורות). ואמנם עיון במקרא מראה, שבכמה מקומות נמנעו מלהזכיר את השם "חיה" מפני הכבוד או המירוהו ב"בהמה". היתה בו בשם "חיה" גנות כמו "חיואן" (حيوان) בערבית למשל:

1. בפרשת המבול נפרטו כל בעלי החיים: מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים (בר' ו, ז; ז, כג). לא נזכרה "חיה" עם "אדם"¹⁸.

2. מחבר ס' שמואל שם בפיגלית לדוד (ש"א יז, מד): ואתנה את בשרך לעוף השמים ולבהמת השדה - השתמש ב"בשר" ו"בהמה"; ואילו בפיגלית לדוד (פסוק מו): ונתתי פגר מחנה פלשתים היום הזה לעוף השמים ולחית הארץ. כאן משתמש ב"פגר" ו"חיה" וכן יחזקאל אומר על פרעה (כט, ה): לחית הארץ ולעוף השמים נתתיך לאכלה.

ומחבר ספר מלכים מגדיל יותר את הביוון באמרו על ירבעם (מ"א יד, יא), בעשא (טז, ד) ואחאב (כא, כד): המת לירבעם (לבעשא, לאחאב) בעיר יאכלו הכלבים והמת (לו) בשדה יאכלו עוף השמים.

3. צפניה אומר (א, ג): אָסַף אדם ובהמה אסף עוף השמים ודגי הים. לא הזכיר "חיה" עם אדם. אבל הושע אינו מזכיר "אדם", ולפיכך הוא אומר (ד, ג): ואמלל כל יושב בה בחית השדה ובעוף השמים וגם דגי הים יאספו.

4. בתוכחתו אומר משה כלפי ישראל (דב' כח, כו): והיתה נבלתך למאכל לכל עוף השמים ולבהמת הארץ. ועל פי פסוק זה בא לשון זה בירמיה בכמה מקומות¹⁹; אבל אסף בקינתו, שבה מבליט את גודל החורבן והביוון, לעורר כביכול את רחמי האל, אומר (תה' עט, ב): נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים בשר חסידך לחיתו ארץ.

17. חולין ע סע"ב - ע"א רע"א וש"ג.

18. פסוק כא, שבו נזכרים חיה ואדם יחד, אומר "דרשני", שהרי האדם העמד כאן בסוף השורה.

19. ז, לב; טז, ד; לד, כ; יט, ז; ועי' טו, ג.

5. וכן ישעיה אומר (יח, ו): יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ וקץ עליו העיט וכל בהמת הארץ עליו תחרף.
6. בשירת האזינו נאמר (לב, כד): ושן בהמות אשלח בם עם חמת זוחלי עפר. אמנם חז"ל פירשו בהמה ממש ולא חיה, שכן אמרו: שתהא בהמתו נושכתו ומעלה נמי ומת והולך בה. אמרו מעשה היה שרחלים נושכים (נ"א: נושכות) וממיתים²⁰. אבל לפענ"ד בחיות דיבר הכתוב.
7. ברם להבליט את החסד שעשתה רצפה בת איה עם בני שאול המוקעים מזכיר הכתוב - חיה - (ש"ב כא, י): ולא נתנה עוף השמים לנוח עליהם יומם ואת חית השדה לילה.
- וכן משתמש הנביא בשם "חיה", כשהוא בא להבליט את מידת הביטחון שישרור בארץ: וברתי להם ברית ביום ההוא עם חית השדה ועם עוף השמים ורמש האדמה (הושע ב, כ). כיוצא בו אומר אליפו לאיוב: כי עם אבני השדה בריתך וחית השדה השלמה לך (איוב ה, כט).

ז

- ובמקום שהוכרח הכתוב להביא אדם וחיה יחד, חילקם לשני פסוקים, - כי המפסיק לא היה אחריו חכם כמוהו כי הנה ראינו בכל המקרא לא הפסיק כי אם במקום ראוי²¹:
1. הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זורע זרע לכם יהיה לאכלה: ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רמש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה (בר' א, כט-ל).
2. צא מן התבה אתה ואשתך ובניך וגשי בניך אתך: כל החיה אשר אתך מכל בשר²² בעוף ובבהמה ובכל הרמש הרמש על הארץ הוצא²³ אתך וגו' (בר' ח, טז-יז).
3. ויצא נח ובניו ואשתו וגשי בניו אתו: כל החיה כל הרמש וכל העוף כל רמש על הארץ למשפחותיהם יצאו מן התבה (שם שם, יח-יט).
4. והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הנרים עמך: ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל (ויק' כה, ו-ז).
5. וגיל שגם בפסוק - לא יהיה בך עקר ועקרה ובבהמתך - (דב' ז, יד) שינה הכתוב את סדר המלים, ולא כתב 'לא יהיה עקר ועקרה בך ובבהמתך', כדי לא להסמיק בהמה לאדם.

ה

- ולבי אומר לי, שבכמה מקומות קוצר השם "חית הארץ" ל"ארץ" למשל:
1. וירדו בגת הים ובעוף השמים ובבהמה ובכל הארץ ובכל הרמש.. (בר' א, כו, והשוה פסוק כח ול').

20. ספרי האזינו פ"ס' שבא, הוצ' טינקלשטיין עמ' 369. המעשה מובא גם כרש"י לתורה.

21. ראב"ע, טוף ספר צחות.

22. מקביל ללשון "ומכל הוי מכל בשר", להלן ז, יט.

23. הוצא - כתיב, הוצא - קרי.

2. ואולם שאל נא בהמות ותורך ועוף השמים ויגד לך או שיח לארץ ותורך יספרו לך דגי הים (איוב יב, ח).
3. והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע (ישע' יא, ד), ונראה שלחיה התכוון הנביא, שהרי בסמוך אומר הוא: וגר זאב עם כבש וגו', בהשפעת אותה מכת סה'.

ח

סיכום. הקדמונים דיברו בלשון נקייה. הם נמנעו מלהזכיר ככל האפשר בעלי חיים, ששמותם היו לשם גנאי. הם נמנעו מלהזכיר שם "חמור" בפני גדול. החליטו "חמור" ב"בעיר", "עיר", "בהמה" ו"בקר". גם "בהמה טמאה" לא תמצא אלא בפרשיות החוקים בלבד. וכשהוכרח הכתוב להזכירה, אמר "אשר לא טהורה היא", וכשהוזקק המשורר לשם זה חילקו ושיגה את פניו עד לבלי הכירו. גם השם "חיה" הוחלף בכמה מקומות ב"בהמה" מפני הכבוד. ואולי יש מקומות שלא הזכירו את השם "חיה" הארץ והסתפקו בסומך בלבד – ארץ.

תוספת

להע' 2

והעירני ידיד נעורי ר' משה סופר ז"ל, ששמע תמיד מפי אביו הרב מנשה זצ"ל את הכינוי "נושא אדם" במקום "חמור", וכך שמע מפיהם של כמה תלמידי חכמים בבליים.

להע' 5

ומעניינים דברי רבותינו בעלי התוספות בבבא בתרא ח ע"א: "ככלב וכעורב כמו שפי' הקונטרס והיינו דכתיב 'נותן לבהמה לחמה לבני עורב וגו'' (תה' קמו ט) בהמה גימ' כלב". לדבריהם לא רצה הכתוב להזכיר "כלב" וכינה. וצ"ע.

לעמ' 194 (אחרי 6)

(7) את המשכן וכליו (חוץ מארון הברית, שנשאוהו בכתף) נשאו בעגלות אסורות לבקר (במ' ז ג ואילך); וגם הפלשתים משיבים את ארון ה' בעגלה האסורה ל"שתי פרות" (שמואל א' ו י').

וכן כשמוליכין תרומה מגורן לעיר וממדבר לשוב "שוכר פרה ומביאה" (חולין קלד ב מתוספתא תרומות ספ"י = ירושלמי דמאי פ"א ה"ב, כא ע"ד), אבל לתבואה רגילה של חולין השתמשו בחמור או בגמל (בבא מציעא פ"ו מ"ה).

לעמ' 194 (בסוף 2)

ברות רבה פ"ב יא אומר הדרשן: "בתחלה מתו סוסיהם ותמוריהם וגמליהם"; אבל רש"י כותב (א ה): "בתחלה לקו בממונם ומתו גמליהם ומקניהם". כינה (ועי' שפתי חכמים).

אחי יוסף ירדו לשבור בר ממצרים ולהביאו על חמוריהם. וכך נזכרים החמורים בסיפור (מב כו, כז; מג כד; מד יג; מה כג) ובדאגת האחים (מג יח). אבל בפי פרעה שם המספר "בעיר" (מה יז) ת' חמור.

להע' 9

ובשני מקומות (בר' לד כח, דב' כח לא) בא "צאן" תחת "שה".

לעמ' 195 (אחרי שו' 3)

ואפי' דבר המזכיר את החמור אין משמיעים בציבור. בפסחים ג סע"ב גרסינן: "יוחנן חקוקא נפק לקרייתא. כי אתא אמרו ליה (=יוחנן החקוקי יצא לכפרים, כשבא אמרו לו): חיטין נעשו יפות? אמר להם: שעורין נעשו יפות (רש"י: ומכלל דבריו משמע שהחטים לא נעשו יפות ולא היה רוצה להוציא דבר קללה [בכ"י: קלקלה] מפיו) אמרו ליה: צא ובשר לסוסים ולחמורים דכתיב 'השעורים והתבן לסוסים ולרכש (מלכים א' ה ח). מאי הוה ליה למימר (=מה היה לו לומר)? אשתקד נעשו (חיטין ליה בכ"י מ' ומ' ב' ועוד) יפות. אי נמי עדשים (רש"י: מאכל אדם) נעשו יפות".

"את" בשירת המקרא

[א]

מלת היתס -את-, המסמנת את המושא הישר הידוע, שכיחה במקרא. למשל:

- 1) בפרשת העקידה (בר' כ"ב) בת 19 פסוקים באה -את- כ"ז פעמים.¹
 - 2) בפרשת נישואי יצחק (בר' כ"ד) בת 67 פסוקים - כ"ה פעמים.²
 - 3) בפרשת מכירת יוסף (בר' ל"ז) בת 36 פסוקים - י"ז פעמים.³
 - 4) בפרשת מחלוקת קורח (במ' ט"ז) בת 35 פסוקים - י"ד פעמים.⁴
 - 5) בפרשת הולדת שמשון (שופ' י"ג) בת 25 פסוקים - רק חמש פעמים.
 - 6) בפרשת המלכת שאול (שמ"א ט') בת 27 פסוקים - ט"ו פעמים.⁵
 - 7) בפרשת משפט נבות (מל"א כ"א) בת 29 פסוקים - ט"ז פעמים.⁶
- אם נצרף את מספר הפסוקים שבפרשיות אלו, שלא נבחרו מתוך כוונה מיוחדת נמצא שעל כל שני פסוקים יש פ"א -את- (קייט פעמים ב-238 פסוקים) ועתה נעיין גם בפרקים אחדים מן חלק החוקים שבתורה:
- 1) בפרשת משפטים (שמ' כ"א, א - כ"ג, יט) בת 86 פסוקים - כ"ד פעמים⁷ בחלק שאינו חוק (כ"ג, כ - כ"ד, יח) יש ב-32 פסוקים כ"ד פעמים.⁸

1. בפסוק אחד - פ"א; ב"4 פסוקים - ב"פ בכל פסוק; ב"6 פסוק - ג"פ בכ"א.
2. ב"14 פסוק - פ"א בכל פסוק; ב"2 פסוק - ב"פ; בפסוק אחד - ג"פ; בפסוק אחד - ד"פ.
3. ב"7 פסוק - פ"א; ב"2 פסוק - ב"פ; ב"2 פסוק - ג"פ.
4. ב"6 פסוק - פ"א; בפסוק א' - ב"פ; ב"2 פסוק - ג"פ.
5. ב"9 פסוק - פ"א; ב"3 פסוק - ב"פ.
6. ב"10 פסוק - פ"א; ב"3 פסוק - ב"פ.
7. ב"7 פסוק - פ"א; ב"4 פסוק - ב"פ; ב"3 פסוק - ג"פ.
8. ב"10 פסוק - פ"א; ב"2 פסוק - ב"פ; ב"5 פסוק - ג"פ; בפסוק אחד - ד"פ.

- (2) בויקרא י"ט – י"ח פעמים ב-37 פסוקים.⁹
 - (3) בבמדבר י"ט – ט' פעמים ב-22 פסוקים.¹⁰
 - (4) בדברים י"ט – ח' פעמים ב-21 פסוקים.¹¹
- אם נסכם את מספרי הפסוקים בפרקי החוק הללו, שגם הם נבחרו שלא במתכוון, נמצא שכמעט על כל 3 פסוקים יש פ"א "את" (59 ב-166 פסוקים). גם בלשון חכמים מרובה השימוש ב"את". למשל במסכת בבא קמא, שבעשרת פרקיה כשמונים משניות, יש 102 פעמים "את", ועליהן יש להוסיף עוד ח' פעמים¹², שנשמטו בדפוסים וישנם בכ"י¹³ (מצד שני הוסיפו בדפוסים בג' מקומות "את", שאינן בכ"י¹⁴).
- וכן במסכת בבא מציעא, שבעשרת פרקיה כמאה משניות, 94 פעמים "את", ועליהן יש להוסיף עוד ד' פעמים¹⁵, שהמדפיסים השמיטו "את", וישנן בכ"י¹⁶.
- ויש לזכור, שבלשון חכמים באה גם "למד הפעול" במקום "את". למשל בפועל "האכיל" נמצא: מאכיל את (דמאי פ"ג מ"א, תרומות פ"ז מ"ג, פ"ז מ"ג, ב"ק פ"י מ"א), מאכילך את (דמאי פ"ב מ"א). מאכיל ל- (פאה פ"א מ"ז, פסחים פ"ב מ"א). ונמצא שימוש ב"את" וב"ל" – זו בצד זו במשנה אחת: "נתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם, לנכרי והרג בן ישראל, לנפלים והרג בן קיימא" (ב"ק פ"ד מ"ז, סנהדרין פ"ט מ"ב)¹⁷.

[ב]

ראינו שבהשוואה לחלק הסיפורי שבמקרא מועט השימוש ב"את" בחלק החוקים.

מה דעת חז"ל על "את" שבמקרא בכלל ועל "את" שבמצוות בפרט? "שמעון העמסוני ואמרי לה נחמיה העמסוני היה דורש כל אתים שבתורה. כיון שהגיע

9. ב"ב 14 פסוק – פ"א; ב"ב 2 פסוקים – ב"ס.
10. ב"ב 3 פסוק – פ"א; בפסוק א' – ב"ס; בפסוק א' ד"ס.
11. ב"ב 2 פסוק – פ"א; ב"ב 3 פסוק – ב"ס.
12. פ"ב מ"ג – ב"ס; פ"ג מ"ב; פ"ד מ"ה; פ"ה מ"ג; פ"ט מ"ח, מ"ב.
13. ע"י בח"ג שבתלמוד בבלי עם תרגום עברי ופירוש חדש, הוצאת דביר ומסדה.
14. פ"ג מ"ב; פ"י מ"ב – ב"ס.
15. פ"ב מ"ז – ב"ס; פ"ח מ"א ומ"ה.
16. ע"י ח"ב בהוצאה זע"ל.
17. על שימוש המקרא בלמיד זו ע"י להלן.

- ל'את ה' אלקיך תירא' (דב' ר', יג) ¹⁸ פירש¹⁹. אמרו לו תלמידיו: רבי, כל אתים שדרשת מה תהא עליהן? אמר להם: כשם שקבלתי שכר על הדרישה כך אני מקבל שכר על הפרשה. עד שבא ר'ע ודרש: 'את ה' אלקיך תירא' – לרבות תלמידי חכמים ²⁰ (פסחים כב ע"ב וש"ג).
- אלמלא הנחת התלמוד 'את לא דריש כדתניא וכו' היה נראה לפרש: 'פירש' מלדרוש 'את' זו, שהרי לא נאמר 'חזר בו', אלא 'פירש'.
- נחמיה העמסוני (ויותר ממנו – תלמידו ר' עקיבא) יצא מתוך הנחה, שבחוקים בכלל מיותרת מלת 'את'; וכשם שאמרה תורה 'איש אמו ואביו תיראו' (וי' י"ט, ג) ו'מכה אביו ואמו' (שמ' כ"א, טו) – בלא 'את'! – כך יכלה לומר 'כבוד אביך ואמך', ואם דקדקה ואמרה 'כבוד את אביך ואת אמך', באה לרמז כיבוד אב חורג ואם חורגת ²¹.
- ולא רק לדעת בעלי ההלכה מיותרת 'את' ויש לדרשה, אלא גם בעלי האגדה הם בדעה זו, ודורשים הם כל 'את': 'ותלד את קין', 'ותוסף ללדת את אחיז את הבל' (בר' ד', א–ב) – ג' אתים רבויים הם, מלמד שתאומה גולדה עם קין, ועם הבל נולדו שתיים, לכך נאמר ותוסף ²².
- ואס' במקום שה'את' הכרחית היא, שבלעדיה יש מקום לטעות-הבנה ולהגשמה – גם במקום כזה היו חכמים, שראו בה ייתור לשון ודרשו: 'ר' ישמעאל שאל את ר'ע, א"ל: בשביל ששימשת את נחום איש גם זו ²³ כ"ב שנה ²⁴, אכן ורקן מיעוטיך, אתך וגמך רבויך, הדין 'את' דכתיב הכא ²⁵ מה הוא? א"ל: אילו נאמר 'בראשית ברא אלקים שמים וארץ', היינו אומרים השמים והארץ אלוהות הן ²⁶. א"ל: ... אלא 'את השמים' – לרבות חמה ולבנה ומולות, 'ואת הארץ' – לרבות אילנות ודשאן וג'ע ²⁷. והשווה גם המו"מ שביניהם לפסוק 'קניתי איש את ה' (בר' ד', א – ב"ר פכ"ב ד).
18. רש"י: 'אמר מה ארבה לירא עמך'.
19. רש"י: 'סיוהא מורא רבך כמורא שמים'.
20. כתובות ק"ג ע"א.
21. רש"י על פי ב"ר פכ"ב ג, בניגוד ליבמות סב ע"א וסנהדרין לח ע"ב (פי' תוס' שם).
22. רש"י: 'סיוהא מורא רבך כמורא שמים'.
23. בלומר: ולמדת ממנו את הכללים הבאים.
24. = 'את' זה שכתוב כאן.
25. כלומר: היינו חושבים אותם לנושאי המשפט. ושמא יש ללמוד מכאן, שלר'ע היה ידוע על $\Theta\upsilon\rho\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ (=שמים) ו- $\Gamma\alpha\alpha$ (=ארץ) בין אלילי יוון. והשווה גם שימוש 'שמים' במקום שם ה' בלשון חכמים, שכבר נמצא בתרגום היווני של חשמיא (וראה מה שהעירותי על כך בתרביץ ש"ג ס"ד, עמ' 471).
26. ב"ר פ"א יט, תגינה יב ס"א.

[ג]

לאור שיטתם זו של חכמי ישראל, רבותינו התנאים והאמוראים, שהיו אמני הלשון העברית, והלשון הייתה חיה בפיהם, בדקתי את שימושם של נביאי ישראל ומשורריו ב"את", כי השירה בררנית היא וחסכונית. מרחיקה היא כל יתר, ולפעמים מסתפקת היא אף בחסר. לצורך זה עברתי על נביא בעל לשון מליצית (ישעיה) ועל נביא בעל סגנון קרוב לפרחה (ירמיה) ועל ספר תהילים ועל חמש מגילות. והנה התוצאות:

(1) בספר תהילים יש 2527 פסוקים, ורק 107 (108) פעמים באה "את" ביחס הפעול ב-93 פסוקים שב-47 (קרי: ארבעים ושבעה!) מזמורים²⁷. מלבד אלה נזכרת "את" עוד שבע פעמים בכותרות הפרחאיות²⁸, ו-11 פעמים בהוראת "עם"²⁹. בממוצע יש אפוא "את" אחת לכל 22 פסוקים!

(2) בספר ישעיה יש 1295 פסוקים, ולאחר שנחסיר 90 פסוקים של הפרקים הפרחאיים (ל"ו-ל"ט) יישארו 1205 פסוקים, ובהם יש רק 128 פעמים "את"³⁰. ב-95 פסוקים (מלבד ח' פעמים בהוראת "עם"³¹). בממוצע יש אפוא "את" אחת לכל 10 פסוקים.

בארבעת הפרקים הפרחאיים יש 43 פעמים "את"³² (ז' מהן בפסוק אחד - ל"ט, ב). במכתב לחזקיהו (ל"ח, י"ב) אין "את" אף פעם אחת! בנואת ישעיה על סנחריב (ל"ו, כב-לה) - ב"פ.

(3) ספר ירמיהו קרוב בלשנו לפרחה, ועל כן מרובה בו השימוש ב"את". בפרקי הנבואה שבו [א' - ל"א (חוץ מן כ"ה, יז-כו); מ"ד; מז-ג"א, נח] יש 1011 פסוקים, ובהם 339 פעמים "את"³³. היחס המספרי הוא כזה שמצאנו בחלק החוקים: כמעט על כל שלושה פסוקים פעם אחת "את".

(4) מעניין מאוד שימוש "את" בחמש מגילות: מגילת רות, שלשתה פרחאית, נזהגת כמענה השירה, וב-85 פסוקיה יש רק כ"ד פעמים "את". אך מגילת

27. חצי מספר זה (54) מתרכז בעשרה מזמורים: ע"ח וקמ"ח - 4 בכ"א; ל"ד, ע"ט, ק"ב, ק"ג, קל"ו וקמ"ה - 5 בכ"א; ק"ה - 7; ק"ז - 9. ובתמניא אמי על 176 פסוקי - רק ג' אחים.

28. י"ח, א; ל"ד, א; נ"ט, א; ס', ב - 3; קל"ב, א.

29. ט"ו, יא; כ"א, ז; ל"ה, א - 2; ט"ד, ד; ק"ה, ט, מב; קכ"ו, ה; ק"מ, יד; קמ"א, ד; קמ"ב, ב.

30. חצי מספר זה (63) מתרכז בחשעה פרקים: ו', ז' ומ"ט - 5 בכ"א; י"א וכ"ט - 6 בכ"א; ל"ו - 7; ח' וט' - 9 בכ"א; ט"ז - 11.

31. ח', ו; כ"ה, יח - 2; מ', יג; מ"א, ד; נ"ג, ט - 2; ס"ג, יא.

32. ל"ו - 13; ל"ז - 16; ל"ט - 8.

33. כדאי לציין, שבפרק מ"ח בן 47 פסוקים יש רק פ"א "את".

א ס ת ר , ש מספר פסוקיה כמעט כפול משל רות – 167 פסוקים – מספר "את" שבה גדול ארבע פעמים: 101 פעם. במגילת קהלת, שמספר פסוקיה 222 – ע"א פעמים "את" – כיחס שמצאנו בספר ירמיהו ובמגילת איכה בת 154 פסוקים באה "את" רק ארבע פעמים³⁴. ב ש י ר ה ש י ר י מ , שמספר פסוקיו 117, יש ח"י פעמים "את". אלא ש-4 מהן במטבע "את שאהבה נפשי", 4 במטבע "את האהבה", פ"א (ה', ח) ב"את דודי", פ"א (ו', יג) ב"את דודי". נשארו אפוא רק ח' פעמים: ירעי את גדיותיך (א', ח)³⁵, "הראיני את מראיך, השמיעיני את קולך" (ב', יד), "פשטתי את כתנתי, רחצתי את רגלי" (ה', ג), "נשאו את רידי" (ה', ז), "אם יחן איש את כל הן ביתו" (ח', ז), "נתן את הכרם לוטרים" (ה', יא).

[ד]

משוררי המקרא מרבים להשתמש בלמד הפעול במקום "את". בכמה ממזמורי התהילים, שאין בהם "את", באה למד:
 אשר אמרו ללשוננו גביר (יב, ו) – את לשוננו.
 כי אתה אלקים שמעת לגדרי (ס"א, ו) – את נדרי.
 ייכבדו לשמך (ס"ז, ט) – את שמך.
 האריכו למעניתם (קכ"ט, ג) – את מעניתם.
 בכל המזמורים הללו אין "את"!
 וכן: "ושא לכל חטאותי" (כ"ה, יח) – את כל חטאותי. השווה: "ועתה שא נא את חטאתי" (ש"א ט"ז, כה). במזמור זה יש "את" רק בפסוק האחרון, שבא אחרי הא"ב.
 "תשוב לני" (ס', ג) – תשוב אותנו. השווה "תשובתי את בית ישראל אל נהור" (יר' נ', יט). במזמור זה יש "את" רק בכתובת המזמור הפרחאית.
 וכן: "אתה ידעת לאולתי" (ס"ט, ו), "פתחת למוסרי" (קט"ז, טז), "לי קו רשעים לאבדני" (ק"ט, צה)³⁶, "שהכה גים רבים והרג מלכים עצומים, לסיחוק... ולעונ... ולכל מלכי כנען" (קל"ה, י"א), "ויהרג מלכים אדירים, לסיחוק..."

34. ב', א, ב; ד', יא; ה', א.

35. כאן מוכרח המשורר להשתמש ב"את", שכן "ירעה" הוא גם פועל עומד. השווה דרשת חז"ל על "לרעות את צאן אביהם" (בר' ל"ז, יב): "נקוד על 'את', שלא הלכו אלא לרעות את עצמן" (רש"י מב"ר).

36. פסוק יב: "ואכבדה שמך".

37. כאן היה זקק המשורר ללמד מפני האקרוסטיכון.

ולעונ... (קליו, יח-כ),³⁸ סומך ה' לכל הנופלים חוקף לכל הכפופים-
(קמיה, יד), יומשביע לכל חי- (קמיה, טז), הרופא לשבורי לב ומחבש
לעצבותם- (קמז, ו).
ובספרים אחרים: כמים לים מכסים- (יש' יא, ט)=כמים המכסים את הים.
המנדים ליום רע- (עמ' ו, ג)=המנדים את יום הרע - פירושו: מרחיקים
את יום הרע, כלומר: אומרים, שיום ה' רחוק.
ואכלה ואין מכבה לבית אל- (עמ' ה, ו) - פירושו: האש תאכל את בית
אל ואין מי שיכבה אותה.
חבור עצבים אפרים, הנח לר- (הו' ד, יז).
כי תבקש לעוני, ולחטאתי תדרש- (איוב י, ו).
לקולך השמיעני- (שהש ח, יג)³⁹ =השמיעני את קולך- (שהש ב, יד).
הודו לה' רגיל במקום הודו את ה'- (יר' לג, יא) והפעם אודה את ה'-
(בר' כ"ט, ל).
ולצורך תפילה קצרה בת המש הברות, הבניה בנין פלא, השתמש משה בלמיד:
א-ל גא רפא גא לה-. ירפא במרכו, משני צדיה גא, ופתיחתה בהברה
סגורה א-ל-, וחתימתה בהברה סגורה לה-.
ואין צורך להזכיר את המצווה ואהבת לרעך כמוך- (וי' י"ט, יח), שכפשוטו:
את רעך, וכן באהבת הגר: ואהבת לו כמוך- (שם, לד).
אבל גם בפרוזה שבמקרא נמצא ל- במקום את-: הרגו לאבנר- (שמי"ב
ג, ל)⁴⁰, שלח לשריו- (דה"ב יז, ז), כי בחר אתה לבן ישי- (שמי"א כ, ל),
ילחטאתם לא אוזכר עוד- (יר' ל"א, לג).
ולפעניד השתמשו בכמה מקומות באל, הנרדף לל-, בהוראת את-:
יודיע אל אמתך- (יש' ל"ח, יט) - את אמתך.
כי לא יבינו אל פעלות ה' ואל מעשה ידיו- (תה' כ"ח, ה).
ואולי גם אספדה אל חקי- (תה' ב, ז) - פירושו: את חקי
וכן ואל מכאוב חלליך- (תה' ס"ט, כז) - פירושו: ואת מכאוב?

³⁸ וכן באיוב ה', ב: כי לאויל יהרג כעש'.

³⁹ כך פיסקו חז"ל (עי' שהש"ר פ"ח טז), וכך תירגמה הוולגאטה: *fac me audire vocem tuam*.
בעלי הטעמים פיסקו: חברים מקשיבים לקולך, השמיעני. וכך תירגמו היווני והסורי (הארמי
משך מלת "לקולך" למעלה ולמטה: מקשיבים לקולך, לקולך השמיעני, ע"ש) וכך פירשו
מפרשינו.

⁴⁰ עי' רש"י שם ותשובת דונש, הוצאת מיליפוזסקי, 87.

וחסרתה של "את" מורגש בכמה פסוקים. למשל: "כי לא יטוש ה' עמו" (תה' צ"ד, יד), "ספרו בנים כבודך" (תה' צ"ו, ג), "אשר שמעתי... הגדתי לכם" (יש' כ"א, י).

[ה]

מעשה עמדה לפני השאלה: מתי משתמש הנביא והמשורר ב"את"? תחילה חשבתי, שהדבר תלוי במשקל. אבל עיון בכמה פסוקים מבטל הנחה זו. אח"כ עלה על לבי לומר, שיש פעלים הזקוקים "את" תמיד. לשם כך סידרתי את הפעלים של הפסוקים בספר תהילים, ונוכחתי, שאין שום פועל שיש לו קביעות. למשל הפעלים "ברך" ו"בקש" – פעמים הם באים ב"את", ופעמים – בלא "את". לאחר שעברתי כמה וכמה פעמים על הפסוקים, שיש בהם "את", עלה בידי למצוא כללים אחדים, ואציעם בזה לפני חברי:

א) כאשר בא במשפט עוד שם (נושא, מושא עקיף, פנייה וכד"ב) סמוך למושא הישר, לפניו או לאחריו, יבוא המושא הישר ב"את". למשל: "וישבר ה' את ארזי הלבנון" (תה' כ"ט, ה), "הללי נפשי את ה'" (תה' קמ"ו, א), "יען כי מאס העם הזה את מי השלח" (יש' ח', ו), "ביום חבוש ה' את שבר עמו" (יש' ל', כו), "חשף ה' את זרוע קדשו... וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלקינו" (יש' נ"ב, י), גם ילדה ציון את בניה" (יש' ס"ו, ח).

וכאלה רבים: תהילים ל"א, כד; ל"ד, י; צ"ח, ג; קט"ו, א; קי"ז, א; קי"ט, ט; קכ"ז, א, ד; קל"ז, ז; קמ"ז, יב. ישעיה' י', יב, טו; י"א, טו; י"ד, א; י"ט, כב; כ"ז, כא; ל', ל. "את" הבאה בפסוקים אלו מונעת החלפת המושא לנושא או לפנייה וכיוצא. ויש ש"את" נעשתה לחלק מן המטבע, למשל "ברכי נפשי את ה'" – חמש פעמים בשני מזמורים סמוכים (ק"ג וק"ד). ופעמים באה "את" זו גם למנוע סמיכות שם ה' למלת גנאי. למשל: "אם רחץ ה' את צואת בעות ציון ואת דמי וגו'" (יש' ד', ד).

ב) כשהנושא במשפט הוא סתמי, כלומר בא פועל בגוף ג' מבלי נושא, יבוא המושא הישר ב"את", שלא יחשבוהו לנושא המשפט. למשל:

"כי זכר את דבר קדשו" (תה' ק"ה, מב), "יברך את בית ישראל, יברך את בית אהרן" (תה' קט"ו, יב), "אפרים לא יקנא את יהודה, ויהודה לא יצר את

41. עי' לעיל דברי ר"ע על "בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ". במקום שאין חשש לטעות ובלא יידוע אין "את". למשל "אבנים שחק מים" (איוב י"ד, יט), "וחשש לתבה ירמיה" (יש' ה', כ"ד).

42. עי' להלן הע' 45.

אפרים- (יש' יא, יג), וזהביאו את כל אחיכם מכל הגוים... כאשר יביאו בני ישראל את המנחה בכלי טהור- (יש' ס"ו, כ).
כיו"ב בתהילים ק"ה, כד; ק"ו, לד, לו. ישעיה י"א, יד; י"ט, יג, יד; כ"ז, א;
כ"ט, כב; ל', כג (אשר תזרע את האדמה, בלא א"ת - האדמה תיחשב
לנשא!)

ג) כשבאים במשפט שני שמות, שלאחד מהם צורפה יחסה אחרת, יבוא המושא
הישר ב"א"ת. למשל: יעבדו את ה' ביראה- (תה' ב', יא), וימירו את כבודם
בתבנית שור וגו' (תה' ק"ו, כ), יוסכרתי את מצרים ביד אדונים קשה- (יש'
י"ט, ד), איה השם בקרבו את רוח קדשו- (יש' ס"ג, יא). כיו"ב בתהילים
כ"ט, יא; ל"ד, ב; נ"א, כ; ע"ט, א; ק', ב; ק"ה, כט; קל"ו, ד, ט; קל"ח, ב;
קמ"ה, טו; קמ"ח, א, ז. ובישעיה י"ג, יז; מ"א, כב; מ"ז, יד.

ד) כשיש בפסוק שורה של משפטים, והפועל הבא במשפט הראשון שייך גם
למשפטים האחרים (מושך עצמו ואחר עמו, בלשון הראב"ע) - תבוא
א"ת בשאר (או: גם בשאר) המשפטים (כמובן אם הפועל זקק מושא ישר).
למשל: וייראו גוים את שם ה', וכל מלכי הארץ את כבודך- (תה' ק"ב, טז).
כי חלצת נפשי ממות, את עיני מן דמעה, את רגלי מדחי- (תה' קט"ו, ח). איש
בשר זרעו יאכלו, מנשה את אפרים, ואפרים את מנשה- (יש' ס', יט-כ). וכן
בתהילים ק"ה, מג; קל"ו, ח-ט; ישעיה מ"א, ז; נ"ט, יט.

ה) כשיש לפועל שני מושאים ישרים - פועל יוצא לשלישי - תבוא א"ת.
למשל: ולמדני את חקיך- (תה' קי"ט, קלה), אודיעה נא אתכם את אשר אני
עשה לכרמי- (יש' ה', ה), וזהאכלתי את מוניך את בשרם- (יש' מ"ט, כו).
הראינו את מראיך, השמיעני את קולך- (שה"ש ב', יד).

ו) כשמתחיל המשפט במושא ישר והוא ידוע - זקק א"ת. למשל:
זאת יראי ה' יכבד- (תה' ט"ו, ד), זאת פעל ה' לא יביטו- (יש' ה', יב), וכאלה
רבים: תהילים כ"ז, ח; ל"ד, יט; ס"ט, לד; ע"ח, ג; ע"ט, ז; ק"ב, טו; קי"ט,
ח⁴²; קמ"ה, יט. כ. ישעיה ד', ד; ר', ה, ח; ח', יב, יג; ט', ג, י, יב, טז; י"ב;
י"ח, ה; כ"א, ד; כ"ח, ט - 2; כ"ט, י; ל"א, א, ב; ל"ג, יט; מ"ט, כה - 2; נ"ג,
ח; נ"ז, יא, יג; ס"ו, ב.

ואם המשפט שבדלת שלפניו זקק מושא ישר, תבוא גם בו א"ת. למשל:
שומר ה' את כל אהביו, ואת כל הרשעים ישמיד- (תה' קמ"ה, כ).

42. כאן דרושה א"ת גם בשביל האקרוסטיכון.

כי מאסו את תורת ה' צבאות, ואת אמרת קדוש ישראל נאצו (יש' ה', כד).
 יגלח ה'... את הראש ושער הרגלים וגם את הזקן תספה (יש' ז', כ).
 יזהקדישו את קדוש יעקב, ואת אלקי ישראל יעריצו (יש' כ"ט, כג).
 ז) כשיש במשפט מושא ישר ועמו תמורה (אפחיציה) – תבוא את- בשניהם,
 בשם ובתמורתו. למשל:
 ייבחר לע את נחלתנו, את גאן יעקב- (תה' מ"ז, ה).
 ייבחר את שבט יהודה, את הר ציון- (תה' ע"ח, סח).
 ירוצה ה' את יראיו, את המיחלים לחסדו- (תה' קמ"ז, יא).
 ימעלה עליהם את מי הגהר... את מלך אשור ואת כל כבודו (יש' ח', ז).
 ירעצם את עיניכם, את הנביאים, ואת ראשיכם החזים כסה- (יש' כ"ט, י).
 יאשר שתית מיד ה' את כוס חמתו, את קבעת כוס התרעלה- (יש' ג"א, יז).
 ינהג לקחתי מידך את כוס התרעלה, את קבעת כוס חמתי- (יש' ג"א, כב).
 ואם המושא אינו בידוע – תבוא את- בתמורה בלבד:
 ינמליך מלך בתוכה, את בן טבאל- (יש' ז', ו).
 יואעידה לי עדים נאמנים, את אוריה הכהן ואת זכריהו- (יש' ה', ב).
 ח) במשפט כולל, שיש בו מושאים ישרים אחדים – תבוא את- בכולם. למשל:
 יויבחו את בניהם ואת בנותיהם- (תה' ק"ו, לז)⁴³.
 יביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו- (יש' ב', כ).
 יישא את חיל דמשק ואת שלל שומרון- (יש' ח', ד).
 יכן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש- (יש' כ', ד).
 יזממאתם את צפוי פסילי כספך ואת אפדת מסכת זהבך- (יש' ל', כב).
 ט) להבחין בין צורת הווה (כלומר; בינוני שכוחו כוח פועל) ובין צורת בינוני,
 שכוחו כוח תואר – זוקק הראשון את-: ירא את ה' וירא-ה'. כך אמרו: יהיש
 משכיל דורש את אלקים- (תה' י"ד, ב; ג"ג, ג).
 יאשרי איש ירא את ה'- (תה' קי"ב, א), ואתה נותן להם את אכלם בעתו- (תה'
 קמ"ה, טו), יפותח את ידך- (שם טז), ישומר ה' את כל אהביו- (שם כ), יה' שמר
 את גרים- (תה' קמ"ז, ט), ירוצה ה' את יראיו- (תה' קמ"ז, יא), יושוליו מלאים
 את ההיכל- (יש' ר', א), יזהיו עיניך ראות את מוריך- (יש' ל', כ), יהמזכירים
 את ה'-, (יש' ס"ב, ו), יהשכחים את הר קדשי- (יש' ס"ה, יא).
 כללים ארעיים אלו פותרים לנו רק חלק מן הבעיה, ועדיין היא עומדת

43. כאן באה את- גם לפי סעיף ב'.

ודורשת את פתרונה. ודבר זה נוכל לעשות רק לאחר בדיקה מדוקדקת בכל שירת המקרא.

אני רואה לתת כאן את הפסוקים, שבהם יש "אח" בתהילים ובישעיה, ואותם הפסוקים, שאינם נכללים באחד הכללים שקבענו, אסמנם בעגל (6), ויהפכו בהם חברי, וימשיכו בניסיוני למצוא עוד כללים, שעל-פיהם נתגו הנביאים והמשוררים להשתמש ב"אח", ומיני ומינייהו תסתיים שמעתתא.

(א) תהילים

10. גנתקה את מוסרותימו (ב', ג).
2. עבדו את ה' ביראה (ב', יא).
30. כי הכית את כל איבי לחי (ג', ח).
40. עד אנה תסתיר את פניך ממני (יג, ב).
5. היש משכיל דרש את אלקים (יד, ב; יג, ג).
6. ואת יראי ה' יכבד (טו, ד).
70. אברך את ה' אשר יעצני (טז, ו).
80. ואסכבה את מזבחך ה' (כז, ו).
90. בקרב עלי מרעים לאכל את בשרי (כז, ב).
10. את פניך ה' אבקש (כז, ח).
- 12/110. הושיעה את עמך וברך את נחלתך (כח, ט).
13. וישבר ה' את ארזי הלבנון (כט, ה).
14. ה' יברך את עמו בשלום (כט, יא).
150. אשר ראית את עניי (ל-א, ח).
16. אהבו את ה' כל חסידיו (ל-א, כד).
170. ראה את כל בני האדם (ליג, יג).
18. אברכה את ה' בכל עת (ל-ד, ב).
190. דרשתי את ה' ועניי (ל-ד, ה).
20. יראו את ה' קדשיו (ל-ד, י).
21. ואת דכאי רוח יושיע (ל-ד, יט).
220. ולא יעזב את חסידיו (ל-ז, כח).
- 24/23. יבחר לנו את נחלתנו, את גאון יעקב (מז, ה).

25. היטיבה ברצונך את ציון (ג-א, כ).
26. ואת אסיריו לא בזה (ס-ט, לד).
- 27^ו. אשר צוה את אבותינו (ע-ח, ה).
28. ואת אויביהם כסה הים (ע-ה, ג).
- 29^ו. וינסו וימרו את אלקים עליהן (ע-ח, ו).
- 31/30. ויבחר את שבט יהודה, את הר ציון אשר אהב (ע-ח, סח).
- 33/32. טמאו את היכל קדשך, שמו את ירושלם לעיים (ע-ט, א).
- 34^ו. נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים (ע-ט, ב).
- 36/35. כי אכל את יעקב, ואת נהו השמו (ע-ט, ז).
- 37^ו. עוררה את גבורתך (פ', ג).
- 38^ו. נירשה לנו את נאות אלקים (פ-ג, יג).
- 39^ו. וכסיל לא יבק את זאת (צ-ב, ז).
40. ראו כל אפסי ארץ את ישועת אלקינו (צ-ח, ג).
41. עבדו את ה' בשמחה (ק', ב).
- 43/42. כי רצו עבדיך את אבניה, ואת עפרה יחנו (ק-ב, טו).
- 45/44. וייראו גוים את שם ה', וכל מלכי הארץ את כבודך (ק-ב, טז).
- 46^ו. ולא בזה את תפלתם (ק-ב, יח).
- 48/47. ברכי נפשי את ה', וכל קרבי את שם קדשו (ק-ג, א).
49. ברכי נפשי את ה' (ק-ג, ב).
- 50^ו. הרחיק ממנו את פשעינו (ק-ג, יב).
- 53/52/51. ברכי נפשי את ה' (ק-ג, כב; ק-ד, א, לה).
- 54^ו. לך אתן את ארץ כנען (ק-ה, יא) ⁴⁴.
55. ויפר את עמו מאד (ק-ה, כד).
- 56^ו. ולא מרו את דברו (ק-ה, כח).
- 58/57. הפך את מימיהם לדם, וימת את דנתם (ק-ה, כט).
59. כי זכר את דבר קדשו (ק-ה, מב).
60. ויוצא עמו בששון, ברנה את בחיריו (ק-ה, מג).
- 61^ו. לא זכרו את רב חסדיך (ק-ז, ז).
62. וימירו את כבודם בתבנית שור . . . (ק-ז, כ).
- 63^ו. כי המרו את רוחו (ק-ז, לג).
44. בדה"א ט"ו, יח – בלא "את".

64. לא השמידו את העמים (ק-ו, לד).
65. ויעבדו את עצביהם (ק-ו, לו).
- 67/66. ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים (ק-ו, לו).
- 68^ו. ויתעב את נחלתו (ק-ו, מ).
- 69^ו. בשמעו את רנתם (ק-ו, מד).
70. אשרי איש ירא את ה' (ק-ב, א).
- 71^ו. הללו את שם ה' (ק-ג, א).
- 73/72. יברך את בית ישראל, יברך את בית אהרן (קט-ו, יב) 45.
74. אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני (קט-ו, א).
- 76/75. כי חלצת נפשי ממוות, את עיני מן דמעה, את רגלי מדחי (קט-ו, ח).
77. הללו את ה' כל גוים (ק-ז, א).
78. את חקיך אשמר (ק-ט, ח).
79. במה יזכה נער את ארחו (ק-ט, ט).
80. ולמדני את חקיך (ק-ט, קלה).
- 81^ו. אליך נשאתי את עיני (קכ-ג, א).
82. בשוב ה' את שיבת ציון (קכ-ז, א).
83. שובה ה' את שביתנו (קכ-ז, ד).
- 84^ו. הללו את שם ה' (קל-ה, א).
85. את השמש לממשלת ביום (קל-ו, ח).
86. את הירח וכוכבים לממשלות בלילה (קל-ו, ט).
- 87^ו. בזכרנו את ציון (קל-ז, א).
- 88^ו. איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר (קל-ז, ד).
89. זכר ה' לבני אדום את יום ירושלם (קל-ז, ז).
- 90^ו. אשרי שישלם לך את גמולך (קל-ז, ח).
91. אשרי שיאחו ונסף את עלליך אל הסלע (קל-ז, ט).
92. ואודה את שמך על חסדך ועל אמתך (קל-ח, ב).
- 93^ו. להודות את שמך (קמ-ב, ח).
94. ואתה נותן להם את אכלם בעתו (קמ-ה, טו).
95. סותח את ירך (קמ-ה, טז).
96. ואת שועתם ישמע וישיעם (קמ-ה, יט).
45. אבל ייברך יראי ה' – בלא "את", משום שאין מקום לטעות.

- 98/97. שומר ה' את כל אהביו, ואת כל הרשעים ישמיד (קמ"ה, כ).
 99. הללי נפשי את ה' (קמ"ו, א).
 100. ה' שמר את גרים (קמ"ו, ט).
 102/101. רוצה ה' את יראיו, את המיחלים לחסדו (קמ"ו, יא).
 103. שבחי ירושלם את ה' (קמ"ז, יב).
 104. הללו את ה' מן השמים (קמ"ה, א).
 106/105. יהללו את שם ה' (קמ"ח, ה, יג).
 107. הללו את ה' מן הארץ (קמ"ח, ז).

(ב) ישעיה

- 2/1. עזבו את ה', נאצו את קדוש ישראל (א', ד).
 4/3. ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כססו ואת אלילי זהבו (ב', כ).
 6/5. אם רחץ ה' את צאת בגות ציון, ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה (ד', ד).
 7. ועתה אודיעה נא אתכם את אשר אני עשה לכרמי (ה', ה).
 8. ואת פעל ה' לא יביטו (ה', יב).
 10/9. כי מאסו את תורת ה' צבאות, ואת אמרת קדוש ישראל נאצו (ה', כד).
 12/11. ואראה את ה' יושב... ושוליו מלאים את ההיכל (ר', א).
 13. כי את המלך ה' צבאות ראו עיני (ר', ה).
 15/14. ואשמע את קול ה' אומר: את מי אשלח (ר', ח).
 16. וגמליך מלך בתוכה, את בן טבאל (ז', ו).
 17. ויאמר אחז לא אשאל ולא אנסה את ה' (ו', יב).
 18. כי תלאו גם את אלקי (ו', יג).
 20/19. יגלח ה'... את הראש... וגם את הזקן תספה (ו', כ).
 22/21. ואעידה לי עדים נאמנים, את אוריה הכהן ואת זכריהו (ח', ב).
 24/23. ישא את חיל דמשק ואת שלל שמרון (ח', ד).
 25. יען כי מאס העם הזה את מי השלח (ח', ו).
 28/27/26. הנה ה' מעלה עליהם את מי הנהר... את מלך אשור ואת כל כבוד (ח', ז).
 29. ואת מוראו לא תיראו (ח', יב).
 30. את ה' צבאות אתו תקדישו (ה', יג).

- 32/31. כי את על סבלו ואת מטה שכמו... החלת (ט', ג).
- 34/33. וישנב ה' את צרי רצין עליו, ואת איביו יסכסך (ט', י).
35. ואת ה' צבאות לא דרשו (ט', יב).
- 37/36. ואת יתמיו ואת אלמנתיו לא ירחם (ט', טז).
- 39/38. איש בשר זרעו יאכלו, מנשה את אפרים, ואפרים את מנשה (ט', יט-כ).
40. ואת יתומים יבזו (י', ב).
41. והיה כי יבצע ה' את כל מעשהו (י', יב).
42. כהניף שבט את מרימיו (י', טו).
43. כי מלאה הארץ דעה את ה' (י-א, ט).
44. לקנות את שאר עמו (י-א, יא).
- 46/45. אפרים לא יקנא את יהודה, ויהודה לא יצר את אפרים (י-א, יג).
47. יחדו יבזו את בני קדם (י-א, יד).
48. והחרים ה' את לשון ים מצרים (י-א, טו).
49. הגני מעיר עליהם את מדי (י-ג, יז).
50. כי ירחם ה' את יעקב (י-ד, א).
51. ואת הנטישות הסיר התז (י-ח, ה).
52. וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה (י-ט, ד).
53. התעו את מצרים (י-ט, יג).
54. והתעו את מצרים (י-ט, יד).
55. ונף ה' את מצרים (י-ט, כב).
- 57/56. כן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש (כ', ד).
58. את נשף חשקי שם לי לחרדה (כ-א, ד).
59. כי ה' דבר את הדבר הזה (כ-ד, ג).
60. וגלתה הארץ את דמיה (כ-ו, כא).
61. והרג את התנץ אשר בים (כ-ז, א).
- 63/62. את מי יורה דעה, ואת מי יבין שמועה (כ-ח, ט).
- 66/65/64. ויעצם את עיניכם, את הנביאים, ואת ראשיכם החזים כסה (כ-ט, כ).
67. אשר פדה את אברהם (כ-ט, כב).
- 69/68. והקדישו את קדוש יעקב, ואת אלקי ישראל יעריצו (כ-ט, כג).
70. השביתו מסגיו את קדוש ישראל (ל', יא).
71. והיז עיניך לאות את מוריך (ל', כ).

- 73/72. ושמאתם את צפוי פסילי כספך, ואת אפדת מסכת זהבך (ל', כב).
 74. אשר תורע את האדמה (ל', כג).
 75. ביום חבש ה' את שבר עמו (ל', כו).
 76. והשמיע ה' את הוד קולו (ל', ל).
 77. זאת ה' לא דרשו (ל-א, א).
 78. ואת דבריו לא הסיר (ל-א, ב).
 79. את עם גועז לא תראה (ל-ג, יט).
 80^ו. מי תכן את רוח ה' (מ', יג).
 81. איש את רעהו יעזרו (מ-א, ו).
 83/82. ויחזק חרש את צרף, מחליק פטיש את הולם פעם (מ-א, ז).
 84. ויגידו לנו את אשר תקרינה (מ-א, כב).
 85. לא יצילו את נפשם מיד להבה (מ-ז, יד).
 86^ו. להקים את שבטי יעקב (מ-ט, ו).
 88/87. ואת יריבך אנכי אריב, ואת בניך אנכי אושיע (מ-ט, כה).
 90/89. והאכלתי את מוניך את בשרם (מ-ט, כו).
 91^ו. לעות את יעף דבר (נ', ד).
 93/92. אשר שתית מיד ה' את כוס חמתו, את קבעת כוס התרעלה שתית מצית (נ-א, יז).
 95/94. הנה לקחתי מידך את כוס התרעלה, את קבעת כוס חמתי (נ-א, כב).
 97/96. חשף ה' את זרוע קדשו... וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלקינו (נ-ב, י).
 98^ו. וה' הפניע בו את עין כלנו (נ-ג, ו).
 99. ואת דורו מי ישוחח (נ-ג, ח).
 100^ו. כי אם הרוה את הארץ (נ-ה, י).
 101^ו. כי אם עשה את אשר חפצתי (נ-ה, יא).
 102^ו. אשר ישמרו את שבתותי (נ-ו, ד).
 103^ו. ולאהבה את שם ה' (נ-ו, ו).
 104. ואת מי דאגת ותיראי (נ-ז, יא).
 105^ו. אני אגיד צדקתך ואת מעשיך (נ-ז, יב).
 106. ואת כלם ישא רוח (נ-ז, יג).
 108/107. וייראו ממערב את שם ה', וממזרח שמש את כבודו (נ-ט, יט).

109. המזכירים את ה' אל דמי לכם (ס-ב, ו).
110. ועד ישים את ירושלם תהלה בארץ (ס-ב, ז).
111. אם אתן את דגך עוד מאכל לאיביך (ס-ב, ח).
112. והללו את ה' (ס-ב, ט).
113. ועצבו את רוח קדשו (ס-ג, י).
114. איה השם בקרבו את רוח קדשו (ס-ג, יא) ⁴⁶.
115. מנעת את שש ועשה צדק (ס-ד, ד).
116. השכחים את הר קדשי (ס-ה, יא).
117. וקן אשר לא ימלא את ימיו (ס-ה, כ).
118. ואת כל אלה ידי עשתה (ס-ו, ב).
119. גם ילדה ציון את בניה (ס-ו, ח).
120. חעם את איביו (ס-ו, יד).
121. כי באש ה' נשפט, ובחרבו את כל בשר (ס-ו, טז).
- 122/123. לקבץ את כל הגוים והלשונות, ובאו וראו את כבודי (ס-ו, יח).
- 124/125/126. אשר לא שמעו את שמעי, ולא ראו את כבודי, והגידו את כבודי בגוים (ס-ו, יט).
- 127/128. והביאו את כל אחיכם מכל הגוים... כאשר יביאו בני ישראל את המנחה בכלי טהור (ס-ו, כ).

לכמה מן 60 הפסוקים, שסימנתי בעיגולים (o), משום שלא גשתלבו בכללים שהסקתי, יכולני לקבוע להם כללים אחרים (למשל: אם נושא המשפט או מושאו הוא ה' – יבוא המושא ב"את". וכן אם המושא במשפט זיקה "אשר" או קשור לו, או בא עם "כל" יבוא ב"את"). אך לא רציתי להידחק ולכבול את הפסוקים הללו בכללים דחוקים. ולבסוף אעיר, שאין להוציא את המשקל מכלל דיון. בוודאי יש "את" שבא לצורך משקל, אבל דבר זה דורש דיון רחב ומיוחד.

46. "את" ב"אית המעלם מים את רעה צאנו" אי גר יחם הפעול, אלא סי' "עם" כמו שמירש דר"ק (ואחריו מצודת דוד, ועי' גם ר"א מבלגנצין), וכן תרגמה הוולגאטה: *cum pastoribus gregis sui*, היווני והסורי תרגמו באקזאסיבוס. ונראה שגם ת"י מירשו "עם" (עי' שם, ועי' רש"י).

סיכום

בבדיקת כמה פרקים, שנבחרו לא במתכוון, ראינו שבחלקים הסיפוריים שבתורה ובנביאים ראשונים באה "את" פעם אחת לכל שני פסוקים בממוצע; בחלקי החוק שבתורה – "את" אחת לכל שלושה פסוקים. במשנה באה "את" לכל משנה בממוצע. אך נזכור שבלשון חכמים באה במקום "את" ועל ידה גם למד הפעול.

חזל ראו ב"את" ייתור לשון ודרשו, הן בהלכה והן באגדה, אפילו במקום שהעדרה של "את" גרם לטעות בהבנת התוכן וסילופו.

משוררי ישראל ונביאי ממעטים להשתמש ב"את": פעם אחת לכל עשרה פסוקים בממוצע (בישעיה), או לכל 22 פסוקים (בתהילים) או לכל שלושים ותשעה פסוקים (באיכה). גם הם משתמשים בלמד הפעול.

עין בפסוקים מתהילים וישעיה, שיש בהם "את", סייע בידינו לקבוע כמה כללים לשימושם של הנביאים והמשוררים ב"את". ברם כל הכללים הללו יתאשרו רק לאחר בדיקת בעיה זו בכל המקרא. בדיקה כללית זו תעלה בודאי כללים נוספים בשימוש "את" בשירה ובנבואה.

תסיים בשימוש "את" בתפילת שמונה-עשרה, שגם היא שייכת לסוג השירה. בתפילה זו באה "את" רק 6 או 8 פעמים: בברכת השנים בנוסח האשכנזים – ב"פ (בנוסח הספרדים לחורף – ג"פ, לקיץ – אין כלל), בפתחת "את צמח", בברכת שומע תפלה פ"א, בעבודה בנוסח האשכנזים פ"א: והשב את העבודה (בנוסח הספרדים: והשב העבודה). בברכת "שים שלום" – ב"פ: בגוף הברכה (זלברך את כל עמך ישראל-) ובחתימתה (המברך את עמו ישראל בשלום-). וכדאי לציין, שזוהי החתימה היחידה שבאה בה "את", ומטבע זה בודאי ע"פ חתימת מזמור כ"ט בתהילים הוא.

הכלל העולה מדברינו למעשה הוא: בלשון החדשה נשתמש ב"את" בכל מקום שדרוש, ואל נשמיטנה. רק מי שרוח שירה נחה עליו, ודבריו פזים הם בצורתם או בתוכנם, רשאי הוא למעט בשימוש ב"את".

תרגום יונתן ותפסיר ערבי של שירת דבורה

כמה פסוקים בעברית ובתפסיר (פסוק פסוק ותפסירו). ואחריהם — באורו של רס"ג. אך בכל הקטעים שבדקתי באספי הגניזה לא מצאתי צד עתה שירי קובץ הפטרות המביא את העברית והארמית והערבית.

קבצים אלו נכתבו לא לשמוש פרטי בלבד, אלא בעיקר לקריאה בצבור ולתרגום בצבור. מנהג זה רווח עד היום גם בכמה ערי פרס: בשעה שהתפסיר קורא את ההפסרה באזני העומדים על יד התיבה, מתכנס שאר הצבור כמות כמות, ובכל כחה יושב בקי בתפסיר הקורא באזני שומעיו את התפסיר. כשגומר התפסיר את קריאתו מפתח הוא עד שיגמרו גם המתרגמים את קריאת תרגומם ואז מברך הוא את הברכות האחרונות. ויש הפטרות שמתרגמים אותן באזני כל הקהל כאחד. ויש למשל בשמיני של פסח לאחר הברכות האחרונות עומד חכם הכנסת ומתרגם לפרסית את תרגום יונתן להפסרת "עוד היום בנוב" (שמסולבות בו מאגדות חז"ל על מפלת סנחריב ועל ימות המשיח) וכו'. אך עלי לציין שתפסיר זה נעשה בעל-פה. מציאתם של קבצי הפטרות עם תפסיר ערבי מביאתנו לידי הנחה שמנהג זה היה רווח גם בארצות דוברות ערבית.

במאמרי האחרון בתרביץ¹ דברתי על קובץ הפטרות אחד קדום. כתוב על קלף. הנמצא במוזיאון הבריטי. עם תרגום ארמי לכל ההפטרות ותפסיר ערבי לס"ז מה'ן. כל ההפטרות. שיש להן אף תפסיר ערבי. הן מספר ישעיהו חוץ מהפסרה אחת. היא שירת דבורה לפרשת בשלח. תפסירים אלו לקוחים מתרגום ר' סעדיה גאון לישעיהו (וההבדלים) הם קטנים מאד כרגיל בין שני כתבי-ידים. לפי זה נראה שגם תרגום שירת דבורה משל רס"ג הוא. במחקרי זה אדון בשאלה זו ואביא ראיות נוספות.

קובץ זה אינו יחיד. קבצים של הפטרות מצויים, ומכמה סוגים הם: מקור עברי בלבד². מקור עברי ותרגום ארמי³. תרגום ארמי בלבד⁴. והחשוב לעניננו הוא סוג ד': הפטרות עם תפסיר ערבי. ב"לקוטים", שספח דירינבורג ל"תפסיר ספר ישעיהו" לרס"ג שהוציא, נמצאים שני קטעים, שהם מדפים ראשונים של קובץ הפטרות מסוג זה. קטע י' (עמ' 121-123) הוא דף ראשון ("בראשית בישעיה") מן "תפסיר אלאמאטיר"⁵. ולפניו (קטע ט', 119-121) מובא קטע אחרון מהפסרת "לך לך"⁶. דרכו של קובץ זה להביא תחלה

(1) "על מדר ההפטרות בשני כתבי יד", שנה כג מסר ב' עמ' 120-124.

(2) וסימניו Heb. Or. 11.110.

(3) רשימתן נמצא בטאמרי דג"ל הע' 27.

(4) לרובם הנצחיים בטאמרי את כל פסוקיהן הראשונים של ההפטרות וחלופי גרסותיהם.

(5) שם 122-123.

(6) שירונים מקבצים כאלה נשתמרו באוסף טיילור-שכטר.

(7) למשל הקטע B 81, באותו אוסף (ושניהם, המקור והתרגום, —

בניקוד עליון).

(8) ובראש כל פסוק תיבת אחת של ימקרא העברי. למשל B 18, וכן

הסדר בלקוטים שספח דירינבורג ל"תפסיר ספר ישעיהו" לרס"ג; בקטעים

א—ח מובאות תבות ראשונות של המזמור לפני כל פסוק של התפסיר.

(9) "ומה נראה ברור שהדפים הנמצאים בהגניזה היו לקוחים מכרך

אחד שהיו בו ההפטרות עם באור ר' סעדיה גאון" (דירינבורג שם עמ' 121

הע' 2).

(10) בסוף קטע ט' (שם הע' 1) מעיר דירינ' שסופר מאוחר הוסיף

בסוף העמוד "וירא אליו במלכים / ואשה אחת מנשי בני הנביאים צעקה

אל אלישע עבדך אישי / עד לעבדים".

(11) אם יעורני בוראי אכתוב בלינ על נושא זה במקום אחר. לנושאנו

אמתק בהערה זו.

11a בכתב-יד ששון 282 44 (תורה והפטרות וחמש מגילות) מתחיל

תרגום הפטרות רק מן א' של פסח (ואחריו: שני של פסח, שבת של פסח,

ד של פסח והפסוקים כו—סס אינם מנוקדים ואינם מתורגמים!). ח של

פסח, א' של שבועות וב' של שבועות). מעניין שבכל דפוסה הפסוקים

(א' של שבועות—שני הפסוקים) הראשונים רצופים, ואחריהם—תרגומיהם.

ואחר-כך—פסוק פסוק ותרגום.

11b ומעניינים דברי התוספת (סגולה כד א ו"ה ואם היו): "והא

שאנו מתרגמים הפטרות של פסח ועצרת סטי משאר ימים

טובים, לפי שהן מדברות בנס חיים כדי לפרסם הנס, וכן בסוף רוצה כדי

לפרסם הוס".

כשלשים מקומות¹⁸) יש בדפוס הוספות של תבה אחת ויותר (עד חמש)¹⁹). למעלה מ-10 מקומות נוסף בנוסח הדפוס ויז, מים ודלית או חסר ויז או למיד. בעשרים מקומות יש שנויים בתבה אחת או בשתי תבות. כ-20 מקומות יש בהם חלופים בצורות דקדוקיות: השמטת הדיש²⁰, זכר במקום נקבה²¹, צורות שונות של סמיכות²², בניינים שונים²³, צורות ארכאיות וחדשות²⁴ ועוד. ב-3 מקומות התבדל בין נוסח כה"י ונוסח הדפוס הוא בסדרם של תבות ולשונות. ובמקומות רבים יש חלופים בכתוב. מלא וחסר (כה"י — חסר, ונוסח הדפוס — מלא)²⁵. בכמה מחלופי הגירסאות יש ביצטטים שברש"י²⁶ ורד"ק²⁷ סיוע לנוסח זה או אחר. התרגום הארמי מנוקד כולו בניקוד העליון²⁸. בטקסט הנדפס להלן ניקדתי (מסבות סכניות — בניקוד הטברני) רק אותן התבות שנקודן שונה מן הדפוס.²⁹

ב

ועתה נבוא לנושאנו העיקרי — התפסיר הערבי. יש מקום להניח, שמסדרי קבצי הפטרות עם תפסיר ערבי בימי רס"ג פנו אל רס"ג בבקשה, שיתרגם להם אותן הפטרות הלכותות מספרים שעדיין לא תרגמו (אם לא נאמר שרס"ג תרגם את כל ספרי המקרא); ואפשר אפוא להניח שגם תפסיר שירת דבורה שלפנינו מעשה ידיו הוא. נבדוק את התפסיר שלנו ונראה במה שזה הוא לתפסיר רס"ג. לצערנו אין "רשימת המלים" לכל תפסירי רס"ג, כמו שעשה ארנסט אייזן לספר רביעי של תהלים (צ"ק). שהוציא לאור³⁰. ולפיכך הכרחתי לבדק בעצמי את כל אותם הלשונות והבטויים שבשירתנו, שיש להם מקבילים³¹ באותם הספרים

- 18) מכיון שרבים דם הפסוקים אינו רושם כאן, וכל המתעניין ימצא בנקל בח"ג שלהלן.
- 19) חסרון בדפוס מצאתי רק במקום אחד: "לדון" בפסוק ד' (לעומת זאת אין בכ"י שלנו "להון" שלהלן באותו פסוק ונאמנו גם ב"ד בוס"). בדי"ת נשמטו בדרך העלוגרפיה המלים "לסערן עמא דה".
- 20) תחומין (כ"י) — תחומיא (דפוס), בסמיניא — בסמיניא, בשביליא — בשבילין.
- 21) עמא — עמית, דתוא יתכן — דתו יתבין, ומודין — ומשחען — ומשחעין, ומשחען — ומשחעין.
- 22) ממשריתא דישאל — ממשרית ישראל, ומשיבט זבולן (כנ"י ותאג') — משבטא דזבולון. 23) צריאה — אצמדא.
- 24) קדין — סה דין, מלמין — מאלפין, ישבחונו — ישבחונו, סודיא — מורא, ואודא — ואודי.
- 25) כאן יש לציין שהמלה "כן" וצירופיה כתובות כה"י ובתאג' (וכמה פעמים גם ב"ד בוס') מלא יוד: כין, ובכין, ואולי כתובות כך הסופרים שלא תחלף ב"כ".
- 26) רש"י הרבה להשתמש במרקנו מתרגום יונתן בציפוס (י, טו, יט), במסורש (ו, כה) ובסתות (כ, ה, יא, טו, כא, כד ול"א).
- 27) אלא שקוצרו הציוטטים שבפרשו בידי הסופרים (או המדפיסים) ביזכר". 28) למיר הנקוד אינו מעשה ידו מוסר כה"י.
- 29) הדפסת התפסיר באותיות גדולות — לשם הבחנה בלבד.
- 30) קעבודת דוקטור, לייפציג, 1934.
- 31) עמדתי על כמה מהם במחקרי "השפעת תורת כס' שופטים", תרביץ ס"ו ט"ב, 185—181.

א

תחלה יש בדעתי לעמוד קצת גם על תרגומה הארמי של המסורת. אפסוביצר בספרו הידוע *Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur*, חוברת ה' (ל' שופטים), וינה, 1915, עמד על השנויים שבין המקור והתרגום. אמנם איני מסכים להרבה מהנחותיו, ולפי עניד רובם של השנויים אינם מעידים שלפני המתרגם הארמי היה נוסח שונה. אבל שאלה זו קובעת ברכה לעצמה, ואכמ"ל. כאן אעמוד בקצרה על השנויים הרבים שבין נוסח כה"י שלנו לנוסח הדפוסים (דפוס בומברגי ודפוס וורשא)³² בשירת דבורה³³.

נוסח התרגום כה"י שלנו קדום מאד ומתאים לנוסח רתאג' (דפוס ירושלים, תרנח"ט)³⁴. בדפוס נכנסו כמה תוספות ארוכות (במסוקים ג, ה, ח, יא, טז וכ"ו)³⁵. מן התוספות הללו נכנסו גם לנוסח התאג' במסוק ג'³⁶, טז וכ"א³⁷. קטע מן התוספת שבדפוס למסוק ה' השלם בגליון כ"י שלנו בירי סופר מאוחר. וכראי לעמוד על תוספת זו כאן:

אחרי יטוריא ועו מן קדם ה" באה בדפוסים תוספת זו: טורא דתבור טורא דחרמון וטורא (נוס' הגליון: טורא) דכרמלא מתרגשין דין עם דין ואמרין דין לדין דין אמר עלי תשרי שכינתיה ולי חויה ודין לדין (לי גליון) אמר עלי תשרי שכינתיה ולי חויה (ע"כ בגליון) אשרי שכינתיה על טורא דסיני דהוא חלש וזעיר מכל טוריא. כ"ז לי גם בתאג'. בב"ר רפ"ט נזכרים תבור וכרמל בלבד (ע"פ ירמ' מו י: כי כתבור בהרים וככרמל בים יבוא). גם ב"מדרש אגדה" ששמע רש"י ז"ל נזכרים שניהם בלבד. בעל התוספת הזאת שלפנינו (או המקור שלפניה) הוסיף חרמון (ע"פ תהלים טט יג: תבור וחרמון בשמך ירגנו). ואולי כך צריך להשלים גם במדרש תהלים סח ט (כוכב 318): "אלו תבור וחרמון" וכרמל וסיני וציון ההרים תמשה הרים". תמשה הרים נזכרים גם בתרגום תהלים סח ט: הר המוריה נבחר לבנין בית המקדש, הר סיני — למתן תורה. והר בשן ותבור וכרמל נפסלו. מלבד תוספות אלו מרובים התבדלים (יותר ממאה!) בין נוסח שלנו לנוסח הדפוס:

- 12) לשם הקצור אציין: ד' בוס' וד"ת.
- 13) במאמרי הנ"ל העתקתי כמה שנויים בתרגום הארמי בשאר הפטרות.
- 14) והשנויים בין נוסח כה"י שלנו לנוסח התאג' מוצגים מאד ואעיר עליהם במקומם. על שני אחד אעמוד כאן: בתאג' סתחת ההפטרות בשני הפסוקים האחרונים של פרק ד' ("ויכנע אל קיס... חלף יד בני ישראל...") ממש כמו באמירת שירת הים בשחרית שאנו מקרימים לה את שני הפסוקים האחרונים של סיד (ייושע ה'... וירא ישראל... נשים לב לשויון השמות), וכן באמירת יסיר של מנעים" אנו מקדימים פסוק אחרון של "תמלה למשה" (תה' צ יו) (ובמוצאי שבת מקדימים הספרדים תמלה פסוקים צ יג—יו), וכן "תמלה לדוד" מקדימים יתה' חסדך" (תה' לג כב) ריאשרי יושבי ביתך" (קדש טו). אלא שהפסוקים נוחנים פעמים לתוספת פסוקים אלו "תמלה לדוד" ול"יושב בתרי".
- 15) וכבר עמד עליהם מינאס חורגין בספרו *Targum Jonathan to the Prophets*, New Haven, 1907, עמ' 120—129. חורגין דן שם גם בתרגומים המסולים שבמסוקים ב' וד'.
- 16) שתי הנוסחאות (נוסח כה"י שלנו ונוסח הדפוס) זו על יד זו — עדות לגליון שנכנס בתנים, ואפשר שהנחת המניה היא, ובנוסף בדי העות (ע"י פ"ש בבאמרי "מכילתא ד"ק דר"י, תרביץ ס"ו סיד, עמ' 504).
- 17) הניסוחו בתאג' בין סוגריים עגולים — סימן לחוספת.

שתרגומי רס"ג שלהם מצויים בדינו (ו). והנה מה שהעליתי (נ):

א. תרגומים שונים.

(א) הלשון "בסרע פרעות" (פסוק ב') מתורגם בתפסיר שלנו במועל "כשף". שבו משתמש רס"ג בתרגום הלשון "כי פרוע הוא כי פרעה אהרן" (שם' לב כה).

(ב) "בישראל" (ב, ז, ה) מתורגם "סי אלאסראיל" כרגיל בתפסירי רס"ג (למשל בר' מט ז).

(ג) "בהנהנרב" (ב) מתורגם בפעל "ברע". שבו מתרגם רס"ג גם "נדרבה" (למשל שם' לה כט).

(ד) "שמעו" ו"האזינו" (ג) — "אסמעו" ו"אנצחו". כתרגום רס"ג בישע' א ב.

(ה) "זמר" (ג) מתורגם ב"מגד" כרגיל בה' (למשל צב ב, קא א33).

(ו) "נטמו" (ד — פ"א34) ו"נולו" (ה) תורגמו בפעל "הטל", שבו מתרגם רס"ג את הפעל "תול" (דב' לב ב).

(ז) "זה סיני" (ה) מתורגם "יבאלאחרא סיני". הלשון קשה ונראה שיש כאן ט"ס. בתה' סח ט תירגם רס"ג לשון זה כך: ובאלחזי חמא סיני35) = וכיחוד קדח סיני, ואולי יש להגיה אף כאן: ובאלאחזא סיני36).

(ח) "מפני" (ה) — "מן בין ידי", כרגיל ברס"ג (למשל בר' ג ח).

(ט) "חדלו" (ו) — "אנתהת" כרגיל בתרגומי רס"ג.

(י) "פרונו" (ו) — ארבאך, כתרגום רס"ג ל"פרז" (דב' גז). (יא) "עוריי" (יב) — "אצהרי", כתרגום רס"ג בישע' (נא ט, נב א).

(יב) "מושכים" (יד) — "גאדבין", וכך מתרגם רס"ג את הפעל "משך"37).

(יג) "ברגליו" (טו) — "מעה" (= עמו), וכך תרגם רס"ג בשם' יא ח.

(יד) "למה" (טו, יז) תורגמה ב"לא", וכך תירגם רס"ג באיוב יג כד.

(טז) "שריקות" (טז) — "צפיר", וכך תרגום רס"ג באיוב כזכג.

(טז) "הקרי" (טז) — תורגם בשרש "סבר", שבו משתמש רס"ג באיוב לו כז.

(יז) "לחוף ימים" (יז) — "עלי סאחל אלבחר", וכך תירגם רס"ג בבר' מט יג.

(יח) "פרומי שדה" (יח) — "עלי ארטאע אלבלאד", תירגם "שדה" — ארץ38). וכך תירגם רס"ג: שדה אדום (בר' לב ד).

שדה מואב (כמ' כא א), שדי מואב (רות א א ואילך).

(יט) "מסלותם" (כ) — "מחנאתהא", וכן מתרגם רס"ג (למשל ישע' יא טו, פ ג).

(כ) "תדרכי נפשי עז" (כא) — "אלדי כנת אסלכיה בעזי" = שהייתי דורכו בעזי39). הפעל "סלך" כתרגום ל"דרך" רגיל (למשל דב' א לו).

(כא) הפעל "הלט" (כב, כו) מתורגם ב"הבג", כרגיל במי רס"ג (למשל ישע' טז ח, משי כג לה).

(כב) "אהל" (כד) מתורגם ב"אכביה", כרגיל בתפסירי רס"ג. (כג) "הלמות" (כו) תורגמה ב"מטרקה", וכן תירגם רס"ג "הולם (פעם)" בישע' מא ז.

(כד) "אוהן" (כו) הוא תרגום רגיל של "מחק" בפירס40. (כה) "חלון" ו"אשנב" (כח) תורגמו ב"כווה" ו"משכאה", כתרגום רס"ג במשלי ז ו.

(כו) "בושש" (כח) — "אבטא", וכך תירגם רס"ג בשם' לב א. (כז) "פעמי" (כח) — "אקדאם", וכך תירגם רס"ג בישע' כו ו.

(כח) "שרותיה" (כט) — "רויסאתהא", וכך תירגם רס"ג בישע' מט כג.

ב. פירושים.

אמנם כל תרגום הוא גם פירוש, אך יש והמתרגם מתרחק בפירושו ממובנה הרגיל של המלה, ופעמים שאין כל קשר בין התרגום הפירוש ובין מובנה של המלה, ואמנם רס"ג שבתרגומו בולטים גם פירושויו, לא נמלט מפירושים כאלה, שלכאורה רחוקים הם מן הפשט, ובני דורו והבאים אחריו השיגו עליו41. אף במרקנו נמצא כאלה:

א) "עד שקמתי אם בישראל" (ו) תורגם "ותבחת מעלמה מי אלאסראיל" = ונכונותי42) מדריכה (מנהלת) בישראל, והשוה תרגום יונתן.

ב) "ננד" (יג) תורגם "יסתולו" = יךנה. בשרש זה רגיל רס"ג לתרגם את הפועל "ידה", וכך פירשוהו מפרשינו (רש"י, רד"ק ורלב"ג).

ג) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

ד) המיים בינשים מאהל תבך43) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

ה) "בין רגליה" (כו-ביס) תורגם "תחת קדמהא" (= תחת רגליה), כדי שלא לתת מקום לאותה דרשה פזורה, שתביאה רד"ק ודחה אותה44).

ו) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

ז) המיים בינשים מאהל תבך45) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

ח) "בין רגליה" (כו-ביס) תורגם "תחת קדמהא" (= תחת רגליה), כדי שלא לתת מקום לאותה דרשה פזורה, שתביאה רד"ק ודחה אותה46).

ט) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

י) המיים בינשים מאהל תבך47) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

יא) "בין רגליה" (כו-ביס) תורגם "תחת קדמהא" (= תחת רגליה), כדי שלא לתת מקום לאותה דרשה פזורה, שתביאה רד"ק ודחה אותה48).

יב) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

יג) המיים בינשים מאהל תבך49) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

יד) "בין רגליה" (כו-ביס) תורגם "תחת קדמהא" (= תחת רגליה), כדי שלא לתת מקום לאותה דרשה פזורה, שתביאה רד"ק ודחה אותה50).

טו) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

טז) המיים בינשים מאהל תבך51) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

טז) המיים בינשים מאהל תבך52) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

יז) "בין רגליה" (כו-ביס) תורגם "תחת קדמהא" (= תחת רגליה), כדי שלא לתת מקום לאותה דרשה פזורה, שתביאה רד"ק ודחה אותה53).

יח) "מדהרות דהרות אביריו" (כב) תורגם: "מן רכך אנלאהם אלוי כאנו ירכזון" = מן ריצת אביריו שהיו רצים.

יט) המיים בינשים מאהל תבך54) (כד) תורגמה כמיים היתרון ("אפצל מן"), כפי רד"ק ורלב"ג.

81) תורה, שלש מגלות, ישעירי, איוב, משלי וחלקים מהלים.

82) ובאן עלי לציון שמעתיך כה"י דייקן הוא, ביחוד במערכת התפסיר (וכמדומני שסעה רק במקום אחד, ע"י להלן ד), שומר הוא על הנקודות הדיאקריטיות ועקבי הוא במערכת ג' = ג, ג' = ג, ג' = ג (וכרגיל בתנ"ך).

יש בפתוקי ותפסיר נקוד חלקי (אף הוא עליון). הפסוק הראשון נקוד (בידי אותו הנקוד) בנקוד הסבירי.

83) וע"י ברשימת המלים של אייון (לעיל הע' 20).

84) במ"ב אף בתפסיר "נשף". 36) כ"י ב: דחי בל סיני.

85) ואני ירא מלהגות מהסעם הנ"ל בהע' 82.

86) בר' לו כה, ישע' ה ית, איוב כד כב, ס כה.

87) וכך תירגם יונתן: כל יתבי (ניא: עממי) ארעא.

39) הוספת הבי"ת במלה "בעזי" בהשפעת התרגום יונתן היא.

40) למשל במ' כד יז, דב' לב לט, איוב ה ית.

41) המתעניין בשאלה זו יוכל ללמוד הרבה ממאמרו המעמיק של מרוס' יוסף וואל רבלין "פירוש רס"ג לתורה מתוך תרגומו" (פרשת בראשית), ס' היוכל לכבוד יעקב נחום אפשטיין, עמ' 183—186.

42) ע"י למשל ישעיה א ז (דיר' I הע' 8), ח (שם הע' 8), יג כה (21 הע' 2), טו ח (96 הע' 7).

43) כך, בשרש "תבך", רגיל רס"ג לתרגם "נבך" (למשל בר' טא לב, איוב כא י, משלי ד כו, כב ית, תה' צג א, צו א, קא ג, קב כט).

בישע' טג טז ועד — תרגום של "הכיר".

44) מעניין הוא הפירוש הנמצא בתפסיר פסוק זה, שפירש רבלין (י"י מתרגמו כך: תחת רגליה כרע ונמל ונרדם. היא נפילתו, זו אשר כרע, כלומר: תחת רגליה, במקום כריעתו שם נמל שדור.

בשירתנו, ותורגם "בין אלמרתבתין" = בין שתי המערכות (או יסודיים), בהשפעת ת"י (ע"ש).

ה) "לעזרת ה' לעזרת ה'" (כג) תורגם "למעאונת קום אללה ומעאונה" שבה" כיונתן שתירגם "עמא דה" להרחקת הגשמיים.

ו) "חלב נתנה" (כה) מתורגם "פאסקת'ה" חלבא" כיונתן שתרגם "אשקיא" יתיה".

ז) "ומחצה" (כו) תורגם "ואוהנת דמאגה" = ומחצה מוחו, כיונתן שהוסיף "מוחיה".

ח) אתרי "אם סיסרא" הוסיף "קאילא" = לאמר (או: ותאמר), כיונתן שהוסיף "אסרא" (ז).

ה) שימוש בלשון העברית.

ידועה דרכו של רס"ג להשתמש בתפסיר באותם השרשים העבריים או דומים להם, אע"פ שאינם בלשון הערבית או שהיו באחד הדיאלקטים בארצות השכנות (ארץ ישראל). למשל בישע' ה, ב תירגם "שורק" – "סריקא", "ובן בלעם השיג עליו ואמר שזאת המלה אינה נמצאת בערבי, אבל אבן גנאח בשרשים אומר שהענבים המובחרים נקראים בארץ ישראל שריק" (52). וכבר עמדו על זה הראשוני (53). אף בתפסיר שלנו רגיל השימוש בשרשים העבריים שבמקור: נטפת (ד), ארתעשת (ד), לאחמוהם (ח), ואסב סביך (יב).

ו. תרגום על-פי לשון חכמים.

ידוע שרס"ג מתרגם לפעמים מלים על-פי שימושן בלשון חכמים. מפורסם תרגומו ל"חולש על גוים" (ישע' יד, יב) – "מסאהם פי אלאמם" = מטיל גורל על גוים, על פי הלשון "מטי" לין חלשים" (שבת פכ"ג מ"ב). וכדברי התלמוד (שבת קמט, ב). אף בפרקנו יש תרגום בדרך זו: "מחצצים" (יא) תורגם "מחאגזין" = עושי מחיצה ע"פ "מחיצה" שבלשון חכמים.

יש בו אפוא בתפסיר של שירת דבורה שלפנינו כל הדרכים, שהשתמש בהם רס"ג בתרגומו. ודבר זה מבסס את ההשערה שרס"ג תרגם גם את ספר שופטים, או לכל הפחות את שירת דבורה לשבת בשלח.

אמנם יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר שתרגום הפטרות כאלה נעשה בידי חכם מאסכולה של רס"ג ואחד מתלמידיו: ויש לו לבעל דין ראיה חזקה אחת (54): רס"ג מתרגם תמיד "אלהים" חול (= אליילים) ב"מ"ע בודא"ת, ואילו בתפסיר פרקנו (פסוק ח) מתורגם: אלהים חדשים – אלאלה' גדוד. אף-על-פי-כן אין בכוחה של ראיה זו לבטל את כל הראיות שהבאנו, ועדיין שקול הדבר: אם רס"ג עצמו תרגם פרק זה או אחד מתלמידיו.

50) על השורק בוימות כאלה ע"פ דירני' בהקדמתו למשלי עמ' XI.
51) וכן נר' בשיטתא: ואגרת. 52) דירינגורג, עמ' 1 ח' 7.
53) ועי' דניאל תאנקריג בבאטרו Ueber... arabische Psalmen-
übersetzung des R. Saadia Gaon (השיר והמידה) עמ' 11 ועי' דירני' עמ' 58.

54) על דבר זה העמידני פרומטור ה' ריבלין נ"י, שטיעניו בהצטרות המדויקת של כמה מלים בתפסיר. יברכהו ה'! חזקתן גם לרצי ריר ד' בך חיים יציר על עזרתו.

ו) "רחם רחמתי" (ל) – "וציפה או וציפתין" = נערה או שתי נערות (רד"ק).

ג. הוספות לביאור וקישור.

כדרכו של רס"ג בתרגומו (55) מוסיף גם בעל התפסיר שלנו מלים לביאור וקישור:

א) "שמעו מלכים האזינו רוגנים" (ג) תורגם "אסמעו יא מעאשר אלמלוך ואנצתו יא גמיע אלורא" = שמעו עדת המלכים והאזינו קהל השרים. בדרך זו הוסיף רס"ג בתפסיר ל"הוי כל צמא" (ישע' נה, א): יא מעשר אל עטאש, וכן במש' ז, כד: ה, לה.

ב) "שיחו" (י) מתורגם "נחוו" דלך = שיחו זאת. השווה לשונו של רש"י: שיחו וספרו את התשועה הזאת.

ג) "צדקות ה' צדקות פרונו" (יא) – "ערל אללה אלעאם ועדלה אלכאף פי אלארבאך" = צדקת ה' הכללית וצדקתו המיוחדת בפרוות (56).

ד) "אחרין בנימין בעממך" (יד) – "ובעצתם מן בנימין פעלכדאן" באלאמם – ואחריהם מבנימין עשה כזאת בעמים.

ה) "ארו אורר יושביה" (כג) – "ואלענו אהלהא לענא ובילא" = וקללו את יושביה קללה מקללת (או: קללה גמרצת). הוסיף "ובילא" לחיוק. ואולי יש כאן מדרש לכפל הרי"ש במלת "אורר". כדרכם של חז"ל לדרוש שמות שהם משרשי הכפולים (השווה למשל: בכל לבבך בשני יצריך, ברכות פ"ט מ"ה).

ו) בראש פסוק כד ("תברך מנשים...") הוסיף המתרגם: "ובכלאף הדי" = לעומת זאת (57).

ד. תפסירים בעקבות יונתן.

כדרכו של רס"ג, שהשתמש לתפסיר שלו בתרגומים הארמיים (אונקלוס ויונתן), כן גם בתפסיר שלנו נמצא כמה מקומות שתורגמו בהתאם לתרגום יונתן ובהשפעתו:

א) "בארבעים אלף בישראל" (ח) תורגם (58): "ומעה ארבעין אלף ראס אלגיוש פלם יטיקו פי אלאסראיל" – ועמו ארבעים אלף ראשי גייסות ולא יכלו לישראל. השווה תרגום יונתן.

ב) "שָׁרָשָׁם בעמלק" (יד) תורגם "מן אסתאצל עמלק" = מי ששנש (59) עמלק. מירש כאילו מנוקד "שָׁרָשָׁם" בהשפעת יונתן (ע"ש).

ג) ת' "ויששכר" (טו) כותבת התפסיר "וסאיר אל-יששכר" = ושאר יששכר, כתרגום יונתן: "ושר שר שבטא דיששכר".

ד) בביר' סט. יד מתרגם רס"ג את תביטוי "בין המשפתיים" – "בין אלצפין" = בין שתי השורות. אותו לשון נמצא

55) השווה ריבלין עמ' 133.

56) על המועל חזק עי' דירני' לישע' כו, טו.

57) וכן באיוב כו, ח "הוסיף בשני חלקי המוסק: מללא, הבאלגא" על דרך משל: על דרך הלגה" (באבר סט) וכן בט, ו הוסיף: מללא, שבה, וכירב בכמה מקומות באיוב.

58) וכן מקור רד"ק את פירושו של שני המוסקים ב"צבלי חלב" – ב"חולמ".

59) מנוקד למקום זה לפנינו מוסטשס בח"י וקשת לקריאת.

60) השווה איוב לא, ח, יב.

- (23 ע"א) [א] ושבחת דבורה וברק בר אבינעם⁽¹⁾ בעדנא⁽²⁾ ההוא למימר [ב] וקִבְּחָת דְּבוֹרָה וּבָרַק אֲבִינֵעַם מִי דָּלָךְ אֱלֹקִיתָּ קְאִילָא: [ב] כד מרדו בית ישראל באוריתא אתו עליהון עממיא וטרדונון מקרו[ניהון]
וכד תבו למעבד אוריתא אתגברו אנון⁽³⁾ על בעלי דבביון ותרינכונון⁽⁴⁾
20 מעל⁽⁵⁾ תחום ארעא דישראל קקין⁽⁶⁾ על פורענות תבר סיסרא ומש[ריתה]⁽⁷⁾ ועל נסא ומרקנא⁽⁸⁾ דאתקבירו לישראל דתבוטו⁽⁹⁾ חכימיא לסמב בב[תין]
קנשקא בריש גלי ולאסא ית עמא פתגמי⁽¹⁰⁾ אוריתא בכין ברניכו⁽¹¹⁾
ואורו⁽¹²⁾ קדם ייני⁽¹³⁾: למא אנכשפת אלכשוף פי אלאסראיל ותברע⁽¹⁴⁾ אלקום בארכו אללה: [ג] שמעו מלכיא⁽¹⁵⁾ אציתו שלטוניא⁽¹⁶⁾ אמרת⁽¹⁷⁾ דבורה
(23 ע"ב) בנבואה קדם יי אנה משבחא מוקנא⁽¹⁸⁾ ומברכא קדם יי אלהא דישראל:
אחמעו יא מעאשר⁽¹⁹⁾ אלמלוך ואנצתו⁽²⁰⁾ יא נמיע אלוורא אלני אללה מסבחה
ומטמך⁽²¹⁾ ללה אלהא אסראיל: [ד] אוריתך יתבת⁽²²⁾ להון⁽²³⁾ לישראל כד עברין
עלה⁽²⁴⁾ שלטין בהון עקמא וכד תיכין⁽²⁵⁾ לה מתגברין אנון⁽²⁶⁾ על בעלי
5 דבביון יי ביום אתגליוקך⁽²⁷⁾ למתנה⁽²⁸⁾ מסעיר⁽²⁹⁾ בהופעות⁽³⁰⁾ יקרך על
תחומי⁽³¹⁾ אדום ארעא וצת אף שמיא סט אף עקנא נקדו⁽³²⁾ מסרא:
יא רב פי צהורך מן סעיר ותגריך מן אדום אלארץ ארתעשת ואל
סמאואת המלת⁽³³⁾ ואכלום נמפת סמא: [ה] טוריא זעו מן קדם⁽³⁴⁾ ייני⁽³⁵⁾ דין
סיני אתרניף⁽³⁶⁾ קליק⁽³⁷⁾ תנניה כתננא דאתונא מן קדם דאתגלי עלוהי
10 ייני⁽³⁸⁾ אלהא דישראל: ואלנבאל המלת מן בן ידי⁽³⁹⁾ אללה ובאלאחרא⁽⁴⁰⁾ סיני מן בן
ירי אללה אלהא אסראיל: [ו] כד הכו ביומי שמגר בר ענו ביומי יעל
פסקו עדי אורחן ודהו⁽⁴¹⁾ מהלכין בשביליא⁽⁴²⁾ תבו לקמי אולין באורחן
מגנבן: פי איאם שטגר אבן ענת פי איאם יעל אנתהת⁽⁴³⁾ אלסכל וצאר
סאלכי אלסכך יסלכך סכל מעלקה: [ז] דרובא קרוי⁽⁴⁴⁾ סצמא דהנקה יתכן⁽⁴⁵⁾
15 בארעא דישראל צדיקת⁽⁴⁶⁾ ואשלקו דניהון עד ראשמלחית⁽⁴⁷⁾ אנה
דבורה אשתלחית לאתנבאה⁽⁴⁸⁾ בגו בית⁽⁴⁹⁾ ישראל: ואנתהת אלארבאך⁽⁵⁰⁾
מן אלאסראיל ואמתחנת חתי קמת אנה דכורה ותבתת מעלמה⁽⁵¹⁾ פי
אלאסראיל: [ח] כד אתרעיו בית⁽⁵²⁾ ישראל למפלח לקעוּתא סדמן⁽⁵³⁾ דמקריב⁽⁵⁴⁾

(26) ד' בום: תיכין. (27) ד' בום: אינו.
(28) ד' בום: אתגליתך, ריח: אתגליתך.
(29) ד' בום: להון, וכן תגב.
(30) ד' תגב: מסעיר, ד' נר: דין אתגליתא (ד' לר).
(31) ד' בום: דהמפתח. (32) ד' בום: נר: ארעא.
(33) ד' ריח: נביר. (34) לעיל א ג.
(35) כך, בהספ קמך (—סימן קמך ומעליו סימן השוא), בתיקוד העליון.
(36) שאר רחמים — בשוא.
(37) על ההוספה שיש כאן — לעיל עמ' 100.
(38) ד' מתרגיף ומתרגיש (ד' בום: מית ומית), תגב: אתרגיף
ואתרגיש. מתרגיף = גועש (השונה ש"ב בב, ח; איוב לז, כ).
(39) ד' וסליק. (40) ד' יקרא דה.
(41) לעיל א ח.
(42) אולי צ"ל: ובאלאחרא (ע' לעיל א ז). (43) ד' דהת.
(44) ד' בשבילין, ונר: דחקנין; וכן במשימא: בשביליא תריצא.
(45) לעיל א ט.
(46) ד' בום: קירוי.
(47) ד' דהו יתבין. (48) ד' אצטריאת.
(49) ד' בום: דגיש, איש, לאית.
(50) ד' על דבחה. (51) לעיל א י.
(52) לעיל ב א. (53) ד' בני.
(54) ד' בום: נר: בתין. (55) ד' ד'ח: דמקריב.

(1) ד' (=דפוזיט) נוסף: על ניסא (ריח: נסא) ומרקנא דאתקבירו
(ר ח: דאתקבירו) לישראל.
(2) ד' ביומא. ואולי תוקן ע"פ המדרש (כ"ר פ"ו ג): בשעה שאנה
עושה לנו נסים ביום אנו אומרים לפניך שירת ביום.
(3) ד' בום: איתגברו אינון. (4) ד' ותרכונון, תגב: תריכונון.
(5) וכן תגב, ד' מכל. (6) וכן ד' בום, וכן להלן (ע' לעיל ע"ב 25).
(7) ד' וכל משריתה (ר' בום: משריתיה).
(8) ר' בום: ניסא ומרקנא.
(9) ד' בום: דאתקבירו. ד' ותגב: נר: להון.
(10) ד' כן תבו. (11) ד' בום: פתגמי. (12) ד' בום: ואוריא.
(13) כך מעתיק הסופר את שם ה' מתרגום, במקרא מעתיק במלואו.
(14) למסוך ות ע' לעיל א ג.
(15) ד' נר: דאתו עם סיסרא לקרבא.
(16) ד' ריח נר: דהו עם יבין מלכא ונענן לא בחילתכון ולא בגבורתכון
אתגברתון וסלקתון על דבית ישראל, ר' בום: לר, תגב: באו ב' הנוסחאות
ו בדר נר: שמעו מלכיא אציתו שלטוניא שמעו מלכיא דאתו...
(17) תגב: אמרא. (18) וכן תגב, ד' בום: מוקנא, ריח: מודא.
(19) להוספה אלו ע' לעיל ג א.
(20) לעיל א ד. (21) לעיל א ח.
(22) ד' נר: ה. (23) ד' דיהמא.
(24) ד' לר. (25) ד' נר: חת.

- אתעבידא⁵⁴ ולא אתעסקו⁵⁵ בהון אבקתהון⁵⁶ אתו עליהון עממא
 20 [וסר]ונן מקרויהון⁵⁶ וכדו דתבדז לאוריתא לא יכילו להון דכד⁵⁸ אתא
 [עליהון] סנאה ועמיה אחדי תריסין ורומחין⁵⁹ בארבעין אלפין רישי
 [משרין] לא יכילו לאגתא קרבא בישראל⁵⁸: רמא כאנו יכתארו אלא לאהה
 נדוד... חניד לאחמורם פי מחאלהם חם לס יכון חרם ולא רמח
 פלמא זאכו ומעה ארבעין אלף דאם אלניוש פלם ישיקו פי אלאסראיל⁶⁰:
 (65 ע"א) [ט] אָקראי⁶¹ דבורה בנבואה אנא שליחא⁶² לשקחא לקקרי ישראל דכד נָת
 עקסא הדיא לא פסקו מלמדרש באוריתא וכדו יאי להון דיתבין
 בבתי כנשתא⁶³ בריש גלי ומלסין⁶⁴ ית עמא פתגמי אוריתא ומברכין
 ומדן⁶⁵ קדם יי: ירחאח⁶⁶ קלבי לראסמי אלאסראיל אלבארעון מן אלקום
 5 בארכו אללה: [י] דהוו קבשלין עסקיהון⁶⁷ רכיבין על אתנן⁶⁸ דסשקין במיני⁶⁹
 ציורין ומהלכין בכל תחום ארעא דישראל⁷⁰ ומתבחרין⁷¹ למתב על
 דינא יהון⁷² אולין באורחתהון ומשפצין⁷³ על גבורן דאתעבידא להון⁷⁴:
 יא סעאשר ראכבי אלאתן אלשהב⁷⁵ אלגלום לינחצרו אלקאפא⁷⁶ ומארה⁷⁷
 אלמריק נחו דלך⁷⁸: [יא] מאתר דהו אנסין להון ונסבין מאס⁷⁹ דכדהון בית
 10 קחובת מוקסין ומכונת לסטין⁸⁰ על גובין⁸¹ בית שקיא דמיא⁸² תמן
 יודון על זקנתא⁸³ דיין על⁸⁴ זקניה⁸⁵ דתיב⁸⁶ קרוי סצחא בארעא דישראל
 בכין⁸⁷ נחתו סכרין⁸⁸ תקפא⁸⁹ למתב בקרוי⁹⁰ סצחא⁹¹ עמיה דיין: מן צות
 אלמחאנוין⁹² כן אלמסאקי חם יחבון עדל אללה אלעאם⁹³ וערלה אלכאין⁹⁴
 פי אלארבאק חניד ורד שעב אללה אלי מחאלהם: [יב] שגמי שבחי דבורה
 15 שבחי ואזא⁹⁵ מלייל תשבחא⁹⁶ קום ברק ושב שביך בר אבינעם⁹⁷:
 אצהרי⁹⁸ יא דבורה אצהרי וקולי אלחמביח קם יא כרק ואסב סביך
 יא אבן אבינעם: [יג] בכין⁹⁹ חד ספשיקא דישראל¹⁰⁰ ותברו¹⁰¹ תקף
 גבריי¹⁰² עממא הא לא מגבורא¹⁰³ הות דא אלקין¹⁰⁴ יי תבר קדם עמיה
 תקוף גבריי¹⁰⁴ סנאיהון: חניד יסתולי¹⁰⁵ שריד אנלא אלקום פאן אללה
 (64 ד' בום: אתעבידא. 65 ד: איתעסקו.
 66 דמקריב... אבהתהון ציטס סתרגום אונקלוס דלכ לב, יו (ועי'
 חורגין, סס, עמ 31 ו-70).
 67 ד' בום: מקרויהון.
 68 נוסח הדפוס (ח) ידבר אנא... בישראל: עי דאעגברו (ד' בום'
 דאית) וסליק עליהון סיסרא סנאה ומעיקא בארבעין אלפין רישי משרין
 (ד' בום: משרין) במשרין אלמין אחדי (ד' ח: אחרי, וכן בכולן) סיסין
 (בום: סיסין) בשחין (בום: בשחין) אלמין אחדי רומחין בשבעין אלמין
 אחדי תריסין במסנ אלמין מחצצי גירא (בום: גירא) בר סחשע מאה
 רחיקין דברזלא דהו (בום: דהו) עסיה ורחיקותי כל אילין (ד' ח: אילין,
 וכן בסמוך) אלמין וכל אילין משריתא (בום: משריתא) לא יכילו למיקס
 קדם ברק וקדם עשרא אלמין גברא דעמיה (בום: דעמיה), בילקוס שופי
 רי מג: יסימרא בא עליהם בארבעים אלף ראשי גייסות וכל אחד היה
 עמו מאה אלף, והשווה גם תרגום יונתן לישעיה י, לב, ונראה שיש
 בתוספת זו שורה אריתמטית, ששני קצותיה, 4 (ארבעים אלף) ו-8 (חשע
 מאות), נמצאים במקרא.
 69 תאג: ורמחין. 70 לעיל ד א.
 71 תאג: אפרת, ד: אפרת. 72 ד' בום: שקלחא.
 73 ד' בום: כנישתא. 74 ד תאג: ומאלמין.
 75 ד' ח: ומרדין. 76 לעיל ד.
 77 ד' בום: אקפיהון. 78 ד' בום: אחנא.
 79 ד: בכל מיני. 80 עי תרגום אונקלוס לייאנוני בבר' מ', יא.
 81 וכן תאג: ד: ומתבחרין, רשי: דדו מתבחרין.
 82 ד: דהו.
 83 ד: ומשעין.
- (11 ד' בום: דאיתעבידא להון. ד נר: בארעא דישראל.
 75 = תאמורות. 76 = חורשים לצמח לארחות.
 77 בגליון נוספת ת ע"א (= ומארת).
 78 לעיל ג ב) ותע 58. 79 ד: מה.
 80 ד: בית פקנת לסטין ומחונת סוקסין. אגב, לסטים ומוכסים
 נזכרים יחד גם במשנה, ב"ק פ"י מ"ב.
 81 ד' בום: זגין.
 82 ד נר: לאתר דהוא (בום: דהו) נפקן בנחא דישראל לממלי
 מיא דלא הווא יכלין (י) לשמעא קל טרפת פוסת רגליהון (בום: ריגליהון)
 מן קדם סנאה ומעיקא.
 83 ד' בום: זכונא, תאג: זכונא, ד' ח: זכונת.
 84 ד: ועל. 85 ד' בום: זכונת.
 86 ד' בום: דקמב, ד' ח: דיקב.
 87 וכן ד' בום, ד' ח: בזן.
 88 ד' בום: מקריב. 89 ד: חוקמא.
 90 ד' בום: בקירוי. 91 ד' בום נר: קדם.
 92 לעיל ו. 93 על הוספת אלו — לעיל ג ב.
 94 ד' בום: ואזא, ד' ח: ואזי. 95 ד: תושבחה.
 96 ד' בום: בר אבינון (י). 97 לעיל א יא.
 98 וכן ד' בום, ד' ח: בן.
 99 ד: ממשרית (בום: ממשרית) ישראל.
 100 ד' בום: ותבר. 101 ד' בום: גיכרי.
 102 ד נר: דהון.
 103 ד' בום: אלקין, ד' ח: אלמן.
 104 ד' בום: גיכרי. 105 לעיל ב ב.

- 20 ולאני עלי אלנבאברה: [יד] מדבית אפרים קם יהושע בר נון קדמותא¹⁰⁶
 אגנח קרבא בדבית¹⁰⁷ עמלק בתרוהי קם מלכא שאול מדבית בנימין
 קטיל¹⁰⁸ ית דבית עמלק ואגנח קרבא בשאר עממיא מדבית¹⁰⁹ מנין
 נחתו¹¹⁰ מרשמינ בקרבא ומשיבט¹¹¹ זבולון¹¹² כתבין קלמס דספרין¹¹³
 ממן אפרים מן אסתאצל¹¹⁴ עמלק ובעצרה מן בנימין פעל כדאן
 באלאמס¹¹⁵ ומן אלמכיר מן צארו ראסמין ומן זבולון נאדכין¹¹⁶ בקלם אלכחאב: (65 ע"ב)
 [טו] ורברבי יששכר משתמעין למליז¹¹⁷ דבורה ושאר שבטא דיששכר
 משמשינ קדם ברק משתלחין בקרוי¹¹⁸ מישראל¹¹⁹ לכל אתר דצריך
 למקן בתשלחתיה¹²⁰ בזרעת ראובן סגיאין נכלי¹²¹ לבא: ואלרויסא מן
 5 ייששכר מע דבורה ומאיר אליששכר¹²² כדאך ברק מירסלין פי אלעמק
 מעה¹²³ ואקסאם ראובן אכתר מן אן ירסמהם אלכלב: [סז] למא תבתון
 ממשרית¹²⁴ קרבא למתב בין תחומיא¹²⁵ למשמע בסורא¹²⁶ קטצ אידא¹²⁷
 משרי¹²⁸ נקטא¹²⁹ לטהני צפה¹³⁰ נקנין¹³¹ כשר לכוך למעבד¹³² דבית ראובן
 הלא ידעיתון¹³³ דקדמוהי גלין מחשבת¹³⁴ לבא¹³⁵: לא¹³⁶ תקיטון בין אלמרתכתין¹³⁷
 10 לתסמטו צפיר¹³⁸ אלקמט פאן לאקמאמכס כחיר אסתברא¹³⁹ אלכלב:
 [יז] דבית גלעד בעברא¹⁴⁰ דירדנא שרן¹⁴¹ ודבית דן גזו צברו¹⁴² ירדנא שווא¹⁴³
 נכסיהון בספיניא¹⁴⁴ דבית אשר על ספר יממיא¹⁴⁵ שרו קרוי¹⁴⁶ עממיא
 דפנרו¹⁴⁷ תכו קנונין¹⁴⁸ ותיכו בהון: ואמא אלנלעד פסכנו פי עבר אלארדן
 ודן לא יקים פי אלספן אשר עאדה מכן עלי סאחל אלכחיר¹⁴⁹ והו מקים עלי
 15 יסארה¹⁵⁰: [יח] דבית זבולון¹⁵¹ לקביל עממיא דגדיסו¹⁵² מסרו נפשהון לקסלא¹⁵³
 אנון¹⁵⁴ ודבית נפתלי¹⁵⁵ ישקונונו¹⁵⁶ כל יתבי¹⁵⁷ ארעא: ומן זבולון מן בל
 נפסה לרמות ונפתלי עלי ארפע אלכלאד¹⁵⁸: [יט] אתו מלכיא¹⁵⁹ אגיתו¹⁶⁰ קרבא
 בכין¹⁶¹ אגיתו¹⁶² מלכי כנען כתענך הוו שרן וקטן על מי מגדו וממון¹⁶³ דכסך
 לא קבילו: למא אקבלת אלמלך לאחמתנא חינד לאחמנא מעהא
 20 מלך כנעאן פי תענך ערי מא אלניין¹⁶⁴ מן ניר אן תאכר שי מן טמס

(106) ד: בקדמיתא. (107) ד: בומ: בידבית.
 (108) ד: וקטל. (109) ד: בומ: דבית. (110) ד: נר: כד.
 (111) תאג: ומקטב. ד: בומ: וקשיק. ד: ח: משכטא.
 (112) תאג: זבולון.
 (113) תאג: בקולמוס דספר. ד: בקולמוס
 דספר (בומ: ספר) חור.
 (114) לעיל ד ב. (115) לעיל ג ר.
 (116) לעיל א יב. (117) ד: למילי.
 (118) ד: בומ: בקירוי. (119) ד: קסרא.
 (120) ד: מחשבתיה. ד: בומ: נר: אזלין.
 (121) ד: בומ: נכלי. (122) לעיל ד ג.
 (123) לעיל א יב. (124) ד: בומ: משמית.
 (125) ד: תחומין. ד: תאג: נר: למשמע בשורתא (תאג: בשורא) דא מן
 דא לברק אתון אמרין דילך אנתא לסיסרא אתון אמרין דילך אנתא.
 (126) שחי תיבות אלו ליי תאג.
 (127) ד: למירע אי דא היא. תאג: אידא היא.
 (128) ד: תאג: משריתא. (129) ד: תאג: נר: בקרבא.
 (130) ד: בומ: עימת. ד: ח: עמית.
 (131) ד: איכדין. (132) ד: למעבר לכוך.
 (133) ד: בומ: נישיתון. (134) תאג: ידעיתון.
 (135) ד: מחשבות. (136) ד: בומ: ליבא.
 (137) לעיל א יד.
 (138) לעיל ד ר.

(139) לעיל א טו. (140) לעיל א טו.
 (141) ד: בומ: בעירא.
 (142) תאג: שרן.
 (143) ד: בומ: קכרי. (144) תאג: נר: ית.
 (145) ד: ושיא. (146) ד: בספין.
 (147) ד: ימא. (148) ד: בומ: קירוי.
 (149) תרגום רגיל של "הרס" (למשל שם כג. כד: ישע יד, יז).
 (150) תאג: כנונין. ד: בומ: ונקנין. ד: ח: ונקנין.
 (151) לעיל א יז.
 (152) בקלות. ברוחא (אולי סירס ע"פ יוסף קאסי, ברי ל.
 מ ד).
 (153) ד: זבולון.
 (154) ד: בומ: נקניסו. ד: נר: קדם ה.
 (155) תמרגם השתמש כאן במשנה הנוראה של הפעל "תרגם".
 (156) ד: בומ: אינון.
 (157) ד: רד"ק: ישבחונון.
 (158) ד: רד"ק: עממי.
 (159) לעיל א יח.
 (160) ד: נר: דהוו עם סיסרא.
 (161) ד: ואגיתו.
 (162) ד: ח: כנן.
 (163) ד: נר: קרבא. ד: בומ: נר: כד.
 (164) ד: תאג: מסון.
 (165) לא ידעתי לפרש: ואולי הוא שם מקום בארץ ישראל בימיו.
 וכן דרכו של רס"ג לנהוג שמות מקומות בשמות—היו בימיו (ע"ג גם
 התנ"ך, שם, עמ' 18).

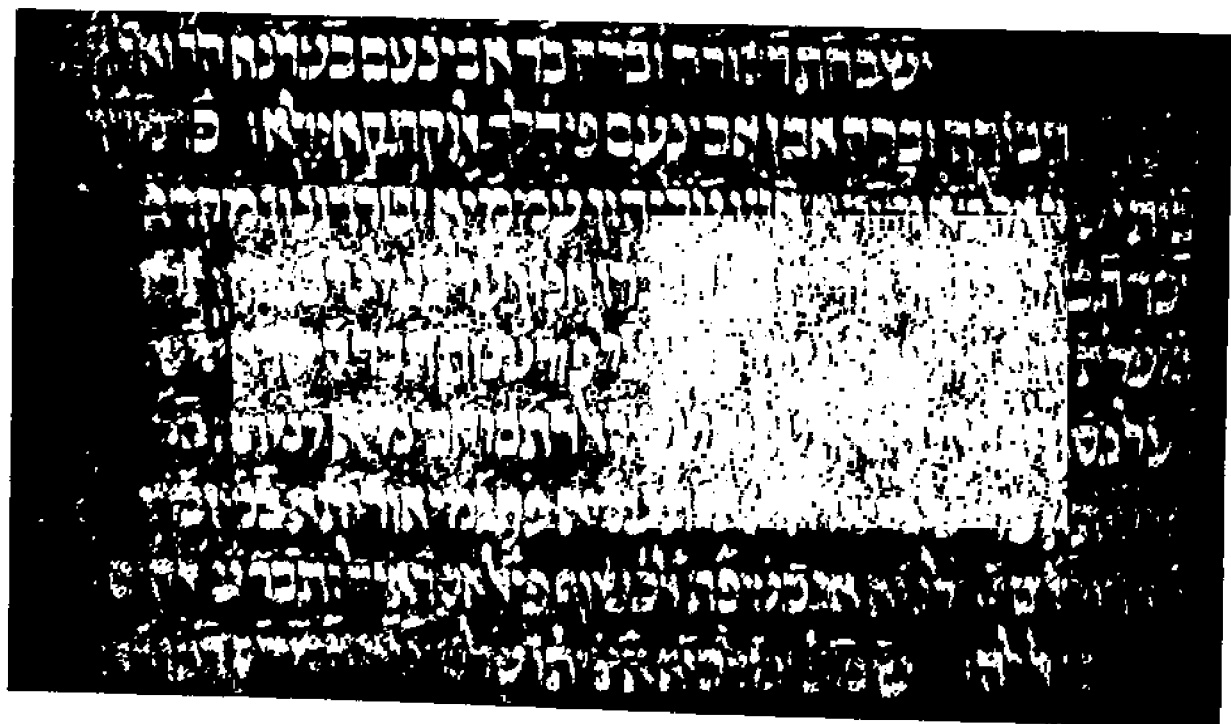
- אלמאל: [כ] מן שמיא אַתְּנַח⁽¹⁶²⁾ עמחון קרבא מאחר דנמקין כוכביא מכבשי
דבריהון חפן אתגח קרבא עם סיסרא: מן אלסמא חארבתהם אלכואכב
מן מתנאיתהא⁽¹⁶³⁾ חארבת סיסרא: [כא] נחלא דקישון חברינון נחלא
דאתעבדו ביה נסין⁽¹⁶⁴⁾ וגבורין לישראל מלקדמין⁽¹⁶⁵⁾ הוא נחלא קישון⁽¹⁶⁶⁾
(17 ע"א) חפן דושישת נמשי קטילי גבריהון בתקוף: ואר ואר קיסון גררם אל
ואר אלקררים⁽¹⁶⁷⁾ ואר קיסון אלדו כנת אסלכיה בעו⁽¹⁶⁸⁾: [כב] בכין אשמלקא קפרי⁽¹⁶⁹⁾
סוסותהון פנוכא⁽¹⁷⁰⁾ דתוה ממניך קדם קפרי⁽¹⁷¹⁾ גברוהי: חניר הכנת⁽¹⁷²⁾
חאפיר⁽¹⁷³⁾ כילהם מן רכב אנלאהם אלדו כאנו ירכבון⁽¹⁷⁴⁾: [כג] לוטו מרוז אמרי⁽¹⁷⁵⁾
5 נביא⁽¹⁷⁶⁾ דיין לוטו ומפרו ית ומקא ארי לא אתו לסעודין⁽¹⁷⁷⁾ עמא⁽¹⁷⁸⁾ דיין
לסעודין עמא דיין⁽¹⁷⁹⁾ כד אגח קרבא בגיבריא⁽¹⁸⁰⁾: קאל רסול אללה אלענו מרוז
ואלענו אלהא לענא וכלא⁽¹⁸¹⁾ לעל אד לס יאתו למעאונת קום אללה
ומעאונה שעבה⁽¹⁸²⁾ עלי אלנכאכרה: [כד] חתברך⁽¹⁸³⁾ מברכת נשיא טבתא
יעל אתח חבר שלקמא כחרא מנשיא דשקשון⁽¹⁸⁴⁾ בבתי מדרשין
10 חתברך: וככלאף הדי⁽¹⁸⁵⁾ חבארך מן אלנסא יעל ווגה חבר אלקיני אפצל
מן אלנסא⁽¹⁸⁶⁾ דאת אלנכיה⁽¹⁸⁷⁾ חבארך: [כה] מיא שציל קטה⁽¹⁸⁸⁾ סלכא אשקיאח
יתיה⁽¹⁸⁹⁾ לסך⁽¹⁹⁰⁾ אמ אית רעיונהי עלוחי בפילי⁽¹⁹¹⁾ גבריא קריבת⁽¹⁹²⁾ לקדמוי
שמן⁽¹⁹³⁾ דגובנין⁽¹⁹⁴⁾: למא סאלהא מאא פאסקחה⁽¹⁹⁵⁾ חלכא ופי פסל נליל
קדמת לה סמנא: [כו] ידה⁽¹⁹⁶⁾ לסקתא⁽¹⁹⁷⁾ אוש סת וימינה⁽¹⁹⁸⁾ לארופתא⁽¹⁹⁹⁾ למחבר
15 רשיעין ופנוסין מחתיה⁽²⁰⁰⁾ לסיסרא חבנת⁽²⁰¹⁾ רישיה סעת⁽²⁰²⁾ מוחיה
עעכנת⁽²⁰³⁾ בצדעיה: חם מדת ירהא אלי אלוחד וימינהא למטרקה⁽²⁰⁴⁾
אלצנאע פהבנת סיסרא פדמנת⁽²⁰⁵⁾ ראמה ואוהנת⁽²⁰⁶⁾ דמאנה⁽²⁰⁷⁾ ואמצת פי
וגנתיה⁽²⁰⁸⁾: [כז] בין נגלקא⁽²⁰⁹⁾ כרע נסל שקב⁽²¹⁰⁾ בין רגלהא כרע נפל באתר
דכרע חפן נפל⁽²¹¹⁾ בויזא סיסרא: חתח קדמהא⁽²¹²⁾ נתא ווקע פנאם הדי⁽²¹³⁾
20 וקעתה חלך אלדו נתא הא חתח קדמהא פי מכאן נחונה חם וקע
מנהובא: [כח] מן חרכא אסמקית⁽²¹⁴⁾ ומריקא⁽²¹⁵⁾ אמיה דסיסרא מן ביניכום

לברי ית, יח: לוואי שמי, אבל ח"א (שם) ושיב יו, כט וישע' פ"ו: שמן
משלי ל, לג: חמאנא, איזכ ב, יו וכט, ר: לואי.
(162) לעיל ד' ו.
(163) ד (וחאג'—בסוגריים) נ"ו: טבתא נ"ד: בומי: טוכק', חאג': טבא
יעל אתח חבר שלמאח דקיימת (ד"ח: דקיימת) מה דכתיב בספר אוריתו
דמשה לא יהוי (חאג': יהוי) תקון וין דגבר על אתחא (חאג': אתחא) ולא
יתקן גבר חקוני אתחא (ד"ח: אתחא) אלחן (בומי: חילקת, חאג': אלהין)
ועי' מ"ש על חוססת זו חורגין, שם, עמ' 38.
(164) ד: ידהא
(165) ד' בומי: לסיכא.
(166) ד: וימינא. (167) ד חאג' נ"ו: דנסחין.
(168) ד' בומי: קקקא, סקקא.
(169) וכן חוססת בערוך ע' סע, חאג': סעת (וכן ד"ח), ר' בומי: סעו
ועי' אסטוכצר, שם.
(170) ד חאג' נ"ו: סכתא (בומי: סיכא), ולי רדיק וערוך שם.
(171) לעיל א' כב. (172) עשתח תו.
(173) לעיל א' כד. (174) לעיל ד' ו.
(175) לקיו. (176) ד' בומי: ריגלתא, וכן בספרי.
(177) ד: סכיב. (178) ד' בומי: נ"ו: שלקא = פתאמ?
(179) לעיל ב' ה.
(180) הקריאה ססומקת, ואולי צ"ל: תא? ועי' לעיל 200, חע' 28.
(181) ד חאג': אסמקיתא.
(182) ד"ח: וסדקא, רדיק: ואוריקת.
(183) ד חאג': סכיב.

(184) ד' בומי: איחנת. (185) לעיל א' יט.
(186) ר' בומי: ניסין. (187) ד: מלקדמין לישראל.
(188) ד: ריקשון. (189) = נחל קדום ועי' יונתן.
(190) לעיל א' כ. ווע' 30. (191) ד: סופרי.
(192) ד: סמינכא נ"ח: סמינכא. בשרש "פנך" חרנס גם בנחום
ב, וכן נוסף בירמי נא, כז.
(193) ד: רחיקי. (194) לעיל א' כא.
(195) = סלפס, סרסות. (196) לעיל ב' ג.
(197) ד חאג' נ"ו: בריק. (198) ד' בומי: נביא.
(199) ד: לסעודין. (200) חאג': עמיה.
(201) נתא נשטסו ד"ח בדרך חסלוגרפיה.
(202) ד חאג': בגריא. (203) לעיל ג' ה.
(204) לעיל ד' ה.
(205) ד' בומי: קיקקדך, וכן להלן.
(206) וכן ד' בומי, חאג' וד"ח: דמסמסין.
(207) לעיל ג' ו. (208) לעיל ב' ד.
(209) לעיל א' כב.
(210) ד רדיק: שאל סינה (ד"ח: סנה), תור: סיסרא רשיעא.
(211) ד' בומי: אשקאיתח, ד"ח: אשקיתח.
(212) ד' בומי: למירע.
(213) וכן ד' בומי ורדיק, ד"ח: בקילי.
(214) ד' בומי: גיביא קריבת.
(215) ד' בומי: נ"ו: גובא.
(216) חרינס ות, שמן דגובנין, ל חסאח' אין לו חבר. קרוב לו תיי

- אעיתא אמרא (214) מנין (215) אוסךא קתיפוקי דברי (216) למיתיו (217) מדין אתעכבו (218)
 נקטנא דהו קיטן לי אגרת גצנין (219): וטן דאכל אלכוה אמלעת
 פנלבת אם טיסרא ען אלמשכאה (220) קאילא (221) מא כאל מרכב אכני קד
 אבטא (222) ומא באל אקראם (223) מראכבה קד האכרת: [כטן חכימת פרסתן] (224)
 ענין (225) לה אף היא קתקטתה מתיבא למימר לה (226): פאחכם מן פי רויסא (227)
 תניבהא ורי איצא חרד אקואלהא עלי נפסאה: [ל] הלא מרמשכחין
 מפלגין בותא (228): יהבין גבר וביתיה לכל (229) חד וחד ביזא (230) סגי קדם טיסרא
 5 בות ציורי צבענין (231) על צוריה (232) נכסי (233) עתיריא ומני (234) חמודא קדם גברוהי (235)
 דבו: לעלהם קד ונדו סלבא וחס יקסמונה וציפה או וציפיהן (236) לראם
 רגל וקד צאר סלב צכאנ לסיסרא סלב דיכאנ (237) ורקום או צכנ דו
 רקמן לכל ענק מן אלסלב: [לא] כסיסרא כינ (238) ייבדון כל סנאי עמך יי וקסמוהי (239)
 יהון עתידין לאוהרא בויהור (240) יקריה על חד חלת מאה ארבעין וחלתא (241)
 10 כמפק שמשא (242) בגבורתיה ושדוכת ארעא דישראל (243) ארבעין שנין:
 כראך יביד סאיר באנצ'ך יא רב ומחכיך יסרון ככרוג אלשמם בנכרוחיה
 חם קרת אלארק בער דלך ארבעין סנה:

(214) ד: אמרת.	(219) וכן רד"ק: ד: כל.	(224) וכן ר"י: בום: תאג: וד"ה: קטא.
(216) ד: מה (בום: מא) דין. וכן בסמוך (והשווה: סף = מה זה.	(231) ד: רד"ק: צבענין.	(232) תאג: צור.
סל'ם = מה לכם).	(233) ד: בום: נכסי.	(234) תאג: ומני.
(218) ד: רסיסרא ברי.	(235) ד: בום: גיברוהי.	(236) לעיל ב: ג.
(218) ד: בום: איתעכבו.	(237) = רקמה, קסימה.	(238) ד: כן.
(220) לעיל א: כת.	(239) ד: תאג: ורד"ק: גר: צריקא. ועי' מ"ס על סטוק זה חורבין (שם).	
(222) לעיל א: כו.	ע"י 65.	
(224) ד: בום: טריסותהא. ר"ח: טריסותהא. המלה היא טריסית	(240) ד: כיהור.	
پرست, پرستار (= עבר, שטח), אגב, ישרה' במקרא היא למיד אשת	(241) 7X19 ד: (ועי' רש"י). עי' תרגום יונתן לש"ב כג, ד.	
המלך. ר"מלכה' היא דמולכת בפועל.	(242) ד: בום: כמיפק סימטא.	
(225) ד: בום: קענין.	(243) ד: ותאג: כ"י: כלעכבד קריבא. חיוססת חזא. ולוי לעיל ג: יא, ל.	
(226) ד: בחוכמא מתיבא ואמרה למימר לה (בום: ל"י).	יחזקן ח: כח	
(227) לעיל א: כת.		

צילום מכתב יד Or. 11.116 סבכריטיש מוזאום, דף 23 ע"א

לתרגום השבעים לספר מיכה

כידוע לא ביד אחת תורגמו ספרי המקרא ליוונית ולא בזמן אחד. כרבות המתרגמים כן נפרדו דרכיהם וכן שונה אוצר לשונם. למשל מתרגם ס' יחזקאל משתמש ב־λοιμός כתרגום ל־עריץ¹ ומתרגם "משלי" מתרגם בו "לץ"; δικαίωμα בא בדברים כתרגום ל־חק² ובשמואל א' תמיד — כתרגום למשפט; ἀρεστός בא בשמות ודברים כתרגום ל־יִשָּׁר ובעזרא ונחמיה כתרגום ל־רצון בעברית ו־רעון בארמית, ובירמיה — כתרגום ל־שרירות; הפועל δοκεῖν בא בשמות כתרגום של "נָדַב" ובאסתר — כתרגום של "טוב (בעיני)"; ἐλεημοσύνη בא בתהלים כתרגום של "צדק" ו־צדקה (ד"פ), ובמשלי — כתרגום של "חסד" (ז"פ); ἐλεήμων בא בתהלים תמיד כתרגום של "חנון" ובמשלי — כתרגום של "חסד"; δσιος בא בתהלים כתרגום של "חסיד", ובמשלי — כתרגום של "תמים" ועוד.

ונראה שבספרים גדולים נתחלקה מלאכת התרגום בין שנים או שלושה חכמים. ודבר זה אפשר להוכיח על־פי אוצר המלים. למשל בתהלים: עד מזמור נא יג מתורגם "רשע" ב־ἀμαρτωλός⁴ ו־ἀσεβής⁵, מכאן ואילך נמצא רק ἀμαρτωλός (כ־40 פעם). לשם השוואה נציין, ש־ἀσεβής רגיל באיוב (41 פעם) ויותר מזה במשלי (95 פעם), ἀμαρτωλός נמצא במשלי רק שש פעמים, ובאיוב אין. והשוואת תרגומיהם של מזמורים מקבילים (למשל מ יד — יח לע/ ס ז ואילך לק"ח ז ואילך) תאשר הנחה זו.

לפיכך יש לבחון תרגומו של כל ספר על־פי אוצר לשונו ועל־פי השוואתו לתרגומי ספרים אחרים ולעמוד על טעויותיו וסטיותיו ודרכי פירושו. על דבר זה כבר עמדו חכמים אחרים⁶, ובשורות אלה רצונו של הכותב לתרום לנושא זה ולעמוד על דרכו של מתרגם ספר מיכה.

1. וכן בו' כא (רשעי ארץ) וי"ח י (בן פריץ).
2. 35 פעם, ורק בו' יב וי"ג י כתרגום ל־משפט.
3. גם בקמ"ה ח צ"ל הסדר בשבעים כמו בקי"א ד.
4. 25 פעם, חוץ מן א א ות', שבא כתרגום של חטא.
5. 16 פעם, חוץ מן כו ט ונ"א יג — כתרגום של חטא. בנ"ח יא בא כתוספת: כי תזה נקם (רשעים), ובכ"י א ל'.
6. השווה למשל את מחקרו המקיף והמעמיק של פרוס' י"א וליגמן על בעיות תרגום

א. תרגום שונה. בכמה לשונות וביטויים שינה מתרגם מיכה מן התרגומים המקובלים. למשל:

(1) השם "מלוא" (בלשונות "ארץ ומלואה", "הים ומלואו" וכיר"ב) מתרגמים השבעים ב"πλήρωσις" (דב' לג טז), πλήρης (ישע' ו ג), πληρώμα (ירמיה' יחזקאל ודה"י). אבל "ארץ ומלואה" במיכה (א ב) תורגם οἱ ἐν αὐτῇ καὶ πάντες ἡ αὐτῇ = הארץ וכל אשר בה.

(2) מצוי במקרא המונח "היכל קדש" ("בהיכל קדשו", "אל היכל קדשך"). ובכל מקום תורגם "היכל" ναός אבל "מהיכל קדשו" במיכה (א ב) תורגם ἐξ οἴκου ἁγίου αὐτοῦ = מבית קדשו.

(3) את "ואולם" תירגמו השבעים בצורות שונות:

(a) ἀλλά (בר' מח יט, במ' יד כא, ש"א כ ג, איוב א יא, יא ה, יב ז).

(b) οὐ μὴν δὲ ἀλλά (ב ה, ה ה, יג ג, יז י, לג א).

(c) καὶ πλην איוב יד יח.

(d) ὅτι πλην ש"א כה לד.

(e) ἐὰν δὲ מ"א כ כג.

(f) δὲ איוב יג ד.

בשמ' ט טז לא תורגמה מלה זו, ובבר' כה יט ושופ' יח כט צירפוה המתרגמים לשם שלאחריה, ופירשו ששם המקום "אולם לזו".
במיכה ג ח תורגמה μὴ ἐὰν = אם לא.

ב. מלים לא שכיחות. מתרגם מיכה לא התקשה כמובן בתרגומן של המלים הרגילות, שמשמעותן ידועה לכל ותרגומן ברור וקבוע. אבל בבואו לתרגם מלה לא שכיחה נתלבט במלאכתו: לא מצא את תרגומה המדויק, ולפעמים אף טעה בהבנתה. למשל:

(1) קָרַחַה וקָרַחַת מתרגמים השבעים ב"φαλάκρωμα"⁷, אבל "הרחיבי קרחתך" במיכה (א טז) תורגם πληράτιον σου τὴν χηρείαν. ἡ ἄρα הוא תרגום רגיל של "אלמנה". בשם χηρεία תורגם "אלמון" (ישע' מז ט) ו"אלמנות" (ישע' נד ד). מודקרת השאלה: מה הקשר שבין קרחה ואלמנות? וכיצד בא המתרגם לידי טעות זו? אני משער שהמתרגם החליף קר"ף בכ"ף (בתעתיק?) וקרא "כרהתך", שבארמית

השבעים לישעיה, The Septuagint Version of Isaiah, A Discussion of its Problem, Leiden, 1948

7. ויקרא, דברים, מלכים ב', ישע', ירמ', יחזקאל ועמוס.

מובנה "מחלה" ו"לאות" ^{7a} ופירשו "צורך" ותירגם $\chi\acute{o}r\epsilon\iota\alpha$ (כמו בדה"ב ב טו) ונשתבש ל- $\chi\eta\rho\epsilon\iota\alpha$ ^{7b}.

(2) השרשים "המה" ו"הים" בהוראת המיית שמחה והתרגשות מתרגמים השבעים ב- $\eta\chi\acute{\epsilon}\omega$ ⁸. מתרגם מיכה לא ידע. פי' "תהימנה" ותירגם "תהימנה מאדם" (ב יב) לפי הענין: $\acute{\epsilon}\xi\alpha\lambda\omicron\upsilon\nu\tau\alpha\iota\ \acute{\epsilon}\xi\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omega\nu$. הפועל $\acute{\epsilon}\xi\acute{\alpha}\lambda\lambda\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ בא כתרגום ל"רקד" (יואל ב ה), פצח (ישע' נח יב), קל (חבקוק א ח) ⁹.

(3) השם "קצין" נמצא כמה פעמים במקרא. והיווני מתרגמו ב- $\acute{\alpha}\rho\chi\eta\gamma\acute{o}\varsigma$ (שופ' יא ה, יא ¹⁰, ישע' ג ו, ז), $\acute{\alpha}\rho\chi\omega\nu$ (ישע' כב ג), $\acute{\epsilon}\nu\alpha\rho\chi\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ (יהושע י כד), ואף $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$ (מש' כה טו). אבל "וקציני בית יעקב" (מיכה ג ט) תורגם: $\kappa\alpha\iota\ \omicron\iota$ $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\lambda\omicron\iota\pi\omicron\iota\ \omicron\iota\kappa\omicron\upsilon\ \text{I}\sigma\rho\alpha\eta\lambda$. ב- $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\lambda\omicron\iota\pi\omicron\varsigma$ מתרגמים השבעים "שארית", וכן אף במיכה (ב יב, ז יח). כלום השווה המתרגם "קצין" ל"קצת"? או שמא נסתרס "וראשי" ל"ושארי" (עיין להלן)?

(4) הפועל "נהר" בהוראת זרימת אנשים נמצא בארבעה מקומות במקרא: בישע' ב ב וירמ' לא יב תירגמוהו ב- $\eta\chi\omega$ ובירמ' נא מד ב- $\sigma\upsilon\nu\acute{\alpha}\gamma\omega$. אבל במיכה (ד א) תורגם $\sigma\pi\epsilon\acute{\upsilon}\sigma\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$ = מהרו. החליף המתרגם "נהר" ב"מהר". חילוף זה וחילופים אחרים שבתרגום קטע זה מתרגום מקביל לו בישעיה עדים המה, שמתרגם מיכה לא ידע את תרגום ישעיה. מכל-מקום לא השתמש בו!

(5) הפועל "חנף" נמצא בכמה מקומות במקרא. והיווני מתרגמו ב- $\phi\omicron\nu\nu\alpha\kappa\tau\omicron\nu\acute{\epsilon}\omega$ (= רצח) ¹¹, $\mu\iota\alpha\iota\nu\omega$ (= טמא) ¹², $\mu\omicron\lambda\acute{\upsilon}\nu\omega$ (= טנף) ¹³ ו- $\acute{\alpha}\nu\omicron\mu\acute{\epsilon}\omega$ (= שלל חק, ישע' כד ה). אבל מתרגם מיכה כותב תחת "תחנף" (ד יא) $\acute{\epsilon}\pi\iota\chi\alpha\rho\acute{o}\upsilon\mu\epsilon\theta\alpha$ = נשמת. כיצד בא לידי תרגום זה? קשה לענות תשובה ברורה. נראה שתירגם לפי הענין מהרהורי לבו.

7a. עיין ערוך השלם ע' כרה.

7b. בגליון כ"י Q—מאחד התרגומים האחרים $\xi\acute{\upsilon}\rho\eta\sigma\iota\nu$, (וכן תרגמו השבעים "קרחת" פעם אחת, ישעיה כב יב).

8. הים—ש"א ד ה, מ"א א מה, רות א יט; ה מה—מ"א א מא, ישע' טו יא, נא טו, ירמ' ה כב, נ מב, נא נה, תה' מו ג, סג ב.

9. המתרגם פירש: קלו—דהרו.

10. כ"י A במקום זה: $\eta\gamma\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$.

11. במ' לה לג (ב"ט), תה' קו לת, סומ' בישע' כד ה, עקי' בירמ' ג ב, עקי' וחיאר' בירמ' ג ט (ועל פיהם השלים בעל הגליון כ"י Q תרגום "ותחנף את הארץ", שאין בשבעים).

12. ירמ' ג א—ב, דני' יא לב.

13. ירמ' כג יא, וכן תירגמה המשיטתא במיכה: תחטנף.

(6) תנים¹⁴ תירגמו השבעים $\sigmaειρην$ (= סירנה)¹⁵ ופעם אחת, ישע' יג כב, $\epsilon\chi\iota\nu\omicron\varsigma$. אבל במיכה (א ח) מתורגם $\acute{\omega}\varsigma \delta\rho\alpha\kappa\acute{o}\nu\tau\omega\nu$ = כתנינים. הוחלף לו למתרגם "תנים" ב"תנינים". אמנם כך מתורגם אף באיכה ד ג, אבל מתרגמה של מגלת איכה מצא לפניו "גם תנין חלצו שד", ריבוי בנזין כדרך הארמית¹⁶ וחשבו ליחיד של "תנינים". גם מתרגמו של ס' ירמיה נתקשה בתרגומו של שם זה: בט' י החליפו ב"תנין", בי"ד ו ונ"א לו לי¹⁷ ובי' כב ומ"ט לג תירגמו ב" $\sigmaειρουθός$, שמשמעו העיקרי הוא "דרור"¹⁸, ובו רגילים לתרגם "יענה" ו"בת יענה"¹⁹.

וכדאי להעיר, שגם מפרשינו יש שהחליפו "תנים" ב"תנין". למשל בתה' מד כ כותב ראב"ע: במקום תנים המ"ם תחת נו"ן כמו בחיין (איוב כד כב) לקץ הימין (דני' יב יג) והטעם בתחתית הים מקום התנינים...

(7) ביותר התקשה המתרגם בצורות שאין להן חבר במקרא, ב" hapax legomena. למשל "ולא תלכו רומה" (ב ג) תירגם $\piορευθητε \delta\rho\thetaοι \epsilonξαλφνης$ $\mu\eta \sigma\acute{\upsilon}$ = ולא תלכו ישרים פתאם. לצורה "רומה" אין חבר במקרא, אבל ברור שהיא מן שורש "רום"²⁰, ותירגם יונתן: ולא תהכון בקומה זקופה²⁰, וכן בפשיטתא: ולא תהלכון בקומתא פשיטתא. גם הירונימוס גזר מלה זו מן "רום", ופירש "רומה" — כגאוה. ותירגם: $et non ambulabitis superbi$; אבל המתרגם היווני לא ידע את פירוש המלה ותירגם לפי העניין.

ג. פסוקים קשים. יש בספר מיכה פסוקים, שלשונם קשה ומשפטיהם נראים כקטועים, וכל מתרגם מתקשה בתרגומם. נעיין בכמה מהם כיצד פתרו היווני: (1) אל תטפו יטיפון לא יטיפו לאלה לא יסג כלמות (ב ו). ותרגומו: $\kappa\lambda\alpha\iotaετε \mu\eta \delta\acute{\alpha}\lambda\alpha\sigma\iota\nu, \mu\eta\delta\epsilon \delta\alpha\kappa\upsilon\epsilon\tau\omega\sigma\alpha\nu \epsilon\pi\iota \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\iota\varsigma$ אלה ואת הלשון "לא יסג כלמות" המשיך ל"תאמור בית יעקב" הסמוך לו לאחריו²¹.

14. ר' של "חן", יחיד אין במקרא!

15. כך מתרגמים הם גם יענה ובת יענה, ישע' יג כא, ירמ' נ לט ומיכה א ת.

16. מצד שני נמצא ביחו' (כט ג, לב ב) "תנים" במקום "תנין".

17. וכן לי' בישע' נא לו, ובתה' מד כ תורגם: במקום עוני (תנים = תענים בתעתיק ז).

18. וכן תירגמו השבעים ועקי במש' כו ב.

19. ויקרא, דברים, ישעיה ואיוב.

19a. כמו "אורה" מן אור, טובה מן טוב, קומה מן קום, ועיין רד"ק.

20. גם רש"י ורד"ק הביאו את לשון ת"י, וכן פי' ראב"ע; וכן בחיי ל"קוממיות" (ויק' כו יג) מת"כ בחר סוף פרק ג'.

21. בעקבותיו הלך הסורי ותירגם: לא תדמעון דמֶעָא ולא תדמעון על הלין. וגם הוא המשיך "לא יסג כלמות" למטן: ולא נדרכבון חסדא דאמיד על ביתה דיעקוב.

ברור שהיווני פירש "הטיף" — בכה, ו"יטיפון" — דמעות; אבל במקרא אין "נטף" בהודאת בכה. השבעים מתרגמים "נטף" στᾶζω. ואף במיכה (ב יא) מתורגם "מטיף" σταγῶν.²²

(2) ואחמול עמי לאויב יקומם ממול שלמה אדר תשטון מעוברים בטח שובי מלחמה (ב ח). וביוונית: κατέναντι : κατέναντι ἐχθρῶν ἀντέστη· κατέναντι καὶ ἔμπροσθεν ὁ λαός μου εἰς ἐχθρῶν ἀντέστη· κατέναντι τοῦ ἀφελέσθαι ἐλπιδά συν- τοῦ ἐλπίσθαι αὐτοῦ τὴν δοράν αὐτοῦ ἐξέδειξαν, τοῦ ἀφελέσθαι ἐλπιδά συν- τοῦ ἐλπίσθαι αὐτοῦ τὴν δοράν αὐτοῦ ἐξέδειξαν, τοῦ ἀφελέσθαι ἐλπιδά συν- τριμμόν πολέμου = ומלפנים עמי לאויב יקום מול שלומו²³ אדרתו הפשיטו מעבור בטח שבר מלחמה.

(a) צדק המתרגם, שתירגם "אתמול" — ἔμπροσθεν, ואע"פ שהוא היחיד, כי כשם ש"יש מחר עכשיו ויש מחר לאחר זמן"²⁴, כך יש "אתמול" במקרא, שהוא לפני זמן²⁵.

(b) המ"ם השניה של "יקומם" נשמטה בטכסט שלפניו בדרך הפלוגרפיה²⁶.

(c) κατέναντι תרגום של "ממול" גם בדה"ב ד י²⁷.

(d) המתרגם (או המתעתק?) התקשה בצרוף "ממול שלמה" — אע"פ ש"שלמה" שכיחה במקרא²⁸, אמנם לא כחברתה "שלמה" — ולפיכך ניקד שלמה = שלומו.

(e) כמו כן נתקשה בצורה הנדירה "שובי"²⁹ והחליפה ב"שברי", ואפשר שטעות זו מקורה בתרגום ארמי (עי' להלן בעמוד הבא): תיבין — תבירין.

(3) בתיאור השחיתות בחברה אומר הנביא (ז ג—ד): על הרע כפים להיטיב השר שואל והשופט בשלום והגדול דובר הות נפשו הוא ויעבתוה. טובם כחדק ישר ממסוכה יום מצפיך סקדתך באה עתה תהיה מבוכתם. לשונות קצרים וקשים אלו תורגמו ביוגית כך: ἐπὶ τὸ κακὸν τὰς χεῖρας αὐτῶν ἐτοιμάζουσιν· ὁ ἄρχων αἰτεῖ, καὶ ὁ κριτὴς ἐλεηνηνοὺς λόγους ἐλάλησεν, κατακλύμιον ψυχῆς αὐτοῦ ἐστίν. καὶ ἐξελοῦμαι τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν ὥς σὺς ἐκτρούγων καὶ βαδίζων ἐπὶ κανόνος ἐν

22. ביחוד כא ב ו' תורגם בפועל ἐπιβλέπω, שבו רגילים לתרגם "פנה". ונ"ל שמתרגם זה השווה "והטף" ל"טיפ" בארמית (= צפה בעברית), שפירושו: הביט, פנה (השווה למשל מגלה ד ב: ועיניה מיטיסה, ועי' כתובות ס' ע"א ורש"י שם, ועי' ערוך ע' טף ב').

23. וכן בסשיטתא: שלמה.

24. מדר"י פסחא פי"ח 73, והביאו רש"י בשמ' יג יד.

25. למשל: כי ערוך מאתמול חסחה (ישע' ל לג), תמול בואך והיום אניעך (ש"ב טו כ). גם אתמול גם שלשום בהיות שאל מלך עלינו (ש"ב ה ב).

26. שים לב: יש כאן ארבע ממי"ן רצופות: יקוםם מכול.

27. כרגיל הוא תרגום של נגד, נכח, לעומת, לפני, לקבל וכיו"ב.

28. 16 פעם בשמות, דברים, יהושע, מלכים א', תהלים, איוב, שיר השירים, נחמיה ודה"ב

29. בינוני פעול, כרש"י, ועי' מ"ש במחקרי "שמושי לשון במקרא המיוחדים לה"

חריבץ שי"ט עמ' 14 הע' 100.

ὑμέτερος ἀκαταύτου, οὐαὶ οὐαὶ. αἱ ἐξαδικήσεις σου ἤκασιν, νῦν ἔσονται γλαυθμοὶ αὐτῶν = על הָרַע את כפיהם הכינו, השר שואל והשופט דברי שלום דָּבַר אֶת נפשו היא וימלטו טובם כעש בולע והולך על מסכת ביום מצפיק הוי פקודותיך באו עתה תהיה בְּכִיתָם.

נגסה לברר את התהוותם של כמה מן השינויים בתרגום זה:

- (a) כיצד בא התרגום ἐτοιμάζω ל"היטיב"? נ"ל שיש כאן השפעת הלשון הארמית, שכנראה היתה לשון הדיבור של המתרגם. בארמית משמש הפועל "תקן" לשתי ההוראות: "את קינו" הוא תרגום של "ויכינו" (בר' מג כה) ושל "היטיבו" (דב' ה כח) ³⁰.
- (b) את השם "שלום" הנדיר י קרא "שלום", ובהשפעת "שואל" שלפניו פירש: דברי שלום דיבר.
- (c) היווני תירגם "הוה כמו "אזה", וכן גם הארמי תירגם "תחמודי נפשיה". השוואה זו יש לה יסוד במשלי י ג: לא ירעיב ה' נפש צדיק והות רשעים יהדף, ובתרגום שם: הון. ואולי כך יש לפרש גם בתהל' נב ט: יעז בהותו ³².
- (d) גם את "מסוכה" הנדירה ³³ החליף ב"מסכת" (שופ' טז יג—יד) ותירגם αἰών, שבה מתרגם עקילס "קר" בתה' יט ה' ואיוב לח ה ³⁴.
- (e) וכיצד בא לתרגם "ויעבתוה" ב' ἐξαίρεω? נ"ל שהמתרגם החליף ἐξαίρεω, שבו מתרגמים השבעים "ויסלף" (דב' טז יט), ב' ἐξαίρεω ³⁵, ואולי חילוף זה מעשה ידי מעתיקים הוא?
- (f) המתרגם נבון בתרגום "מבוכתם", הנמצא במקרא עוד פעם אחת בלבד (ישע' כב ה), ופירשה מלשון "בכי" ³⁶.
- (g) הוי הוי — תוספת קריאה של המתרגם היא.
- (h) קשי גדול מצא המתרגם ב"חדק" הנמצא רק עוד פ"א (מש' טז יט, הביאוהו מפרשינו), ותירגם מה שתירגם. איני יודע כל הסבר לתרגומו.

30. בדרך זו נבין גם תרגום "והצנע לכת" (ו ח) καὶ ἑτοιμόν εἶναι τοῦ πορεύεσθαι המתרגם חשב על הפועל "תקן".
31. נמצא במקרא עוד פעמיים, ישע' לד ח והושע ט ז, ובשני המקומות תורגם כחלכה ἀνταπόδοσις תרגום רגיל של "גמול".
32. καταθύμιον נמצא רק עוד פעם אחת, ישע' מד ט.
33. בסמ"ך רק כאן, ועוד ב"ם בשי"ן: הסר משוכתו (ישע' ה ה), כמשכת חדק (מש' טז יט).
34. בשבעים נמצא רק כאן וביהודית יג ו וכן בחשמ"ד ז כא.
35. ועי' במלון היוני של לידל וסקוט בערכו.
36. ובעקבותיו תירגם הסורי: בית בכיתון.

4) אבל מתרגמנו התקשה גם בפסוקים, שלשונם פשוטה ותכנם ברור. למשל: במה אקדם ה' אכף לאלקי מרום (ו ו) מתורגם כך: ἐν τίνι καταλάβω τὸν Κύριον: ἀντιλήμψομαι θεοῦ μου Ὑψίστου. המתרגם נתקשה בשני הפעלים: (a) ב־καταλαμβάνω רגילים השבעים לתרגם לכד, השיג וכירב. ו"קדם" מתרגמים הם ב־προφθάνω³⁷ וב־συναντάω³⁸. קרוב לתרגום "קדם" במיכה הוא התרגום προκαταλαμβάνω שבשבעים ובסומכוס לתה' עט ח. (b) ἀντιλαμβάνομαι הוא כרגיל תרגום של חוק, שגב, סעד וכירב. 'כפף' מתורגם ב־ἀμπτω (ישע' נח ה), κατακάμπτω (תה' נו ז), καταράσσω (תה' קמה יד, קמו ח). גם הסורי התקשה בתרגומת של הצורה "אכף" ותירגם: אפשר (= איף ז).

ד. שמות מקומות. המתרגם לא היה בקי בשמות המקומות שבארץ-ישראל, והרבה מן השמות הנזכרים במיכה בלבד או שאינם שכיחים — תירגמם ולא העתיקם. למשל:

1) בבית לעפרה (א י) — ביוונית: ἐξ οἴκου καταγέλωτα פירש מלשון "ועפר" (ש"ב טו יג), שכן ἀτάγελως הוא תרגום של "קלס" (תה' מד יג — שבעים) רשחוק" (ירמ' כ ז — סומ').

2) יושבת שפיר (א יא) — ביוונית ἀλῶς κατοικοῦσα. פירש "שפיר" מל' ארמית (תרגום של "יפה"), הנמצא גם בעברית המקראית: אמרי שפר (בר' מט כא), אף נחלת שפרה עלי (תה' טו ז); והשווה דרשת חז"ל³⁹: שפרה זו יוכבד. ולמה נקרא שמה שפרה? שמשפרת את הולד.

3) מספר בית האצל (שם) — ביוונית: οἶκον ἐχόμενον αὐτῆς — לספר בית אצל ה'.

4) יושבת מרות (א יב) — ביוונית: κατοικοῦσιν ὁδύνας. פירש "מרות" ר' של "מרה" = מרירות.

5) על מורשת גת (א יד) — ביוונית: ἕως ἀληθονομίας Γέθ = עד ירושת גת, וכן בפשיטתא: לירתותא דגת, וכן תירגם יונתן (ובעקבותיו — רש"י) מלשון ירושה: למחסיני גת, אבל ראביע (ואחריו — רד"ק): מורשת גת עיר בארץ פלשתים.

6) בתי אכזיב לאכזב (א יד) — ביוונית: οἶκους ματαίους εἰς κένον = בתי

37. רגיל ביותר בתהלים, ונמצא גם בספרים אחרים: שמואל, מלכים, יונה ואיוב. בחה' פט יד מתורגם ב־προπρορεύομαι (כ"י A: προ : προρεύομαι).

38. דב' כג ה, ישע' כא יד, איוב ג יב, נחמ' יג ב.

39. סוטה יא ב, ספרי בהעלותך פס' עח 74.

כזב לריק, והטורי בעקבותיו: בתי דסריקותא לסריקותא. אכזב נמצא עוד פעם אחת במקרא (ירמ' טו יח), ושם מתורגם: ψευδῆς או ψεῦδος.

(7) כצאן בצרה (ב יב) — ביוונית: ὡς πρόβατα ἐν θλίψει = כצאן בצרה, וכן בפשיטתא: איך ענא באולצנא, גם בת"י תורגם השם: כענא בגו חוטרא, ואחריו הלך רש"י ופירש: כצאן רבה הנתונה במצרי גדרות צאן. אבל ראב"ע (ואחריו — רד"ק) פירש שם עיר.

(8) מן השטים (ו ה) תורגם: ἀπὸ τῶν σχοίνων = מן הקנים. וכן מתורגם ביואל ד יח. שלשת המתרגמים האחרים (עקילס, סומכוס ותיאודוטיון) מעתיקים כאן Σεῖμ, Σεῖμ, Σεῖμ, כה א ויהושע ב א מעתיקים השבעים Σαττεῖμ, Σαττεῖν, Σαττεῖ. ובמקום אחד החליף שם מקום בלתי ידוע בשם מקום ידוע: את השם "מצור" ב' יב (וערי מצור ולמני מצור) תירגם: ἀπὸ Τύρου = מן צור.

ה. השפעת פסוק אחר. כמה שינויים בתרגום ספר זה באו בהשפעת פסוק אחר, סמוך או מופלג, בספרנו או בספר אחר. ואולי יש ביניהם שינויים, שמעשי ידי מעתיקים הם ולא מיד המתרגם יצאו. הנה כמה שינויים:

(1) בג' א כותב היווני: שמעו נא [זאת] ראשי [בית] יעקב, כמו בפסוק ט'.
(2) בג' ה תירגם היווני: וקראו [עליו] שלום — בהשפעת סופו של פסוק: וקדשו עליו מלחמה. וברור ש"עליו" תוספת היא, שכן העברי היה אומר: וקראו אליו ל שלום, כלשון הכתוב בדב' כ י, ורגיל: שאל לו ל שלום.
(3) בד' א כותב מתרגם הספר ετοιμον (= נכון), וכן תירגמו סומכוס ותיאודוטיון בישע' ⁴⁰, אבל השבעים תירגמו שם ἐμφανές, ומעתיק הוסיפו במיכה. לפני "הר בית ה'" ⁴¹.

(4) בה' ו כותב היווני: והיה שארית יעקב [בגוים] בקרב עמים רבים, כמו בפסוק הסמוך לו לאחריו: וכן בפשיטתא.
(5) האיתנים (ו ב) תורגם αἱ φάραγγες = הנחלים, וזה בהשפעת דב' כא ד, שבו באו שתי המלים במטבע לשון אחד "נחל איתן", ותרגומו: εἰς φάραγγα τρα-
χεῖαν.

(6) ובכיס אבני מרמה (ו יא) תורגם: καὶ ἐν μαρσίππῳ στάθμια δόλου, כתרגום השבעים בדב' כה יג ("לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן"). μάρσιππος (= מרצופין שבלשון חכמים) הוא תרגום "אמתחת" בבראשית פמ"ב — פמ"ד.
(7) כנחש כוחלי ארץ (ז יז) תורגם: ὡς ὄφεις σύροντες γῆν, כתרגום השבעים

⁴⁰. כעדות בעל הגליון בכ"י Q.

⁴¹. ואולי תחילה נכתב בגליון כנ"א, ואח"כ נשתרבה לסכסט.

בדב' לב כד ("חלי עפר"). והסועל "חל" בהוראה זו נמצא רק בשני מקומות אלו.⁴²

ו. פירושים. כמה שינויים, שלכאורה נראים כעדות לנוסח אחר, מבוססים הם—לאחר עיון—על פירוש שונה, שנתן המתרגם לכתוב, פעמים קרוב לפשט ופעמים רחוק ממנו. למשל:

(1) שמעו עמים כלם⁴³ (א ב) תורגם: ἀκούσατε, λαοί, λόγους⁴⁴ = שמעו עמים דברים⁴⁵. נ"ל שהמתרגם ראה במלת "כלם" שם משרש זה, שפירושו "דבר"⁴⁶. שרש זה בהוראתו זו נמצא במקרא: ואין מכלים דבר בארץ (שופ' יח ז) = ואין מדבר דבר בארץ; בדרך מתים יחרישו ותלעג ואין מכלם (איוב יא ג) = ואין מדבר, מקביל ל"יחרישו".

(2) שולל וערום (א ח) תורגם: ἀνυπόδετος καὶ γυμνός יחף וערום⁴⁷, וכן בפשיטתא: חפיי וערטל. פירשו "שולל" מן "של נעליך" (שמ' ג ח).

(3) ומי במות יהודה (א ה) תורגם: καὶ τὴν ἁμαρτίαν οἴκου Ἰουδᾶ = ומי הטאות בית יהודה, וכן ת"י: והיכא חטו דבית יהודה, וכן בפשיטתא: ומנא הי חטיתה דיהודה. אע"פ שיש לפנינו עדות משולשת סבור אני, ששלשת המתרגמים פירשו כאן את הנוסח שהיה לפניהם, והוא הוא הנוסח שלפנינו.

(4) כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו (ד ה) תירגם היוני πορεύσονται... ἕκαστος τὴν ὁδὸν αὐτοῦ = ילכו איש בדרכו. לפענ"ד שינה כאן המתרגם לכבוד ה', שלא להעמיד את האלילים בדרגה שווה לה'.

(5) כרביבים עלי עשב (ה ו) — ביוונית: ὡς ἄρνες ἐπὶ ἄγρωσιν. ἄρνός הוא תרגום של כבש, מריא וטלה. מתרגמנו פירש אפוא רביבים — כבשים (כמו رباب בערבית)^{47a}. אבל סומכוס ותיאודוטיון תירגמו כאן νιφετός. כתרגום השבעים בדב' לב כ. מתרגם תהלים תירגם "רביבים" (סח י, עב ו) ב"σταγῶν". ומתרגם ירמיה תירגם (יד כב) ב"πλησμονή". שבו מתרגמים היונים (השבעים) ושלשת המתרגמים האחרים) "שבע"⁴⁸. את ἄγρωσις (= עשב) לקח המתרגם מדברים לב כ (דשא!).

42. "חלתי" באיוב לב ו — פירושו: דחלתי = יראתי; ועי' ראב"ע במיכה שם.

43. פשיטתא הגיהה: כלכם.

44. בגליון כ"י Q כנראה ע"פ התרגומים האחרים: πάντες.

45. לשון זה נמצא גם בדח"ב יח כז, ושם תורגם כהלכה: πάντες.

46. בערבית, וכן "כלום" בלשון חכמים = "דבר" בלשון המקרא.

47. ישע' כ ב—ג: ערום ויחף.

47a. ויש שפירשו כן גם בדברים לב כ.

48. בירמ' ג ג שונה נוסח השבעים, ואין שם "רביבים".

(6) כי אשב בחשך ה' אור לי (ז ח) — ביוונית: $\text{Κύριος φωταῖ μοι} = \dots$ ה' יאיר לי. תירגם בפועל כדי להרחיק את הגשמיות⁴⁹, וכן ת"י: ה' ינהר עלי, וכן בפשיטתא: מריא מנהר לי.

ז. תוספת לשם פירוש. ככל מתרגם הוסיף גם מתרגם מיכה מלים לשם פירוש העניין. למשל:

- (1) בג' ו הוסיף: לכן לילה לכם [יהיה] מחוץ וְחֲשֹכָה לכם [תהיה] ...
- (2) בג' ז הוסיף: ובשו החוים [חלומות]. כיר"ב הוסיפה הפשיטתא: דחון חוֹנָא.
- (3) בד' ד הוסיף: וישבו איש תחת גפנו ו[איש] תחת תאנתו ואין מחריד כי פי ה' צבאות דבר [זאת]. הלשון "וישב" ... "נמצא במ"א ה ה, ואף שם אין "איש" בפ"ב, ובשבעים שם תורגם בדיוק. גם "זאת" תוספת היא בתרגום היווני, ורגיל "כי פי ה' דבר" (ישע' א כ, מ ה, נח יד).
- (4) בד' יג מתרגמים היווני והסורי: קומי ודושי [אותם], ותוספת היא, ובמקור לא היה, ומקלקל את המשקל.
- (5) בה' ג הוסיף היווני: ורעה [צאנו], וכן נוסף ביווני במקומות אחרים. למשל בבר' כט ט: כי רועה [צאן] היא.
- (6) בה' ו הוסיף היווני: כטל מאת ה' [נופל], ותוספת פירוש זו בהשפעת ש"ב יז יב ("כאשר יפל הטל על האדמה") באה, ומיותרת היא, כי "כטל מאת ה'" פירושו: כטל שמים, הרגיל.
- (7) בו' ה הוסיף: מה יעץ [עליך], ותוספת זו מקלקלת את המשקל הרבעי: מה־יעץ בלק מלך מואב ומה־ענה אותו בלעם בן־בעור.
- (8) בו' י קרא "האש" (עיין להלן), ולפיכך הוסיף: בית רשע [אוצר] אוצרות רשע.

ח. חילופי אותיות. הרבה שינויים בתרגום היווני תלויים בקריאתו המוטעית של המתרגם, שהחליף אותיות דומות: ד—ה, ב—פ, כ—נ, ת—ס, ש—ש. למשל:

- (1) יקח מכם עמדתו (א יא) תורגם: $\text{ἀλγίμψεται ἐξ ὑμῶν πληγὴν ὀδύνης}$ = יקח

49. אבל בעל הגליון בכ"י Q מעיר, שנוסח השבעים היה φῶς , וכן תירגמה תולגטה את הלשון כצורתו $\text{Dominus lux mea est}$.

- מכם מכת מרת. נ"ל שקרא יקח מכה (= מכ' = מכם) (ע) מרתו. $\acute{\epsilon}\xi \acute{\upsilon}\mu\omega\nu$ (= מכם) נוסף אח"כ מתוך אחד התרגומים האחרים שקרא כנכח "מכם".
- (2) חלק עמי ימיר (ב ד) תורגם $\acute{\epsilon}\nu \sigma\chi\omicron\iota\nu\acute{\iota}\phi \mu\epsilon\acute{\rho}\iota\varsigma \lambda\alpha\omicron\upsilon \mu\omicron\upsilon \kappa\alpha\tau\epsilon\mu\epsilon\tau\epsilon\rho\acute{\eta}\theta\eta$ חלק עמי ימד בחבל. "ימד" הוא שיבוש של "ימר" (כתיב חסר ו) ר"ב חבל" תוספת פירוש הוא.
- (3) תקחו הדרי לעולם (ב ט) תורגם: $\acute{\epsilon}\gamma\gamma\acute{\iota}\sigma\alpha\tau\epsilon \theta\epsilon\sigma\iota\nu \alpha\iota\omega\nu\acute{\iota}\omicron\iota\varsigma$ = קרבו להררי עולם.
- (4) עתה למה תריעי רע (ד ט) תורגם: $\kappa\alpha\iota \nu\ddot{u}\nu \acute{\iota}\nu\alpha \tau\iota \acute{\epsilon}\gamma\nu\omega\varsigma \kappa\alpha\kappa\acute{\alpha}$ = ועתה למה תדעי רע⁵⁰. "תדעי" הוא שיבוש של תרעי (כתיב חסר!).
- (5) עתה תתגדדי בת גדוד (ד יד) תורגם $\nu\ddot{u}\nu \acute{\epsilon}\mu\phi\rho\alpha\chi\theta\acute{\iota}\sigma\epsilon\tau\alpha\iota \theta\upsilon\gamma\acute{\alpha}\tau\eta\rho \text{'E}\phi\rho\alpha\iota\mu$ = עתה תסתמי בת אפרים בסתימה. כיצד בא המתרגם לידי תרגום זה? נ"ל שקרא "תתגדדי" ופירשו מלשון "גדר". "בת אפרים" אין בשום מקום במקרא, ונ"ל ש"Eφραιμ הוא שיבוש של Εμφραγμα, הנמצא רק כאן ובבן סירא כז יד.
- (5) וכי ידרך בארמנותינו (ה ד) תורגם: $\kappa\alpha\iota \acute{o}\tau\alpha\nu \acute{\epsilon}\pi\iota\beta\eta\acute{\iota} \acute{\epsilon}\pi\iota \tau\acute{\eta}\nu \chi\acute{\omega}\rho\alpha\nu \acute{\upsilon}\mu\omega\nu$ = וכי ידרך באדמתכם. נ"ל שהמתרגם קרא באדמתנו, ו"ר"מ"ו"ו בשתי הפעמים היא ט"ס במקום ημῶν, ומעות סופרים זו רגילה בכתיב-יד של תרגום השבעים.
- (7) ומי יעדה: עוד (ו ט—י) תורגם: $\kappa\alpha\iota \tau\acute{\iota}\varsigma \kappa\omicron\sigma\mu\acute{\eta}\sigma\epsilon\iota \pi\acute{o}\lambda\iota\nu$ = ומי יעדה עיר.
- (8) איש את אחיו יצודו חרם (ז ב) תורגם: $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma \tau\acute{o}\nu \pi\lambda\eta\sigma\acute{\iota}\omicron\nu \alpha\acute{\upsilon}\tau\omicron\upsilon \acute{\epsilon}\kappa$ = איש את אחיו יצרו בלחץ. $\acute{\epsilon}\kappa\theta\lambda\acute{\iota}\beta\omega$ הוא תרגום רגיל של "לחץ" וכן של "צרר"⁵¹, פועל זה גרר אחריו את השם $\acute{\epsilon}\kappa\theta\lambda\acute{\iota}\beta\eta$, שאין לו חבר בשבעים.
- (9) ועדיך יבוא... (ז יב) תורגם: $\kappa\alpha\iota \alpha\acute{\iota} \pi\acute{o}\lambda\epsilon\iota\varsigma \sigma\omicron\upsilon \epsilon\acute{\iota}\xi\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$ = ועריך יבואו...
- (10) עברי לכם (א יא) צורף לסוף הפסוק הקודם (פסוק י') ותורגם $\kappa\alpha\tau\alpha\gamma\acute{\epsilon}\lambda\omega\tau\alpha$ $\acute{\upsilon}\mu\omega\nu$ = עפר לכם (ע"י לעיל עמ' 96).
- (11) את שופט ישראל (ד יד) תורגם: $\tau\acute{\alpha}\varsigma \phi\upsilon\lambda\acute{\alpha}\varsigma \tau\omicron\upsilon \text{'I}\sigma\tau\alpha\eta\acute{\lambda}$ = את שבטי ישראל. חילוף זה נמצא במקרא עצמו במקום אחר: בש"ב ז ז כתוב: הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל, ובדה"א יז ו הנוסח: שפטי ישראל⁵².

50. "רע" קרא גם הסורי ותירגם: עבדתי בישתא.

51. שופ' ב טו, מ"א ח לו — כ"י A, מ"ב יג כב, זכ' א יז ותה' קיט קנו.

52. וכן בדב' כט ט: שבטיכם = שפטיכם, וע"י ת"י שם.

(12) בכו אל תבכו (א י) תורגם: ἢ ἀνοικοδομεῖτε ἢ ἔν 'Αλείμ = בעכו (?)⁵³ אל תבנו.

(13) אותה נפשי (ז א) תורגם: οἱ ψυχῆς = אויה נפשי.

(14) ושמנה נסיכי אדם (ה ד) תורגם: καὶ ὁ αὐτὸς δόγματα ἀνθρώπων = ושמנה נסיכי אדם. הפועל δάγω רגיל בשבעים כתרגום ל"נשך", אבל השם δόγμα נמצא רק כאן ובחכמת שלמה טז ה וט'. δόγμα נמצא בעקי' לתה' צא ו.

ט. נוסח משובש. כמה שינויים בתרגום היווני הם תולדות טכסט עברי משובש וכתוב מסורס. למשל:

- (1) תחת "הוי חושבי און" (ב א) כותב היווני: היו חושבי און.
- (2) ת' "כאשר בסיר" (ג ג) כותב היווני: כאשר בסיר.
- (3) ת' "בפתחיה" (ה ה) קרא "בפתחיה" ותירגם ב"τάφρος, שאין לו חבר בשבעים. בסומכוס נמצא כתרגום ל"סוללה" או "דיק" (יח' יז יז, כא כז, כו ח).
- (4) ת' "הגיד לך" (ו ח) קרא היווני: הגיד לך.
- (5) ת' "וישחק" ⁵⁴ קרא היווני: ויחשך.
- (6) ת' "אל תגידו" (א י) כותב היווני: אל תגדילו (ἢ μὲν μεγαλύνεσθε). כיצד נתהווה שינוי זה? הפשיטתא מתרגמת: לא תחדון = אל תגילו. ג'ל שנוסת זה ("תגילו") היה גם בטכסט שלפני המתרגם היווני, ומגיה הוסיף מעל לתיבה את האות דל"ת (תגילו), והמתרגם (או המעתיק שלפניו) צירף את הדל"ת לתיבה וקרא: אל תגדילו.
- (7) ת' "כי אין מענה אלקים" (ג ז) כותב היווני: כי אין עונה להם. ושמה יש כאן תיקון סופר לכבוד ה'. השוה "כי מקללים להם בניו" (ש"א ג יג).

י. טעויות קריאה ושמיעה. בשינויים שהבאנו עד כאן מצאנו כמה טעויות קריאה: יַעֲדָה — יַעֲדָה (ו ט), רַע — רַע (ד ט), חֲשָׁכָה — חֲשָׁכָה (ג ו), בִּצְרָה — בִּצְרָה (ב יב), שְׁלוֹם — שְׁלוֹם (ו ג), שְׁלָמָה — שְׁלוֹמָי (ב ח). נוסיף להביא כאן עוד שינויים בתרגום שנולדו מקריאה לא נכונה. למשל:

- (1) תחת "עֲרִיָּה" (א יא) קרא: עֲרִיָּה.
- (2) ת' "נחלי שֶׁמֶן" (ו ז) קרא: שֶׁמֶן, ותירגם: נחלים שמנים ^{54a}.

53. ע' ספר האונומאסטיקון לאבסביוס בתרגומי ע' 452. ומבואי "האונומאסטיקון של אבסביוס", עמ' 17.

54. שפירושו "צואתך" (ישח = ج = בערבית), וע' ר"ד יליו, לשוננו כרך א', 16—17.

54a. כיו"ב כותב המאירי ל"אוצר נחמד וְשֶׁמֶן" (מש' כא כ): ויש מפרשים שהוא תואר מענין שמנת עבית כשית (דב' לב ט) כאילו הוא נקוד בקמץ וקמץ קטן (= שֶׁמֶן).

- (3) ת' הָאֵשׁ (= הַיֵּשׁ, ו י) קרא: הָאֵשׁ...?
- (4) ת' הֶהְלִיתִי (מִן "חלה", ו יג) קרא "הֶהְלִיתִי" (מִן "חלל", אף כֹּאן הִיָּה אִפּוֹא לִפְנֵינוּ כְּתִיב חֲסֹר!) וְתִירְגֵּם ἀρξομαι, וְכֵן בִּפְשִׁיטָחָא: אִשְׂרָא.
- (5) ת' לֹא הֶחֱזִיק לָעַד אִפּוֹ (ו יח) קרא: לֹא הֶחֱזִיק לָעַד אִפּוֹ. וְכִמָּה שִׁינוּיִים נוֹלְדוּ מִחִילּוֹף שְׁתֵּי מַלִּים שׁוֹת אוֹ דּוֹמוֹת בְּצִלְצוֹלָן⁵⁵. לְמַשֵּׁל:
- (6) ת' נִשִּׁי עָמִי (ב ט) כּוֹתֵב הַיּוֹנִי: רֹאשִׁי עָמִי (בֹּאֲר': רִישִׁי).
- (7) כֹּאסְפִי קִיץ (ו א) תּוֹרְגֵם: ὡς συνάγων καλᾶμην ἐν ἀμύτῳ = כֹּאֻסְף קֶשׁ בְּקִצִּירָה. קֶשׁ — טַעוֹת (בְּתַעְתִּיק?) מִן קִיץ, וְ"בְקִצִּיר" תּוֹסַפֵּת פִּירוּשׁ.
- (8) כֻּלָּם לְדַמִּים יֹאֲרֵבוּ (ו ב) תּוֹרְגֵם: πάντες εἰς αἵματα δικάζονται = כֻּלָּם לְדָם יִרְיֵבוּ. וְהַשּׁוּהָ שֶׁ"א טו ה: וִירָב בִּנְחָל = וִיאָרֵב בִּנְחָל. יֹא. קִיצוֹרִים. שְׁנִינוּ בְּמִשְׁנַת מַעֲשֵׁר שְׁנֵי פ"ד מִי"א: הַמוֹצֵא כְּלִי וְכָתוּב עָלָיו קִרְף—קֶרֶבֶן, מ"ם—מַעֲשֵׁר, דִּלְת—דִּמְאִי, טִיִּת—טָבֵל, תִּי"ו—תְּרוּמָה, שְׁבַשְׁעַת סִכְנָה הִיוּ כּוֹתֵבִין ת' תַּחַת תְּרוּמָה. ר' יוֹסִי אֹמֵר: כּוֹלָם שְׁמוֹת בְּנֵי אָדָם הֵם. וְבִיוֹמָא פ"ג מ"י שְׁנִינוּ: וְאִף הִיא (= הִילְנִי הַמֶּלֶכָה) עֲשָׂתָה טָבֵלָא שֶׁל זֶהָב שֶׁפִּרְשַׁת סוֹטָה כְּתוּבָה עָלֶיהָ. וְר' שְׁמַעוֹן בֶּן לִקִּישׁ מִפְּרֶשׁ⁵⁶: בֹּאֲלֶיךָ בִּיִּתָּה, וּפִירֶשׁ רִשִּׁי: אוֹתִיוֹת שֶׁל רֹאשִׁי־תִיבוֹת. שְׁתֵּי מִשְׁנִיּוֹת אֱלוֹ דִּיִּין לְהוֹכִיחַ לָנוּ, שְׁנַהֲגוּ לְכָתוּב בְּרֹאשִׁי־תִיבוֹת וְקִיצוֹרִים. נ"ל אִפּוֹא, שְׁגָם בְּטַכְסֵּס שֶׁלִּפְנֵי הַמִּתְרַגֵּם הַיּוֹנִי הִיוּ בִּסְפָרָנוּ מַלִּים מְקוֹצְרוֹת אוֹ שְׂהוּא חֲשֹׁבֵן לְמְקוֹצְרוֹת, וּבִדְרֹךְ זֶה יִתְבָּאֲרוּ כִּמָּה שִׁינוּיִים שֶׁבְּתִרְגוֹם הַיּוֹנִי. לְמַשֵּׁל:
- (1) כִּי יֵשׁ לֹאֵל יָדָם (ב א) תּוֹרְגֵם: οὗτοι οὐκ ἔσαν πρὸς τὸν θεὸν τὰς χεῖρας = אוֹטוֹן = כִּי לֹא נִשְׂאוּ לֹאֵל יָדָם. כִּיצַד בֹּא לִידֵי תִרְגוֹם זֶה? נ"ל שֶׁהַמִּתְרַגֵּם חֲשַׁב אֶת "יֵשׁ" לְקִיצוֹר שֶׁל "יֵשְׁאוּ", וְהוֹסִיף (הוּא אוֹ מַעְתִּיק?) "לֹא" (לְכָבוֹד ה'?), וּבַעֲקֻבוֹתָיו מִתְרַגֵּם הַסּוּרִי (בִּלֹּא שְׁלִילָה): וְשִׁקְלִין אִידִיָּהוֹן לֹת אֱלֹהָא.
- (2) עֲלֵה הַפֶּרֶץ לִפְנֵיהֶם (ב יג) תּוֹרְגֵם: διὰ τῆς διακοπῆς πρὸ προσώπου αὐτῶν = עַל הַפֶּרֶץ לִפְנֵיהֶם. הֵה"א שֶׁל "עֲלֵה" נִשְׁמַטָּה בְּדֶרֶךְ הַפְּלוֹגְרָאפִיָּה, אוֹ שֶׁבְּטַכְסֵּס הִיָּה כְּתוּב: עֲלִי.
- (3) וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ (ד ד) תּוֹרְגֵם: καὶ ἀναπαύσεται ἕκαστος ὑποκάτω = וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ. נִרְאֶה שֶׁהַמִּתְרַגֵּם חֲשַׁב אֶת "וַיֵּשְׁבוּ" לְקִיצוֹל שֶׁל "וַיֵּשְׁבוּת", שֶׁכֵּךְ מִתּוֹרְגֵם הַפּוֹעֵל "שָׁבַת" בְּכִמָּה מְקוֹמוֹת⁵⁷.
- (4) אֲשֶׁר לֹא יִקּוּהָ לְאִישׁ וְלֹא יִיחַל לְבְנֵי אָדָם (ה ו) תּוֹרְגֵם: ὅπως μὴ συναχθῇ μὴδὲ ὑποστῇ ἐν υἱοῖς ἀνθρώπων = וְזֶה פִּתְרוֹן הַשִּׁינוּיִים:

55. עִי' מ"ש בְּשִׁאלָה זֶה בְּמִבּוֹא לְמִדְרָשׁ ב"י, הוֹצֵאת מְקִיצֵי גִרְדִּים, עִמ' לט.

56. בְּכָלִי לֹו ב' וִירוּש' מֵא ע"א.

57. שִׁמ' כג יב, וִיק' כה ב, יִשַׁע' יד ד.

- (a) תירגם "יקוה" כמו "יקוה המים" (בר' א ט).
 (b) ייחל תורגם ב-ὑπερσχηματισμός, שהוא תרגום רגיל של עמד וכן תרגום של "קם" בכמה מקומות⁵⁸. ומשער אני, שבטכסט שלפניו היה כתוב אף כאן: י ק ו' (= יקוה) במקום "ייחל", והמתרגם היווני פתרו: י ק ום.
 (5) ותושיה (ו ט) תורגם: αἰ σῶσαι = ותושיע. חילוף זה בא או בדרך קיצור (ותושיה — ותושי' — ותושיע) או בדרך תעתיק (ΤΩΣΙΑ)
 (6) ותסג (ו יד) תורגם: αἰ ἐκνεύσει. בפועל זה מתרגמים "פנה"⁵⁹ ו"סר"⁶⁰.
 נ"ל שאף כאן היה כתוב בקיצור "ותס", והלה פתרו בפועל רגיל "ותסור".
 (7) למני אשור ... ולמני מצור ... (ז יב) תורגם: αἰ εἰς διαμερισμόν ... Ἀσσυρίων ... εἰς διαμερισμόν ἀπὸ Τύρου אתת (יחו' מח כט) כתרגום של מחלקת (= חלק). נ"ל אפוא שהמתרגם פירש "מני" מן "מנה" או פתר: מני — מנ' — מנת.
 (8) על מכה במקום מכם (א יא) כבר עמדנו לעיל (עמ' 99—100).
 (9) על עמי במקום עמרי (ו טז) עי' להלן בעמ' הבא.

יב. שני תרגומים. בכמה פסוקים בספרנו נמצא שני תרגומים רצופים, האחד נכון והאחד מוטעה. נ"ל שהמוטעה הוא הקדום; וסמוך לה, לפניו או לאחריו, נוסף התרגום הנכון, שבעיקרו היה כתוב בגליון מאחד התרגומים האחרים. גליונות כאלה רבים הם בכ"י Q⁶¹. הנה כמה דוגמאות:

(1) ועמד ורעה (ה ג) בתרגום היווני: ועמד [וראה] ורעה [צאנו]. כתחילה טעה המתרגם ותירגם "וראה", ומגיה הגיה בגליון על פי אחד התרגומים האחרים "ורעה", אח"כ הכנס גליון זה בפנים על-יד "וראה".

על "צאנו" כבר דובר לעיל (עמ' 99).

(2) שמעו נא את אשר ה' אומר (ו א) — ביווני: שמעו נא את דבר ה' את אשר ה' אמר⁶². אף כאן ערוב שתי נוסחאות: המתרגם כתב את המטבע הרגיל "דבר ה'", ואח"כ הוגה בגליון על-פי נוסח הכתוב, ובקצת כתבי-יד נכנסה ההגה בפנים.

(3) ללשון "ומה הלאיתיך" (ו ג) יש שני תרגומים:

58. יהושע ז יב, תה' קמ י; וכן סומ' לעמוס ז ב ואיוב מא יח.

59. שופ' יח כו, מ"ב ב כד, ו יד.

60. שופ' ד יח (ג"ם) — לפי כ"י B, A כותב ἐξαλλύω.

61. השוה למשל א ב, ז ה, יג, ב י, ג ה, א ג (ב"ם) ו ב, יב, יג, טו, טז, ז ה, ז.

ח (ב"ם), יב, יד (ב"ם), יח, יח, כ.

62. ועי' ח"ג בחוצ' Swete.

(a) $\eta \tau\acute{\iota} \acute{\epsilon}\lambda\upsilon\pi\eta\sigma\acute{\alpha} \sigma\epsilon$ בפועל זה רגילים לתרגם: הרע, קצף, רגז, חרה ועוד.
 (b) $\eta \tau\acute{\iota} \pi\alpha\rho\eta\nu\acute{\omega}\chi\lambda\eta\sigma\acute{\alpha} \sigma\omicron\iota$ פועל זה בא כתרגום של הציק (שופ' יד יז), אילץ (שופ' טז טז, עי' ת"ג בשבעים שם), הרגיו (ש"א כח טו), המריץ (איוב טו ג), החריד (ירמ' מז כז). אין ספק שאחד התרגומים היה עיקר, והשני גליון היה מאחד התרגומים האחרים.

(4) ואף למשפט פשוט כ"וישתמר חקות עמרי" (ו טז) נשתמרו שני תרגומים:
 (a) $\kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\phi\alpha\nu\iota\sigma\theta\acute{\eta}\sigma\epsilon\tau\alpha\iota \nu\omicron\mu\iota\mu\alpha \lambda\alpha\omicron\upsilon \mu\omicron\upsilon$ = וישתמד חקות עמי.
 (b) $\kappa\alpha\iota \acute{\epsilon}\phi\acute{\upsilon}\lambda\alpha\varsigma \tau\acute{\alpha} \delta\iota\kappa\alpha\iota\acute{\omega}\mu\alpha\tau\alpha \Sigma\alpha\mu\beta\epsilon\acute{\iota}$ = ותשמר חקות עמרי⁶³. ברור שידם של המעתיקים בכל הכפילות הללו, ויש שהמעתיקים הבאים אחריהם שילבו זה בזה את שני התרגומים עד שקשה לנו להפריד ביניהם. למשל בז' יב.
 ויש שהמעתיקים "תיקנו" את התרגום והחליפו פעלים זה בזה. למשל בתאור התגלות ה' אומר הנביא (א ד):

ונמסו ההרים תחתיו / והעמקים יתבקעו
 כדונג מפני האש / כמים מגרים במורד
 ברור שהשילוב כאן הוא ג לא (ונמסו ... כדונג ...)
 וד לב (והעמקים ... במים ...)

והיווני תירגם כהלכה: ונמסו $\tau\alpha\chi\acute{\eta}\sigma\omicron\nu\tau\alpha\iota$ ויתבקעו $\sigma\alpha\lambda\epsilon\upsilon\theta\acute{\eta}\sigma\epsilon\tau\alpha\iota$, אבל מעתיק יווני, שלא עמד על סוד השילוב בשירה המקראית, החליף את הפעלים הללו זה בזה כדי להסמיק "נמסו" ל"דונג", וכך נמצא לסנינו בתרגום היווני $\sigma\alpha\lambda\epsilon\upsilon\theta\acute{\eta}\sigma\epsilon\tau\alpha\iota$ כתרגום ל"נמסו" $\tau\alpha\chi\acute{\eta}\sigma\omicron\nu\tau\alpha\iota$ כתרגום ל"יתבקעו".
 כמובן, יש עוד כמה שינויים ושיבושים בתרגומים ובתעתיקי השמות, שמעשי ידי סופרים הם, ולא מיד המתרגם יצאו.

יג. היחס לספרים אחרים. את היחס שבין תרגומי הספרים נוכל לקבוע אך ורק כשהיו בידינו מחקרים מפורטים על תרגומו של כל ספר. ולעת עתה אציע הערות אחדות לצדדים שווים ושונים, שבין מיכה לעמוס ובין מיכה להושע. בדקתי את היחס הזה על פי תרגומי מלים שכיחות, וזה אשר העליתי:
 (1) בעמוס (ה ז, כד, ו יב) ובמיכה (ו ה ז ט) מתורגמת "צדקה" $\delta\iota\kappa\alpha\iota\omicron\sigma\acute{\upsilon}\nu\eta$.
 בעמוס (ב ו ה יב) מתורגם "צדיק" $\delta\acute{\iota}\kappa\alpha\iota\omicron\varsigma$. במיכה אין צדיק. "צדק" אין בשני הספרים.
 (2) "פשע" תורגם בעמוס ובמיכה $\acute{\alpha}\sigma\acute{\epsilon}\beta\epsilon\iota\alpha$.⁶⁴ $\acute{\alpha}\sigma\epsilon\beta\acute{\eta}\varsigma$ אין בתרגומי שני הספרים.

63. גם במקומות אחרים מעתיקים השבעים את השם עמרי ב־Z בראש.

64. במיכה ו יב הוא תרגום של "חמס".

- (3) "חסד" תורגם במיכה ובהושע $\epsilon\lambda\epsilon\omicron\varsigma$. בעמוס אין "חסד". "חסיד" נמצא רק במיכה ז ב. ותורגם $\epsilon\upsilon\sigma\epsilon\beta\eta\varsigma$.⁶⁵
- (4) "תמים" נמצא רק בעמוס ה י ותורגם $\delta\omicron\varsigma\iota\omicron\varsigma$ כמו בתר' משלי (בתהלים מתורגם בו "חסיד").
- (5) "ישר" תורגם במיכה (ב ז, ג ט) $\delta\epsilon\theta\acute{o}\varsigma$, בעמוס אין "ישר". לשם השוואה אזכיר, ש- $\delta\epsilon\theta\acute{o}\varsigma$ מצוי במשלי (16 פעם!) ובתהלים אין!
- (6) "חמס" תורגם בעמוס ג י $\alpha\delta\iota\alpha\iota\alpha$ ובמיכה ו יב $\alpha\delta\epsilon\beta\epsilon\iota\alpha$.
- (7) אביון תורגם בעמוס (ב ו, ד א, ה יב, ה ד, ו) $\pi\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ ופ"א (ח ו) $\tau\alpha\pi\epsilon\iota\nu\acute{o}\varsigma$.
- "דל" תורגם בעמוס (ב ו, ד א, ה יא, ח ד, ו) $\pi\tau\omega\chi\acute{o}\varsigma$. במיכה אין "דל" ולא "אביון" ואף לא "עני" ו"עניר".

יד. סיכום. מתרגמים שונים עסקו במלאכת תרגום ספרי המקרא ליוונית. לכל מתרגם שיטה משלו ודרך מיוחדת בשימוש באוצר הלשון היוונית. במלים רגילות שמשמעותן ברורה ותרגומן ידוע, הלך מתרגם מיכה בדרך כל המתרגמים; אבל בכמה מלים ולשונות שינה מן המקובל, ובבואו לתרגם מלה שאינה שכיחה נתלבט במלאכתו, לא מצא את תרגומה המדויק, ולפעמים אף טעה בהבנתו. ביותר התקשה בצורות שאין להן חבר במקרא ובפסוקים קשים בלשונם ובהקשר חלקיהם. נתקשה גם בשמות מקומות הנזכרים במיכה בלבד או שאינם שכיחים, ותירגמם ולא העתיקם. מושפע הוא מפסוקים אחרים, סמוכים או מופלגים, מספר מיכה או מספרים אחרים. כמה מסטיותיו מתפרשות על-פי הלשון הארמית, שהיתה שפת דיבורו (?). בכמה מקומות פירש המתרגם פירוש משלו וכן הוסיף מלות לשם הסבר. המתרגם החליף זו בזו אותיות דומות וסירס אותיות, ואף הטכסט שלפניו לא היה נקי משיבושים. הוא גם טעה בקריאתן של מלים והחליף זו בזו מלים דומות בצלצולן. נראה שלא היה לפניו תרגום ספר ישעיה. תרגום ספר דברים היה לפניו והשתמש בו. נסיון של השוואה קלה עם תרגום עמוס ותרגום הושע הראנו שיש בין תרגום מיכה ותרגומי ספרים אלו צדדים שווים וגם שונים. לפיכך אין מקום לדבר על השפעה הדדית. דברים ברורים נוכל לומר רק לאחר שיהיו בידינו מחקרים מפורטים על כל ספר וספר בתרגום השבעים.⁶⁶

65. בכ"י B¹R תורגם $\epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\eta\varsigma$. נמצא רק בויק' טו לא (והורתם) ובבן סירא יא יז (רק בכ"י S²).

66. מחקר זה הוא מפירות מה שלמדתי מפני מורי פרופסור משה שו"ב ז"ל, הן בתרגילים ובסמינריונים, שבהם פתח לנו אשנבים למחקר הפילולוגי, והן בעבודתנו המשותפת בנסיון רקונסטרוקציה של חשמונאים א', שלצערנו נפסק באמצע מטעמים שונים. יהי מחקר זה נר זכרון למורה וחבר, שזכרו לא ימוש מלב כל תלמידיו וחבריו. תנצב"ה.

תרגום משלי

א. יחודו

תרגום משלי שונה מתרגום תהלים ואיוב, הן בדרכי התרגום והן באוצר לשונו וסגנונו. דיינו אם נשווה את תרגומם של שני פסוקים, הנמצאים במשלי ובתהלים:

(1) תהלים לז א: אל תתחר במרעים אל תקנא בעושי עולה.

תרגומו: לא תגרג במבאשין למהוי דכנתהון¹ ולא תטני בעבדי טלומא למודווג עמהון.

משלי כד יט: אל תתחר במרעים אל תקנא ברשעים.

תרגומו: לא תתחסם² בבישיא ולא תיטן ברשיעיא.

(2) תה' ית לא (ש"ב כב לא): אמרת ה' צרופה מגן הוא לכל החוסים בו.

תרגומו: אוריתא דה' בחירא היא תריס הוא לכל דמתרחצין עלוי.

ת"י בש"ב: אוריתא דה' בחירא היא תקוף הוא לכל דמתרחצין על מימרה³.

משלי ל' ה': כל אמרת א-לוה צרופה מגן הוא לחוסים בו.

תרגומו: כולהון מימרוי דאלהא צריפן ומסייע לאלין דמתרחצין ביה.

ויש בו בתרגום משלי כמה קשיים:

א) מפליא ביותר הוא הוסר מדרשות ואגדות בתרגום זה. כידוע דרשו הז"ל פסוקים הרבה בספר משלי על התורה, ולדעתם לא רק גבגב המחבר על החכמה מתכוין הוא לתורה, שהיא החכמה בה"א הידיעה, אלא אף האשה הטובה הזכרת בספר אינה אלא משל לתורה: "כמה טובה אשה טובה, שהתורה נמשלה בה" (יבמות סג ב). והרבה מן הפסוקים הללו שבס' משלי שמשו פתיחות לדרשנים

1 בהצ' לגרד: דכמהון.

2 = תקנא בסורית, וכבר העיר על כך שד"ל באוהב גר.

3 נ"א: עלוהי.

עד הדורות האחרונים⁴. ומכל ההערכה הנשגבה הזאת של התורה בדרשות לפסוקי משלי אין כל זכר ואף לא רמז בתרגום משלי.

ב) גם הרחקת ההגשמה, שהיא יסוד עיקרי ומשותף לתרגומים הארמיים מכל האסכולות, אין רישומיה ניכרים בתרגום משלי, והוא מתרגם פעלים ושמות רבים, הבאים ביחס לה', כצורתם: עיני ה' (ה כא, טו ג, כב יב) — עינוי דאלהא, יד ה' (כא א) — אידוי דאלהא, מפיו (ב ו) — מן פומיה, דרך ה' (י) (כט) — אורחיה דאלהא, תועבת ה' (רגיל) — מרחקתיה דאלהא, נר ה' (כ כז) — שרגא דאלהא, יראה ה' (כד יח) יחזה, ברצות ה' (טז ז) — כד אתרעי אלהא.

ג) מתמיהה ביותר היא העתקת שם ה' בתרגום משלי. כל התרגומים הארמיים מעתיקים שם הוי"ה כצורתו, ואף את שם אלקים — כשאינו בא בכינוי ולא בצרופ עם שם ה' — מתרגמים הם בשם הוי"ה⁵. בספר משלי נזכר שם ה' 82 פעם, אלקים — ד' פעמים, ו"א-לוה" פעם אחת. ובכל מקום בתרגום — אלהא. שם ה' נמצא רק במקומות אלה: יראת ה' — דחלתא דה' (א ו, ח יג, טו לג, כב ד), מן קדם ה' (ג לב), עינוי דה' (טו ג), ומן ה' ממלל לישנא (טז א), ודבעי מן קדם ה' (כח ה)⁶. ד) כן מתמיה תרגום השם "תורה". בתשעה מקומות⁷ מתרגם "נמוסא". ואפי' בפסוק "כי לקח טוב נתתי לכם תורת אל תעזובו" (ד ב), שחכמינו פירשוהו על התורה (אבות פ"ג מ"ד) — תרגם "נמוסא"⁸. בכ"ח ד נזכרת "תורה" פעמיים, והמתרגם תרגם פעם א' — נמוסא, ופעם ב' — אורייתא. וכן תרגם "אורייתא" גם להלן פסוקים ז' וט' וכ"ט ית.

וידוע הדבר, שכל התרגומים תרגמו "תורה" ב"אורייתא". ואף בתרגום תהלים בא תמיד "אורייתא"⁹. רק במזמור א' פסוק ב', שבו נזכרת "תורה" שתי פעמים, תרגם פעם א' — נמוסא, וכן בל"ז ל"א תרגם "תורת אלקיו" — "נימוסא דאלהיה". ואף באיוב (כב כב) תורגם: אורייתא. תרגום משלי חריג הוא אפוא בזה מכל התרגומים כולם.

ה) שמוש ב"ית" רגיל בכל התרגומים: תרגום אונקלוס לתורה, תרגום יונתן לגביאים, תרגום יונתן לתורה, תרגומי חמש מגלות, וכן בחבריו של משלי —

4 השוה למשל השמוש בבראשית רבא (עי' במפתחות בהוצ' תיאודור—אלבק) ובפסיקתא דר"כ (עי' במפתחות בהוצ' מנדלבויס).

5 עי' רמב"ם, מורה נבוכים ח"א פכ"ז ואילך, ונתינה לגר לבראשית א א.

6 בד' ד נמצא בתרגום: ואלפגי ואמר לי יי (בהוצ' לגרד — שם הוי"ה מלא, כדרכו) יקמט. אך בל"ס יש כאן טעות: יי הוא דיטוגרפיה של ייקמט.

7 א ח, ג א, ד ב, ו כ, כג, ז ב, יג יד, כח ד, לא כו.

8 "נמוסא" מתרגם אונקלוס ות"י לגביאים "חקה" של ע"ז (למשל ויק' יח ג).

9 בתמניא אפי' כ"ג פעמים "תורתך", ומתורגם "אורייתך".

בתהלים ובאיוב נמצא "ית" כתרגום "את" ¹⁰ וככנוי הפעול ¹¹. בספר משלי נמצא "את" ט"ו פעמים ¹², וכולן מתורגמות ב"ל" או בכנוי או ב"עם" ¹³, ואין צורך לומר, שכנויי הפעול מתורגמים ב"ל" — רק בשני מקומות במשלי מצאתי בתרגום "ית" ¹⁴:

- (1) הוא יריב את ריבם אתך (כג יא) — והוא גידון ית דינהון עמך.
 - (2) בהכלים אותך רעך (כה ח) — כד יהמיץ יתך חברך.
- אלו הם המקומות היחידים, שבהם נמצא "ית" בתרגום משלי. אך בשאר המקומות משתמש התרגום ב"ל" — או בכנויים. ובמקום "יתהון" למשל רגיל "אגון" כבסורית.
- (ו) גם באוצר לשונו שונה תרגום משלי משאר התרגומים, הן מת"א לתורה ות"י לנביאים והן מת"י לתורה, הן מתרגום חמש מגלות והן מתרגום תהלים ואיוב.
 - (ז) ואין לך תרגום של ספרי המקרא, שבו מרובים השנויים שבין המקור לתרגומו כתרגום משלי, כפי שנראה זאת להלן.

ב. דעות החוקרים

- קשיים אלו עוררו את תשומת לבם של החוקרים למצוא את מקורם. כבר במאה הי"ח עמדו חכמים על הקורבה שבין תרגום משלי לתרגום הסורי של ספר זה, ודעות שונות נאמרו בענין זה:
- (1) הרמן פינקוס מביא במחקרו על התרגום הסורי למשלי ¹⁵ את הדעות השונות, שנאמרו על היחס שבין הסורי והארמי.
 - (2) אהרן קמינקא במאמרו על השבעים והתרגום ¹⁶ סבור, שהתרגום הארמי קדום ליוני ולסורי, ולפיכך אינו תלוי בהם, והשנויים שבו — מקורם בטכסט שלפניו, שהיה שונה מנוסח המסורה.
 - (3) לדעת ס' מייבוים ¹⁷: הסורי הוא שהשתמש בתרגום, שנכתב בשפה שהיתה

10 למשל תה' ב ג, טו ד, יח א; איוב א טו, יז, כ, ב ז.

11 למשל תהלים ג ח, ז ב ב"פ, ט, ח ו; איוב ג יא, ו ט, כג, ז ח.

12 א יט, ב יז, ג ט, יב, ה כב, ו כב, לא, יג כא, כב כג, כג ו, יא, כד כא, כו יט, כז כב, ל יא.

13 ואפי' "תנחה אותך" (ו כב) תרגם: תתדבר עמך.

14 בז' כא תרגום "הטעתו" — בדפוסים: ואטעי יתיה (בשתי שורות), אבל בהוצ' לגרד — כנכון: ואטעיתיה. בל' יז בדפוסים: ויסמון יתיה (במק': ויאכלוה), אבל בהוצ' לגרד: ויכלוניה.

15 צייטשריפט של שטאדה 1894, עמ' 95 ואילך.

16 בשנתון של הברו יוניון קולג', 1932.

17 ארכיוו של מרקוס.

מדוברת בפי היהודים בתקופה ידועה. אך נלדקה השיג עליו¹⁸ והשיב, ששפה מעורבת כזו לא התקיימה מעולם בין היהודים, לא בדבור ולא בכתב.

(4) קרובה לדעת מייבומים היא גם דעת מו"ר פרופ' מ"צ סגל זצ"ל, האומר¹⁹: "אולי יש לשער להפך, שת' משלי של הפשיטתא הוא מהדורה נצרית של תרגומנו, ושתרגומנו הוא שריד מהתרגום הסורי היהודי לכל המקרא שקדם לפשיטתא, ושנעשה בשביל צרכי היהודים שישבו באדסה ובסביבותיה במערב ארם נהרים". (5) פ' חורגין עמד בהרחבה על תרגום משלי²⁰. הוא מניח ש"התרגום הסורי למשלי כידוע כרוך אחרי תרגום השבעים במדה מרובה ביותר", ו"התרגום למשלי קלט כמעט את כל התרגומים של הסורי, שנאמרו על פי השבעים". ולאחר שהוא מביא שורה ארוכה של פסוקים, שבהם שווה התרגום הארמי לסורי, הוא מסיק (עמ' 74): "לפיכך צדקו אלה, שהחליטו שתרגום משלי כולו נשען על הסורי. הוא הוא התרגום הסורי". וכאן הוא עומד גם על השנויים שביניהם, ומסיק: "ורבים הם המקרים שבהם התרגום בוחר לו דרך משלו ופורט מהסורי — ולא משום תיקון התרגום כדי להתאימו אל פשוטו של מקרא". אך "למרות סטיותיו המרובות של תרגום משלי מהסורי ברור, שאין התרגום בעצם אלא העתקה של הסורי" (עמ' 82).

"ובכן וודאי היה גם תרגום למשלי, אלא אבד ונשתקע, בהעדר תרגום למשלי יצאו וזכו במציאה הזו — בהעתקת הסורי" "לא ידעו את הסורי ולא עמדו על שיחופו של התרגום עמו. חשבו שממקור קדוש יצא, לפיכך לא הרהרו אחרי תרגומיו, הנועטים במסורה... אף לא נגעו בצורות הלשוניות הסוריות" (עמ' 83). אלו הם דעותיהם של החוקרים בקצרה²¹.

(6) שד"ל ב"נוספות" לספרו "אוהב גר" (קראקא, תרנ"ה) עמד על כמה מלים בתרגום משלי, המתבארות ע"פ הלשון הסורית. ועם זאת תקן כמה ט"ס וט"ד. נציין כאן כמה מהן (בסדר המקרא):

- 1 ואשליאו (א ל) — צ"ל: ואסליאו = ומאסו, וכן אשלי (ה יב) — צ"ל: ואסלי.
- 2 תצביה (ב ד) — צ"ל: תבציה = תחפשה, וכן נמצא לחלן "בציה" (כ כז) = חופש.

3 דיצין (ב יד) — צ"ל: כוין²², וכן נמצא להלן: ונרין (כג טו לגרד: ונרוון) והעיר שד"ל: שרש רין ידוע מאד בסורי, עניין ששון ושמחה.

18 שם.
19 מבוא המקרא, ירושלים, הש"י, ח"ד עמ' 972, ועי' גם דבריו על הפשיטתא (עמ' 973 ואילך).
20 בספרו "תרגום כתובים", ניו-יורק הש"ה, עמ' 63 ואילך.
21 ועי' גם במאמרו של גושן-גוטשטיין בסקריפטא כרך ח' עמ' 51 הע' 118.
22 בכ"י נשתבש: רויצין, ומוזה: דיצין (לגרד), דיצין.

- 4 הש' "עמר" (בריש!) הסורי, שמוכנו ישב²³, נשתבש בארמי ל"עמד" (בדל"ת), וכצ"ל: עמרין (ב כא), ומעמרהון (ג לג), מן דלמעמר (כה כד), ועמרא (ל כח)²⁴.
- 5 וכן הש' "נגר" (בריי"ש) הסורי, שפירושו "ארך, משך" נשתבש ל"נגד" (בדל"ת), וכצ"ל (וכן בהוצ' לגרד): נוגרא (ג ב, טז), דנגירא (יד כט), נגיר רוחא (טו יח).
- 6 ועאפא (כך צריך לנקד, ד כד, לגרד: ועתא) = חמס ועול.
- 7 נאורן (ד כה) — צ"ל. נחורן = יביטן, וכצ"ל: חרנן (יו כד), יחורן (כג לג).
- 8 כנא (ח ז) = חושב, וכצ"ל בט"ו כט וכ"ד ב (בהוצ' לגרד בשניהם: ראני).
- 9 דגוברי (ט יח) — צ"ל: דגנברי (וכ"ה בלגרד) = גבורים.
- 10 טבא (כך צריך לנקד, י יט, לגרד: טיבא) = דיבה.
- 11 לאנא (יא כו) — צ"ל: לאנא (וכ"ה בהוצ' לגרד) = לאשר.
- 12 בעתא²⁵ (יג א) — צ"ל: כאתא = גערה.
- 13 דמריח (יד יד) — צ"ל: דמרח = מעו פנים.
- וכן: ממקנא מריחא זידנא שמיא (כא כד) — צ"ל: זידנא מרחא ממיקנא שמיא.
- 14 מכביד (יו כה) — צ"ל: מכמיר = מעציב.
- 15 פחי (יח ב) — צ"ל: פחי²⁶, כמו בפסוק א': פהיה = תועה.
- 16 מתמסרא (יט יד) — צ"ל: מתמכרא = ניתנת (בנישואין).
- 17 חדיא (כ כה) — צ"ל: תהיא = תוהה.
- 18 בחכיננותיה (כב יג) — צ"ל: בחבננותיה (וכ"ה בהוצ' לגרד) = בעצלותו.
- וכן להלן: חכיננות (לא כו) — צ"ל: חבננותא (וכ"ה בלגרד) = עצלות.
- 19 תצר עינך (כג ה) — צ"ל: חצר (וכ"ה בהוצ' לגרד) = תביט.
- 20 גפו (צ"ל בפיעל, כה ד) = לקטו דבר מתוך דבר (מקושש עצים — מגבב אעין).
- 21 הוינא (כח טז) — צ"ל: הוונא (לגרד: הונא) = בינה.
- על תקונים אלה של שד"ל אוכל להוסיף:
- עילא (א יט) — צ"ל: עולא, בשלוה (ג כט) — צ"ל: בשליא, אתרמי (ו ו) — צ"ל: אחדמא (כהוצ' לגרד), מחשבתא רעתא (ו יח) — צ"ל: מחשבתא דעתא, עביד עבדתא (י כג) — צ"ל: עבירתא, מעריק רחמיה (טז כח) — צ"ל: מפריק רחמיה (כ"ז ט), כיפא דשוחדא חסידא (יז ח) — צ"ל: כיפא דחיסדא שוחדא, נגידות אורחיה (יט יא) — צ"ל: נגירות רוחיה, פרש ברי (יט כז) — צ"ל: פוש ברי (וכ"ה בלגרד), כמו רשים (כג א) — צ"ל: כמה דשים (לגרד: במן דשים).
- 23 עי' גם דברי רמב"ן ל"תתעמר" (דב' כא יד).
- 24 האחרון בדל"ת גם בהוצ' לגרד (השאר — בריי"ש).
- 25 ערוך ע' עתא: עתא.
- 26 וכן בערוך ע' פה ג ובהוצ' לגרד.

"אית ליה" בראש פי"ג ח' שייך לסוף פסוק ז', פסוק ח' מתחיל ב"פוקדנא".
תרגומיהם של הפסוקים ה' וז' בפי"א נתחלפו.

ג. פתרון חלק מן הבעיות

דעותיהם המנוגדות של החוקרים, שאת תמציתן הבאנו לעיל, עוררוני לבחון מחדש בעיא מעניינת זו. לשם כך השויתי מחדש השואה מדוקדקת את ספר משלי עם שני התרגומים: הסורי שבפשיטתא והמכונה "ארמי" שבמקראות גדולות שבידינו (והוצאת לגרד), ומצאתי שמן 915 פסוקי ס' משלי מתאימים שני התרגומים ב-410 פסוקים, והשגויים שביניהם הם שיטתיים. ומכיון שהשווי והשוני מעניינים כאחד אני נותן להלן את הפסוקים הללו במקורם ובשני תרגומיהם.
אך בטרם נעבור לבחון ולפרט את הקוים, שעל פיהם נעשה התרגום שלפנינו, נענה על כמה מן השאלות שהצגנו בראש מחקרנו:

א) חוסר המדרשות והאגדות תלוי הוא בשימוש של ה"ארמי" בסורי, שהוא מתרגם פסוק כצורתו, מבלי כל אחיזה ותלות במדרש.
בשני מקומות, שהתרגום הסורי היה לקוי בחסר או בשיבוש, והמתרגם תרגם מדעתו, נרמזים מדרשות:

- 1) כי אם לבינה תקרא (ב ג) — בסורי ליתא "כי אם": ותקרא לסוכלא. ה"ארמי" כותב: ואמא לביוגנותא תקרא, ע"פ ברכות נז רע"א: "הבא על אמו בחלום יצפה לבינה שנא' כי אם לבינה תקרא"²⁷.
- 2) ומרוה גם הוא יורא (יא כה) — סורי: וליטא טוב נתתליט. תרגום: ומן דמאלף אף הוא יליף, על-פי סנהדרין צב א: "כל המלמד תורה בעוה"ז זוכה ומלמדה לעוה"ב שנא' ומרוה גם הוא יורא".
- ב) מאותו טעם כמעט שאין בתרגום משלי הרחקת ההגשמה. רק בתרגום "כי ה' יהיה בכסלך" (ג כו), שהסורי תרגמו: מטל דמריא נהוי עמך, ראה המתרגם הארמי, שאין זה מתאים לכתוב, והשתמש במטבע הקבוע: מטול דאלהא יהי בסעדך²⁸.

ויש שהתרגום טעה בכך:

- 1) ודעת אלקים (ב ה) — הכוונה לידיעת ה', והסורי תירגם כנכון: ידעתה דאלהא, תרגום: וידעתא מן קדם אלהא. רצה להרחיק את ההגשמה, כי טעה ופירש: דעת של אלקים.
- 2) אשה יראת ה' (לא ל) — הכוונה: אישה שהיא יראת את ה', ו"יראת" היא סמיכות

²⁷ ועי' חורגיו, עמ' 77.

²⁸ לא הובא בחשבון תרגום "ומה'...". (כט כו) — ומן קדם אלהא, משום שכך היה כנראה בטקסט הסורי שלפניו, כמו שגמץ בסורי שבידינו בט"ו לג.

של יִרְאָה, וכן תרגם הסורי: אנתתא דדחלא מן מריא. אבל התרגום פירש כסמיכות של יִרְאָה, ותרגם: אתתא דהלחיה דאלהא.

ג) שם ה' מתרגם הסורי ב"מריא", כדרכו. "אלהא" (שכרגיל הוא העתקת שם "אלקים") נמצא בסורי רק במקומות אלה: קדם אלהא וקדם בנינשא (גד), באידוהי דאלהא (כא א — סמוך למלך), תשבותתה דאלהא (כה כ — סמוך למלך), מחרתים עלוהי אלהא (כה יג), מאמרוהי דאלהא (ל ה), שמיה דאלהי (= שם אלקי, ל ט). ובמקום אחד בא כתוספת: אדם טהור-לב (כב יא) — רחם אלהא לאינא דדכא בלבה²⁹.

הארמי בהעתיקו מן הסורי החליף בכל מקום את הכנוי "מריא", שהוא גם כתיב שם מרים, אמו של ישו (Mαρια) בשם "אלהא".

שם ה' שמצאנו במקומות אחדים מעשי ידי סופרים הוא³⁰.

ד) גם השם "נמוסא" כתרגום ל"תורה" הוא ע"פ הפשיטתא, שדרכה לתרגם כך "תורה" בכל מקום.

ה) גם אי השימוש ביחסה "ית", ושימוש ב"אנון" בהוראת "אותם" הוא בדרך הסורי.

ד. השוואת התרגום הארמי לסורי

ומעתה נביא אותם הפסוקים, שתלות הארמי בסורי ניכרת לעין:

- 1) א ב לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה
למדע חכמת ומרדוּתא ולמתבינו במלא * דסוכלא
למדע חכמתא ומרדוּתא לאיתבין אמרי ביונתא.
- 2) א ג לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומשרים
ולמקבלו מרדוּתא ודחלתא וזדיקותא ודינא ותריצותא
למקבלא מרדוּתא דשוכלא וצדקתא ודינא ותריצותא.
- 3) א ד לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומומה
למתל לשברא ערימותא ולטליא ידעתא ותרעיתא
למתן לשברי ערימותא ולטלאי ידיעתא ותרעיתא.
- 4) א ה ישמע חכם ויוסף לקח ונכון תחבולות יקנה
ישמע חכימא ונוסף על חכמתה וסכולתנא מדברנותא נקנא
ישמע חכימא ויוסף מדעא וסכולתנא מדברנותא יקני (לג':
יקנה).

29 בח' כג הפך הסורי את הפועל הסביל לפעיל לכבוד הבורא: מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ — ומן קדם עלמא אתקנני ומן רשיתא ומן קדם דנעבד ארעא.

30 עי' לעיל עמ' [2] ועי' חורגין עמ' 64.

* הנקודה על הלמ"ד היא במקום שתי הנקודות בסורית לציון הרבים, וכן הכרחנו לנהוג בכל התעתיק הסורי.

- (5) א ו להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם
ד נ ש ח ו ד ע מתלא ופלאתא ומלא דחכימא ואוחדתהון
ל מ ת ב י י ב א מתלאה (לג': מתלא) ופלאתא ומילי דחכימי
ואוחדתהון.
- (6) א ח שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אבך
שמע ברי נ מ ו ס א דאבוך ולא תטעא ³¹ נמוסא דאמך
שמע ברי מ ר ד ו ת א ³² דאבוך ולא תטעא נימוסא ³³ דאמך.
- (7) א ט כי לוית חן הם לראשך וענקים לגרורותך
יאיותא אנון גיר לרישך והמניכא לצורך
מ ט ו ל דיאיותא ³⁴ ו ח ס ד א אנון לרישך והמניכא לצורך ³⁵.
- (8) א י בני אם יפתוך חטאים אל תבא
ברי אן נשדלונך חטיא לא תתטפס
ברי אין נשדלו לך חטאי ³⁶ לא תטפס ³⁷.
- (9) א יא אם יאמרו לכה אתנו נארבה לך נצפנה לנקי חנם
ואן נאמרון לך תא עמן נכמן לדמא ונטשא לזכיא ב ע ת א
אין יימרון איתא עמנא ניכמון לדמא נטשי לזכי מ ג נ ³⁸.
- (10) א יב נבלעם כשאזל חיים ותמימים כחורדי בור
ונבלעיוהי איך שיוול לחי' א ול ד ל א מ ו ס איך נחתי גובא
נבלענו כשיוול לחי' ולדלא מום היך נחתי גובא.
- (11) א יג כל הון יקר נמצא נמלא בתינו שלל
כלה עותרה ואיקרה נשכח ונמלא בתין בותא
כל עותרא ויקרא נשכח ונמלא בתנא ביזתא.
- (12) א יד גורלך תפיל בתוכנו כיס אחר יהיה לכלנו
פיצתך ארמא בינתן וכיסא חד נהוא לכלן

31 = תשכח (שד"ל, או"ג).
32 בהקס' (כודקס סיריאקו הכסאפלאריס, ברלין, 1835): שמע ברי מרדוחא דאבא דילך
ולא תדחוק לנמוסא דאמא דילך. נמוסא בפשיט' בפעם א' בט"ס.
33 כנוסח לגרד, דפוסים: תטעי מגימוסא.
34 דפו': דיאותא.
35 הכס': כלילא גיר דחדותא תקבל על רישך והמניכא דדהבא על קדלך.
36 ערוך ע' שדל: ישדלונך חטאי'.
37 ערוך (ע' שדל וע' טפס ב) ולגרד, דפו': תתפס.
הכס': ברי לא לך נטעון גברא רשיעא ולא תבעא.
38 לגרד: לזכאי מגן, ערוך (ע' טשא): לזכאי ב מ ג ו.
הכס': אן נפיסונך כד אמרין תא עמן אשתותך בדמא נטשא בארעא לגברא זדיקא
עולאית.

- פ י ס כ ארמי בינתנא ³⁹ כיסא חד יהוי לכולנא ³⁹ *.
- (13) א טו בני אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם
ברי לא תאזל עמהון באורחא א לא כלי רגלך מן שביליהון
ברי לא תיזיל בארחתא עמהון מנע רגלך מן שביליהון.
- (14) א טז כי רגליהם לדע ירוצו וימהרו לשפך דם
מטל דרגליהון לבישתא הו רהטן ומסתרבהין למאשד דמא זכיא
מטול דרגליהון לבישתא רהטן ומסתרבהין ⁴⁰ למשפך דמא.
- (15) א יט בן ארחות כל בצע בצע את נפש בעלי יקח
הכנא אנין אורחתא דכל דעבדין עולא ונסבין נפשיתא דמריהין
הכדין אנון ארתתא דכל דעבדין עולא ⁴¹ נפשיתא דמריהון נסבין.
- (16) א כ חכמות בחוץ תרנה ברחובות תתן קולה
חכמתא בשוקא משתבחא ובשוקא מרימא ⁴² קלה
חכמתא בשוקא משתבחא ומשקקי ⁴³ יהבא קלה.
- (17) א כא בראש הומות תקרא בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר
וברש ביריתא מכרוא ובמעלנא דתרעא דכר כא מליה אמרא
בריש ביריתא מכרוא ובמעלנא דתרעי בכרכי מילחא אמרה.
- (18) א כב עד מתי פתים תאדכו סתי ולצים לצון חמדו להם ופילים ישנאו
דעת
עדמא לאמתי שברא רחמין אנתון עד אימת שברי רחמין שברותא
שברותא
- וממיקנא רגין אנתון ממיקנותא וממקני ממקנותא ⁴⁴ רגיגו להון
וסכלא סנין אנתון ידעתא וסכלי סנין ידעתא.
- (19) א כג תשובו לתוכחתי הנה אביעה לכם רוחי ואודיעה דברי אתכם
אן תתפנון למכסנותי אבע לכוון רוחי ואודעכון מלתי
תתפנון למכסנותי אבע לכוון רוחי ואודעינון מליי.
- (20) א כד יען קראתי ותמאנו נשיתי ידי ואין מקשיב
על דקרית ולא הימנתון ⁴⁵ וארימת אידי ולא שמעתון
על דקרית ולא הימנתון ארימית אידי ולא אציתתון.

39 ערוך (ע' פס ב): פייסן ארמא בינתינו. לג': ארמה בינתנו.

39* לג': לכלן.

40 ערוך (ע' סרהב): ומסרהבין.

41 כצ"ל, דפו' ולגרד: עילא.

42 וכן תרגם להלן ב ג.

43 ערוך (ע' שק ד): ובשק קי.

44 ערוך (ע' ממק): וממיקני ממיקנותא.

45 בכ"ה ז וכ"ה תרגם כנכון: לא צבא, לא צבו.

- (21) א כט תחת כי יצאו דעת ויראת ה' לא בחרו
על דסנו ידעתא ודחלתה דמריא לא גבו
על דסנו ידיעתא ודחלתיה דאלקא לא אתרעו.
- (22) א ל לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי
ולא צבו בתרעיתי ואסליו כלה מכסנותי
לא צבו בתרעיתי ואסליאו⁴⁶ כל⁴⁷ מכסנותי.
- (23) א לב כי משחבת פתים תהרגם ושלוח כסילים תאכדם
מטל הגא מהפכנותא דשברא תקטול אנון וטועי דחסידי רעינא
תובד אנון
מטול דמהפכנותא דשברי תקטול אנון וטועי דסכלי תובדינון.
- (24) א לג ושמע לי ישכן במח ושאנון מפחד רעה
ומן דשמע לי נשרא בסברא ונשלא מן סוגאא דבישתא
מן דשמיע לי נשרי⁴⁸ בסברא ונשלא⁴⁹ מן דלוחא דבישתא.
- (25) א ב בני אם תקח אמרי ומצותי תצפן אתך
ברי אן תקבל מלי ופוקדני תטשא בלבך
ברי אין תקבל מלי ופוקדני תטשי ג בך.
- (26) ב ב להקשיב לחכמה אזנך תטה לבך לתבונה
ותצלא אדנך לחכמתא ותפנא לבך לסוכלא
ותצלי אדנך לחכמתא ותפנה לבך לבינא.
- (27) ב ג כי אם לבינה תקרא לתבונה תתן קולך
ותקרא לסוכלא ולסוכלא תרים קלך
ואימא לבינונותא תקרא ולבינא תתן קלך⁵⁰.
- (28) ב ד אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה
ותבעיוהי איך סימא ותבציוהי איך סימתא
ותבעי⁵¹ ה' היך סימא והיך סימתא תבציהי⁵².
- (29) ב ו כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה
מטל דמריא ה' יהב חכמתא ומן פומה ידיעתא וסוכלא
מטול דאלהא יהיב חכמתא מן פומיה ידיעתא ובינא.

46 כצ"ל, כמו בסורי, ופי': מאסו, יכ"ה להלן ג יא (שד"ל), דפו' ולג': ואשליאו.

47 כך הנוס' בלגרד, דפוס': לי.

48 ערוך (ע' סבר א): ישרי.

49 כצ"ל, דפו' ולגרד: ונשרא.

50 עי' לעיל עמ' 23.

51 כצ"ל (ע' כ כו), דפו': תבציה (שד"ל), לגרד: תבציה.

- (30) ב ז יצפן לישורים תרשיה מגן להולכי תם
ונטר סברא⁵² לאילין דתריצין ומסיע לאילין דמהלכין דלא
מום.
יטשי לתריצי שבהור⁵³ ומסייע לאילין דמהלכין בלא מום.
- (31) ב ט אז תבין צדק ומשפט ומישורים כל מעגל טוב
הדין תסתכל ודיקותא ודינא ותריצותא דכלהון שבילא שפירא
הדין תתבין צדקתא ודינא ותריצותא דכל שבילי שפירי.
- (32) ב י כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם
כד תעל חכמתא ללבך וידעתא לנפשך תבסם
ארי תיעול חכמתא ללבך וידעתא לנפשך תבסם (דפו': יבסם).
- (33) ב יב להצילך מדרך רע מאיש מדבר תהפוכות
דתתפצא מן אורחתא בישתא ומן גברא דממללן הפיכתא
די תתפצי⁵⁴ מן ארחא⁵⁵ בישא ומן גברא דממלל הפיכתא (דפו':
מפרכיתא).
- (34) ב יג העובים ארחות ישר ללכת בדרכי חשך
דשבקין אורחא תריצתא ומהלכין באורחא דחשוכא
דשבקין ארחתא תריצתא ואזלין באורחתא דחשוכא.
- (35) ב יד השמתיים לעשות רע וגילו בתהפוכות רע
וחדין למעבד בישתא ודיצין בהופכא דבישתא
חדין למעבד ביש ודיצין בהופכא דבישתא.
- (36) ב טו אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים כמעגלותם
אורחתהון מעקמן ומפתלין שביליהון
דארחתהון מעקמן ומפתלין שביליהון.
- (37) ב יז העזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלקיה שכחה
דשבקת מרבינא דטליותה וטעת קימא דאלהה
דשבקת מרבינא⁵⁶ דטליותהא וקיימא דאלהא טעת.
- (38) ב כא כי ישרים ישמנו ארץ ותמימים יותרו בה
מטל דתריצא עמרין בארעא ואילין דלא מום אנון
משתחרין בה
מטול דתריצי עמרין בארעא ואילין דלא מום משתחרין בה.
- 52 בשאר המקומות (ג כא, ח יד, יח א) מתרגם: יולפנא.
53 בג' כא מתרגם: מדעא, בח' יד וי"ח א: מלכנא. לגרד: סבהיי(ז)
54 ערוך (ע' פז ג): דתתפצי.
55 ערוך: אורחא.
56 כנוס' לגרד, דפו': מרביתא.

- (39) ג א בני תורתִי אל תשכח ומצותִי יִצֹר לְבָךְ
ברי לא תטעא נמוסי ופוקדנִי <נ> נטר לְבָךְ
ברי גמוסי לא ת נ ש י ופוקדנִי ינטר לְבָךְ.
- (40) ג ב כי ארך ימים ישנות חיים ושלום יוסיפו לך
מטל דנוגרא דיומתא ושניא דחיא נתחוספן לך ושלמא
מטול דנוגרא דיומתא ושניא דחיי ושלמא נוספון לך.
- (41) ג ג חסד ואמת אל יעזבך קשרם על גרגרותיך כתבם על לוח לְבָךְ
וטיבותא וקושטא לא נשבקונך טיבותא וקושטא לא נשבקונך
א ל א קטור אנון בצורך קטוריגון בצורך
וכתוב אנון על לוחא דלְבָךְ וכתוב אנון על לוח דלְבָךְ
(לג': לְבָךְ).
- (42) ג ד ומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם
דתשכח רחמא⁵⁷ וטיבותא וסוכלא קדם אלהא וקדם בני־נשא⁵⁸
ותשכח חסדא⁵⁹ ושכלא וטיבותא קדם אלהא וקדם בני אגשא.
- (43) ג ה כטח אל ה' בכל לְבָךְ ואל בינתך אל תשען
סבר במריא מן כלה לְבָךְ ועל חכמתא דנפשך לא תתכל
סביר באלהא מן כליה לְבָךְ ועל ביונתא דלְבָךְ לא
תסתמִיך.
- (44) ג ו בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך
דעיהי בכלהין אורחתך והו <נ> תרץ שביליך
בכל ארחתך דעיהי (לג') והוא יתרץ שביליך.
- (45) ג ז אל תהי חכם בעיניך ירא את ה' וסור מרע
לא תהוא חכים בעיני נפשך א ל א דחל מן מריא וסטי מן בישתא
לא תהי חכים באפך דחיל מן אלהא וסטא מן בישתא.
- (46) ג ח רמאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך
דתהוא אסיותא לבסרך ודוהנא לגרמִיך
אסיותא תהוי לכונשרך⁶⁰ ודוהנא לגרמִיך.

57 כך מתרגם "חן" בכמה מקומות (יג טו, יז ח, כח כג) או "רחמתא" (ה יט), אנתתא מרחמניתא = אשת חן (יא טו), מרחמנותא (כב א), מרחם (כב יא). להלן (ג לד): יתן חן—גרחף, וכן רוחפא (ד ט).

58 אולי לשון הסורי הוא תרגום של ומצא חן וחסד (השוה ב יו) ושכל?

59 כך הוא מתרגם תמיד (חוץ מן ל"א ל — חנא).

60 לגרד: לכונשרך. לפענ"ד גם בארמי היה הנוסח: לבישרך, ונשתבש ל"כונשרך" (כנוסח שהובא במתורגמן), ואח"כ ל"כונשרך" בהיקש לתרגום "כישור" (לא יט).

- (47) ג ט כבד את ה' מדעוך ומראשית כל תבואתך
יקר למריא מן קניגך ומן רש כלהין עללתך
יקר לאלהך מן ממונך ומריש כלהון עללתך.
- (48) ג יב כי את אשר יאהב ה' ירחיק וכאב את בן ירצה
מטל דלמן דרחם לה מריא רדא לה איך אבא דרדא לברה
מטול דלמן דרחם ליה אלהא רדי ליה והיך אבא דרדי לבריה.
- (49) ג יד כי טוב סחרה מפחד כסף ומחרוץ תבואתה
מטל דטבא ה' תאגרותה מן תאגרותא דסאמא ומן דהבא סניגא
מיתרן עללתה
מטול דטבא תיגרותה מן תיגרותא דסימא ומן דהבא סניגא עללתה.
- (50) ג טו יקרה היא מפנינים וכל חפציה לא ישוו בה
יקירא הי גיר מן כאפא טבתא ומדם לא פחם לה
יקירא היא מן כיפי טבתא וכל מדעם לא פחים ליה.
- (51) ג טז ארך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד
נוגרא דיומתא בימינה ועותרא ואיקרא בסמלה
נוגרא דיומתא בימינה ובשמאלה עותרא ויקרא.
- (52) ג יז דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום
אורחתה אורחתא אנין בסומתא וכלהון שביליה שלמא
אורחתהא אורחתא דבוסמא וכלהון הליכתהא⁶¹ שלמא.
- (53) ג יט ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה
מריא בחכמתה סם שתאסיה דארעא ואתקן שמיא בסוכלה
אלהא בחכמתא [שם]⁶² שתאסיה דארעא ואתקין שמיא בביונה.
- (54) ג כג אז תלך לבטח דרכך ורגלך לא תגוף
והידין תהלך באורחתך בסברא וברגלך לא תתקל⁶³.
הידין תיזל בסברא בארחתך וריגלך לא תיתקל.
- (55) ג כד אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתך
ותדמך ולא תדחל ותשכב ותבסם לך שנתך
אם תשכוב ותדמוד לא תדחל⁶⁴ ותשכב ותבסם שנתך.
- (56) ג כה אל תירא מפחד פתאם ומשוואת רשעים כי תבא
ולא תדחל מן דלוחיא דמן שליא ומן חאפא דחטיא מא דאתא
- 61 בשאר המקומות (א טו, ז כה, ח ב, כ) תרגם גם הוא ב"שבילי". ביי"ח כה—סו': אכתנא (= כעס), שנשתבש ל"אבתנא' (לגרד, דפו': עותנא).
62 כנוסח הערוך ע' שחט.
63 וכן תרגם הסורי: פון תגף באבן רגלך (תה' צא יב) — דלא תתקל ברגלך.
64 ערוך (ע' דמך): אם תדמך לא תדחל.

לא תדחל מן דלוחייה דמן שלייה ומן חיפא דרשיעי כד ייתי⁶⁵.

- (57) ג כו כי ה' יהיה כעסך ושמך רגלך מלכד
מטל דמריא נהוא עמך וננטר רגלך דלא תתציד
מטול דאלהא יהי בסעדך וינטר ריגלך ולא תתציד.
- (58) ג כו אל תמנע טוב מבטליו בהיות ל-א-ל יריך (ק': ירך) לעשות
לא תתכלא למעבד דשפיר כמא דספקא באידיך⁶⁶ למעבד
לא תתכלי למעבד דשפיר כד אית חילא בידך⁶⁷ למעבד
- (59) ג כט אל תחרש על רעד רעה והוא ירשב לבטח אתך
לא תחשוב בישתא על חברך דיתב עמך בשליא
לא תחשב על חברך בישתא והוא יתב עמך בשלוה⁶⁸.
- (60) ג לא אל תקנא באיש חכם ואל תבחר בכל דרכיו
ולא תטן בגברא עולא ולא תצבא בכלהין אורחתה
לא תטן בגברא חטופא⁶⁹ ולא תצבי בכלהון ארחתיה.
- (61) ג לה כבוד חכמים יתחלו ופסילים מרים קלון
איקרא נארתון חכימא וסכלא גקבלון צערא
יקרא חכימי נחסנון⁷⁰ וסכלי נקבלון צערא.
- (62) ד ב כי לקח טוב נתתי לכם ותרתי אל תעזבו
מטל דיולפנא טבא יהבת לכון נמוסי לא תשבקון
מטול דיולפנא טבא יהבית לכון ונמוסי לא תשבקון.
- (63) ד ג כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לפני אמי
ברא גיר הוית לאבי מפנקא ויחידא קדם אמי
מטול דברא הוית לאבא מפנק ויחידא קדם אמי.
- (64) ד ה קנה חכמה קנה כינה אל תשכח ואל תפ מאמרי פי
קני חכמתא וקני סוכלא ולא תסטא מן מאמרה דפומי
קנה חכמתא קנה ביונא ולא תגשי ולא תסטי מן מאמריה
דפומי.

65 כנוס' לגרד וערוך (ע' שליא), דפו': מן דחליא, ומן שליא ומן חיסא, ארום ייתי.
66 "יש ל-א-ל ידי" (בר' לא כט) תרגם אונקלוס: אית חילא בידי, ויונתן: ספיקא בידי.
הסורי אפוא — כת", והתרגום — כת"א!
67 אין ספק, שהוא שבוש של "בשליא".
68 גם בשאר המקומות (י ו, יא, טז כט, כו ו) מתרגם הסורי: עולא, והתרגום: חטופא;
בד' יז — סורי: עתא, תרגום: חטופיא. ובי"ג ב, שהסורי תרגמו כפעל (נאבדן) תרגם
גם הארמי כפעל (תתחטף).
69 בשאר המקומות מתרגם גם הוא ט' "נחל" ב"ירת".

- (65) ד ו אל תעזבה ותשמרך אהבה ותצרך
לא תשבקיה ותנטרך רחמיה ד ת ש ו ז ב כ י⁷⁰
ולא תשבקיה ותנטריך רחמה ד ת ש ג ב י נ כ .
(66) ד ו ראשית חכמה קנה חכמה ובכל קנינך קנה בינה
רש חכמתא קני חכמתא ובכלה קנינך קני סוכלא
ריש חכמתא קני חכמתא ובכל קנינך קנה ב י ו נ א .
(67) ד ח סלסלה ותרומונך תכבדך כי תחבקנה
חבביה דתרמרמך ועפקיה דתיקרך
חבביה די תרוממנך וחבקיה דתיקרך.
(68) ד י שמע בני וקה אמרי וירבו לך שנות חיים
שמע ברי וקבל מלי ונסגנן שניא דחיך
שמע ברי וקבל מלי⁷¹ ונסגיון שניא דחיך.
(69) ד יא בדרך חכמה הוריתך הדרכתך במעגלי ישר
אורחתא דחכמתא אלפתך והלכתך בשבילא תריצא
ארחתא דחכמתא אליפתך והליכתך⁷² בשבילי תריצי.
(70) ד יד בארח רשעים אל תבא ואל תאשר בדרך רעים
באורחא דחטיא לא תאזל ולא תטן באורחא דבישא
בארחא דרשיעי לא תיזל ולא תטן באורחא דבישין.
(71) ד טז כי לא ישנו אם לא ירעו ונגזלה שנתם אם לא יכשילו
לא גיר דמכין עדמא דעבדין לא דמכין עד מה דמבאשין
בישתא
ופרידא הי שנתהון עדמא ופרידא שנתהון עד מה דעבדין
דעבדין צבינהון תיקלא
(72) ד יח וארח צדיקים באור נגה הולך ואור עד נכון היום
אורחא ד י נ דודיקא איך נוהרא מזהרא ואזל נוהרה עדמא דתקן
יומא
וארחא דצדיקי כנהורא דמזהר ואזל נוהרית עד מה דתקין יומא.
(73) ד יט דרך רשעים כאפלה לא ידעו כמה יכשלו
אורחא דין דרשיעא תשוכא הי ולא ידעין במנא מתתקלין
וארחא דרשיעי בהבירא⁷³ ולא ידעין במנא מתתקלין.

70 כנראה קרא: ותצילך?

71 כצ"ל, דפו' ולגרד: מני.

72 כנוסח לגרד, דפו': אלפתך והלכתך.

73 כנוסח הערוך (ע' הבר), דפו': חכירא, לגרד: חבירא.

- (74) ד כא אל יליו מעיניך שמרם בתוך לבבך
לא נזלן בעיניך אלא טר אנין בגוה דלבך
לא נזלן מעינך גטרינון בגויה דלבך.
- (75) ד כב כי חיים הם למצאיהם ולכל בשורו מרפא
מטל דחיא אנין למן דמשכח להין ובסרה כלה מאסא
מטול דחיי אינון למן דמשכח להון ול כו לא ב ש ר י ה מאסי.
- (76) ד כג מכל משמר נצר לבך כי ממונו תוצאות חיים
בכל זוהר טר לבך מטל דמנה הו מפקנא דחיא
מכל זהורא ג ט ר לבך מטול דמיניה הוא מפקנא דחיי.
- (77) ד כה עיניך לנבח יביטו ועפעפיך יישירו נגדך
עיניך בתריצותא נחורן ותמריך נתרצון לקובלך
עינך בתריצותא נחורן⁷⁴ ותמריך נתרצון לקובלך.
- (78) ד כו פלס מעגל רגלך וכל דרכיך יכונו
אעבר רגלך מן שבילא ביטא וכלהין אורחתך נתקנן
אעבר רגלך משבילי ביטי וכלהון אורחתך נתקנן⁷⁵.
- (79) ד כז אל תט ימין ושמאל הסר רגלך מרע
ולא תסטא לימינא ולשמאלא א לא אעבר רגלך מן בישתא
לא תסטי לימינא ולשמאלא אעבר רגלך מן בישתא.
- (80) ה א בני לחכמתי הקשיבה לתבונתי הם אזנך
ברי צות לחכמתי ולסוכלי ארכן אדנך
ברי לחכמתי צית לביוני עלי אדנך.
- (81) ה ב לשמך מזמות ודעת ישפתיך ינצרו
דתודהר בתרעיתא וידעתא ספותך נגטרן
דתודהר בתרעיתא ודעתא שפוותך נגטרן.
- (82) ה ה רגליה יורדות מות שאול צעדיה יתמכו
ורגליה מחתן למותא שיול הלכתה מסמכא
רגלה נתתן למותא שיול הלכתה מסמכא⁷⁶.
- (83) ה ז ועתה בנים שמעו לי ואל תסורו מאמרי פי
מכיל בניא שומעוני⁷⁷ ולא תסטון מן מאמרה דפומי
ו ה ש ת א בניא שמעון לי⁷⁷ ולא תסטון מן מימריה דפומי.

74 כצ"ל, ובדפו' נשתבש: נאורן (וכ"ה בהוצ' לגרד).

75 כצ"ל, דפו' ולג': מתקנן.

76 כנוסח הערוך (ע' שיול), דפו' ולג': מסמכא.

77 וכן תרגם גם להלן ז כד, ח לב.

- (84) ה ת הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה
ארחק מנה אורחך ולא תתקרב לתרעא דביתה
ארחק מנה ארחך ולא תקרב לתרעא דביתה.
- (85) ה ט פן תתן לאחרים הודך ושנותיך לאכזרי
דלא תתל לאחרנא חילך ושניך לאילין דלא מרחמנין
דלא תתן לאחרני חילך ושניך לנוכ<ן>ראין.
- (86) ה יד כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה
עד קליל הוא הוית לי בכל בישן בכנושתא ובעדתא
עד קליל⁷⁸ הוית לי בכל בישן בגו כנישתא ועדתא.
- (87) ה יז יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך
ונהוון לך בלחודיך ונוכריא לא נשתותפון עמך
יהוון לך לחודך ונוכראי לא נשתתפון עמך.
- (88) ה יח יהי מקורך ברוך ושמה מאשת נעוריך
ונהוא בריך מבועך וחדי עם אנתת טליותך
יהוי מבועך בריך וחדי מז אתת טליותך.
- (89) ה כא כי נפח עתי ה' דרכי ארש וכל מעגלותיו מופלם
מטל דקדם עינוהי אנין דמריא⁷⁹ מטול דקדם עינוי דאלהא אי
אורחתה דגברא וכלהין שבילוהי ארתתיה דגברא וכולהון שביל
גלין קדמוהי גלן קדמוי.
- (90) ו א כני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפיך
ברי אן ערבת לחברך אשלמת אידך לנוכריא
ברי אין עריבת לחברך אשלמתא לנוכראת ידך.
- (91) ו ב נוקשת באמרי פיד נלכדת באמרי פיד
אתחצידת במאמרא דפומך ואתחדת בממללא דספוחך
אתחצידת במאמרא דפומך אתחדתא במאמרא דפומך.
- (92) ו ד אל תתן שנה לעיניך ותנומה לעפעפיך
ולא תתל שנתא לעיניך ואלא⁸⁰ נומתא לגביניך
לא תתן שינתא לעינך וניומתא לגביניך.

78 כצ"ל, דפו' ולג': כליל.

79 צ"ל: דמריא אנין?

80 שמוש זה נמצא גם בת"א. למשל בר' ד כג, במ' כג כא.

- (93) ו ה הנצל כצבי מיד וכצפור מיד יקח
דתתפצא איך טביא מן נשבא ואיך צפרא מן פחא
דתתפצי היך טביא מן נשבא והיך צפרא מן פוחא.
- (94) ו יג קורין בעיניו מולל ברגלו מרה באצבעותיו
רמו בעינוהי ותכס ⁸¹ ברגלה ורמו בצבעתה
רמו בעינוי ותכס ברגלוי ורמו באצבעתיה.
- (95) ו יד תתפצות כלבו חרש רע בכל עת מדינים ישלח
ומתהפך בלבה וחשל בישתא בכלזון ושגש בית תרין
ומתהפך בלביה וחשיל בישתא בכל זמן תיגרי רמי.
- (96) ו טו על כן פתאם יבוא אידו פתע ישבר ואין מרסא
מטל הנא מן שליא נאחא מטול הכנא מן שליא גיתי
תברה ומן שליא נתתבר תבריה ומן שליא ניתבר
ולא תהוא לה אסיותא ולא תהוי ליה אסיותא.
- (97) ו טז יש חנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו
שת אנין דסנא מריא ודשבע אסלית נפשה
שית אנון דסני אלהא ו ב ש ב ע אסלית נפשיה.
- (98) ו יז עינים רמות לשון שקר וידיים שפכות דם נקי
עינא רמתא ולשנא דגלא ואידיא דאשדן דמא זכיא
עייני רמתא ולישנא דשקרא וידי דשפכן דמא זכי (לג':
זכאי).
- (99) ו יח לב חרש מתשבות אין רגלים ממחרות לרוץ לרעה
ולבא דמתחשב מחשבתא דעתא ורגלא דמסתרהבא למרהט לבישתא
לבא דחשל ⁸² מחשבתא דעתא ⁸³ ורגלי דמסתרהבן למרהט לבישתא.
- (100) ו יט יפיח כזבים עד שקר ומשלח מדינים בין אחים
וסהדא דגלא דממלל כדבותא ולדרמא <...> בית אחא.
סהדא דשקרא דמליל כדבותא ומן דרמי תיגרי בין אחי.
- (101) ו כ נצור בני מצות אביך ואל תפוש תורת אמך
טר ברי פוקדנא דאבוך ולא תטעא נמוסא דאמך
טור ⁸⁴ ברי פוקדנא דאבוך ולא תטעי (מ)נימוסא (לג') דאמך

81 כצ"ל, בדפוס בטעות: ותרס.

82 כך תרגום "חורש" גם בסורי (לעיל ו יד § 95).

83 כצ"ל, דפו' ולג': רעתא.

84 אולי נוספה הוי"ו ע"י מעתיק, שרצה להתאים ל"נצור" העברית.

- (102) כג ו כי נר מצדה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מצור
שרגא הו גיר פוקדנא מטול שרגא הוא פוקדנא
ונמוסא נוהרא אורחא דין ונימוסא נוהרא ואורחא
דחיא מכסנותא ומרדותא דחיי (ו) מכסנותא⁸⁵ ומרדותא.
- (103) כד ו לשמרך מאשת רע מחלקת לשון נכריה
דתנטרך מן אנתתא בישתא ומן מאכלקרצא דלשנה דנוכריתא
דתנטרך מן אתתא בישתא ומן שעיעותא⁸⁶ דלישנא דנוכריתא.
- (104) כו ו כי בער אשה זונה ער ככר לחם ואשת איש נפש יקרה תצור
דומיה גיר דאנתתא זניתא מטול דדמיה מ ל ת א דזניתא⁸⁷
איך גריצתא הו דלחמא היך גריצתא דלחמא
ואנתת גברא נפשא יקירתא צידא ואתת גברא נפשא יקירתא צידא.
- (105) כז ו היחתה איש אש כחיקו וכנדי לא תשרפנה
דלמא סאם ברנשא נורא בעובה ונחתוהי⁸⁸ לא מוקד
דלמא סאים⁸⁹ בר נשא נורא בעוביה⁹⁰ ול בו שיה לא יקיד.
- (106) כח ו אם יחלך איש על הגחלים ורגליו לא תכוונו
או דלמא מהלך גברא על גומרא ד נורא ורגלוהי לא מתכוין
או דלמא מהלך גברא עלוי גומרי ורגלוי לא מתכוין.
- (107) כט ו כן הכא אל אשת רעהו לא ינקה כל הנגע בה
הכנא מן דעאל על אנתת חברה וקרב לה לא נזכא
היכנא מן דעאיל⁹¹ על אתת חבריה ל מיגור עמה⁹² לא נזכי
כל מן דקריב בה.
- (108) לד ו כי קנאה חמת גבר ולא יחמול ביום נקם
חמתה גיר דגברא מטל ד מ ל י א טננא לא חאס ביומא דפורענא
מטול דטננא חמתא דגברא ולא חייס ביומא דפורענא.

85 לגרד וערוך (ע' מכסן).
86 לגרד: שעיעותה. "חלוקת צוארו" (בר' כז טו) — ת"א ות"י: שעיעות צואריה.
87 "אשה זונה" נמצא במקרא כמה פעמים (ויק' כא ז, יהושע ב א, ו כב, שופ' טז א, ירמ' ג ג, יחז' טו ל) וברבים (מ"א ג טז), ואיני יודע מה ראה המתרגם לכתוב "מלתא" במקום "אתתא".
88 מעיל, בגד עליון.
89 ערוך (ע' חב ב), לג': סיים, דפו': סים.
90 ערוך (שם): בחוביה.
91 כנוסח לגרד, דפו': מה דעאל.
92 שמא שתי תבות אלו תוספת מעתיק הן? הכתוב השתמש בלשון נקיה "כא אל".

- (109) ו לה לא ישא פני כל כפר ולא יאבה כי תרבה שחד
ולא נסב באפא דקורבנא ולא מתטפס כד תסגא שוחדא
ולא נסיב באפיה דכל דיהיב ליה מוהבא ולא מתפס
כד תסגא שוחדא.
- (110) ז ב שמר מצותי וחיה ותורתי כאישון עיניך
טר פוקדני וחיי וגמוסי איך בבתא דעינא
נטר פיקודיי וחיה ונימוסי היך בבתא דעינא (לג': דעיינא).
- (111) ז י והנה אשה לקראתו שית זונה ונצורת לב
ונפקת אנתתא לאורעה באסכמא⁹³ דזניתא דמפרדא לבהון דעלימא
והא אתתא לעורעיה באסכמא דזניתא דמפרדא ליבא דעלימא.
- (112) ז יג ואחדתה ונשקתה ואחצפת אפיה ואמרת לה
ואתקיפת ביה ונשקתיה ואחציפת אפהא ואמרת ליה.
- (113) ז טז מרבדים רבדתי ערשי חטבות אטון מצרים
בתשויתא שוית ערסי ובקרמא מצריא קרמתה
בתשויתא שוית⁹⁴ ערסי ובקרמא מצראה קרמתה.
- (114) ז יז נפתי משככי מר אהלים וקנמון
ורסת על ערסי מורא וכורכמא וקונמא
רסית על ערסי מורא וכורקמא וקונמא.
- (115) ז יח לבה נרוה דודים עד הבקר נתעלסה באהבים
תא נתבסם ברחמתא עדמא לצפרא ונעפק (=ונחבק) חד לחד
ברגתא
תא נתבסם ברחמתא עד צפרא ונעסק חד לחד
ברגא(ג)תא (לג').
- (116) ז כב הולך אחריה פתאם כשור אל טבח יבא וכעבס אל מוסר אויל
והו אזל הוא בתרה
אין שברא (=כפתי)
והו אזיל בתרה
ואין תורא דאזל לות
טבחא ואין כלבא לאסוריא
טבחא והין כלבא לאסורא.
- (117) ז כג עד יפלה חין כבדו כמהר צפור אל פח ולא ידע כי בנפשו הוא
ואין אילא דמפרח גארא בכבדה והין אילא דמפריח גירא בכבדיה

93 מן αμῆχανς ביונית, בדמות, בכגד'.
94 בהוצ' לג': בתשויתא שוית, ערוך (ע' שו): בתשויתא שוות.

ומסתרהב איך חיות כנסא ומסתרהב היך צפרא לות פחא
לפחא

ולא ידע דלמותא הו דגפשה אזל ולא ידע דלמותא דגפשה אזיל.

(118) ז כה אל ישט אל דרכיה לבך אל תתע בנתיבותיה

לא נצטלא לבך לאורחתה ולא תטעא בשביליה

לא יסטי לבך לארחתהא ולא תטעי בשבילהא.

(119) ז כו כי רבים חללים הפילה ועצמים כל הרגיה

מטל דסוגאא דקטילא ארמית ועשינין כלהון קטיליה

מטול דסגיעי (לג': דסגיא) קטילא אפילת ועשינין כולהון

קטילהא.

(120) ח ג ליד שערים לפי קרת מבוא פתחים תרנה

ועל תרעא בסומה <ד> קריא ובמעלנא דתרעא דכר כ א משתבחא

ואמרא

ועל תרעי בסומא דקריא ובמעלנא דתרעי משתבחא ואמרה.

(121) ח ד אליכם אישים אקרא וקולי אל בני אדם

לכון גברא קריא אנא וקלי על בנינשא

לכון גברי קרינא וקלי על בני נשא

(122) ח ה הבינו פתאים ערמה ופסילים הבינו לב

דנסתכלון שברא ערימותא וחסידי רעינא נסתכלון בלבהון

איתביינו "שברי ערימותא ושטיי" נסתכלון בלבהון.

(123) ח ח בצדק כל אמרי פי אין בהם נפתל ועקש

ובזדיקותא אנין כלהין מלי פומי ולית בהון פותלא ועוקמא

ובצדקותא אנון כל מימרי פומי ולית בהון פתולא ועקומא.

(124) ח י קחו מוסרי ואל כסף ודעת מחרוץ נבחר

קבלו מרדותא ולא כספא וגבו לכון ידיעתא ט ב מן דהבא סנינא

קבילו מרדותא ולא כספא וגבו לכון ידיעתא מן דהבא סנינא.

(125) ח יא כי טובה חכמה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה

מטל דטבא הי חכמתא (טב מן דהבא סנינא וטב) "מן כאפא

טבתא ומדם לא פחם לה

מטול דטבא חכמתא מן כיפי טבתא וכל מדעם לא פחים לה.

95 דפו': אתבינו. הארמי החליף פעל במעל, כדי שלא יחזור על אותו הפעל.

96 הארמי החליף שתי מלים במלה אחת להתאים לעברי.

97 מלים אלו נשתרבבו מן הפסוק הקודם, ואח"כ הוסיפו "וטב" לקשר.

- (126) ח יג יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפכות שנאתי
דחלתה דמריא סניא בישותא דחלתא דה' סניא בישתא
וגאיותא ורמותא ואורחא בישתא גאותא ורמותא וארהא בישתא
ופומא הפיכא סניא אנא ופומא הפיכא סניא אנא.
- (127) ח כ בארע צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט
באורחא דודיקותא מהלכא אנא ובגו שבילא דדינא
בארחתא דצדקתא מהלכא אנא בגו שבילי דדינא
- (128) ח כו עד לא עשה ארץ וחוצות וראש עפרות תבל
עדלא נעבד ארעא ונחלא ורש עפרה דתביל
עד לא עבד ארעא ונחלי וריש עפרא דתבל.
- (129) ח כח באמצו שחקים ממעל בעזוז עינות תהום
כד אעשן עננא מן לעל וכד אעשן מפועא דתהומא
וכד אגרים⁹⁸ ענני מלעיל וכד אעשין מעיני⁹⁹ תהומא.
- (130) ח לב ועתה בנים שמעו לי ואשרי דרכי ישמרו
מכיל בנאי שומעוני טובוהי למן דנטר אורחתי
והשתא בנאי שמעון לי וטובוי למן דנטר אורחתי.
- (131) ח לג שמעו מוסר וחכמו ואל תפרעו
שמעו מרדותא ואתחכמו ולא תטעון
שמעו מרדותא ואתחכמו ולא תדישון (לג': תירשון).
- (132) ט א חכמות בנתה ביתה חכמה עמודיה שבעה
חכמתא בנת ביתא ואקימת בה שבעא עמודין
חכמתא בנת ביתה ועתידת¹⁰⁰ ביה שבעא עמודין.
- (133) ט ב טבחה טבחה מפכה יינה אף ערבה שלחנה
ונכסת נכסתה ומזגת חמרה וטיבת פתוריה
ונכסת נכסתה ומזגת חמרה וסדרת¹⁰¹ פתורתה.
- (134) ט ד מי פתי יקר הנה חסר לב אמרה לו
מנו דשבר נאתא לותי ודחסיר רעינה ואמר לה
מן דשבר נאתא לותי וחסיר רעינא אמרת ליה.

98 החליף פעל בפעל אחר, כדי שלא יחזור פעמים על אותו פעל.
99 החליף "מבועא" ב"מעינא" הקרוב למקור (ערוך ע' עשן: עייני). בבר' ח ב ת"א ות"י: מ ב ע י תהומא.
100 בשרש זה תרגם אנקלוס הפעל "נצב". גם הארמי קרא אפוא: הציבה (עבר).
101 כת"א ות"י ל"ויערך עליו ערך לחם" (שמ' מ כג).

- (135) ט ה לפו לחמו בלחמי ושתו ביון משכתי
תו אכולו מן לחמי ואשתו מן חמרא דמוגת
אתו אכולו¹⁰² לחמי ואשתו¹⁰² חמרא דמוגית.
- (136) ט ח אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך
לא תכס לבישא דלא נסניך א ל א אכיס לחכימא דנרחמך
לא תכיס¹⁰³ לממקנא דלא נסניך אכיס לחכימא דנרחמך¹⁰⁴.
- (137) ט יא כי בי ירבו ימך ויופיפו לך שנות חיים
מטל ד ב ה נסגון יומתך ונחתוספן לך שניא דחיא
מטול דבה נסגין (לג': ניסגאון) יומתך ויוספון לך שניא דחיי.
- (138) ט יד וישבה לפתח ביתה על כסא מרמי קרת
יתבא על תרעא דביתה על כורסיא רמא
ויתבה על תרעא ביתה על כורסיא רמא ועשינא¹⁰⁵.
- (139) ט טו לקרא לעברי דרך המנשרים ארחותם
וקריא לעברי אורחא דתריצן אורחתהון ו א מ ר א
וקריא לעברי ארחא דתריצי אורחתהון.
- (140) ט יח ולא ידע כי רפאים שם בעמקי שאול קראיה
ולא ידע דגנברא לותה אבדין ובעומקא דשיוול כל דמומנין לה
ולא ידע דגנברא¹⁰⁶ אפלת תמן ובעמקי שיוול כל דמומנין לה¹⁰⁷.
- (141) י ג לא ירעיב ה' נפש צדיק והות רשעים יחדף
לא גיר מכפן מריא נפשה דזדיקא וקנינא דעולא מסחף
לא מכפין אלהא נפשיה דצדיקא וקנינא דרשיעי נסחוף.
- (142) י ד ראש עושה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר
מסכנותא ממככא לגברא <...> אידיא דין דכשירא מעתון
מסכנותא ממככא לגברא ר מ י א (לג': רמייה) וידא דכשירא
מערתא להון.
- (143) י ה אגר בקיין בן משכיל נרדם בקציר בן מביש
דפליח בקיטא ברא הו סכולתנא ודדמך בתצדא ברא הו מבהתנא
דפליח בקיטא ברא סכולתנא הוא ודדמיך בתצדא ברא הוא
מבהתנא.

102 הארמי השמיט "מן" בשתי הפעמים שלא בצדק, כי "מן" זו היא תרגום של "ב" החלק. אבל בערוך (ע' מזג): ב ח מ ר א .

103 לג', דפו': תכוס, ערוך (ע' ממק): לא תיכוס לממיקנא.

101 ערוך (שם): דירחמיך.

105 הוסיף "ועשינא" להעמידו מול "קרת".

106 כנוסח לגרד (וכן הגיה שד"ל באו"ג).

107 ערוך (ע' שיוול): בעומקיא דשיוול מזמנהא.

- (144) י ז זכר צדיק לכרבה רשם רשעים ירקב
עוהדנה דודיקא לבורכתא ושמא דעולא נדעך
דוכרנא ¹⁰⁸ דצדיקי ברכתא ושמא דרשיעי נדעך.
- (145) י ט הולך בתם ילך בטח ומעקש דרכיו ינדע
דמהלך בתמימותא נאזל בסברא ודמעקמן אורחתה נתיידע
דמהלך בתמימותא ניזיל בסעדא ¹⁰⁹ ודמעקמן אורחתה נתיידע.
- (146) י יא מקור חיים פי צדיק ופי רשעים יכסה חמם
מבועא דחיא פומה דודיקא ולפומהון דעולא נכסא עולא
מבועא דחיי פומא דצדיקי ופומהון דרשיעי נכסא חטופא.
- (147) י טז פעלת צדיק להיים תבואת רשע לחטאת
עבדה דודיקא לחיא ועללתה דעולא לחטיתא
עובדי דצדיקא לחיי עללתיה דרשיעא לחטותא.
- (148) י כח תוחלת צדיקים שמחה ותקות רשעים תאבד
סברהון דודיקא בחדותא וסברא דעולא נאבד
סברהון דצדיקי חדותא וסברא (לג': וסיברא) דרשיעי נאבד.
- (149) י ל צדיק לעולם בל ימוט ורשעים לא ישכנו ארץ
ודיקא לעולם לא נזוע ועולא לא נעמרון בארעא
צדיק לעולם לא נזוע ורשיעי לא יתועדון ¹¹⁰ בארעא.
- (150) י לא פי צדיק ינוב חכמה ולשון תהפכות תכרת
פומה דודיקא ממלל חכמתא ולשנא הפיכא נתפסק
פומיה דצדיקא מועי ¹¹¹ חכמתא ולישנא דהפיכו נתפסק.
- (151) יא ה צדקת תמים תישר דרכו וברשעתו יפל רשע
ודיקותה דתמימא תתרוץ אורחה ובעולה נפל עולא
צדקתיה דתמימא ¹¹² תתרוץ אורחתיה וברשעיה נפל רשיעא ¹¹³.
- (152) יא יג הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר
אכלקרא גלא ארזא ודמהימן ברוחה כסא מלחא
אכל קרצא גלי רזא ודמהימן ברוחיה מכסי מלחא.

¹⁰⁸ הארמי החליף את השם הסורי. שהוא מש' "עהד" (= זכר) בשם מצוי.

¹⁰⁹ המתרגם טעה בקריאה בסורית.

¹¹⁰ כך בהו' לגרד, בדפו': יקוערון, והבלשנים נתקשו להסביר פעל זה (עי' עה"ש ויסטרוכ). ול"נ, ש"נעמרון" נשתבש ל"נקעדון" (= ישתחוו), והארמי כתב כדרכו "יקעדון", ונשתבש בדפוסים ל"יקוערון" (עי' יסטרוכ).

¹¹¹ מש' "יעא" = יצא (שד"ל).

¹¹² כך בהו' לגרד, בדפו': צדקתהון דתמימי.

¹¹³ בתרגום (גם בהוצ' לגרד) נתחלף סדרם של הפסוקים ה' ו'.

- (153) יא טו רע ירוע כי ערב זר ושנא תוקעים בוטח
בישא מבאש מן דארע לודיקא מטל דסנא לדמסכין לסברא
בישא מבאש בצדיקא מטול דהוא ערב חלוני¹¹⁴
וסני לאילין דסיימין סברהון באלהא¹¹⁵.
- (154) יא יח רשע עשה פעלת שקר וזרע צדקה שבר אמת
רשיעא עבד עבדא דעתא ודזרע זדיקותא קושטא הו אגרה
רשיעא עביד עובדא דשקרא ודזרע לצדקתא קושטא הוא
אגריה.
- (155) יא כא יד ליר לא ינקה רע וזרע צדיקים נמלט
דמושט אידה על חברה לא נזכא מן בישתא וזרעא דודיקא נתפצא
דמושיט אידא על חבריה לא מזוכי מן בשתא וזרעא דצדיקי
מתפרק.
- (156) יא כב נזם זהב מאף חזיר אשה יפה וסרת טעם
איך קדשא דדהבא בנחירה דחזירתא הכנא הי אנתתא שפירתא
סרית טעמא
קדשי דדהבא בנחירי דחזירתא היכנא אתתא דשפירא וסרי טעמא.
- (157) יא כג תאות צדיקים אך טוב תקות רשעים עברה
רגתא דודיקא בטפתא וסברהון דעולא ברוגזא
רגתא דצדיקי בטבתא וסבורא דרשיעי ברוגזא.
- (158) יא כו מתע בר יקבהו לאום וברכה לראש משכיר
דכלא עבורא באולצנא נשבקיותי¹¹⁶ לבעלדבבוהי ובורכתא תהוא
על רשה דאינא דמזבן
מן דכלא עבורא באולצנא נשבקוניה לבעלי דבבוי וברכתא תהוי
לאינא דמזבין.
- (159) יב א ארב מאפר אהב דעת ושונא תוכחת בער
דרחם מרדותא רחם ידעתא ודסנא מכסנותא סכלא הו
מן דרחים מרדותא רחים ידיעתא וסני מכסנותא בורא¹¹⁷ הוא.
- (160) יב ג לא יכון אדם ברשע ושרש צדיקים כל ימוט
לא נתקן ברנשא בעולה ועקרא דודיקא לא גזוע
לא נתקן ברנשא ברשעא ועקרהון דצדיקי לא גזוע.

114 בהוצ' לגרד: (ערב) חילוניי.

115 התרגום תארמי אינו מובן אלא על פי הסורי, הוא השתמש בו ופירושו.

116 ט"ס וצ"ל: נשבקת.

117 וכ"ת להלן (ל ב). הסורי (שם): דחסיר הו רעיני.

- (161) יב ו דברי רשעים ארכידם ופי ישרים יצילם
מלא דעולא כמגן לדמא ופומהון דתריצא מפצא להון
מלי דרשיעי כמנין לדמא ופומהון דתריצי מפצי להון.
- (162) יב ז הפוך רשעים ואיתם ובית צדיקים יעמד
נתהפכון עולא ולא נשתכחון וביתא דזדיקא נתקים
נתהפכון רשיעי ולא נשתכחון וביתהון דצדיקי יקום.
- (163) יב יא עבד ארמתי ישבע לחם ומרדף ריקים חסר לב
דפלח בארעא נסבע לחמא ודרהט בתר סריקותא חסיר רעינא הו
דפלח בארעיה (לג': בארעא) יסבע לחמא ודרדיף בתר
סריקותא חסר רעינא הוא.
- (164) יב יד מפרי פי איש ישבע טוב וגמול ידי אדם ישיב (כ': ישוב) לו
גברא טבא מן פארי פומה גברא מן פרי פומיה
נסבע ¹¹⁸ וכל ברנש ישבע טבתא ¹¹⁹ וכל ברנש
איך עבד אידוהי מתפרע . היך עובד אידוי מתפרע.
- (165) יב טז אויל ביום ינדע בעמו וכסה קלון ערום
סכלא בר יומה מודע רוגזיה וערימא מטשא צערה
שט יא בר יומיה מודע רוגזיה וערים מכסי צעריה.
- (166) יב יח יש בוטה כמדקרות חרב ולשון הכמים מרפא
אית דאמרין ספסירא דגשא לשנא דין דחכימא מאסא
אית דאמרין ספסירא דגשא ולישנא דחכימי מאסיא.
- (167) יב כא לא יאנה לצדיק כל און ורשעים מלאו רע
לא שפיר לגברא זדיקא מדם דעתא ועולא מלין בישתא
לא שפיר לצדיקא כל מדעם דעאתא ורשיעי מלין בישתא.
- (168) יב כח בארח צדקה חיים ודרך נתיבה אל מות
באורחא דזדיקותא חיא ואורחא דאכתנא (=כועס) למותא
בארחא דצדקא חיי ואורח דאכתנא ¹²⁰ למותא.
- (169) יג ג נצר פיו שמר נפשו פשק שמתיו מחתה לו
דנטר פומה מזדהר בנפשה ודפתח ספותה עבד תברא לנפשה
דנטר פומיה מזדהר בנפשיה ופתח שפותיה סיגו שציא
אית ליה.

118 וכן תרגם ב"ג ב.

119 וכן תרגם ב"ג ב, ושם: נסבע.

120 כצ"ל, ונשתבש בהוצ' לג': דאכתנא, ומצורה זו — "לעותנא" (דפו').

- (170) יג ה דבר שקר ישנא צדיק ורשע יבאיש ויחפיר
ודיקא סנא מלתא דשוקרא ועולא נבהת ונחפר.
מילתא דשקרא סני צדיקא ורשיעא נבהת ונחפר.
- (171) יג ח כפר נפש איש עשרו ורש לא שמע גערה
פורקנא דנפשה דגברא עותרה ומסכנא לא מקבל כאתא.
121 פורקנא דנפשיה דגברא עותרה ומסכנא לא מקבל בעתא 122.
- (172) יג ט אור צדיקים ישמח ונר רשעים ידעך
נוהרא דודיקא גרוז ושרגא דעולא נדעך
נוהרא דצדיקי גרוז ושרגא דרשיעי נדעך.
- (173) יג יא חזן מהבל ימעט וקבץ על יד גרבה
קנינא דמן עולא נוער ודמתכנש בודיקותא נסגא
מזלא מן עולא דמריה יזער ודמכנש ויהיב למסכנא 123 יסגי
ממוניה.
- (174) יג יב תוחלת ממשכה מחלה לב ועץ חיים תאווה באה
טב הו ברנשא דמשרא למעדרו מן דמשדי למעדריה
טב מן הו דתלא בסברא טב מן דתלי בסברא
ואילנא דחיא מיתא סברא ואילנא דחיי ריגתא מייתא
- (175) יג יז מלאך רשע יפל ברע וציר אמונים מרפא
איוגדא עולא נפל בבישתא ואיוגדא מהימנא אסיא הו
שליחא בישא 124 יפל בבישתא ואיוגדא מהימנא אסיא הוא.
- (176) יג כ הולך את חכמים יחכם ולעה כפילים ירוע
דמהלך עם חכימא נהוא חכים ודמהלך עם סכלא נבאש לה
דמהלך עם חכימי נתחכם ודמחבר לסכלי נבאש ליה.
- (177) יג כא חטאים תרדף רעה ואת צדיקים ישלם טוב
לחטאי תרדוף בישתא וודיקא גשתלמון לטבתא
לחטאי תרדף בישתא וצדיקי ישתלמון. טבתא.
- (178) יג כב טוב ינחיל בני בנים וצמון לצדיק חיל חוטא
גברא טבא מורת לבני בנוהי ומתנטר לודיקא עותרה דחטיא
גברא טבא מורית לבני בנוהי ומתנטר לצדיקא עותריה דחטאה.

121 "אית ליה" שבראש הפסוק (בדפד' ובלג') הוא סוף פסוק ז'.

122 ערוך (ע' עתא): עתא. שד"ל (או"ג) מגיה: כאתא.

123 ג"ל שהארמי פירש את הסורי, והוא כתב כדרכו "בצדקתא", ומעתיק ת"ח השב, שהכוונה למתן נדבה, והחליף את "בצדקתא" ב"ויהב למסכנא". חז"ל (עירובין נד ע"ב) פירשו את הפסוק לענין למוד תורה.

124 החליף "איוגדא" ב"שליחא", כדי שלא יחזור פעמים על אותו השם.

- (179) יג כה צדיק אכל לשבע נפשו ובטן רשעים תחסר
 ודיקא אכל וסבעא נפשה וכרסא דעולא תחסר
 צדיקא אכיל ושבועא נפשיה וכריסא דרשיעי תחסר.
- (180) יד ב הולך בישרו ירא ה' ונלוז דרכיו בזוהר
 דמהלך בתריצותא דחל מן מריא ודעשיק באורחתא שאט לה
 דמהלך בתריצותא דחל מן קדם אלהא ¹²⁵ ודעשיק באורחתיה שאט
 ליה.
- (181) יד ג כפי אויל חטר גאיה וישפתי חכמים תשמורם
 בפומה דסכלא זקתא וצערא ¹²⁶ וספותהון דחכימא גנטרן אנון
 בפומיה דשטיא זקתא דצערא וספותהון דחכימי גנטרן אנון.
- (182) יד ד באין אלפים אכוס בר ורב־תבואות בכח שור
 אתר דלית תורא דכין אורותא וסוגאא דעללתא בחילתא דתורא
 אתר דלית תורא דכין אורותא וסוגעא דעללתא בחילתא דתורא.
- (183) יד ה עד אמונים לא יכזב ויפית כוזבים עד שקר
 סהדא מהימנא לא מתכדב ודממלל כדבותא סהדא הו דגלא
 סהדא מהימנא לא מכדב ודממלל כדבותא סהדא דגלא הוא.
- (184) יד יב יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות ¹²⁶
 אית אורחא דסברין בנינשא דתריצא הי ואורחתה אורחתא אנין
 דמותא
 אית אורחא דסברין בני נשא דתריצא היא וסופה אורחא דמותא.
- (185) יד יג גם כשחק יכאב לב ואחריתה שמחה תוגה
 אף בגוחכא נכאב לבא וחרתא דחדותה אונתא
 אף בגוחכא נכאב לבא וסופה דחדותא דמוצא (לג': וחירותא).
- (186) יד יד מדרכי יסבע סוג לב ימעליו איש טוב
 מן אורחתה נסבע מן דמרח בלבה וגברא טבא נסבע מן דחלתא
 דנפשה
 מן אורחתיה נסבע מן דמרח ¹²⁷ לבית וגברא טבא נסבע מן
 דחלתיה.
- (187) יד יט שחו רעים לפני טובים ורשעים על שערי צדיק
 נפלון בישא קדם טבא ועולא נאתון לתרעה דודיקא

¹²⁵ "מן קדם" גם בסורי — להלן טז לג (§ 217).

¹²⁶ עי' להלן טז יח (§ 211).

¹²⁶ * = טז כה (להלן § 214).

¹²⁷ כהגהת שד"ל, הוצ' לגרד: דמריח, דפו': דמדיח.

- נפלו בישי קדם טבי ורשיעי ניתון על תרעיה דצדיקא¹²⁸.
 גם לרעהו ישנא רש ואהבי עשירי רבים
 אף לחברוהי סנא מסכנא ורחמוהי דעתירא סגיאין
 אף לחבריה סאני מסכנא ורחמי דעתירא סגיעין.
 בז לרעהו חומא ומחונן עניים (ק': ענוים) אשריו
 דשאט לחברה חטא ודמרחם על מסכנא טובוהי
 חטיא שאיט לחברה ומן דייה ב למסכנא טובוהי.
 יראת ה' מקור חיים לסור ממקשי מות
 דחלתה דמריא מבועא הו דחיא לאילין דסטין מן פחא דמותא
 דחלתא דאלהא מבועא דחיי ל(ד)מסטי¹²⁹ מן פחא דמותא.
 בכל מקום עיני ה' צופות רעים וטובים
 בכל אתר עינוהי דמריא חירן בטבא ובבישא
 בכל אתר עינוי דאלהא (לג': דה') חמיין בבישי ובטבי.
 מרפא לשון עץ חיים ופלף כה שבר ברוח
 אסיותא דלשנא אילנא הי דחיא ודאכל מן פארוהי נסבע מנה
 אסיותא דלישנא אילנא דחיי הוא ודאכיל מן פירוהי נשבע.
 שאיל ואבדון נגד ה' אף כי לבות בני אדם
 שיול ואבדנא קדם מריא אנון ואף לבותא דבנינשא
 שיול ואובדנא קדם אלהא אף לבי ב ר נ ש א .
 טוב ארחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו
 טבא הי שרותא דירקא וחובא דשמא טב מן תורא מפטמא בסנותא
 טבא שרותא דירקא ורחמותא תמן מן תורי מפטמי בסניאחא.
 ארת חיים למעלה למשכיל למען סור משאול מטה
 אורחא דחיא מסקנא הי לסכולתנא דנסטא מן שיול תחתיתא
 ארחא דחיי מעליא לסכולתנא דנסטא מן שיול תחתיתא.
 לב צדיק יהגה לענות ופי רשעים יביע רעות
 לבה דזדיקא רנא בהימנותא ופומא דעולא ממלל בישתא
 לבא דצדיקא ראני¹³⁰ בהימנותא ופומהון דרשיעי מביע בישתא.
 רחוק ה' מרשעים ותפלת צדיקים ישמע
 רחיק הו מריא מן עולא ובצלוחתא דזדיקא שמע
 רחיק הוא אלהא מרשיעי וצלוחתון דצדיקי ישמע.

128 כך בהוצ' לגרד, דפו': נתדון כתרעיא דצדיקי.

129 כצ"ל, ה"ד" נוספה בהשפעת "דסטין" שבסורי.

130 כך בהוצ' לגרד, דפו': רגן (והגיה שד"ל: רנא).

- (198) טו לא און שמעת תוכחת חיים בקרב חכמים תליו
אדנא דשמעא מכסנותא דחיא בינת חכימא תבות
אודנא דשמעא מכסנותא דחיי בינת ד ח כ י מ י תיבות.
(199) טז א לאדם מערבי לב ומה/ מענה לשון
מן ברנשא תרעיתא דלבה ומן מריא ממללא דלשנא
מן בר נש תרעיתא דלבה ומן ה' ממללא דלישנא.
(200) טז ב כל דרכי איש זך בעיניו ותכן רוחות ה'
כלהין אורחתה דגברא דכין אנין בעיני נפשה ומריא מתקן אורחתה
כלהון ארחתיה דגברא דכין אנון בעיניו ואלהא מתקן
אורחתה.
(201) טז ג גל אל ה' מעשיך ויכנו מחשבתך
גלי למריא עבדיך ונתקן מתשבתך
גלי לאלהא עובדך ומתקנן¹³¹ מחשבתך.
(202) טז ד כל פקל ה' למטנהו וגם רשע ליום רעה
כלהון עבדוהי דמריא לאילין דמשחמעין לה ועולא נטיר ליומא
בישא
כלהון עובדין דאלהא לאילין דמשחמעין ליה ורשיעא ליומא בישא.
(203) טז ח טוב מעט בצדקה מרב תבואות בלא משפט
טב הו קליל בזדיקותא מן סוגאא דעללתא דלא בדינא
טב קליל בצדקתא מן סגיעא דעללתא דלא בדינא.
(204) טז ט לב אדם יחשב דרכו וה' יכין צעדו
לבה דברנשא מתחשב אורחתה ומריא מתקן הלכתה
לביה דבר נשא מחשב אורחתיה ואלהא מתקן הלכתיה.
(205) טז י קם על שפתי מלך במשפט לא ימטל סיו
קצמא על ספותה דמלכא ובדינא לא נטעא פומה
קסמא על שפותיה דמלכא ובדינא לא נדגול¹³² פומיה.
(206) טז יב תועבת מלכים עשות רשע כי בצדקה יכון כסא
טמאין אנון מלכא דעבדין עולא מטל דבזדיקותא הו מתקן כורסיא
מרחקתיה (ד) מלכין¹³³ דעבדין רשעא מטול דבצדקותא תקין
כורסיא.

131 נ"ל שבשניהם, בסורי ובארמי, צ"ל: ונתקנן (כמו להלן כב יח, § 282).

132 ערוך (ע' דגל): נדגיל.

133 כך נ"ל להגיה.

- (207) טז יג רצון מלכים שפתי צדק ודבר ישרים יאהב
צבינה דמלכא ספוטא דזדיקא ומלתא דתריצא רחם
רעותיה דמלכא שפוטא דצדקתא ומלתא דתריצי רחים.
- (208) טז יד חמת מלך מלאכי מות ואיש חכם יכפרנה
חמתה דמלכא מלאכא אנון דמותא וגברא חכימא נדעכיה
חמתיה דמלכא מלאכי דמותא אנון וגברא חכימא נדעכניה.
- (209) טז טו באור פני מלך חיים ורצונו כעב מלקיש
בנוהרא דפרצופה דמלכא חיא וצבינה איך עננא בכיריתא
בנוהרא דפרצופיה דמלכא חיי וצביניה¹³³* היך עננא בברירותא¹³⁴.
- (210) טז יז מפלת ישרים פור מרע שמר נפשו נצר ורבו
שבילא דתריצא מסטא מן בישתא ודזהיר בנפשה גטר אורחה
שבילא דתריצי מסטיא¹³⁵ מן בישתא ודמוזהר בנפשיה נטיר אורחיה.
- (211) טז יח לפני שבר גאון ולפני בשלון גבה רוח
קדם תברא צערא¹³⁶ וקדם כורהנא רמות רוחא
קדם תברא גיוחנותא וקדם תיקלא רמות רוחי.
- (212) טז כ משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו
דמסתכל מלתא משכח טבתא ודתכיל על מריא טובוהי
דמסתכל במילתא ישכח טבתא ודמסבר באלהא טובוהי.
- (213) טז כד צוף רבש אמרי נעם מתוק לנפש ומרפא לעצם
ככריתא דרבשא מאמרה דחכימא וחליא הי לנפשה ואסיותא הי
לגרמוהי
- ככריתא דרבשא מאמרא דבוסמא חליותא דנפשא ואסיותא לגרמי.
- (214) טז כה יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות¹³⁷
אית אורחא דמתחזיא בעיני בנינשא דתריצא הי ואורחתה אורחתא
אנין דמותא
- אית אורחא דמתחזיא בעיני בני נשא דתריצא היא וסופה אורחתא
דמותא אנון.
- (215) טז כט איש חכם יפתה רעהו והוליכו בדרך לא טוב
גברא עולא משדל חברה ומובל לה באורחא דלא שפירא
גברא חטופא משרגג חברה מוביל ליה באורחא דלא שפירא

¹³³* כך בהוצ' לג', דפוס': וצביוניה.

¹³⁴ תארמי טעה וקרא בטכסט שלפניו: ברירתא. והוסיף ב"ז.

¹³⁵ דפו': מסטי, שד"ל מגיה: משניא (= סור, בסורית), ואין צורך.

¹³⁶ = קלון. כדאי לציין, שגם לעיל יד ג (181 §) כתב "צערא" במקום גאוה.

¹³⁷ = יד יב (לעיל § 184).

- (216) טו לב טוב ארך אפים מגבור ומשל ברוחו מלכד עיר
טב הו נגיר רוחא מן גנברא ודמכבש נפשה מן הו דאחיד מדינתא
טב נגיר אפי רוחא¹³⁸ מן גברא ודמכביש נפשיה טב מן
הו דאחיד מדינתא.
- (217) טו לג בחיק יוטל את הנורל ומה כל משפטו
בעובה דענתא (=הרשע) נפלא פצתה ומן קדם מריא נפק דינה
בעובה דענתא¹³⁹ נפלא פצתא ומן אלהא נפק דיניה.
עבר משכיל ימשל בבן מכיש ובתוך אחים יחלק נחלה
עבדא סכולתנא נשתלט בברא מבהתנא ובינת אחא נפלג יורתנא
עבדא סוכלתנא ישתלט בברא מבהתנא ובינת אחי נפלג יורתנא.
(219) יז ג מצרף לפפף וכור לזהב וכוהן לבות ה'
צרפא בקא לסמא וכורא לדהבא ומריא בתר לבא
צרפא בקי¹⁴⁰ לסאמא וכורא לדהבא ואלהא בדיק לביא.
(220) יז ו עמרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם
כלילא דסבא בני בניא אנון ותשבוחתא דבניא אבהיהון
כלילא דסבי בני בניא ושבחוריהון דבניא אבהיהון.
(221) יז יג משיב רעה תחת טובה לא תמרש רעה מכיתו
דפרע בישתא חלף טבתא לא תענד (=תסור, תחסר) בישתא מן
ביתה
דפריע בישתא חלף טבתא לא תפסוק בישתא מן בייתה.
(222) יז יח ארם חסר לב תקע כף ערב ערכה לפני רעהו
ברנשא סכלא משלם אידה דערב לחברה ערבותא
ברנש חסיר רעיינא משלם ידיה ועריב ערבותא על חבריה.
(223) יז כב לב שמה ייטב נהה ורוח נכאה תיבש גרם
לבא חדיא משפר גושמא ורוחא דכיבא מיבשא גרמא
לבא חדיא משפיר גופא ורוחא רכיכתא¹⁴¹ מיבשא גרמא.
(224) יז כד את פני מבין חכמה ועיני כסיל כקצה ארץ
אפוהי דסכולתנא חירן בחכמתא ועינא דסכלא בעומקיה דארעא

138 "אפי" גליון היה ל"רוחא" והכנס פנימה.

139 שבוש של "דענתא"?

140 כצ"ל, דפו' ולג': נקי.

141 מטבע זה "רוח נכאה" נמצא רק במשלי: לעיל טו יג — סורי: מכאב רוחא, אר':
רוחא ממכתא; להלן יח יד — סורי: רוחא מכאבתא, אר': רוחא מכיכתא. נ"ל,
ש"מכיכתא" הוא הנכון ונשתבש בט"ו יג ובפסוקנו. לגרד כאן: דכיכתא.

- אפוי דסוכלתנא חדין ¹⁴² בחכמתא ועיינוי דסכלא בעומקא דארעא.
 (225) יז כו גם ענוש לצדיק לא טוב להכות נדיבים עלי ישר
 למתן לצדיקא לא שפיר וא פלא לממחא לודיקא דאמרין
 תריצתא
 למתן לצדיקא לא שפיר אף לא לממחי צדיקא דאמרין תריצותא.
 (226) יח ד מים עמקים דברי פי איש נחל נובע מקור חכמה
 מיא עמיקא מלי פומה דגברא ונחלא דנבע מבועא דחכמתא
 מיא עמיקי <מלי> פומיה דגברא נחלא דנביע מבוע דחכמתא.
 (227) יח ה שאת פני רשע לא טוב להטות צדיק במשפט
 למסב באפא דעולא לא שפיר אפלא למצלאל דינא על זדיקא
 למיסב אפי ל ר ש י ע א לא שפיר אף לא למצלי דינא לצדיקא.
 (228) יח יב לפני שבר יגבה לב איש ולפני כבוד ענוה
 קדם תברא נתתרים לבה דגברא וקדם איקרא מוככא
 קדם תברא יתרורם לביה דגברא וקדם יקרא ענוותנותא.
 (229) יח טז מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים יגהנו
 מוהבתא דברנשא מרוחן לה וקדם רוֹבנא מקימן לה
 מוהבתיה דבר נשא מרווחא ליה וקדם רברבי מקימא ליה.
 (230) יח כ מפרי פי איש תשבע בטני תבואת שפתי יושבע
 ומן פארי פומה דגברא תסבע כרסה ועללתא דספוחה נסבע
 מן פירי פומיה דגברא תסבע כריסיה ומן עללתא דשפוחתיה נסבע.
 (231) יח כא מות וחיים ביד לשון ואהביה יאכל פריה
 מותא וחיא ביד לשנא הו ודרחם לה נאכול מן פארוהי
 מותא וחיי בידא דלישנא ודרחים ליה ניכול מן פירווי.
 (232) יח כב מוצא אשה מוצא טוב ויפק רצון מה'
 דמשכח אנתחא טבתא דמשכח איתחא טבתא
 משכח טבתא משכח <טבתא>
 ומקבל צבינא מן מריא ומקבל רעותיה מן אלהא
 ודמפק אנתחא טבתא מפק טבתא מן ביתה ¹⁴³
 (233) יט א טוב רש הילך בתמו מעקש שפתיו והוא כפיל
 טב הו מסכנא דמהלך בתמימותא יתיר מן עתירא דמעקמן אורחתה
 טב מסכינא דמהלך בתמימותא מן הו דמעקמן ארחיה והוא
 סכל.

¹⁴² צ"ל: חירן = מביטות. שד"ל הגיה: חרין.

¹⁴³ מן "ודמפק" גליון היה, והכנס בסנים.

- (234) יט ב גם בלא דעת נפש לא מוב ואין ברגלים חוטא
מן דלא ידע נפשה לא שפיר לה ודקליל ברגלוהי חטא
מאן דלא ידיע נפשיה לא שפיר ליה ודקליל בריגלו לביש תא
חטייא הוא¹⁴⁴.
- (235) יט ג אולת אדם תפלף דרכו ועל ה' יועף לבו
שטיוחה דגברא מעקמא אורחתה ועל מריא מתרעם בלבה
שטיוחא דבר נשא מטלטלא אורחתיה ועל אלהא מתרעם
לביה.
- (236) יט ו רבים יחלו פני נדיב וכל הרע לאיש מתן
סגיאא דמשמשין קדם רבא ולדבישין יהב מוהבתא
סגיעי דמשמשין קדם רבא ולדבישין¹⁴⁵ יהיב מוהבתא.
- (237) יט ז כל אחי רשע שנאורו אף כי מרעוהו רחקו ממנו מרדף אמרים לא המה
כלהון אחוהי דמסכנא סגין לה כולהון רחמוי דמסכנא סגין ליה
ואף רחמוהי מתרחקין מנה ואף חברוי רחקין מניה
אינא דטרכן במלוהי לא שריר איכא (!) דטרכן במלוי לא שריר.
- (238) יט י לא נאיה לכסיל תענוג אף כי לעבר משל בשרים
לא יאא לסכלא פונקא ואפלא לעבדא דנשתלט ברורבנא
לא יאי לסכלא פינוקא אף לא לעבדא דנשתלט ברברבנין.
- (239) יט יב נהם ככפיר זעף מלך וכצל על עשב רצונו
נהם איך אריא רוגזה דמלכא ואיך טלא על עסבא צבינה
נהים איך אריא זעפיה דמלכא והיך טלא על עסבא רעותיה.
- (240) יט יד בית והון נחת אבות ומה' אשה משכלת
ביתא וקנינא יורתנא הו דאבא ומן מריא הו מתמכרא אנתתא
לגברא
ביתא ומולא ירותתא הוא דאבהן ומן אלהא מתמכרא¹⁴⁶ אתתא
לגברא.
- (241) יט יט גבל-המה נשא ענש מי אם תציל ועיר תוסיף
גברא חמתנא מקבל תוכא וכמא דמעלא על טענה מוסף
גברא חמתנא מקבל תוכא וכמה דמעלי על טועניה מוסיף.
- (242) יט כג יראת ה' להיים ושבע יליו כל יפקד רע
דחלתה דמריא לחיא ומן דסבעה נבות ולא נפקוד בישתא

¹⁴⁴ הארמי הוסיף "לבישתא", כי למצות חייב אדם להיות "קל כנשר".

¹⁴⁵ כצ"ל, דפו' ולג'. ודלבישין.

¹⁴⁶ כצ"ל, דפו' ולגרד: מתמסרא. "מכר" בסורית — ענינו: נתינת אשה לאיש (שד"ל).

- דחלתיה דאלהא לחיי ומן דשביע מניה ניבות ולא נפקוד בישתא.
 (243) יט כו משרד אב יבריה אם בן מביש ומחפיר
 דבאז לאבוהי ומע <ר> יק לאמה ברא הו מבהתנא ומחפרנא
 דבין לאבוי ומעריק לאמיה ברא הוא מבהתנא ומחפרנא.
 (244) כ ב נהם ככפיר אימת מלך מתעברו חוטא נפשו
 נהם איך אריא רוגזה דמלכא ודמחמת ¹⁴⁷ לה חטא על נפשה
 נהם היך אריא אימתא דמלכא ומן דמחמת ליה חטי על נפשיה.
 (245) כ ד מחרף עצל לא יחרש ושאל בקציר ואין
 מתחסד חבונא ולא שתק ושאל בחצדא ולית ¹⁴⁸
 מתחסד עטלא לא שתיק ושאל בחצדא ולית.
 (246) כ ו רב אדם יקרא איש חסדו ואיש אמונים מי ימצא
 סוגאא דבנינשא מתקרין גברא מרחמנא גברא דין מהימנא מנו
 משכח
 סוגעא דבני נשא מתקרין גברא מרחמנא ¹⁴⁹ וגברא מהימנא מנו
 משכח.
 (247) כ ח מלך יושב על כסא דין מזרח בעיניו כל רע
 מלכא יתב על כורסיה דדינא ומתבדרן מן קדמוהי כלהין בישתא
 מלכא דיתביב על כורסיה דדינא מפר מן קדמוהי כלהון בישתא.
 (248) כ י אכן ואכן איפה ואיפה תועבת ה' גם שניהם
 מתקלא ומתקלא כילא וכילתא מסלין אנון קדם מריא תריהון
 מתקלא ומתקלא כיילא וכיילא מרחקין אינון קדם אלהא אף
 תרויהון.
 (249) כ יא גם במעלליה יתזכר נער אם זך ואם ישר פעלו
 אף בעבדוהי מתיידע טליא אן דכא ואן תריצין עבדוהי
 אוף בעובדוהי מתיידע טליא אין דכי ואין תריצין עובדוהי.
 (250) כ יג אל תאהב שנה פן תורש פקח עיניך שבע לחם
 לא תרחם שנתא דלא תתמסכן אלא פתח עיניך וסבע לתמא
 לא תרחם שנתא דלמא תתמסכן פתח עינך ושבע לחמא.
 (251) כ יד רע בע יאמר הקונה ואוזל לו אז יתהלל
 רחמא נאמר לחברה דקנית והידין נשתבח ונאמר
 חברה נאמר דקנית והידין נשתבח ונימר.

¹⁴⁷ בגזר מן "חמה" (שד"ל). תרגום "וחרה אף" בסורית: ונתחמת רוגזא.
¹⁴⁸ "מיא" שייך לפסוק הבא. הסורי (ואחריו הארמי) קרא: מחרף (מ"ם שוא, ח"ת קמץ) יחריש
¹⁴⁹ לגרד, דפו: גברי מרחמני.

- (252) כ טו יש זהב וזהב פנינים וכלי יקר שפתי דעת
דאית דהבא וסוגאא דכאפא טבאחא ומאנא יקרא וספואתא דידעתא
דאית דהבא וסוגעא דכיפי טבאחא ומאני דיקרא שיפואתא דידיעתא.
- (253) כ יז ערב לאיש לחם שקר ואחר ימלא פיהו חצץ
ערב לגברא בלחמא דגלא ובתר הידין נתמלא פומה חצצא
עריב לגברא בלחמא דגלא ובתר הידין נתמלא פומיה חצצא.
- (254) כ יט גולה סוד הולך רכיל ולפתה שפתי לא תתערב
דגלא ארזא אכל קרצא ועם מן דמסרהבן ספואתה לא תתחלט
דגאלי רזא אכיל קורצא ולמן ד מ ש ר ג ג בשפואתיה לא תתחלט.
- (255) כ כ מקלל אביו ואמו ידעך נרו באישון חשך
דלאט לאבוהי ולאמה נדעך שרגה איך בבחא חשוכתא
דליט לאבוי ולאמיה נדעך שרגיה איך אתונא¹⁵⁰ דחשוכא.
- (256) כ כא נחלה מבהלת בראשונה ואחריתה לא תכרך
ירחואתא דמסרהבא בקדמיתה באחריתה לא תתברך
ירוחתא דמסרהבא בקדמיתא ובסופא לא תתברך.
- (257) כ כה מוקש אדם ילע קדיש ואחר נדריים לבקר
פחא הו לברנשא דנדר לקודשא ומן בחר דנדר תויא לה נפשה
פחא הוא לגברא דנדר לקודשא ובתר הכי תויא¹⁵¹ ליה נפשיה.
- (258) כ כו מורה רשעים מלך חכם ורשע עליהם אויפן
מבדר לעולא מלכא חכימא ומהפך עליהון גיגלא
מבדר לרשיעי מלכא חכימא ומהפך עליהון גלגלא.
- (259) כ כז נר ה' נשמת אדם חפש כל הדרי בטן
שרגה דמריא נשמתא הי דבנינשא ובציא כלהון תונא דכרסא
שרגא דאלהא נשמתא דבני נשא ובציא כלהון גוייה דכריסא¹⁵².
- (260) כ כח חסד ואמת יצרו מלך ופער בחסד כסאו
טיבואתא וקושחא נטרין למלכא ומתקן כורסיה בטיבואתא
חסדא וקושטא ינטרו למלכא ומתקן כורסיה בחסדא.
- (261) כא א פלגי מים לב מלך ביד ה' על כל אשר יחפץ יטנו
איך חפא דמיא¹⁵³ לבה דמלכא באידוהי דאלהא ולאחר דצבא
מרכן לה

¹⁵⁰ לפענ"ד "אחון" כאן = אשון.

¹⁵¹ כצ"ל (ופי': מתחרט), דפו' ולגרד: חדיא, שד"ל מגיה: תהיא.

¹⁵² דפו': גויא דכריסא, לגרד: גוייה דכריסה.

¹⁵³ וכך תרגם בתה' קיט קלו.

הִיךְ טַנְפִי דְמִיא¹⁵⁴ לְבִיה דְּמִלְכָּא בְּאִידוּי דְּאַלְהָא וּלְאַחַר דְּצַבִּי
נִרְכִּין לִיה.

- (262) כ א ב כל דרך איש ישר בעיניו ותכן לבות ה'.
כלהין אורחתיה דגברא תריצן אנין בעיני נפשה ומריא מתקן לבא
כלהון אורחתיה דגברא תריצן אינון באפוי ואלהא מתקן
לבי(ה) (לג').
- (263) כ א ג עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מוֹכַח
מן דעבד זדיקותא ודינא גבא הו למריא מן דבחתא
מן דעבד צדקתא ודינא מ ת ר ע י ב י ה א ל ה א מן דבחא¹⁵⁵.
(264) כ א ח הפכך דרך איש וזר וזך ישר פעלו
דהפך אורחה גברא הו נוכריא ואינא דדכא תריצין עבדוהי
דהפך אורחיה ד ג ב ר א הו נוכראה ודדכי תריצין עובדוהי.
(265) כ א יג אטם אזני מועקת דל גם הוא יקרא ולא נענה
דמסכר אדנוהי דלא נשמע למסכנא אף הו נקרא ל א ל ה א ולא
נעניוהי
דמסכר אדניה דלא נשמע ל צו ח ת י ה מסכנא אף <הוא>
נקרא לאלהא ולא נענוי.
- (266) כ א טז אדם תועה מדרך השגל כקהל רפאים ינוח
ברנשא דטעא מן אורחא דסוכלא עם בני ארעא נחתנת
בר נשא דתעי מן אורחא דסיכולא עם בני ארעא נחתנת.
(267) כ א יז איש מחסור אהב שמחה אהב יין ושמן לא יעשיר
גברא דחסיר לה ורחם חדותא וחמרא ובסמא לא נעתר
גברא די חסר ליה ורחים חדותא ורחים חמרא ובוסמא לא
נעתר.
- (268) כ א ט טוב לישבת על פנת גג מאשת מדינים ובית חבר
פקח למתב על קרנא דאגרא מן דלמעמר עם אנתחא נציתא
טב למיתב על קרנא דאיגרא מן אחתא תגרניתא ו ב י ת א ט ר ק א .
כ א יט טוב שבת בארץ מדבר מאשת מדינים וכעס
טב למתב בארעא דמדברא מן דלמעמר עם אנתחא נציתא
ומרגזניתא
טב למתב בארע מדברא מן אחתא תגרניתא ומרגזניתא.
כ ה כד טוב שבת על פנת גג מאשת מדינים ובית חבר

¹⁵⁴ וכך תרגם בתה' קיט קלו ולעיל ה טו.

¹⁵⁵ לא ירדתי לדעתו של הארמי בשנוי זה, שאין לו טעם.

שפיר למעמר על קרנא דאגרא מן דלמעמר עם אנתחא נציתא
ובביתא דפלגותא
טב למתב על קרנא דאיגרא מן דלמעמר עם אחתא תגרניתא
וביתא טרקא.

- (269) כא כ אוצר נחמד ושמן בנזה חכם וכסיל אדם יבלענו
סימתא רגיגתא ומשחא בדירא חכמתא וסוכלא דבנינשא נבלעיה
סימתא רגגתא ומשחא בדיריה דחכימא וסכלא דבני נשא
נבלענו.
- (270) כא כג שמר פיו ולשונו שגור מצרות נפשו
דנטר פומה ולשנה נטר נפשה מן אולצנא
דנטיר פומיה ולישניה נטיר מן עקחא נפשיה.
- (271) כא כו כל היום והתאיה תאיה וצדיק יתן ולא יחשך
וכלה יומא ראג רגתא ודיקא יהב ולא חאס
כל יומא ראיג ריגתא וצדיקא יהיב ולא מחשיך.
- (272) כא כח ער כזבים יאבד ואיש שומע לנצח דבר
סהדא דגלא נאבד וגברא שמועא תריצאית ממלל.
סהדא דכדבותא יאבד וגברא שמועא שריראית ממלל.
- (273) כא ל אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'
לית חכמתא אפלא סוכלא אפלא תרעיתא איך דמריא
לית חכמתא ולית כיונא ולית עיצתא היך דאלהא.
- (274) כא לא סוף מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה
סוסיא מטיב ליומא דקרבא ודמריא הי פורקנא
סוסיא מתקן ליומא דקרבא ולאלהא הוא פורקנא.
- (275) כב ב עשיר ורש נפגשו עשה כלם ה'
עתירא ומסכנא פגעו חד בחד ולתריהון מריא עבד
עתירא ומסכנא פגעו חד בחד ותרויהון אלהא בראיון.
- (276) כב ח זורע עילה יקצר-אין ושבט עברתו יכלה
דזרע עולא נחצוד עתא ושבטא דאכתה (=כעסו) נגמור
דזריע עולא נחצד עאתא ושבטא דתריניה נגמור.
- (277) כב ט טוב עין הוא יברך כי נתן מלחמו לדל
מן דטבא עינה הו נתברך מטל דיתב מן לחמה למסכנא
מן דטבא הוא עיניה הוא נתברך מטול דיתב מן לחמיה למסכניא
- (278) כב יד שוחה עמוקה פי ורות זעום ה' יפל-שב
גומצא עמיקא פומה דנוכריתא ואינא דרגו עלוהי מריא נפל תמן

גומאצא עמיקתא פומה דנוכריתא ומן דמרגיו קדם
אלהא¹⁵⁶ נפיל תמן.

- (279) כב טו אולת קשורה בלב נער שבט מוסר ירהיקנה ממנו.
שטיותא מפרדא לבה דטליא ושבטא דמרדוּתא מרחק מנה
שטיותא קטירא בלביה דטליא שבטא דמרדוּתא נרחקיה מניה.
(280) כב טז עשק דל להרבות לו נותן לעשיר אך למחסור
דתאך למסכנא מסגא בישתה ודיהב לעתירא חוסרנא הו לנפשה
דעשק למסכנא מסגי ליה בישתא ודיהיב לעתירא חוסרנא
הוא ליה.
(281) כב יז חט אונך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי
ארכן אדנך ושמע מלא דחכימא וסים לבך לידעתי
ברי צלי אדנך ושמע מלי דחכימי ולבך שים לידיעתי.
(282) כב יח כי נעים בי תשמרם כבטנך יבנו יחדיו על שפתוך
מטל דבסימן אנין טר אנין בכרסך ונתקנו אכחדא על ספותך
מטול דבסימין נטר איגון בכרסך ונתקנון איך חדא על שפותך.
(283) כב כב אל תגזל דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער
לא תתוך למסכנא מטל דמסכין הו ולא תמכך לבישא בתרעא
לא תגזול למסכנא מטול דמסכיןא הוא ולא תמכך עניא
בתרעא.
(284) כב כג כי ה' יריב ריבם וקבע את קבעיהם נפש
מטל דמריא דאן דינהון ומתפרע עולבנא דנפשהון
מטול דאלהא דאין דינהון ומתפרע פורענותהון דנפשהון.
(285) כב כז אם אין לך לשלם למה יקה משכבך מתחתיד
אן לית לך גיר מן אתר דתפרוע נסבין תשויתא מן תחותיד
אם לית לך דפריע נסבין תשויתך מתחתיד.
(286) כב כח אל תט: גבול עולם אשר עשו אבותיך
לא תשנא תחומא דמן עלם דתחמו אבהיך
לא תשני תחומא דמן עלמא דעבדו אבהיך.
(287) כג ד אל תיגע להעשיר מבינתך חדל
לא תתקרב לעתירא אלא בחכמתא אתפרק (=התרחק) מנה
לא תקרב לעתירא אלא בביונתך פרק מניה.

¹⁵⁶ נ"ל שבטכסט הסורי שלפני הארמי נשמטה מלת "עלוהי", וקרא: דרגו מריא, ושינה להרחיק את ההגשמה.

- (288) כג ה התעִיף עִינִיךָ בּוֹ וַאֲיַנְנוּ כִּי עָשָׂה יַעֲשֶׂה לוֹ כְּנַפִּים כְּנֹשֶׁר יַעֲוֶף הַשָּׁמַיִם
אֵן תִּצַּד גִּיר עֵינְךָ בֵּה לֹא מִתְחַזָּא אֵין תִּצַּד עֵינְךָ בֵּיה לֹא מִתְחַזִּי
לְךָ מִטֵּל דַּעְבֵּד לֵה גִפָּא לְךָ מִטוֹל דְּמַעַב דַּעְבִּיד לִיה
אֵיךְ דְּנִשְׂרָא וּפְרַח לִשְׁמִיא גַּפְתָּא הֵיךְ נִשְׂרָא דְטִיִּס¹⁵⁷
בְּשִׁמְיָא.
- (289) כג ח פֶּתַח אֲכָלֹת תִּקְיָאנָה וְשַׁחַת דְּבִרְיָךְ הַנְּעִימִים
וּלְחַמָּא דְּאָכַל אַנְתָּ מִתִּיב אַנְתָּ לֵה וּמַחְבֵּל אַנְתָּ מְלִיךְ בְּסִימְתָא
וּלְחַמָּא דְּאֵכִיל תִּיבִית לִיה וּמַחְבֵּיל תִּיבִית מִלְךְ דְּבְּסִימָן.
כִּזְנִי כְּסִיל אֵל תִּדְבֵּר כִּי יִכּוֹז לִשְׂכַל מְלִיךְ
קִדָּם סַכְלָא לֹא תִמְלֹל מִטֵּל דְּשֹׂאט לֵהיֵן לְמִלְךְ
בְּאֵדְנִי דְּסַכְלָא לֹא תִמְלֹל מִטוֹל דְּשִׁיט לִסִּיכּוֹלָא דְּמִלְךְ.
(291) כג י אֵל תִּסַּג גְּבוּל עוֹלָם וּכְשָׁרֵי יְתוּמִים אֵל תִּכָּא
לֹא תִשְׁנָא תְּחוּמָא דְּמֵן עֵלָם וּבַחְקָלָא דִּיתְמָא לֹא תַעוֹל
לֹא תִשְׁנִי תְּחוּמָא דְּמֵן עֵלְמָא וּבַחְקָלָא¹⁵⁸ דִּיתְמִי לֹא תִיעוֹל.
(292) כג יא כִּי גֹאֲלָם חֹזֶק הוּא יִרִיב אֶת רִיבָךְ אַתָּךְ
מִטֵּל דְּפְרוּקָהוֹן תִּקִּיף הוּא וְהוּא נִדּוֹן דִּינְתוֹן עִמָּךְ
מִטוֹל דִּי פְרוּקָהוֹן תִּקִּיף וְהוּא גִידּוֹן יִתְּ דִּינְהוֹן עִמָּךְ.
(293) כג יב הַבִּיָּאָה לְמוֹסֵר לִבְךָ וְאִזְנִיךָ לְאִמְרֵי דַעַת
אֵעַל לִבְךָ לְמִרְדּוּתָא וְאִדְנִיךָ לְמֵאמְרָא דִידְעָתָא
אֵעִיל לִבְךָ לְמִרְדּוּתָא וְאִוְדִיךָ לְמִימְרֵי דִידְעָתָא.
(294) כג יג אֵל תִּמְנַע מִנְּעָר מוֹסֵר כִּי תִכְנוּ בְּשִׁכְשֵׁךְ לֹא יִמּוֹת
לֹא תִכְלָא מִרְדּוּתָא מֵן טְלִיא מִטֵּל דָּאן מַחָא אַנְתָּ לֵה לֹא מַחָא
לֹא תִמְנַע מֵן טְלִיא מִרְדּוּתָא דָּאֵין מַחִית לִיה בְּשִׁבְטָא לֹא
מַחִית.
- (295) כג טז וְתַעֲלֹזָנָה כְּלִיזִיתִי כְּרִבְרִי שְׁפִתֶיךָ מִיִּשְׂרָאִים
וְנִרְוֹצֵן (צ"ל : וְנִרְוֹן) כּוֹלִיתִי מֵן דְּמִמְלָלֵן סְפוּתֶךָ תְּרִיצוּתָא
וְנִרְוֹן כְּלִיזִיתִי כִּד יִמְלָלוֹן סְפוּתֶיךָ תְּרִיצוּתָא.
(296) כג יז אֵל יִקְנָא לִבְךָ בַּחֲטָאִים כִּי אִם בִּירְאֵת ה' כָּל הַיּוֹם
לֹא נִטּוֹן לִבְךָ בַּחֲטָאִים אֲלֵא בְּדַחֲלָתָה דְּמִרְיָא כְּלִיּוֹם
לֹא נִיטֵן לִבְךָ בַּחֲטָאִים אֲלֵא בְּדַחֲלָתָא דְּאֵלְתָא כָּל יוֹמָא.
(297) כג כז אִמְתָּ קִנְיָה וְאֵל תִּמְכֹּר חֲכָמָה וּמוֹסֵר וּבִינָה
קוֹשְׁתָא קִנְיָה וְלֹא תוֹבֵן חֲכָמָתָא וְסוֹכְלָא וּמִרְדּוּתָא

157 = תרגום של "כנשר יטוש" (איוב ט כו).

158 כצ"ל, דפו': ובחלקא, לגרד: ובחילקא.

- קושטא קני ולא תזבן חכמתא ומרדותא ו ב י ו נ א .
- (298) כג כו תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצרנה
הב לי ברי לבך ועיניך אורחתי נטרן
הב לי ברי לבך ועיניך תנטרן ארתתי.
- (299) כג כו כי שוחה עמוקה זונה ובאר צרה נכריה
גומצא הי גיר עמיקא זניתא וברא דאולצנא נוכריתא
מטול דגומצא עמיקא זניתא ובירא ד ע ק א נוכריתא.
- (300) כד ב כי שד יהגה לבם ועמל שפתייהם תדברנה
מטל דבישחא הו רנא לבהון ועולא ממללן ספותהון
מטול דריכונא ¹⁵⁹ ראני לבהון ועולא שפוותהון ממללן.
- (301) כד ה גבר חכם בעוז ואיש דעת מאמץ יכה
טב הו חכימא מן עשינא וגברא דידעתא מן גנבר חילא
טב גבר חכימא מן עשינא וגברא דידעתא מן הו דזריז
ב ח י ל י ה ¹⁶⁰.
- (302) כד ו כי בתחבלות תעשה לך מלחמה ותשועה כרב ידעך
בגורגא (= באומץ) מתעבד קרבא ופורקנא בסוגאא דמלכא
מטול דבמדברנותא תעבד לך קרבא ופורקנא בסוגאא
דמולכנא.
- (303) כד יב כי תאמר הן לא ידענו זה הלא תכן לבות הוא יבין ונצר נפשוך
הוא ידע והשיב לאדם כפעלו
ואן תאמר דלא ידע אנא ואין תימר דלא ידענא דא הלא ¹⁶¹
דע דתרעיתא דלבא תרעיתא דלבא אלהא בצי (לג': באקי)
א ל ה א הו כצא
ודנטר נפשך הו ידע ודנטיר נפשך הו ידע
ופרע לברנשא איך עבדוהי ופריע לבר נשא היך עובדוי.
- (304) כד יג אכל בני דבש כי טוב ונפת מתוק על חכך
אכול ברי דבשא מטל דטב הו וככריתא חליתא בחכך
ברי אכול דובשא מטול דטב וככריתא דחליא על חכך.
- (305) כד טו אל תאריב רשע לנוה צדיק אל תשדד רבצו
לא תכמן עולא בדירה דודיקא ולא תבוז בית משריה
לא תכמן רשיעא לדירה דצדיקא ולא תרכין בית משריה.

¹⁵⁹ לגרד, דפו': דרבונא (קרא: שר?). ראני — לגרד, דפו': רנן.

¹⁶⁰ שניהם קראו: מאמץ.

¹⁶¹ לגרד ל"י שתי תבות אלו, ושם: תרעיתא.

- (306) כד יט אל תתחר במרעים אל תקנא ברשעים
לא תחסם (=תקנא, בסו') בבישא ולא תטן בעולא
לא תחסם בבישיא ולא תטן ברשיעיא.
- (307) כד כ כי לא תהיה אחרית לדע נר רשעים ידעך
מטל דלבישא לא הויה להון חרתא ושרגהון דעולא נדעך
מטול דלא הויה אחריתא טבא לבישי ושרגהון דרשיעי נדעך.
- (308) כד כא ירא את ה' בני ומלך עם שונים אל תתערב
דחל ברי מן מריא ואמלך ועם שטיא לא תתחלט
דחל מן אלהא ברי ומן מלכא ועם שטי לא תתחלט.
- (309) כד כב כי פתאם יקום אידם ופיד שניהם מי ידעך
מן שליא גיר אתא תברהון וסופא דשניהון מנו ידע
מטול דבשליא אתי תברהון וסופא דשניהון מן ידיע.
- (310) כד כג גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט כל טוב
הלין לחכימא אמר אנא למסב באפא בדינא לא שפיר
(אף) (לג') הלין לחכימי אמרנא למסב אפי בדינא לא שפיר.
- (311) כד כה ולמוכחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב
מכסנא נתבסמון ועליהון תאתא בורכתא טבתא
ולמאכסני יבסם ועליהון תיתא ברכתא טבתא.
- (312) כד ל על שדה איש עצל עברתי ועל כרם אדם חסר לב
על חקליה דגברא חבננא עברת ועל כרמה דברנשא חסיר לבא
על חקליה דגברא עטלא עברית ועל כרמיה דבר נשא חסר
רעיינא.
- (313) כד לא והנה עלה גלו קמשונים קמו פניו חרלים וגדר אכניו נהרסה
וסלק כלה א ת מ ל י יערא וכסיו אפוהי חולדא *161 וסיגוהי דכאפא
אסתתפו
והא סליק כוליה יערי וכסיו אפוי חורלי וסייגא דכיפוי אית עקרי.
- (314) כד לב ואחזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי מופר
וחזית אנא וסמת בלבי וקבלת מרדותא
וחזית אנא ושמית לבי וחמית *162 וקבלית מרדותא.
- (315) כד לג מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידיים לשכב
ואן קליל תנום וקליל תדמך וקליל תסים אידך על חדיך
קליל תינום קליל תדמוך קליל תשים ידך על חדיך ותדמוך.

*161 ג"ל שיש כאן ט"ד (או ט"ס), וצ"ל: חורלא.

162 בראש הפסוק — מהסורי: וחזית, כאן — משלו: וחמית!

- (316) כד לד ובא מתהלך רישך ומהסורוך כאיש מגן
תאזל קדמך מסכנותא ותדרכך צריכותא איך גברא טבלרא
ותיתי ותדרכך מסכנותא וצריכותא היך גברא טבלרא.
- (317) כה א גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה
ואף הלין מתלוהי דשלימון עמיקא דכתבו רחמוהי דחזקיה מלכא
דיהודא
אף אלין מתלווי דשלמה עמיקי דכתבו רחמוי דחזקיה מלכא דיהודה.
- (318) כה ב כבוד אלקים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר
תשבוחתה דאלהא מן דמטשא מלתא ותשבוחתה דמלכא מן
דבצא מלתא
יקרא דאלהא מן דמטשי מלתא ויקרא דמלכא מן דבאצי מלתא.
- (319) כה ג שמים לרום וארין לעמק ולב מלכים אין חקר
שמיא רמין וארעא עמיקא ולבה דמלכא לא מתבצא
שמיא רמין וארעא עמיקא ולבא דמלכי לא מתבצי.
- (320) כה ד חגו סיגים מכסף ויצא לצרף כלי
גבו סולאנא¹⁶³ מן סאמא דנפוק מאנא כד דכא
גבו סולאנא מן סימא דניפוק מאן מן צרפא.
אל תתחדד לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמד
לא תשתבהר קדם מלכא ובדוכתא דרורבנא לא תקום
לא תשתבהר קדם מלכא ובדוכתא דרברבי לא תקום.
- (322) כה ה אל תצא לריב מהר מן מה תעשה באחריתה בהמלים אותך רעד
ולא תפוק למדן מסרהבאית דלא כד תדון באחריתא נחסדך רחמך
לא תפוק בדינא מסרהבאית דלא תדון באחריתה כד יחמיץ
יתך חברך.
- (323) כה ט ריבך ריב את רעד וסוד אחר אל תגל
דינך דון עם חברך וארזא אחרנא לא תגלא
דינך דון עם חברך ורזא אחרנא לא תגלי.
- (324) כה יא תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבר על אפניו
חזורא דדהבא בנגודא דסאמא דממלל מלתא <...>
חזורי דדהבא בנגודי דסמא מלתא דמליל פסיאית.
- (325) כה יב נזם זהב וחלי כתם מוכית חכם על און שמעת
קדשא דדהבא וסרדון טבא הכנא מכסנותא דחכימא לאדנא דשמעא

163 סולאנא (נו"ן צירי, משי "סלא") = דבר נמאס (שד"ל).

קדשי דדהבא ו מאני דזמר ג דא מכסנותא דחכימא על אודנא
דשמעא.

- (326) כה יג כצנת שלג ביום קציר ציר נאמן לשלחיו ונפש אדניו ישיב
אכונא דמא דנחת תלגא ביומא איך קרירותא דתלגא
דחצדא מפגי חומא הכנא ביומא דחצדא היכנא
איזגדא מהימנא למשדרוהי איזגדא מהימנא למשדרוהי
ונפשא דמרוהי מהפך ונפשית דמריה מהפך.
- (327) כה יד נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר
אכונא דמא דאית עננא ורוחא ליומא דענני ורוחא
ומטרא לית הכנא הו גברא דמטרא לאית מדמי גברא
דמשתבהר במוהבתא דגלתא דמשתבהר במוהבתא דשקרא.
- (328) כה יח מפין וחרב וחץ שנון איש ענה ברעהו עד שקר
איך פדועא וסיפא וגארא שנינא הכנא הו גברא דמסהד סהדותא
דגלתא על חברה
איך פדועא¹⁶⁴ וסיפא וגירא שנינא גברא דמסהד על חבריה
סהדותא דשקרא.
- (329) כה כ מערה בגד ביום קרה חמץ על נתר ושר בשרים על לב רע
מן דשקל מרטוטא מן חברה מן דשקל מרטוטא מן חברה
ביומא דקרתא איך הו ביום דקרתא היך הו
דרמא חלא על נתרא¹⁶⁵ דרמי חלא על נתרא
ומצרף ללבא כיבא ומצרף לליבא כיבא
איך ססא למנא היך ססא למנא
ואיך בלטייתא לקיסא¹⁶⁶ והיך מלטייתא בקיסא
הכנא בריותא מהרא היכנא בריותא מהרא
ללבה דגברא לבית דגברא.
- (330) כה כג רוח צפון תחילל גשם ומנים נזעמים לשון סתר
איך דרותא דגרביא בטנא מטרא הכנא אפא בישתא ולישנא מטשיא
רותא גרבייתא בטנא מטרא היכנא אפי בניסתא¹⁶⁷ ולישנא מטשיא.

161 כך בלגרד (= גרזן בסורית), דפו': פריעא.

165 כצ"ל, דפו': יחרא.

166 לתוספת זו עי' ישע' נא ח.

167 עי' ת"י לבר' מ ב (שד"ל).

- (331) כה כו מעין נרפש ומקור משחת צדיק מִצַּדִּיק לִפְנֵי רֶשַׁע
איך דסכר אנש מבועא היך דסכיר אינש מעינא
ומפקנא דמיא מחבל ומבועא מחבל
הכנא הו ודיקא מא דנפל קדם עולא צדיקא דנפל קדם רשיעא.
- (332) כה כו אכל דבש הרבות לא טוב ותקר כבודם כבוד
למאכל דבשא סגי לא שפיר ואפלא למבצא מלא משבחא
למיכל דובשא סגי לא שפיר אף לא למבצא מלי מִי קֵרָא .
כשלג בקין וכמטר בקציר כן לא נאווה לכסיל כבוד
- (333) כו א איך תלגא בקיטא ואיך מטרא בתצדא הכנא לא יאא איקרא לסכלא
איך תלגא בקיטא והיך מטרא בתצדא היכנא לא יאי לסכלא יקרא.
אל תען כסיל כאילתו פן תשוה לו גם אתה
לא תתל פתגמא לסכלא איך סכלותה דלא אף אנת תתדמא לה
לא תתל פתגמא לסכלא היך שטיותיה דלא תדמי ליה אף אנת.
- (334) כו ד ענה כסיל כאילתו פן יהיה חכם בעיניו
א ל א מלל עם סכלא איך חכימותך דלא נסבר בנפשה דחכים הו
אלא מליל עם שטיא בחכימותך דלא נסבר בנפשיה דחכימא הוא.
- (335) כו ה דליו שקים מפסח ומשל בפי כסילים
אן תתל הלכתא לחגירא תקבל מלתא מן פומה דסכלא
אין תתל הלכתא לחגירא תקבל מלתא מן פומיה דסכלא.
- (336) כו ו חות עלה ביד שכור ומשל בפי כסילים
כובא יעו באידה דרויא ושטיותא בפומה דסכלא
כובא ס ל י ק בידא דרויא ושטיותא בפומיה דסכלא.
- (337) כו ז רב מחולל כל ושכר כסיל ושכר עברים
סגי חאש בסרה דסכלא ורויא עבר ימא
סגי חייש בשריה דסכלא ורויא עביר ימא.
- (338) כו ח ככלב שב על קאו כסיל שונה באילתו
איך כלבא דהפך על תיובה הכנא הו סכלא דשטא בסכלותה
היך כלבא דהפך על תיוביה היכנא סכלא דתאני בסכלותיה.
- (339) כו ט ראת איש חכם בעיניו תקוח לכסיל ממנו
אן חזית גברא דחכים בעיני נפשיה פ ק ח (=טוב, מועיל) סכלא
טב מנה
- (340) כו יא אין חזיתא גברא דחכים בעיני נפשיה סכלא טב מניה.
- (341) כו יב חכם עצל בעיניו משכעה משיכי טעם
חכנא חכים בעיני נפשה טב מן שבעא יהבי טעמא

- עטלא חכים בעינוי טב מן שובעא יהבי טעמא.
 (342) כו כג כסף סיגים מצפה על חרש שפתים דלקים ולב רע
 איך סאמא מסליא דקרים על חצפא הכנא ספוטא דיקדן ולבא
 בישא
 היך כספא מסליא דקרים על חספא היכנא שפוטא דדלקין
 ולבא בישא.
- (343) כו כו תקפה שגאה במשאון תגלה רעתו בקהל
 דמכסא סנאחא בלבה תתגלא בישתה בכנושתא
 דמכסה סניאחא במורסתא¹⁶⁸ תתגלי בישתיה בכנושתא.
- (344) כו כו כרה שחת בה יפל וגולל אבן אליו תשוב
 דחפר גומצא נפל בה ודמע<ר>גל כאפא עלוהי תהפוך
 דחפר גומצא ביה נפול ודמערגל כיפא עלוי הפכא.
- (345) כו א אל תתהלל ביום מחר כי לא תרע מה ילד יום
 לא תשתבהר ליומא דמחר לא גיר ידע אנת מנא ילד
 לא תשתבהר ביומא דלמחר דלא ידעת מנא ילד יומא.
- (346) כו ג כבד אבן ונטל החול וכעס אויל כבד משניהם
 יקירא כאפא ונטל חלא ורוגזה דסכלא יקיר מן תריהון
 יקרא כיפא ונטול חלא ורוגזיה דשטיא יקיר מן תרויהון.
- (347) כו ה טובה תוכחת מגלה מאהבה מפתרת
 טבא הי מכסגותא דגליא מן רחמותא דמטשיא
 טבתא מכסגותא דמגליא מן רחמותא דמטשיא
- (348) כו ז נפש שבעה תבוס נפת ונפש רעבה כל מר מתוק
 נפשא דסבעא דישא ככריתא ונפשא כפגתא אף מרירתא חלין
 אנין לה
 נפשא דשבעא דישא ככריתא ונפשא דכפגא כל מידם דמרירותא
 חלי לה.
- (349) כו ח כצפור נודדת מן קנה בן איש נודד ממקומו
 איך צפרא דמשניא קנה הכנא הו גברא דזאע מן דוכתה
 היך צפרא דמשנא מן קנה היכנא הוא גברא דמשני מן דוכתיה.
- (350) כו ט שמן וקטרת ישמח לב ומתק רעהו מעצת נפש
 איך משחא ובסמא דמחדין לבא הכנא הו מן דמבסם לחברה
 במלכא דנפשה

168 פירש "משאון" משם הנגע "שאת"?

משחא ובוסמא דמחדין לבא היכנא גברא דמבסים לחבריה
ב ת ר ע י ת א דנפשיה.

- (351) כו י רעד ורע אביר אל תעזב ובית אחיך אל תבוא ביום אידך
טוב שכן קרוב מאת רחוק
רחמך ורחמך דאבוכ לא חברך וחבריה דאבוכ לא
תשבוק ולבית אחיך לא תעול תשבוק ובביתא דאחור לא תעול
ביומא דתברך טב הו שבבא ביומא דתברך טב שבבא¹⁶⁹
דקריב מן אחא דרחיק קריב מאת רחיק.
- (352) כו יב ערוב ראה רעה נסתר פתאים עברו נענישו
ערימא חזא בישתא ואתטשי סכלא דין עברו עליה וחסרו
ערימא חזא בישתא ומטשי ו ש ב ר י עברין עלה וחסרין.
- (353) כו יג קח בגדו כי ערב זר ובעד נכריה חבלהו
מתנסב מרטוטה דמן דערב לנוכריא ועל אפי נוכריא משכנה
מתנסיב מרטוטיה דמן דעריב לנוכראה ועל אפי נוכריא משכניה.
- (354) כו טו דלף טורד ביום פגריר ואשת מדינים נשתה
איך דלפא דנטף ביומא דסגרא הכנא הי אנתתא נצייתא
איך דלפא דנטף ביומא דסגריא היכנא אתתא תגרייתא
ד נ צ י א .
- (355) כו טז צפניס צפן רוח ושמן ימינו יקרא
רוחא דגריבא קשיא ובשמא דימינא מתקריא
רוחא גרבייתא קשיא ובשמא דימינא מתקריא.
- (356) כו יז פרזל בפרזל יחד ואיש יחד פני רעהו
פרזלא לפרזלא לטש וגברא לטש פרצופא דחברה
פרזלא בפרזלא לטיש וגברא לטיש א פ י ה¹⁷⁰ דחבריה.
- (357) כו יח נצר תאנה יאכל פריה ושמר אדניו יעבד
דנטר תאתא נאכול מן פאריה ודזהיר במרה נשתבח
דנטיר תינתא אכיל פריהא ודזהיר במריה נתייקר.
- (358) כו כא מצרף לכסף וכזר לזהב ואיש לפי מהללו
צרפא בקא לסאמא וכורא לדהבא וגברא מן פומא דמשבחגוהי
לבא דעולא בעא בישתא ולבא דכאנא בעא ידעתא¹⁷¹

169 דגהתי, בדפו' ולגרד: שכנא, וכן בתה' עט ד וי"ב צ"ל: לשבכנא (כמו פ' ו'), במקום "לשכנא".

170 לעיל (טז טו) ולהלן (יט) העתיק גם הארמי: פרצופא.

171 סיפא "לבא דעולא וכו'" — תוספת מגליון היא, ולא היתה לפני הארמי.

- צרפא לכספא וכורא לדהבא וגברא מן פומא דמשבחנאי.
 (359) כז כה גלה חציר ונראה דשא ונאספו עשבות הרים
 שוח (= צמח) עמירא ואתחזי תדאא ואתכנש עסבא דטורא
 שווח עמירא ואיתחזי ¹⁷² דיתאא ואתכנש עשבא דטורי.
 (360) כח ג גבר רש ועשק דלים מטר סחף ואין להם
 גברא מסכנא דתאך למסכנא איך מטר חביטא דלית בה יותרן
 גברא מסכנא דעשיק למסכני איך מטר חביטא דלית ביה
 יותרן.
 (361) כח ד עובי תורה יהללו רשע ושמרי תורה יתגרו בהם
 אלין דשבקין נמוסא משתבחין בעולא ואלין דנטרין נמוסא מעשנין
 נפשהון
 דשבקין נמוסא משתבחי ברשעא ואילין דנטרין אוריתא ¹⁷³
 מתגרין בהון דיתובון.
 (362) כח ט מסיר אונזו משמע תורה גם תפלתו תועבה
 דמסכר אדגוהי דלא נשמע נמוסא אף צלותה טמא הי
 דמסכר אודגיה דלא נשמע אוריתא אף צלותיה מרחקא.
 (363) כח י משנה ישרים בדרך רע בשחיתו הוא יפול ותמימים ינחלו טוב
 דמטעא תריצא באורחא בישתא בגומצא נפל ותמימא נארתון
 טבתא
 דמשגי תריצי באורחא בישתא בגומצא הוא נפל ושלמימי
 ותמימי נרתון טבתא.
 (364) כח יא חכם בעיניו איש עשיר ודל מבין יחקרנו
 גברא עתירא חכים בעיני נפשה ומסכנא סוכלתנא בסר לה
 גברא עתירא חכים הוא בעיניו ומסכנא סוכלתנא בסר ליה.
 (365) כח יו אדם עשק בדם נפש עד בור ינום אל יתמכו בו
 ברנשא דחשיש בדמא דנפשא עדמא לגביא נערוק ולא נעדרונה
 בר נשא דחשיש בדמא דנפשא עד גובא נערוק לא נצודו גיהיזי.

¹⁷² כך בהוצ' לגרד ובערוך (ע' שח ג), דפו': שבח עמירא ואתחמי.
¹⁷³ הארמי השתמש כאן ב"אוריתא" כדי שלא יחזור פעמים על "נמוסא" (וכן בתר' תה' א ב: אלהין בנמוסא דה'... ובאוריתיה), וע"פ פסוקנו השתמש גם בו' וט' וכ"ט יח ב"אוריתא".
¹⁷⁴ כך בהוצ' לגרד, דפו': נצורוניה. מ"מ טעה הארמי בקריאת הסורי שלפניו.

- (366) כח יט עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים ישבע־ריש
דפלה בארעא נסבע לחמא ודרהט בתר סריקותא נסבע מסכנותא
דפליח בארעיה נסבע לחמא ודרדיף <בתר>¹⁷⁵ סריקותא נסבע
מסכנותא.
- (367) כח כב נבהל להזין איש רע עין ולא ידע כי חסר יבאנו
מסתרהב למעתר גברא דבישא עינה ולא ידע דחוסרנא אתא עלוהי
דמסתרהב ל מ ו ל א גברא דביש עיניה ולא ידע דחוסרנא אתי
עלוי.
- (368) כח כג מוכיח אדם אחרי חן ימצא ממחליק לשון
דמכס לברנשא רחמא נשכח טב מן הו דמפלג בלשנה
דמכיס לבר נשא ק ד מ ו י ח ס ד א נשכח טב מן הו דמפליג
בלישן.
- (369) כח כז נותן לרש אין מחפור ומעלים עיניו רב מארות
דיהב למסכנא לא נחסר לה ודמרכן עינוהי מן מסכנא חסנא
לוטתה
דיהב למסכנא לא נחסר לה ודמהמי¹⁷⁶ עיו ה מן מסכנא סגיעין¹⁷⁷
לוטתיה.
- (370) כח כח בקום רשעים ימתר אדם ובאכדם ירבו צדיקים
בקומא דעולא מתטשא ברגשא ובאבדנהון נסגון ודיקא
בקומא דרשיעי מתטשי בר נשא ובאבדיהון נסגון צדיקי.
- (371) כט א איש תוכחות מקשה ערף פתע ישבר ואין מרפא
גברא דלא מקבל מכסנותא וקשא קדלה בעגל נתתבר ולא תהוא
לה אסיותא
גברא דלא מקבל מכסנותא ומקשי קדליה בעגלא נתתבר ולא תהוי
ליה א ס ו .
- (372) כט ב ברבות צדיקים ישמח העם ובמשל רשעים יאנח עם
בסוגא דודיקא סגא עמא ובשולטנא דעולא מתתנת עמא
בסוגעא דצדיקי ת ד י עמא ובשולטנא דרשיעי נתאנח עמא.
- (373) כט ג איש אהב חכמה ישמח אביו ורעה זונות יאכזר הון
גברא דרחם חכמתא נחדא לאבוהי ודרעא בזניותא נובד קנינה

¹⁷⁵ השלמתי ע"פ יב יא (§ 163).

¹⁷⁶ ערוך (ע' מהם), דפו' ולג': ודמחמי.

¹⁷⁷ ערוך (שם): סגיאן.

גברא דרחים חכמתא נחדי אבוי ודמתחבר בזניותא מובד
מזליה.

- (374) כט ד מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה
מלכא בדינא מקים ארעא וגברא עולא מחסר לה
מלכא בדינא נוקים ארעא וגברא עולא עקיר ליה.
- (375) כט ה גבר מתליק על רעהו רשת פורש על פעמיו
גברא דמתפלג על חברה מצידתא פרס על הלכתה
גברא דמתפלג על חברה מצידתא פריס על הלכתיה.
- (376) כט ח אנשי לצון יפיהו קריה וחכמים ישיבו אף
גברא ממיקנא מוקדין כרכא וחכימא מהפכין רוגזא
גברי ממיקני ממללין כדבא¹⁷⁸ וחכימי מהפכין רוגזא.
- (377) כט ט איש חכם נשפט את איש אויל ורגז ושחק ואין נחת
גברא חכימא דאן עם גברא סכלא ורגז וגחך ולא מתתפיר¹⁷⁹
גברא חכימא דיין עם גברא שטיא ורגז וחאיך ולא מתתבר.
- (378) כט יא כל רוחו יוציא כפיל וחכם באהור ישבחנה
חמתה כלה מפק סכלא וחכימא ברעינה מתחשב
כולה חמתיה מפיק סכלא וחכימא ברעיינא מחשב.
- (379) כט טז ברבות רשעים ירבה פשע וצדיקים במפלתם יראו
בסוגאהון דעולא סגא עולא וצדיקא נחדון¹⁸⁰ במפולתהון
בסוגעא דרשיעי חובא נסגי וצדיקא יחמון במפלתהון.
- (380) כט יז באין חזון יפרע עם ושמר תורה אשרהו
בסוגאא דעולא מתתרע עמא ודנטר נמוסא טובוהי
בסוגעא דעולא מתתרע עמא ודנטיר אוריתא טובוהי.
- (381) כט יט בדברים לא ינסר עבד כי יבין ואין מענה
במלא לא מתרדא עבדא ידע גיר דלא בלע¹⁸¹
במלי לא מתרדי עבדא ידע גיר דלא בליע.
- (382) כט כא מפנק מנער עבדו ואחריתו יהיה מנון
דמתפנק מן טליותה עבדא נהוא ובאחריתה נתתנח
מתפניק מן טליותיה לעבדא נהוי ובאחריתיה יהי מנסח.

¹⁷⁸ הארמי קרא בטעות "כדבא" במקום "כרכא", וע"פ זה כתב: ממלליו.

¹⁷⁹ = ואינו מחכעס (מש' "פור" = רתח).

¹⁸⁰ אולי צ"ל: נחזון?

¹⁸¹ = לא יקבל מכות, לא יווסר בהן (ע"פ שד"ל).

- (383) כט כד חולק עם גנב שונא נפשו אלה ישמע ולא יגיד
דפלג עם גנבא סנא נפשה ופסקין עלוהי מומתא ולא מודא
דפלג עם גנבא סגרי נפשיה גיפסקוי מומתא ולא מודה.
- (384) כט כה חרדה אדם יתן מוקש ובזפת בה' ישגב
עולה דגברא עבד לה תוקלתא ודחכיל על מריא נעשן
טלומיא דבר נשא עבדא ליה חיקולתא ודמסבר באלהא נעשן.
- (385) כט כו רבים מבקשים פני מושל ומה' מושפט איש
סגיאא דבעין אפי שליטא ומן מריא הו נפק דינה דגברא
סגיעי דבעין אפי דשליטא ומן קדם אלהא דיניה דגברא.
- (386) ל ג ולא למרתי חכמה ורעת קרושים אדע
ולא ידעת חכמתא ולא ילפת ידעתא דקדישא
ולא יליפית חכמתא ולא ידעית ידיעתא דקדישי.
- (387) ל ה כל אמרת אלוה צרופה מגן הוא לחסים בו
כלהון מאמרוהי דאלהא גבין ומסיע לאילין דחכילין עלוהי
כלהון מימרוי דאלהא צריפין ומסייע לאילין דמתרחצין ביה.
- (388) ל ו אל תוסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת
לא תוסף על מלוהי דלא נכסך ותתכדב
לא תוסף על מלוי דלא יכסנך ותתכדב.
- (389) ל ז שתים שאלתי מאתך אל תמנע ממני בטרם אמות
תרתינן שאלת מנך לא תכלא מני עדלא אמות
תרתינן שאלית מינך לא תכלי מני עד לא אימות.
- (390) ל יב דור טהור בעיניו ומצאתו לא רחץ
דרא דדכא בעיני נפשה ומן צאתה לא אתחשיג (= רחץ, טהר)
דרא דדכי בעינוי ומצאתיה לא אשתוג.
- (391) ל טז שאול ועצר רחם ארץ לא שבעה מים ואיש לא אמרה הון
שיול ואחידת רחמיה וארעא לא סבעא מיא ונורא לא אמרא כדו
שיול ואחדת רחמי וארעא לא שבעא מיא ונורא לא אמרה מסתא.
- (392) ל יט דרך הנשר בשמים דרך נחש עלי צור דרך אניה בלבבים ודרך
גבר בעלמה
אורחא דנשרא בשמיא ארתא דנשרא בשמיא
ואורחא דחויא על שועא ואורחיה דחויא על שועא
ואורחא דאלפא בלבה דימא ואורחא דאלפא בלביה דימא
ואורחא דגברא בעלימותה ואורחא דגברא בעולימתא

- (393) ל כ כן דרך אשה מנאפת אכלה ומהתה פיה ואמרה לא פעלתי און
הכנא הי אורחא דאנתתא היכנא אורחא דאתתא
גירתא אכלא ומכפרא פומה גירתא אכלה ומכפרה פומה
ואמרא מדם לא עבדת ואמרה לא עבדית מדעם דעאתא.
- (394) ל כד ארבעה הם קטני ארץ והם חכמים מחכמים
ארבע אנין דזעורין בארעא והנין חכימן מן חכימא
ארבעא אנון דזעירין בארעא והנון חכימין ומחכימן.
- (395) ל כז מלך אין לארבה ויגא חצין בלז
וקמצא דמלכא לית להון ומתכנשין כלהון אכחדא
וקמצי דמלכא לית להו ומתכנשין כלהון כחדא.
- (396) ל כח שמימית בידים תתפש והיא בהיכלי מלך
ואמקתא דמסבכא באידיה ועמרא בבתא דמלכא
ואמקתא דמסבכא בידהא ועמרא בביתא דמלכי.
- (397) ל לא זרזיר מתנים אי תיש ומלך אלקים עמו
ואבכא דמזדרבל¹⁸² בינת ואבכא דמיזדרכיל בינת
תרנגוליתא ותישא דאזל ברש תרנגולי <תא> ותישא דאזיל
גזרא ומלכא דממלל בית עממא בית גיורא¹⁸³ ומלכא דקאים
וממליל בית עממיה.
- (398) לא א דברי למואל מלך מושא אשר יפרתו אמו
מלוהי דמואיל מלכא נביא דרדתה אמה ואמרת לה
מלוהי דלמואל מלכא נביותא ומרדוחא דרדתיה אמיה
ואמרת ליה.
- (399) לא ב מה ברי ומה בר פטני ומה בר נדרי
יי ברי ויי בר כרסי ויי בר נדרי
יי ברי ויי בר כרסי ויי בר נדרי¹⁸⁴.
- (400) לא ג אל תתן לנשים חילך ודרכך למחות מלכין
לא תתל חילך לנשא ואורחתך למאכלתא דמלפא
לא תתן לנשי חילך וארחתך לבנת מלכין.
- (401) לא ד אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין ולרוזנים אי שבר
מן מלפא מואיל אודהר מן מלפא דשתין חמרא ומן שליטא דשתין
שברא

182 = תרנגול הולך בגאזה.

183 הארמי טעה כאן בקריאת הסור?

184 כנוסה לגרד וערוך (ע' יי), דפו' הד': וי, ווי, ווי.

אודהר מן מלכי למואל מן מלכי דשתין חמרא ומן שלטוני דשתין
שכרא.

- (402) לא ו תנו שכר לאוכד ויין למרי נפש
מתיב שכרא לאבילא וחמרא למריי נפש
ה ב ו נ שכרא לאבילי וחמרא למריי נפש.
(403) לא י אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה
אנתתא כשירתא מנו משכח יקרא הי גיר מן כאפא טבתא דדמין
לית להין
אתתא כשירתא מנו ישכח יקרא היא מן כיפי טבתא טימהא
(לג' לי').
- (404) לא כא לא תירא לביתה משלג כי כל ביתה לבש שנים
ולא דחלין הוּו בני ביתה לא ידחלון בני ביתה
מן תלגא מטל דכלהון מן תלגא מטול דכלהון בני
לבישין הוּו זהוריתא בי תה לבישין הוּו זהוריתא.
- (405) לא כג נודע בשערים בעלה בשבתו עם זקני ארץ
ידיע הוא בעלה בינת מדינתא כד יתב הוא בית סבא דארעא
ידיע הוּוה בינת מדינתא בעלה כד יתיב הוא עם סבי ארעא.
- (406) לא כו פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה
פומה פתחת בתחמתא ונמוסא דרחמא על לשנה
פומה פתחת בתחמתא ונמוסא דחסדא על לשונה.
- (407) לא כז צופיה הליכות ביתה ורחם עצלות לא תאכל
וגלין אורחתא דביתה לחמה תבננאית לא אכלת
וגלין ארחתא דביתה ולחמא דתבננותא¹⁸⁵ לא אכלת.
- (408) לא כח קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה
קמו בניה ויהבו לה טובא ובעלה שבחה
קמו בנהא ויהבון לה טובא בעלה ומשבחה.
- (409) לא כט רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה
וסוגאא דבנתה קני עותרא ואנתי עברתי על כלתי
סגיען בנתא דקניי עתרא ואת עברת על כלתי.
- (410) לא לא תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה
הבו לה מן פארא דאידיה ונשבחונה עבדיה בתרעא
הבו לה מן פירי דידהא ונשבחונה עובדהא בתרעי.

185 כך בהוצ' לגרד, וכן הגיה שד"ל, דפו': חכיננות.

עיון בתרגומיהם של הפסוקים שהבאנו מראה עד כמה דבוק המתרגם הארמי בסורי. ואנו מוצאים שויון גמור, כמעט מלה במלה, ביותר משישים פסוקים:

§§ 3, 48, 62, 68, 69, 77, 84, 87, 89, 93, 94, 96, 97, 101, 110, 113, 114, 121, 126, 127, 143, 145 (לאחר תקון ט"ס), 171, 178, 182, 188, 198, 199, 204, 208, 210, 218, 225, 236, 238, 243 (לאחר תקון הסורי), 249, 252, 253, 266, 291, 293, 296, 317, 319, 321, 323, 333, 336, 338, 353, 355, 359, 366 (בתקון), 375, 388, 389, 392, 395, 396, 399.

וכן נמצא בארמי התוספת שבכ"ה כ (§ 329). אבל התוספת שבי"ח כב (§ 232) ליתא. [תוספות-גליון בסורי גם בט' יב, יח וי"ג יג.]

השוואת שני התרגומים מסייעת בידינו להגיה את הארמי ע"פ הסורי, ובכמה מקומות יש להגיה את הסורי ע"פ הארמי: §§ 39, 44, 94, 100, 120, 125, 142, 158, 201, 243, 245 (i), 295, 324, 329, 344, 379.

כמה לשונות וביטויים נדירים — פירשם המתרגם הארמי כסורי: § 10 (חיים — יחס פעול), 78 (פלס מעגל), 89 (וכל מעגלותיו מפלס), 257 (ילע קדש), 266 (בקהל רפאים), 273 (לנגד ה'), 284 (וקבע את קבעיהם), 316 (כאיש מגן), 370 (בקום רשעים).

ויש שהוא פירש את התרגום הסורי (§§ 153, 173).

כמה מלים קשות שאין להן חבר (הפקסלגומנון), לא היתה דעתו של המתרגם הארמי נוחה מן התרגום הסורי, ותרגמם אחרת, אך גם תרגומו אינו סביר: כפר (§ 109), בית חבר (§ 268), תחבולות (§ 302), משאון (§ 343), ישבחנה (§ 378) מנון (§ 382).

ודבקו בתרגום הסורי שלפניו מוכחת גם מפסוקים, שבהם שונה התרגום מן המקור. ובפסוקים, שאין בהם קושי לשוני, אנו מדברים. למשל:

- (1) "אל תמנע טוב מבעליו" (ג כז) — פירשו שניהם: אל תמנע מעשות הטוב.
- (2) "מונע בר יקבוהו לאום" (יא כז) — פירשו: המונע בר בצרה יעזבוהו לאויביו.
- (3) "מרפא לשון עץ חיים וסלף בה שבר ברוח" (טו ד) — במקום הסיפא בא בשניהם: והאוכל מפריו ישבע (השפע מן יח כא ?)
- (4) "כל פועל ה' למענהו" (טז ד) — תרגמו שניהם: כל פועל ה' לנשמעים לו.
- (5) "תועבת מלכים עשות רשע" (טז יב) — תרגמו שניהם: תועבתו (או: מתעב) מלכים העושים רשע.
- (6) "וכל סרע לאיש מתן" (יט ו) — פירשוהו: ולכעים נותן מתנות.
- (7) "מחרף עצל לא יחרש" (כ ד) — קראו שניהם: מחרף עצל לא יחריש.
- (8) "כע כע יאמר הקונה" (כ יד) — תרגמו שניהם: רע יאמר לרעהו קניתי.
- (9) "אין חכמה ... לנגד ה'" (כא ל) — פירשוהו שניהם: אין חכמה ... כשל ה'

- (10) "אל תיגע להעשיר מבינתך חדל" (כג ד) — תרגמו שניהם: אל תגע בעשיר, בבינתך רחק מעליו.
- (11) "דליו שוקים מפסח ומשל בפי כסילים" (כו ז) — תרגמו שניהם: אם תתן הליכה לפיסח תשמע דבר מפי כסיל.
- (12) "רב מחולל כל ושקר כסיל ושקר עברים" (כו י) — תרגמוהו שניהם: הרבה חש (או: חל) בשר הכסיל ושכור עובר גם.
- (13) "אל למלכים שתו יין" (לא ד) — פירשוהו: השמר ממלכים השותים יין.
- (14) וכן הלך הארמי אחרי הסורי אף כשראה, שתרגומו אינו מתאים למקרא שלפניו.
- למשל: "ואל תטש" (א ת, ו כ) — ואל תשכח, "ותמאנו" (א כד) — ולא האמנתם, "חצבה" (ט א) — הציבה, "יד ליד" (יא כא) — השולח ידו על חברו, "מאמץ" (כד ה) — מאמץ.
- ג"ל שבכמה מקומות היה התרגום הסורי שלפניו משובש או מטושטש. לפיכך נמצא בארמי: "נעסק" ת' נעפק (§ 115), "נקא" ת' (§ 219), "מתחבר" ת' מתתפיר (§ 377). ואולי הטעויות באו מידי המעתיקים של הנוסח הארמי, שכן מרובים הם השינויים, שמצאנו בין נוסח הדפוס שבידינו לנוסח שבהוצ' לגרד (ובנספח ב' להלן) נביא כמה מן השנויים החשובים הללו).
- מלבד פסוקים אלו, שהבאנום, ששויונם לסורי ברור, יש עוד כמה חצאי פסוקים שוים לסורי. וכן יש כמה פסוקים, שלשונם וסדר חלקיהם מתאים לסורי. נביא פסוקים אחדים מאלה:

- (1) ג י וימלאו אסמך שבע ותירוש יקבץ יפרוץ
דנתמלון אוצריך סבעא ומעצרתך נבען חמרא
ומתמלין אוצרך שבעא ומעצרתך חמרא נשפען.
- (2) ה י פן ישבעו זרים כחד ועצבך בבית נכרי
ונסבעון נוכריא חילך ולאותך תעל לביתא דנוכריא
דלא נסבעון נוכריא חילך וליעותך תעל לביתא דאחריני.
- (3) י ו ברכות לראש צדיק ופי רשעים יבסה הבם
בורכתא תהוא על רישא דודיקא ולפומהון דעולא נכסא עולא.
ברכתא תהוין על רישי דצדיקא ובפומהון דרשיעי נכסי חטופיא.
- (4) טו א מענה רך ישיב חמה ודבר עצב יעלה אף
מלתא רכיכתא מהפכא חמתא ומלתא קשיתא מעירא רוגזא
מילתא רכיכתא מהפכא חמתא ומלתא דעוזא מסקא רוגזא.
- (5) כא כו זבח רשעים תועבה אף כי בזמה יביאנו
ודבתא דעולא טמא הו מטל דבעולא מיתין לה

דבחא דרשיעי מרחק הוא מטול דבעברתא מיתי ליה.

(6) כה טו דבש מוצאת אבל דיד פן תשבענו והקאותו

מא דאשכחת דבשא מסתך אכול דלא כד תסבע תתיביוהי

דבשא משכחת אכול סופקנך דלא תשבע ותתיבניה.

(7) כט טו שבט ותוכחת יתן חכמה ונער משלח מביש אמו

שבטא ומכסנותא יהבין חכמתא וטליא דלא רדא מבהת לאמה

שבטא ומכסנותא יהבין חכמתא וטליא דלא מקבל בעתא מבהית

אמיה.

וכאלה יותר מ־150 פסוקים.

גם בשאר הפסוקים, שאין בהם שוויון לסורי, מוצאים אנו טביעת חותם של הלשון הסורית. למשל:

כאיש מגן (ו יב) — איך גברא כשירא.

לא יבוזו (ו ל) — לא למתדמרו (= לא להתפלא, שד"ל).

ליום הכסא (ז כ) — ליומא דעדא (= ליום החג).

תדיחנו (ז כא) — נתפתח (מן "נחף" = משך) ¹⁸⁶.

חרשי רע (יב כ, יד כב) — דחשלין בישתא.

בכל עצב (יד כג) — בכל מה (כנ"י הערוך) דאצפא לך (= המדאיג אותך, שד"ל).

ארך אפים (יד כט, טו יח) — דנגירא רוחיה.

קצר רוח (יד כט) — דכריא רוחיה.

כאש צרבת (טז כז) — גורא יחבא זליקי (= קרני אור וכידודי אור, שד"ל).

עצה עיניו (טז ל) — רמז בעינוהי.

קצין (כה טו) — רשאנא (= שר וראש בסורית, שד"ל).

יקרוה עורבי נחל (ל יו) — נחצונה עורביא דנחלא.

כדי לעמוד על תלותו של הארמי בסורי, די אם נציין כמה מן הפסוקים שהבאנו,

ששני התרגומים זהים כנגד המקור. § 20, 111, 155, 157, 174, 181, 192 (i),

225, 241, 264, 287, 301, 303, 317, 335, 338, 353, 368.

ה. לאוצר לשונם של הסורי והארמי

בדרך מחקרנו רשמנו תרגומיהם של כמה שמות ופעלים המיוחדים לספר משלי או מרובים בו. והשוואה מדוקדקת תלמדנו, שהארמי הלך בשיטה משלו. הנה כמה מהם:

186 בדפ"ר ולגרד: תפתיה, וצ"ל: נתפתיה.

- (1) אויל ואולת. הסורי מתרגם "אויל" באופנים שונים: על פי רוב הוא מתרגם "סכלא"¹⁸⁷, והארמי — "שטיא". רק בשני מקומות (יא כט, יב טו) תרגם גם הארמי "סכלא". בשני מקומות (י כא, יז כה) תרגם גם הסורי: שטיא. ב' יד—סו': מסדהבא, אר': שטיא. בא' ז—סו': עולא, אר': סכלי. ב' ח—סו': שטין, אר': סכלא.
- "אולת" מתרגם הסורי באופנים שונים, והארמי תמיד — ב"שטיותא" או ב"שטיא".
- (2) כסיל נזכר במשלי כהמשים פעם. הסורי מתרגמו כמעט תמיד ב"סכלא" (חוץ מן יג יט וט"ו יד, שתרגמו: עולא), וארבע פעמים (א לב, ח ה, י א, יח) תרגמו: הסיר רעינא.
- הארמי מתרגם בכל מקום "סכלא" (חוץ מן ח ה וכ"ו ה, שתרגם: שטיא). סכל אין במשלי.
- ב' ער נמצא במשלי שתי פעמים: יב א — סורי: סכלא, ל ב: חסיר רעינא. הארמי תרגם בשני המקומות: בורא.
- (3) אחרית נמצא במשלי י"ב פעמים¹⁸⁸. הסורי מתרגם פ"א: בסיבותא, ד"פ: אורחתא, ה"פ: חרתא, וב' פעמים האחרונות: אחריתא.
- הארמי מתרגם שש פעמים הראשונות: סוף, ג"פ: אחריתא, וג"פ: אחריתא טבתא.
- (4) אכזרי. בתרגומו של תואר זה התקשה המתרגם הסורי בכל המקרא.
- בדב' לב לג וירמ' ו כג ונ' מב תירגם: בישא. באיוב מא ב תירגם: לא נרחם. בירמ' ל יד: תקיפתא. בישע' יג ט: דאסיו לית לה. באיכה ד ג: למחותא דלית לה אסיו. באיוב ל כא תירגם "תהפך לאכזר לי" — ועבדחני לך בעלדבבא.
- וכן תירגם הסורי בספרנו: דלא מרחמנין (ה ט), דלא מרחם (יא יז), אחדין רחמיהון (יב י), דרחמין לית לה (יז יא), וכן תירגם "אכזריות" — מרחקתא (כו ד). הארמי תירגם: נכזריא (יא יז¹⁸⁹, יז יא), נכזריותא (יב י, כו ד), לנכזראין (ה ט, אולי צ"ל: לנכזראין?).
- (5) אמרים מתרגם הסורי ברוב המקומות ב"מלתא", ובארמי — כמותו¹⁹⁰. ויש שהסורי תרגם "מלתא", ובארמי — "מימרא"¹⁹¹, ויש מקומות, שהסורי תרגם "מימרא" והארמי כמוהו¹⁹².

187 יב טז, יד ג, ט, טו ה, כ ג, כז ט, כט ט, כז, כד ז, טז כב.
 188 ה יא, יד יב, יג, טז כה, יט כ, כ כא, כג יח, לב, כד יד, כ, כה ח, כט כא.
 189 לגרד: נוכריא, ערוך (ע' גשם): אכזריא.
 190 טו כו, כב כא, ב א, ד י (באר' גשתכש. מניו), יז כו, א כא, ב טו, ז ה.
 191 א ב (באר' הוגה ל"אמרי" ע"פ המקור). ח ח, ז כד, ז א, ד כ.
 192 טו כד, ו ב, כג יב, ד ה, ה ז, יט כו.

6) הש' בחר נמצא במשלי ח' פעמים. בד' מקומות שוה הארמי לסורי: "ואל תבחר" (ג לא) — ולא תצבא, "נבחר" (ח י) — סנינא, "נבחר" (ח יט, י כ) — גביא. ובד' מקומות שונה הארמי מן הסורי: "לא בחרו" (א כט) — לא גבו — לא אתרעו, "נבחר" (כא ג) — גבא — מתרעי, "נבחר" (כב א) — מיתר — אתבחר, "נבחר" (טז טז) — מיתר — טב.

7) בטח מתורגם בכמה פנים: תכל — בסורית ובארמית (לא יא, כח כה, כו). בסורי: תכל, ובארמי: סבר¹⁹³; סבר בסורי ובארמי¹⁹⁴; בשליא — בסורי (ג כט) וכצ"ל בארמי (בנוס' נשתבש: בשלוה)¹⁹⁵.

7*) הון מתורגם בסורי כמעט תמיד "קנינא"¹⁹⁶, בב' מקומות (א יג, יא ד) "עותרא" ובכ"ח כב: למעתר.

הארמי תרגם כסורי בא' יג (עותרא)¹⁹⁷ ובי"ט ט"ז (קנינא)¹⁹⁸. בשני מקומות תרגם "ממונא" (ג ט, ח יח)¹⁹⁹, במקום אחד (יא ד) — שקרא (שבוש של עותרא ז), ובשאר עשר הפעמים — מזלא²⁰⁰.

במקום ש"הון" פי': מספיק, תרגם הסורי: כדו, והארמי: מסתא (ל טו, טז). הפעל הלך תרגמו הסורי ב"הלך" (י"ג פעם), ואחריו — הארמי; וב"אול" (ו' פעמים) ואחריו הארמי; ב"דרך" (ו יא), ואחריו — הארמי; ב"אתא" (ט ה), ואחריו — הארמי; ב"אוביל" (טז כט), ואחריו — הארמי; בו' ו אין תרגום הפעל בשניהם; בשני מקומות אין בסורי תרגום (ו ג, יד ז), והארמי השלים ב"אול". רק בארבעה מקומות תרגם הסורי ב"הלך", והארמי — ב"אול" (ב יג, ג כג, ד יב, טו יב).

9) זמה ומזמה. את השם "זמה" תרגם הסורי בחמש פעמים הראשונות (א ד, ב יא, ג כא, ה ב, ח יב) ב"תרעיתא", ובעקבותיו — הארמי, וכן תרגמו "זמה" בכ"ד ט. "איש מזמות" (יב ב) — סורי: עולא, וארמי: רשיעא; בי"ד יז — סורי: תכימא, ארמי: תרעיתא; בכ"ד ח — סורי: עולא, ארמי: תרעיתא בישתא.

193 יא כח, יד טז, טז כ, כט כה, כח א, כה יט, כב יט, כא כב.

194 יא טו, א לג, ג ה, כג, יד כו. ונ"ל ש"בסעדא" (י' ט) הוא שבוש בסורית של "בסברא".

195 "חסה" מתורגם ב"תכיל" בסורי ובארמי (יד לב), תכילין — מתרחצין (ל ה), מסתרנא — תוכלן (יד כו).

196 ג ט, ו לא, ח יח, יז טו (אבל בהק' — יח יא — תרגם: איקרא). יב כו, יג ז, יא יט ד, יד, כד ד, כח ח, כט ג.

197 וכן תרגם ביחז' כו יב, יח, כז, לג.

198 אבל בהק' (יח יא) תרגם: מזלא.

199 וכן תר' תה' מד יג.

200 וכ"ת בתה' קיב ג וקי"ט יד.

- בכ"א כו תרגם הסורי "ומה" — עולא, והארמי: עברתא; ב"י כג — בסורי: בישתא, ובאר': עברתא (שנשתבש ל"עבדתא"!).
- 10) חדר תרגמו הסורי ב"תונא" (כד ד), והארמי — קיטונא; "חדרי מות" (ו) (כו) — בסורי: תונא דמותא, ואר': קיטוני דקברא.
- וכן "חדרי בטן" — מטבע מיוחד לספר משלי — מתרגמו הסורי: תונא דכרסא (כ) כו, ל), תונא דלבא (כו כב), ולתונא דשיוול (ית ח). הארמי החליף את "תונא" ב"גוה": גוה דכרסא, ולעומק דשיוול.
- 11) חן נמצא במשלי י"ג פעמים. הסורי מתרגמו בש' "רחם". בא' ט ול"א ל תרגמו ב"יאיותא", "יתן חן" (ג לד) — תרגם: נרחף, ובד' ט: חן — רוחפא. הארמי מתרגם הכל ב"חסדא", רק בל"א ל תרגם ב"חנא".
- 12) חסד נמצא במשלי ד"פ: איש חסד (יא יז) — סורי: גברא חסיא, אר': גברא חסיא; צדקה וחסד (כא כא) — סורי: זדיקותא וטיבותא, אר': צדקתא וחסדא; תורת חסד (לא כו) — סורי: נמוסא דרחמא, אר': נמוסא דחסדא; חסד לאומים (יד לד) — סורי קרא "חסר" (בריי"ש) ותירגם: ומוערין, האר': ותיסודא (=וחרפת) ²⁰¹.
- גם המטבע "חסד ואמת" נמצא ד"פ במשלי (ג ג, יד כב, טז ו, כ כח). הסורי תרגם ב' הראשונים והד': טיבותא וקושתא, והג': מרחמנא. הארמי תרגם ראשון ושלישי "טיבותא וקושטא", וב' וד': חסדא וקשוט/וקושטא.
- 13) חסר-לב הוא מטבע מיוחד לס' משלי (י"א פעם!). בדרך כלל מתרגמים שניהם: חסיר רעינא. בט"ו כא מתרגם הסורי: חסר לבא, והארמי — אחריו. בשני מקומות (י יג, כד ל) — בסורי: חסר לבא, וארמי: חסיר רעינא. בי"ז יח — בסורי: סכלא, בארמי: חסיר רעינא.
- 14) בכל הלשונות "טוב...מ...". תרגם הסורי: טב הו... מן הו ד... והארמי נמשך אחריו: טב (הוא) ... מן הו ²⁰²... (יב ט, טז יט, לב [ע"ש], יט א, כח ו).
- 15) יקר וכבוד. "יקר" מתרגם הסורי בש' "יקר", ואחריו נמשך הארמי. וכן מתרגם הסורי "כבוד" בששה מקומות (ג טז, לה, ח יח, יב, כב ד, כט כג) ב"איכרא", והארמי — יקרא.
- בשמנה מקומות מתרגם הסורי "כבוד" בש' "שבח": תשבחתא (יא טז, טז לג, כ ג, כא, כה ב—ב"פ), משבחתא (כה כז), מן דמשבח (כו ח). הארמי מתרגם גם באלה ב"יקר".

²⁰¹ השוה "חסד הוא" (ויק' כ יז), "פן יחסדך שומע" (מש' כה י).

²⁰² כך תגיה שד"ל (= מאותו, בסורית). וכ"ה בהוצ' לגרד ברוב המקומות, דפו': הוא.

16) יראת ה' מתרגם הסורי תמיד ב"דחלתה דמריא". הארמי מתרגם ב"א מקומות ב"דחלתה דאלהא", ובד' מקומות (א ו, ח יג, טו לג, כב ד) — ב"דחלתה דה".

17) כזב מתרגמו הסורי בש' "כדב" (ו יט, יד ה, ל ח) ובש' "דגל" (יד ה, יט ה, ט, כב, כא כח, כג ג). והארמי מתרגם תמיד בש' "כדב".

18) שקר מתרגמו הסורי על פי רוב בש' "דגל". בכמה מקומות — ב"עולא" (י יח, יב יז, יט). פ"א (יא יח) — עתא, פ"א (יג ה) — שוקרא.

הארמי מתרגם בדרך כלל ב"שקרא"²⁰³. בשני מקומות (יד ה, כ יז) נשארה בארמי "דגלא" (שנשתבש בדפו' ל"רגלא"). בי"ז ד שניהם יחד: שקרא ודגלוחא (דפו': ורגלוחא).

19) כל. בכמה מקומות, שבא בסורי "כלה" או "כלהון" בא בארמי "כל"²⁰⁴, ויש מקומות שגם הארמי כותב "כולהון"²⁰⁵. אבל גם במקום "כלהין" הוא כותב: כולהון²⁰⁶.

אגב, סורי: מדם — ארמי: כל מדעם (§§ 125, 50, 167).

20) כסף תרגמו הסורי ב"סאמא" (ב ד, ג יד, ח יט, י כ, טז טז, יז ג²⁰⁷, כה ד, יא), והארמי — בעקבותיו: סמא, סאמא וסימא. בשני מקומות (ז כ, ח יד) — בסורי: כספא, וכן בארמי. אבל בשני מקומות (כב א, כו כג) — בסורי: סאמא, ובאר': כספא.

21) מדון ומדינים מתרגם הסורי באופנים שונים: דינא (י יב, טז כח, יז יד, כג כט, כט כב), חרינא (יח יח, כח כה), חרייא (כב י), הרתא (טו יח), מצות (כו כ), רגיה דאנתתא (יט יג). והארמי מתרגם בכולם "תגרא".

בי"ח יט מתרגם הסורי: ואחריה, והארמי: ואחרא.
"איש מדון" (כו כא) — הסורי: גברא טרכנא (= מסכסך, משטין), הארמי: גברא תגרנא.

"אשת מדינים" (כא ט, יט, כה כד, כז טו) מתרגם הסורי: אנתתא נציתא, והארמי: אתתא תגרניתא. במקום האחרון כותב הארמי: אתתא תגרניתא דנציא.

22) מחתה. בכל מקום, שהסורי תרגמה "תברא", כתב הארמי: שציא (י יד, טו,

203 ומעניין, שבכלם כותב המתרגם בסמיכות: "דשקרא" (כלום רצה לשמור על הדל"ת. שחשבה לאות יחס?).

204 §§ 11, 31, 44, 66, 123, 271.

205 §§ 52, 119, 202, 237, 387.

206 §§ 47, 60, 78, 200, 247, 262.

207 אבל בהקבלה (כו כא): כספא.

- כט, יג ג, יח ז, כא טו). ובמקום שהסורי תירגם בבינוני "מתתבר" (יד כח) העתיק כן גם הארמי.
- (23) מנע מתרגמו הסורי בש' "כלא", ואחריו הארמי (חוץ מן כג יג, שכתב: תמנע).
- (24) מצוה תרגמה הארמי "פוקדנא" בעקבות הסורי (ב א, ג א, ו כ, כג י ח, יג יג, יט טז). רק בג' מקומות (ד ד, ז א—ב) כותב הארמי: "פקודי" (והסורי: פוקדנא).
- (25) מרפא תרגמו הסורי בג' פנים: (1) אסיותא (ו טו, טו ד, טז כד, כט א), והארמי — בעקבותיו (בטז כד: אסותא, בכ"ט א: אסו).
וכן תרגמו שניהם "רפאות" (ג ח).
- (2) אסיא הו (יג יז, יד ל), ואחריו הארמי: אסיא הוא.
- (3) מאסא (ד כב, יב יח), והארמי: מאסי, מאסיא.
- (26) עיר, קריה, קרת. הסורי מתרגם ב"כרכא" (א כא, י טו, כט ח), ואחריו הארמי.
- ב"מדינתא" (טז לב, כא כב), ואחריו הארמי. "קריא" (ח ג), וכמוהו הארמי. ובשאר המקומות (יא י, יא, יח יא, יט, כה כח) בסורי: מדינתא, ובארמי: קרתא, קריתתון. ובשני מקומות שבסורי אין תרגום, תרגם הארמי: עשינא (ט יד), עשינתא דנצירן (ט ג).
- (27) עני ודל. "דל" תרגמו שניהם בכל מקום "מסכנא".
"עני" — בג' מקומות (יד כא — כתיב, טו טו, ל יד) תרגמו שניהם "מסכנא".
בשני מקומות (לא ט, כ) תרגם הסורי: מסכנא, והארמי — עניא. בכ"ב כב תרגם הסורי: בישא, והארמי — עניא.
- "ענוים" — הסורי תרגמו בש' מכך, והארמי: ענונא; ג לד — סו': חכימי (צ"ל: מכיכי), אר': ענוני; טז יט — סו': מכיך רוחא ומכיך עינא, אר': שפל רוח וענונא.
"ענוה" — טו לג — סו': מכיכא, אר': ענון; יח יב — סו': מוככא, אר': ענותנותא;
כב ד — סו': מכיכותא, אר': ענותנותא.
- (28) עצה. בג"פ הראשונות (א כה, ל ח יד) תרגם הסורי (והארמי אחריו): תרעיתא. מכאן ואילך תרגם הסורי ב"תרעיתא" (יט כא, כא ל) וב"מלכא" (יב טו, יט כ, כה) ²⁰⁸, והארמי תרגם את כלם ב"עצתא".
"מועצות" — פ"א (א לא) — סו': תרעיתא, אר': מלכא; פ"ב (כב כ) — סו': מלכא אר': עצתא.

208 אגב. כאן נשתבש בסורי: עמיקא מלתא (במקום: מלכא) בלביה דמלכא.

29) ע צ ל . תואר זה נמצא רק במשלי (י"ד פעם) וכן "עצלה" (יט טו) ו"עצלות" (לא כז). והתרגום הארמי מתרגמו ב"עטלא". הסורי מתרגם ב"חבננא". רק ב"ג ד כותב הסורי: ברנשא דעבדא לא עבד. בתרגום הארמי נשארת צורה זו הסורית בג' מקומות: "דברי גרגו" (יח ח) — מלי דחבננא, "אמר עצל" (כב יג) — אמר עטלא בחבננותיה, "ולחם עצלות" (לא כז) — לחמא חבננאות²⁰⁰.

מחוץ למשלי נמצא שרש זה בשני מקומות: "אל תעצלו" (שופ' יח ט) — ת"י: לא תתרשלו, "בעצלתים" (קה' י' יח) — תרגום: בחלשות עיסק אורייתא.

30) הפעל ע ש ה , כשנושאו הוא ה' תרגמו הסורי ב"עבד" (ח כז, יד לא, כ יב, כב ב). רק ב"ז ה תרגם ב"ברא". הארמי תרגם את כלם (חוץ מן ת כז) ב"ברא". 31) ע ש ק תרגמו הסורי ב"תאך" (כב טז, כת ג), ובי"ד לא — בהרחבה: דמדבר למסכנא ביש ביש. הארמי תרגם בשלשת המקומות ב"עשק".

בכ"ח יז תרגם הסורי "חשיש", ובעקבותיו — הארמי.

"מעשקות" (כח טז) — סורי: תוכוהי, ארמי: עושקוי.

32) פ ר ע . בא' כה תרגם הסורי ("ותפרעו") — שטתון, והארמי: שגיתון. "יפֿרע" (כט יח) — תרגמו שניהם: מתתרע. בשאר המקומות (ד טו, ח לג, יג יח, טו לב) מתרגם הסורי באופנים שונים, והארמי משתמש תמיד בש' "רוש": מריש, תירשון (כך ברי"ש בהוצ' לגרד, בדפו' בדל"ת).

33) פ ת י . ברוב המקומות תירגמו שניהם: "שברא". בג' מקומות (יד יט, כב ג, כז יב) תרגם הסורי: סכלא, והארמי — בשיטתו: שברא. וכן ב"ט כה — הסורי: חכימא, והאר': שברא. בט' ו אין תרגום "פתי" בשניהם.

כדאי להביא גם תרגום הש' "פתה". "פתה" (כ יט) — בסורי: מסרהבן, באר': דמשרגג; "יפתה" (טז כט) — סורי: משדל, אר': משרגג; "יפתוך" (א י) — סורי: נשדלונך, אר': נשדלו לך; "יפתה" (כה טו) — סורי: משדל, אר': משתרגג; "הפתים" (כד כח) — סורי: תפתתיוהי, אר': תשתרגג.

34) צ ר ה בכל המקומות (יא ת, יב יג, יז יז, כא כג, כד י, כה יט) תרגם הסורי: אולצנא, והאר': עקחא. בא' כז — הסורי: אולצנא ועקתא, והאר': עקתא ושנוקא.

35) ק נ א מתרגמו הסורי ב"טן" (ו"קנאה" — טנגא), והארמי הולך בעקבותיו וכותב: תטן (ג לא, כד א, יט), נטן (כג יז), טנגא (ו לד).

אבל בשני מקומות (יד ל, כז ד), שבהם שונה תרגום הפסוקים מן הסורי, בא באר': ק נ א ת א .

36) ר ו ח נ כ א ה — לעיל הע' 141.

200 עי' ערוך השלם ע' חכן וחבן.

- (37) הש' ר'ע'ה מתרגמו הסורי באופנים שונים: רעי (כט ג), מהלך (יג כ), פלח (כח ז), תהוא רחמא (כד כד). והארמי מתרגם את כולם בש' "חבר".
 "ירעו רבים" (י כא) — בסורי: סגי מרחמנין, ואר': רענן סגיאי.
 "ירעה" (טו יד) — בסורי: ממלל, ובארמי ל י ת א.
 (38) ר'ע מתרגם הסורי על-פי-רוב (22 פעם) ב"חברא", והארמי — בעקבותיו, בח' מקומות (כו י ב"פ, כה ח, יב כו, יח כד, יט ד ב"פ, ז) תרגם הסורי: רחמא, והאר': גברא. בכ"ה יז כותב גם הארמי: רחמא.
 בייט ו קרא הסורי: ר'ע, ותרגם: בישין, והארמי — כמוהו.
 "ר'ע ר'ע יאמר הקונה" (כ יד) קרא הסורי: ר'ע ר'ע, ותרגם: רחמא נאמר לחברה דקנית, והארמי: חברא לחבריה נאמר דקנית.
 (39) ר'צון מתרגמו הסורי (ט' פעמים) ב"צבינא" או ב"צבי", והארמי — ב"רעותא" או ב"מתרעי". בשני מקומות (יא כז, טז טו) כותב גם הארמי "צבינא", ובי"א כ כותב גם הארמי "צבי". ובמקום אחד (יא א) — בסורי: צבי, ובאר': צבייניה. ובמקום אחד (י לב) — בסורי: טיבותא, ובאר': צביינא.
 (40) השם "ר'שע" נמצא בס' משלי כ-85 פעם (ר'שע, רשעים, ר'שע, ר'שעה), והסורי מתרגמו כרגיל ב"עולא". רק בד' מקומות (ד יט, יא יח, לא, כד טז) תרגמו: רשיעא, וג' מקומות (ג כה, ד יד, יג ו) תרגמו: חטיא. "שפתי רשע" (ח ז) תרגם: ספותא דגלתא (=שפתי שקר).
 הארמי מתרגם בכל מקום: רשיעא (חוץ מן יא ח, שתרגם: ביש).
 (41) הש' ש'כל מצוי בס' משלי.
 מש'כיל כתואר (י ה, יט, יד לה, יז ב, טו כד) מתרגם הסורי: סכולתן, והאר': סוכלתן, ובהוראת בינוני (טז כ, כא יב) מתרגמים שניהם: מסתכל.
 "משכלת" (יט יד) לא תרגמוה שניהם.
 ש'כל מתרגם הסורי על פי רוב: סוכלא. והאר' כותב בעקבותיו: סוכלא (טז כב), שכלא (ג ד, יג טו, יט יא), שכולא (יז ח), סכולא (כא טז).
 "השכל" (א ג) — סורי: דחלתא, אר': שוכלא; לפי שכלו (יב ח) — סו': לפומא סכולתנא, אר': לפומא דסוכלתנותיה; "ישכיל פיהו" (טז כג) — סורי: ידע מאמרא דפומה, אר': מסתכל פומיה; "ובהשכיל לחכם" (כא יא) — סורי: וחכימא בתרעיתה, ארמי: ובסוכלתנותיה דחכימא; "לשכל מליך" (כג ט) — סו': למליך, אר': לסיכולא דמליך.
 (42) בינה מתרגמו הסורי: סוכלא, והארמי — עפ"ר: ביונא או ביונתא, ופ"א (ב ג): ביונותא. בשני מקומות (ג ה, כג ד) סורי: חכמתא, אר': ביונתא. בט' ו' אין בסורי, ובארמי: ביונא.
 וכן תבונה — עפ"ר מתורגם בסורית: סוכלא, ובארמית: ביונא, ביונתא.

בי"ח ב — סורי: חכמתא, אר': סוכלתנא; בי"ט ח — סורי — גוסס אחר, אר': ביונא.

"רב תבונות" (יד כט) — סורי: סגי חכים, אר': סגיעא ביוניה.

איש תבונה / תבונות המיוחד לס' משלי (י כג, יא יב, טו כא, יז כז, כ ה) מתרגמו הסורי: גברא סכולתנא (ופ"א: גברא חכימא), והארמי מתרגמו: גברא דמתביין.

43 תוגה מתרגם הארמי תמיד (י א, יד יג, יז כא) ב"חמץ", והסורי ב"בהת", ופ"א (יד יג) ב"אונתא" (= צער, אוני).

44 תועבה מתרגמה הסורי עפ"ר ב"טמא", ובכמה מקומות (ו טז, יא א, כ, יב כב, טו ח, ט, כז, כ י) ב"אסלא". ו"שבע תועבות" (כו כה) תרגם: שבע בישן. הארמי הלך בעקבות הסורי רק בתרגום "תועבת גפשו" (ו טז) — אסלית גפשיה; "שבע תועבות" (כו כה) — שבע בישתא. ובכל שאר המקומות תרגם ב"מרחק" ו"מרחקתא". ולפעמים לא הושם לב למתואר, ונכתב (ע"י מעתיק ?) "מרחקתא" גם לזכר. למשל: מרחקתא דצדיקי גברא... ומרחקתא דרשיעי גברא...

45 תחבולות. בפ"א (א ה) תרגם הסורי: מדברנותא, וכמוהו הארמי. בי"ב ה תרגם הסורי: הופכהון, בכ' יח וכ"ד ו תרגם גנא (= אומץ). הארמי תרגם בכלם: מדברנותא. בי"א יד — סורי: מדברנא, ואר': מדברא.

46 תפארת מתרגם הסורי באופנים שונים: שובחא (ד ט), תשובותא (טז לא, יז ו, יט יא, כ כט, כח יב). הארמי תרגם בכלם: שבהורא.

47 תמים. הסורי מתרגם "תמים" בשני מקומות (יא ה, כח י) ב"תמימא". בשאר המקומות (א יב, ב כא, יא כ, כח יח) מתרגם "דלא מום". הארמי הלך בעקבותיו רק בשתי הפעמים הראשונות, ובשאר המקומות תרגם: תמימין ותמימותא.

ו. כיצד השתמש הארמי בתרגום הסורי שלפניו ?

אמנם המתרגם הארמי השתמש בתרגום הסורי שלפניו והעתיקו, אך לא הלך אחריו בעינים עצומות. היה לפניו גם ס' משלי במקורו, ועל פיו השלים את החסר, השמיט את היתר, תקן את הנראה בעיניו, החליף פעלים ושמות בפעלים ושמות אחרים, ואף שנה את סדר המלים שבתרגום שלפניו והשווהו לסדר המלים במקור העברי. ואין צורך לומר, שכל מלה שהעתיק לא העתיקה בכתיבה הסורי אלא העתיק בכתיב הרגיל בתרגומים ארץ־ישראליים.

א) כתיב

המתרגם הארמי שינה את כתיבן של המלים הסוריות לכתיב הרגיל בלשון התרגומים ארץ־ישראליים.

- (1) ווי"ן וידי"ן. עפ"ר הוסיף אותיות אלו, ורק במקומות מועטים השמיטן. למשל: מטל — מטול, אן — אין, לה — ליה, יהבת — יהבית, פחם — פחים, דחל — דחיל, ידע — ידיע ועוד.
- (2) השמיט בכמה מקומות אל"ף תחילית: איקרא — יקרא, ארזא — רזא.
- (3) הארמי כתב בכמה מלים עי"ן תחת אל"ף: סוגאא — סוגעא, לאורעה — לעורעיה.
- (4) בכמה מקומות החליף את הסמ"ך בשי"ן: סבעא — שבעא, ספותך — שפותך, סמלה — שמאלה.
- (5) החליף תי"ו בטי"ת וטי"ת בתי"ו: תפא — טנפי, טעא — תעי.
- (6) החליף—א ב—י: ונטשא — ונטשי, סטא — סטי, תאזל — תיזל, מלא — מלי, חכימא — חכימי, תרעא — תרעי, טליא — טלאי, חטאי — חטאי, נוכריא — נוכראי.
- (7) החליף הצורה הסורית של כינויי גוף ג' (בפעל ובשם) בצורה הארמית: תבעיוהי — תבעיה, תבציוהי — תבציה, עינוהי — עינוי, שבילוהי — שבילוי, מליה — מלהא, דטליותה — דטליותהא.
- (8) והוא הדין בכנוי הרבים לגוף א': בתין — בתנא, בינתן — בינתנא, לכלן — לכולנא.
- (9) החלפת נ — בגוף ג' בעתיד בי—. אמנם ברוב המקומות שמר הארמי על נו"ן זו והעתיקה: נוספון, נחסנן, נקבלן, ננטרן, נכסא, נתפסק, נתקן, נזוע, נבהת ונחפר, נבות ולא נפקוד, נרכן, נעתר, נחצד, נגמור, ורבים כאלה.
- אבל בכמה מקומות העדיף הארמי לכתוב בתרגומו ביו"ד: נקנא — יקני, נהוא — יהוי, נגטר — ינטר, נאבד — יאבד. ויש שבפסוק אחד באות בארמי שתי הצורות: יהוון, נשתתפון (§ 87), ישתלט, נפלג (§ 218).
- (10) המתרגם הארמי החליף צורות סוריות בצורות ארמיות: מדם — מדעם, בית — בין, זדיקא — צדיקא, זדיקותא — צדקתא, כלזבן — כל זמן, למתל — למתן, תתל — תתן (ובשני מקומות, § 334, 336, נשארה הצורה "תתל").
- (11) הארמי הוסיף א' לגוף ב' עבר. למשל: ערבת — ערבתא, אשלמת — אשלימתא, אתתצידת — אתתצידתא, אתתחדת — אתתחדתא.
- (12) במשלים המשוים שבס' משלי (כ... כן...). מתרגם הסורי: איך... הכנא... וכמוהו בארמית (היך... היכנא...). אבל הסורי מתרגם כן גם משלים, שבהם אין בעברי "כ" כן" (§§ 342, 349, 354), והארמי הולך אחריו. אך לפעמים משמיט הארמי מלת "איד" (§§ 156, 330, 350), ולפעמים השמיט "היכנא" (§§ 328, 331). וכשמצא המתרגם הארמי הצורה "אכונא... הכנא" (§ 327) השמיט את שתי התיבות.
- (13) ווי"ן. בפשיטתא בכלל, ובתרגום משלי בפרט, נוספו הרבה ווי"י חבור.

בדבר זה אין עקביות בארמי: יש מהן שהשטמו ויש מהן שהשארו.
ובפסוקים רבים החליף הארמי וי"ו חבור זו שבראש הפסוק ב"ד—" (=ה—במקור).
(14) מן. הסורי כותב "מן" במקום "מ—" המקראי. והארמי כותב "מ—".
(15) כנוי. המתרגם הארמי בחר לצרף את כנוי הפעול לפעל ואת כנוי הגוף לבינוני. למשל: במקום "חובד אנון" (§ 23) — תובדנון (אבל שם נשאר: תקטול אנון), "קטור אנון" (§ 41) — קטורנון (אבל נשאר שם: וכתוב אנון!), קריא אנון (§ 121) — קרינא, ידע אנון (§ 303) — ידענא, ידע אנון (§ 345) — ידעת. ובמקום "ולחמא דאכל אנת מתיב אנת לה ומחבל אנת מליך בסימתא" (כג ח) שבסורי — כותב הארמי: ולחמא דאכילתא מתיבת ליה ומחבילת מליך דבסימן. וכן החליף הארמי שתי מלים במלה אחת להתאים למקור העברי: "יחכם" (יג כ) — סורי: נהוא חכים, ארמי: נתחכם.
מצד שגי כותב הארמי "שמעון לי" (§ 83) במקום "שומעוני" שבסורי, מכיון שבכתוב "שמעו לי". וכן "חסר לב" (יז יח) תרגם הסורי: סכלא, והארמי: חסיר רעינא. וכן כותב הארמי "דשבע מניה" (§ 242) במקום "דסבעה", משום שהצורה "דשבעה" היתה מטעה את הלומד.
(16) נפש. הסורי הוסיף בכמה מקראות "נפש" לציין את הכנוי החוזר, והארמי הסתפק בכנוי רגיל, והשמיט "נפש": בעיני נפשיה (כמה פעמים) — בעינוי, או "באפוי" (§ 262), בעיני נפשך (§ 45) — באפך, לנפשה (§ 280) — ליה, דחלתא דנפשה (§ 186) — דחלתיה. אבל נמצא בארמי גם "בעיני נפשיה" (§ 340).
ובמקום אחד החליף הארמי "נפש" ב"לב": "ואל בינתך" (ג ה) תרגם הסורי: ועל חכמתא דנפשך, ובארמי: ועל ביונתא דלבך.

ב) חילופי צורות ומשקלות

- 1) פעמים שהארמי נותן אותו שם שבסורי, אך במשקל אחר. למשל: ידעתא — ידיעתא (או דעתא), גאיותא — גאותא, יורתנא — ירותתא, גיגלא — גלגלא.
- 2) הארמי מחליף לפעמים את האתפעל בקל או בפיעל, ואתתפעל — באתפעל. למשל: תתטפס — תטפס, תתחשב — תחשב, מתחשב — מחשב, תתקרב — תקרב, אתתצידת — אתצידתא, אתתחדת — אתאחדתא, נתתבר — גיתבר, והשוה גם דממלל — דמלל.
- 3) הסורי מבחין כהלכה בין זכר לנקבה גם ברבות, והארמי כותב לפעמים בלי זכר: אנין — אנון, כלהין — כלהון, תריצין — תריצי, כמנן — כמנין.

ג) השלמת החסר כיצור? למשל:

- 1) "לויית חן" (א ט) תרגם הסורי: יאיותא, והארמי: יאיותא וחסדא.

- (2) "וכל חפציד" (ג טו), "וכל חפצים" (ח יא) — בסורי: ומדם, ובאר': וכל מדעם.
- (3) "ומשלח מדנים" (ו יט) — בסורי: ולדרמא, באר': ומן דרמי תיגרי.
- (4) "על כסא מרומי קרת" (ט יד) — בסורי: על כורסיא רמא, הארמי רצה להשלים מלה ת' "קרת", ותרגם: על כורסיא רמא ועשינא (אולי השפע מישע' ו א: על כסא רם ונשא?).
- (5) "ראש עושה כף רמיה" (י ד) — בסורי: מסכנותא ממככא לגברא. (לא תרגם "רמיה"), הארמי הוסיף את המלה העברית "רמייה" (בדפו': רמיא) ²¹⁰.
- (6) "מעקש שפתיו והוא כסיל" (יט א) — בסורי: יתיר מן עתירא דמעקמן אורחתה (= יותר מעשיר, שדרכיו עקשות). הארמי הלך בעקבות הסורי, אלא שהשמיט את העשיר, והשלים תרגום "והוא כסיל": מן הוו דמעקמן אורחתיה והוא סכל.
- (7) "אטם אזנו מזעקת דל" (כא יג) — בסורי: דמסכר אדנוהי דלא גשמע למסכנא. הארמי העתיק את התרגום הסורי, אלא שהוסיף תרגום ל"זעקת": דמסכר אדניה דלא נשמע לצוחתיה דמסכנא.
- (8) "גבר חכם בעוז" (כד ה) — בסורי: טב הו חכימא עשינא, והארמי — כמוהו, אלא שהוסיף תרגום ל"גבר": טב גבר חכימא מן עשינא.
- (9) "ואתזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי מוסר" (כד לב) — הסורי תרגם: וחזית... וקבלת מרדותא (לא תרגם "ראיתי"). הארמי הוסיף תרגום ל"ראיתי" — וחמית (לא "וחזית"), כדרך התרגומים ארץ-הישראליים.
- (10) "כי כל ביתה לבוש שנים" (לא כא) — בסורי: מטל דכלהון לבישין הוו זהוריתא, לא תרגם "ביתה", שכבר נזכר ברישא. אבל הארמי הוסיפה וכתב: מטול דכולהון בני ביתה לבישין וכו'.
- [ועי' עוד ב-§§ 27, 86, 248, 267, 294, 315, 324, 345, 393].

ד) השמטת היתר כיצד? למשל:

- (1) "אם יאמרו לכה אתנו" (א יא) הסורי הוסיף "לך" ותרגם: ואן נאמרון לך תא עמן. הארמי כותב: אין יימרון איתא עמנא.
- (2) "וימהרו לשפך דם" (א טז) — הסורי הוסיף "נקי" ותרגם: למאשד דמא זכיא, והארמי השמיט וכתב: למשפך דמא.
- (3) "עד מתי פתים תאהבו פתי ולצים לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת" (א כב) — הסורי תרגם את שלשת חלקי הפסוק לגזרת, והדגיש "אנתון" בכל

²¹⁰ וכן בייט טו: נפשא רמיתא, כמו בסורי; אבל ביי"ב כב וכי' תרגם: נכילא, בסורי.

חלק. הארמי השמיטן והפכן לגוף שלישי, ולא שם לב, שבמקרא חלקו הראשון של הפסוק — לנוכח!

(4) "וערבה שנתך" (ג כד) — בסורי: ותבסם לך שנתך. וצדק בהוספתו זו, כי "ערב" זקק אחריו ל— (השוה למשל: ושנתי ערבה לי, ירמ' לא כה). הארמי השמיטה.

(5) בסוף הפסוק "לקרא לעוברי דרך וגו'" (ט טו) הוסיף הסורי: ואמרא. הארמי השמיטה, כי אינה בכתוב.

(6) "לא יאנה לצדיק כל און" (יב כא) — בסורי: לא שפיר (= נאה) לגברא צדיקא, הארמי השמיט "גברא".

(7) "וגם רשע ליום רעת" (טז ד) — בסורי: ועולא נטיר (= שמור) ליומא בישא. הארמי השמיט "נטיר".

(8) "ומה' משפט איש" (כט כו) — בסורי: ומן מריא הו נפק דינה דגברא. הארמי השמיט "הו נפק", שאינן במקרא.

מטעם זה השמיט הארמי כמה מלות קשור וכינויי גוף, שנוספו בסורי מטעמי סגנון: אינא (§ 264), אלא (כשהוא באמצע פסוק), אן (§ 19), אנון (§§ 38, 193), אנין (§§ 52, 348), אפלא (§ 92) [אבל בכמה מקומות העתיקו — כמובן בשתי מלים — (§§ 225, 227, 238) או החליפו ב"ולית" (§ 273)], גיר²¹¹, דין, הו, הי ועוד. [ועי' עוד 49, 106, 120, 124, 156, 159, 282, 285, 331, 340, 358].

(ה) הארמי העתיק את התרגום הסורי בשינוי סדר מלותיו והתאימו לסדר המלים במקור שלפניו. למשל:

(1) "בני אל תלך בדרך אתם" (א טו) — לא תיזיל באורחא עמהון. בסורי: עמהון באורחא.

(2) "וכמטמונים תחפשנה" (ב ד) — היך סימתא תבציה (כצ"ל). בסורי: ותבציהו איך סימתא.

(3) "בשמאלה עשר וכבוד" (ג טז) — ובשמאלה עותרא ויקרא. בסורי: ועותרא ואיקרא בסמלה.

(4) "יהי מקורך ברוך" (ה יח) — יהוי מבוועך בריך. בסורי: ונהוא בריך מבוועך.

(5) "שמר מצרות נפשו" (כא כג) — נטר מן עקחא נפשיה. בסורי: נטר נפשה מן אולצנא.

(6) "כי לא תהיה אחרית לרע" (כד כ) — מטול דלא הויא אחריתא טבא לבישי. בסורי: מטל דלבישא לא הויא להון חרתא.

²¹¹ בכמה מקומות, אבל במקום שאינה תוספת אלא תרגום של "כי" כתב הארמי במקום "גיר" — מטול (או ד'). במקום א' (§ 381) נשארה "גיר" גם בארמי.

- (7) "כן לא נאווה לכסיל כבוד" (כו א) — היכנא לא יאי לסכלא יקרא. בסורי: הכנא לא יאא איקרא לסכלא.
 (8) "אל תחן לנשים חילך" (לא ג) — לא תחן לנשי חילך. בסורי: לא תחל חילך לנשא.
 [וכן 15, 37, 40, 44, 46, 54, 75, 80, 90, 107, 170, 222, 297, 334].

- (1) הארמי תקן את התרגום הסורי שלפניו בפסוקים הרבה. למשל:
 (1) "שמע בני מוסר אבך" (א ח) — בסורי: שמע ברי נמוסא דאבוך (בהשפעת סיפא: תורת אמך!), בארמי: שמע ברי מרדו תא דאבוך.
 (2) "ונגזלה שנתם אם לא יכשילו" (ד טז) — בסורי: ופרידא הי שנתהון עדמא דעבדין צבינהון (= רצונם). בארמי: ופרידא שנתהון עד מה דעבדין תיקלא.
 (3) "רגליה יורדות מות" (ה ה) — בסורי: ורגליה מחתן למותא. המתרגם הסורי הבין את הפעל "ירד" כפועל יוצא (השוה "עיני עיני יורדה מים", איכה א טז). בארמי: רגלה נחתן למותא.
 (4) "הולך אחריה פחאם" (ז כב) — בסורי: והו אזל הוא בתרה איך שברא (= כפתיו!). הארמי תקן: שליית.
 (5) "אמרי נעם" (טז כד) — בסורית: מאמרה דחכימא, ובארמי: מאמרא דבוסמא.
 (6) "אשר עשו אבותיך" (כב כח) — בסורי: דתחמו אבהיך (בהשפעת מצות התורה: לא תסיג גבול רעך אשר גבולו ראשונים, דב' יט יד). הארמי: דעבדו אבהתך.
 (7) "ברבות צדיקים ישמח העם" (כט ב) — בסורי: בסוגאא דצדיקי סגא עמא. ותקן הארמי: חדי עמא.
 (8) "והם חכמים מתחמים" (ל כד) — בסורי: והנין חכימן מן חכימא (קרא: מתחמים!) הארמי תקן: ומחכימן.
 (9) וכמה פעלים פעילים, שהסורי הפכם לסבילים, החזירם הארמי לפעילותם. למשל: "חנו שכר לאבד" (לא ו) — בסורי: מתיהב שכרא לאבילא, ותקן הארמי: הבו.
 (10) "ויוסיפו לך שנות חיים" (ט יא) — בסורי: ונתחוספן לך שניא דחיא. בארמי: ויוספון לך שניא דחיי.
 [והשוה עוד 2, 5, 9, 16=27, 24, 25, 43, 57, 91, 95, 103, 111, 128, 134, 135, 136=184, 169, 162, 194, 197, 302, 311, 322].

(1) כמה שמות ופעלים בתרגום הסורי, שאינם שגורים בארמית, החליפם המתרגם הארמי בשמות ופעלים משרש עברי. למשל:

- (1) "מנע רגלך" (א טו) תרגם הסורי: כלי רגלך, וכן "אל תמנע מנער מוסר" (כג יג) תרגם: לא תכלא מרדוּתא מן טליא. והארמי החליף פעל זה בפעל "מנע". (אבל בל' ז' השאיר: לא תכלי).
- (2) "לשפך דם" (א טו) תרגם הסורי: למאשד דמא, וכן "ידיים שפכות דם נקי" (ו יז) תרגם: ואידיא דאשדן דמא זכיא. הארמי החליף פעל זה (המצוי גם בתרגומים הארמיים!) ב"שפך".
- (3) "אז תבין צדק וגו'" (ב ט) תרגם הסורי: הידין תסתכל, והאר': הידין תתבנן. וכן "הבינו פתאים" (ח ה) — בסורי: דנסתכלון שברא, והארמי: אתביינו שברי. (אבל בסיפא השאיר: נסתכלון).
- (4) "תכבדך כי תחבקנה" (ד ח) תרגם הסורי: ועפקיה דתיקרך, והארמי: וחבקה דתיקרך. אבל "נתעלסה" (ו יח) — סורי: ונעפק חד לחד, והארמי: ונעסק חד לחד.
- (5) "אל ישט אל דרכיה לבך" (ו כה) תרגם הסורי: לא נצטלא לבך לאורחתה, והאר': לא יסטי לבך לארחתהא. אבל "שטה" (ד טו) תרגמו שניהם: סטי.
- (6) "נהם ככפיר זעף מלך" (יט יב) — בסורי: נהם איך אריא רוגזה דמלכא, ובאר': זעפיה. ו"נהם ככפיר אימת מלך" (כ ב) — בסורי: רוגזה דמלכא, ובאר': אימתא.
- (7) "אל תגזל דל" (כב כב) — בסורי: לא תתוך למסכנא, ובארמי: לא תגזול. וכן "ועשק דלים" (כח ג) — בסורי: דתאך למסכנא, ובארמי: דעשיק למסכני. [וכן 129, 165, 196, 255, 363].

- (ח) ובכמה מפוקים החליף המתרגם הארמי את הפעל או את השם שבתרגום הסורי בשם או בפעל אחר — מדויק יותר או שביח יותר. למשל:
- (1) "ואין מקשיב" (א כד) — בסורי: ולא שמעתון, בארמי: ולא אציתתון.
- (2) "ויראת ה' לא בחרו" (א כט) — בסורי: ודחלתה דמריא לא גבו. בארמי: ודחלתיה דאלהא לא אתרעו.
- (3) "בני תורתי אל תשכח" (ג א) — בסורי: ברי לא תטעא נמוסי, בארמי: ברי נמוסי לא תנשי. וכן תרגם "אל תשכח" (ד ה), [בסורי נשמט]. אבל בשלשה מקומות אחרים (ב יז, לא ה, ז) משתמש גם הארמי ב"טעא" שבסורי.
- (4) "אל תשען" (ג ה) — בסורי: לא תתכל, ובארמי: לא תסתמך. וכן "ובוטח בה" (טו כ) — בסורי: ודחכיל על מריא, ובארמי: ודמסבר באלהא.
- (5) "לב חורש" (ו יח) — בסורי: ולבא דמתחשב, בארמי: לבא דחשיל, וכך תרגמו שניהם "חורש רע" (פסוק יד): חשיל בישתא.
- (6) "ובגדיו לא תשרפנה" (ו כז) — בסורי: ונחתוהי (= מעילו, בגד עליון) לא מוקד, בארמי: ולבושיה לא יקיד.

(ד) "לא ישא פני כל כפר" (ו לה) — בסורי: ולא נסב באפא דקורבנא. "קורבני" הוא תרגום של "מנחת" (בר' לג י) ²¹². אבל מתרגם יהודי משתמש ב"קורבנא" כתרגום ל"קרבן", ולפיכך האריך המתרגם הארמי בפסוקו וכתב: דכל דיהיב ליה מוהבא.

(8) "אף ערכה שלחנה" (ט ב) — בסורי: וטיבת פתוריה, בארמי: וסדרת פתורתה, כת"א ות"י ופשיטתא ל"ויערך עליו ערך לחם" (שמי' מ כג).

וכן "סוס מוכן" (כא לא) — בסורי: סוסיא מטיב, ובארמי: סוסיא מתקן.

(9) "ויפק רצון" (יח כב) — בסורי: ומקבל צבינא, בארמי: ומקבל רעותיה.

(10) "ופנים נועמים" (כה כג) — בסורי: אפא בישתא, בארמי: אפי בניסתא ²¹³.

[וכן §§ 30, 112, 117, 132, 144, 150, 155, 185, 219, 220, 221, 223, 313, 337].

(ט) בכמה מן הפסוקים שהבאנו לעיל נמצא בארמי שני תרגומים זה מצד זה: האחד כסורי, והשני — כתרגום אחר. ואפשר, שהאחר נוסף בידי מעתיקים. למשל:

(1) "אם תשכב" (ג כד) — בסורי: ותדמוך, בארמי: אם תשכוב ותדמוך.

(2) "טוב ארך אפים" (טז לב) — בסורי: טב הו נגיר רוחא, ובארמי: טב נגיר אפי רוחא.

(3) "ותמימים יגחלו טוב" (כח י) — בסורי: ותמימא נארתון טבתא, ובארמי: ושלמימי ותמימי נרתון טבתא ²¹⁴.

(י) מצד שני יש כמה פסוקים, שהסורי תרגמם נכונה, והארמי — שלא כהלכה. למשל:

(1) "אל תהי חכם בעיניך" (ג ז) — בסורי: לא תהוא חכים בעיני נפשך, ובארמי: לא תהי חכים באפק.

(2) "בו לרעהו חוטא" (יד כא) — בסורי: דשאט לחברה חטא, ובארמי: חטיא שאיט לחבריה.

(3) "מים עמוקים דברי פי איש" (יח ד) — בסורי: מיא עמיקא מלא פומה דגברא, ובארמי לי "מלי".

[וכן 158, 193, 257, 259, 298].

(יא) השואת שני התרגומים פגיעה על ידינו לתקן ולהשלים את האחר על פי רעהו (טעויות סופרים או טעויות מדפיסים):

²¹² והשוה נדרים פ"ב מ"ה: נדר בקרבן ואמר לא נדרתי אלא בקרבנות מלכים. חולין ח' סע"א: באטמי דקיימי לקורבנא, ופירש רש"י: ... לשלחן דורון לאדם חשוב.

²¹³ והעיר שד"ל: עי' ת"י לבר' מ' ב'.

²¹⁴ כנראה, ש"ושלימי" נוסף בידי מעתיק, שידע שכל התרגומים (לרבות תרגומי תהלים ואיוב) מתרגמים תואר זה כ"שלים". (רק בתה' קיט ה תורגם: דלא מום).

תקון הארמי ע"פ הסורי — למשל: §§ 22, 28, 78, 85, 190, 201, 206, 226, 232, 265 ו-366.

ותקון הסורי ע"פ הארמי — למשל: §§ 39, 44, 100, 120, 125, 142, 201, 243, 295, 313, 324, 329 ו-344.

סיכום

מכל ההשוואות והפרטים המרובים, שהבאנו במחקרנו זה, אנו למדים ברורות, שהתרגום הארמי לס' משלי שבידינו, הוא עיבודו של התרגום הסורי, הפשיטתא שלפנינו או תרגום שקדם לו, ותרגום ארמי מעובד זה ירש את מקומו של התרגום הארמי הקדום שאבד²¹⁵. וכל זמן שלא נמצא כתבי יד קדומים נוכל לשער, שאחד הסופרים, שרצה להושיט לבני דורו, או לבני מקומו, תרגום שלם של כתובים (או של ספרי אמ"ת), ולא מצא תרגום למשלי עמד ועשה מלאכה זו.

בודאי ישאל כל מעיין: ומניין לקוחים אותם פסוקים בתרגום הארמי, שאינם מתאימים לגמרי לתרגום הסורי שבידינו, תשובה לשאלה זו היא: הנוסח הסורי שבידו היה שונה בפסוקים אלו (ואולי היו לפניו שתי רצנויות?), כשם שנוסח הפשיטתא שבידינו שונה בהרבה מנוסח הסורי גבהכספלה (ברלין 1835)²¹⁶.

215 וכדאי לציין כאן, שמפרשינו (רש"י, ראב"ע, רד"ק ואחרים) לא היה לפניהם תרגום ספרי הכתובים בכלל.

216 להבליט לפני המעיין את ההבדל הגדול הזה דיינו אם נביא שני קטעים בני ארבעה פסוקים משני התרגומים הסוריים, ונעמידם זה מול זה:

פשיטתא	הכספלה
משלי א ח — יא	
ח) שמע ברי נמוסא דאבוכ	שמע ברי מרדוּתא דאבא דילך
ולא תטעא נמוסא דאמך	ולא תדחוק לנמוסא דאמא דילך
ט) יאיותא אגון גיר לרשך	כלילא גיר דחדותא תקבל על רישא דילך
והמינכא לצורך	והמינכא דדהבא על קדלך
י) ברי אן נשדלונך חטיא	ברי לא לך נטעון גברא רשיעא
לא תחטפס	ולא תבעא
יא) ואן נאמרון לך תא עמן	אן נפיסונך כד אמרין תא עמן
נכמן לדמא ונטשא לזכיא בעתא	אשתותך בדמא נטשא בארעא לגברא
	ודיקא עולאית
משלי ט א — ד	
א) חכמתא בנת ביתה	חכמתא בנת לה ביתא
ואקימת בה שבעא עמודין	וסמכתה באסטונא שבעא
ב) ונכסת נכסתה	נכסת לדבחא דילה
ומזגת חמרה	מזגת באגנא לחמרא דילה
וטיבת פתוריה	וטיבת לפתורה דילה
ג) ושררת עבדיה	שררת לעבדא דילה כד אכחדא קריא
דנקרון על רמתא ונאמרון	עם כרוזאתא רמתא על אגנא כד אמרא
ד) מנו דשבר נאתא לותי	הו דאיתוהי שטיא נסטא לותי
ודחסיר רעינה ואמר לה	ולחסירי רעינא אמרת להון

נספחות

(א) נוסח הערוך

הערוך מרבה להביא מתרגום משלי (יותר מ־120 מובאות). בכמה מקומות שוות נוסחאותיו לנוסח הסורי, בשעה שנוסח הדפוס שונה מן הסורי. למשל: ג כה (כל הפסוק), כז כה (רישא), ל ב (כל הפסוק), ט יג (רישא — בע' פרד, וסיפא — בע' שבר), יח א (רישא — בע' פה ג, וסיפא — בע' צד).
וכן תרגומם של כמה לשונות מובא בערוך בנוסח נכון יותר, ויש מהם, שנוסחו שוה לסורי. למשל:

- (1) "ושחקים ירעפו טל" (ג כ) — בערוך: וענני רס טלא (ע' רס א') = נוסח הסורי. בארמי שבידינו: ושמיא צעי מטלא.
- (2) "ורמיה תהיה למס" (יב כד) — ורמאי יהון למדאתא (כתגהת קוהוט, ע' כרג). "למדאתא" — גם בסורי. בדפו': ורמאי יהון למיסא.
- (3) "אם תשכב לא תפחד" (ג כד) — אם תדמוך לא תדחל (ע' דמך). בדפו' תרגום כפול: אם תשכוב ותדמוך לא תדחל (ועי' לעיל עמ' 88).
- (4) "ורצונו תמימי דרך" (יא כ) — וצבי באילין דתמימין באורחתהון (ע' צב א'). בנוסחאות התרגום נשמטה "באורחתהון".
- (5) "ככלות בשרך" (ה יא) — עד דיגמר בשרך (ע' גשם). בדפו': עד מה דיגמר בשרך. והעיר שד"ל באו"ג, שצ"ל: מה דיגמר, שבסורית מא ד — = כאשר. גראה אפוא, שלפנינו בדפוס הרכבת ב' נוסחאות: עד דיגמר, מה דיגמר.
- (6) "לא יצר צעדך" (ד יב) — לא תשנוק אורחך (ע' שנק). בדפו': לא תתעוק ארחך. נוסחאות הערוך מסייעות בידינו לתקן כמה ט"ד וט"ס: ומשקקי (א כ) — ובשקקי (ע' שק ד); שתאסיא ארעא (ג יט) — שם שתאסיה דארעא (ע' שתס); חכירא (ד יט) — בהבירא (ע' הבר), מסמכן (ה ה) — מסמכה (ע' שיול, וכן בסורי: מסמכא). שומשמנא (ו ו) — שושמנא (ע' ששמן), וכן בסורי; סים בר נשא (ו כז) — סאים בר נשא (ע' חב ב'), וכן בסורי; וכוליה מזולא (ו לא) — כוליה מידלא (ע' מדל); דגייר באתתא (ו לב) — דגייר אתתא (ע' גר ד'); ובחבירא (ז ט) — והבירא (ע' הבר); ואשתו חמרא (ט ה) — ואשתו בחמרא (ע' מזג); מזולא (יט ד) — מדלא (ע' סגע, דפו': מולא); ועבדא יוזיף (כב ז) — ועבדא יוזפנא (ע' זיף); לסוסא (כו ג) — לסוסיא (ע' מגלב); תרכונתא (כו כה) — טרכונתא (ע' טרכן, פשי'; ופה חלק — ופומא טרכנא); ודמחמי עיניה (כח כז) — ודמהמי עיניה (ע' מהם).
- לפני בעל הערוך היו גם נוסחאות שונות של התרגום, שכן תרגום "דברי נרגן כמתלהמים" (יח ה, כז כב) מובא בע' שגש בלשון "מילוי דשיגושא מרכנן ליה", ובע' חכן: "מילוי דחכיננא מראכנן ליה". אבל אפשר, שהאחד הוא תרגום ליי"ח ת, והשני — תרגום לכ"ו כב.

גם הטכסט (או הטכסטים?) שלפניו לא היה נקי מט"ס :
טימורא (= סתרים, ט יז) נשתבש לטיטויא (מ—מ, ר—ר), שאין לו כל מובן
(ועי' עה"ש).

חנסי (= שפנים בסורית, ל כו) נשתבש להגסי (ח—ה, ג—ג).
ככריתא (ה ג ועוד) נשתבש לככריתא.

ב) נוסח התרגום בהוצ' לגרד

לצורך מחקר זה השתמשנו בהוצ' לגרד, ורק במקומות מועטים ציינו את החלופים
בין הנוסח שהבאנו לנוסח הדפוסים. מכיון שהוצ' זו אינה מצויה ביד כל חוקר,
רואים אנו לנכון להביא בגספח כמה שנויים חשובים, שברובם מתאימים הם
לנוסח הסורי:

נקרונני (א כה, דפר: יקרוני), נשכחונני (תשכחנני), הפיכתא (ב יב, מפרכיתא),
מרביינא (ב יז, מרביתא), והלכתא (ב יח, ולגבריא הלכתא), דעיהי (ג ו, דעהו),
דלוחיאי (ג כה, דחליא), חיפא (שם, חיסא), גידדא (ה ד, גירא), הכיל (ו
ג, חביל), ותידרכך (ו יא, ותדרוך), כותא זעירתא (ז ו, כויא זערתא דביתא,
בסורי: כותא דביתה), דמסכיא (ז טו, דמפכא), ואטעיתיה (ז כא, ואטעי יתיה),
ברית (ח יב, דרית), ממלכין (ח טו, מלכין), רישיתא (ח כג, רישיה), תשתכח
(י יג, תשכח), חריינותא (י כד, חריצותא), מסאחץ (יא א, טז יא, מסחא), על
חלפוי ביש (יא ח, ועל ביש), דאבתנא (יב כה, דעותנא), ריגתא (יג יט, רנתא),
סכלי (יד ט, כסילי), ניתון על תרעיה דצדיקא (יד יט, נתדון בתרעיא), עוולי (יד
כב, הלא), דמפייג (יד ל, דמפליג), נפשיה (יד לא, לכריה), מכיכתא (טו יג,
ממכתא), סאמא גביא (טז טו, סניא גביא), בעיני (טז כה, בעניי), דחבננא (יח ח,
דשגושא), דטרכן (יט ז, דטרך), תרמי (יט יח, תרים), מחית (יט כה, תמחי),
גידליה (כ ה, גדלינה), ועל אפי (כ טו, ולא אפי), ופועתתא (כ ל, ופורעתא), וביע לבא
(כא ד, ובעי לבא), גענוי (כא יג, נתעני), נסאב (כב ו, נסוב), במן דשים (כג א, כמו
רשים), ואסוט, ובורדעתא (כג כא, ואסיט, ובועתא), דוודא (כג כט, דיזא), באקי (כד
יב, בצי), דחליא על חכך (כד יג, דחילא על חכך), אף לא למימר (כד כד, דיימר),
וניסניך (כה יז, ומסניך), פדועא (כד יח, פריעא), נגירא (כה כה, מצער = מצער?),
מחרחר הרתא (כו כא, מחרה בהותא), דמרירותא (כו ז, דמריר), דמשני מן דוכתיה (כו
ח, דמשני דוכתיה), לתיגרותך (כו כו, לתנדותרך), מחשב (כט יא, מאכה), נפסקוי (כט
כד, נפסק), זוניני (ל ח, זוני), בנו מהבהבן (ל טו, בנין הב הב, בסורי: בנו חביבן),
ויכלונגיה (ל יז, ויסמון יתיה, בסורי: ונאכלונגה), גימליך (ל כב, גמלוד, בסורי: נמלך),
וחגסי (ל כו, וחנסי), בקתארי (ל כו, בקתרין), דמיזרכיל (ל לא, דמזרביל), יקירא
היא ... (לא י, יקירא היא ... טימהא), אלפיה (לא יד, אלפת, בסורי: אלפא).

לתרגום מגלת רות

א

פרופ' פ. חורגין ז"ל עמד בספרו "תרגום כתובים" (ניו-יורק תש"ח) גם על תרגומה של מגילת רות (עמ' 140—151). חורגין מסיק, ש"בדרך כלל תרגום זה נמשך אחרי פשוטו של מקרא, ואולם נמצאים בתרגום זה מדרשים, אשר רובם, כנראה, מאוחרים והוכנסו לתוך התרגום מהחורץ [= מן הגיליון]. הללו מסומנים בדפוסים העתיקים בסימני הסגר". ולאחר שהוא פורט את התוספות הללו מעיר: "גם בתוך החבור הקלוש, שבין הקטעים האלה ויתר החלקים, ניכר שהם אינם גידולי התרגום" (עמ' 140). וכדרכו בספרו זה מפרט חורגין גם כאן את כל התרגומים המדרשיים, הן אלו שהם מעיקרו של התרגום והן אלו שנוספו מן הגיליון, ומביא להן הקבלות מן התלמודים והמדרשים. "אלא שביחס למקורם אין לקבוע מסמרות" — אומר חורגין — "שמא קדם התרגום למדרשים, או אולי היה מקור משותף לכולם" (143).

כמו־כן עומד חורגין על כפלי תרגום. וכדונו על "תרגום רות והתרגומים האחרים" הוא מניח: "הדמיון בין תרגומיו ובין כיצא באלה בתרגומי אונקלוס ויונתן על הנביאים נותן מקום להשערה, שתרגום רות כבש . מקום באיזה זמן בין התרגומים הרשמיים, והוא מביא כמה וכמה שוויונות כאלה.

בחתימת מחקרו מעיר חורגין על זמן חיבורו של התרגום בלשון זה: "מלבד הקטעים המדרשיים, שרשמי התלמוד הבבלי מבצבצים מהם, אין סימן בולט אחר, שיכריעו על פיו את זמן חיבורו של התרגום הזה. אין דבר נזכר ממנו במדרשים".

החוקר ת. ש. ניהויזען הוציא לפני שלושים שנה¹ את "התרגום למגלת רות" "על פי אחד עשר דפוסים מוגהים" בלוית הערות רחבות² והקדמה קצרה על מגילת רות ועל תרגומה. בהקדמה זו הוא נותן גם רשימה קצרה של מלים, "שלא תרגם כלל או אשר הביאן כמו שהן במגילה". ניהויזען לא עמד בכלל על זמנו של התרגום.

1 הצופה לחכמת ישראל, שנה יד, חוברת א, בודפסט תר"ץ.

2 מסתבר שהוצאה זו נעלמה מעיני פרופ' חורגין ז"ל, כי אינו מזכירה אפילו פעם אחת.

ב

לפי עניות דעתי התרגום למגילת רות מאוחר והשתמש במדרשים שבבבלי, ויש שלא פירשם נכונה. למשל:

(1) בסנהדרין יט סע"ב דרשו "וילפת" (ג ח) שנעשה בשרו כראשי לפתות. ולפי פירוש רש"י כוונת המדרש, שנתקשה אברו ואף-על-פי-כן כבש את יצרו. אבל התרגום כותב: ואתרכיך כליפתא בשריה מן רתיתא. הוא המשיל ללפת לאחר בישולו, שהוא רך מאוד ונימות.

(2) את הלשון "והמה באו בית לחם בתחלת קציר שעורים" (א כב) מתרגם: "ואינון אתו בית לחם ב מ ע ל י יומא דפסחא ובההוא יומא שריאו בני ישראל למחצד ית עומרא דארמותא דהוה מן שעורין" (= והמה באו בית לחם ב ע ר ב יום הפסח, ובאותו יום התחילו בני ישראל לקצור את עומר התנופה שהיה מן שעורים). הנפת העומר היתה "ממחרת השבת", וקצירת העומר היתה במוצאי יום טוב (ולא מערב יום טוב ו). אבל נראה שהמתרגם טעה בלשון המשנה (מנחות פ"י מ"ג): כיצד היו עושים שלוחי ב"ד יוצאים מערב יום טוב ועושין אותו כריכות במחובר לקרקע וכו'. ומכיוון שלא נזכר במשנה זו זמן הקצירה, חשב שגם הקצירה היא מערב יום טוב.

(3) ללשון "באשר תמותי אמות" (א יו) מביא המתרגם ארבע מיתות ב"ד: רגימת אבנא ויקידת נורא וקטילת סייפא וצליבת קיסא (= רגימת אבן ושריפת אש והריגת סייף ותליית עץ). לפי ההלכה שריפה אינה באש (סנהד' פ"ז מ"ב), וכן במקום "חנק" נותן המתרגם "תלייה". אבל בישראל אין מיתה בתלייה, אלא "כל הנסקלין גתלין" (סנהד' פ"ז מ"ד, ע"ש). הגאון "חת"ם סופר"³ רצה להסיק מתרגום זה, שמתרגם מגילת רות היה צדוקי.

(4) ללשון "ושם אקבר" (שם) אומר התרגום: אמרת נעמי אית לנא בית קבורתא. מאי קמשמע לן?! ונראה לי שיש כאן מדרש קטוע (השווה רש"י: ב' קברים נמסרו לב"ד). ואולי יש כאן טעות-סופר (או טעות דפוס) וצ"ל: אית לנא ב' (= תרתי) קבורתא?

(5) אלקטה נא ואספתי בעמרים אחרי הקוצרים (ב ז) תירגם: אצבור כען ואכנוש שובלין באלומיא מה דמשתאר בתר הצודיא. אמנם יש בכתובנו לקט ושכחה, כפירוש רש"י, אך המתרגם עירבב כאן עניין לקט בשכחה, כי חלקט הוא ממה שנופל מיד הקוצרים ולא ממה שנשאר אחרי הקוצר.

(6) ואנכי לא אחיה כאחת שפחותיך (ב יג) — תירגם: ואנא לית לי זכו למהוי לי חולקא לעלמא דאתי עם חדא מן אמהתך. נראה לי שלנגד עיניו היה המדרש: ראתה שפחה על הים וכו' (מדר"י שירה פ"ג, 126, והביאו רש"י).

(7) הלא (ג א) מתרגם "בשבועה". נייהויען משער שקרא "אלה" במקום "הלא".

3 לשכת סופרים לאבן העזר, סי' יח, סעיף מג.
4 "אלקטה נא לקט השבלים ואספתי בעמרים שכחה של עמרים". ועי' מה שכתבתי במאמרי "מגלת רות לאור ההלכה" (סיני שנה כ"ד, כרך מ"ח, חוב' ג' עמ' קנ"ג).

אבל גם מתרגם איכה תירגם "לוא אליכם" (א יב) — אשבעית לכו. כדאי להזכיר את דברי הבבלי (שבועות לו ע"א): "א"ר אלעזר לאו שבועה הן שבועה. אמר רבא והוא דאמר לאו לאו תרי זימני הן הן תרי זימני. כלום יש לשער, שהמתרגם ידע או ראה רק את דברי ר' אלעזר?

ג

המתרגם מוסיף גם תוספות פרשניות. למשל:

(1) מחבר מגילת רות אנין-הדעת היה ונמנע מלפרט דברים מעציבים, שיש בהם להעכיר את האוירה האידילית של הסיפור. כך אינו מזכיר פרידת ערפה ומסתפק בלשון "ותשק ערפה לחמותה", ואין הוא מזכיר שכול ואלמון⁵. אך המתרגם השלים תארים אלה, פעמים ללא צורך: ותשאר היא ושני בניה (א ג) — ואשתארת היא ארמלא ותריין בנהא יתמין. ותשאר האשה משני ילדיה ומאשה (א ה)⁶ — ואשתארת אתתא מתכלא מתריין בנהא וארמלא מבעלה. אשר היא טובה לך (ד טו) — דהיא הות טבתא לך בעידן ארמלותיך.

(2) לבלתי לכת אחרי הבחורים (ג י) — בגין דלא למהך בתר רובין למעבד זנו עמהון. תוספת זו היא נגד הפשט ונגד הטעם הטוב והעדינות של המחבר ופוגעת הן בכבודה של רות והן בכבודו של בועז. ללשון "לכת אחרי" — השווה "לכתך אחרי במדבר" (ירמ' ב ב).

(3) ויאמר אל יודע וגו' (ג יד) — ואמר לעולימוי לא ישתמודע וכו'. תוספת זו היא נגד הפשט, שבוודאי לא היה איש בגורן.

כאן כדאי לציין, שפעמים תירגם המתרגם בדרך מדרשית בשעה שהמדרש פירש את הכתוב כפשוטו. למשל: כי שמעה בשדה מואב (א ו) — בתרגום: ארום אתבשרת בחקל מואב על פום מלאכא; ואילו במדרש רות רבה (פ"ב יא): שמעה מהרוכלין המחזירין בעיירות.

ד

כבר הוכיח חורגין, שמתרגם רות השתמש בתרגום אונקלוס ותרגום יונתן לגביאים, והשפעתם על לשונו ודרכו ניכרת לעין. וכן השתמש בת"י לתורה⁷.

בין הפרטים, שלדעת חורגין לא הלך מתרגם רות בדרך התרגומים, הוא מונה גם תרגומו של הפעל "שמע" ש"התרגומים מתרגמים שמע תמיד בקבל", והוא תירגם "לשמוע" שבעמוס ח יא (בתוספת שבפסוק א א) "למשמע". וחורגין מסיק: "התרגום למשמע במקום לקבלא, שהוא התרגום הרגיל של שמע, סימן לזמנו המאוחר" (150).

5 ע"י במאמרי הנ"ל.

6 ראב"ע: והזכירם (כלומר: ראשונים) כי כן משפט כאשר יזכיר שני דברים יאמר על האחרון (היינו: פותח במה שסיים).

7 ובעקבותיו תירגם "וסבלת פתך בחמץ" (כ יד) — וטמישי סעדיך (=פת, ת"י לבר' יח ג) בתבשילא דאתבשל בחלא (תרגם עליפי מנהג מקומו?), ולא ב"טבל" כדרך ת"א (עמד על כך חורגין), משום שכאן הוראתו "טיכול". ובהוראה זו אין במקום אחר במקרא ואולי תירגם כך עליפי "ליטמיש בחלא" (גסין סט א)?

הנחתו של חורגין שזמנו של התרגום מאוחר נכונה היא, אך ראיתו אינה נכונה, ופורתא לא דק.

את הפועל "שמע" תירגמו המתרגמים הארמיים בשיטתיות בשני פנים: שמע וקבל, וכבר עמד על כך אבי הפרשנים רש"י (בר' לו כז), וזה לשונו: "וישמעו וקבילו מניה. וכל שמיעה שהיא קבלת דברים כגון זה וכגון 'וישמע יעקב אל אביו' (בר' כח ז). נעשה ונשמע' (שמ' כד ז) מתרגם [וקבל] נקבל; וכל שהיא שמיעת האוזן כגון וישמעו את קול ה' אלקים מתהלך בג' (בר' ג ח), 'ורבקה שומעת' (בר' כו ה), וישמע ישראל' (בר' לה כב), 'שמעתי את תלונות' (שמ' טז יב) כלן מתרגם ושמעו, שמעת, ושמע, שמיע קדמי". אף מתרגם רות הבחין בין שתי ההוראות, ולפיכך תירגם "הלוא שמעת בתי" (ב ח) — קבלת מני, ואת "לשמוע" שבצמ"ס (ה יא) פירש שמיעת אוזן, ותירגם "לשמע". ולפי עניות דעתי הדין עם מתרגם רות, ולא עם ת"י שתירגם שם: לקבלא⁸.

אך גם בשטח זה טעה מתרגם רות בשימוש בתרגומים. למשל:

(1) ורחצת (ג ג) — ותחלילי במיא, על-פי "והקרב והכרעים ירחץ במים" (ויק' א יג), שאונקלוס ויונתן תירגמו: יחליל במיא. אבל בשורש זה משתמשים התרגומים אך ורק לרחיצת קרב וכרעים; ואילו לרחיצת אדם משתמשים הם בפועל "סחי": "ורחץ את בשרו במים" (ויק' טז כד) — ת"א ות"י: ויסחי ית בשריה במיא.

(2) לחסות (ב יב) — לאתחבאה. ת"א ות"י לנביאים מתרגמים את "חסה" העברי בפועל "רחץ" (חוץ מן שופ' ט ט: חסו בצלי — שרו בטללי, והשווה תה' לו ח: בצל כנפיך יחסיון — בטלל שכינתך ישרון לרוחצן). ומתרגם תחלים תירגם פעמים ב"רחץ" ופעמים ב"סבר".

(3) מהיות לאיש ... הייתי הלילה לאיש (א יב) — תירגם מלמהוי מבעלא לגבר ... הויתי מבעלא בליליא לגבר. תירגם כך על-פי ת"י בויק' כא ג: אשר לא היתה לאיש — ולא מארסא ודעד כדון לא הות מבעלא לגבר. תרגום זה הוא על-פי ההלכה⁹; אבל בשאר המקומות (ויק' כב יב, במ' ל ז) תירגם בש' "נסב", ובדב' כד א — תירגם יונתן ב"הוה" כת"א. וכן תירגם מתרגם רות להלן: "ותהי לו לאשה" (ד יג) — וותה ליה לאנתו.

(4) בג' ח מביא התרגום את האגדה על פלטי בן ליש, ש"נעץ חרב בינו לבינה" (סנהד' יט סע"ב), וכותב: "בין מימריה ובין מיכל בת שאול". מה ראה לתרגם "מימריה", המשמש למתרגמים תוספת להרחקת הגשמיות? התשובה ברורה ופשוטה: מתרגם רות השתמש במטבע שמצא בשני התרגומים (ת"א ות"י) בשמ' לא יו: ביני ובין בני ישראל — בין מימרי ובין בני ישראל. ולא שם לב, ששם בשכינה הכתוב מדבר!

8 על תרגום "כי שמעה" (א ו) — ע"י לעיל.
9 יבמות ס סע"א (וע"י בבר' דלעיל שם, מת"כ אמור א יא): ור' יוסי ור"ש מאי טעמיהו? ודרשי הכי "ולאחותו הבחולה" — פרט לאנוסה ומפוחה ומוכת עץ, "אשר לא היתה" — פרט לארוסה.

(5) ללשון "ובאשר תליני אלין" (א טז) הקדים המתרגם: אמרת נעמי אתפקדנא דלא למיבת עם עממא. אתמהא! וכי עם ישראל מותר לפנויה להתייחד וללון? נראה לי שיש כאן טעות-סופרים: מעיקרא היה כתוב "עם גובריא" ונשתבש ל"נוכריא", וזוהי אחר כך: עממא.

ה

היו לו למתרגם גם קשיים לשוניים בארמית. למשל:

- (1) נתקשה בתרגום "מודע" (ב א) ו"מודעתנו" (ג ב), ותירגם בפועל "אשתמודע".
- (2) מלת "לכלכל" (ד טו) השאירה כצורתה, ולא תירגמה ב"סבר", כרגיל בנביאים וכתובים¹⁰. הוא התקשה בקשר שבין "לכלכל" ו"שיבה", אך לעיל (א ח) השתמש בו: ועמי דזנתון וסוברתון יתי.
- (3) יתן (א ט) — יהב. כל שאר התרגומים (ת"א ות"י לנביאים ות"י לתורה): יתן.
- (4) בנותי (א יא) — ברחי. כל התרגומים — כנכון: בנתי.
- (5) מתמיה מאוד תרגום של "ברם" ל"גם" (א יב).
- (6) וישאו להם נשים (א ד) — ונטלו לתון נשין. לא השתמש בפועל "נסב" הרגיל בתרגומים. "נטל" הוא תרגום של "נשא". במקרא רגיל "לקח אשה". ו"נשא אשה" נמצא בעזרא ודברי הימים. פ"א נמצא בשופ' כא כג, ות"י שם: ונסיבו.
- (7) בתוספת המורה (עי' לעיל) "למעבד זנו עמהון" (ג י) לא השתמש בלשון ת"י "למטעי בזנו" (ויק' כא ט).
- (8) "ותתר" (ב יד) — ואשתארת, כתרגום "ותשאר" (א ג, ה)¹¹.

ו

יש בו בתרגום זה גם שיבושי לשון (ואולי חלק מהם אינם אלא טעות-סופר?). למשל: עגימן (א יג) ת' עגינן. לדמכא (ג ז) ת' למדמך. ואייתי (ג טו) ת' ואתא. ביום קנותך (ד ה) — ביום זכינתך, ת' די תזבן. ולקטה (ב טז) — ולמהוי צבירא, ת' ותהוי צבירא. איפה (ב יט — ב"פ) — לאן, ת' היכא (כת"א) או איכן (כת"י). וכן ביחסות: לבית (א ט) — ת' בבית; לכל אתר (א טו) ת' בכל אתר; לכל (א יז) ת' בכל; מבעלי ומבני (א כא) ת' בבעלי ובבני. וכן ו' במקום נ': עליהון (א יט), קרו (א כ), תפוק (א כב). וכן נשארו בו צורות עבריות, שכבר הזכירן ניהויזען. גוסיף עליהן: יותר (א יג), הבאיש (א כג). ואולי אין אלו אלא ט"ס? הכלל העולה מכל דברינו שתרגום רות הוא מעשה ידי חכם מדורות אחרונים שהשתמש בתרגומים הארמיים ובתלמוד בבלי, אך לא דקדק בתלמודו, ולפיכך נשארו בתרגומו אי-דיוקים וטעויות.

10 כבר (מה יא, מז יב, נ כא) ת"א ות"י: זן, וכן בתה' נה כג, ת"י לנביאים: כלכל — סבר.

11 אין מקום להשערה, שהיה לפניו כתיב מלא ("ותותר") וקרא: ותנתר.

תרגום שיר השירים

לקי"ג מורי רמ"צ פנל ח"ל

במלאת שלוש שנים לפטירתו

פרופ' פ' חורגין הקדיש בספרו 'תרגום כתובים' (ניו-יורק תש"ה) פרק גדול (עמ' 117-139) ל'תרגום שיר השירים'. הוא דן בעיקר בשני נושאים: תרגום שה"ש ותרגומי התורה, מקורות האגדה של התרגום. לדעתו של פרופ' חורגין 'אף בתרגום זה עלו יצירותיהם של מתורגמנים מדורות שונים' (עמ' 117), ולאחר שהוא מביא בפתיחת מחקרו את דעותיהם של חוקרים שונים על איחור זמנו, הוא מסיים: 'יש רק להחליט, שעריכתו האחרונה חלה אחרי חתימת המשנה' (עמ' 118).

במחקרי זה אברר כמה בעיות שהתעוררו בדרכי בשעה שהכנתי לדפוס תרגום ארמי זה בתרגום עברי ובתפ"סיר פרסי.

א. שימוש של המתרגם במקרא

המתרגם מביא מקראות (כמובן בתרגומם) ומשתמש בלשון המקרא, לפעמים בתרגומו שלו ובשינויים לפי צורכו.

[א] אפתח בשימוש בס' דניאל:

- (1) א: טו: דעפיה שפיר ואנביה סגי / מלה במלה מדג' ד: ט.
- (2) ג: יא: כרווא נפק בחיל / דג' ג: ד: כרווא קרא בחיל.
- (3) ה: ג: כגבר דשער רישיה מצטבע מטלא דשמיא / על פי דג' ד: ל: ומטל שמיא גשמה יצטבע עד די שערה וגו'.
- (4) שם: באצטלא חור כתלגא... וטקסיה על רבוא רבון מלאכין דמשמשיין קדמוהי/ על-פי דג' ז: ט—י: לבושה כתלג חור... אלף אלפין ישמשונה ורבו רבון קדמוהי יקומון. ומגין בא 'אצטלון' במקום 'לבושה' ? מן ת"א לבר' מה: כב: אצטלון דלבושין (= חליפות שמלות).
- (5) ז: ו: מן קדמת דנא / דג' ו: יא, ורגיל בתרגומי ארץ-ישראל.
- (6) ו: ב: סבי יהודאי / כמה פעמים בעורא, פרקים ה' ו'.

[ב] שימוש בפסוקים מן המקרא בתרגומם הארמי:

- (1) א: ד: הות מדברא שכינת מרי עלמא קדמיהון בעמודא דעננא ביממא ובעמודא דאשתא

בליליא / שמ' יג : כא : וה' הלך לפניהם יומם בעמוד ענן ... ולילה בעמוד אש ... — ת"א :
וה' (ת"י : ואיקר שכינתא דה') מדבר קדמיהון ביממא בעמודא דעננא ... ובליליא בעמודא
דאשתא ...

(2) שם : וקריב יתן בשפולי טורא דסיני / דב' ד : יא : ותקרבו ותעמדון תחת ההר — ת"א :
וקרבתון וקמתון בשפולי טורא.

(3) א : יד : הלא אינון במדברא לא אתר כשר לבית זרע ואף לא תינין וגופנין ורמונין / במ'
כ : ד-ה : אל המדבר הזה ... לא מקום זרע ותאגה וגפן ורמון — ת"א : למדברא הדין ... לא
אתר כשר לבית זרע ואף לא תינין וגופנין ורמונין.

(4) שם : רבעות הינא לאמרא חד = ת"א לבמ' כח : ז : רביעית ההין לכבש האחד.

(5) ח : ג : וקבעא מזוזתא בסטר ימינא דדשי תולתא לקבלת קי / ת"י לדב' ו : ט.

(6) ב : יא : ולא תוספון למחזוהון עוד עלמא = ת"א לשמ' יד : יג : לא תוספו לראתם עוד
עד עולם.

(7) ח : יא : סלקת בעדביה דמרי עלמא = ת"א לדב' לב : ט : חבל נחלתו — עדב אחסנתיה.

(8) ב : יב : ואף ית עמא די ישתעבדון בהון דאן אנא ובתר כן יפקון בקנינא סגי = ת"א
לבר' טו : יד : וגם את הגוי וגו'.

חורגין מעיר (עמ' 125) על כך, שבשני התרגומים בא 'יפלתון'. אבל יש לשים לב לכך,
ש'עבדום' בפסוק הסמוך (יג) ת"י : 'וישעבדון', וכן נמצא בנוסח אחד של ת"א.

(9) ה : טו : דין הוא תשבחתיה דאלקי רחימי ודין הוא תקוף. ... / שמ' טו : ב : עזי וזמרת
יה ... זה אלי — ת"א : תוקפי ותשבחתי ... דין אלקי ...

(10) ז : יא : ועלי תשוקתו — ועלי מתויה ... ואנון שלטין בי כגבר דשליט באנתתיה / על
פי בר' ג : טו (ועיין ד : ז) : ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך — ת"י : ולות בעליך תהוי
מתויד והוא יהי שליט בך.

'תשוקה' באה במקרא רק בשני מקומות אלו :

(11) ז : יב : אגלי ה' יתהון בארעא דשעיר תקלא דאדום. / בר' לב : ד : ארצה שעיר שדה
אדום — ת"א : לארעא דשעיר תקלא דאדום.

(12) ג : ה : לארע צדיא וריקניא = ת"א לבר' א : ב : והארץ היתה תהו ובהו.

(13) ד : ב : עקרא ומתכלא / שמ' כג : כו : משכלה ועקרה — ת"א ות"י : תכלא [בד"ח :
מתכלא] ועקרא.

[ג] צירוף פסוקים ושילובם.

המתרגם מצרף תרגומיהם של פסוקים שונים ומשלבים זה בזה :

(1) א : יג : בה זמנא אמר ה' למשה אויל חות ארום חבילו עמך פסק מגי ואשיצינו. יש כאן
שילוב שני פסוקים באותו עניין : (א) שמות לב : ז : וידבר ה' אל משה לך רד כי שחת עמך ;

2 עיין ח"ג, מהדורת שפרבר.

1 עיין ח"ג, מהדורת שפרבר.

(ב) דב' ט: יד: הרף ממני ואשמידם. אבל תרגומו של הפסוק האחרון אינו כת"א ולא כת"י:
 (2) א: יד: ושף ית עגלא ובדר עפרה לנחלא ואשקי ית בני ישראל. אף כאן שילוב פרטים
 כשני פסוקים באותו עניין: (א) שמ' לב: כ: ויקח את העגל... ויטחן (ת"א ות"י: ו שף)
 ...ויזר על פני המים וישק את בני ישראל; (ב) דב' ט: כא: ...את העגל
 לקחת... ואשלך את עפרו אל הנחל הירד מן ההר.

שני התרגומים תרגמו 'ויזר' ב'דרא'.

(3) ב: ו: וקטל כל חיון קלן ועקרבין דבמדברא והוה מאלל להון אתר כשר למבת בגין
 דהוון עסיקין באולפן אורייתא דאתיהבת להון ביד ימינא דה'. כאן שילב המתרגם שלושה
 פסוקים זה בזה: (א) דב' ח: טו: במדבר... נחש שרף ועקרב — ת"א: במדברא... דחיוון
 קלן ועקרבין; (ב) בר' כה: מקום ללון — ת"א: אתר כשר למבת. המתרגם זכר את הלשון
 'לתור להם מנוחה' (במ' י: לג), אבל לא השתמש בו; (ג) דב' לג: ב: מימינו אש דת למו —
 עיין תר' ירוש'.

(4) ב: ז: ויספון כל דרא אינשי קרבא לממת מגו משריתא / על-פי דב' ב: יד: עד תם
 כל הדור אנשי המלחמה מקרב המחנה — ת"א: עד דסף כל דרא גברי מגיחי קרבא מגו
 משריתא. 'לממת' — הושלם מפסוק טז: ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למו ת וגו'.
 ההמשך: היכמא דודו וכו' — ת"י לשמ' יג: יז.

(5) ב: ח: למפרק יתהון מגו דחוק מרות מצראי. / שמ' ו: ו: והוצאתי אתכם מתחת סבלת
 מצרים... וגאלתי אתכם — ת"א: ואפיק יתכון מגו דחוק פולחן מצראי... ואפרוק יתכון.
 'מרות' במקום 'פולחן' בא מן שמ' יח: י: מתחות מרות מצראי — תר' של 'מתחת יד מצרים'.
 (6) ג: ב: ולואי נטרי מטרת מימרא דמשכן זמנא די מסחרין יתיה חוזר חוזר. לשון זה ינק
 משלושה פסוקים שנשתלבו: (א) במ' ט: יט: ושמרו בני ישראל את משמרת ה' — ת"א:
 ונטרין בני ישראל ית מטרת מימרא דה'; (ב) במ' יח: ד: ושמרו את משמרת אהל מועד —
 ת"א: ויטרון ית מטרת משכן זמנא; (ג) במ' א: נג: והלויים יחנו סביב למשכן העדת —
 ת"א: וליואי ישרון סחור סחור [ת"י: חוזר חוזר] למשכנא דסהדותא.

(7) א: טז: כאילן דנציב על עינא דמיא / על-פי (א) הושע ט: י: כענבים — כגופן דשתיל
 על עינא דמיא; (ב) יר' יז: ח: כעץ שתול על מים — כאילן דשתיל על מבוץ דמין.
 (8) ג: ה: ויהי רעוא מן קדם ה' לממסר יתבי ארעא בידיכון ותעברון ית ירדנא ותהי ארעא
 כבישא קדמיכון. נתאחדו כאן שני פסוקים העוסקים בהתנחלות: (א) שמ' כג: לא: כי אתן
 בידכם את ישיבי הארץ — ת"א: ארי אמסר בידיכון ית יתבי ארעא; (ב) במ' לב: כט: אם
 יעברו... את הירדן... ונכבשה הארץ לפניכם — ת"א: אם יעברון... ית ירדנא...
 ותכביש ארעא קדמיכון.

(9) ד: ג: מהפכין חוביהון דישראל דדמין לחוט זהוריתא ומחורן יתהון כעמר נקי. / על-פי

3 עיין ח"ג, מהדורת שפרבר.

יש' א : יח : אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו — ת"י : אם יהון חוביכון כתימין כצבעונין כתלגא יחורון אם יסמקון כזהוריתא כעמר נקי יהון. ומנין בא כאן 'חוט' ? מן 'חוט השני' (יהו' ב : יח) — ת"י : חוט זהוריתא.

(10) ו : א : על חובין ומרדין ואשתדור דאשתכחו בי. שורה זו מורכבת : (א) מן ת"א לשמ' לד : ז : נשא עון ופשע — ושביק על חובין ומעבר על מרודין ; (ב) מן עו' ד : יט : והשכחו... ומרד ואשתדור מתעבד בה.

(11) א : ג : ועו כל עממיא דשמעו ית שמע גבורתך. לשון זה מורכב מת"א של שני פסוקים, שיש בהם הפועל 'שמעו' : (א) שמ' טו : יד : שמעו עמים ירגזון — שמעו עממיא ועו ; (ב) במ' יד : טו : הגוים אשר שמעו את שמעך — עממיא די שמעו ית שמע גבורתך.

(12) ה : ג : רחצתי את רגלי — ואנא קדשית ית רגלי מסאובתיך. לפנינו צירוף מעניין של שני פסוקים : (א) ורחצו... את ידיהם ואת רגליהם (שמ' ל : יט) — ת"א : ויקדשון... ית ידיהון וית רגליהון ; (ב) מתקדשת מטמאתה (שמ"ב יא : ד) — ת"י : מתדכיא מסאובתה.

(13) א : ט : אמרו רשיעיא וערבלאין ונוכראין דביניהון. יש כאן שני תרגומים ל'ערב רב' (שמ' יב : לח) : וערבלאין — תר' ירוש' ; ונוכראין — ת"א ות"י.

(14) ג : ד : ואל חדר הורתי — באידרון בית מדרשא דמשה ובקיטונא דיהושע. המתרגם הרכיב כאן שני תרגומים ל'חדר' : ויבא החדרה (בר' מג : ל) — ת"א : לאידרונא, ת"י : לקיטונא ; וכן 'בחדר משכבך' (שמ' ז : כת) — ת"א : ובאידרון בית משכבך, ת"י : ובקיטון בי דמכך.

חדרי מגורים לאורחים על-יד בתי-כנסיות בארץ ידועים. והשווה, למשל, מגילה כו ע"ב : ההוא בי כנשתא ד(יהודאי) רומאי דהוה פתיח [לית פתחא] לההוא אידרונא וכו'.

(15) ח : א — ב : מי יתנך כאח לי וגו'. בתרגומם של שני פסוקים אלו איחד המתרגם שתי נבואות לעתיד לבוא : (א) והיה באחרית הימים וגו' (יש' ב : ב ואילך) ; (ב) ויצא חטר מגזע ישי וגו' (יש' יא : א ואילך).

(16) ח : ז : וכל בנותא דיבזון מן משריתה דגוג יהי דיליה. לשון זה נכתב על-פי שני פסוקים : (א) יה' לט : י : ובזו את בזויהם ; (ב) במ' לא : ג : אנשי הצבא בזו איש לו.

(17) ויש גם צירופים של לשונות מקרא ומטבעות מלשון חכמים : ב : ט : רכב על חזיזא קלא ורהט כטביא. לשון זה נכתב על-פי תרגומו שלו (כלומר : מתרגם שה"ש) ליש' יט : א : הנה ה' רכב על עב קל, בצירוף 'רץ כצב' שבמס' אבוה ה : ב.

[ד] השפעת פסוקים מן המקרא בתוכנם.

בכמה מקומות ניכרת השפעת המקרא על-פי זכרון פשוטו של כתוב או מדרשו :

(1) ה : ו : צלית קדמוהי ואיהו טלל שמיא בענני ולא קביל צלותי. מקור דברים אלו הפסוק באיכה ג : מד : ספֹּתָה בַעֲנַן לֶךְ מֵעֶבֶר תִּפְלֶה. ועיין מה שדרשו חז"ל בברכות לב ע"ב.

4 תורגין (עמ' 124) לא עמד על כך.

- (2) ה : טו : מילי מוריגוי מתיקן כדובשא וכל פקודוי רגיגין על חכימוי מדהב וכסף. המתרגם נזכר בתה' יט : יא : הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים מדבש.
- (3) ז : ב : בסנדלין דססגונא / על-פי יח' טז : י : ואנעלך תחש.
- (4) גם בהזכירו את ההלכה, שברכת כוהנים היא פנים כנגד פנים,⁵ השתמש המתרגם (ז : א) במטבע מקראי : אפין באפין = פנים בפנים (דב' ה : ד).⁶
- (5) ח : ז : דמתילין למוי דנהרא דנגד בתקוף. תיאור זה נכתב על-פי יש' ח : ז : את מי הנהר העצומים והרבים.
- (6) ח : יא : דהיא מתילא לכרמא / ע"פ יש' ה : ז : כי כרם ה' צבאות בית ישראל.
- (7) ה : ז — תיאור לכידתו של צדקיהו וסימוי עיניו נכתב על-פי מל"ב כה : ד ואילך.
- (8) ב : יג : ואף עולמא וינקיא שבחו למארי עלמא בלישנהון / על-פי תה' ח : ג : מפי עוללים וינקים יסדת עז, שדרשוהו חז"ל על שירת הים.⁷
- (9) א : י : כנירא על קדל תורא דהוא חריש בתקלא ומפרנס יתיה וית מריה. ציור זה נכתב כנראה על-פי מש' יד : ד : באין אלפים אבוס בר ורב תבואות בכח שור.

[ה] תרגומים חפשיים.

- בכל הפסוקים, שהבאנום עד עכשיו, התרגום לקוח מת"א (כמובן בשינויי לשון המיוחדים לתרגומי ארץ-ישראל) ומת"י לגביאים, ולפעמים מת"י לתורה. אבל בכמה מקומות תרגם בעצמו, ואף לא שמר על כללי התרגום המקובלים בידי כל המתרגמים. למשל :
- (1) ב : ד : כל די פקיד ה' אעביד ואשמע. לפנינו תרגום חפשי של 'כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע' (שמ' כד : ז). המתרגם שינה את הפעלים ללשון יחיד, ולא תרגם בפעלים 'מלל' ו'קבל' כת"א ות"י.⁸
- (2) בראש הספר (א : א) הביא המתרגם את רשימת עשר השירות ופתיחתן, ורובם של פסוקים — כנוסת ת"א או ת"י לגביאים.⁹ אבל תרגום תהלים לא היה לפניו, והשאיר 'מזמור שיר' בלא תרגום.
- (3) ה : יב : אפיקי מים — מפקנות מיא / ת"י חאל א : כ ותר' תה' מב : ב : פצידי מיא;¹⁰ תר' תה' יח : טז : עמקי מיא.
- (4) ב : יג : כנשתא דישראל דמתילא לבכורי תינין. רומז להו' ט : י : כבכורה בתאנה, אבל

5 ספרי נשא פיס' לט ; סוטה לא ע"א.

6 מובן שהתרגומים לא תרגמו בתורה כך מפני כבוד השכינה, כדרכם להרחיק את ההגשמה.

7 מדר"י שירה פ"א, עמ' 120 ; מדרשב"י אפשטיין-מלמד, עמ' 74 ; ועיין תורגין, עמ' 121.

8 ועיין ברש"י לבר' לו : כז, שלימדנו יפה על ההבדל שבין תרגום 'שמע' ו'קבל', ותורגין (עמ' 126) לא דק פורתא.

9 תרגומו ביש' ל : כט הוא ארוך יותר. ושמא היה לפניו תרגום תוספאה ז

10 'פצידיא' בסורית : מקווה מים, שד"ל.

11 בשמ"ב כב : טז : אפיקי ים, ות"י : עומקי ימא.

בזיקש למטבע 'בכורי ענבים' (במ' יג: כ) יצר המתרגם: בכורי תאנים.¹²
(5) ג: יא: וחדו בחדות חגא דמטללתא דעבד שלמה מלכא בעדנא ההיא ית חגא דמטללתא ארבעת עסר יומין.

במל"א ח: סה נאמר: ויעש שלמה בעת ההיא את החג... שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום. המתרגם פירש את הפסוק כפשוטו, ולא כפירוש חז"ל: שבעת ימים חנוכת הבית ושבעת ימים חג הסוכות.¹³

(6) ז: ה: כשלמה מלכא דעבד מגדל דשן דפיל וכבש ית עמא בית ישראל ואהדר יתהון למרי עלמא. עיין חורגין, עמ' 131. אבל לפענ"ד כתב המתרגם את הדברים הללו על-פי מל"א י: יח: ויעש המלך כסא שן גדול. ומגדל' כאן הוא בימה, כמו בנחמ' ח: ד: ויעמד עזרא הספר על מגדל עץ אשר עשו לדבר. והשווה סוטה ז: ח. ולכיסא זה, שהיה כיסא המשפט, והטיל פחד על הנדונים והכריחם להודות על האמת,¹⁴ קרא מתרגמנו 'מגדל'.

[ו] טעויותיו של המתרגם.

מתרגם שיר השירים היה בקי בכ"ד ספרים, וסמך על בקיאותו, אך לפעמים הטעהו זכרונו, וטעה בפרטים שהם בבחינת 'זיל קרי בי רב'. למשל:

(1) ה: א: שלחית אשתא מן שמיא ואכלת ית עלון וית נכסת קדשיא. בוי' ט: כד נאמר: ותצא אש מלפני ה' ותאכל על המזבח את העלה ואת החלבים. אבל זכר הפסוק הסמוך (כב): צירד מעשת החטאת והעלה והשלימים הטעהו, וכתב, שהאש אכלה גם את השלמים!

(2) ד: טז: ועל מדבתא הוו מקרבין כהניא קרבנא ומסקין עלוהי קטורת בוסמין. המתרגם זיהה את מזבח העולה, הגועד לקרבנות, עם מזבח הזהב, הנועד לקטורת סמים, שבו הוא מדבר, כי באותו פסוק נזכרים השולחן והמנורה, שגם הם עומדים בהיכל, מה שאין כן מזבח העולה העומד בחצר.

(3) א: יד: ולנסכא חמרא על קורבנא. מגין לו למתרגם טעות זו, של ניסוך היין על הקרבן? הטעהו לשון הכתוב ציין לנסך רביעית ההין תעשה על העלה' (במ' טו: ה).

(4) ב: יז: ומן קדמת דנא קרב [אברהם] תמן [בטור מוריה] ית קורבניה ופלג יתהון בשוה. ופלג יתהון בשוה' הוא תרגום של ציבתר אתם בתוך' (בר' טו: י). המתרגם שילב זה בזה פרטים מברית בין הבתרים ומעקדת יצחק.

(5) ו: ו: וכהניא וליזאי אכלי קרבניך ומעשר קדשא ואפרשותא. המתרגם חיבר יחד כוהנים

12 ואולי עלה בזכרונו הלשון: תאנים עם בכורים (נח' ג: יב).

13 מר'ק ט רע"א; וכן תרגם יונתן, וכן פירשו רש"י, רד"ק ורלב"ג.

14 עיין תיאורו בתרגום שני לאס' א: א. והעירני העורך נ"י על האגדה המספרת, ששלמה בנה מגדל בים לבתו להרחיקה מכן העני שנועד לה במזלזל (שלמה באבער העתיקה מכ"י א"פ במבואו לתנחומא, עמ' 136).

ולויים באכילת קרבנות ותרומה ומעשר קודש. אמנם קנס עזרא את הלויים, שהכהנים (או: רק הכהנים) יקבלו גם מעשר ראשון; ¹⁵ אבל מה ללויים ולקרבנות? ¹⁶

(6) ה: א: כען איתו כהניא רחמי פקודי אכלו מה דמשת אר מן קרבניא. רק במקרה אחד אכלו הכהנים את הנשאר מן הקרבן: איל המלואים (שמ' כט: לב, וי' ח: לא) לאחר שהקריב משה את האימורים (וי' ח: כת) ולאחר שמשח לקח את החזה למנה לו (שם כט). אבל בשני המקומות לא נאמר, שאכלו את הנותר. ואולי השתמש המתרגם בפועל זה באשגרת 'והנותר בבשר ובלחם' (פסוק לב) ¹⁷?

(7) א: ב: דיהב לן אורייתא על ידוהי דמשה ספרא רבא כתיבא על תרין לוחי אבניא/על-פי שמ' כד: יב: ואתנה לך את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי וגו'. אבל להלן (פסוק יב) העתיק המתרגם את הפסוק כצורתו בת"א: ועד דהוה משה רבהון ברקיעא לקבלא ית תרין לוחי אבניא ואורייתא ותפקדתא.

(8) בא: יד אין המתרגם מזכיר את עלייתו השלישית של משה להר; שהרי שלוש פעמים עלה משה להר: מ' יום הראשונים לקבל את הלוחות הראשונים, מ' יום האמצעיים להתפלל בעד העם, ומ' יום האחרונים לקבל את הלוחות השניים. אבל מתרגמנו מאחד את התפילה עם קבלת הלוחות השניים: וסליק זמנא תנינא לרקיעא וצלי קדם ה' וכפר על בני ישראל בכן אתפקד למעבד משכנא וארונא בהא זמנא אותי משה ועבד משכנא... ושוי בארונא תרין לוחין אותרינן...

(9) ז: ה: דמי לדוד מלכא דבנא מצדתא דציון דמתקרי מגדלא דלבנון. לפי דעתי חלה כאן טעות המתרגם על-ידי צירוף שני פסוקים: 'וילכד דוד את מצדת ציון' וגו' (שמ"ב ה: ז), 'וישב דוד במצדה...' ויבן דוד סביב' וגו' (שם, ט).

(10) ד: א: ובההוא יומא 'ידחנוכת בית מקדשא' קרב מלכא אלף עלוון על מדבחא. אבל בחנוכת המקדש הקריב שלמה 'בקר עשרים ושנים אלף וצאן מאה ועשרים אלף' (מל"א ח: סג, עי"ש); אלא שזכרוננו של המתרגם הטעהו, והעביר לכאן אלף עולות שהקריב בגבעון לפני שבנה את בית המקדש: 'זילך המלך גבענת לזבח שם כי היא הבמה הגדולה אלף עלת יעלה שלמה על המזבח ההוא' (מל"א ג: ד).

(11) ח: יב: וערק אחיה מן קדם שלמה. במל"א יא: מ כתוב מפורש: ויבקש שלמה להמית את ירבעם ויקם ירבעם ויברח מצרים... כיו"ב טעה והחליף את אנטיוכס באלכסנדר (ו: ח). ¹⁸

¹⁵ יבמות פו סע"א; ועיין כתובות כו ע"א.

¹⁶ ואולי יש להגיה: וכהניא (ו) ליואי = הכהנים הלויים — פסוק ביתחזקאל (מד: טו), הנזכר בכבלי באותו עניין.

¹⁷ ואולי כדאי להזכיר כאן את האמור בשאל (שמ"א ט: כד): הגה הנשאר שים לפניך אכל.

¹⁸ וקשה לקבל את פתרונו של חורגין: 'ודאי נעוץ התרגום הזה באינו אנדה עתיקה שנשתכחה ברוב הימים' (עמ' 124; ועיין גם בהערה 7 שם).

- (12) ו: ט: בני חשמונאי ומחתיה / מגילה יא ע"א: וחשמונאי ובני ומחתיהו כה"ג.¹⁹
- (13) ו: ב: — המתרגם הכניס בחבורה אחת: כורש ועזרא ונחמיה וזרובבל בן שאלתיאל וזקני יהודה. וכן להלן, ז: ג, הכניס בחבורה אחת: עזרא חכהן וזרובבל וישוע ונחמיה ומרדכי בלשן אנשי כנסת הגדולה.
- בנחמ' ז: ז נאמר: הבאים עם זרובבל ישוע נחמיה עזריה... מרדכי בלשן. מתרגמנו החליף 'עזריה' בעזרא.
- (14) ו: יא: לבית מקדש תגין דאתבני על ידוהי דכורש. אבל כורש לא בנה את בית המקדש, אלא גזר שיבנה ביהמ"ק.²⁰ וכה"א ולאמר לירושלם תבנה והיכל תוסד' (יש' מד: כח). ורב נחמן בר רב חסדא דורש (מגילה יב ע"א) את הפסוק 'כה אמר ה' למשיחו לכורש' (יש' מה: א) לא לשבח: 'זכי כורש משיח הוא'²¹ אלא א"ל הקב"ה למשיח קובל אני לך על כורש אני אמרתי הוא יבנה עירי.²²... והוא אמר מי בכם... ויעל'.
- (15) ה: ד: ואגלי יתהון ללחלח ולחבור / טעות על-פי דה"א ה: כו: ויביאם לחלח וחבור. אבל הלמ"ד לשימוש, ובמל"ב יז: ו: וישב אותם בחלח ובחבור; שם יח: יא: וינחם בחלח ובחבור. וזו טעות מצויה.²³ כיצא בזה שמעתי מפי דרשן בין יהודי פרס, שאמר: דר שמים ודר וארץ (= ב'שמים' וב'וארץ').

ב. התרגום וספרות התלמוד

בא: ב מזכיר המתרגם 'שתא סדרי משנה ותלמודא'. 'ובכן נחתם התלמוד בימי סדורו האחרון' (חורגין, עמ' 117). 'אבל יש לחשש — אומר חורגין (שם) — שהמלה האחרונה, ותלמודא, תוספת מאוחרת היא'.²⁴ אבל עיון בתרגום מראה, שהמתרגם השתמש בדרשות מן הבבלי ובמטבעות-לשון מן הבבלי. ואני נותן בזה כמה מקומות כאלה, שחורגין לא עמד עליהם כמעט.

[א] שימוש במקורות.

- (1) ב: יד: בצלותא בבית מקדש זעיר = בחפילה בבית מקדש מעט. מגילה כט ע"א: ואהי להם למקדש מעט [יח' יא: טו] א"ר יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל.

¹⁹ כנוסה הדפוס; ועיין: מדרשי הלכה של ותנאים בתלמוד בבלי, ויקרא ר' תחקפס.
²⁰ בר"ר לו: ח, עמ' 342. והעירני העורך ג"י על פסיק"ר פל"ה (קס ע"א): 'א"ר יצחק מפני מה לא שרתה שכינה בבית האחרון שבנו בני הגולה מפני שבגאון כורש מלך פרס' וכו'.
ועיין גם רש"י לבר' ט: כז (על-פי הפסיק'). אבל לפי דעתי יש לפרש: שבגאון = שנתן רשות (חומרי בניין) לבנותו, שאם אי אתה מפרש כן, נמצאו דברי המדרש סותרים זה את זה (שבגו בני הגולה — שבגאון כורש).

²¹ כך כל כ"י ואה"ת וע"י; דפו': היה.

²² כך כ"י; דפו': בתי; אה"ת: את בתי.

²³ וכן בקינה 'שומרון קול תתן': ללחלח ולחבור נשא את שביי.

²⁴ על ראיתו של חורגין מן 'שתא סדרי משנה' עיין להלן.

- (2) ד: ו: מה טובו דודך מיין — כמה טבן עלי חבתך יתיר משבעין אומיא / על-פי עירובין סה סע"א: יין שבעים.
- (3) ו: ב: ושלח אשתא מן שמיא. חורגין (עמ' 130) מעיר: יאולם ציירו זה שירד אש מהשמים וקבל את הקרבן אין לו דמיון באגדה. האש הוא אחד מחמשת הדברים שחסרו במקדש השני, לפיכך קושר חורגין את התרגום לחשמ"ב (עיי"ש).
- אבל מן הבבלי (ימא כא ע"ב) יוצא, שהיתה אש מן השמים: 'א"ר חנינא סגן הכהנים אני ראייתה ורבוצה ככלב'. ועל קושיא מדברי רב שמואל בר אויא (א"ר אחא), שהאש היא מן חמשת הדברים שחסר בית שני, משיב התלמוד: 'מיהוה הוה סייועי לא מסייעא'. ועיין יומא לט ע"א.
- (4) ז: ג: ושבעין חכימין מסחרין יתיה [לריש מתיבתא] כא דר סגל גל. חורגין (עמ' 137) מציין סנהדרין לו ע"א: הסהר שהיא דומה לסהר. אבל לי גראה, שהמתרגם נזכר במשנת סנהדרין ד: ג: סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה.
- (5) ד: טז: לחמין דאפין / על-פי מנחות יא: ד: לחם פנים... שיהיו לו פנים. ת"א: לחים אפאי; ת"י: לחם דאפאי (שמ' לה: יג, לט: לו), לחמא גואה (שם כה: ל).
- (6) ז: י: דמנבואת פומה אתערו דמכי מיתא די בבקעת דורא / על-פי סנהדרין צב ע"ב.
- (7) ז: יג: נשכימה לכרמים — נקדים בצפרא ונהך לבית כנישתא ולבית מדרשא. / עירובין כא ע"ב: נשכימה לכרמים אילו בתי כנסיות ובתי מדרשות.
- (8) שם: גראה אם פרחא הגפן — אי מטא זמן פורקנא דעמא בית ישראל דמתילין לגופנא לאתפרקא מגלותהון. / חולין צב ע"א: גפן אלו ישראל וכה"א גפן ממצרים תסיע. עלתה נצה הגיע זמנן של ישראל ליגאל.
- (9) ז: יד: ועל פתחינו כל מגדים חדשים גם ישנים — וחכימי דריא קביען על תרעי מדרשא עסיקין בפתגמי ספריא ובפתגמי אורייתא. / עירובין כא ע"ב: חדשים גם ישנים הללו (מ)דברי²⁵ תורה [=ישנים] והללו (מ)דברי²⁶ סופרים [=חדשים]. המתרגם דרש: אל תקרי מגדים אלא מגידים.
- (10) א: יב: גרדי נתן ריחו — ואסריאו עובדיהון ונפק להון שום ביש בעלמא... ובתר כן דאסריאו... / שבת פח ע"ב וש"נ: אמר עולא עלובה כלה שונתה²⁷ בתוך חופתה. אמר רב מרי ברה דבת שמואל מאי קרא עד שהמלך במסבו. אמר רבא ועדיין חביבותא היא גבן דכתיב נתן ולא כתיב הסריח. אין ספק, שהפועל 'הסריח' שבתלמוד גרם לשימוש בפועל 'אסריאו'.
- (11) ה: י: דהוא ['קוב"ה'] מחדת שמועין הדתין בכל יומא. ילקוט שמעוני יש' ר' תכט (ליש'

25 כ"י דפו' שלו' אה"ת ע"י ויל'.

26 אה"ת, כ"י א"פ: שוינתה (ועיין דק"ס); דפו': שמונתה.

כו: ב): עתיד הקב"ה להיות יושב בג"ע ודורש... והקב"ה יושב ודורש תורה חדשה שעתיד ליתן ע"י משיח.²⁷

(12) א: יד: אלא הוא אולין לכרמי עין גדי ונסבין מתמן אתכלין דענבין ועצרין מנהון חמר ומנסכין יתיה על מדבחא.

לחז"ל לא היה קשה: מנין הביאו יין במדבר 'לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון', משום ש'עדיין לא נאסר יין של גוים';²⁸ אבל המתרגם, שבימיו היה אסור יין גסך, נתקשה בשאלה זו, ופתר בדרך מקורית, והשתמש בשני מקורות: (א) ב"ב צו סע"א: והא תאני ר' חייא יין מגתו לא יביא ואם הביא כשר וכיון דאם הביא כשר אנן אפי' לכתחלה²⁹ דאמר רבא סו ח ט א דם א ש כ ו ל ש ל ע נ ב י מ ואומר עליו קדוש היום. (ב) כתובות קיא ע"ב: [אבל]³⁰ העוה"ב [אדם יוצא לשדה]³¹ מביא ענבה אחת בקרון או בספינה ומניחה בזוית ביתו ומס[ת]פק³² ממנה בפטוס³³ גדול וכו'.

(13) ד: יב: כמבועא דמיא מתחת עיקרי אילנא דחיינ... ואלמלא דהוה תתים בשמא רבא וקדישא הוה נפיק ומבע ושטיפי כל עלמא. לדעת חורגין (עמ' 123): 'בדבר החותם שעליו נשען תרגום זה על ת"י שמ' כח ל'. ברם, לפי דעתי מושפעים שניהם, ת"י לשמות ותרגום סה"ש, מן האגדה במכות יא ע"א: קפא תהומא ובעא למשטפיה³⁴ לעלמא... כתב שם... (12) ח: ט: דעסקין בה ינקיא דכתיבא על לוחא (דלבא) — כך נראה לי להגיה, והוא על-פי מדרש תנחומא אתם נצבים (מובא באו"ז, אלפא ביתא יט): מה אתון יהבין לי למילף קודמוי ואינון אמרין ליה לוחא. וכן באדר"ג נו"א פ"ו 29 על ר' עקיבא: והלך הוא ובנו וישבו אצל מלמד תינוקות א"ל רבי למדני תורה אחז ר"ע בראש הלוח ובנו בראש הלוח. 'דלבא' נוסף על-פי הפסוק 'כתבם על לוח לבך' (מש' ג: ג; ז: ג).

[ב] מטבעות-לשון וצירופים.

בתרגומנו זה משוקעים כמה מטבעות-לשון וצירופים מן התלמוד הבבלי: ארמיים — כצורתם, ועבריים — כצורתם או בתרגום ארמי. למשל:

(1) ריש מתיבתא — כמה פעמים, וכבר עמד על זה חורגין.

(2) ח: ו: פלחי פולחנא נוכראה = עובדי עבודה זרה. 'פולחנא נוכראה' — גם בת"י לבמ' כג: א; ת"א לדב' לב: טז: פולחן טעון = עבודת אלילים.

²⁷ והשווה ע"ז ג ע"ב: 'שלש (ה)ראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה'. ועיין גם ילקוט שמעוני ליש' ר' תעט; ועיין: א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, עמ' 275 והערה 71.

²⁸ ספרי בלק קלא; סנהדרין קו ע"א; תנחומא בלק יח; במדבר רבא פ"ב כד.

²⁹ כ"י דמבורג נוסף ביה"ש ע"א: מקדשינן.

³⁰ אה"ת וכ"י מינכן.

³¹ כ"מ ואה"ת; דפו': הימנה.

³² כ"י מינכן, אה"ת: בפיטס; דפו': כפיטוס.

³³ כ"מ ואה"ת; דפו': למישטפא.

(3) מקדש מעט — לעיל, פרק ב, סעיף [א] (1).

(4) ב : ז, ג : ה : תקיפי ארעא דישראל / תענית כג ע"ב וש"נ, ועיין פסחים ק"ג ע"ב.

(5) ז : ה : לגדא, למנגד / פועל זה בהוראת 'לקה' מצוי רק בבבלי. ת"א ות"י (דב' כה : ב) משתמשים בפועל 'לקי'.

(6) ו : ז : ומלכות בית חשמונאי כולהון מלין סקודיא כרמונא = מלאים מצות כרמון. אבל בבבלי (סנהדרין לו ע"א) דרשו פסוק זה על ריקנים : אפי' ריקנים שבך מלאים מצות כרמון.
(7) ח : יא : מרי עלמא דשלמא דיליה (= מדרש השם 'שלמה'). אבל בשבועות לה ע"ב הובא מדרש זה על פסוקו ה ר א ש ו ן של שיר השירים.

(8) ד : ב : כעדר הקצובות — היכמא דהוּ דכין עדרי ענא דיעקב בעדן דהוּ גוזיין וסלקן מן נחלא דיובקא. המתרגם נזכר במשל שבגיטין ז ע"א : משל לשתי רחלות שהיו עוברות במים גזוזה עוברת ...

[ג] טעויות בהבנת מקורות ובצירופם.

לפענ"ד סמך המתרגם על זכרוננו גם בחומר המדרשי והתלמודי, ולפיכך בא כמה פעמים לידי טעויות ושיבושים. למשל :

(1) ה : א : שתיתי ייני עם חלבי. תרגום : אתקבל ברעוא קדמי נסוך חמר חיור דנסיכו כהניא על מדבחי.

חורגין (עמ' 135) עומד על מקורותיו של המתרגם בחלקו הראשון של פסוקו, ועל חלקו השני כותב : 'ביתר חלקי הפסוק התרגום כובש לו דרך משלו'. נעיין קצת בדרכו זו.
גשאלת השאלה : כלום היו מגסכים יין לבן ? במשנה (מנחות ח/ט : ו) שנינו : 'אין מביאין יין דברי רבי וחכמים מכשירין'. הבבלי (פז ע"א) נושא וגותן ומסיק : 'אלא אמר רבא היינו טעמא דרבי דכתיב אל תרא יין כי יתאדם [מש' כג : לא]. ופירש רש"י : 'דלא הוה חשוב יין אלא אדום ושנה ראשונה יש בו עיקר אדמימות. טפי לא.³⁵ ובכ"ב (צ"ז ע"ב) : 'בעא מיניה רב כהנא חמוה דרב משרשיא מרבא חמר חזיריין מהו ? א"ל אל תרא יין כי יתאדם'. ופירשו התוספות : 'דחזיריין לבן יתר מדאי אבל בורק³⁶ אינו אלא מבהיק ומתלבן קצת'. למדנו אפוא, שאין מביאים יין לבן לנסכים ; ונראה, שגם חכמים מכשירים יין בדיעבד, דתנו 'מכשירין', ולא תנו 'מביאין'. אבל יין לבן היה בשימוש בבית המקדש, שכן בחמר חזירין עתיק שרו את הציפורן שבסממני הקטורת.³⁷ ודבר זה הוא שהטעה את המתרגם להכניס יין לבן לניסוך.

וכיצד מתקשר יין לבן בחלב ? בזבחים עה ע"ב שנינו בברייתא : דלי ט"ש בו יין לבן

35 בקצת שינוי בנוסח רש"י שבהוצאת ראם ; ועיין גם פירוש המיוחס לר"ג.

36 נזכר שם בראש העמוד.

37 כריתות ו ע"א ; ירוש' יומא פ"ד מא ע"ד.

או תל ב והטבילו... ר' יהודה אומר רואין אותו כאילו הוא יין אדום.³⁸ זה המקום היחיד, שבו נזכרו שני היינות, יין אדום ויין לבן, עם חלב.³⁹

כך מצאנו את 'מקורו' של התרגום בקטע זה של הפסוק.

(2) ד: טז: ועל סטר דרומא הות בו צינא לאנהרא. חורגין (עמ' 127) מעיר, ש'בוצינא' הוא תרגום של 'נר' ולא של 'מנורה'. לפי דעתי בא מטבע זה כאן על-פי הבבלי (שבת ל ע"א וכתובות יז ע"א וש"נ): בוצינא דנהורא.⁴⁰

'בוצינא' בהוראה זו נמצא עוד רק במקום אחד ברבים — נדרים סו ע"ב: בוצינא. במקרא נמצא פעמיים המטבע 'מנורת המאור' (שמ' לה: יד; במ' ד: ט).⁴¹

(3) ח: ד: השבעתי אתכם וגו' — יימר מלכא משיחא משבע אנא עליכון עמי בית ישראל... ומה דין אתון מרדין בחילותיה דגוג ומגוג. מיתוקאל לח—לט יוצא, שהקב"ה בכבודו יילחם בגוג ומגוג. אם כן מה מקום לשאלה: 'ומה אתם מורדים בחילותיו של גוג ומגוג ז"ל' לפע"ד אף כאן טעה המתרגם. חז"ל דרשו מזמור 'למה רגשו' על מלחמת גוג ומגוג (ברכות ז ע"ב). והמתרגם פירש את הפסוק 'ננתקה את מוסרותימו' שבמזמור זה (ב: ג) — על ישראל!

(4) בג: ו כותב המתרגם על היאבקות המלאך עם יעקב: ואתגבר מגיה הוא ותרירי עסר שבטוי. יש כאן טעות באשגרה, כי התורה אומרת בפירוש: 'את אחד עשר ילדי' (בר' לב: כד), שהרי בנימין עדיין לא נולד.

וכאן ברצוני לעמוד על כמה זריות בתיאוריו של המתרגם. בתיאוריו של המתרגם בריאליה של המקרא יש כמה פרטים משונים ומוזרים; ומהם אפילו דברים, שתינוקות של בית רבן לא היו טועים בהם. למשל:

(א) הכתר נתון על צוארו של המלך (ב: ט; ה: ו).

(ב) בגור הקדש [= הציץ] יש פנינים (ז: ב).

(ג) על הציץ חקוקים שמותיהם של השבטים (ה: יד).

[ד] דרשות של המתרגם.

נראה לי שהמתרגם, ככל המתרגמים הדרשנים, לא הסתפק באוצר דרשות חז"ל שבזכרונו, אלא הכניס פה ושם גם דרשה שלו. למשל:

38 בהקבלה שבתוספתא מקואות פ"ח ד יש חסרון, וצ"ל: ר' יהודה אומר רואין אותו כאילו הוא [יין אדום] במים וכו'.

39 יין אדום לא נזכר בבבלי במקום אחר. יין לבן נזכר עוד בברייתא שביומא יח ע"א.

40 בשבת — בדפ"י וע"י: דגורא; כ"מ ליתא; אה"ת: דנהורא.

41 כדאי להזכיר כאן גם את התואר 'בוצינא קדישא' שבקבלה.

42 ולפענ"ד אין להשוות שבועה זו לשבועה שהשביע הקב"ה את ישראל 'שלא ימרדו באומות העולם' (כתובות קיא ע"א, וכן בשהש"ר ב: ז), שכוונת שבועה זו היא, שלא ימרדו ישראל בעמים, שבארצם הם יושבים בגלותם; אבל מלחמת גוג ומגוג עתידה להיות בארץ-ישראל 'ועל הרי אבוסנו'.

(1) ה: י: דודי צח ואדום — דרש: דודי גימ' כ"ד ספרים תורה נביאים וכתובים; צח — אצטלית לבנה; ואדום — ו' סדרי משנה, אדום פנים זוהרים כאש; דגול מרבבה — דגלו על רבבות מלאכים (ועיין להלן, עמ' 214).

(2) ה: א: לגגי — לבית המקדש; אחותי כלה — כנסת ישראל; אריתי [= הרחתי] מורי עם בעמי [= קטורת סמים: מר דרור...]; אכלתי יערי עם דבשי — אכלה אש עולה ושלמים; שתיתי ייני עם חלבי — נתקבל נסוך יין אדום ויין לבן; אכלו רעים שתו ושכרו... בואו כהנים...⁴³

(3) ד: ד: כמגדל — ריש מתיבתא; דוד — בזכות ובמעשים טובים כדוד; צוארך בנוי לתלפיות — על מאמר פיו בנוי העולם; אלף המגן — תלמוד תורה; תלוי עליך — בוטחים בו ישראל; כל שלטי הגבורים — כאילו אוהזים בידם כלי זין של גבורים.⁴⁴

ג. לשונו של המתרגם

מתרגם שיר השירים לא היה שולט בלשון הארמית ובדקדוקה, ולא היה בקי בדרכי המתרגמים; לפיכך נמצאים בתרגומו כמה תרגומים יוצאים מן הכלל. למשל:

(1) מום — מחתא (ד: ז, עיין חורגין, עמ' 127).

שליו — עופין פטימין (ד: ה, בהשפעת 'פטומות' שבלשון חכמים).

(2) משה אומר להקב"ה: חוי קדמי (א: ז).

מצד שני הוסיף 'מימרא' להרחקה, וגם להרחקה שבהרחקה, בז: א: מן נביאיא דמתנבאין בשום מימרא דה' [= נבאים בשם ה', השווה יר' כו: ט, כ]... דאתון ממללין סטיא על מימרא דה' [= ת"א לדב' יג: ו: דבר סרה על ה', ושם ליתא 'מימרא'].

(3) על תרגום 'שמע' ל'נעשה ונשמע' כבר עמדנו לעיל.

(4) בכמה פעלים השתמש המתרגם במקור של הבניין הקל במקום המקור של אחד הבניינים האחרים: למטעי עמא (ז: א); למקרביה (ז: ו); ולמקרב (ז: יג); למטפי (ח: ז); למפטר מן עלמא (א: א, ז);⁴⁵ למחרט (ה: ד).

ולחיפך, במקום אחד הוא משתמש בהפעיל במקום קל: מודעין יתיה (ב: ג).

(5) המתרגם אוהב את בניין אתפעל: לאתיהבא להון (א: י); לאתקרבא (א: טו); מתכשרין (שם); דמתכשרין (א: טו).

(6) נכנסו בו כפלי נוסח וגשארו זה בצד זה (על כמה מהם עמדנו לעיל):

(א) א: א: דהכדין כתיב ומפרש על ידוי דישעיה נביא... דהכדין כתיב שירא הדא...

(ב) ב: ד: לבית מתיבת מדרשא דישראל.

⁴³ ועיין חורגין, עמ' 135. ועיין גם מדרש שה"ש, מהדורת גרינהוט, לו ע"ב.

⁴⁴ [וראה בפירוש שה"ש לרס"ג (גאון הגאונים לרש"א וורטהיימר, עמ' קיד): 'ואלף המגן... הרבה כהנים ולויים סביבו גבורים בתורה.' — א"א אורבך].

⁴⁵ בתרגום קה' ז: א: מפטר — בינוני.

(ג) ג : יא : בתגא ובכלילא.

(ד) ד : ג : דאינון קריבין למלכא דאינון צדיקין.

(ה) א : ס : ערבלאין ונוכראין (עיין לעיל).

(ו) ז : י : דמכי מיתא.

(ז) ב : ח : דחוק מרות.

ה. זמנו של התרגום ומקום חיבורו

כבר הערנו לעיל (בראש פרק ב'), שלדעתנו נתחבר תרגום זה לאחר חתימת התלמוד, והבאנו כמה פסוקים, שמקורם במדרשים מאוחרים. כאן נביא עוד פסוק אחד בתרגום המסייע להנחתנו זו.

כבר הוכרנו לעיל את תרגומו של הפסוק 'דודי צח ואדום' וגו'; בתרגומו נאמר : דעטיף ביממא באיצטלא חוור כתלג ועסיק בעשרין וארבעה ספרין פתגמי אורייתא ופתגמי נביאי וכתביי ובליליא הוה עסיק בשתא סדרי משנה.⁴⁶ נעיר תחילה על 'כ"ד ספרים'. מספר זה נזכר בפירוש בקה"ר יב : יב : כנגד כ"ד ספרים. ונרמז בתענית ח ע"א : רב אדא בר אבהו [הוה] מסדר מתניתיה עשרין וארבע זימנין כנגד תורה נביאים וכתובים [המיוחס לרש"י : כנגד תנ"ך שהן כ"ד ספרים] ועייל לקמיה דרבא.

אבל דבר זה, שמקרא לומדים רק ביום, ובלילה רק משנה (ותלמוד), אינו נזכר בתלמוד אלא במדרשים :

מדרש תהלים יט : ז (מהדורת בובר, עמ' 166) : ומנין היה יודע משה רבינו אימתי היה יום ואימתי היה לילה שהוא מחשב ארבעים יום וארבעים לילה אצל הקב"ה. אלא בשעה שהיה הקב"ה מלמדו מקרא⁴⁷ היה יודע שהוא יום ובשעה שמלמדו משנה היה יודע שהוא לילה. ומנין⁴⁸ שהקב"ה עוסק במקרא ביום ובמשנה בלילה שנא' דודי צח ואדום כשהוא עוסק במקרא ביום פניו צחות כשלג ואין דודי אלא ארבעה ועשרים ספרים שכן דודי בגימטריא ארבעה ועשרים וכשהוא עוסק במשנה בלילות פניו מאדימות. תנחומא כי תשא לו : ויהי שם עם ה' מ' יום ומ' לילה : מנין היה יודע משה אימתי יום אלא כשהקב"ה היה מלמדו תורה בכתב היה יודע שהוא יום וכשהיה מלמדו על פה משנה ותלמוד היה יודע שהוא לילה.

46 מעין זה בתרגום איכה ב : יט : קומי רני בלילה לראש אשמורות — קומי כנשתא דישראל דשריא בגלותא עסוקי במשנה בליליא ארום שכינתא דה' שריא לקבליך ובפתגמי אורייתא בשירוי שפרפרא.

47 כך במהדורת בובר ; ובאיזה כ"י ובנדפס הגירסה : מלמדו תורה.

48 על הקטע 'ומנין שהקב"ה מעיר בובר : 'כ"ה גם בכ"י ו' (= משנת ה' אלפים מ"ב), אבל זה ליתא בכ"י האחרים ובנדפס, והרא"פ הוסיף זה בגליון ע"פ כ"י שהי' לפניו. הערה זו מחזקת את השערתנו (לעיל, עמ' 213), שלפנינו דרשתו של המתרגם. וסופרי כ"י ו' וכ"י שלפני הדפוס הוסיפו קטע זה על-פי התרגום, וגם לשון הקטע מסייע על ידינו.

אבל בתנחומא בובר תשא יט (דף ס ע"א; = שמ"ר תשא מז: ה) ⁴⁹: היה לומר תורה ביום ופושט אותה בלילה בינו לבין עצמו.

סדר אליהו רבא פ"ב: ד"א יום ליום יביע אומר זה תורה נביאים וכתובים ולילה ללילה יחיה דעת אלו המשניות. אבל בהוצ' מאיר איש שלום: זה [לילן] של כתובים, והעיר מאש"ש: 'כלו' הכתובים שנכתבו בגלות בבל ומדי.

נראה אפוא, שהתרגום מאוחר למדרשים אלו.

והיכן נכתב תרגום זה?

בפסוק האחרון של תרגומנו ('ברח דודי וגו') כותב המתרגם: בההיא שעתא יימרון סבי ישראל ערוק לך רחימי מרי עלמא מארעא הדא מסאבתא ותשרי שכינתך בשמי מרומא. לשון זה 'מארעא הדא מסאבתא' מוכיח ברורות, שהמתרגם אינו יושב בארץ-ישראל 'המקודשת מכל הארצות', אלא בגולה, הנקראת 'אדמה טמאה'.⁵⁰ הוא חי באחת הארצות הסמוכות, הנתונות לשלטון ערבי, שכן הוא מתרגם (א: ז): ביני עדרי בני דעשו וישמעאל. סוריא אינה נראית להיות מקומו, שכן אין טומאתה מוחלטת ומוסכמת,⁵¹ ויש בה מקדושת ארץ-ישראל.

לקביעת המקום יש להסתייע גם בפרט אחר — בתרגום של 'תפוח'. המתרגמים הארמיים מתרגמים 'תפוח' ב'חזור' (יאל א: יב, מש' כה: יא; רק בשני מקומות אלו נזכר תפוח בשאר ספרי המקרא; בשה"ש נזכר 'תפוח' ד' פעמים). מתרגמנו תרגם בב: ג: אתרוג; בח: ה (תחת התפוח) תרגם תרגום כפול כמשל: תחות טור משחא, תחות טורא דסיני; אבל בב: ה ובז: ט תרגם: תפוחין דגנתא דעדן — כך נקראות הבגנות.⁵² הבגנה נקראת גם 'תאנת גן עדן'. וכדאי לציין, שבין הזיהויים של פרי עץ-הדעת נמצאים גם שני פירות אלו — האתרוג והתאנה: 'ר' אבא דעכו אמר אתרוג היה... ר' יוסי אומר תאנים הן' (בר"ר טו: ז, עמ' 140). שני הפירות הללו, האתרוג והבגנה, גדלים גם בארץ-ישראל וגם בארצות הסמוכות לה: מצרים, בבל וסוריא. מכיון שהוצאנו את ארץ-ישראל וסוריא, נשארו שתי ארצות, בבל ומצרים.

לקביעת המקום כבבל מסייע תרגום ח: יג, שבו נותן המתרגם תיאור של הפירקא: המון העם (= שאר עמא) והחכמים (= חברי סנהדרין) יושבים ושומעים (= וצייתי) לקול ראש הישיבה (= ריש מתיבתא הדורש). ונציין עוד, שהפועל 'צייתי' נזכר בבבלי גם עם 'פירקא': אטו כולי עלמא לתנא צייתי לאמורא צייתי (חולין טו ע"א).

49 להלן ח': בשעה שהיה מדבר עמו היה יודע שהוא יום ובשעה שהיה אומר לו למוד תורתך היה יודע שהוא לילה.

50 עמ' ז: יז; והשווה יהו' כב: יט: ואך אם טמאה ארץ אהזתכם וגו'. וידועה גזירת טומאה על ארץ העמים (שבת יד ע"ב וש"נ).

51 עיין המו"מ שבגיטין ה ע"ב.

52 עיין לו, פלורה, ב, עמ' 254.

תפסיר תהלים בפרסית

במחקרי זה אדון בתפסיר תהלים שבכתב־יד, על דרכי התרגום ועל ההשפעות שבעבודת המתרגם ועל טעויותיו. התרגום שנדפס בלונדון בשנת 1899 בהוצאת "בריטיש ופורין באיבל סוסאיתי" (כך נדפס בשער!) אינו ענין לכאן.

א. תיאור כתב־היד

א. כתב־יד שלם שהיה באוצר ספריו של אבא מארי זצ"ל (להלן: מ), ובו 122 דפים, 10.5:15.5 ס"מ. כתוב בידי כמה סופרים: 1) מתחילת הספר עד צ, י (תרגום המילה "גז" ; 2) ממזמור צ, י עד צט, 3) ממזמור צט עד קב, כז ; 4) ממזמור קב, כז עד סוף הספר — בידי מעתיקים שונים לסירוגין. שומרי הדפים: עד ק"ב רשומים בכל עמוד ועמוד, מכאן ואילך — בעמוד שני של כל דף בלבד. שני החלקים שונים גם במקומו של שומר הדפים. מספר השורות בעמוד: עד קב — 19 שורות, מכאן ואילך 17 שורות.

מן הקולפון שבראשו אנו למדים, שהספר הועתק באותיות עבריות מתרגום שנעשה באצפהאן לכבוד המלך³. וז"ל הקולפון⁴: בהנו⁵ בשמך רחמנא וחננא דר לג'ת' ערבי מי גוינד בסם אלאה רחמן ורחים ודר לפ'ט' פארסי מיגוינד בנאם אן כ'ודא בכ'שנדה ומהרבאן אל האל בעזרת האל וישועתו בוניאד מי כונם דר נוישתן פנג ספראי תהלים צנאן כה דר צפ'אהאן נוישתה שודה אז בראי המלך הגדול קבלה עאלם שהנשאה יר"ה דר נהאיית מביני ומשרחי מואפ'ק ומטאבק אלפ'אט' עברי נוישתה גרדידה ואלאה אעלם אינסת ספראי אוול ומזמור א' רסד אוול רוו א' שבת [= בשמך רחמנא וחננא, בלשון ערבית אומרים 'בשם האל רחמן ורחום', ובשפה הפרסית אומרים 'בשם האל סלח ותנון', עתה בעזרת האל וישועתו אתחיל לכתוב תמשה ספרי תהלים כמו שנכתבו בצפאהאן בשביל המלך הגדול לפני העולם מלך־מלכים יר"ה מבאר ומפורש מאד ובאותיות הלשון העברית נכתב וה' יודע. זה ספר ראשון ומזמור א' ליום א'].

ובסוף הספר: תמים שוד אין תפסיר תהלים דר סאכין גאלל אל ותן קומשה אספאהון דר און תאריך מורד מחמד כ'אן אגר תאריך חודש אב י"ל⁶ דר שנת התקנז לע' [=נגמר תפסיר תהלים זה באותו תאריך מת מוחמד כ'אן... תאריך חודש אב י"ל בשנת התקנז ל"ע].

1 סימון הדפים הוא עד קב, אבל המסמן טעה ורשם ס במקום פ, סא במקום פא וכו'.

2 אבל בתחילת צא יש עוד כמה שורות מכתב־ידו של הראשון.

3 הוא נאדר שאה, ע"י להלן על כתב יד ג.

4 קיצור של קולופון זה בכ"י שני ממכון בן צבי.

5 בשם השם נעשה ונצליה.

6 יהסך לטב.

7 לבריאח עולם.

[רצו]

ב. כתב־יד מכון בן־צבי (להלן: ב) 84 דפים, 20.5:14.5 ס"מ, 21—22 שורות בעמוד י. כל הספר נכתב בידי סופר אחד, שהיה דייקן יותר מסופריו של כתב־יד מ. בראש הספר הקדמה הכתובה פרסית, שבה עסק המתרגם (=המעתיק) בהוראותיהן השונות של אותיות השימוש "משה וכלב" ותרגום ההוראות לפרסית. כתב־היד חסר כמה דפים מן ההקדמה הזאת. נשרד החלק העוסק בלמיד ובי"ת. אח"כ עוסק במילות "אשר" ו"כי" ותרגומים שונים של שורש "שלח" ו"את" ושורש "קרא". הערות לטעמים ודגש חזק ("תשדיר") ומאריך ואתנת. בדבריו עוסק גם בשיטת הניקוד בערבית ומוכיר את התנוין והמזה ("חמדה") וסכון ("סאכן").

בקטע שנשרד נמצאת גם התנצלות המתרגם⁹: "שום אדם לא יחשד ולא יאמר שמעצמו וברא מלבו¹⁰ כתב אלה לפני הי"ת¹¹ ויתעלה גלוי וידוע שבשביל כל מלה או בשביל כל אות (בלשונו: הר יך אותיות)¹² כמה עמלתי וסבלתי חוסר שינה בכל לילה עם מלמולי זיעה¹³ ... ורעבתנות שלא הנחתי לטעות שתיכתב ומסרתי את נפשי על תורה הקדושה ודת אמת ועדת ישראל". ובחתימת ההקדמה: "גשלמה הקדמת תפסיר תהלים לאוהבי הנעים המרומם [...] בן המ'¹⁴ [...] א' ¹⁵ ג'ע תאריך בקי'ו לשטרו (תקס"ה). יהי רצון כה לימוזוזמוע¹⁶ מבורך יהיה כיר"א.

בסוף הספר כתוב: גישלם בסדר ואל שדי יתן לכם רחמים כ"ד לחודש כסלו ביום שגיתכופל(!) בו כי טוב בשנת כל הנשמה תהלל (=תקס"ה) יה הללויה לפ"ק על יד חקיר כמתרין הצעיר ראובן כה"ר פינחס סימן טוב אומיד כה מבארך באשד בר נויסנדה ובר כאנגדה אוי"ר [=על ידי אני הוציר הצעיר ... יה"ר מבורך יהיה הכותב והקורא אמן וכן יהי רצון]. ולמטה חתימה מסולסלת, בשני צידי קולופון זה התנצלות על הכתב: אגר בינד כסי אין כ"ט זשתם / נכונד מנע כה דר שב הא נוישתם [=אם יראה אדם כתבי זה הגרוע, אל יוכיחני, כי בלילות כתבתי]. תפסיר המזמור האחרון, כתוב בשורות הולכות וקצרות (כקולופון שאחריו), ומשני צידיו: דסתם בזיר כ"אך כ'אהד שוד תבאה / ביאד גארי במאנד אין כ"ט סיאה [=ידי תחת עפר תבלה, לזכרון ישאר כתב יד זה]¹⁷.

בגיליון שבדף 14ב ו15א נוסף מאורע שקרה לעולים להתפלל על קבר יחזקאל הנביא, ומפני חשיבותו אני מעתיקו בנספח.

- 8 בעמ' אחדים 20 שו' ו23 ש'.
- 9 אני נותנה בתרגום עברי. חיבות אחדות באו בעברית במקור.
- 10 במקום "בדא מלכו" (מ"א יב, לג).
- 11 השם יתברך.
- 12 כך קוראים יהודי פרס גם לאות.
- 13 השתמש במטבע לשון, שהיה ידוע לו משו"ע או"ח סי' ד, סעיף כא.
- 14 השם נגד בכה"י.
- 15 המנות.
- 16 לא ימוש מפיד ומפי זרע ומפי זרע מעתה ועד עולם.
- 17 חרוז זה בשינוי נמצא גם בסוף עשרה הרוגי מלכות שבכ"י שלישי (עי' עליו בסמוך): גה דסתם בזיר כאך כאהד שוד תבה / זכמתרין במאנד יאדגאר אין כ"ט סיא.

[רצח]

ג. כתב־יד מכון בן־צבי (להלן: ג). 122 דפים נכתב בידי ישראל בן המ' אלעאזר לוי בשנת התרכ"א. בסוף מדרש עשרת הדברות בפרסית הוא כותב: תמאם שוד רוז ב'ש' י"א אום חודש מר חשוואן שנת התרכ"א לפ"ק (צ"ל: לפ"ג ז) [=נגמר ביום שני י"א לחדש מרחשוון שנת התרכ"א], וחותרם את שמו: הבוטיית בחסד אל נאזאר הצעיר ישראל בן המ' אלעאזאר, ובסוף תפסיר "אם אפס רובע" לר' אפרים מרגנשבורג, חותרם; ישראל לוי. בדף 63 נרשם בגיליון מלמעלן: אין הסת תפסיר תהלים נושתה א' ישראל חכים רא כאנום נאז מי באשד. בסוף הספר נרשמה כמה פעמים בעלות הספר: אין תיילים אז מאלה אברהים בן המ' ישראל לוי מיבאשד, גם באותיות פרסיות, וכן: אין זבור דווד אז מאל אברהים בן המ' ישראל לוי מנוחתו בגן עדן הבוטיח(!) בחסד אל נאזאר אברהים בן ישראל בן אלעזר נושתה שוד שב דש (=ד' שבת) כט ח' טבת שנת תרנ"ו¹⁸ לפ"ק [=נכתב בליל רביעי בשבת כ"ט לח' טבת].

כתב יד־זה כולל: (1) מדרש עשרת הדברות בפרסית; (2) תחנונים ר"ת אני אליהו בכהר דוד על דרך גימ' ונוט', בעברית ובפרסית כל בית ובית; (3) תפסיר אם אפס רובע; (4) ג' שירי מוסר בפרסית; (5) מעשה חנה ושבעת בניה¹⁹. כל אלה — עד דף 43א של כה"י. מדף 43ב עד דף 122ב, תפסיר תהלים, וזה לשון הקולופון: "בשמך רחמנא וחננא בעזרת האל וישועתו בוניאד מי כונם בנושתן פנג ספראי תהילים דר מובייני ומשרחי כה דר אספ'האן נושתה שודה בוד גהת נאדר שאה אינסת ספראי / אול". קולופון זה אינו אלא העתקה מקוצרת של הראשון.

סופר זה טעה הרבה בהעתקת מילים עבריות. בדרך עבודתי העתקתי תיבות אלו (גם כתיב מלא): אימיד, רעיק, אליאה (או אליא) הנאבי, גאלות, חאס ושאלם, לבת (=לבית), ימאלה (=ימלא), פינה (=פינו), בר זוך (=בת זוג), נבראך, המעראבי, גלי (=גלה), תורא (=תורה), אלעאזאר, דישנחא (=דשנת), זרובאבל, נאבי יהזקל, צואר פשת מאלייו, עאוו, לו תשתוה (=לא תשתחוה), ליפני המלאך (=המלך), בקול ראם, אויא לי, הינני שולית, כין, לדויד (תמיד!), חאסיתי.

ד. כתב־יד מכון בן־צבי (להלן: ד). 91 דפים. חסר בראשו (עד מזמור כז) ובסופו (מאמצע מזמור קמח) ובמקומות רבים באמצעיתו (לז—מג, קט חלק ב, קיט ט—כ, קכז—קלא, קלד סיפא—קלז רישא, קלט סיפא—קמה).

מעניינת החתימה בסופו של כל ספר וציון החלוקה לימ ת השבוע, ששונה היא מן המקובל: אחרי מזמור מא כתוב: מ; תמת ספר אל ואחד, אינסת תפסיר ספר ת'אני, מזמור מ"ב; ג; תמת אל ספר אל ואחד ואינסת ספר אל תאני מזמור מב רסד רוז ג' שבת, ובגלין עי"א; אין כם וזיאד שודסת נא סחיח הסת, רוז ג' שבת רא אז נא באיד בכ'אני אינסת למנצח מזמור לדוד בבוא אליו נתן הנביא [=זו שגיאה²⁰, לא נכון, יום שלישי עליך לקרוא מן נ"א, היינו

18 בגיליון שלמטה בדף 119 ע"ב נוסף בידי אחר (?): נושתה שוד רוז גש (=ג' שבת) כו אילול תרגח.

19 בכותרת: מריס בת נחום, אבל בסוף: ח נא בת נאחום.

20 תרגום מדוייק: פחות ויותר, והוא כינוי מפני הכבוד.

למנצח...]. אחרי מזמור נ: מ: רסד רז סה שבת מזמור נ"א: ג: בסוף עמוד: מזמור
נ"א למנצח, ושומר הדפים: בתסביח גופתן סרוד אסת אז דאוד, ובראש העמוד נוסף
ע"א: ליום שלישי.

אחרי מזמור קיה: ג תמת אל ספר חמישי ואינסת מזמור קיט רסד רז שבת, ובגליון ע"א:
רסד רז שבת רא שיר המעלות [מזמור] ק"כ הסת [ובאייד ב] כאננד אלף בייתא [רז] גומעה
הסת [=חלק יום שבת הוא שיר המעלות מזמור ק"כ, וביום ששי צריך לקרוא אלף בייתא].
ואחרי מזמור קיט הוסיף אותו מעיר בצד "מזמור קכ": יום שבת, ובגליון העיר: רסד
רז שבת אין הסת און כי קלת הסת [חלק יום שבת זהו, והוא טעות].
ועתה נפנה אל דרכי התרגום.

ב. תרגום שמות הקודש והרחקת ההגשמה

א. תרגום שמות הקדש

את השמות ה' ואלקים מתרגם הוא: כ'ודא.
אל קי — כ'אלק (בורא), ה' אל קי (ל, ג) — אי כ'ודא כ'אלק מן. אל מתרגם עפ"ד:
תואנה (בעל יכולת), ולפעמים: קאדר (קד, כא; קו, יד); אלי אלי (כב, ב) — אי כ'ודא
מן אי כ'ודא מן; אל אלקים (ג, א) — תואנה ורב אל עלמין; האל ה' (פה, ט) — אן
כ'ודאי תואנה. עליון מתורגם בדרך כלל: עלאוי, אבל נמצאים גם תרגומים אחרים:
בולנד מרתבה (ט, ג), כ'ודא (קו, יא, ב); כ'ודא עאלי, כ'ודאי בולנד מרתבה (ג, יד).
יה מתורגם כמעט תמיד: אזלי (פט, ט; צד, יב; קב, יט), ונמצא גם תואנא (עו, יב);
הללויה — ותעריף כוניד (ב; גויד) כ'ודאי אזלי רא (קד, לה), מדח גויד כ'ודא אזלי רא
(סוף קה, ראש קו, קיב, קיג), שדי — כ'ודא (צא, א).
ושמות מורכבים: אדני ה' — אי כ'ודא רב אל עאלמין (עג, כח), ה' אדני (סח,
כא; קט, כא; קמ, ח; קמא, ח) או ה' אלקים (עב, יח; פד, יב) — כ'ודאי רב אל
עאלמין, כי ה' הוא אלקים (ק, ג) — כה כ'ודא אוסת רב אל עאלמין.
את השם "צבאות" תירגם כרבים של "צבא": בעל צבאות — צאחב לשכר הא (מו,
ח), וכן אלקים (או ה') צבאות (פ, טו; פד, ב, ד, יג) — אי כ'ודאי צאחב לשכרהא,
ה' אלקי צבאות (פט, ט) — אי כ'ודא כ'אלק מן²¹ וצאחב לשכרהא אדני ה'
צבאות (סט, ז; פ, ה, כ; פד, ט) — אי כ'ודא רב אל עאלמין וצאחב לשכרהא; אבל
בכמה מקומות תירגם אחרת: אלקים צבאות (פ, ח) — אי כ'ודאי רב אל עאלמין,
ואת ה' אלקים צבאות אלקי ישראל (נט, ו) — ותו אי כ'ודא רב אל עאלמין
רב אל וגוד כ'אלק ישראל.
וכיצד תירגם "אלהים" חול? פעמים תירגמו "בות" (פסל), ופעמים תרגמו בוורג (גדול):
על כל אלהים (צו, ד) — בר המה בותהא, כי כל אלהי העמים (צו, ה) — זיראך המה בותהא.

21 קרא: אלקי.

[ש]

ומלך גדול על כל אלהים (צה, ג) — ופאדשאה בוורגסת בר המה בוורגאן, אין כמוך באלהים ה' (פז, ח) — ניסת מאנגד תו דר בוורגאן אי כ'ודא.

ב. הרחקת ההגשמה

ככל מתרגמי המקרא היהודיים השתדל גם מתרגם התהלים לפרסית להרחיק את הגשמת הבורא, הנה כמה דוגמאות:

- (1) ילדתיך (ב, ז), בוגוד אורדהם תורא — יצרתך.
- (2) כבודי (ג, ד), עזת דהנדה מן — מכבדי.
- (3) ישמע (ד, ד), קבול מי כונד — יקבל (השווה תרגום: יקבל צלותיה דדוד).
- (4) בינה הגיגי (ה, ב), כה תו מי פ'המי פ'כר האי מן — שאתה מבין את מחשבותי.
- (5) תחדהו בשמחה את פניך (כא, ו), ושאדי גרדאנידי אורא או שאדי הא כה נאול מי שווד או פיש תו — ושמחת אותו משמחות היורדות מלפניך.
- (6) כי טוב ה' (לד, ט), כה ניך כ'אהסת כ'ודא — כי רוצה טוב ה'.
- (7) ברוך ה' — מתורגם: אפ'רין בנאם כ'ודא (כת, ו; לא, כב) — ברוך בשם ה', או: בוורג' וארסת כ'ודא (מא, יד; פט, נג; קמד, א) — גדול ה', וכן תרגם ברוך אלקים (סח, לו). אבל בקכ"ד, ו תרגם: מבארך באד נאם כ'ודא — ברוך יהיה שם ה'.
- (8) ואל משכנותיך (מג, ג), ובמסכן גאי נאם תו — ובמשכן שמך.
- (9) ולא תצא בצבאותינו (מד, י), ומדד גמי פ'רמאי בלשכר מא — ואינך מצוה עזרה בצבאנו.
- (10) עזרה למה תישן ה' הקיצה אל תזנח לנצח (מד, כד), תו אג'אהי פס צ'רא כ'אב רפ'תה מי נמאהי תו אי כ'ודא. פס מותוגה שו ורד מכאן מארא תא אבד — אתה אדון למה אפוא תראה ישן אתה ה' פנה נא ואל תזנחנו לעד.
- (11) אלקים בקרבה (מו, ו), נור אלאהי דר מיאן אוסת — אור אלהי בקרבה. השווה תרגום: שכנתא דה' בגווה.

(12) לא שמו אלקים ... (נד, ה), ונה גוזאשתנד תרס כ'ודא רא — ולא שמו פחד ה' ...

(13) תחגר (עז, יא), דור מי כוני — תרחיק. רש"י: תעכב.

(14) והנחם על עבדיך (צ, יג), ותסלא דיה בבנדגאן כ'וד — ונחם את עבדיך.

(15) ועודי עמך (קלט, יח), והנוז גופ'תאר מן בוד בא תו — ועדיין דברי היה עמך.

אבל פעמים שכח המתרגם ותירגם פסוק כצורתו. למשל:

- (1) עיניך תחזינה (יו, ב), צ'שמאן תו נגאה מי כונת (ב: כונד, וצ"ל: כוננד); (2) בדבר שפתיך (יו, ד), או סאכ'ן (ב: סוכ'ן) האי לב תוסת. (3) הט אונך לי (יו, ו), מאייל כון גוש כ'וד רא במן. (4) שלח ירך (קמד, ז), דראו כון דסת כ'וד רא. בכל אלה וכיוצא בהם תרגם את שמות האיברים (עינים, און, שפה ויד) כפשטם, ולא כינה.

ג. מילים עבריות שנשארו בתרגום

קשה היא מלאכת התרגום משפה לשפה שאינה ממשפחתה, וכל מתרגם נאלץ להכניס לתרגומו מילים כצורתן מבלי לתרגם אותן. כך עשו מתרגמי המקרא ליוונית ולרומית,

[שא]

ואין צריך לומר לארמית וסורית. שהמתרגמים השתמשו לפעמים באותו שורש עברי, אף-על-פי שאינו מצוי, או אינו שגור, בארמית וסורית. כך עשה גם רס"ג בתרגומו הערבי. אף מתרגמנו השאיר בתרגומו הרבה מילים עבריות :

- (1) וערפל תחת רגליו (ית, י) — ועראפ'ל דר תחת אל רגל או. לא תירגם כאן "רגל" — "פאה" למעט הגשמה.
 - (2) וירכב על כרוב (שם, יא) — סוואר שוד בר כרוב.
 - (3) חי ה' (שם, מז) — חיי הסת כ'ודא.
 - (4) מיד כלב (כב, כא) — ואז דסת כלב (אבל בי"ז תרגם : כלבים — סגאה).
 - (5) לאל חי (מב, ג) — כה תואנא וחיי (ב : וחי) הסת ; אבל "לאל חיי" (שם, ט) תרגם : בסוי כ'ודא זנדגאני דהנדה מן — אל ה' נותן חיים לי.
 - (6) ימינך (מד, ד) — ימין תו.
 - (7) גם בני אדם (מט, ג ; נג, ג) — ניז בני אדם, ובן אדם (פ, יח) — ובר בני אדם, באדם (עח, ט) — בבני אדם, ואפי' "אדם רע" (קמ, ב) תירגם : אז בני אדם (ב : אדם) בד.
 - (8) זבחי צדק (נא, כא) — קורבאני הא רא אז סר צדק.
 - (9) זכנור (נז, ט) — וכינור.
 - (10) ציים (עב, ט) גמאעת ציים — עדת ציים.
 - (11) בישמון (עח, מ), דר צחראיי ישימון — בשדה ישימון²².
 - (12) לויתן (קד, כו), ואין מאהי בורג כה נאם און לויתן²³ הסת — והדג הגדול, ששמו לויתן.
 - (13) שלו (קה, מ) — סלון (ב : סלאו).
 - (14) לצדקה (קו, לא) — בצדקה.
 - (15) זכרך (קלה, יג) — זכר תו²⁴.
 - (16) נחילות (ה, א) אז נוואכ'תהא רא נחילות גויגד.
- כאן כדאי לעמוד גם על כתיב השמות הפרטיים שבתפסיר : יהודה או יאודה — כך עפ"ר אבל נמצא גם : יאודא (קיד, ב), הארון — אהרן (קלג, ב—ג"פ), האראן (מ) או הארון (ב) (קלה, יט). וכמה שמות הוא מעתיקם כצורתם הערבית : סלימאן, דאווד או דאוד, אברהים קארון — קרח.
- ואף בתרגום יש והוא משתמש במילה ערבית אף-על-פי שיש לו מילה פרסית. למשל עשיר (מט, ג) — ג'ני, עשרם (שם, ז) — ג'ניגרי כ'וד שאן, מות (מט, טו) — ומלך אל מוות עשרו (נב, ט) — אמואל כ'וד.

ד. תרגום לפי הענין

ידועה דרכם של המתרגמים לתרגם לפעמים לפי הענין : לפי הנמשל או לפי התוכן, מבל לשים לב לדיוק מילולי. אף מתרגם זה בחר לפעמים בדרך זו.

²² יש לציין, שמילת "מדבר" שבדלת לא תורגמה.

²³ ב ניקד את המלה לויתן.

²⁴ וכן בקמ"ה, ז ב, אבל מ תירגם זכיר.

[שב]

(א) תרגום לפי הנמשל. ידועה דרכו של תרגום יונתן לנביאים אחרונים לתרגם לפי הנמשל. גם מתרגמנו אחוז בדרך זו בכמה מקומות. למשל :

(1) ונחלי בליעל (יח, ה), וגמאעתון נא בכאר. תירגם : ונחלי — ועדות, וקהלות, וכן "חבלי שאול" (ו) — גמאעת גהנמיא'.

(2) תחת רגלינו (מו, ד) — בפ'רמאן מא — במצוותנו, במשמעתנו.

(3) ישלח דברו וימסם (קמו, יח) — ומי פ'רסתד אפ'תאב — שמש.

(ב) תרגום לפי התוכן. למשל :

(1) כי אין במות זכרך בשאול מי יודה לך (ו, ו) — כה מורדגאן יאד נמי כונגד [זכר] (ב)

תו ודר גור כסי שוכר נמי כונד תורא — כי מתים לא יזכרו וזכרך ובשאול איש לא יודה לך.

(2) כי דורש דמים אותם זכר (ט, יג) — זירא כה טלב כונגדה כ'ונהא הסת וכושטה שודה גאן רא יאד כרד — יען שדורש הדמים הוא והרוגים זכר.

(3) חרפת אדם ובזוי עם (כב, ז) — וסר זנש אדמי וכ'ארי כ'יש קומאה — וחרפת אדם ובזוי קרובים.

(4) מה בצע בדמי (ל, י) — צה סודהסת דר ניסתשודן מן. תירגם "בצע" כ"שוחד", ו"דמי" מן "דמם" — כרת. וכן תירגם "ידמו לשאול" (לא, יח) — וניסת שונד בגתנם.

(5) ולחיותם ברעב (לג, יט) — וקוט מידהד אישאן דר זמאן קחטי — וזן אותם בזמן רעב.

(ג) תרגום לפי הכתיב. רד"ק בפירושו נוהג לפרש כמעט בכל מקום גם את הכתיב.

מתרגמנו מתרגם בכמה מקומות לפי הכתיב ולא לפי הקרי. למשל :

(1) ולא (קרי : ולו) אנחנו (ק, ג) — ונה מא²⁵.

(2) המה ינועון (קרי : יניעון, נט, טז) — אישאן הרכת מיכונגד²⁶.

(ד) התאמת הסוגר לדלת. למשל :

(1) יצילני מאויבי עז ומשונאי כי אמצו ממני (יח, יח) — כ'לאץ מיכרד מרא או דושמנאן

מן כה סכ'תרנד או מן ואז עדוי הא (ב : אעדאי) מן כה קויתר בודן (ב, מ : בודנד) או מן

— יצילני מאויבים שהם קשים ממני ומשונאים שהם חזקים ממני.

(2) נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה (לד, יד) — נגאה דאר זבאן כ'וד או בד גופ'תן

ולבאהי כ'וד רא או סוכ'ן גופ'תן במכר — נצור לשונך מדבר רע ושפתיך מדבר מרמה.

(3) נקדמה פניו בתודה בזמירות נריע לו (צה, ב) — ומוקדם שוים²⁷ בפיש או דר שוכר כרדן

דר תסביח הא נטר זנים בראי או. תירגם "נראה" במקום "נריע". ב : קלבגי כ'וניד —

הריעו, אך לפי ענ"ד אינו אלא תיקונו של המעתיק.

ה. הוספות בתרגום

השירה שקולה היא, ולפיכך מקצר המשורר בלשונו ומשמיט חלקים המובנים מאליהם. אבל

25 וכן פי' רש"י ורס"ג (הובא בראב"ע), תרגום כקרי, וכן ראב"ע.

26 הקרי הוא מבנין הפעיל. קרי וכתיב כזה גם בש"ב טו כ.

27 הגהתי, מ : שיי, ב : שויד.

- המתרגם לעם מדרכו להשלים את החסר ולהוסיף למקרא הקצר, כדי שהדברים יובנו לקורא. כך עשו כל המתרגמים, החל מן היווני והארמי ועד מתרגמי המקרא בימינו. אף בעל התפסיר הלך בדרך סלולה זו. למשל:
- (1) דרכו להוסיף בתרגומו פעל עור "היה":
- כי אם בתורת ה' חפצו (א.ב.), מגר כה בתווראת כ'ודא בא ש ד כ'אהש או — כי אם בתורת ה' יהיה חפצו.
- כעץ שתול (שם, ג.), במאגנד דרכ'תי כה נשאנדה באשנד.
- כוסי רוייה (כג, ה.), וגאם מן פור באשד.
- ורוח זלעפות מנת כוסם (יא, ו.), ובאד סמום באשד רסד ובכ'ש אישאן — ורוח זלעפות יהי חלקם ומנתם.
- (2) אחרי "אבד זכרם המה" (ט, ז) הוסיף: אז כ'לאיק — מברואים.
- (3) ויוצאני למרחב (יח, כ.), בירון מי אורי מרא אז סכ'תי בגאי רפ'אה — תוציאני מצרה למרחב.
- (4) יח, ל תירגם: כי כך ארוץ גדוד או י ב ובאלקי אדלג שור או י ב.
- (5) אחרי "ומעשה ידיו מגיד" (יט, ב) הוסיף: לעולם הוה.
- (6) נשכחתי כמת מלב (לא, יג.), פ'ראמוש ש'דהם אז דל מרדום צון מורדה — נשכחתי מלב אנשים כמת. בפרסית יש כאן גם לנע"ל: מרדום, מורדה.
- (7) אחרי "ופניהם אל יחפרו" (לד, ו) הוסיף: לעולם.
- (8) מה' מצעדי גבר כוננו ודרכו יחפץ (לו, כג.), אז גאנב כ'ודא קדמאחי (ב: קדם תאי) מרד גיכו כאר בראי כ'וב מי רונד צונף כה בכרדאר [האי] (ב) או כ'אהש מי דארד — מאת ה' צעדי איש צדיק בדרך טובה ילכו, כי במעשיו חפץ.
- (9) נגדך כל תאותי (לח, י.), ט'אהר הסת דר נור תו המה הווסאת מן — גלויה נגדך כל תאותי.
- (10) ותטעם (מד, ג.), ובנשאנדי דיגראן רא בגאי אישאן — ונטעת (או: הושבת) אחרים במקומם.
- (11) בנות מלכים ביקרותיך (מה, י.), פאדשאהאן (ב, ב: מ: פאדישאן) עאלם דוכ'תר האי כ'וד רא בפיש אוורנד בראי עזת תו — מלכי עולם את בנ'תיהם יביאו ביקרתך. ב: פישכש אוורנד — מנח ה יביאו.
- (12) כי יקחני סלה (מט, טז.), מבאדא כה בסתאנד מרא ונגאה דארית מרא המישה. — פן יקחני וישמרני תמיד.
- (13) כורתי בריתי עלי זבח (ג, ה) כה שרט כרדם בא פדראן שומא דר קורבאניהא — אשר כרתי ברית עם אבותיכם בקרבנות.
- (14) כאשר קוו נפשי (נו, ז.), צונף אומיד וארנד בגרפ'תן גאן מן — כמו שמקוים לקחת נפשי.
- (15) כמו יתמ'ללו (נח, ח), הוסיף "חציר": כמו חציר יתמוללו.

[שד]

- (16) יראני בשודרי (נט, יא), בנמאיד במן אכ'ר דושמנאן מן — יראני אחרית שונאני.
- (17) בהצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה (ס, ב), דר אנגאם גנג כרדן או בא
מך דום שהר ארם נהרים ובא שהר ארם צובא — בסוף הלחמו עם אנשי עיר (!) ארם
נהרים ועם עיר א' צ'.
- (18) ועמק סכות אמדד (ס, ט), וזמין עמק סכות מי פיימאים — וארץ עמק סכות אמדד.
- (19) אל תשיתו לב (סב, יא), ומגוזאריד דל כ'וד בטלם כרדן — אל תשימו לבכם לחמוס.
- (20) כוש תריץ ידיו לאלקים (סת, לב), וגמאעת חבשי בעד אזאן נזדיך אוורנד פישכשהאני
כ'ד רא [ב] בראי כ'ודא — ועדת כוש אחרי כן יגישו מנחותיהם לה'. השוה רש"י:
ואז כשתחריב את עשיו ויקום מלך המשיח יביאו לך דורונות ממצרים ומכוש.
- (21) מי לי בשמים ועמך לא חפצתי בארץ (עג, כה), כיסת בראי מן הוא דאר ג'ייר
אז תו דר אסמאן וג'יירו תו הם נכ'אסתם אנת עאהי דר זמין — מי לי אוהב
בלעדיך בשמים ובלעדיך לא חפצתי עוזר בארץ. ועי' ראב"ע בשם רס"ג.
- (22) ואין כמעשיך (פו, ח), תירגם: ואין עושה כמעשיך.
- (23) אזכיר רהב ובבל ... זה ילד שם (פו, ד), יאד מיכונם מוועגזוהאי כה כרדהי (ב: שוד)
דר שהר (ב' ל') מצר ובג'דאד ... מי גוינד כה אין מועגזוהאי זאינדה שודהסת דר אונגה.
— אזכיר נפלאות שעשית בעיר מצרים ובג'דאד ... אומרים כי נפלאות אלה נולדו שם.
- (24) ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמנים שנה (צ, י), איאם סאלהאי מא
מקטע שודהנד (בת"א ל' ב) דר הפ'תאד סאל ואגר דר גבורות וקוות תו באשד מי
כשד תא בהשתאד סלא = ימי שנותינו נקטעו לשבעים שנה ואם בגבורות וכחך יהיה
ימשכו עד לשמונים שנה.
- (25) וה' שמים עשה (צו, ה), הוסיף: ולא אחר!
- (26) פרש ענן (קה, לט), הוסיף: על ראשם.
- (27) רשע יראה (קיב, י), טאלם מי בינד אין ניכו האני) רא = רשע יראה טובות אלה.
- (28) הים ראה וינס הירדן יסוב לאחור (קיד, ג), תרגם: מי הים ראה וברח ומי ים (!)
ירדן נסב לאחוריו.
- (29) משפטיך שויתי (קיט, ל) וחוכם האי תורא דר בראבר כ'וד גוזאשתהם = ומשפטיך
שמתי לנגדי.
- (30) רחבה מצותך מאד (קיט, צו), אמא בי אנתהא ובסיאר וסיע הסת פ'רמאן האי תו בי
נהאיית = אף בלי קץ ורחבה מאד מצותך בלי גבול.
- (31) כשה אובד (קיט, קעו), הוסיף: מרועהו.
- (32) אשא עיני אל ההרים (קכא, א), הוסיף: עד אשר אראה.
- (33) ה' ישמר צאתך ובואך (קכא, ח), תרגם: ה' ישמר צאתך מביתך ובואך לביתך.
- (34) כסאות לבית דוד (קכב, ה), תכ'ת הא רא מוהיא כרדה בראי נסל דוד (ב: דאוד)
= כסאות מ'כנים לזרע דוד.
- (35) כן יתן לידידו שנא (קכו, ב), הוסיף: במנוחה.

[שה]

36) וכדרך התרגומים הארמיים שמוסיפים "יתבי" ל"ארץ" כן מוסיף בעל תפסיר "קוום" או "כ'לק" וכיו"ב. למשל: על כל הארץ (פג, יט), בר המה גורוהא רוי זמין = על כל האומות על הארץ; כל הארץ (צו, ט), המה כ'לאייק רוי זמין = כל הברואים על הארץ; בנאמני ארץ (קא, ו). בר מועתמנדון כ'לק זמין = לנאמני ברואי ארץ.

37) וכדרך המתרגם הארמי של תהלים (וכן דרכם של המתרגמים הארמיים האחרים) להוסיף "בית" (בדבית יעקב, דבית ישראל, עת, ה) כך מוסיף המתרגם לפרסית "בני" (בעברית ולא בפרסית!): בני יוסף (עז, טו), בני ישראל (קכז, ו), בני יעקב (עת, ה; כא; ב), בני אפרים (פ, ג), ויש שמוסיף "בני" בפרסית: בארץ חם (קו, כב), דר זמין פוסראן חם, ביעקב (עת, עא), בפרזנדאן יעקב, יוסף (פ, ב), פרזנדאן יוסף, ובכמה מקומות תירגם "ישראל" — "גמאעת ישראל", עדת ישראל (עת, כא; נט; פא, ה). אבל "בית יעקב" וכיו"ב (למשל במזמ' קיג—קיד) מתרגם: כ'אנה אבאדה (= בית בני).

38) ידועה דרכו של תרגום יונתן לנביאים אחרונים להוסיף בכמה מקומות את הפעל "אמר" להסברת הענין או להרחיק טעות הבגת. השווה למשל התוספת "נביא אמר להון" (הושע יב, ד, ו, יג), אמיר על ידי נביא (ישע' מג, כב), אמר (שם, כו). כך גם בתפסיר שלנו:

- 1) לפני "ננתקה" (ב, ג) הוסיף: אמרו.
 - 2) לפני "אשכילך ואורך" (לב, ח) הוסיף: אמרת.
 - 3) שקר הסוס ... (לג, יז), דורוג' הסת כה מי גוי[נ]ד (ב) אסב ... שקר האומרים הסוס ...
 - 4) לפני "שמעי בת" (מה, יא) הוסיף: ויאמרו לבנותיהם (בהתאם להוספתו בפסוק י"ד, עי' לעיל).
 - 5) לפני "כרתי ברית ..." (פט, ד) הוסיף: אמרת, שלא נטעה שהמשורר אומר זאת (עי' פסוק ג).
 - 6) לפני "אל תגעו במשיחי" (קה, טו) הוסיף: וצוה.
- כל ההוספות הללו שמנינו, ורבות כיוצא בהן, לא באו אלא לשם פירוש ובירור הענין והרחקת אי-הבנה. אבל בכמה מקומות הרחיב את התרגום, והרי לפנינו פירוש במקום תרגום. נביא כמה מן התרגומים המורחבים הללו:
- 1) כי החליק אליו בעיניו למצא עונו לשנא (לו, ג), כה נרם ואסאן נמוד כ'וד רא וגונאהון רא דר פיש נטר או תא אונכה פיידא שווד גונאה אוז תא כה אורא דושמן דארד כ'ודא, כי חלק ונוח הראה את עצמו ועוונות לנגד עיניו עד אשר נמצא עון ממנו עד אשר ה' שנא אותו.
 - 2) בטרם יבינו סירתיכם אטד כמו חי כמו חרון ישערנו (נח, י), דר פיש אזאן כה רסידה שוונד פרזנדאן שומא ופיש אז אונף מאננד כ'ארהאי קווי תיג' דאר ובוזורג שוונד תא אנוז כה צון ג'ארה נארס באשנד כה צ'ינדה שוונד = לפני שיבגרו (בדיוק: שיתבשל) בניכם ולפני שיהיו כקוץ קשה חד וגדול בעוד הם כבוטר לא-בשל הנקטף.
 - 3) מלכי צבאות ידדון ידדון (סת, יג), סר כרדהאי לשכרהאי אסמאן בפיש מי אוורדנד

[שו]

ופישתר מי אורדנד אישאן רא ודוסתי מי גופ'תנד = ראשי צבאות שמים מקרבים אותם ומקרבים אותם יותר ומדברים (דברי) אהבה.

ו. פירושו של המתרגם

- כל מתרגם הוא גם מפרש, ביודעין או בלא יודעין. גם בתפסיר שלנו יש כמה שינויים וסירוסים והוספות, שהם פשוט נאה, וראיתי להביא בזה כמה מהם:
- (1) בלב ולב ידברו (יב, ג), בדל ראסת ודל כג סוכן מי גוי[נ]ד (ב) — בלב ישר ולב עקום מדברים. השווה רש"י: בשני לבבות, לי מראים שלום ויש שנאה טמונה בלבבם.
 - (2) פלטה נפשי מרשע חרבך (יז, יג) תירגם: מיד רשע ומחרבך.
 - (3) חמס ידיכם תפלסון (נח, ג) תירגם: ואחרי החמס ידיכם תיישרון.
 - (4) יום צעקתי בלילה נגדך (פח, ב) תירגם: יום ולילה צעקתי נגדך.
 - (5) ובשרי כחש משמן (קט, כד) פירש את המי"ם כמי"ם שלילה ותירגם: ובשרי כחש מבלי סיכה.
 - (6) המשפילי לראות בשמים ובארץ (קיג, ו) תירגם: ובשמים מביט ורואה כל ענוים (בדיוק: אוהבי שפלות).
 - (7) אני שלום וכי אדבר המה למלחמה (קכ, ז) תירגם: אני בשלום אדבר והמה למלחמה עמי.
 - (8) באמונתך ענני בצדקתך (קמג, א) תירגם: ענני באמונתך ובצדקתך.
 - (9) בנותינו כוזיות מחוטבות תבנית היכל (קמד, יב) תירגם: ובנותינו חבויות בזוית הבית כמו מקדש. המתרגם השתמש כאן ב"מחראב", שהוא מציין בעיקר החלק הפנימי שבמקדש. ובכמה מקומות עשה כעצת אבי הפרשנים רש"י, שאומר בכמה פסוקים 'סרס המקרא ופרשהו', ותירגם בסירוס, ועל-ידי-כך פירש את הפסוק. למשל:
 - (10) חציך שנונים עמים תחתך יפלו בלב אויבי המלך (מה, ו) תירגם: חציך שנונים יפלו בלב אויבי המלך, עמים יפלו תחתך. השווה ראב"ע.
 - (11) לכו שמעו ואספרה כל יראי אלקים אשר עשה לנפשי (סו, טז) תירגם: לכו שמעו כל יראי אלקים ואספרה הטובות אשר עשה לנפשי.
 - (12) וישבו שם וירשוה (סט, לו) תירגם: וירשוה וישבו בה.
 - (13) שלום רשעים אראה (עג, ג) תירגם: ורשעים בשלום אראה.
 - (14) כאש תבער יער וכלהבה תלהט הרים (פג, טו) תירגם: כיער נשרף באש וכהר תלהטהו להבת אש.

ז. השפעת התרגום הארמי

בעל התפסיר נעזר גם בתרגום הארמי ובמפרשים שלנו. נפתח בהשפעת התרגום הארמי. השפעה זו ניכרת בהרבה והרבה פסוקים. פעמים שהתפסיר אינו אלא תפסיר של לשון התרגום הארמי. נסתפק בדוגמאות מועטות:

- (1) ודמו סלה (ד, ה) תרגום: ואדכרו יום מיתותא לעלמין, וכן בתפסיר: וכ'אמושי מרג רא ביאד כ'וד אוריד המישה — ושתיקת מיתה הזכרו תמיד.

[שז]

- (2) אשר תנה (ח, ב) ארמי : דיהבתא, תפסיר : כה דאדהי.
- (3) ויחרגו ממסגרותיהם (יח, מו) תר' : ויטלטלון מברניתהָ, תפ' : ואווארה מי שודנד או קצרהא וכ'אנתאי כ'וד = ויטלטלו מארמנותיהם ומבתיהם.
- (4) המה יביטו יראו בי (כב, יח) תר' : אנון מסתכלן מבון לי, תפ' : אישאן נגאה מי כוננד וכ'ארי מי אוורנד במן = הם מביטים ומבזים אותי.
- (5) אספרה שמך (כב, כג) תר' : אחוי גבורת שמך, תפ' : חכאית מי כונם בוורגוארי נאם תורא=אספר גדולת שמך.
- (6) כי לה' המלוכה (כב, כט) תר' : מטול דמן קדם ה' מלכותא, תפ' : זירא כה או כ'ודאהסת פאדשאהת = כי מה' המלוכה.
- (7) ה' למבול ישב (כט, י) תר' : ה' בדר טופנא יתיב על כורסי דינא, תפ' : כ'ודא בגמאעת טופ'אני הא ג'צב כרד = ה' על עדת המבול קצף.
- (8) קרעו ולא דמו (לה, טו) תר' : מבועין משכי ולא מפקין דמא, תפ' : בעד אזאן גר מי שכאפ'תן פוסת מן (ו)נמי (ב) צ'כיד כ'ון או בדן מן = אחרי כן אילו קרעו עורי לא נטף דם מגופי.
- (9) בעשן כלו (לו, כ) תר' : ובתנן גהנם יגמרון, תפ' : ודר גהנם סוכ'תה כ'אהנד שוד = ובגיהנם ישרפו.
- (10) מה חדל אני (לט, ה) תר' : אימתי אפסוק מן עלמא, תפ' : וכיי מי מירם מן = ומתי אמות אני.
- (11) הנה באתי (מ, ח) תר' : הא עלית לחיי (קרא : להאי ז) עלמא, תפ' : כה אומדהם באין עאלם = כי באתי לעולם הזה.
- (12) ועם מנאפים חלקך (נ, יח) תר' : ועם גיופי שויתא חולקך, תפ' : ובא זנא כאראן קראר דאדי בכ'ש כ'וד רא = ועם זונים שמת חלקך.
- (13) הוות תחשוב, לשונך כתער מלוטש (גב, ד), כך פיסק הארמי, ובעקבותיו גם התפסיר.
- (14) לך דומיה תהלה אלקים (סח, ב) תר' : קדמך מתחשבא היך שתיקותא תושבחתא, תפ' : בפיש תו כ'אמוש בודן במאננד מדח גופ'תן הסת = לפניך שתיקה כאמירת שבח היא.
- (15) זה סיני (סח, ט) תר' : דין סיני סליק תנניה ... תפ' : ודוד גין [שוד] (ב) כוה סיני = ועשן הר סיני.
- (16) שם בנימין צעיר רדם שרי יהודה רגמתם (סח, כה) תר' : תמן בנימין זעיר בשבטיא דמן שרויא נחת לימא ... ובתריהון נחתו רברבי יהודה רגמו יתהון שבטיא אבנין ... תפ' : דר אונגה בנימין כוצכתריין סבטהא אוול פ'ורוד רפ'ת בדריא וסר כרדה סבט יהודא סנג אנדאכ'תנד באישאן = שם בנימין צעיר השבטים ירד ראשון לים ושרי יהודה רגמום.
- (17) ומי מלא ימצו למו (עג, י) תר' : ודמעין סגיעין מחתין להון, תפ' : אשך בסיאר מי בארנד או צ'שמאן כ'וד = דמעה רבה מורידים מעיניהם.
- (18) נפש תורך (עד, טז) תר' : נפשת מאלפי אוריתך, תפ' : גאן האי כ'וננדגאן תורה תו = נפשות לומדי תורתך.

[שח]

- (19) עשה להם כמדיון (פג, י) תר': עבד להון איך עבדתא למדיון, תפ': בכון בא אישאן צנאן כה כרדי בא מדיון = עשה להם כמו שעשית למדיון.
- (20) מעין ישיתוהו (פד, ז) תר': בכין בכיתא היך מעינא ישוויניה, תפ': ואשך מי בארנד מאננד צשמה אב = ודמעה מורידים כמעין.
- (21) ומעולם ועד עולם (צ, ב) תר': מן עלמא הדין עד עלמא דאתי, תפ': אוין עאלם תא (עאלם תא) באון עאלם = מן העולם הזה עד העולם הבא. וכן תרגמו בק"ג יז וק"ו כת.
- (22) השתחוו לו כל אלהים (צו, ז) תר': ויסגדון קדמוי כל עמיא פלחי טעוותא, תפ': סגדה כ'אהנד ברד בפיש או המה בות פרסתאן = ישתחוו לו כל עובדי אלילים.
- (23) אל תגעו(קה, טו) לא תקרבון — נודיך משויד.
- (24) נפש שוקקה (קו, ט) סריקא = גאן האי כ'אלי רא = נפשות ריקות.
- (25) עד קרנות המזבח (קית, כז) תר': עד די תקרבוניה ותשדון אדמיה בקרנת מדבחא, תפ': תא רון קורבאן כרדנד כה ברסד כ'ון אישאן בר כונגרהאי קורבאן גאה = עד יום ההקרבה שיגיע דמם לקרנות המזבח.
- (26) יוליכם ה' את פועלי האון (קכה, ה) תר': יוליכונן בגיהנם חולקהון עם עבדי שקר, תפ': בברד אישאן רא כ'ודא בראה גהנם בא המה כג עמלאן = יוליכם ה' בדרך גיהנם עם כל עושי און.
- (27) משיר ציון (קלו, ג) תר': מן שירתא דהויתון אמרין בציון, וכן בתפ': או תסביחא כה מי גופ'תיד דר ציון.
- (28) וגבוה ממרחק יידע (קלח, ו) תר': וגיותנא מן שמיא רחיקין ימאיך, תפ': ותכבור כ'אטראן כה דוראנד אוו אישאן רא מי שכנד = ואוהבי גדולה שרחוקים ממנו ישבר.
- (29) בדרך עולם (קלט, כד) תר': באורח תריצי עלמא, תפ': בראי מוסתיקמאן עאלם = בדרך צדיקי עולם.

ה. תרגום על-פי פירוש רש"י

- יהודי פרס נוהגים לתרגם בכל שבת בקבוצות את פירושו של רש"י לפרשת השבוע. בעל התפסיר שלנו נעזר בתרגומו בפ' רש"י לתהלים בהרבה והרבה פסוקים. נביא חלק מהם:
- (1) אערך לך (ה, ד) הוסיף תפלתו, וכן פירש"י וראב"ע.
- (2) לא יגורך (ה, ה) רש"י: לא יגור אצלך, תפסיר: ומאוא גדארד דר גוד תו = לא יגור אצלך.
- (3) יחליקון (ה, י) תפ': נרמי מי גוינד = ידברו חלקות, רש"י: יחליקון דברי חלקקות.
- (4) עתקה (ו, ה) תפ': וכוהנה שוד הסת = נתישנה, כפירש"י.
- (5) אם לא ישוב (ז, יג) רש"י: הרשע מרשעו, וכך תרגם הוא: אגר בר נגרדד טאלם אז טאלמי כ'ד.
- (6) ישועו (יח, מב) רש"י: לע"ז שלהם, תפסיר: פ'ריאד מי זננד בבות האי כ'וד = יצעקו לפסיליהם.

[שט]

- (7) יכחשו לי (שם, מה) רש"י : מחמת יראה, תפ' : או חאלת תרס אנכאר מי כרדן במן = מיראה היו מתכחשים לי.
- (8) יורה חטאים בדרך (כה, ח) רש"י : תשובה, תפ' : נשאן דאדה כ'טא כארון רא בראי ת'ובה = הורה חטאים בדרך תשובה.
- (9) ויט אלי (מ, ב) רש"י : אוננו (קרא : ויט !), תפ' : ומייל כרד בר מן גוש כ'וד = והטה אלי אוננו.
- (10) על כן אוכרך מארץ ירדן וחרמונים מהר מצער (מב, ז) רש"י : ממה שעשית לנו בירדן והרי חרמון... מהר מצער מהר סיני... תפסיר : באין גהת ביאד כ'וד מיאורם אחסאן האי תורא כה כרדהי דר זמין נהר ירדן ומעגן האי כה כרדן[ה]י (ב) דר כה חרמון ודר כות סיני = על כן אוכור טובותיך שעשית בארץ נהר ירדן (!) ונפלאות שעשית בהר חרמון ובהר סיני.
- (11) שלח אורך ואמתך (מג, ג) רש"י : מלך המשיח... ואלהו הנביא, תפ' : בפ'ריסת משיח וכ'דר (= אליהו) נבי כ'וד.
- (12) דמינו אלקים חסדך (מח, י) רש"י : דמינו וקוינו אל חסדך, תפ' : אומיד וארים כ'ודא יא = קוינו אלקים.
- (13) מות ירעם (מט, טז) רש"י : ל"א לשון רציצה, תפ' : ומלך אל מוות מישכאנד אישאן [רא] (ב) = ומלאך המות משברם.
- (14) כי ברבים היו עמדי (נה, יט) רש"י : בשביל הרבים שהיו בעזרתי להתפלל עלי, תפ' : זיראך גמעייית ביסיאר דאשתנד דר גימאז כרדן בא מן = כי קהלות רבות היו בתפלה עמי.
- (15) כמו פתן חרש יאטם אוננו (נה, ה) רש"י : הנחש כשהוא מוקין נעשה חרש באוננו אחת ואוטם השנית בעפר...
- תפ' : ומאננד אפ'עי כה יך גוש או כר באשד ובר זמין מי כ'ושארת און גוש דיגרש רא... = וכמו אפעה שאוננו אחת חרש ובארץ מטמין את אוננו האחרת.
- (16) הניעמו בחילך (נט, יב) רש"י : הניעמו מנכסיהם, תפ' : אוארה כון אישאן רא אז מאל כ'וד = טלטלם מנכסיהם.
- (17) אשליך נעלי (ס, י) רש"י : מסגר שלי (פירש מלשון מנעול, אבל בק"ח י פירש מלשון מנעל), תפסיר : מי אנדאזם קולף' כ'וד רא (וכן תרגם בק"ח י) = אשליך מנעולי.
- (18) אתה רצצת ראשי לויתן (עד, יד) רש"י ותר' : פרעה : תפ' : תו כ'ורד כרדי סרהאי לשכרהאי פ'רעון = אתה רצצת ראשי חילות פרעה.
- (19) ויתן לשבי עזו (עה, סא) תר' : אורייתיה, רש"י : מסר הארון והלוחות ביד פלשתים, תפ' : דאד באסירי סנדוק תווראת כ'וד רא = נתן לשבי ארן תורתו.
- (20) ויך צריו אחור (עה, סו), תר' : בטחוריא באחוריהון, וכן רש"י : מכות אתורים בעפולים ובטחורים, וכן בתפסיר : דרד בואסיר = מחלת טחורים.
- (21) אענך בסתר רעם (פא, ח) רש"י : אתה קראתני בסתר... ואני עניתך... בפרהסיא, תפ' : כ'ונדי מרא דר פנהאני ומן כ'לאץ כרדם תורא דר בולנד = קראתני בסתר ואני

[שי]

- הצלתיך ביד רמה (או : בפרהסיא).
 (22) בעמק הבכא (פד, ז) רש"י : ... והנם בעומקה של גיהנם, וכן תר' : עם עמקי גהנם, תפ' : דר דרה גהנם = בעמק גהנם.
 (23) מידך נגורו (פת, ו) רש"י : נגורו מן העולם, תפ' : או דסת תו בורידה שודהנד או (ב) : אוין) דוניה = מידך נגורו מן העולם (ב : העוה"ז).
 (24) סלית (קיט, קיח) רש"י : רמסת, וכן תפ' : פא מאל כרדי.
 (25) מה עצמו ראשיהם (קלט, יז) רש"י : חשבון ספירותיהם, תפ' : וצה קדר בסיארנד שמארה און [הא] (ב) = ומה מרובה מספרם.
 (26) כשמן הט"ב על הראש יורד על הזקן ... (קלג, ב) רש"י : שיורד מראשו אל זקנו אל פי ראש הכתונת שלו, תפסיר : מאננד רוג'ן כ'ש עטר כה ריכ'תה שוד בר סר הארון ופ'רוז מי אומר בר דם יכ'ה או = כמו שמן טוב-ריח שנשפך על ראש אהרן והיה יורד על דש בגדו.

ט. שינויים והוספות על-פי מדרש

- יהודי פרס עסקים בשבתות גם במדרשים ובעין יעקב (הנקרא בפייהם "מאמר") ובימות החול קוראים "חק לישראל" (הנקרא בפייהם "קביעות"). וגם בעל התפסיר שלנו היה יודע ספר ובקי באגדות חז"ל ממקורות אלו וגם שמע דרשות שבע"פ, שתוכנן העיקרי הוא אגדות ודברי מוסר ורמזים, ומכל האוצר העשיר הזה דלה פנינים גם למלאכתו בתפסיר תהלים. לפיכך נמצא פה ושם תרגומים, שהם על-פי דרשות חז"ל, שזכרונם עלה בלבו בשעה שעסק בתרגום הכתוב. הנה כמה מקומות כאלה. ויש לציין מראש, שכולם על-פי אגדות מן הבבלי הנמצאות ב"עין יעקב" :
- (1) יסדת עוו (ח, ג), קראר דאדהי כ'אנדן תווראת = קבעת למוד תורה, ה.א פירש "עוו" — "תורה" ע"פ מדרש הכתוב "ה' עוו לעמו יתן" (תה' כט, יא) בזבחים קטז סע"א.
 - (2) בכמה מקומות תירגם "שער" — "מחכמה" = בית משפט, כהנחת חז"ל בכ"מ : בשערי בת ציון (ט, טו), ודר מחכמה גמאעת ציון. יושבי שער (סט, יג), נשונדגאן מחכמאה, אוהב ה' שערי ציון (פו, ב), דוסת מי דארד כ'ודא מחכמהאי ציון.
 - (3) אני בצדק אחזה פניך (יו, טו), מן בגתה צדקה דאדן כ'אהם דיד נור תו = אני בשביל נתינת צדקה אראה אור פניך, בבא בתרא י, א : אדם נותן פרוטה לעני זכה ומקבל פני שכינה שנא' אני בצדק אחזה פניך וגו'.
 - (4) בואת אני בוטח (כו, ג), בתווראת מן אמן מי שוום = בתורה אני בוטח. ע"ז ב, ב : ואין זאת אלא תורה שנא' וזאת התורה וגו', ומוטיב זה מצוי הרבה בספרי המדרש של יהודי פרס הכתובים פרסית.
 - (5) קרבים בתימו לעולם (מט, יב), קבר אישאן כ'אנה אישאן הסת — קברם הוא ביתם, מו"ק ט ע"ב : אל תקרי קרבים אלא קברם.
 - (6) אמר ה' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים (סח, כג), גופ'ת כ'ודא כה מורדהא דר בישה (= בשן ?) האי זנדה גרדאנם באו זנדה מי גרדאנם אופ'תאדה שודגאן בקערהאי דריא הא

[שיא]

= אמר ה' המתים בבשן אחיה, עוד אחיה הנופלים בקרקעית הים. השה המדרש בגיטין נז, ב.

(7) ולשונם (עג, ט), וזבאן בדי אישאן = ולשונם הרע. כך נדרש הכתוב בערכין טו, ב.
 (8) יודע כמביא למעלה (עד, ה), מעולם מי שווד כה אומדה באשד או אמר כ'ודאי עאלוי = יודע שבא ממצות א ל עליון. ע"פ מדרש הכתוב בסנהדרין צו, ב.
 (9) יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם (קד, לה), אכ"ר שוונד גונהא ... טאלמאן וכ"טא כאראן באר דיגר נכ'אהנד בוד = יגמרו עוונות ... רשעים וחוטאים לא יהיו פעם אחרת. כך דרשה ברוריה (ברכות י, א). מעתיק ב הגיה וכתב במקום "גונהא" — "גונהא כאראן" = חוטאים.

(10) עושה צדקה (קו, ג), ומי דהנד צדקה רא = ונותנים צדקה. ע"י כתובות נ, סע"א.
 (11) ויאכלו זבחי מתים (קו, כח), וכ'ורדנד זבח האי כה זבח כרדן בנאם בות האי כ'וד שאן = ואכלו זבחים שזבחו בשם פסיליהם. בכמה מקומות נקראת "תקרובת ע"ז" — "זבחי מתים" (למשל ע"ז מת, ב; נ, א).

(12) עת לעשות לה' הפרו תורתך (קיט, קכו), וקת נמאז גוזאשתן בראי כ'ודא ואבור מי כוננד כ'אנדן תווראת תורא. = עת תפלה קבעו לה' ומפסיקים למוד תורתך. השווה שבת יא, א: דתניא חברים שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפלה. א"ר יוחנן לא שנו אלא כגון רשב"י וחבריו שתורתן אומנותן אבל אנו מפסיקין לק"ש ולתפלה.
 (13) ימים יצרו ולא (כ') אחד בהם (קלט, טז), כה דר שמארה רוז הא כה דויסת והפ'תאד ויך רוז מי באשד ונה יך רוז מי באשד דך גמע און = שמספר הימים שהם מאתים ושבעים ואחד ולא יהיה יום אחד בכללם. השווה נדה לה, סע"א: אמר שמואל אין אשה מתעברת ויולדת אלא לרע"א יום או לרע"ב יום או לרע"ג יום. ותפס המתרגם שלנו מספר ראשון.

י. תרגומים על-פי פירושו של ראב"ע

בכמה וכמה פסוקים ניכרת בתפסיר שלנו השפעת פירושו של ראב"ע. נביא כמה מן הברורים שבהם:

(1) אז ידבר אלימו באפו (ב, ה), אן וקת בשכנת בוורגאן אישאן = אז ישבר גדוליהם, כ"א בראב"ע.

(2) פן אישן המות (יג, ד), כה מבאדא כ'אב רוזם בכ'אב מרג = "פן אישן שנת המות" (ראב"ע).

(3) עטרת פז (כא, ד), תאג אז גוא[ה]רהאי גראן קימת = כתר מן מרגליות יקרות, ראב"ע: עטרת זהב עם פז אבנים יקרות סביבה.

(4) בל קרוב אליך (לב, ט), תא אונכה נודיך נשוונד בסוי תו מבאדא גונד רסוננד בתו = עד שלא יתקרבו אליך פן יזיקוך, וכן מוסיף ראב"ע: ולהזיקך.

(5) ותט אשורנו (מד, יט), ומייל נדאדהים (!) בראי דיגר = ולא נטינו בדרך אחרת. ראב"ע: ולא תט אשורנו.

[שיב]

- (6) הוא ינהגנו על מות (מח, טו), או מי ברד מארא תא וקת מורדן = הוא יוליכנו עד עת מיתה. ראב"ע: והטעם עד מותנו.
- (7) ואחריהם (מט, יד), ופ'רזנדאן אישאן = ובניהם, כראב"ע.
- (8) ויענם (נה, כ), ופ'קיר כונד אישאן רא = ועשה אותם עניים. ראב"ע: מגזרת עני ידלדלם.
- (9) לא פשעי ולא חטאתי (נט, ד), נה תקציר כרדהם ונה כ'טא דארם = לא פשעתי ואין חטא לי. ראב"ע: הטעם כי לא פשעתי ולא חטא לי.
- (10) באשמורות (סג, ז), ראב"ע: הם שלש (עי' ברכות ג, א), תפסיר: ודר ת'ולת' האי שב = ובשלישי הלילה.
- (11) צחיחה (סת, ז), ראב"ע: מקום צמאון, תפ': שהר תשנה זאר = עיר צמאון.
- (12) ואמרו (עג, יא), ראב"ע: י"א הרשעים. תפסיר: ומיגוינד טאלמאן = ואומרים הרשעים.
- (13) מקרב חיקך כלה (עד, יא), ראב"ע: שתכלה... שהוא אויבך, תפ': ודושמנאן רא מיאן אג'וש כ'וד פ'נאה כון = ואויבים מתוך חיקך כלה.
- (14) מגננו (פד, י), ראב"ע: ה'א המלך... תפ': פאדשאה מארא = מלכנו.
- (15) צדק לפניו יהלך (פה, יד), ראב"ע: ותחסר מלת איש (כלומר: צדק-איש לפניו יהלך). תפסיר: ראסתי אדמי רא מירוות בפיש פאהי או = צדק-איש ילך לפני רגליו.
- (16) אם לדוד אכזב (פט, לו), ראב"ע: שלא יסוף זרעו לעולם. תפסיר: כה נסל אורא קטע נכונם = שאת זרעו לא אכרית.
- (17) עקבות משיחך (פט, נב), ב'גהת תאכ'יר שודן אומדן מסח כרדהי תו = על אחור בואו של משיחך. ראב"ע: ... והטעם שאחרו פעמיו לבוא.
- (18) תשב אנוש עד דכא (צ, ג), תוובה מי כונד אדמי בפירי = עושה תשובה אדם בזקנה. ראב"ע: ... כי תשב אנוש בימי זקנה...
- (19) ועז מלך משפט אהב (צט, ד), ראב"ע: עז וכבוד הוא למלך שהוא אהב משפט. תפסיר: עזת פאדשאה אינסת כה באשד דוסתר חוכם ושרע = כבוד מלך זהו שיהיה אוהב משפט וחוק.
- (20) עדיך (קג, ה), ראב"ע: ופי' עדיך פיך. וכן בתפסיר: דהן תו = פיך.
- (21) כי רוח עברה בו ואיננו (קג, טז), ראב"ע: ותיבשנו, וכן בתפ': כ'ושך מי שווד = ייבש.
- (22) פרי אדמתם (קה, לה), ראב"ע: פרי העץ אשר הותיר הברד, תפ': מיוהא דרכ'תהא אישאן = פרי עציהם.
- (23) על ארץ רבה (קי, ו), ראב"ע: ור' משה אמר כי הטעם רבת בני עמון. תפ': דר זמין שהר רבה = בארץ עיר רבה.
- (24) אם לא שויתי (קלא, ב), ראב"ע: או שמתי כמו שויתי ה', כוונתו לפסוק "שויתי ה' לנגדי תמיד" (טו, ח), לפיכך תירגם מתרגמנו: אגר אונך קראר נמי דאדם תורא במנטור כ'וד = אם לא שויתיך לנגדי.
- (25) וכל ארזים (קמת, ט), והמה בי ת'מר הא = וכל בלי פרי. תרגום תמוה מאד. בק"ד, טו

[שיג]

תירגם: "ארזי לבנון" — "סרוהא לבנון", ובצ"ב, יג תירגם: "ארז" — "סרוו". מה ראה איפוא לתרגם כאן בדרך שונה? התשובה היא: לשונו של ראב"ע כאן "שאינם נותנים פרי" שימש לו ליסוד תרגומו המשונה.

יא. טעויות בתפסיר

- אף־על־פי שמתרגמנו עיין בתרגום הארמי ובפירושי רש"י וראב"ע ונעזר בהם בתרגומו, נכשל בכמה מקומות בתרגום לא נכון ומוטעה. נביא כמה מהם:
 - (1) מרכבות (ג, ז), או ביסיארי = מריבוי.
 - (2) יפלו ממועצותיהם (ה, יא), תא גודא שוונד אז מצלחת האי אישאן = עד שיפרדו מעצותיהם. חשב "יפלו" משרש "פלה".
 - (3) עתה אקום (יב, ו), אלחאל אנתקאם מי כשם = עתה אתנקם. קרא: אקום, משרש "נקם".
 - (4) תמותת רשע רעה (לד, כב), מימירד טאלם אז מרג בד = ימות רשע ממיתה רעה.
 - (5) אויבי שקר (לה, יט), דושמנאן מן ודורוג' גויאן מן = אויבי ומשקריי.
 - (6) ותנחת עלי ירך (לח, ג), ואסאיש כרדהסת בנוד מן טרבת תו = ועשתה נחת אצלי מכתך. פירש "ותנחת" מן "נחת". וכן פירש 'בצור ירום ממני תנחני' (סא, ג) מן "נחת" ותירגם: דר כוה בולנד אסאייש דיה מרא = בהר גבוה תן לי נחת.
 - (7) כי לא יריע אויבי עלי (מא, יב), כה בד נכ'אהנד כרדן דושמנאן מן במן = כי רע לא יחפצו לעשות לי א.יבי. פירש "יריע" מלשון "רעה".
 - (8) עלה אלקים בתרועה ה' בקול שופר (מו, ו), בולנד שוד ג'צב כ'ודא בגהת גמאעת וקהר כ'ודא אז אוואז נפ'יר זדן = עלה אף אלקים בקהל וחרון ה' בקול חצוצרה (?). תרגום משונה ולא ידעתי למצוא את שורש טעותו.
 - (9) עברו יחדיו (מת, ה), וג'זב נאך שודהנד יך סאן = ונמלאו עברה יחד. פירש "עברו" מן "עברה" = כעס.
 - (10) שמע תפלה עדיך (סה, ג), מישנוי נמאז גמאעת כ'וד = אתה שומע תפלת עדתך.
 - (11) פתוחיה (עד, ו), דראהי אן = פתחיה.
 - (12) אלקים אל דמי לך (פג, ב), כ'ודא יא ניסת מאננד בתו = אלקים, אין דומה לך.
 - (13) ואתה (פט, לט), ואל חאל = ועתה.
 - (14) תחכמני מצותיך (קיט, צח), עאקל תר גרדאן מרא ובפ'רמאן האי כ'וד = החכימני יותר ובמצותיך.
 - (15) ה' צלך על יד ימינך (קכא, ה), וכ'ודא כ'לאץ כונד תורא אז עזאב האי דסת ראסת תו = וה' יצילך מצרות יד ימינך!
- ולבסוף אביא טעות תרגום, שישנה רק במ, אבל יש בה ללמד על דרכו של סופר כ"י זה בהעתקה. "כפיו מדוד תעברנה" (פא ז) — ב: ודסת האי או אז טבאכ'י גוזאשתן, (וכן בג וד, בשנויי כתיב, כדרכם) = וידיו מבשול עברו, אבל מ: ודסת האי או אז

[שיד]

תבאה כרדן כותא שודן = וידיו מהשחית קצרו. חילוף זה אפשר להבין רק בטעות שמיעה בפרסית. הסופר שמע מפי עצמו או מפי אחרים ²⁵ "תבאה" במקום "טבאך".

יב. השמטות בתרגום

כל כתבי־היד שהיו לפני, גם שני כה"י העיקריים, לקויים בהשמטות רבות על־ידי שויון־סופות (הומויטילויטון). באחדות מהן הרגיש סופר כה"י בעצמו והשלימן בין השיטין או בגיליון. למשל סופר ב השמיט כל מזמור קכא, והשלימו בגיליון. וכן יש בכל כ"י חזרות וכפילות. יש שהרגיש בהן הסופר עצמו ומחק את היתר או ציינו בסימני מחיקה ויש שנמחק בידי אחרים. אבל יש השמטות שחלו בכל ארבעת כתבי־היד. עובדא זו נותנת מקום לשער, שהשמטה זו באה מידי המתרגם עצמו. ביחוד אם ההשמטה היא תרגומו של פסוק שלם בכתוב. מצד שני יש השמטות, שחלו רק בשנים או בשלשה כתבי־יד. זהות זו בהשמטה מעידה, שאותה השמטה כבר חלה בכ"י שלפני סופרי כתבי־יד אלה. כתבי־יד זה היה, אפוא, כלי שני (או שלישי) ולא מקור התפסיר.

(א) השמטות בכל כה"י :

- (1) במזמור פט, ו לא תורגם שם ה'.
- (2) במזמור צו, יג לא תורגם "כי בא" פעם ראשונה.
- (3) במזמור קו, ז לא תורגמה מילת "בים" בכתוב; וימרו על ים בים סוף, ובתפסיר רק: וימרו על ים סוף.

(4) במזמור קט אין תרגומו של פסוק ה.

(ב) השמטות בשני כתבי־היד העיקריים (מב) :

- (1) במזמור עז, יז אין תרגום ל"ראוך מים אלקים". ס.פר כה"י שלפניהם דילג מן "דידנד תורא" (=ראוך) עד "דידנד תורא".
- (2) במזמור עח, יט אין תרגום של "וידברו באלקים". בג' כ"י (חוץ מן מ) אין גם תרגום של "לשאל אכל לנפשם".
- (3) במזמור פ, ג נשמט השם מנשה בג' כ"י (מבד) :

רשמתי לי גם דיטוגרפיה אחת הנמצאת בכל כתבי־היד: במזמור לה, טו: לנגאן לנגאן — ב"פ. לנגאן = צולעים, תרגום של נכים.

ולבסוף מילים אחדות על עקביותו של המתרגם. בדרך כלל הוא עקבי בתרגומו ואחיד. למשל בכל מזמור ע"ה תרגם "קרן", "סר" — ראש. יתהלל — פ'כר כונד — יחשוב (מט, ז; נב, ג; סג, יב; סד, יא). אבל לפעמים מתרגם מילה עברית אחת באופנים שונים. למשל הפעל "הגה" — חשב (א, ב; ב, א) ועסק (עז, יג). תוכחות (לט, יב) נציחת, מלשן הוכח תוכית, ובמקום אחר (לח, טו) הרף' מעקול — דבר נכון, מלשון הוכחה (השווה רש"י באיוב ו, כה). סלה מתרגם כרגיל "המישה" — תמיד, אבל בהרבה מקומות תרגם "תחקיק"

28 ע"י מ"ש במבוא למדרשבי, עמ' לט.

— באמת ²⁹ עד עולם סלה (מח, ט) — תא אבד אל אבאד, כתרגום "עולם ועד" (נב,י). אחרי שלילה מתורגם "הרגז" = לעולם, מעולם (סו ז).

סיכום. יש לו למתרגם שיטה בתרגום שמות הקודש, וככל מתרגמי המקרא היהודיים השתדל גם הוא להרחיק את הגשמת הבורא. ורק במקרים מועטים שכח ותירגם פסוק כצורתו. גם בתפסיר שלנו נשארו מילים עבריות. ותופעה זו הן מצוייה היא גם בתרגומים אחרים של המקרא, אף ביווני וברומי ואין צריך לומר בתרגומים הארמיים והסוריים, שלשונם היא אחותה של העברית.

מתרגמנו תירגם לפי הענין, לפי הנמשל או לפי התוכן. ולא שם לב לדיוק מלולי ("אחר לשון המקרא", כהגדרת רש"י). ובכמה מקומות תירגם לפי הכתיב (ולא לפי הקרי). ופעמים עליידי תרגום לפי הענין התאים את הסוגר לדלת. ויש שהמתרגם השלים את המקרא הקצר או החסר, שמהותה של השירה דרשה אותו, ואף בזה הלך הוא בדרכם של מתרגמים. דרכו להוסיף פעל "היה" או "אמר" או משלימים שונים להבהרת הענין. ויש שהרחיב את התרגום, ומתפסיר נהפך לפירוש הכתוב בפרסית. המתרגם הושפע מן התרגום הארמי, אגדות חז"ל, פירוש רש"י וראב"ע. אך בכמה פסוקים נכשל המתרגם בתרגומו: החליף שרשים (נחת בנות, ריע ברעה) טעה בקריאה (קרא אָקום ת'אָקום), ויש גם טעויות מתמיהות.

ולבסוף עלינו לענות על שתי שאלות: א) איזה דפוס היה לפני בעל התפסיר? ב) למי נועד התפסיר? א) מכיוון שראינו שהמתרגם הושפע מן התרגום ומן פ'י ראב"ע, ועד כמה שבדקתי לא מצאתי השפעה מרד"ק. הרי ברור שהמתרגם השתמש באחד מדפוסי ויניציאה שבהם בא התרגום הארמי ופירושי רש"י וראב"ע. וחיבתם של יהודי פרס לדפוסי איטליה, שבאו אליהם דרך בגדאד, ידועה.

ב) שאלתי את זקני יהודי פרס: מתי תורגמו בפרס מזמורי תהלים בציבור? מדבריהם יוצא, שהיו שתירגמו מזמורי תהלים בתקון ליל הושענא רבא, שבו מסיימים תהלים וכן בליל שבועות, יום פטירתו של דוד המלך. וזכורני מימי ילדותי, שבבית הכנסת שלנו בירושלים נהגו לתרגם כמה ממזמורי התהלים הנאמרים לפני הסליחות וכן באשמורת ליל יום הכיפורים, וכמדומני גם במזמורים שנאמרו בשחרית יום הכיפורים. ואולי תירגמו מזמורים גם בשחרית של שבת. סייוע לכך מצאתי בחוברת במכון בן-צבי, שהכילה תפסיר של "רגנו צדיקים" וכו', שכתבה הרב מ' אגא שאולי כהן זצ"ל בימי נעוריו לאתיו הצעיר ר' בנימין זצ"ל. לפני כמה חודשים באתי לנחם אבליים סמוך לתפלת מנחה, ומצאתי שם אחד מישישי העדה יושב ומתרגם לפני צבור המנחמים והאבלים מזמורי תהלים.

תפסיר תורה שגור יותר בפיהם של יהודי פרס, ומשום כך לא הועלה על ספר, כי כל יודע תפסיר פתח בשבת לאחר סעודת שחרית את החומש והביט במקרא ואמר את תרגומו

²⁹ ט, כא; לב, ד (אבל בסמוך, פסוק ה, תרגם "המישה"); גב, ה; נה, ז; סה, טו; סח, ח; עה, י.

בע"פ. ואביו או רבו שמע ותיקן לו. ולפעמים נתכנסו אצל אותו יודע תפסיר משכניו וקרוביו ליהנות מדברי התורה בלשונם. אבל תהלים תורגם רק לעתים רחוקות, ולפיכך נכתב בספר והעתקים-ממנו היו נפוצים בפרס.

משהוומנתי להשתתף בקובץ זה, נזכרתי שהאיש, שלשמו הוקדש הקובץ, היה אחד מאהביה הגדולים של עדת יהודי פרס, ולא מצאתי נושא למחקר מתאים יותר לזכרו הנערץ של נשיא מדינת ישראל ר' יצחק בן-צבי זצ"ל מאשר תפסיר של תהלים שחיברו דוד מלך ישראל.

נספח

בכתב-יד ב נוסף בגיליונות שבדף 14—15 מעשה שאירע ליהודים, שעלו להתפלל על קברו של יחזקאל הנביא באל-כפל, ופגעו בהם ליסטים וניצלו בנס על ידי "קאזאקים". אני נותן בזה את המעשה בלשונו ובתרגום עברי. בקריאת כמה מקומות קשים ובתרגומן של כמה מלים נדירות נעזרתי בידידי מר משה לויאן נ"י, ותודתי נתונה לו בזה.

ב"ה / סאל התקסט ליציר' / כ"ח אום סיון / [יד] סאעת או רוז גוזשתיה / [דר] מיון שהרואן קוראבד / [אמד?] עלי כ'אן בראזר חסן כ'אן פ'ילי¹ בא פסר עלי / [מור]אד כ'אן בא דה סואר [קאתי]ר שם רשעים ירקוב(?)² / [ת]א רסידנד גופ'תנד / [נ]ור באשד מא גופ'תים / [נ]ור בכייר פורסידנד / [איא] קאפ'אלה עקב הסת / [גופ']תים בלה רפ'תנד / [קדר] נים פ'רסנגי רפ'ת ב <ו> דן / [דיד]ה בודן כה קאפ'להי / [צ'יו]י ניסת כ'ודשאן רא / [א]מוד סאכ'תה בודן בר / [...] תניד(?) מגמוע ניזה בדסת / [ותופ'] נגהא(?) צ'אכ'תכיי בר / רוי שוניהשאן קאפ'ל [נסי]ב דושמן מון נבאשד / [איס]תנד³ מיון מא הם או / [רוי] אסבהא פאיין אומדים / [שרוע] בסנג סארהי דסת / [בצ'ו]ב בר אין רשעים / [...] זיניל עבדין גלו דאר⁴ הם דסת / [בר] תופ'נג המצ'ון כה דידן / [מא] דסת דר אורדים און / [רש]עים אה דסת בר ניזה / [ותופ']נג בר רויה מא גולי / [בר] סר דושמנון מי באריד / [מס]אל בארון דו סאעית נים / [סה] סאעת בא המדיגר דעוא / [מיכרד]ים דו גולי בא ד'ה זכ'ם / [שודן] זיניל עבדין גלו דאר⁴ כ'ור(ו)ד יד [גוא]ני בינימן זאדה / [מו']דאון כ'ונסאריי כ'ור(ו)ד ברוך השם / אנארי נדיד מא בס כיה דעוא כרדים⁵ דיגר בי חאל / שודים דסת אז גון ומאל כ'וד / בר דאשתים חלאלית אז / אמדיגר טלבדים אסתכ'אצה / כרדים בה דרגאה הקב"ה כה יא / נביא יחזקאל ענון אז דסת / מא דר רפ'ת מא כה מרד גנגי / ניסתים צנד ברכה ישראל בי / דסת פא

1 ארבע תיבות אלו נוספו בידי הסופר בין השיטין.

2 הסופר כתב: ירשע, ותקן.

3 צ"ל: איסתנד.

4 שתי תיבות אלו נוספו בידי הסופר ביה"ש.

5 בין השיטין.

6 ד' תיבות אלו ביה"ש.

[שיו]

בי עון אין גוים הם / כה אִפְתָּאד זון ביצה מא צשם / בראה הסתנד מא ראה מצוה /
 אמדהים קרבאן נשמה דויד / המלך עה פִּרְמוּדִים אדני / שומר את גרים יא הקֶּבֶה⁷ /
 כדיד / פִּרְיָאד ברס תא אין הא בודים / ידיים אז בראבר צנד סואר / ערב קאזאק בסר
 מהיארק / אסבהא יארק נוקריה / סואר בודן במא רסידנד / המצון כה דוודהא
 סואר / הארא דידן כה כומך / מא הסתנד / סר באסב השתנד פִּרְאֵר / כרדן סואר הא מא
 הם / עקב דווד הא רפִּתִים / דוודהא דידנד כה פס / סוארהא ור נמיאנד / דוודהא⁸
 גרובִּתְנַד־רפִּתְנַד יך / קאתיר בוגיה⁹ דוודהארא / סוארהא גרפִּתְנַד או / אורדנד הֶבֶה
 המצנון / ניסים ונפלאותי אז / בראי מא כרד גויא כה / אין סוארהא מלאך / בודן הר
 רח הקֶּבֶה אז (רוז הקבה אז)¹⁰ / בראי / ישראל נס מי כוניד / מא כור באטן הסתים¹¹ נמי /
 פִּהִמים הקֶּבֶה המצון / ניסים ונפלאות אז / בראי מא כרד¹² דוניד שלום / ברוך הגבר
 אשר יבטח / באדני ג' /¹³ בן המ' ¹⁴ יאדגאר נע.

בצד — שלש שורות קצרות, שחלקן נחתך :

|...| ר גופִתִים

|...| דן כי בוד

|...| נד דידן

זה תרגום הטכסט¹⁴

בִּיה בשנת התקס"ט ליציר' כ"ח בסיון שעה [אחת] עברה מהיום [ב] עיר קור אבד¹⁵ [בא ?]
 עלי כִּאֵן אחי חסן כִּאֵן פִּילי¹⁶ עם בן־עלי מוראד כִּאֵן עם עשרה רוכבי פרדות שם
 רשעים ירקוב(!). עם בואם אמרו 'אור יהי (לכם)'. אמרנו 'אור בטוב'. שאלו: כלום
 יש שיירה מאחוריהם? אמרנו: כן. הלכו כחצי פרסה. הלכו וראו שאין שום שיירה,
 הכינו את עצמם להזיק (?). כולם רמחים בידם ורובים משמיעי קול¹⁷ על כתפיהם, אבוי! אל
 יהי חלק שונאינו! עמדו באמצע. גם אנחנו ירדנו מעל הססים התחלנו בזריקת אבנים
 ותפסנו מקלות נגד רשעים אלו. זינל עבדין מורה הדרך אחז ברובה. כשראו שאנחנו
 הוצאנו את ידינו רשעים אלו שמו יד על רומח ורובה כוננו מולנו, וכדורים המטירו על
 ראש אויבינו¹⁸ כמטר. שתי שעות וחצי — שלש שעות היינו נלחמים זה עם זה. בכדורים

7 ב' תיבות אלו ביה"ש.

8 בין השיטין.

9 דיטוגראפיה, שנמחקה בידי הסופר. הווי אומר, שלפנינו העתקה ולא מקור.

10 הגם כאן יש דיטוגרפיה?

11 שם הכותב שנגרד.

12 המרוחם.

13 אף שם זה נמחק, אך שרידי אותיותיו ניכרים.

14 תיבות אחדות באו בעברית גם במקור.

15 עיר בסביבות איספאהאן.

16 שם שבט משבטי הנחלים בפרס.

17 בדיוק: תקתקים, משמיעים קולות תקתק.

18 ראשינו, וכינה הסופר.

[שית]

נפצעו ארבעה חמשה. זיניל עבדין מורה הדרך נפגע, בחור אחד בנימין בן-אחי [מו' דאן]ד כ'ונסארי¹⁹ נפגע. ברוך השם לא ניזק. אנחנו מרוב שנלחמנו יגענו (או: חלינו) נואשנו מחיינו ומרכושנו, ביקשנו זה מזה מחילה. התחננו לפני הקב"ה: הנביא יחזקאל, הרסן נשמת מדינו, אנחנו לא אנשי מלחמה, כמה²⁰ מישראל בלי יד ורגל²¹ בלי עון. גם הגוי²² הזה נפל. גשינו ובנינו מצפים. אנחנו באנו בדרך מצוה. כפרת נשמת דויד המלך ע"ה אמר: ה' שומר את גרים. הקב"ה ראה שמע צעקתנו. עד שהיינו (אומרים דברים) אלו ראינו ממול פרשים מערביי קאזאק²³ רכובים על סוסים באוכפי כסף הגיעו אלינו. כשראו הגנבים שהפרשים הם בעורנו פנו אל סוסיהם וברחו. הפרשים וגם אנחנו הלכנו אחרי הגנבים. ראו הגנבים שאינם יכולים לעמוד נגד הפרשים ברחו והלכו. פרדה אחת בצידה של הגנבים לקחו הפרשים והביאו. הקב"ה עשה לנו ניסים ונפלאות כאלה. פרשים אלו איפוא מלאכים²⁴ היו. כל יום עושה הקב"ה נס לישראל. אנחנו עוורים מלידה ואין אנו מבינים. הקב"ה ניסים ונפלאות כאלה עשה לנו. דעו. שלום. ברוך הגבר ...

מאורע זה, שהועתק כאן, מספר בתמימות על חייהם של עוברי אורח יהודים, הן ההולכים להתפלל על קברי הצדיקים בפרס גופה (קבר מרדכי הצדיק) ובבבל (קבר עזרא הסופר וקבר יחזקאל הנביא) והן הנודדים בכפרים לצרכי פרנסתם, מרוכלות או מיגיע כפם. הרבה יהודים בודדים נהרגו בידי שודדים אלו ואין איש יודע את יום הריגתם ולא את מקום קבורתם. מעשה זה הוא רק פרט אחד מחיים עלובים של אחינו, ואלמלא הנס שעשה ה' לתמימים אלו לא היינו יודעים דבר על כך.

19 מכונה על שם עירו כונסאר.

20 במקור: כמה ברכה. כך מוסיפים יהודי פרס גם כשהם מונים בני אדם: יך ברכה, דו ברכה, לבטל את הקללה, "לפי שאין ה ב ר כ ה מצויה לא וכו' ולא בדבר המנוי" (תעני' ת, ב).

21 חסרי ישע. השוה "ובלעדיך לא ירים איש את ידו וגו'".

22 במקור: גוים, אבל הכונה לאחר. השוה לעיל: אותיות — אות.

23 קוזאק, ובא לפרסים, דרך המורכית, והכונה לחייל או פרסיון.

24 במקור: מלאך, אבל הכונה לרבים.

[שיט]

פירוש רד"ק לתהלים

ב"ה

לאחי ר' יעקב־חיים הי"ו להגיעו לעצה:

יכרך ה' בכרית גופא בשבעים הכאות!

א. פירוש רד"ק לתהלים דפוס ראשון ודפוס ויניציאה

פירושו השלם של רד"ק לתהלים נדפס בפעם הראשונה בשנת רל"ז (=ד"ר), חסר מקום הדפוס. משערים שנדפס בבולוניה¹. הוצאת שוקן זיכתנו בצילום נאה של דפוס זה. בשנת רמ"ז נדפס שנית בנאפולי (=ד"נ). טופס מדפוס זה נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (באוסף דפוסים ראשונים נדירים, מתנת ש"ז שוקן ז"ל). בשנת רע"ח נדפס שלישיית בויניציאה (=ד"ו). הוצאת "פרדס" הדפיסה בסוף ספר תהלים פירוש רד"ק מצולם מדפוס זה. בשנת רפ"ב נדפס בשאלוניקי. וגם לאחר שנעשה קיצור ממנו בהוצאת קרימונה שכ"א² נדפס הפירוש השלם עוד כמה פעמים (למשל אמשטרדם תקכ"ה). באחרונה יצא לאור (תל-אביב תש"ו) על-ידי ר' ישראל גתן בריקנשטיין, על-פי הדפוסים הראשונים, והרב י"ל הכהן מימון יצ"ו הקדים לה הקדמה קצרה, שבה עמד בעיקר על ההשמטות מטעמי אמונה, שעליהן נייחד את הדיבור להלן.

במחקרנו זה נעמוד על היחס שבין שלושת הדפוסים הראשונים ותלותם זה בזה. השוואה קלה בין שלושת הדפוסים מראה, שיש ביניהם חילופי גירסאות³.

במאמרי "מכילתא ד"ק וד"ו" (תרביץ, שנה ו') הוכחתי, שמכילתא ד"ו נדפסה על-פי ד"ק. עיון בשלושת הדפוסים של פירוש רד"ק הביאני לשאול: ההיה לפני מדפיסי ויניציאה כתב-יד של פירוש רד"ק או השתמשו בדפוסים שהיו לפנייהם? ואם תמצא לומר השתמשו בדפוס שהיה לפנייהם — באיזה דפוס השתמשו? בד"ר או בד"נ?

למצוא תשובה לשאלות אלו עברתי על ד"ר וד"ו, ובעשרים מזמורים משלוש קבוצות (א—ז, מב—מח, קכ—קכה), שנבחרו שלא בכוונה, השוויתי השוואה מדוקדקת את שני הדפוסים, ואת השינויים שביניהם השוויתי לדפוס נאפולי. לפיכך רוב מניינן ורוב בניינן של הראיות והדוגמאות הן מעשרים המזמורים הללו. ואת תשובתי ומסקנותי אציע בזה לפני חברי חכמי ישראל.

¹ עיין: פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, עמ' 28. ועיין מה שכתב על הוצאת שוקן ר' חנוך ילון בקונטרסים לעניני לשון, ירושלים תש"ג, עמ' 49—51. ומן הניקוד שבמזמורים הראשונים ומטעויות הכתיב לימדנו על ההגייה האשכנזית באותה תקופה.

1 על מעשהו של מהדיר דפוס קרימונה נעמוד בע"ה להלן בפרק ב.
2 את הפירוש לספר ראשון של תהלים ההדיר על-פי כתבייד ודפוסים ראשונים שילעריסינעסי באנגליה בשנת 1883; את הפירוש לספר שני הוציא לאור ישראל אסתרסון (על-פי שני כתבייד ודפוסים ראשונים) ב־HUCA, ברך עשירי (1935). מד"ר ור"ס (=דפוס שאלוניקי) הביא אסתרסון רק חילופי גירסאות חשובים.

סיקן שבה והראה לאל בהללו וכאשר בא לכפר הנשים טענה עם ישר ובמדרב ובארנס בכל דור ודור
אמר ס' יס' יס' כל בהללו וכן עם היצר לבר מה טענה הקבה טמו טענות ומשי' בכל יום ויום לא זכר
לשם כמו שאמר אנדרס ואברהם טעמו סכר כי טעמים רבים יעשה האל יברך עם האדם נס ולא ידעו
ולא ידגיש בו ער אחר וכן סיתבולבו וכן אדול אין בעל המס סכר בניסו וכאשר אשר רוד כל תהלהך
אל הנשים תכלים טענה טמו היונים לכל במלחמת הארבים וכן אשר בסרדט וכי ארס יורע מה פלאו
טענה הקבה עם האדם בכל יום כי יצר הוא יסן אל בטענה והנחש נחש לעניו על הארץ בא לעשור הדגיש
בו הנחש כי יצר טבא לוק עליו רגליו ברת הנחש טעניו ואינו יורע מה פלא טענה טמו הקבה וכן כל כי
כיראנו וקודם סתמל המסורד לשם אשר : אשד' שומדי' משמט ערשה צרקה בכל עת
אשד' שומדי' משמט

כלוקד אשרהס ישראל אם היו שושים מסמט האל אשר צה אותם כי בוסן טהיו טושים רכונן טל ס
מקום טטה מרבות טוטה טמחם וקח בסורב כן היה טובל אותם וכן רב אול יסורו לטוטט ואס היו סורדי'
טטטטו וטושים יצקת בכל עת כלוקד חסיד כל טכן טהיה היה טוטה טטחם יצקת ולא סיו לעולס גלי'
טאריס כי טענה בסורד כדום הקדש טעניו לגלות טאריס טענותם לפיכך אשר אחר וזה הטכות זכרני
נא טרען עמך טטה יצקת בכל עת כי ישראל היו טוסין טעשים טות ורוב טעשים היו טרעי' טעטיס
לפיכך אשר בכל טה אשרהס אם היו טוסין טטחם מפי' : זכרני יהוה ברעיון עמך סקריני
ברעיון

אס הטכות טהא אשרהס טסורד על טטמו כקט טהאל סיקוס סקברו עם טטחים טימיו בטטה וטאולה וכן ס
טטכות טבא אחר וזה לדאות טטכות במידך וזו אשר הטכות על לטון בני הקלות טה כי כל אשר טכחם טה
טהאל סיקכה לדאות הקאולה ואסר זכרני אן בטטה רטונן בטמך והרדאס טגלותם וקדני ורטי' כי אמה
טר טה הקאולס : לדאות בטכות בודידך לטמח בשמחת ציד לחזקתם טחלות

בטכות במידך סיקכה לדאות טטחם הנבחר יך טיזכו לגאולה לטטוח בטטחת גריך ובעל הטנין טלס ס
טעשים וזמן הטנין בטלות טיזכות טטנה נחלקת טס ישר כמו וחס טמך וכו' אן ופי' להטחלי' ט טעשים
כמו לטטוח וכן קדש חללים וכן וטחולתיו לא חלל וכן ברברי רבות' ביה טטטח ביה חלל ואן סדי'
לחריאס טטנין טטכח כי בטטחה נחטפ' יטבא ארס חמק וטכלה לפיכך קדא' ביה נחטפ' כי חלל וכן
חטחולתיו לא חלל לא באו לדי' טבא סיהל' ארס אותם בחטפ' ופי' להטחלי' עם נחלקת כי בטטחתם בכ
נחטפ' וטחללו על כל עם כי בט' גמר אן : וטאנו עם אבותינו הערים הרטענו :
וטאנו

דבר על לטון הקלות עם אבותינו כמו טחכתינו טטאנו כן מטאנו אנחנו :
אבותינו במצרים לא השבילו נפלאותיהם לא זכרו את רב חסידך ומוציאם

ביום סוף : אבותינו במצרים
בנחמס טטטריס אטכילו נפלאותיהם טעטיס בטטריס
לא זכרו את רב חסידך כי חסידך ונפלאות טטיחה
טטחם כהרדאך אותם טבית טברים ביד וזקה וטטכות טטבאות על הטטריס גזלה כי נט' לא הטכילו נפלא
נפלאותיהם טטטיח בטטריס לא זכרו את רוב חסידך כי חסידים ונפלאות טטטיח טטחם כהרדאך אותם ט
טבית טטריס ביד וזקה וטטכות טטבאות על הטטריס בינס וכן טטריס טה יתה טטכות טטחלות בכל הארץ ו
וזה היו בטריס טטנה כי כנה הצר היה בכל הארץ ובארץ גיטן אשר טס בני ישראל לא היה צר וברבי
טטיח טטחל בטטכות אם וטטקנה טבני ישראל לא טה אחר וטמטך טהיה לארס טב וטטחך בכל הארץ
ולכל בני ישראל היה אור וכן בטכות אשר וטטמו טרות כן עטי וכן עטי וכן בטאר הטכות וטטפי' ט
טלא נחמס ואחר נחמס כטרוטו טטריס אטדו הטכל אין קבוי' בטטריס ולא הטכילו ולא נכרו כי טי' ט

א. ההקדמה

הקדמת רד"ק אין בדפוס נאפולי, כעדותו של אסתרסון³. ההקדמה בד"ו שווה לנוסח שבד"ר כמעט באותיותיה, הן במלא הן בחסר (למשל: בנצוח בניגון, נצוח וניגון, תפילה למשה) הן בראשי-תיבות (למשל: רבותינו ז"ל, רז"ל, ע"ה, שנ')⁴ ובפתרון (למשל: שפירשו=שפי' שפירושו; בראשון=בראש' בראשם) ובסיום הרבים (למשל: דברי שכל ומוסרין).

וכן בהבאות הפסוקים שבהקדמה שווה ד"ו לד"ר אות ב אות: ונאמר בידותון הנביא על הודות והלל לה' (דברי הימים א כה, ג: הנבא על הודות...) ונאמר להימן חוזה המלך בדברי האלהים (דברי הימים א כה, ה) ונאמר לבני אסף והימן וידותון הנביאים בכנורות ובנבלים ומצלותים (שם א: הנביאים בכנורות בנבלים ובמצלותים) על ידי אסף הנביא על ידי (שם ב: על יד אסף הנבא על ידי המלך). מגיה ד"ו מחק את המלים "אסף הנביא על ידי", והוסיף: מכל מקום. ובמקום אחד בהקדמה זו נשאר בד"ו נוסח ד"ר, ועל ידו — הנוסח המוגה בידי המגיה: במקום "בסיוע אלהי כל כוחות המדברים" שבד"ר נדפס בד"ו: "בסיוע אלהי על כח המדבר ובכל כוחות המדברים". ופעם אחת תוקן בד"ו "ואמרו" במקום "ואמר".

סדר ד"ו (בהוראת המגיה?) היה עקבי בכתב. בד"ר בא בדרך כלל "רוח הקדש" (חסר וי"ו) ופעם אחת מלא, בד"ו בא גם בפעם זו חסר. ברור אפוא, שהקדמה זו נדפסה בד"ו מד"ר בצלמה כדמותה.

ב. הדיבור המתחיל

בד"ר משולבים המקרא ופי' רד"ק. תחילה נדפס כל פסוק בשלימותו, ואחר כך מובא קטע מן הפסוק כדיבור מתחיל. בהבאת קטעים אלה הולך ד"ו בעקבות ד"ר: א] בכל מקום שנדפס בד"ר השם בארבע אותיות העתק כך גם בד"ו⁵; ובכל מקום שנדפס בד"ר שם אדנות נדפס כך גם בד"ו⁶; ובכל מקום שנדפס השם בסימן מקוצר נדפס בד"ו "ה"⁷.

ב] גם באורך הדיבור המתחיל שווה ד"ו לד"ר, יוצאים מן הכלל במזמורים אלו הם:

לא כן (א, ד — ד"ר) — לא כן הרשעים (ד"ו).

עבדו את ה' — עבדו את ה'.

מה רבו צרי (ג, ב) — ה' מה רבו צרי.

3 טופס ד"ו שלפני חסר מזמור א והשלימו סופר מד"ו, ועמו העתיק משם גם את ההקדמה. אבל נמצא בד"ו גם קיצורים: גביאי כתובי, בד"ר — בלא קיצור.

4 למשל ג, דה, ח: ה, ג, ה, י: ז, ט, יח: יה, א, ג, ה, בא, מו: יט, ה, י—שתי פעמים; כה, כחכט: כה, ה, יב, יד, טו: כו, א: כו, א, ז, יד: כח, א, ה, ח: כט, ג, ה, ז, ט, י, יא: לג, א, ב, ה, ח, יא, יח: לו, יג (במקרא — שם אדנות I); סו, ו: צב, ב: צג, א: קב, ב: קכד, א: ובקמ"ג, א אין בד"ו דיבור מתחיל, ומדפיס ד"ו העתיק מלים ראשונות של הפסוק והעתיק השם בארבע אותיותיו.

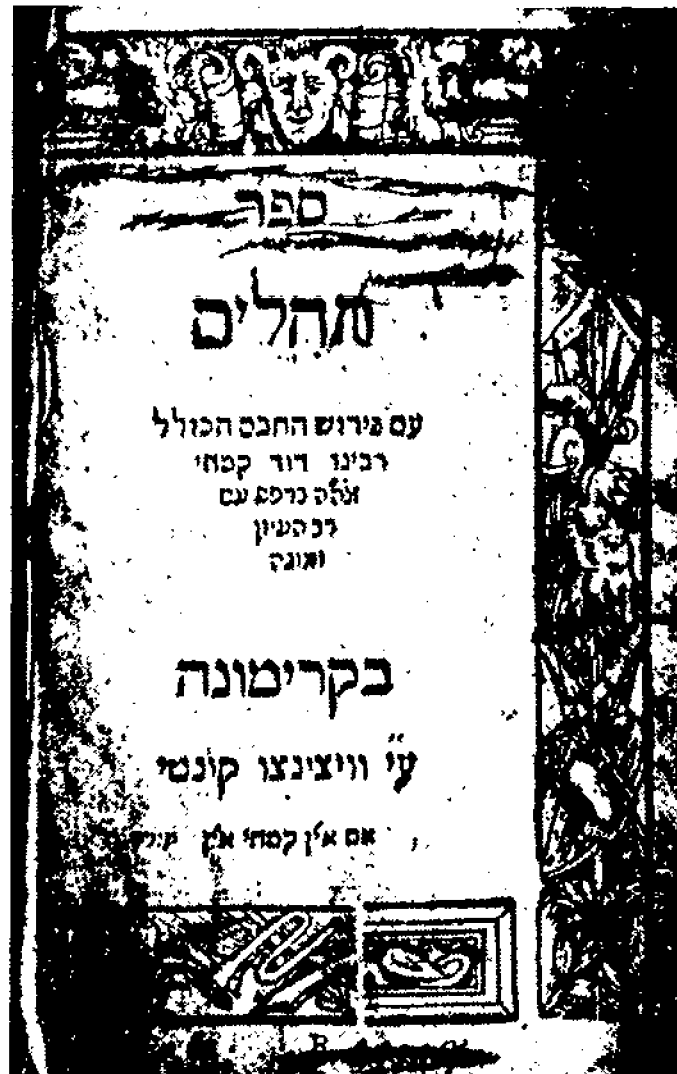
6 למשל לה, יו: לו, י, כג — שתי פעמים; נא, יו: צג, גיד: קי, ה: קל, א.

7 למשל יח, טו, מב: כט, ה, ה, יא: לג, י: צח, ה, ט.

[37]

לה' הישועה על עמך (ג, ט) — לה' הישועה⁸.
 היתה דמעת (מב, ד) — היתה לי דמעת.
 תחת אבותיך (מה, יו) — תחת אבותיך יהיו.
 שתולים בבית (צב, יד) — שתולים בבית ה'.
 הטיבה לטובים (קכה, ד) — הטיבה ה' לטובים.
 עובדא זו, חסרון שם ה' בחמשה מקרים (מתוך שמונה מקרי השלמה שהבא
 מעוררת שאלה: כלום אין להניח, שדבר זה נעשה בד"ר בכוונה תחילה?

ג] גם בטעויות בדיבור המתחיל שווה ד"ו לד"ר. למשל:
 שמע ידוד ת פ י ל ת י (במקום "תחנתי", ו, י).
 אדני ל נ ג ד ך (במקום "נגדך", לח, י).
 ולא רבית ב מ ח י ר ת ם (במקום "במחירהם", מד, יג).
 אך בחלקות ת ש י ב ל מ ו (במקום "תשית", עג, יח).
 ויתן לחסיל י ג י ע ם (במקום "יבולם ויגיעם", עח, מו).

תהלים עם פירוש רד"ק, קרימונה שכ"א (1561)

8 "על עמך" השמט כאן מכיון שהובא להלן.

[38]

תהלים עם פירוש רד"ק, קרימונה שב"א (1561)

ג. צ י ט א ט י ם

גם בפסוקים המובאים בפירוש שווה ד"ו לד"ר באורך הציטאט ובלשונו ובכונותו או בשיבושו:

1. ב. ד: וכן ואתה ה' תשחק למו תלעג לכל הגוים (תה' נט, ט: גוים).
 2. שם: ה' ישחק לו כי יראה כי יבוא יומו (לו, יג: ראה).
 3. ב. ז: ותצלח רוח ה' אל דוד מן היום ההוא ומעלה (שמואל-א טז, יג: מהיום) ⁹.
 4. ג. א: הנני מקים עליך רעה מתוך בית יך (שמואל-א יב, יא: מביתך).
 5. ג. ג: ובתפלת חבקוק... למנצח בגינות (סוף חבקוק: בגינותי ¹⁰).
 6. ד. א: והלויים... להודות לה' כי טוב ¹¹ כי לעולם חסדו... מחצירים כנגדו.
- דברי הימים ב ז, ו ולי' "כי טוב", ושם: נגדם.
- 9 ורד"ק ממשיך לפרש: ומהיום ההוא ומעלה.
- 10 וכן מעתק להלן ד, א גם בד"ר.
- 11 בד"ו לי' "כי טוב" וכן לי' בד"ג. והשורה דברי חז"ל (מגילה י, ב) לענין פסוק אחר (דברי הימים ב כ, כא), שאין בו "כי טוב".

7. ד, ו: ואל תבטחו לכם אל דברי השקר הזה (ירמיה ז, ד לי' "הזה").
8. ו, ו: לא אמות כי אחיה ואספר מעשה יה (תה' קיח, יז: מעשי).
9. ז, ח: כי הנוגע בכם כנוגע בבית עינו (זכריה ב, יב: נגע בבבת).
10. מב, ב: כמו לי שור וחמור (בר' לב, ו: ויחי לי שור וחמור).
11. מה, ד: כמו שנ' באהוד ויחגור אותה למדיו על ירך ימינו (שופטים ג, טז: אותה מתחת למדיו).
12. מה, ג: כמו שכתוב ונתתי גוי בגוי ועיר בעיר (דברי הימים ב טו, ו: וכתתו).
13. מו, ו: ואספתי כל הגוים אל ירושלם¹² למלחמה (זכריה יד, ב: את כל).
14. מו, ט: ויצא ה' ונלחם בגוים ההם ביום הלחמו (זכריה יד, ג: כיום).
15. מה, י: ולא ישא גוי אל גוי חרב (ישעיה ב, ד: לא).
16. מח, ג: שלשת הנפות (ד"נ וד"ו: הנפות) (יהושע יז, יא: הנפת).
17. שם: את צור אמרת אני כלילת יופי (יחזקאל כז, ג: צור את).
18. שם: הזאת שיאמרו כלילת יופי (איכה ב, טו: הזאת העיר).
19. קכה, ג: ואמר למען לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבותם וגו' (דברים כ, יח: למען אשר לא).
- והנה עוד כמה ציטאטים שבמזמורים אחרים:
20. ט, טו: ודוד אמר מי ישמיע קול תהלתו (קה, ב: מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל תהלתו).
21. יח, ו (בציטאט שבמדרש): חבלי שאול מצאוני.
22. כא, ד: וארשת שפתיו כמו מבטא שפתים (במ' ל, ז: מבטא שפתיה).
23. כג, ב (בציטאט שבמדרש): ואני ארעה את צאני ואני ארביצם (יחז' לה, טו: אני, ולי' "את").
24. כה, טז: והלא כתוב הלא בעניי הכינותי לבית ה' זהב ככרים מאה אלף (דברי הימים א כב, יג: והנה).
25. לה, יב: כמו שאמר הכתוב בפיו שלום ידבר ובקרבו ישים ארבו (ירמיה טז, ז: שלום את רעהו ידבר).
26. לו, ג: כי את כל תועבת ה' אשר שנא (דב' יב, לא לי' "את").
27. לו, כז: כמו שפירשנו כי אם בתורת הש' יתבר' חפצו.
28. מ, ו: וכן הנני חושב אליכם מחשבה (ירמיה יח, יא: הנה אנכי... וחשב עליכם מחשבה).
29. מ, ז: ונאמר בירמיה (ז, כב) כי לא דברתי אל אבותיכם ולא צויתי¹³ ביום הוציא אותם מארץ מצרים עולה או זבח (במקרא: את אבותיכם, על דברי עולה או זבח).
30. שם: וכן אמר במרה ויאמר אם שמוע תשמעו¹⁴ בקול ה' אלהים והישר (שמי' טו, כו: אלהיד).
31. ג, ז: ואומר בנבואת צפניה (צריך לומר: זכריה יג, ח. וכן בד"נ) פי שנים בה יכרתו.

12 ד"ר גשתיבש: אלי אבשלום, א=רו (בכתב רש"י ז).

13 בד"ר: צויתי, אבל דפוס זה חסר סימני הקיצור לרוב.

14 ד"ר הוגה: תשמע.

32. נ, ח : וכן אמר מלאכי מי גם בכם ויסגור דלתיו (מלאכי א, י : דלתים. וכן ד"נ).
33. ס, ד : ותרגום ו ב ק ע לו חלוני (ירמיה כב, יד : וקרע).
34. סב, יג : ח ש ב ת למטה מעונינו (עזרא ט, יג : חשכת).
35. סד, ג : תרגום והשבתי את גאון מצרים (יחזקאל ל, י : המון).
36. סו, ד : כי אז אהפך (ד"ו : אהפוך) אל העמים (צפניה ג, ט : עמים. וכן בד"נ) שפה ברורה לקרוא כולם (ד"נ : כלם, ד"ו : כולם) בשם ה', בכתבי יד (עיין אסתרסון) נוסף : לעבדו שכם אחד.
37. עב, א : וישב המלך שלמה על כסא ה' (דברי הימים ב כט, כג : וישב שלמה).
38. עב יב : וכן השיב למלך ישראל אלף כרים (מלכים ב ג, ד : מאה אלף).
39. עג, ד : ומשלם לשונאיו על פניו להאבדו (דברים ז, י : אל פניו).
40. עו, ג : ויקרא אברהם את שם המקום ה' יראה (בר' כב, יד : שם המקום ההוא, ולי' "את").
41. פט, טז : וכן אמר וכי תבאו (ד"ו : תבא) מלחמה בארצכם והרעותם בחצוצרותי (במדבר י, ט : בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם).
42. צב, ז : ואמר משה רבי' משלם אל פניו להאבדו (דברים ז, י : ומשלם לשונאיו אל פניו) ; צד, ט : שנא' ומשלם אל שונאיו אל פניו להאבדו.
43. קה, יז : וכן אמר הכתוב עץ הגפן בעץ היער נתתיו לאש לאכלה (יחזקאל טו, ו : אשר נתתיו).
44. קג, כא : ומראהו כמלאך האלהים (שופטים יג, ו : כמראה מלאך).
45. קה, ז : הוא חזקיהו סתם מי גיחון (דברי הימים ב לב, ל : סתם את מוצא מימי).
46. קה, מה : כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותם וגו' (דברים לא, כ : לאבותיו).
47. קיב, א : ובדרש ובמצותיו חפץ מאד (במקרא : במצותיו) ויקח אברהם את שרי אשתו (בראשית יב, ה : אברהם).
48. קיח, ד : וארון ברית האלהים יושב בתוך היריעה (שמואל ב ז, ו : וארון האלהים, דברי הימים א יז, א : וארון ברית ה').
49. קלה, יא : ואנכי השמדתי את האמורי מפניכם אשר כגובה ארזים גובהו וחסון הוא כאלונים (עמוס ב, ט : מפניהם).
50. קמו, י : כמו שאמר הנביא ברגליו לא ימלט ורוכב הסוס... (עמוס ב, טו : וקל ברגליו).
- וכן בטעויות שבפתגמים מובאים. למשל : ...באתר דמתבעי שם תמן (קטז, ד).

ד. כתיב

- [א] ד"ו הולך בעקבות ד"ר גם בכתיב מלא וחסר בכתובים, שהוא מביא כדיבור מתחיל או ציטאט בפירוש. למשל :
1. ב, ד : ושמתים בבית תפילתי, שמעתי את תפילתך, ואמר היום ילידתך.
2. ד, א : לנצח על מלאכת בית השם.

[41]

3. ה, ט: ויהי שאול עויין את דוד. וכן להלן נד, ז.
4. מב, ח: לקול צינור יך (שתי פעמים!).
5. מב, ט: תפילה לאל חי (=חיי) (שתי פעמים!).
6. מג, ד: הר המורייה, ואודך בכיגור.
7. מו, י: וכתתו חרבותם לאיתים.
8. נא, י: לא תסור חרב מביתך, הנני מקים עליך רעה מבית יך.
9. נא, טז: דם נקיה (במקום: דם הנקי, או: דם נקיים, שבשה"ג).
10. נה, ה: והכתי את המלך לבדו (שמואל ב יו, ב: והכיתי).
11. סה, ג: ואמר אי אלהמו (דברים לב, לו: אלהימו).
12. עא, ב: הנני מקים רעה מתוך בית יך (שמואל ב יב, יא: הנני מקים עליך רעה מביתך).
13. עב, ג: אם בחוקותי תלכו ונתתי גשמים בעתם (ד"ר: בעיתם, ויקרא כו, ג—ד: בחקתי, גשמים).
14. עב, ח: ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר ועד הנהר (שמות כג, לא: עד הנהר).
15. עב, יב: השיבו אשכר יך (יחזקאל כו, טו: אשכרך).
16. צד, טו: ויהי כי זקן יצחק ותכהן עיניו מראות (בראשית כו, א: ותכהין).
17. צה, ו: כמו ויכרע כל ברכיו (מלכים ב א, יג: על ברכיו).
18. קב, כד: מה שאמר למעלה ימיו כצל נטיו (יב: ימי כצל נטוי).
19. קכב, ג: כמו הארון הבדים (ד"ו: הבדי) (=הברית!). טעות זו גם בפירוש המקוצר!

ב] שני הדפוסים, ד"ר וד"ו, מעתיקים תמיד "דוד" חסר אף בפסוקים מדברי־הימים. ג] וכן שווה ד"ו לד"ר בכתיבם של שמות הקודש ושמות פרטיים (שמות חז"ל ושמות אישים) ובקיצורם ובהוספת ברכה לנפטר. למשל בשמו של משה: משה רע"ה, משה רבינו ע"ה. וכן בשמו של ראב"ע: והחכם ראב"ע (קג, כ: קל, ו), החכם רא"ע (קג, יח), והחכם ר"א א"ע (צד, טו), והחכם ר' אברהם ב"ע (קב, כה), והחכם ר' אברהם ב"ע זצ"ל (ג, ג), החכם ר' (ד"ו: רבי) אב"ע (קב, יג), והחכם ר' אברהם אבן עזר ז"ל (א, ג), והחכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל (ז, א), והחכם ר' (ד"ו: רבי) אברהם בן עזרא (קל, ד), והחכם ר' אברהם (מה, ז) ¹⁵. וכן למשל: ור' משה הכהן בן ניקטילא (עו, ה, נו"ן במקום גימ"ל!).

ד] ד"ו הולך בעקבות ד"ר גם בכתיב מלות הפירוש ¹⁶. שניהם כותבים למשל: ורבותינו פרשו... ועוד פירשו רז"ל... ורבותינו פרשו... (א, ג). ורז"ל שפיר' (ג, א), ולא פירש באי זה עניין (א, ו), ואני אומר כי אינינה (ג, ג), זאת המילה (ג, ג), דבר שאין לו קיימה (ד, ד), עת התפילה... אערוך לך תפילתי (ה, ד), שבני אדם ישנים (ו, ז), וכן דעת כל המפרשין (ז, א), ויש מפרשין (מב, ב), שבאו אל דוד לציקלג (ז, י), ותסיע (=ותסייע) אותו (ז, י), ואינינו נכון (לה, כ), התרים הגבוהות (לו, ז), כשאזכורך (מב, ז), לפי ששבט מלכות יך (מה, ז), מחביריך, חביריך (כ"פ במזמור

15 אבל בקלה, ב הוסיף ד"ו: ב"ע.

16 על השינויים בכתיב ושיטת ד"ו בזה ע"י להלן.

מה). למלכינו... והוא מלכינו (מו, י), כי היישוב נחלק לשבעת חלקים (מה, ג), פי יספר תהילתיך (עא, יד—טו), אמר רב הונא בשם רבינו אלכסנדראי (פז, ב), שאינינה מתפרדת כי אינינה מקרה (פט, ט), לשמוךך שלא תדבר רע (קכ, ג), כי הם בני טושכאנא (בטי"ח ו)... במחזו תושכאנא (בתי"ו) (קכ, ה), לא ישן (= יישן, קכא, ד), איפשר (קכב, א), והחיי"ת בשבא לבדו (קכד, ה), ...והמתשבה היא אנא אלך כלומר אנ... על כן אנא אלך... אנה אלך מלרע וכן אנא אנחנו עולים והשאר מלעיל אמר אנא אלך מרוחק (קלט, ו—ז). יש כאן חמש פעמים "אנה" ורק האמצעי נכתב נכון בה"א והשאר באל"ף. בד"ו הוגה רק הרביעי, שהוא פסוק, והשאר כבד"ר! כאילו היא גבוהה (= גבוהה) על המים (קל, ו), וקוברי אותם בארונים (קמ, יא).

ה) אף בראשייתיות וקיצורים הלך ד"ו בהרבה מקרים בעקבות ד"ר. למשל: מלכים אחרי' (ב, ד), מוסרות ישר' (ג, ט) וקשורם (ב, ג), שהיו מזמרי' בהם בבית המקדש, הנאמרי' על לשון הגלות (ג, א), שנטה לבבם אחרי אבשלו' (ג, ב), וזאת התפילה להצילו משגיא' (ה, ט), שאי' בפי אחד מהם, רעות חושבי', מעניי' מריתם פי (ה, י), וזה הוא מה שהו' מפר' (ו, א), והלא ברו' המלך בוודאי נושע... רצה לומר כי יכירו בני אדם כי הו' המשגיח... כי המלך שהו'... (לג, טו), שהיינו מודי' ומשבחי' בדרך שהיה... או פירו' (מב, ז) כי אתה הבאת' (= הבאתם) עלינו בעונינו (מב, ח), הגוי' המושלי' כי אם היו חסידיו' (מג, א), שהם מצירי' לנו, כי היינו מוסרי' עצמינו (מד, כא), וא"ר ז"ל (קד, לה; קה, א), יש (= יש' ישראל) מתפללין (צא, טו).

ה. טעויות

מגיהי ד"ו היו תלמידי חכמים, ולפיכך נטלו לעצמם רשות להגיה ול"תקן" את הטכסט שהיה לפניהם, את כתב־היד או את הדפוס שהיה בידם, לפני מסירתו לסידור או בשעת הגהת הסידור. די להזכיר את הגהותיהם בירושלמי כתב־יד לידן, שעמדו עליהם החוקרים, בייחוד מו"ר פרופ' י"ג אפשטיין זצ"ל¹⁷, אף בספרנו, כמו במדר"י, הגיה המגיה את טעויות הדפוס שבד"ר והשלים את החסרונות והשמיט את היתיריים¹⁸. אף־על־פי־כן נשרדו בספרנו כמה טעויות וחסרונות, שלא הרגישו בהם המגיהים. למשל:

1. א, א: והרשעים הם החביבים (= מחבבים) לקנות ממון ולא יבחנו (= יבחינו) בין הטוב והרע. "החביבים" ו"יבחנו" גם בפי' המקוצר.
2. ב, ג: שלא הסכים (ד"נ: הסכימו) כל ישר'.
3. ב, יב: על דרך שאול בחיר (ד"נ: בחיר ה').
4. ג, ג: וכן היא סגורה (ד"נ: שגורה) זאת המלה ("סלה") בתפילתינו בזה העניין.
5. ד, ח: כעניין שאמר (= שאמרו) בא לטהר (= ליטהר) מסייעי' (וכן בד"ג) אותו.

¹⁷ בד"ר בסוף שורה. בד"ו רגיל השם ישראל בקיצורו זה.

¹⁸ על־פי רוב מקצרים שניהם בקיצור הרגיל: פי.

¹⁹ ע"י בכמה מקומות במאמריו "שרידי שאילות".

²⁰ עליהם נעמוד בע"ה במיוחד להלן.

6. ז, א: ואחר שנפרד ממנו גם כן פעמים רבות (חסר: חשב להרגו)²¹.
7. כג, א: לתרופה רב שמואל חד אמר... (במקום רב ושמואל).
8. לב, ד: כי בקיץ יתיבשו הענייני' (= העצים), וכן הנוסח בפי' המקוצר.
בנראה שכך היה גם לפני ד"ג, ושינה: הדברים.
9. בסוף מזמור לח: וזה המזמור חברו דוד ונתנו לידותון המשורר. ולשון זה
נשתרבב בד"ו מן השורה הסמוכה, ראש מזמור לט, וכך נדפס אף בד"ו, אלא שהדפס
שנית במקומו, בראש מזמור לט.
10. מב, ב: רוצה לומר עדת האלים (= האילים, ד"ג)... כי האלים גם
ד"ג! ילכו...
11. מב, ז: בל ההמון ההוא היינו (= היו, אבל כך הנוס' גם בד"ג)
חוגגים.
12. שם: בזוכרי (ד"ג: בזכרי) אלה השמחות אשוב ואתנחם אותה (ד"ג:
ואנחם את נפשי).
13. מב, ט: והיו מוציאים (= מוצאים, אבל כך הנוס' גם בד"ג) כל צורכם
(ד"ג: צרכם) בדרך.
14. מב, יא: כמו אם יכונן (= יכונין) ברצח²².
15. מד, יד: שהגויים... מחרפות אותנו²³. אולי מעיקרא היה כתוב: שהאומות.
16. מד, כד: ואם הייתה (ד"ג: היית) כישן זה שנים רבות²⁴.
17. מה, י: כשתקרא לכל (ד"ג: כל) אחת בעתה.
18. מו, י: לפיכך יראו (= ייראו, אבל גם בד"ג הנוסח: יראו) כולם את ה'
לעובדו.
19. שם: ויש לפרש כי מיום (ד"ג: מהיום) ההוא ואילך.
20. מח, ג: וכמה (= ובמה) היתה משמחת כל הארץ היה אדם עובר עליה עבירה
היה דואג בלבו ולבו שמח (= שש)²⁵.
21. נא, ו: ואמרו חציף עליה דאיניש דמפרש חטאיה. ד"ג: עלי איניש,
ברכות לד, ב: מאן דמפרש, נ"א: דמפריט.
22. סב, יב: ורבותינו ז"ל שפירשו (צריך לומר: פירשו) אחת דבר...
23. סט, ח: כי אילו הייתי רוצה לצאת ממדתך (ד"ג: מדתך) ולשוב לדתם.
24. סט, י: על אמונת הנוצרים (ד"ו: הגוים) שמדברים צרה על האלהות²⁶.
25. סט, לה: כי בהיותם (ד"ג: בהיותה) ברשות הגוים.
26. עג, י: ישוב כמו (= כתו') ביו"ד. ד"ג: ישוב כמו ישיב.
27. עד, ח: נינם... כי יש בלשון הזה שהוא לשון אונאה בממון... ויש לשו' אונאת
ממון (ד"ג: אונס בממון) ובגוף.
28. עו, ד: ומלת ואהמיה בהוראות (= בהיראות, ד"ג: בהראות) למ"ד הפועל.
29. פד, י: והבאת (ד"ג: והבטת) הפנים היא ההשגחה.

- 21 ד"ג: ואחר שנפרד ממנו רדפו גם כן פעמים.
- 22 בד"ג יש כאן חסרון או קיצור לשון.
- 23 בד"ג יש כאן חסרון.
- 24 כשאר המקומות חוקן בד"ו: היית.
- 25 ד"ג חסר כאן קטע גדול.
- 26 מלים אלו נמחקו בטופס ד"ג שהיה לפני (עין להלן), אבל גם בד"ג: צרה, והגיה אחד
הלומדים: סרה.

30. צ. ח : והטעם כתבנו בספר מכלול ב ס פ ר (ד"נ : בחלק) הדקדוק ממנו.
31. צא, יג : ובדרש אמר ר' יהושע בן י א י ר (ד"נ : לוי) בשם ר' פנחס בן יאיר.
32. צב, א : ...שניצול מגזר דין בעבורו ואמר מומור בעבורו ואמר מזמור שיר ליום השבת. יש כאן דיטוגראפיה.
33. צב, יג : מה התמרה הזאת אין עושין מ ה ם כ ל ם (=ממנה כלים, ד"נ).
34. צב, טז : אלא שהכתוב ב ה (ד"נ : בא) על דרך גחי העין.
35. צט, ב : כ ש י ח ז ו ר (=כשיחזיר, ד"נ) שכינתו לציון.
36. קה, ד : עסוק ב א ר ץ י ש ר א ל (וכן בד"נ, אבל במד' תה' : בתורה).
37. קו, לט : ויטמאו ויזנו (ד"נ : ויזנו) זה עון עריות (ד"ר : אריות).
38. קי, ב : אמת הברית שקיימת מ א ב ו ת (וכן בד"נ).
39. קיט, א : דרך תיקון ה מ צ ו ת (ד"נ : המדות)... וכן בשאר ה מ צ ו ת (ד"נ : המדות). "המצות" גם בפירוש המקוצר !
40. קיט, ד : שלא יש ג א (ד"נ : ישגה) בהם.
41. קכב, ג : ו א נ א (=ואנה) תמצא עיר. "ואנא" גם בפירוש המקוצר.

ו. חתימות הספרים

גם בחתימות הספרים מעשה ידי הסופרים הולך ד"ו בעקבות ד"ר, אלא שקיצר אותן.

1. בסוף ספר ראשון :
 בד"ר : נ ש ל ם ס פ ר ראשון : תהלה לאל עליון : ואתחיל ספר שני :
 בד"ו : נשלם ספר ראשון : תהלה לאל עליון :
 בד"נ : נשלם ספר ראשון שבת לאל עליון אשר הוא אחרון וראשון
 אתחיל ספר השני בעזרת צור אשר אין לו שני.
2. בסוף ספר שני :
 בד"ו : נ ש ל ם ס פ ר שני : ואתחיל ספר שלישי :
 בד"ו : נשלם ספר שני :
 בד"נ רק : ספר שלישי.
3. בסוף ספר שלישי :
 בד"ר : נגמר ספר שלישי שבח אתן ליוצרי ועושי : זה ספר רביעי :
 בד"ו : נגמר ספר שלישי. זה ספר רביעי :
 בד"נ : נשלם ספר שלישי ספר רביעי.
4. בסוף ספר רביעי :
 בד"ר : נשלם ספר רביעי ואתחיל ספר חמשי :
 בד"ו : נשלם ספר רביעי.
 בד"נ : נשלם ספר רביעי ספר חמישי.

כל השוויונות הללו, באורך הדיבור המתחיל ובכתיבו ובטעויותיו, בציטאטים ובכתיבם ובטעויותיהם, בראשי התיבות ובקיצורים ובפתרונות מוטעים, בכתיב מלא וחסר, בטעויות ובחתימות הספרים, כל השוויונות הללו מוכיחים כמאה עדים, שדפוס ויניציאה הוא העתק של דפוס ראשון. אך עלינו לעמוד כאן גם על השינויים שבין שני הדפוסים ומקורם.

[illegible]

תהלים עם פירוש רד"ק, גאפולי רמ"ז (1487)

ז. השמות

כידוע השתמשו הנוצרים בכמה פסוקים ממזמורי התהלים כראיות והוכחות למשי-
חיותו ואלהותו של מושיעם. מפרשינו ז"ל השיבו על דבריהם וסתרו את ראיותיהם
ושברו את הוכחותיהם. הצנזורים מחקו את הקטעים הללו בכתב-היד ואף בספרים
נדפסים²⁷. ומיראתם או בפקודתם של צנזורים אלו השמיטו המדפיצים את הקטעים
הללו. בפירוש רד"ק לתהלים יש תשעה מקומות²⁸, שבהם משיב רד"ק על דברי
הנוצרים, ומדפיסי ויניציאה השמיטו קטעים אלה. נביא כאן שני קטעים קטנים ממזמור
ב וממזמור יט:

סוף ב: והנוצרים מפרשין אותו על אותו האיש. והפסוק אשר הם מביאים ראיה
ממנו ועושי' בו סמך הוא "ה' אמר אלי בני אתה" כי אם יאמרו לך הוא היה בן האל
[אמור להם] כי לא יתכן לומר בן האל על בשר ודם, כי הבן הוא ממין האב, כי לא
יתכן שתאמר הסוס הזה בן ראובן. אם כן (ל)מי שאמר לו האל בני אתה צריך
שהיה ממינו ויהיה אלוה כמוהו. ועוד שאמר אני היום ילידתיך והילוד הוא ממין
היולד, אמור להם כי לא יתכן באלהות אב ובן כי האלהות לא תפרד כי אינו גוף
שיפרד אלא אחד הוא בכל צד אחדות לא ירבה ולא ימעט ולא יחלק. ועוד אמור...
מזמור יט פסוק י: ולא כדברי הכופרים הנוצרים²⁹ האומרים³⁰ כי התורה שנתנה
בהר סיני היה לה (ד"ר: לו) זמן עד שבא (ד"ר: בא) ישו כי עד זמנו³¹ היתה גופנית
ומעת שבא הוא צוה³² להבין (ד"ר: להכין) אותה רוחנית כי דבריהם (ד"ר: ודבריהם)
דברי רוח ותוהו³³ והבל (ד"ר: לי).

גם בפירושו לספרים אחרים, ביחוד בפירוש לספר ישעיה, השיב רד"ק על
הנוצרים, אלא שבדפוסים שלנו השמיטו הדברים מחמת הצנזורה, ודברי רד"ק
במקומות אלה נשארו בלתי מובנים ומבולבלים. השווה גם מ"כ ה' א.
אבל יש תשובות על נוצרים, שלא השמיטו מפני שאין בהן נגד אמונתם. למשל
בסוף טו: והרחבתי לך בזה כדי שתמצא בו תשובה לנוצרים שאומרים כי דוד לא
הפריש בין ישראל לגוי אלא כל רבית אסור וזה לא יתכן בו.
קיט, קכט: ומכאן תשובה לנוצרי' שאומרי' שהתורה משל³⁴.
וכן נשאר בד"ו הלשון: "...כן יהיו הגוים כי כל תורתם ואמונתם הבל וריק"
(קכט, ז)³⁵.

27 בד"נ שהיה לפני נמחקו בכמה מקומות תיבות אחדות וקטעי משפטים כאלה. למשל סט, י:
או יהיה פי' חורפיך על (אמונת הגוים שמדברים צרה!) על האלהות). שם, יב: או פירוש
שיחפוני (הגוים על אמונת האמת שאני מחזיק בה ולא אשוב לאמונתם אם כן אתה לי לחרפות).
וכך נמחקו קטעים גם בטופס ד"נ שהיה לפני אסתרסון.

28 ואלה הם: סוף מזמור ב, מזמור ז פסוק ה, יט, ראש כא, סוף כב, סוף מה, סוף עב, סוף פז
וסוף קי.

29 שתי תיבות אלו לי' ד"נ.

30 כך בד"נ, ד"ר: שאומר.

31 בד"נ שלפני נמחקו המלים "עד... ומנו".

32 ארבע תיבות אלו נמחקו בד"נ.

33 חמש תיבות אלו נמחקו בד"נ.

34 ארבע תיבות אלו נמחקו בד"נ. וכן מחק להלן "עליה השכל".

35 בד"נ נמחקו התיבות "כי... וריק".

מצד שני השמטו בד"ו כמה מלים או החלפו מחמת הצנזור או בפקודתו :
 קיט, קס : כמו שאומרים הנוצרים התועים ³⁶. בד"ו השמטה מלת "התועים".
 סט, יא : אמונת הנוצרים — ד"ו : אמונת הגוים ³⁷.
 א, ב : התלמוד והמעשה — ד"ו : התלמוד והמעשה, "תקון" רגיל בדפוס התלמוד ³⁸.
 ולפענ"ד יש עוד שינויים קטנים, שגרמתן הצנזורה :
 לעקור מלכות בית דוד (ב, ו) — לעקור המלכות מבית דוד. וכן הנוסח בד"נ.
 כסאות לשון רבים חד לשכינה וחד למלכות בית דוד ³⁹ (קכב, ה) — ד"ו :
 ...למלכי בית דוד. בד"נ : כסאות למלכי בית דוד, ולי' "לשון... וחד".
 ואולי גם הלשון "שאלוהי העמים שהוא גולה ביניהם הם מתים" (מב, ג) הוא תיקון
 מיראת הצנזורה (אף בד"ר ז). וכן הלשון "ושמעתי בוי פירוש אחד מפי
 זקן אחד אמר אלה עשית והחרשתי אלה הרעות הארכתי לך עליהם אבל מה
 שדמיתה (ד"נ : שדמית) וחשבת שאהיה גוף כמוך על זה אוכיחך ואערכה
 לעיניך כי זה (ד"נ : כי זאת רעה) גדולה שברעות" (נ, כא) — גם לשון זה, שפתיחתו
 אינה רגילה, חשוד בטשטוש מחמת הצנזור.

ח. תיקונים בציטאטים

[א] בכמה מקומות השלם הציטאט בד"ו בתיבה אחת או בשתי תיבות. למשל ⁴⁰ :
 את הדרך ילכו בה (א, א), גם ה' העביר חטאתך (ג, ו), תקשיב אזנך,
 מי הקשיב דברו (ה, ג), ונאמר ירך המזבח צפונה (יח, ג), ומה יוסיף לך (קכ,
 ג), לא זורק עליו טמא הוא (קכד, ה).
 ויש שנוסף בד"ו ציטאט לראיה. למשל :
 מעשות דרכיך דרכי ספרתי (א, א), תביאמו ותטעמו ונטעתי על
 אדמתם (מד, ג) ⁴¹, כמו על ההרים וכן אל ההרים לא אכל (קכא, א),
 מסכתי כמו מזגתי וכן מסכה יינה (קכ, י).
 וכן נוסף בכמה מקומות "וגו'". למשל : ונשסו הבתים וגו' (מו, ו), ויש ש"וגו'" זה
 מיותר הוא, כי אין בציטאט שום השמטה. למשל מח, יד : הנה אנכי (ד"ר : הנני)
 מרביץ בפורך (ד"ר לי') אבניך ויסדתיך בספירים וגו' ושמתי כדכד ⁴² שמשותיך ⁴³
 (ישע' נד, יא—יב), "וגו'" מיותר, כי לא השמטה שום תיבה בין "בספירים" ל"ושמתי".
 ויש שבד"ו נשמטה תיבה מן הציטאט : ומה שאמר על דברי (שאול) (ו, א).
 כמו (אהבו) הבו ⁴⁴ קלון מגיניה (הושע ד, יח) (מו, י).
 ויש שכתבו מלא : ה' ישמורך (ד"ר : ישמרך, אבל בפסוק שם : ישמורך).
 אך בכל השינויים הללו (השלמת ציטאט, הוספת ציטאט, הוספת "וגו'" והשמטת
 תיבה) מתאים ד"ו לד"נ.

36 שתי תיבות אלו נמחקו בד"נ.

37 בד"נ נמחקה תיבת "הנוצרים" בלשון "והתגרו עם הנוצרים" (קכו, ב — פ"ב).

38 אבל בקג, יח נשאר גם בד"ו : תלמוד בלא מעשה לא יכשר.

39 וכן רש"י : וכסאות מלוכה לבית דוד.

40 התיבות הנוספות נדפסו כאן בפירור.

41 וכן הוא גם בש"ג שבהוצ' אסתרסון.

42 ד"נ : כדכוד.

43 ד"נ נ"ו : וגו'.

44 ד"נ לי' גם "הבו".

ב] בכמה מקומות תוקנה בד"ו הטעות שבדיבור המתחיל או שבציטאט או כתיבם:
 1. תיקוני טעויות: ע מ מעט... (א, ג) — אם מעט...
 על אפקי מים (מב, ז) — על אפקי מים
 בקול רינה ותורה (מב, ז) — בקול רנה ותודה
 כמו והודעתו להם (א, א) — והודעת
 לכו חו מפעלות אלהים (מו, ו) — חו
 מאד יעלה (מז, ח) — מאד נעלה
 משוש כל הארץ (מח, א) — משוש לכל הארץ (איכה ב, טו)
 ויעלזו (ה, יא) — ויעלצו, ועלפי זה הגיה גם בפירוש: או יעלצו.
 כמו שני' ביואב ועליו חגור חרב מצומדת במתניו (מד, ד) — מצומדת על
 מתניו (שמואל ב, כ, ח)
 לא יתם פריו לחדשיו יבקר (א, ג) — השמיט „לחדשיו יבקר“ (יחז' מו, יב):
 לחדשיו יבקר

כל עדתך, מן היכלו שן (מה, ט) — כל בגדותיך⁴⁵, מן היכלי שן
 אם יהיה היובל (ז, יב) — ואם יהיה היובל
 קרית דוד חנה (מח, ג) קרית חנה דוד
 בצרה לי (קכ, א) — בצרת' לי.
 כי בכל הגוים באו נגדו (קכא, ב) — כי כל הגוים כאין נגדו
 אלימוט (קכא, ג) — אל יתן
 עזרני (קכד, ח גם בפסוק) — עזרנו
 איה אלהים (מב, ז) — איה אלהיך
 עשיר עם (מה, י) — עשירי עם
 שדרתיך מערביך (מח, ו) — שדרתיך מערבך (יחז' כז, כה)
 דומו עד הוגענו אליכם (מח, ט) — דומו עד הגיענו אליכם (שמואל א יד, ט).
 ישישום מדבר (מח, יב) — ישישום מדבר (ישעיה לה, א).
 גם כל התיקונים הללו נעשו על פי ד"נ.
 2. תיקון הכתיב. בד"ר מובאים גם פסוקים בכתיב מלא ובד"ו בכתיב חסר.
 בד"ר באה ירושלם ברוב המקומות מלא יו"ד, ובד"ו כמעט תמיד „ירושלם“ חסר⁴⁶.
 בד"ר רגיל הצמד „גוג מגוג“ בלא וי"ו החיבור⁴⁷, ובד"ו כמעט תמיד בוי"ו
 החיבור „גוג ומגוג“⁴⁸.

גם במיכה ד, יד נשרד בדפוסים שלנו „גוג מגוג“.
 וכן תמצא חילופים אלה של מלא וחסר:
 חטאתיך (ג, ו) — חטאתך, ועליהו לא יבול, לא יבול עליהו (א, ג) —
 ועלהו, עלהו, ובוהן ליבות (ז, י) — לבות, שיגיון (ז, א) — שגיון, גיבור

45 = בג (בכתב רש"י), ובכתב יד שלפני ד"ר היה כתוב: בגדתך ז
 46 כיוצא בזה מצאתי בדפוס הפירוש המקוצר: בדפוס הראשון (קרימונה שכ"א) ובדפוס פפד"מ
 תע"ב, שנדפס ממנו, בא על-פירוב ירושלים (מלא), ובדפוס ליורנו (שנדפס על-פי דפוס פפד"מ)
 נדפס ירושלם (חסר).

47 למשל מה, הו מו, א, יו מו, א; מה, ה, ט (אסתרסון לא הרגיש בכך); ג, כו, סו, הו סח, לו;
 עו, א, ו, יא, יג, צג, ג, צט, א; קמט, ו (וכן הוא „גוג מגוג“ גם בפ"י המקוצר ד' קרימונה
 וד' פפד"מ ברוב המקומות הללו. ובמזמור עו גם בד' ליורנו). ורק במקומות מועטים נמצא
 בד"ר בוי"ו: גוג ומגוג (סוף ב, ג, א — שתי פעמים; כא, א; כט, ד).

48 אבל בכמה מקומות שמר גם ד"ו על חסרון וי"ו. למשל סוף עה וראש עו.

(מה, ד) — גבור, חיצוץ (מה, ו) — תצוץ, בל תימוט (מו, ו) — בל תמוט, קידר (קכ, ה) — קדר, לגיאונים (קכג, ד) — לגאיוני.
 יבהלימו (ב, ג) — יבהלמו, ויעניני (ג, ה) — ויענני, בקראי עניני (ד, ב) — ענני, ויריעו אותנו המצרים (מב, ה) — וירעו.
 הושיעני מכל רודפיי (ז, א) — הושיעני מכל רודפי, מעשיי למלך (מה, ב) — מעשי.
 אזכורך (מב, ז) — אזכרך, שופטני (מג, א) — שפטני, תשכח עונינו (מד, כד) — ענינו, חוננו (קכג, ג) — חננו, מן בשלח יעבורו (מב, ו) — יעברו (איוב לו, יב: יעברו).
 ויש שד"ו החסיר את הכתיב בטעות: ואת נפש אויביך (וכן הוא בשמואל-א כה, כט) — ד"ו: ואת נפש אויבך.
 3. כיוצא בדבר בפירוש: במקום כתיב מלא שבד"ר בא בד"ו כתיב חסר. למשל "עצה" באה בד"ר מלא (עיצה העיצה, לעיצה) ובד"ו חסר תמיד.
 וכן נדפס בד"ר: וכינורות, בכינורות, הגיבור, חננו, ובחננו, בליבו, בליבם, הניסים, שתי מילות, פלישתים (במזמור ב — כמה פעמים!), שניתנה, הניזכר, בהיתחתנו, עיקרו. ובכולם נדפס בד"ו חסר, בלא יו"ד!
 וכן נמצא בד"ר יו"ד למילוי צירה: שתענישני, ויוציאני, ותנחני, תייסרני, תרפאני, לאסרני, יהרגני, להרגיני, להצילני, יחשביני, שפטיני, ימיתני, קום משחיהו, לטרפינו, להפילינו, שתפדינו, אילו, שכינינו, מדריגות, לתבירו, ואילו אשא עיני, ואף כל אלו וכיוצא באלו נדפסו בד"ו חסר, בלא יו"ד.
 ובד"ר נמצא יו"ד גם למילוי סגול: ואיניני, וישפטינו, ויוציאנו, אודינו, ואפילו במקום שוא נע: שינתינו. בד"ו השמטו כל היודי"ן הללו.
 וכן במקום "ואיבטל" (תרגום) שבד"ר נדפס בד"ו: ואבטל.
 וכן באה בד"ר יו"ד כפולה לציין את מבטאה של היו"ד כרגיל: שראוי, ועונותי, בפתיחת דבריי, מנעוריי, שאגותיי, נפלאותיי, ימיי, בקרוביי, ובנביאיי, ועוד. ובכולם נדפס בד"ו יו"ד אחת: שראוי, ועונותי, בפתיחת דברי, מנעורי, שאגותי, נפלאותי, ימי, בקרובי, ובנביאי.
 ובקלט, ג נדפס בד"ר: תנועותי ומחשבותי, ומגיה ציין להשמיט יו"ד אחת (תנועותי ומחשבותי, כד"ג!) והמתקן השמיט את שתי היודי"ן ונדפס: תנועות ומחשבות.
 אבל בכמה שמות עם כינוי מדברים נשארה היו"ד גם בד"ו: עד מותינו, עלומינו (והשווה "רבינו" הרגיל: משה רבינו).
 וכן השמטה בד"ו היו" שבלמים חושך וקודש (קודש, רוח הקודש, מקום הקודש). רק במקומות מועטים נמצא חילוף: בד"ר — כתיב חסר, ובד"ו — כתיב מלא. למשל: נעשת (א, ב) — נעשית, לא תשכן (ז, א) — לא תשכון, כי כל לאם ולאם (ז, ח) — כי כל לאום ולאום (וכן הוא בד"ג), אמרה לאל סלעי (מב, ז) — אומרה, ושפטינו (מח, ט, וכן בפירוש המקוצר) — ושופטינו, ומשתחווים רוחים (קכד, ג) — ומשתחוי' רוחי', כמו שמפרש (שם) — כמו שמפורש (וכן בד"ג).
 בד"ו השמיטו בכמה מקומות הה"א שבסוף נוכח בעבר: ונלחמתה בעבורם (מד, ג) — ונלחמת (וכן בד"ג), שהייתה מלכי (שם) — שהיית (וכן הוא בד"ג), וזהו

משונאינו הבישותה (שם) — וזהו ומשונאינו⁴⁹ הבישות (וכן הוא בד"נ), זנחתה — זנחת, עשיתה (שם, כ) — עשית.
וכן הוגה בכמה מקומות הכתיב בצורת עבר לנסתרת והותאם לד"נ: שהייתה מקדם (מו, ג) — שהיתה, שלא הייתה כמותה (מת, ג) — היתה, כשהיית בנויה (קכב, א) — כשהיתה, כמה היית מהוללה (שם) — היתה, וכולם היית ירושלם (קכב, נ) — היתה ירושלם, זו הייתה (שם) — היתה.

ט. תיקוני טעויות סופר וטעויות דפוס

חלק גדול מן השינויים שבין ד"ר לד"ו אינם אלא תיקוני ט"ס וט"ה, שנעשו בידי מגיה ד"ו, ורובם של התיקונים לפי ד"נ:
ולא יביט לאחריהם (א, א) — לאחריה
והדומות להם (א, א) — והדומים
ופירש יודע (א, ו) — ופירוש
כי פירשו המעלות (קכ, א) — כי פירוש
ובחשבון כותבין בו (=ב', ב, א) — ובחשבון כותבין אותו שני (כד"נ)
שתר או ממנו (ב, יב) — שתיראו ממנו (=ד"נ)
דבריהם שאומר (ג, ג) — שאומרי (ד"נ: שאר)
הם חושבים ואומר כן (ג, ג) — ואומרי (ד"נ: ואר)
כל אחד לפי נגוניו הידוע אצלם (ד, א, וכן בד"נ ובפירוש המקוצר!) — נגונו
זו שגיונות (ד, א) — ויש שגיונות (וכן בד"נ)
לבדך (ד, ט) — שתי פעמים — לבדך
ואם בית (ה, ב) — ועם בית
שלא כמנהגי נחי הפא (ה, ב) — שלא כמנהג
ביראתך שהיה (ה, ב) — שהיא
ומדברים חלקים (ה, י, וכן במקוצר) — חלקו
שלא ישמור מהם (ה, י, וכן במקוצר) — שלא ישמר (וכן בד"נ); וכן להלן (קכ, ד):
שלא ישמור ממנו (וכן במקוצר!) — ישמר.
שאל היה רדפו (ז, א) — רודפו
בעברך עליהם (ז, ז וכן במקוצר) — בעברתך (=ד"נ)
קהל אחד ועצה אחת (ז, ח) — ועדה (=ד"נ)
כי אני אין בי עון ולא חט חטאתי להם (ז, ו) — מגיה ד"ו חשב את התיבה "חט",
שלא מצאה בד"נ, כדיטוגראפיה והשמיטה. אבל יש כאן כתיב חסר של "חטא"⁵⁰,
וכן להלן ל, ה וט, בד"ר (בד"ו הוגה: חטא, כבד"נ⁵¹).
כי הוא יודע (ז, יב) — היה
כי הוא ימות בהן (ז, יג) — בהם (=בחצים), ד"נ: בהם ימות
ולא כאחד מהם (מב, א) — ולא ייחד באחד מהם (=ד"נ)
ושורר אותם (שם) — לשורר
גם אומרים האלים (מב, א) — כי האילים (=ד"נ)

49 בד"ו נוספה וי"ו על-פי ד"נ: ומשנאינו, אבל המגיה השאיר את הו"ו היתירה שכד"ר.
50 אפשר גם להניח ש"חט" היה בכתב-יד שלפני ד"ר בסוף שורה להשלמה, אבל הראשון נ"ל
51 וכתיב זה מצוי בירוש' (עין ערוך השלם, ע' חס האחרון) והשמה "לחטת", במ' טו, כד.

ג ע י י מ (מב, ב) — געיה
אדדה (מב, ה) — אדדם
כמו נשפכים מן הגג מן הצנור (מב, ז, וכן במקוצר) — כמו שנשפכים מי
(=ד"ג) הגג מן הצנור (ד"ג: לצנור).
אל תתיאשו (שם) — אל תתיאשי (=ד"ג)
ואולי יהיה (שם) — היה (שה"ג: הוא !)
ועוד שאנחנו (שם) — ובעוד (=ד"ג)
כגון קודר (מג, א) — כנגד קודר (=ד"ג)
בחסרים ו"ו התוספת (שם) — בחסרו' ו"ו התוספת (=ד"ג)
למעלת והשמחה (מג, א) — השמחה (=ד"ג)
שכבשו לארץ (מד, א) — הארץ
ולא הצריכו (שם) — הוצרכו (=ד"ג)
עם בני הגלות (שם) — עד בני הגלות (=ד"ג)
כי אינך נצרך לו שתצטרך להם (מד, יג, וכן במקוצר !) — כי אינך בדרך
שתצטרך להון (=ד"ג).
בנפול דבר רע (מד, טו, וכן במקוצר) — כי כל דבר רע (=ד"ג)
הורענו (=הירענו) להם (מד, טו) — הרענו (=ד"ג)
ומאמנותי' (מד, יט) — מאמונתך
כצאן הטובחים (מד, כג) — הטבחים (=ד"ג)
כלי הניגון הזה ששמו שושנה (מה, א) — כלי ניגון הוא ששמו שושני';
ד"ג: כלי ניגון ה' ושמו שושנים, במקוצר: כלי ניגון ושמו שושנה.
כאומר אהבת ה' למשיחו (שם) — כלומר אהבת... (=ד"ג)
לחושי מרחשן (שם) — רחושי מרחשן (=ד"ג)
וענוה צדק, כאיפת שעורים, אספה אסור (מה, ה) — וענות צדק (=ד"ג),
כאיפה (ד"ג: כאיפ'), אספה אסור
לקשר טעמו עם כל אויבי (מה, ו) — עם בלב אויבי (=ד"ג)
יהיו שבט מישור (שם) — יהיה שבט מישור
מן הכלי שם (מה, ט) — מן הכלי שן
אעפ"י שאתם מעם אחר (מה, י) — אע"פ שאת מעם אחר (=ד"ג)
„שאתם" גם במקוצר !
שהוא סמוכה (שם) — שהיא
וכלם יביאו אותה, ויקראו אותם בשם (שם) — וכולן יביאו אותה, ויקראו
אותן בשם. ד"ג: וכולן יביאון אותם, ויקראו אותן
כי כן יושבות (מה, טז) — כי הן יושבות
מלמעלה אל מעלה (מו, ג) — ממעלה אל מעלה (=ד"ג)
והחכם ר' אבן (=אב') בן עזרא זל (מו, ג) — והחכם רבי אברהם בן עזרא ז"ל
והחכם ר' אברהם בן עזריה (=עזר') (עט, ה) — והחכם ר' אברהם אבן עזרא
(= ד"ג)

דבר השם (מו, יא, וכן בד"ג וכן במקוצר !) — ידבר השם.
להקים ולהשפיל (שם, וכן במקוצר) — להרים ולהשפיל (=ד"ג)
אם זה נקוד (מו, ג) — את זה נקוד (=ד"ג)
בהריעם ובקול שופר (מו, ג) — בקול (=ד"ג, ושם: השופר)

ע ל י ו ן כ ן (מז, ג) — עליו וכן (=ד"ג)
ה ל א שוה (מז, ח) — הוא שוה (=ד"ג)
י ה י מ ה ל ל ו ת ומשבחים (מח, ט) — מהללים (=ד"ג)
אומר לה (שם) — אומר זה (=ד"ג)
מעני' עלם ונעלמה (מח, יד) — ועלמה (=ד"ג)
כמו שנהגו מקדם (מח, יד, וכן במקוצר) — כמו שנהגנו
ומצאנו כי מלה זאת (שם) — כמו מלה זאת (=ד"ג)
שתי מילות שעניינן ענין אחד (שם) — שענינם (ד"ג : שעניינ')
הנה חמש עשרה (קכ, א) — הני חמש עשרה (=ד"ג)
בצרה ההא לרוב הצרה ובו ישועתה (קכ, א) — בצרה התיי' לרוב הצרה
וכן ישועתה. ד"ו הוגה על פי ד"ג לחצאין (ד"ג : בצרתה התיי' לרב הצרה וכן
ישועתה)
הגוי שאנחנו (קכ, ב) — מהגויים שאנחנו (ד"ג : מהגויים אשר אנחנו)
על ישראל בגלות (קכ, ג) — על ישראל בגלות
שתי מלות (קכ, ה) — שתי מלכיות (ד"ג : שתי המלכיות)
כי בהיותו בגלות דומה לישן כאילו יראה בעניינו (קכא, ד) — כי
בהיותינו בגלות דומה לישן כאילו לא⁵² יראה בעניינו (=ד"ג אות באות ז)
ישמור מהם (קכא, ו) — ישמורך מהם (ד"ג : ישמורך)
שמות מן המחברים (קכב, א) — שמות המחברי' (=ד"ג)
והיה השכינה (קכב, א) — והיתה השכינה (ד"ג : והיתה שכינה)
מכל השבטים (קכב, ג) — מכילה (=ד"ג)
שיעלו לה ידות (קכב, ג) — שיעלו שם להודות (=ד"ג)
לא יהיה לך שלום (קכב, ג) — לה (=ד"ג)
כי נלחמים עליהם, וארמנותיך (קכב, ו) — כי נלחמים עליה,
ובארמנותיך (=ד"ג)
אל ידגבורתם שיכו (קכג, א) — אל ידגבירתה בעת שיכו (=ד"ג).
תלויים עיניהם (שם) — תלויות עיניהם (בד"ג יש כאן חסרון)
שתי אותיות מלת (שם, וכן במקוצר) — שתי מלות (=ד"ג)
כי גיא כמו גאי (שם) — כי גאי כמו גאי' (ד"ג : גאו, גאו)
הבוטחים בה' לא ימוט כמו הר ציון שלא תמוט (קכד, א) — ימוט, ימוט (=ד"ג)
ויש מקומות, שמגיה ד"ו הגיה טעות דפוס בולטת שבד"ר. למשל :
והחום והקורב הם סית (קכא, ו) — והחום והקור הם סיבת (ד"ג : והחם והקר הם
סבת).
כבר פירשנו והודבק למעלה (ו, יב) — כבר פירשנוהו דבק למעלה (ד"ג : ומדובר
למעלה)
תושעינו (מד, ג) — תושיענו, ויבקעם (מה, ו) — דבק עם, ועתה ישועה (מו, ו) —
ועתה הישועה, להרוין (ו, יד) — להריון.
ובכמה מקומות בחר ד"ו בנוסח ד"ג, אף על פי שנוסח ד"ר גראה יותר וד"ג הוא
לפעמים משובש. למשל : וכן שות שתו השערה (ישע' כב, ז) ישית בגאון גליך (איוב
לח, יא) (ג, ח). בד"ג ואחריו ד"ו : וכן שתו השערה וישית בגאון גליך.

52 "לא" נשמטה בדרך הפלוגראפיה עם "לו" של "כאילו".

וינהו כל בית ישראל אחרי ה' (כד, א, מן שמואל-א ז, ב) — ד"ו על-פי ד"ג: ויהיו.
 ודברך אמת (מג, א) — ד"ג וד"ו: ודברך.
 ואתה מפר מחשבותם (מד, ח) — ד"ו: ואתה מפיר מחשבתם — על פי
 ד"ג: ואתה מפיר עצתם ולא תקום מחשבתם.
 מני אורחך (מד, יט) — ד"ג וד"ו: מני אורחותיך.
 והוא ("ענוה") בשקל על זה אחוה — ד"ג וד"ו: עולה אחוה
 אשר יצבאו (מו, ט) — ד"ג וד"ו: אשר צבאו
 ויקבצו מן הגוים (קכא, א) — ד"ג וד"ו: ויקבצני מן הגוים
 הפח שהיא (=הצפור) בתוכו (קכד, ה) — ד"ג וד"ו: הפח שהוא בתוכו.
 ואנחנו נמלטה (שם) — ד"ג וד"ו: ואנחנו נמלטנו
 והמטים עקלקלותם בישראל כלומר שמטים דרכיה ⁵³ בעקלקלות (קכה, ד) —
 בד"ו ⁵⁴ נכפלו המלים "כלומר שמטים" גם אחר "והמטים", ונדפס: והמטים כלומר
 שמטים עקלקלותם בישראל כלומר שמטים דרכיהם בעקלקלות.
 וכמה שינויים הם תולדה של ט"ד בד"ו, שכן אף בד"ג כנוסח ד"ר. למשל:
 ולפי שמצוה עליהם (א, ב) — ולפי צוה עליהם. נראה לי, שהמגיה ציין
 להשמיט את המ"ם, והמתקן השמיט עמה אף את השי"ן.
 כיון שיאכלו הרשעים (קד, לה) — כיון שכלו הרשעים. המגיה ציין להשמיט
 את האל"ף היתירה (=שיכלו, כנוסח ד"ג), ועמה הוצאה גם היו"ד.
 רבים בתורה (ג, א) — רבי בתורה. הנוסח רבים הוא גם בד"ג וכן גם במד' תה'.
 אע"פ שהרעו לי (ד, ט) — אע"פ שהראו לי.
 כמו חולים (ו, א, וכן בד"ג) — כמו חליים.
 שהיו מקוים מיתתי (ו, ט) — שהיו מקוים מיתתי (ד"ג: שהם מקוים).
 ויענונו (מב, ב) — ויענונו
 והשני דגוש (מב, י) — והשני דגש.
 וזו החרפה (מב, יא) — וזה החרפה (ד"ג: זאת החרפה)
 היושבי... והוא כמו היושב (קכג, א) ...כמו היושבי
 וצרת עליה (קלט, ו, מן דב' כ, יב, וכן ד"ג) — ותצר עליה.

י. השלמות והוספות

- א] על פי ד"ג השלמו בד"ו כמה חסרונות שחלו בד"ר על ידי שוויון סופות
 (הומויוטילויטון) וכמה הוספות. את הנוסף בד"ו נדפיס בפיזור. למשל:
 1. א, ב: וכן הוא מה שאמ' אף לא פעלו עולה וגו' אעפ"י
 שלא פעלו עולה... הפסוק הובא לפני כן.
 2. א, ג: כי העץ שהוא במקום צמא ויקוה למטר לא יתן פריו בעתו. בד"ו: ...למטר
 בעת שלא ירד המטר כפי הצורך לא יתן...
 3. ג, א: כשהי' עולה במעלה הזיתים אמר זה המזמור שנאמר ודוד
 עולה במעלה הזיתים עולה ובוכה. בד"ר נשמט מן "הזיתים" עד "הזיתים",
 ומגיה ד"ו השלים את החסר מן ד"ג.

⁵³ =דרכיה=דרכיהם, ד"ר חסר סימני הקיצור לרוב.
⁵⁴ בד"ג יש כאן חסרון (של שורה בכתב-יד שלפניו ?), הנוסח שם: הטיבה כלומר שמטים דרכיהם.
 וי"ו ולמ"ד כבר מצאנו לעיל.

4. שם: כי רבים מחכמי ישראל כמו אחיתופל ואחרים היו חושבים שלא תשוב המלוכה לו לעולם. בד"ו: כי רבים... שהיו חושבים כי היה לו זה העונש על דבר בת שבע כמו שהיה והיו גם כן חושבים שלא תשוב המלוכה לו לעולם. אף כאן נשמט בד"ר מן "חושבים" עד "חושבים", ומגיה ד"ו השלים את החסר על פי ד"נ (ושם: אבל היו חושבים).
5. ג, ג: שהוא ("סלה") כמו לעולם. ד"ו נוסף מד"נ: וכך תרגמה יהונתן (!) בתפלת חבקוק לעלמין. הכתיב "יהונתן" (ולא "יונתן" כרגיל, וכן בד"נ) מעיד כמאה עדים, שלפנינו תוספת של מגיה, שהצורה יהונתן היתה שגורה בפיו יותר.
6. בד, ז נוסף בד"ו: ויש לפרש לענין שאמר ובטחו אל ה' רבים אין דעתם אלא לטובת העולם הזה ומתאווים אליה ואומרים מי יראנו טוב אבל אני ועמי ר"ל ואשר עמי אומרים נסה עלינו אור פניך ה' כל תאותינו לאור פניך לעולם הבא. כל הקטע הזה השלם אות באות מד"נ. רק אות אחת הגיה מגיה ד"ו: במקום "יראינו" שבד"נ הדפיס "יראנו" כדרכו.
7. ו, ח: ופי' בכל צוררי בעבור כל צוררי. שלוש תיבות אלו נשמטו בד"ר על ידי שויון הסופות, ובד"ו השלמו מד"נ.
8. ז, ו: כי האויב ירדפהו בעצמו וירדפהו לאחרים. שתי תיבות אלו נשמטו בד"ר על ידי שויון הסופות, ובד"ו השלמו מד"נ.
9. מב, ב: כאשר תכסף נפש הצמא אל המים יתר מן תאות הרעב אל הלחם. ד"ו (מד"נ): כאשר... אל המים ותאות האילים (ד"נ: האלים) יותר משאר הצמאים כמו שזכר ותאות הצמא אל המים יותר מן תאות...; וכן בשה"ג שבהוצ' אסתרסון, ונשמט בד"ר מן "אל המים" עד "אל המים".
10. מב, ו: על כן אזכרך על כן כשאזכרך, שלוש תיבות אלו נשמטו בד"ר על ידי שויון הסופות, והשלמו בד"ו מד"נ.
11. מד, כ: כאשר עשיתה לנו כל הצרה שדכיתנו במקום תנים בגוים. ד"ו: כאשר... במקום תנים אם שכחנו שם אלקינו בכל הצרה הזאת ופי' במקום תנים בגוים. בד"ר נשמט מן "תנים" עד "תנים"⁵⁵, והשלם בד"ו מן ד"נ, ו"תנין" במקום "תנים" שבשניהם ראייה נוספת לכך.
12. מה, א: כי הדברים שהקים לבו על (ד"ר: אל) מלך המשיח. בכתבייד: שהקיר לבו. ומדפיס ד"ר (או מעתיק כתב-היד שלפניו) התקשה בלשון זה והשמיטו בד"נ החלף ב"שהקים לבו", ומשם העתיק ד"ו.
13. מח, יא: דור אל דור עד דור אחרון. בד"ר נשמטו המלים "עד דור" על ידי שויון סופות והשלם בד"ו מד"נ.
14. בנה, ז השלם בד"ו ציטאט מב"ר (ואומר מי יתן לי...) שאין בד"ר. הציטאט שווה כמעט אות באות לד"נ וחסר בראשו המלים "ובבראשית רבה", שאינן אף בד"נ.
- 14*. במזמור סח נשמט בד"ר פירושם של שני פסוקים (יב—יג) והשלמו בד"ו מד"נ (אות באות בהוספות קטנות: צבא רב [גלון], שהיא [עדת ה' ו]נוה ה').
15. קכא, ז: ישמור נפשך שלא תמות מתוך החלאים. בד"ו: ישמור את נפשך שאם יבואוך תחלואים יהיו מרוק עונות. אבל הוא

55 אסתרסון לא העיר על חסרון זה בד"ר.

ישמור את נפשו שלא תמות מתוך החלאים. בד"ר נשמט מן "נפשך" עד "נפשך", ובד"ו השלם מן ד"נ בתקון קל של "יבואוך" במקום "יבאוך" שבד"נ.
16. קכד, ה: אזי עבר א מ ר ע ב ר ואמר המים. שתי התיבות נשמטו בד"ר על ידי שויון הסופות והשלמו בד"ו מד"נ.

אבל יש בד"ו גם הוספות, שאינן אף בד"נ, וחשודות הן כהוספותיו שלו. למשל:
17. ז, ח: ו א מ' אך נגד ה'... שהיה סבור כי הוא היה המלך עד שבא הקטן. כך הנוסח בד"ר ובד"נ. אבל בד"ו: ואמ'... עד שאמ' לו ה' אל תבט אל מראהו וכו' וכשבא הקטן. קשה להניח שבד"ר ובד"נ נשמט מן "עד" עד "עד" ובד"ו תוקן "וכשבא" במקום "עד שבא". נראה יותר, שמגיה ד"ו הוסיף זאת מדעתו.

18. קכה, ה: יוליכם ה' את פועלי האון בגלוי כנגד מה שאומר... כך בד"ר וד"נ. ד"ו: יוליכם ה' את פועלי האון מן הגוים וי"ל והמטים עקלקלותם בלבותם שאין תוכם כברם יוליכם ה' את פועלי האון בגלוי... אף כאן קשה להניח שיש השמטה על ידי שויון סופות הן בד"ר והן בד"נ.

ב) השלמת מלים חסרות. בכמה מקומות השלמו בד"ו מלים חסרות או מלים שהעניין זרקן. והכל נוסף מד"נ. למשל: בהיותו עומד במקומו (א, א), מזמור אחד הוא (ב, א), שלא הסכים כל ישראל עליו להמליכו (ב, ג), ובאמרו ישחק וילעג (ב, ד, ד"נ: ילעג), אלא כיון שאמר לו הנביא (ג, א), וכן (ד"נ לי') כולם הנאמרים (ג, א), ויש מפרשים שמינית כינור (ו, א), ושוב חלצה נפשי (ו, ד), כמו שהייתי בשלום עמו והייתי חתנו (ז, א), כי השנים עשר שבטים (ז, ח), כי כשיעבור האל על פשע האדם (ז, ח), כי כבוד האל שכן (ז, ה), ועל קדקדו חמסו ירד כפל ענין במלות שונות (ז, י), בד"ר רגיל יותר: העניין, ואין טעם לזה הפירוש (מב, א), ולא ייחד (ד"נ: יחד) באחד מהם (מב, א), לא היו אז היו אומרים (מב, א), שהם המקומות שגגרים שם מים בכח (מב, ב), עד שימצאו נחלי מים עמוקים (שם, שם), שהיינו מתנהלים לאטנו בארצינו (מב, ה, ד"נ לי' "בארצנו"), בלילה שהוא הגלות יהיה שירה עמי שנשורר (מב, ט), ולא יאמרו לי עוד (מב, יב), שעשית כל הנפלאות האלה (מד, ה), ולא שזכר עומד במקום שנים (מד, יט), והכל הוא דרך משל⁵⁶ ודברה תורה כלשון בני אדם (מד, כה), והשגל שהיא המלכה (מה, טז), יאמרו ישראל כל העמים (מו, ב), והוא מלכינו מאז (מג, ז), משכיל שם (ד"נ לי') פי' כל משכיל ומשכיל (מו, ח), כי ציון הוא (צריך להיות: היא) בצפון ירושלם (מח, ג), כי חסדך שהוא חסד גדול⁵⁷ שהוא בקרב היכלך יושיענו (מח, י), אשר בחומה סביבותיה⁵⁸ (מח, יג), אמ' שיר המעלו' אל ה' (קכ, א), אומר על לשון בני הגלות (קכ, א), ונושא עיניו אילך ואילך לראות (קכא, א), והכל בידו ויכול לעשות מה שירצה (קכא, ב), אומר אחד לחברו בגלות (קכא, ג), איפשר כי שאר שיר (ד"נ: שירי) המעלות (קכב, א), עדת ישר' יחדיו (קכב, ג), כסאות לבית דוד (קכב, ה), ושבענו הבזל גאיונים (קכג, ד)⁵⁹, כי לא תוכל

56 ד"ר: משו' וברה. ונראה לי ש"משו" הוא שיבוש של "משל", שריד מן הביטוי, חילופי ויין ולמיד כבר מצאנו לעיל.

57 שתי תיבות אלו, הנמצאות בד"ר ובד"ו, אינן בד"נ ואינן בהוצ' אסתרסון, ואס' לא העיר עליהן.

58 ד"ר: סביבותיהם. וכן בפירוש המקוצר.

59 ד"נ: שאנחנו לגאיונים.

ה צ פ ו ר להמלט (קכד, ז), וישלטו הגוים בה (קכה, ב) ⁶⁰, למד הפעל שהיא מו מ ר ת ב יו ד (שם).

ג] תו ס פו ת . בכמה מקומות יש בד"נ תוספת תיבה אחת או שתי תיבות ונוספו משם גם בד"ו. למשל :

1. ב, ה : ואני המלכתי אותו — ד"ר, ד"נ : ואני נסכתי אותו והמלכתי. ד"ו הרכיב את נוסח ד"נ בנוסח ד"ר והדפיס : ואני המלכתי ונסכתי אותו. רד"ק היה אומר : המלכתי אותו ונסכתי אותו.

2. ג, א : שמא עבד או נתין או ממזר הוא. "או נתין" אין בד"ר ולא במקוצר. וכן לי' בברכות ז, א ולא ברש"י, ונוסף בד"נ באשגרה מלשון המשנה, ומד"נ נוסף בד"ו.

3. ה, יא : ויתכן לפרשו בעוון (= בענין ז) אשם. במקוצר : יתכן לפרשו מלשון אשם.

4. מח, ט : הערים והכפרים אשר סביבות י⁶¹ ירושלם. וכבר העיר אסתרסון, שמלת "והכפרים" נמצאת רק בד"ו ! ולי' גם במקוצר.

ויש שמגיה ד"ו הוסיף בצד נוסח ד"ר נוסח ד"נ :

5. א, א : כל תכונות האדם ותבונותיו.

6. שם : שנסע מדרכם ונספר שמעיהם. שתי תיבות אלו חסרות גם במקוצר.

7. א, ב : ואמרו (= חז"ל) וכי אפשר להגות יומם ולילה מלאכתו ואומנותו היכן ומתי יעשה. ברור ש"היכן" כאן מיותרת, כי בזמן מדבר הכתוב ולא במקום.

8. א, ג : שאפי' שיחת החכמים ושיחה בטילה צריכה לימוד.

9. שם : כן (ד"ר : כי) האדם הטוב יקחו ממנו בני אדם פרי ומוסרו. "ומוסרו" לי' גם במקוצר.

10. א, ג בציטאט מראב"ע : שתהיה מלאה תורה וזכמת אלהים. בראב"ע : תורת אלהים.

11. זכנ, ז — ציטאט מראב"ע : ועמה ישגרו וישלחו המלכים ספריהם. "וישלחו" תוספת פירוש של ד"ו היא, ולי' בכל הנוס' (עיין הוצ' אסתרסון).

12. א, ו : להטיב להם ולהשביעם מטובו. במקוצר : להטיב להם ולהשביעם.

13. ב, ז : ובני הוא ועבדי הוא. "הוא" פ"ב לי' גם בד"נ, ותוספת ד"ו היא.

14. ד, א : והיא נחלקת בכלל החכמות — ד"ר, ד"נ : והיא נספרת בכלל החכמות, ד"ו : והיא נחלקת ונספרת בכלל...

15. ז, טו : כי יחשבנו בלבנו ויוציאונו למעשה — ד"ר, ד"נ : ויוציאונו בפיה ומעשה, ד"ו : ויוציאונו בפיה למעשה. "בפה" נוספה אפוא מד"נ, אלא שאינה מתקשרת יפה.

16. מד, י : הנה אנחנו מצפי' בכל היו' — ד"ר, ד"נ : הנה אנחנו מיחלים בכל יום, ד"ו : הנה אנחנו מצפים ומיחלים בכל יום.

17. מד, כ : במקום תנים בגוים המשיל המושלים בנו לתנים ויענים — ד"ר, ד"נ : הגוים המושלים בנו לתנים, ד"ו הרכיב את שתי הנוס' : בגוים המשיל הגוים המושלים בנו לתנים.

60 "בה" לי' גם בד"נ.

61 ד"ר נשתבש: הבינות.

18. מה, טו: ובתולות שהן ריעות כל בת מלך — ד"ר, ד"נ: ובתולות שהן יפוט כל בת מלך, ד"ו: ובתולות שהן ריעות ויפוט כל בת מלך. במקוצר: ובתולות שהן רעותיה כל בת מלך.
19. מז, ב: והוא המלך על כל הארץ — ד"ר, ד"נ: והוא מלך על ישראל, ד"ו: והוא המלך על ישראל ועל כל הארץ. במקוצר כנוסח ד"ר.
20. מז, ו: יאמרו ישראל בגבורה וקול שופר בשמחה עלה אלהים בתרועה — ד"ר, ד"נ: יאמרו ישראל בתרועה ובקול שופר ובשמחה כשישירו לאל יאמרו עלה אלהים. ד"ו: יאמרו ישראל בגבורה בתרועה ובקול שופר ובשמחה עלה אלהים.
21. ס, ב: אין אנו מוצאים בחזירותינו (= בחזירתנו) — ד"ר, ד"נ: בחזרתנו, ד"ו: בחזירותינו ובשובנו. "ובשובנו" ל"י בכל הנוסחאות, ותוספת ד"ו היא.
22. עז, יג: כי הכח בא להם⁶² מהסבה הראשונה ואין כחם (ד"נ: בהם) כמוך — ד"ר וד"נ, ד"ו: ואין בהם סמך אין בהם כמוך. יש כאן בד"ו טעות קריאה ותיקונה זה על יד זה.
23. קכ, א: שיציף וישטוף כל העולם. "וישטוף" אין גם בד"נ ולא במקוצר, ונוסף בד"ו על פי "למשטף" שבתלמוד (סוכה נג, א).
24. קכד, ו: כן אנחנו הגוים אשר אנחנו בתוכם הם יכלו... — ד"ר, ד"נ: כן אנחנו בתוך הגוים והם יכלו... ד"ו הרכיב בנוסח ד"ר מלת "בתוך" שבד"נ והדפיס: כן אנחנו בתוך הגוים אשר אנחנו בתוכם הם יכלו... בא "לתקן" ונמצא מקלקל, שאי אפשר לומר אחר כך "אשר אנחנו בתוכם". במקוצר כנוסח ד"ר.
- ד] הוספות שונות. בד"ו נוספו בכמה מקומות מלים שונות לתוספת ביאור ותיאור, ואף מלים אלו מד"נ באו כולן:
 1. א, א: ויתחיל (ד"ר: ויחל) להכיר הטוב והרע כמו שאמ' הזהירו גם כן שיסור מדרך הרשעים.
 2. ב, ז: וממנו באה לי המלוכה ולכן אל יערער שום אדם עליה.
 3. ג, ג: וכן אמר בדרש. וצריך להיות: וכן אמרו (ד"נ: אמ').
 4. ה, א: על דואג ואחיתופל שונאיו אמרו (קרא: אמרו, ד"ר: אמר).
 5. ו, ו: כי הגוף אחר צאת הנשמה כאבן דומם. "דומם" ל"י גם במקוצר.
 6. ו, ט: וכל אדם חולה המתפלל בזה המזמור. "חולה" ל"י גם במקוצר.
 7. מב, ג: כי יהיה האדם בלא מאכל שנים או שלשה ימים. "או" ל"י גם בכתב-יד ב ולא במקוצר, ונוסף בד"ו מד"נ⁶³.
 8. מד, ז: כאשר עומדים עלינו לכלותינו⁶⁴.
 9. מה, י: באות אליו לעתי ידועי, אבל המלכה אשתו היא...
 10. מז, ב: וכך (ד"נ וד"ו: וכן) כתוב חכי כמעט.
 11. מז, ה: בעת שירעשו ההרים⁶⁵.
 12. מז, יא: מהיום ואילך ממלחמות וממעשים רעים הרפו. מלת "הרפו" נוספה בד"ו מד"נ, ואינה במקומה, ובשה"ג כנכון: הרפו מהיום...

62 ד"נ: באלדי!

63 המטבע "שנים שלשה" נמצא במקרא: מלכים"ב ט, לב; ישעיה יז, ו.

64 אסתרסון כותב בטעות, ש"עלינו" רק בד"ו.

65 אסתרסון טעה, שצ"ן ש"בעת" ל"י בד"נ.

13. מה, ג: בהשתנות לו האויר. "לו" נוסף בד"ו מד"נ, ובכתב-יד ובמקוצר ל"י.
 14. קב, א: וזכר בהם תוחלת הישועה והבטחתה שתהיה על כל פנים. "על כל פנים" ל"י גם במקוצר.
 15. קכב, א: כל אחד ואחד אומר. "ואחד" ל"י גם בד"נ ובמקוצר, ותוספת ד"ו היא.

יא. חילופים

כמה חילופי-גירסאות שבין שני הדפוסים, ד"ר וד"ו, באו מידי מגיה ד"ו, שבכמה מקומות בחר בנוסח ד"נ, והחליף לשון מקרא בלשון חכמים או שביקש לשפר ולתקן את הלשון, ולפעמים קלקל. למשל:

1. ילמד האדם (א, א) — ילמוד האדם (וכן להלן גם בד"ר).
2. ויחל להכיר (א, א) — ויתחיל להכיר, אם יחל זה מגירותו (קיט, ט) — אם יתחיל... יחל — לשון מקרא, יתחיל — לשון חכמים. אבל רד"ק משתמש בשתי הצורות: ועתה אחל לפרש (סוף ההקדמה), החל⁶⁶ בהולכי מדברות (קו, ג), החל (ד"נ ל"י) בגבורות האל יתברך (קיג, א), כשיחיל אדם להתבונן... אלא יחל להתבונן... (קיט, קל)⁶⁷, לא החילותי לדבר (קלט, ד), בעולם הגדול החל ובעולם הקטן כלה⁶⁸.
3. מרוב חרדתם (א, א) — מרוב חרדת לבם. במקוצר כד"ר.
4. שקט במעשה (א, א) — שוקט במעשה. שוקט — רגיל במקרא (וכן להלן לה, יא גם בד"ר).
5. שבא לידי עבירה (א, ב, וכן במקוצר) — שבא לידו העבירה. נוסח ד"ר הוא הנכון. השווה אבות ג, א: ואין אתה בא לידי עבירה⁶⁹.
6. כמו נח ג' פעמים (א, ב) — כמו נח ג' פעמים.
7. שהתחזק בה (א, ב, וכן במקוצר) — שנתחזק בה.
8. שיחת חולין שלהם יכול אדם ללמוד מהם מוסר (א, ג) — שיחת חולין שמהם יכול אדם ללמוד מוסר. חבל שאין לפני ד"נ למזמור זה ואין לי אלא לשער, שמגיה ד"ו ציין להוסיף "שמהם" אחר "שלהם", והמתקן סידר "שמהם" תחת "שלהם".
9. אם יקחו מן העץ הזה מטע יצליח ויהיה כמוהו (א, ג) — כלומר: המטע יצליח; בד"ו: יצליחו ויהיו כמוהו, בהיקש ל"יקחו".
10. שהיה עם שאול (ב, א) — שהיה בימי שאול (=ד"נ), במקוצר: על שאול.
11. זה מאמר דוד (ב, ז, וכן במקוצר) — זהו מאמר דוד (=ד"נ).
12. אם בוכה למה מזמר ואם מזמר למה בוכה (ג, א) — כן "מזמר" גם במקוצר וכן במד' תה', אבל בד"ו הוגה בשתי הפעמים (על פי ד"נ): מזמור. וכן הוגה להלן (ג): היתה הרמת קול המזמור (במקום "המזמר" שבד"ר ובמקוצר).
13. מאשר הריעותם עד הנה צריכים אתם כפרה (ד, ו) — ד"ר וד"נ ובמקוצר, אבל מגיה ד"ו קרא הנה, ולפיכך מחק מלת "עד".
14. ויש מפרשין "ולו" (ה, יד: ולו הבין כלי מות) לנפשו (=לעצמו) — ד"ר, ד"נ:

66 ד"ר נשתבש: האל.

67 בד"נ יש כאן חסרון.

68 על-פי לשון הכתוב "בגדול החל ובקטן כלה" (בר' מד, יב).

69 נוסח ד"ו הוא בהיקש ללשון "מצוה שבאה לידך". אם כן גם כאן היה צריך לומר: באה.

וַיֵּם לוֹ עֲבוּרוֹ, דָּו הַרְכִּיב אֶת שְׁתֵּי הַנוֹסִים: וַיֵּשׁ מִפְּרִשֵּׁי לֹו בַּעֲבוּרוֹ כְּלוֹמֵר בַּעֲבוּר נַפְשׁוֹ.

15. וַחֲבָרוּ דוֹד (מב, א) — זָכַת בּוֹ דוֹד (= ד"נ).
16. וַגּוֹעָה (מב, ב), וְכֵן בַּמֶּדֶת תֵּה; אֲבָל בַּדָּג וְאַחֲרָיו בַּדָּג: וְעוֹרָגָת.
17. כְּשֶׁרֹודִפִּים אַחֲרֵיהֶם הַכְּלָבִים הַצִּדִּים יִלְכוּ מִפְּנֵיהֶם (מב, ב) — ד"ר, ד"נ: כְּשֶׁרֹודִפִּים אַחֲרֵיהֶם הַכְּלָבִים הַרְצִי, יִלְכוּ מִפְּנֵיהֶם, ד"ו בַּחֵר בְּנוֹסָה "הַרְצִי", וּבִמְקוֹם "מִפְּנֵיהֶם" כָּתַב "אַחֲרֵיהֶם" בַּהֲשַׁפְעַת "אַחֲרֵיהֶם" שֶׁבִּסְמוּךְ, וּבַעֲקֻבוֹתָיו הַלֵּךְ הַמִּקְצָר, אֲלֵא שֶׁשָּׁמַר עַל נֹסָה "הַצִּדִּים" שֶׁבַּד"ר.
18. לַחֲרֵב שְׂרוּצְחִין בּוֹ (מב, יא) — לַחֲרֵב שְׂמֵר צַחִין בּוֹ (= ד"נ, וְכֵן בַּמִּקְצָר).
19. כִּי שְׁנֵיהֶם (מג, ה, וְכֵן בַּמִּקְצָר) — כִּי שְׁנֵי הַמְּזִמּוֹרִים (= ד"נ).
20. כִּי אֲבוֹת בְּנֵי הַגְּלוּת לֹא הָיָה דָּבָר זֶה (ד"נ: זֶה הַדָּבָר) בִּימֵיהֶם (מד, ב) — ד"ר וְד"נ, וְכֵן הַנּוֹסָה בַּשֶּׁה"ג שֶׁבַּהוּצָה אֶסְתֵּרֶסוֹן וְכֵן בַּמִּקְצָר, ד"ו "תִּיקֵן": כִּי בִימֵי אֲבוֹת בְּנֵי הַגְּלוּת לֹא הָיָה דָּבָר זֶה.
21. שׁוֹם חֵיקוֹר לֵב בִּלְבָנוֹ (מד, כא, וְכֵן בַּמִּקְצָר), בַּדָּג וּבַכְּתִיבִיד: שׁוֹם הַרְהוֹר בִּלְבָנוֹ, ד"ו: שׁוֹם הַרְהוֹר לֵב בִּלְבָנוֹ⁷⁰, נֹסָה ד"ר מִקּוּרֵי יוֹתֵר: רַד"ק הִשְׁתַּמֵּשׁ כֹּאן בַּלִּשׁוֹן הַכְּתוּב "הֲלֹא אֱלֹהִים יַחְקֵר זֹאת"⁷¹.
22. יֹאמֵר כֵּן בַּמַּחְבֶּרֶת (מה, ה) — ד"נ וְד"ו: יֹאמֵר כֵּן בַּמּוֹכְרֵת.
23. וּבַחֲרֵךְ (מה, ח, וְכֵן בַּמִּקְצָר); ד"נ וְאַחֲרָיו ד"ו: וּבַחֲרֵךְ בִּד.
24. וּקְבִלוּ עֲלֵיהֶן בַּמְּצוֹת הַמֶּלֶךְ הַמְּשִׁיחַ דַּת יִשְׂרָאֵל (מה טז) — ד"ר (וְכֵן בַּשֶּׁה"ג); ד"נ וְד"ו: וּקְבִלוּ עֲלֵיהֶן (ד"נ: וּקְבִלוּ עֲלֵיהֶם) מְצוֹת הַמֶּלֶךְ הַמְּשִׁיחַ דַּת יִשְׂרָאֵל.
25. צוּה לֹוֹמֵר (מז, ח) הוּא שְׁבוּשׁ שֶׁל "לִזְמֶר"⁷²; ד"נ וְאַחֲרָיו ד"ו: לֹא מֵר.
26. וְעֲנִינֵנוּ יִנְהַגֵּנוּ כְּמוֹ יָמֵי עֲלוּמֵינוּ (מח, יד) — בַּדָּג נִדְפְּסוּ זֶה עַל־יַד זֶה שְׁתֵּי נֹסָחֹות יִי: וְעֲנִינֵנוּ יִנְהַגֵּנוּ כְּמוֹ יָמֵי עֲלוּמֵינוּ.
27. בַּהֲגַבְּהוֹת קוֹל (קכ, א) — ד"ר, ד"נ: בַּהֲגַבְּרֵת קוֹל, ד"ו: בַּתְּגַבְּרֵת קוֹל.
28. הִמָּה יִדְיָהֶם לַמַּלְחָמָה (קכ, ו, וְכֵן בַּמִּקְצָר) — ד"ו: הִמָּה יִדְבְּרוּ לַמַּלְחָמָה, נֹסָה ד"ר מִקּוּרֵי וּנְכוֹן.
29. שִׁיחִיָּה בַּעֲזֹרֶךְ (קכא, ג, וְכֵן בַּמִּקְצָר) — ד"נ וְד"ו: שִׁיחִיָּה עֲזֹרֶךְ, נֹסָה ד"נ וְד"ו הוּא עַל פִּי הַמִּקְרָא: וְעֲזָר מִצְרָיו תִּהְיֶה (דב' לג, ז), עֲזָרִי וּמַפְּלִטִי אֹתָהּ (תה' ע, ו), אֲבָל נִמְצָא בַּמִּקְרָא גַם בִּבְיָת: אֲשֶׁרִי שָׁאֵל יַעֲקֹב בַּעֲזָרוֹ (תה' קמו, ה).
30. וְחִיִּית הַשְּׂדֵה (קכא, ז) — ד"נ וְד"ו: וְחִיִּית הַשְּׂדֵה (וְכֵן בַּמִּקְצָר).
31. בַּחֵר בָּם (קכב, ד, וְכֵן בַּמִּקְצָר) — ד"נ וְד"ו: בַּחֵר בָּהֶם.
32. שִׁישׁוּבוּ יִשְׂרָאֵל אֵלַי (= אֵלֶיךָ, קכב, ז) — ד"נ וְד"ו: שִׁישׁוּבוּ יִשְׂרָאֵל אֵלַי.
33. שֶׁבַּעֲנוּ בּוֹת הַגְּלוּת (קכג, ג, וְכֵן בַּמִּקְצָר) — ד"נ וְד"ו: שֶׁבַּעֲנוּ בּוֹת בַּגְּלוּת.

(ב) חִילּוּפִים מִיּוֹחֲדִים:

1. וְאָמַר אֵיל וְאָמַר תַּעֲרוֹג אֵיל לִשׁוֹן זָכַר תַּעֲרוֹג לִשׁוֹן נְקִיבָה כּוֹלֵל זָכָרִים וּנְקִיבוֹת (מב, ב) — ד"נ וְד"ו: וְאָמַר אֵיל וְאָמַר תַּעֲרוֹג לִשׁוֹן נְקִיבָה כִּי אֵיל הוּא לִשׁוֹן כָּלֵל כּוֹלֵל

70. וְהַעֲרִי אֶסְתֵּרֶסוֹן, שֶׁהַנּוֹסָה "הַרְהוֹר לֵב" רַק בַּדָּג.

71. וְהַשְּׂדֵה גַם פֶּרֶק "קִנְיֵן תּוֹרָה": וְחֻקּוֹר דִּין.

72. עַל חִילּוּפֵי וַיֵּן וַיֵּן עֵינַי לַעֲיֵל.

73. עֵי בַּהוּצָה אֶסְתֵּרֶסוֹן.

- זכרים ונקבות. לפי דעתי היה לפני מגיה ד"ר נוסח זה: "ואמר איל ואמר תערוג איל כולל..." והגיה במקום "איל" — איל לשון זכר, ובמקום "תערוג" הגיה: תערוג לשון נקיבה (= ואמר איל לשון זכר ואמר תערוג לשון נקיבה איל כולל...) אלא שתיקוניו נכנסו שלא במקומם. בד"נ (ואחריו ד"ו) נתחלף "זכר" ב"כלל" כמו בשאר הנוסחאות.
2. ולא זנחם אלהים (= אלהים, מג, ד, וכן במקוצר) — ד"ג וד"ו: ולא זנח תני בגלות, שה"ג (בהוצ' אסתרסון): ולא זנחני בגלות.
3. וטעם ונפרש כפינו לאל זר אפי' על ידי הכרח לא פירשנו כפינו לאל זר כי היינו מוסרי' עצמינו להריגה ולא (ש)נפרש⁷⁴ כפינו לאל זר וזה הוא שאמר כי עליך הורגנו כל היום (מד, כא) — ד"ר.
- ד"נ: וטעם ונפרש כפינו לאל זר אפי' על ידי הכרח כי לא שכחנוהו בלב היאך היינו פורשים כפינו אליו כך פיי' אפי' על ידי הכרח לא פרשנו כפינו לאל זר וזהו שאמר כי עליך הורגנו כל היום.
- הוצ' אסתרסון: וטעם ונפרש כפינו לאל זר אפי' ע"י הכרח כי אם לא שכחנוהו בלב היאך היינו פורשים כפינו לאל זר כי היינו מוסרים עצמנו להריגה ולא נפרש כפינו לאל זר.
- ד"ו נתקשה ב"ולא שנפרש" שבד"ר, והרכיב בנוסח ד"ר קטע מנוסח ד"נ והדפיס: וטעם ונפרש כפינו לאל זר אפי' על ידי הכרח לא פירשנו כפינו לאל זר כי היינו מוסרי' עצמינו להריגה (=אות באות מד"ר) כי אם לא שכחנוהו בלב היאך נפרש כפינו לאל זר (=ד"ג בשינוי זה: "נפרש" ת' "היינו פורשים"), וזה הוא שאמ' כי עליך הורגנו כל היום (=ד"ר).
4. העיר אשר בחרתה (מז, ה — ד"ר — מן מלכים א, ח, מז) — ד"ג וד"ו: העיר אשר בחרתי (מן מלכים א, יא, יג; מלכים ב, כג, כז).
5. אפי' בגלות שומר אותנו (ד"נ: אותם) שלא יעשה ממנו כלה בגוים (קכא, ד). נושא המשפט המשעבד "שלא יעשה" הוא הגלות, שבפי חכמי ימי הביניים בא בלשון זכר. אבל בד"נ: שלא יעשו אותנו הגוים כלה, ועל פיו תיקן ד"ו: שלא יעשו כלה הגוים.
6. ה' ישמור בגלות ישמורך כמו שאמר⁷⁵ ובצאתך מהגלות תצא בשלום וכלבאם לארץ ישראל בשלום וישמורך מעתה ועד עולם (קכא, ח) — ד"ו: ה' ישמור בגלות ישמורך כמו שאמר ובצאתך מהגלות תצא בשלום וכלבא לארץ ישראל בשלום וישמורך מעתה ועד עולם. ד"ו העתיק אפוא אות באות מד"ר ורק הגיה "ותבא" (כד"נ!) במקום "בבאם" הקשה. אבל הנוסח שלפני ד"ר היה כך: ובבאך⁷⁶ לארץ-ישראל [תבא] בשלום. ואולי אף מגיה ד"ו ציין להוסיף "תבא" לפני "בשלום", אלא שהמתקן לא עמד על כוונתו והגיה כמו שהוא לפנינו⁷⁷.
7. אהלות... בערבי עמבר. קציעות... בערבי סנדל (מה, ט) — ד"ג: סנדל⁷⁸, ענבר, וכן הוגה בד"ו.

74 כך נראה לי להגיה.

75 = שאמרנו, כחננו לראש המזמור. במקוצר: שאמרך!

76 וכן במקוצר. "ובבאם" הוא סתרון מוטעה של "ובבא".

77 נוסח ד"נ: ה' בגלות ישמורך כמו שאמר ובצאתך... בשלום ותבא אל ארץ בשלום וישמורך מעתה...

78 וכן במי המקוצר.

79 בשה"ג: סונבל, אסתרסון ציין בטעות, שנוסח זה גם בד"נ.

ג] חילופים בשרש „אמר“. בכמה מקומות יש בין שני הדפוסים, ד"ר וד"ו, חילופים בפעל „אמר“. למשל:

1. כמו שאומר — כמו שנאמר (ב, ו, וכן בד"ג), כמו שאומרים — כמו שנאמר (א, ו), שהיו אומרים — שהיו נאמרים (קכ, א, וכן בד"ג).
2. כמו שאומר — כמו שאמר (ו, א, מו ו — שתי פעמים, וכן בד"ג, מז, ג, מח ו, ד"ג: שאומ').

3. ואמר — ואומר (ג, ט; מב, ו, וכן בד"ג).
4. אומר — אמר (מו, ג), ואומר — ואמר (מז, ג — שתי פעמים; מח, א), שאומר — שאמר (ד, ז), וכן אומר — וכן אמר (מת, ג), הוא שאומר — הוא שאמרו (מח, א).
5. ואמר — שאמרו (א, ב), כמו שאמר — כמו שאמרו (שם).
6. ונאמרה בתפילותינו — ונאמר בתפילותינו (מב, ז).

ד] חילופים אחרים.

1. החלפת בניינים: נשמע אלי (ב, ז) — ושמע אלי, וכן בד"ג. כל נשמע לעבודת האל — כל מי ששומע לעבודת האל, וכן בד"ג. כמו שהבן נשמע אל האב (וכן בד"ג, ושם: לאב) — כמו שהבן שומע אל האב. וקרא הארון אלהים (מז, ג) — נקרא הארון אלהים. וכן בד"ג.
2. החלפת זמני הפעל: יצא מהגרון (ה, י) — יוצא מהגרון, וכן בד"ג. כמו שכתבו (ז, ט) — כמו שכתוב, וכן בד"ג. כן אורך גלותינו (מד, יג, וכן ד"ג) — כן ארך גלותינו. ואורך זמן רב גלותינו (עד, ט, וכן ד"ג) — וארך זמן רב גלותינו. עד שהגיע (= שהגיעה, מה, טז) — עד שתגיע, וכן בד"ג.
3. החלפת רבים ביחיד: והוא מחשבות לבם (ה, י) — ד"ג וד"ו: והוא מחשבת לבם. יסמוך על ידו וכי תמעד ידו (מד, כד) — יסמוך על ידיו וכי (ד"ג: ואם) תמעד ידו. וכן בד"ג.

י. ב. השמות מלים

- מגיה ד"ו השמיט כמה מלים יתירות בד"ר בטעות, או שנראו לו כיתירות. ואף בזה נעזר בד"ג, כי בכל המקרים גם ד"ג חסר מלים אלו. למשל:
1. והגמול (והטוב) לצדיקים (א, א), אבל צריך לומר: והגמול הטוב, כמו בסוף המזמור. „והטוב“ גם במקוצר.
 2. כי בטחתי בך שתעניני ואתה יכול לעזוריני וזה טעם (אל, יז, ו). בד"ג אין „אל“, ואחריו ד"ו. אבל השווה להלן לא, ו: כי אתה אל, שפירושו חזק.
 3. (כן כל) כמו שגשפכים (מב, ז). „כן כל“ הוא פתרון מוטעה של „כ"כ“ (= כל כך).
 4. וטעם בימיהם על (האבות אלא) האבות הקדמונים (מד, א). נראה לי, שיש להגיה נוסח ד"ר כך: וטעם בימיהם [לא] על אבותיהם אלא האבות הקדמונים.
 5. אם נעמוד כנגדם (בני ישראל) כשבאים⁸⁰ להרע (מד, יא).
 6. (אומר) המשורר בפתיחת דבריו⁸¹ (מה, א).

80 ד"ג: כנגד הבאים.

81 ד"ר: דברים.

7. כי טעם יפלו (בלב האויבים) למעלה ממנו ⁸² (מה, ו).
8. כיו"ד (כמו) מני אפרים ⁸² (מה, ט).
9. מפעלות אלהים (שהיה בו) (מו, ט).
10. שישכילם (ה'), מלך אלהים על (אלהים על כל) גוים (מו, ח).
11. גדול ה' (לבני קרח) בעיר אלהינו (מה, א). שתי חיבות אלו נכנסו בד"ו שלא במקומן.
12. לעלות מ(ארצם) הגלות (קכ, א).
13. בקבא נכנסו בד"ר המלים "ויש בו דרש שיר למעלות" שלא במקומן (לפני וכן השליש") ותוקן הדבר בד"ו על פי ד"נ.
14. ופעם (דרך) לשון רבי' (קכג, א).
15. ר"ל נחלי (ד"נ וד"נ: נחל) המים הוידונים (ופי' הוידונים) ששוטפים ברשע בזדון (קכד, ה). בד"נ: ופי' ששוטפים בזדון וברשע.

יג. ח"ג באותיות

מגית ד"ו הוסיף בכמה מקומות — על-פי רוב על-פי ד"נ — אותיות ויחסות. למשל: א] הוספת "את": כותבין אותו (ב, א), והפיל את ישראל (ג, ג), הושעת את אבותינו (מד, ג), ישמור את נפשך (קכא, ז), וצלחו את הירדן (מה, ה), אבל בשמואל-ב יט, יח לי' "את".

ב] הוספת ה"א הידיעה: והשכיבה בכלל הישיבה היא (א, א), בני אדם העוברים ושבים (א, ג), לאחר המיתה (א, ו), שכל הפלשתים עלו (ב, א), היום ⁸³ שנמשח (ב, ז), והוא הנכון (ג, ה), יביא הישועה (מב, יב), שהמלך יושב בו (מה, טז), נורא ⁸⁴ הוא על הכל (מו, ג), עלה התהום (קכ, א) ⁸⁵, והה"א נוספת (קכד, ה).

ג] הוספת "ש": ובעוד שהאדם ישן (א, א), הרי שהזהירו (א, א), ועכשיו שאני גולה (ג, א), ויש שנקרא נגינות (ד, א), כמו שפירשנו שבנבואות (ד, א), כמו שתרגום ⁸⁶ ישן עתיק (ו, ה), כמו שנשפכים (מב, ז), ויש שד"ו החסיר "ש": למה (ש)אמר כן (מב, א, = ד"ג).

ד] וכן יש חילופים בין "ש" ו"כי". וגם באלה ד"ו על פי ד"נ:

1. כי אומר כי האל (א, א) — ד"ו: אומר שהאל.
- כי אפשר כי הנקבה (מב, א) — כי אפשר שהנקבה.
2. שבגוים זיריתנו (מד, יב) — כי בגוים זיריתנו (ד"נ: זריתנו).
- וזכר קידר שהם (קכ, ה) — וזכר קדר כי הם.

ה] הוספת "כי". בכמה מקומות נוסף בד"ו — על פי ד"נ — כי: וכשתצילני (ג, א) — כי כשתצילני, ויש לפרש הפסוק (מב, ט) — ויש לפרש כי הפסוק, כל מלך

⁸² ד"נ לי.

⁸³ גם ד"נ: יום.

⁸⁴ ד"נ לי.

⁸⁵ ד"ר: על תהום=על תהום, במקוצר: על התהום.

⁸⁶ ד"נ: ותרגום.

הגוים (מה, י) — כי כל מלך הגוים, אין בזה (מו, ט) — כי אין בזה (ד"נ: זח), כבר ידעתם (מו, יז) — כי כבר ידעתם, העולים ראשונים (קכב, א) — כי העולים ראשונים, שיחלקו לשונם (ה, י) — כשיחלקו לשונם, אעפ"י שלא יהיה שם (מו, ג) — אעפ"י שלא יהיה כן כי ⁸⁷.

ו] יחסות:

ומקצת מרבותינו (ב, א, וכן בד"נ) — ומקצת רבותינו.
נכללים בו יחד (קכ, ד) — נכללים בו ביחד. וכן ד"נ.
וכן דעתי לזה המזמור (ו, א) — וכן דעתי (ד"נ: דעתו) בזה המזמור וכו'. וכן בד"נ.
וכי אדבר שלום עליהם (קכ, ז) — וכי אדבר שלום אליהם. וכן בד"נ.
מחיצה גיבור (קכ, ג) — לחצי גבור. וכן בד"נ.
במה שלקחת במחיריהם (מד, יג) — במה שלקחת ממחיריהם. וכן בד"נ.

ז] הוספת וי"ו: וזה הטעם (א, א), ויעברו ⁸⁸ תחתיו (א, ג), וינוחו תחתיו (א, ג), ואמר מזמור (ג, א, וכן בד"נ), ואעפ"י כן (ה, ב), והוא יפול בו (טו, וכן בד"נ), והוא דרך משל (מו, ב, ד"נ: הוא).
ויש שהשמיט וי"ו: (ו) וזכר הגלות (קכ, ו), (ו) לא שכחנו (מד, טו).

ח] החלפת שי"ן בסמ"ך (גם היא על פי ד"נ):
מיוחסות (קכ, ה) — מיוחסות, והשחיטה (קלט, טו) — והסחיטה.

יד. ח"ג מחמת טשטוש בד"ר

- כמה שינויים בד"ו מקורם בטופס מטושטש של ד"ר, שהיה לפניו. למשל:
1. וה' (= וחמשה) ישראל בפסוק אחד (א, ב) — ה"א נראתה לו כבי"ת והדפיס: וב' ישראל...
 2. נוסדו יחד (ב, ב, וכן בד"נ) — סמ"ך נראתה לו כעי"ן והדפיס: גועדו.
 3. כשאניך פונה אליהם (מד, כד, וכן בד"נ) — החליף פ"א בעי"ן והדפיס: עונה.
 4. מידעתי פוחדים עלי (לא, יג, וכן בד"נ) — ד"ו: פותרים.
 5. כי בני אדם יכירו בו (ג, טו, וכן בד"נ) — ד"ו: יסירו בו.
 6. שהוא בעל קרנים ופרסותיו חזקות (סט, לב, וכן בד"נ) — ד"ו: ופרסותיו מזקות.
 7. כי קודם שיהיו לו קרנים פרסותיו רכות (שם, וכן בד"נ) — ד"ו: פרסותיו רבו'.
 8. והעד מה שאמר (עא, א, וכן בד"נ) — ד"ו: ותעד מה שאמר.

טו. השיר "מסלות בלבבי"

בסוף פירוש תהלים בא בד"ו השיר "מסלות בלבבי" לרד"ק, והמדפיסים מקדימים לשיר: "אלה החרוזים לא מצאנום בתחלת פי' ספר תהלים שהיה לנו אבל מצאנום

⁸⁷ בד"נ לי' "אעפ"י ו"כן".

⁸⁸ ד"ר: ועברו=יעברו.

את"כ בספר ישן כשהגענו לסוף הספר. ואמנם השיר הוא שיר פתיחה, שכן הוא מסיים:

אני דוד קמחי / אכונן במ רוחי / כפי מסת רוחי / לבאר מאמרים
לגלות מצפונים / ולדרוש עניינים / ולי ירבה אונים / מאזר נאורים.
וזהו החלי / בשם צורי וגואלי / יגלה סתום לי / מגלה נסתרים — הכל בלשון בקשה לעתיד.

שיר זה אינו לא בד"ר ולא בד"נ. אסתרסון הדפיס את השיר בראש ספר ב שההדיר ומעיר: "מכל הספרים שבהם השתמשתי נמצא השיר הזה רק בספר "תהלים עם פרוש רד"ק", אשר יצא לאור על ידי איציק שפיאך — ברלין, שנת תקכ"ז". דוידזון ב"אוצר השירה והפיוט" (כרך ג, עמ' 158, סימן 1930) מציין רק דפ' קרימונה שכ"א ושיללער-סינעסי. שניהם לא ראו את השיר בד"ו רע"ח. מניין לקחו מדפיסי ויניציאה את השיר הזה? על כרחנו נאמין להם, שמצאוהו "בספר ישן", וכל זמן שלא נמצאהו בספר שנדפס לפני שנת רע"ח, נניח שלקתוהו מכתב-יד.

סיכום

במחקרנו זה הוכחנו ברורות, שד"ו נדפס על-פי ד"ר. הוא שווה לו בהקדמה, שאינה בד"נ, באורך הדיבור המתחיל וכתבו, בכתוב הציטאטים ובשיבושיהם, בכתובם של שמות חכמים, בכתוב מלא וחסר בפירוש, בט"ס ובט"ד של ד"ר, שנשרדו בד"ו (שנעלמו מעיני מגיהו), בחתימות הספרים, בכתוב שם הקודש שבדיבור המתחיל. אבל מגיהי ד"ו השתמשו גם בד"ג, ועל פיו תיקנו ציטאטים משובשים וטעויות דפוס וטעויות סופר שבד"ר, השלימו חסרונות והוסיפו לשונות ותיבות, תיקנו כתיב (על-פי רוב חסר במקום מלא). פעמים העדיפו המגיהים נוסח של ד"נ והחליפו בו נוסח ד"ר, פעמים הכניסו שני נוסחים זה על-יד זה. כמה שינויים בד"ו מד"ר וד"נ — מקורם באותיות מטושטשות שבטופס ד"ר שלפניהם.

לדפוס ויניציאה אין אפוא ערך של דפוס, שהיה לפניו כתב-יד. ולבסוף מלים אחדות על היחס שבין ד"ר וד"נ. לפני ד"נ היה כתב-יד אחר, והשינויים שבין שני הדפוסים, ד"ר וד"נ⁸⁹, מוכיחים זאת ברורות. וכאן יש לציין, שהעוסקים בהדפסת ד"ר (הסדר והמגיה) היו דייקנים יותר מן העוסקים במלאכת דפוס נאפולי. ראייה על כך הדיטוגראפיות שבשני הדפוסים: בכל דיטוגראפיה בד"ר⁹⁰ שווה הנוסח בפעם א לנוסח בפעם ב כמעט אות באות, אבל בד"נ מרובים הם השינויים שבין פעם א לפעם ב. ומעניין הדבר שבשלוש הדיטוגראפיות שנודמנו לי⁹¹ פעם א הוא בסוף עמוד א ופעם ב, הוא בראש עמוד ב. ואף המקרא בד"נ לקוי, ובכמה מקומות חסרים קטעים שלימים⁹², והשווה התנצלותו של הסדר בקולופון שבסוף הספר.

89 עי' למשל בקטעים הניתנים בנספח שבסמוך ובחמשת המזמורים הניתנים להלן במחקרנו השני על הפי' המקוצר.

90 למשל קו, ז (כשתי שורות), קה, ו (כשורה), קו, כו (כשורה), קטו, ו (שלוש תיבות).

91 סח, טו, ק, ה, קיו, ב.

92 למשל בזמור עה, מד סיפא — מח; קיה, חט (מן "מצרים" עד "מצרים").

נספח

לחזיון מסקנתנו ניתן בזה נוסחתם של שלשת הדפוסים בכמה פסוקים, שנבחרו בלא מתכוין. להבליט את תלותו של ד"ו בד"ר ניתן אותו באמצע, בין ד"ר לד"ב.

1. ב, א 93

ד"ר	ד"ו	ד"ב
למה רגשו גוים	=	=
זה המזמור הוא	=	=
המזמור השני	=	מזמור שני
וכן מצאנו אותו	=	וכן מצינו אותו
בכל הספרים	=	בכל הספרי
המדויקים	=	המדויקים
שהוא ראש מזמור	=	=
ובחשבון כותבין ב ו	ובחשבון כותבין אותו שני	ובחשבון כותבים אותו שני
ומקצת רבותינו	ומקצת מרבתינו	=
אמרו כי אשרי	=	אומרים כי אשרי
ולמה רגשו גוים	=	ולמה רגשו
מזמור אחד	מזמור אחד הוא	=
ואמרו כל פרשה	=	=
שהיתה חביבה על	=	שהיא חביבה על
אשרי כל חוסי בו	=	=
וסיים בה באשרי	=	וסיים באשרי
וזאת הפרשה פתח	=	וזאת פתח
בה באשרי האיש	=	בה באשרי
וסיים אשרי	וסיים בה אשרי	=
אשרי כל חוסי בו	=	=
וטעם למה נסמך	=	=
מזמור זה למזמור זה	=	=
לא נודע אצלינו	=	לא נודע לנו
למה סידר אותם	=	למה סדר אותם
בסדר שהם מחוברים	=	בסדר אשר הם מחוברים
כי אינם מסודרים	=	כי אינם
על סדר המעשים	=	=
כי הנה המזמור	=	כי המזמור
השלישי הוא על דבר אבשלום	=	=
ואחריו כמה מזמור	ואחריו כמה מזמורים	=
שהם עניינים קודם	=	שהיו קודם
מעשה אבשלום	=	=
זמן רב והנה בסוף	=	=
הספר מזמור קמא	=	=

93 בחרתי בפסוק ראשון ממזמור ב ולא ממזמור א, משום שהטופס שהיה לפני בבית הספרים הלאומי חסר מזמור ראשון והשלם עליי מעתיק מד"ו.

[66]

ד"ר	ד"ו	ד"ג
בהיותו במערה תפילה	=	=
שהיה עם שאול	שהיה בימי שאול	=
לפיכך לא נזכר	=	=
לפרש כי נסדרו המומרים	=	=
על סדר המעשים	=	=
וזה המזמור אמרו	וזה המזמור חיברו ואמרו	וזה המזמור חברו
דוד בתחילת מלכותו	=	=
שנתקבצו עליו הגוים	=	=
כמו וישמעו	=	כמו שנאמר וישמעו
פלישתים כי משחו	פלישתים כי משחו	=
את דוד למלך על	=	=
ישראל ויעלו כל	ישר' ויעלו כל	=
פלישתים לבקש דוד	פלישתים לבקש את דוד	=
וזהו שאמר למה רגשו	=	וזהו שאמר רגשו
שכל פלישתים עלו	שכל הפלישתים עלו	=
ורגשו עניין קבוץ	=	ורגשו הוא עניין קבוץ
והמון רב כמו מרגשת	=	=
פועלי און ותרגום	=	פועלי און ותרגומו של
והשבתי את המון	=	=
מצרים ואיבטל ית	מצרים ואבטל ית	=
רגשת מצראי.	=	רגשת מצר'
יהגו ריק כי בבואם	=	=
למלחמה היו מדברים	=	למלחמה היו מדבר'
גבוהות לפי שנצחו	=	=
את ישראל במלחמות	=	ישראל במלחמות
שאול ומת שאול ובניו	=	שאול ובניו
ומגפה גדולה היתה	=	=
בעם ועד עתה לא היה	=	=
מלך אחד לישראל	=	מלך על ישראל
מעט שמת שאול	=	משמת שאול
ואמר ריק הוא	=	ואמר כי ריק יהיה
כל דבריהם	=	=

2. מז. י

נדיבי עמים הגדולים	אברהם ואמר אברהם	= (הגדולי) =
אשר בכל עם ועם יהיו	=	=
נאספים עם אלהי	=	נאספי עם אלדי
אברהם	=	=
כי הוא הודיע שמו	=	כי הוא הודיע שמו
בעולם תחילה כמו	=	בעולם תחל' כמו
שאמר עליו ואת	=	שאור' עליו ואת
הנפש אשר עשו בחרן	=	=
ואמר ויקרא שם	=	=
אברהם בשם ה'	אברם בשם ה'	אבר' בשם ה'
כי לאלהים מגיני ארץ	=	=
כי לאלהים יבאו מגיני	=	=
והם הגדולים	=	והם האנשים הגדולים
והמלכים כמו אהבו הכו	והמלכים כמו הכו	והמלכים כמו
קלון מגיניה	=	=

ד"ר	ד"ר	ד"ר
מאד יעלה ביום ההוא	מאד נעלה ביום ההוא	ל י ת א
יהיה מאד נעלה	=	ואז יהיה מאד נעלה
נעלה על הכל	=	נעלה על כל העולם
וכולם יודו כי לה' המלוכה	=	ל י ת א
3. עז, א—ג		
נודע ביהודה	=	למנצח כנגינות
זה המזמור נאמר על	=	=
מלחמת גוג מ ג ו ג	=	מלחמת גוג ומגוג
ואמר אז נודע ביהודה	=	=
ויהיה ישראל גדול	=	=
כשיראה נקמתו בגוים	=	=
גדול שמו הנאמנים	=	על ירושלי
על ירושלים	=	=
וזכר יהודה בפרט	=	למי שירושלי
למי שירושלם	=	בשבט יהודה
לשבט יהודה	=	=
ושם תהיה המלחמה :	=	ויהי בשלם
ויהי בשלם סוכו	=	אז תהיה בשלום
ואז יהיה בשלם	=	סוכו שיבנה בה בית
בסוכו שיבנה בה בית	=	=
המקדש וזכר ציון	=	=
בפרט למי שהוא מקום	=	=
המלך ושלם הוא	=	ירושלים כמו שכתוב
ירושלם כמו שנאמר	=	=
ומלכי צדק מלך	=	=
ירושלי זהו שם	=	שלם זהו שם
בן נח שקראו שלם	=	=
ואברהם קרא לבית	=	=
המקדש יראה כמו שג'	=	=
ויקרא אברהם את	=	=
שם המקום ה'	=	=
יראה אמר הקבה	=	=
אם אקרא אותו	=	=
כמו שקראו שם	=	=
אבטל דברי	=	=
אברהם ואם אקרא אותו	=	=
כמו שקראו	=	=
אברהם אבטל	=	=
דברי שם קרא אותו	=	=
ירושלים	ירושלם	
4. קמג, א—ב		
מזמור לדוד ידוד ⁹⁴	מזמור לדוד ידוד שמע	מזמור לדוד
גם זה המזמור	=	=
מענין אשר לפניו	=	מענין אשר לפניו

94 כאן בא הפסוק כולו, כרגיל בד"ר, ואין כאן דיבור מתחיל.

ד"ג	ד"ו	ד"ר
=	ואמר ה' שמע	ואמר ה' שומע
תפילתי באמונתך	תפילתי : באמונתך	תפילתי באמונתך
=	=	ענגי בצדקתך פי
=	=	באמונתך שהבטתני
ודברך אמת בצדקתך	=	ודברך אמת בצדקתך
=	כי אתה צדיק וישר	כן אתה וישר
=	ותראה כי עמי הצדק	תראה כי עמי הצדק
=	=	ועם אויבי העול.
=	=	ואל תבא עתה שאני
=	=	בצרה גדולה אל תבא
=	במשפט עמי אם חטאתי	במשפט עמי כי חטאתי
לך אל עתה תענישני	לך ואל תענישני עתה	לך אל תענישני עתה
כי אני	=	כי ידעת כי אני
=	=	עבדך כי לא יצדק
=	=	לסניך כל חי אם
=	=	תביט על כל מעשיו
	=	ואיך אצדק אני לסניך

ב. פירוש המקוצר של רד"ק *

הראשון שהעיר על מהותו של פירוש רד"ק המצוי בידינו בדפוסים המאוחרים היה שד"ל. וזה לשונו: ¹ «כי פירוש תהלים המיוחס לרד"ק בדפוסים האחרונים אינו אלא קיצור מפירוש רד"ק אשר בדפוסים הראשונים, כי אחד מן המדפיסי האחרונים (אולי מדפיס קרימונא שנת שכ"א) ראה את רד"ק מאריך הרבה, והתיר אל עצמו להשמיט כל מה שהיה בעיניו בלתי הכרחי. וזה דבר השמטה אשר השמיט המדפיס ההוא: א' כל מקום שרד"ק מביא מקראות הרבה לדוגמא ולראיה לדבריו, המדפיס השמיטם כלם, או כתב אחד מהם בלבד; ב' ברוב המקומות שרד"ק מביא שני פירושים או יותר, לא הדפיס המדפיס רק אותו שהי' נראה לו שהוא עיקר לדעת רד"ק; ג' במקומות הרבה שרד"ק מביא דברי רז"ל השמיטם המדפיס, ולפעמים כדי להשמיט הוצרך המדפיס להחליף או להוסיף מלה או מלות. סוף דבר כדי לקצר עשה בדברי רד"ק כרצונו, ופעמים רבות בלא דעת ובלא תבונה, עד שנשחתו ונתקלקלו דברי רד"ק קלקול גדול. וכל זה מלבד כל מה שהוא ויכוח מעניני האמונה שהושמט גם בדפוס רע"ה, ונמצא בסוף ס' הנצחון».

אחר פתיחה זו מביא שד"ל את כל השינויים, שבין הפירוש השלם והפירוש המקוצר, במזמור א' וחילופים שיש בהם עניין ממזמורים שונים אחרים.² שד"ל הציג כאן כמה בעיות:

- א] באינו מהדורה נתקצר פירוש רד"ק לתהלים?
- ב] ההשמטות בפירוש המקוצר: ראיות, פירושים שונים, שרד"ק הביאם בשם חכמים אחרים, דברי חז"ל.
- ג] טעויותיו של המהדיר ואי הבנותיו.

במחקר זה אנסה להציע לפני חכמי ישראל פתרונות לבעיות אלו ובעיות אחרות שנתעוררו לפני בשעת עבודתי. מחקרי בנושא הקודם, היחס שבין שלושת הדפוסים הראשונים, הוזיקני לעיון מרובה בפירוש המקוצר ומתוך כך באתי לחקור את דרכו ושיטתו.

א. מהותו של דפוס קרימונא שכ"א

נכונה השערתו של שד"ל, שפירוש רד"ק נתקצר בדפוס קרימונא, ונעיר כמה הערות על הוצאה זו, שיצאה לאור בדפוס ויצניצו קונטי¹.

- א] סימון הדפים והעמודים משונה: עמוד ראשון בדף ראשון של הפירוש מסומן באות א, ועמוד שני בדף ראשון — באות ב; עמוד ראשון של דף שני גם הוא מסומן

* כך נראה לי לכנות את הפירוש (ולא «הקצר» כמקובל).

1 כרם חמד, מחברת ה (התר"א), עמ' 28—29.

*1 עליו ועל מגיהיו ועל הספרים שהוציא לאור בקרימונא בשנים שט"ז—שכ"ו עיין: פרידברג תולדות הדפוס העברי באיטליה, עמ' 79—81.

2 ממזמורים ב, ג, ד, ז, יט, כה, מה, פט, צ, צה, צט, קו, קלב, קלג, קמא.

באות ב, ועמוד שני של דף שני — באות ג; עמוד ראשון של דף שלישי — גם הוא באות ג; וכן בסדר הזה: כל שני עמודים הראים זה את זה מסומנים באותו מספר. עמוד ראשון של הדף האחרון מסומן במספר רצב ועמוד שני שלו — הוא העמוד האחרון של הספר כולו — במספר רצב.

[ב] אין בו מניין הפסוקים, לא בטכסט ולא בפירוש. פירושו של כל פסוק מתחיל בשורה חדשה. הדיבור המתחיל שלו קצר: על פי רוב תיבה אחת או שתיים. ותיבת הדיבור המתחיל או תיבתו הראשונה נדפסה באותיות מרובעות.

[ג] שם אדנות הנדפס בראש הדיבור המתחיל נכתב באותיותיו (למשל לה, יז; לה, יג³; לח, י; נא, יז).

שם הוי"ה העומד בראש הדיבור — מעתיקו בכמה מקומות באותיותיו⁴. אבל על-פי רוב מעתיקו בדלת"ן: ידוד⁵. ויש שמעתיקו בדל"ת וה"א: ידוה⁶; ויש שמעתיקו בקיצור: ה' או י"י (למשל קכא, ד; קמו, ט).

אם השם אינו תיבה ראשונה בדיבור המתחיל נדפס על-פי רוב מקוצר: ה' או י"י⁷; ויש שנדפס בדלת"ן: ידוד (למשל ט, י; לג, י) או בדל"ת וה"א: ידוה (יט, י).

[ד] דרכו לכתוב: ירושלים (ביו"ד), נבוכד נצר (שתי תיבות).

ב. הדפוס שעל פיו נדפס

באיזה משלושת הדפוסים הראשונים השתמש מהדיר דפוס קרימונה? כבר הוכחנו בפרק הקודם, שדפוס ויניציאה נדפס על-פי דפוס ראשון (בולוניה) כצלמו וכדמותו, אלא שבכמה מקומות הוגה על-פי דפוס נאפולי. השוואת דפוס קרימונה לשלושת הדפוסים הראשונים הביאתני לידי הגחת מבוססת, שאין לפקפק בה, שמהדיר קרימונה אף הוא השתמש בד"ר והעתיק מה שהעתיק כמעט אות באות.

לראיה נעתיק תחילה חמשה מזמורים קטנים לא רצופים, שנבחרו לא במתכוין, את השמטות ד"ק (=דפוס קרימונה) בסוגריים עגולים, ואת הוספותיו — בסוגריים מרובעים, ואת נוסחאות ד' נאפולי (=ד"נ) נביא, עד כמה שיש צורך בהן, בהערות.

1. מזמור כ

(למנצח מזמור) לדוד למ"ד לדוד פרשתיה (ד"נ: פי') בעבור דוד (כמו אמרי לי אחי הוא) המשורר היה אומר⁸ אותו בעבור דוד בצאתו למלחמה ואמר (ד"נ לי') יענך ידוה (ביום צרה). כשתהיה בצרה במלחמה עם האויב יענך בתפלתך (שתתפלל לפניו): ישגבר, כי העזרת היא (ד"נ: הוא) כמגדל עוז שישגב האדם בו (ד"נ לי') שלא

3 בד"ר וד"ו בטעות — שם הוי"ה.

4 למשל ג, טז ה, טז ח, בן ט, ב, חז י, טז; יא, ה; יד, ב.

5 ח, יז כט, יריא, לג, א; לר, ג; לו, כג, לג; מא, ד; סח, יב; ט, ה; טז, ט, יג; טז, טז; צג, א; צד, יא; צט, א"ב, ח; קג, יט; קיה, ו; קלח, ח; קמז, ג; קמו, ח.

6 יב, דח; יג, ב; טז, ה; ח; יז, יג; יט, יא; כ, ב; יז, כב, כ; כט, כ; א, ח (בד"ר וד"ו לי' "ה"); כה, א; כח, ודח.

7 יב, ב; יט, י; כה, י; יד, לב, ב; מת, ב; סח, כ; צו, ז; קג, יז; כב; קטז, ה; קל, ה; קלב, ח; יג; קלח, ד; ו; קמה, ט, יד, כ; קמו, ב.

8 ד"נ: והמשורר אמר.

ישלום בו יד (ד"נ לי) האויב: שם אלהי יעקב. אמר אלהי יעקב לפי שראה עצמו בצרות. יותר מאברהם ויצחק (וכן אמר בדרש... כן כתב * ביעקב) [דכתיב] לאל העונה אותי ביום צרתי ולכן אמר להם דוד ¹⁰ לישראל מי שענה ליעקב ¹¹ אביכם הוא יענה לכם ¹² (הוי אומר ישגבך... נכנס בעוביה של קורה) [גם מפני] כי ¹³ יעקב הוא אבינו לבד אבל אברהם היה לו בן אחר ישמעאל (ד"ר: ישמעל) ויצחק היה לו עשו. גם יתכן לפרש כי פירוש (ד"ר: פיר') אלהי יעקב על כל ישראל כי נקראו יעקב וישראל כמו אל תירא יעקב עבדי וכן במקומות רבים ¹⁴:
(ישלח עזר) מקדש מקום הקדוש ¹⁴ והוא הבית שהיה שם הארון כי שם (הכבוד) ומשם ישלח עזר במלחמה: ומציון ¹⁵. כי בציון היה הארון (וכן אמר מי יתן מציון ישועת ישראל):
(יזכור כל מנחותיך) יזכר יריח כמו אזכרתה ליי' כי בצאתו למלחמה היו מקריבין עול' ומנחות בעבורו שיצליחו האל ¹⁶ (בבמת יחיד זו הבמה הגדולה אשר בגבעון) ¹⁷: ידשנה סלה. הסגול' במקום קמ"ץ (וכן ואקראה לך) ופי' ידשנה ישימה דשן כלומר שישלח אש לשרפה ויקבלה ¹⁸ ברצון:
(יתן לך) כל לבבך שיתן אויביך תחתיך כמו שהוא בלבבך: וכל עצתך ימלא על דרך כי בתחבולות תעשה לך מלחמה עצה (ד"ר: עיצה) וגבורה למלחמה (ובדרש דוד על ידי שהיה שלם... ימלא ה' כל משאלותיך):
נרננה (בישועתיך) כשימלא ה' כל משאלתיך ¹⁸ וחשוב בשלום מן המלחמה או נרננה בישועתיך: ובשם אלהינו נדגל ¹⁹. כלומר בשמו ²⁰ נרים דגלינו (ונסנו):
עתה (ידעתי) יאמר כל אחד ואחד מישראל עתה ידערי כי הושיע ה' משיחו כלומר (משיחו ומלכו הוא) והוא ²¹ רוצה בו לא כמו שהיו אומרים ²² עליו ²³ אין ישועתה לו באלהים סלה: ועתה כשתושענו ²⁴ יודו ²⁵ כולם כי משיחו הוא והוא מושיעו ויענהו משמי קדשו בגבורות ישע ימינו. כי במעט עם היה מפיל רבבות מאויביו ולא היה יכול להיות זה אלא בגבורות ימין ²⁷ האל שישלח להושיענו ²⁸:
אלה (ברכב) האויבים ²⁹ באים עלינו ברכב ובסוסי' ובטחי' ³⁰ בהם (כמו שאמר

9 ד"נ: וכן כתיב.	10 ד"נ: ולכך אמר דוד.
11 ד"נ: יעקב.	12 ד"נ: אחכם.
13 ד"נ: כן.	14 ד"נ לי * גם יתכן... רבים.
14 ד"ר: הקדוש.	15 ד"נ נ': יסעוך.
16 ד"ר וד"ר: בעבורו שיצליחו (ד"ר: שיצליחו) האל עולות ומנחות: ד"נ: בעבורו עולות ומנחות שיצליחו האל.	
17 המוסגר הנה אין גם בד"ג, וכנראה שגלעין הוא.	
18 ד"נ: ויקבלינו.	
18 ד"ר: משאלותיך. נרננה... משאלותיך נשמת ד"ג.	
19 ד"ר וד"נ: נדגול.	
20 שתי תיבות אלו לי ד"ג.	
21 המהיר השאיר את הוי"ו אף על פי שהשמים רישא.	
22 ד"ר וד"ר: אומרים.	
23 ד"נ וד"ר נוסף: אויביו כי חוטא יהיה ולא היה רוצה האל בו כמו שהיו אומרים לו.	
24 ד"ר וד"ר: כשתושיעני.	
25 ד"נ: וידעו.	27 ד"נ: בימין.
28 ד"ר וד"ר וד"ר: להושיעו.	29 ד"נ נ': היו.
30 ד"ר: ובוסתים, ד"ג וד"ר: והיו בוסתים. חסרון הוי"ו בד"ק בא לפי דעתי מחוסר מקום בשורה הקצרה (בת שתי תיבות) שבבד.	

ויבטחו על רכב רב ³¹ ואנחנו בשם ה' אלדינו נזכיר. כשנוכיר שמו ונקראהו ננצח ³² (ואנחנו) נדגל ³³ ננצח הרכב והסוסים :

המה (כרעו הם) שהם ³⁴ ברכב ובסוסים כרעו ונפלו. ואנחנו שהיינו כנופלים לפניהם כשנוכיר שם אלהינו ³⁵ קמנו : ונתעודד פי' ונתגאה ונתרומם עליהם (כמו מעודד עניים ה') :

ידוה (הושיעה) זהו שהיו ³⁶ (אומרים ו)צועקים במלחמה כמו שאמ' ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר (זהו אומר ³⁷ ה' הושיעה המלך יענינו ביום קראינו) ופירוש המלך האל שהוא מלך העולם ובידו להושענו ³⁸ [יעננו כו'] :

2. מזמור נד

(בבא) הזיפים אנשי זיף והוא מקום בגבול אנשי ³⁹ בני יהודה :
אלהים בשמך. בשמך אשר קראתי הושיעני : ובגבורתך. אשר בטחתי בה ואני יחיד והם רבים בה הדיני ⁴⁰ כלומר שתקח נקמתי ⁴¹ מהם :
(אלהים שמע) תפילתי ואמרי פי כפל דבר או פי' תפילתי בלב ואמרי פי בלשון :
כי זרים (זרים) ⁴² ועריצים כפל ענין במלות (שונות) ⁴⁴ : וכן קמו עלי ובקשו נפשי כי כן המנהג : (ויש מפרשין זידים ⁴⁵ הויפים ועריצים שאול וסיעתו) או זרים ⁴⁶ נכרים (ד"ר : נוכרים) (שאינם מבני עמינו) [שונאי דוד]. ועריצים הויפים : לא שמו אלהים לנגדם. שלא פחדו ממנו שישלם להם גמולם :

עזר (לי) ⁴⁷ ולא יוכלו להרע לי ברכילותם : ⁴⁸ שהוא אדון על הכל. הוא יהיה בסמכי נפשי כלומר בעזרת סמכי (ד"ר : סומכי) נפשי ⁴⁹ מישראל :

ישיב (הרע לשוררי) כתוב ישוב מן הקל והוא פועל עומד טעמו על הרע : וקרי ישיב מן הפעיל. וטעמו על האל ית' : והענין אחד : הרע שהם עושים לי ישיב להם שהם שוררי ומביטים (עלי לרעה ⁵⁰ לפיכך נקראו האויבים שוררי' מן אשורנו ולא קרוב ⁵¹ ויהי שאול עוין את דוד כן הויפים היו מביטים אל דוד ⁵²) את מקומי אשר תהיה רגלי שם ויגידו ⁵³ לשאול : באמתך (ד"ר : באמיתך) הצמיתם. כי דברך אמת להמליכני והם מבקשים לטרדיני מן העולם :

בנדבה כאשר תצמיתם אזכחה לך ברוח נדיבה וטובה ואז שמך אודה ⁵⁴ כי טוב

ואומר :

(כי מכל צרה הצילני) ראת ⁵⁵ עיני מה שחפצתי (וכן וחבט עיני בשורי) :

31	וכן בד"ר, ד"נ כבמק' (ישעי' לא, א) : כי רב.
32	ד"ר : ננצח, ד"נ וד"ר : אנחנו ננצח.
33	כל הדפוסים : ב ר ג ל , וטעה הסדר בקריאה.
34	ד"נ : כרעו ונפלו המה שהיו.
35	ד"נ : האל.
36	ד"נ : זה שהיינו.
37	ד"נ וד"ר : שהיו אומרי.
38	ד"ר : להושיענו, ד"נ : להושיענו.
39	ד"נ : לי.
40	שאר הדפוסים כנכון : תרינוני.
41	ד"נ : דיני.
42	ד"נ : לי שמע.
43	ד"נ : זדים וזים.
44	אולי נשמטה בסוף שורה ?
45	ד"נ : זדים.
46	ד"ר : זירים, ד"נ : זדים.
47	ד"נ : הנה אלויים.
48	ד"נ : לי.
49	ד"נ : נר : וכן.
50	ד"נ : על רעה.
51	ד"נ : לו לדוד.
52	ד"נ : אודה שמך.
53	כל הדפוסים : מקומו, רגלו, והגידו.
54	ד"נ : ראתה...

[73]

3. מזמור סז

למנצח⁵⁶ גם זה המזמור נאמר על קיבוץ גלות ירושלים:
אלהים שיתן לנו חנו ויברכנו אח[ר] שיגאלנו^{56*} יוסיף כל היום בטובתינו כי
הברכה תוספת טובה:
יאר שיצלחנו⁵⁷ בכל מעשינו⁵⁸:
לדעת או ידעו בארץ דרכי האל ית ב' ⁵⁹ כמו שכתוב כי מלאה הארץ דיעה⁶⁰
את ה'. כשודע בכל גוים⁶¹ ישועתיך:
י[נ]דוך עמים ואז יודוך עמים:
ישמחו כי תשפוט עמים. העמים שיבואו עם גוג מגוג⁶² תשפטם במישור
ואז ישמחו שאר העמים: ולאמים בארץ תנחם הגוים שנחיתם⁶³ בארץ לשופטם
שם כמו שאמר והבאתיך אל הרי ישראל:
יודוך ואז כשתשפוט העמים שיבואו עם גוג⁶⁴ יודוך שאר העמים יודו לך כי לך
העז והגבורה ואתה אדון הכל וכולם ינ[ו]דוך גם הנמלטים ממחנה גוג⁶⁵ חיים שנ'
בהם⁶⁶ ושמתי בהם אות:
ארץ (נתנה יבולה) ואז תתן הארץ יבולה [כי]⁶⁷ מפני העונות נעצרו⁶⁸ הגשמים
והארץ לא תתן יבולה⁶⁹ אבל⁷⁰ בזמן⁷¹ הגאולה יכלו⁷² הרשעים והנשוארים יהיו
בלי עון לפיכך תתן הארץ יבולה בכל עת: יברכנו (אלהים... ארץ)⁷³ ואז בראות
הגוים כי אלהים עמנו כי בטחו⁷⁴ בו ייראו אותו כל אפסי ארץ:

4. מזמור ק

(מזמור) לתודה (הריעו לה' כל הארץ)⁷⁵ פירוש⁷⁶ שתודו לו החסד שעשה עמכם
ואתם תאמרו הריעו לה' ⁷⁷ כל הארץ שכל הארץ ישמחו לשמחתכם⁷⁸:
עבדו (את ה' בשמחה) שלא תהיה עבודתו למשא אלא בשמחה ובטוב לבב⁷⁹:
(ובדרש כתוב עבדו את ה' ביראה... הוי עבדו את ה' בשמחה).
דעו (כי ידוד הוא האלהים)⁸⁰ עתה יש לכם לדעת כי ה' הוא האלהים והוא יכול
על⁸¹ העולם והוציא אתכם מהגלות בכבוד: הוא עשאו⁸² ולא אנחנו⁸³, הוא
גדלנו ורממנו⁸⁴. כמו אשר עשה את משה ואת אהרן⁸⁵: לו⁸⁶ אנחנו. שאנחנו נקראים

56 ד"נ: למנצח בניגונות מזמור. 56* ד"ר: שיגאלינו, ד"ו: שגאלנו.

57 ד"ו: פניו שיצלחנו.

58 „גם זה... בכל מעשינו“ נשמט בד"נ (בסוף העמוד!).

59 קצור שאינו רגיל. ד"נ לי.

60 ד"נ: דעה.

61 ד"נ: בכל יום!

62 וכן בד"ר (עי' להלן), ד"נ: ומגוג.

63 ד"נ: שתנחום.

64 ד"נ גו': ומגוג.

65 כן הוא גם בד"נ.

66 תוספת ד"ק היא, ואין בשום דפוס.

67 ד"ר: נעצרה, ד"נ: נעצרו השמים, ד"ו: נעצרו השמים והגשמים לא ירדו לארץ.

68 ד"נ: את יבולה.

69 ד"נ: ובזמן.

70 ד"נ לי, אבל יש שם ריוח כדי תיבה זו.

71 ד"נ וד"ו: בטחנו.

72 ד"נ: פירוש.

73 המוסגר הזה אין גם בד"נ.

74 ד"נ: לידוד.

75 ד"נ נשמט „ה' בשמחה... ובטוב לבב“.

76 ד"נ גו': כל.

77 ד"נ וד"ו: ורוממנו.

78 ד"נ: ולו.

בשמו: עמו וצאן מרעיתו. כתוב ולא באל"ף⁸⁷. ופירושו שלא נוכל לומר נחנו⁸⁸ ועוצם ידינו עשה לנו את החיל הזה: (והגאון רב סעדיה פירש⁸⁹ ולו אנחנו הפך ואני עשיתיני).

(באו שעריו) בתודה (בהודאה) שתודו לו חסדיו⁹⁰: (ובדרש רבי יוחנן... רוצה לומר...) (הודו לו)⁹¹ לעולם חסדו כל ימי עולם יהיה חסדו עמנו. וכן⁹² אמונתו: היא⁹³ ההבטחה שהבטיחנו^{93*} בטוב לעתיד תהיה⁹⁴ קיימת עד⁹⁵ דור ודור כלומר לכל הדורות לעולם:

5. מזמור קכד

(שיר המעלות לדוד לולי ה' ⁹⁶ זה) יאמר נא ישראל בהגלות ⁹⁷. ומה הוא. (לולי ידוד)⁹⁸ בקום עלינו אדם בקום עלינו אויבים לכלותינו: לולי ה' ⁹⁹: (שהיה) לנו¹⁰⁰. כמו עמנו:

אזי¹⁰¹ היו"ד נוספת והוא כמו אז. חיים בלעונו (כמו ולא¹⁰² יקח ממך בשר מבושל כי אם חי) ואמר דרך משל חיים בלעונו¹⁰³ כי אין דרך אדם לאכול הבשר כי אם מבושל והם מרוב תאותם בלעונו חיים היו בלעונו¹⁰⁴ אותנו: בחרות אפם בנו לולי אל¹⁰⁵ שהיה לנו (וכן נבלעם כשאל חיים):

אזי המים¹⁰⁶. משל לצרות: נחלה עבר על נפשינו. נחל שוטף. והמלה קריאתה¹⁰⁷ מלעיל הטעם בנו"ן¹⁰⁸ וה"א¹⁰⁹ נוספת והחיות בשבא לבדו (וכן נחל המצרים¹¹⁰). אני עבר¹¹¹ [אמר עבר] ואמר המים כמו (מצרה)¹¹² לא זורק עליו¹¹³ או עבר טעמו לנחל שזכר ר"ל נחלי¹¹⁴ המים הזידונים ופי' הזידונים¹¹⁵ ששוטפים ברשע ובזדון¹¹⁶: ברוך¹¹⁷ שלא הניח אותם¹¹⁸ בידיהם לטרפינו כמו שחשבו: נפשינו¹¹⁹ כי לא תוכל¹²⁰ להמלט אם לא ישבר הפח שהיא¹²¹ בתוכו כן אנחנו¹²² הגוים אשר אנחנו בתוכם¹²³ (הם¹²⁴ יכלו ויאבדו) בעזרת האל שיעזרנו (ו)אנחנו נמלטה¹²⁵ [מידם]:

87 ד"ר: וכתוב הוא ולוא באל"ף, ד"נ וד"ו: וכתוב הוא ולא באל"ף.

88 ד"נ וד"ו: כחנו.

89 ד"נ נו': הכתוב ולא.

91 ד"נ — פ"א (יש כאן דיטוגרפיה): כי, פ"ב: כי טוב כי.

92 ד"נ — פ"ב: אמי.

93* ד"נ — פ"ב: שהבטחתנו.

95 ד"נ — פ"ב: עם.

97 ד"ר וד"נ: בגלות.

99 ד"נ לי' "בקום... לולי ה'".

101 ד"נ נו': חיים... בנו.

103 ד"נ: בלעונו.

105 ד"נ: ידוד!

107 ד"ר: קריעת!

109 ד"נ: והה"א.

111 ד"נ נו': על נפשינו המים הזידונים.

112 כך בד"ר והוא שבוש של "מי נדה" (וכן בד"נ), והמהדיר לא הביין והשמיט.

113 ד"נ נו': טמא הוא.

115 ד"נ לי'.

117 ד"נ נו': ידוד שלא נתנו טרף לשניהם.

119 ד"נ נו': כצפור... נמל'.

121 ד"נ וד"ו: שהוא.

123 שלוש תיבות אלו לי' ד"נ.

125 ד"נ וד"ו: ואנחנו נמלטנו.

עזרנו ¹²⁶ כי הוא עושה שמים וארץ ויש לו כח בעליונים ^{126*} ובתחתונים והוא יוכל לעזרנו ולהוציאנו מהפח שהוא הגלות :

השוואת מזמורים אלו מלמדת אותנו ברורות, שגם דפו' קרימונה המקוצר נדפס על-פי דפוס ראשון. ולחזק את הנחתנו זו נביא כמה ראיות ממזמורים אחרים :

[א] בכמה מקומות, שנוסח ד"ו שונה מנוסח ד"ר (וכבר הוכחנו בפרק הראשון, ששינויים אלו נעשו על פי ד"ג), נשתמר הנוסח הנכון שבד"ר גם בד"ק. למשל :

1. ופרסותיו חזקות... פרסותיו רכות (סט, לב) — ד"ר, ד"ו : מזקות, רבות ; ד"ק כד"ר.

2. כי המעינים לא יבקעו (עד, טו) — כי המעיין לא יבקעו.

3. כאדם שמתנונה והולך (פה, טז) — כאדם שמתענה והולך.

4. לצאת מדתך (סט, ח) — לצאת ממדתך.

[ב] וכן בחילופי גירסאות שבין שני הדפוסים — שווה נוסח ד"ק לד"ר. למשל :

1. אע"פ שגדפהו (טו, ג) — אע"פ שהוא גדפו.

2. מכל הדרכים שצריך אדם (יט, ט) — מכל הדברים שצריך אדם.

3. שנים שלשה ימים (מב, ג) — שנים או שלשה ימים.

4. ולא זנחם אלהים (מג, ה, ד"ר : אלהי) — ולא זנחתי בגלות.

5. ישובו לירושלים ב"ב (עא, כ) — ישובו לירושלים עיר הקדש ¹²⁷.

6. אבל ידברו ברע שידברו בו ממוסר לאמר (עג, ח) — ... עד שידברו במרום לאמר.

7. ואתה גואלינו (פ, יט) — כי אתה גואלנו.

8. או התינו לנגד האדם (צא, יב) — או התינו לנכח האדם.

9. טעמו על תולדות הנעורים (קג, ה) — ...על תולדת...

10. שקיים דבורו (קיא, ז) — שקיים דברו.

11. אם יחל זה בנערותו (קיט, ט) — אם יתחיל זה בנערותו.

12. אפי' בעת שאני עסוק בעולם (קיט, כ) — שאני בעסק העולם.

13. שאדע אמתות אלהותך (קיט, קעה) — שאדע אמתת אלהותך.

14. המה ידיהם למלחמה (קכ, ו) — המה ידברו למלחמה.

15. והכל בידו לעשות מה שירצה (קכא, ב) — ויכול לעשות...

16. שלא יעשה עמנו (ד"ר : ממנו) כלה בגוים (קכא, ג) — שלא יעשו אותנו כלה הגוים.

17. וחד למלכות בית דוד (קכב, ה) — וחד למלכי בית דוד.

18. כי מחול ירביון (קלט, יח) — כי מחול ירבון.

19. כמו שכתוב ויראו מאד (עת, נג) — ... וייראו מאד.

20. כי באמרו (ד"ר : באומרו) וברצונו (קד, ג) — כי במאמרו...

21. לאחר ארבע דורות (קה, ח) — לאחר ארבעה דורות.

22. וכי ירא אני ממך פן תענישני (קיט, קכ) — וכי ירא אני ממך שתענישני.

23. ומשח אותו כמינ' ג' יונית (קלג, ב) — ...כ"ף יונית.

¹²⁶ ד"ו : עזרני. ד"ג נ"ו : בשם ה' עושה שמים וארץ.

^{126*} "בעליונים" כפול בד"ק.

¹²⁷ נראה לי שמדפיס ד"ו נתקשה בראשי תיבות "ב"ב" (=במהרה בימינו) שאינו שכית בפירוש רד"ק והשמיטו והוסיף "עיר הקדש".

ג] וכן בסדר המלים במשפט — שווה ד"ק לד"ר. למשל :

1. ואז עזו ה' לעמו יתן (כט, יא) — ואז יתן ה' עזו לעמו.
2. הם הבנים והם נחלתו הטובים (קכו, ג) — הם הבנים הטובים והם נחלתו.
3. כי כמו הם שני סדני (קלט, יג) — כי הם כמו שני סדני.
4. ינטו גחלים מן השמים עליהם (קמ, יא) — ינטו עליהם גחלים מן השמים.

ד] וכן בחילוף זמני הפועל שבין ד"ר וד"ו — שווה ד"ק לד"ר. למשל :

1. בכל אשר ילך ובכל אשר יפנה (יח, א) — ...הלך ...פנה.
2. במעט שהיה לו (לו, טו) — במעט שיהיה לו.
3. הבינו ותראה (לו, לו) — תבין ותראה.
4. אפילו יהיה מלך (מ, יח) — אע"פ שהיה מלך.
5. ויתפלל על עצמו (סא, ז) — והתפלל על עצמו.
6. משמים השמיע אותו (עו, ט) — משמים תשמיע אותו.
7. ישראל שיהיה בגלות (קב, יח) — ישראל שהיה בגלות.
8. ואני אפחד שאמות (קב, כד) — ואני מפחד שאמות.
9. היה מספר בו (קד, א) — ספר בו.
10. כשהיו טובים (קכו, ג) — כשהיו טובים.
11. אפי' פרעה ועבדיו לא יוכלו (קלה, ז) — לא יכלו.
12. עלה עשן מהם (קמ, ה) — יעלה עשן מהם.

ה] וכן בחילוף זכר ונקבה. למשל :

1. כי אין בו סיגים (יט, י) — כי אין בה סיגים.
 2. מקצה היבשה שהיא הים (קלו, ז) — ...שהוא הים
- וכן בחילוף גופים. למשל :
3. כבודו עמהם (פב, א) — כבודו עמכם.
- ובחילוף יחיד ורבים. למשל :
4. ואחרית הרשע (לו, כז) — ואחרית הרשע'.
 5. סירותיכם עניין דוד (נח, י) — ...ענין דודים.
 6. לא שמעו אותו (סו, יח) — לא ישמע אותו.
 7. מספרים תהילת ה' (עח, ד) — מספרים תהילות ה'.
 8. כשאזכיר לידע המדינות (פז, ד) — ...ליודעי המדינות.
 9. שיהיו לו ערך ודמיון (פט, ז) — שיהיה לו ערך ודמיון.
 10. ותלה אותם בכל ישראל (קו, טז) — ותלה אותו בכל ישראל.
 11. ויתן לו טובה גדולה (קו, א) — ויתן להם טובה גדולה.
 12. ושם אותם לאגם מים (קיד, ח) — ושם אותו לאגם מים.
 13. יהיו עליו ירוקים ולחים (קכת, ג) — יהיה עלהו ירוק ולח.
- וכן בצורת הפסק. למשל :
14. ומדברי תלמודו (עח, א) — ומדברי תלמדו.

ו] ואף בכתוב דב"ק בד"ר :

הן בכתוב מלא או יתיר. למשל :

1. כי הם מרננים ביציאותם בכל קצות הארץ (סה, ט) — ...ביציאתם

בכל קצות...

2. כי לא כִּי לִינוּ באורך הגלות (סו, ח) — כי לא כלינו...
 3. יש תמיהים (פו, ב) — יש תמהים.
 4. שלא יגיעו בך (צא, ד) — שלא יגעו בך.
הן בכתיב חסר. למשל:
 5. ובעלי האות (לה, טו) — ובעלי התאוות.
 6. ומה שיקוהם לשלמים (סט, כג) — ...לשלומים.
 7. גם הוא מיעוט האמנה (עת, כא) — ...האמונה.
 8. ואילו היה כמוהו (פה, ד) — ואילו היה כמוהו.
 9. קורת הזמן ופגעיו (צא, ה) — קורות הזמן ופגעיו.
 10. אם אמר לעשות זאת (קלט, ז) — אם אומר...
 - ואף טעויות כתיב שבד"ר נשארו בד"ק ולא תיקנם כד"ו. למשל:
 11. יקומו ויעזרוכם (יד, ו) — יקומו ויעזרוכם.
 12. ויכוננו הצריכים (לו, כו) — ויחוננו הצריכים.
 13. ושורשו תומם (לת, ד) — ושורשו תמם.
 14. אע"פ שאנחנו תחת רשתם (מד, ו) — ...רשתם.
 15. ויגלו מן הארץ (קה, מה) — ויגלו מן הארץ.
 16. שיהיו בתייהם חריבות (קט, י) — ...חרבות.
 17. ומחלים לאל יתברך (קכו, ה) — ומיחלים לאל ית'.
 18. ויסוגו אחור ממחשבותם הרעה (קכט, ה) — ...ממחשבתם...
 19. כמו שדומה אותו לחתיכת חלב (קלט, טו) — כגו' שדמה...
 20. ולעמשא תאמרו (קלט, כ) — ולעמשא תמרו.
- וכן לעניין כתיב השמות "גוג ומגוג". כבר הזכרנו בפרק הקודם, שבד"ר רגיל הצמד "גוג ומגוג" בלא וי"ו החיבור. בדקתי בכל אותם המקומות המצויינים בהע' 47 שם ומצאתי, שרק בשני מקומות (מו, א; צג, ג) הוסיף מהדיר קרימונה וי"ו והדפיס "גוג ומגוג", אבל בשאר המקומות שמר גם הוא על דרכו של ד"ר והדפיס "גוג ומגוג" בלא וי"ו (ובעקבותיו הלך גם מדפיס פפד"מ תע"ב). ואף בדפוס ליורנו נשאר בלא וי"ו בכמה מקומות (סז, ה; עו, א; ה, יא, יג).
- ז] וכן נשארו בד"ק מלים יתירות שבד"ר (ד"ו השמיטן). למשל:
 1. ואמר אראה את שמיך (ח, ד) — ואמר אראה שמיך.
 2. בל ישתיו עמו כמו... (עה, מה) — בל ישתיו עמו...
 3. ואם היה הריב עמנו (קג, ט) — ואם הריב עמנו.
 4. או פירושו יש מסובלים בבשר (קמה, יד) — או פירושו מסובלים...
 5. כלומר לא חשבו לי עון (סו, יח) — ...לא חשבו לי.
 6. ופעם דרך לשון רבים (קכג, א) — ופעם לשון רבים.
 7. ואח"כ לארכו ולרחבו (קלו, יא) — ואח"כ לארכו.
- ח] וכן חסר ד"ק מלים, שגם ד"ר חסר אותן (וד"ו השלימן). למשל:
1. לא המה אלה שהיו בנויים (ט, ז) — ...אלה הערים שהיו.
 2. כי פעמים יעשה האל ית' עם האדם (ט, טו) — ...ית' נס עם האדם.
 3. אני מתבונן לפעולות ומונע... (יז, ד) — אני מתבונן לפעולות אדם ומונע...
 4. ומספיקים (צריך להיות: ומסתפקים) במעט (לד, י) — ומספיקים את עצמכם במעט.

5. כן תנדוף אתה האויבים (סח, ג) — כן תנדוף אתה אותם האויבים.
 6. להשגיח יותר (פב, א) — להשגיח במעשיכם יותר.
 7. מה שדיבר היכול ה' (פה, ט) — מה שדיבר האל היכול.
 8. כלומר אחים ורעים כיון (פה, יא) — ...ורעים יהיו כיון.
 9. השי"ן נקרא בקמץ (פו, ב) — השי"ן נקרא בקמץ רחב.
 10. שיהיו בהם ¹²⁸ מהחכמים (פז, ו) — שיהיו בהם מעטים מהחכמים.
 11. כלומר תמותות יש בגלות (פח, ז) — כלומר תמותות רבות יש בגלות.
 12. כי דברי שבועתי עד עולם: ובנית... (פט, ד) — כי דברי הוא שבועתי: עד עולם: ובנית...
 13. אבל הוא בהעמדת טעם (פט, כח) — אבל הוא בהעמדת ובהארכת טעם.
 14. כן לשון השבועה (פט, לו) — כי כן לשון השבועה.
 15. וימגר רוכביהון (פט, מה) — וימגר רוכביהון לאחור.
 16. בנטותי ממקום למקום (קט, כג) — נגערתי בנטותי...
 17. יצאו שלא היו מבינים לשונם (קיד, א) — יצאו מעם...
 18. יש להודות (קיה, ב"ג) — יש להם להודות.
 19. כל אחד אומר שמחתי (קכב, א) — כל אחד ואחד אומר שמחתי.
 20. כן אנחנו הגוים אשר אנחנו בתוכם (קכד, ז) — כן אנחנו בתוך הגוים אשר אנחנו בתוכם.
 21. ...בין משאר הגוים (קכה, ג) — בין משאר הגוים יכלו.
 22. אם יבא הגואל (קכח, ו) — אם יבא הגואל בימיך.
 23. מתרגמינן ורבעת (קלט, ג) — מתרגמינן ותרביץ ורבעת.
 24. כי בכל מקום ידך (קלט, ט) — ... תנחני ידך.
 25. כמו שמקפין ועושין אותה (קלט, טו) — כמו שמקפין הגבינה ומעשים אותה.
 26. מנעמיהם לא יערבו (קמא, ד) — ...לא יערבו לי.
 27. קרוב לכל קוראיו (קמה, יח) — קרוב ה' לכל קוראיו.
 28. וכל שוביהם החזיקו (קמו, ז) — וכל שוביהם החזיקו בם.
 29. שלא יטרידני עסקי העולם (קיט, ה) — ...עסק מעסקי העולם.
- [ט] ומדפיס קרימונה הדפיס גם מקומות הלקויים בחסר בד"ר ולא הרגיש בכך. למשל:
1. כלומר שתקימני ותציבני כמנהג (מא, יג) — כך בד"ר וד"ק; ד"ו: כלומר שתקימני ותציבני חי ובריא לפניך כל' לעבודתך. ואמ' עבר במקום עתיד תמכת ותציבני כמנהג. בד"ר נשמט כל הקטע עלידי שויון הסופות, וד"ק לא הרגיש בזה.
 2. הרחקת כמו שפירשתי ^{128*} כאילו מיודעי במקום חושך (פח, יט) — הרחקת כמו שפירשתי בפסוק הרחקת מיודעי: מיודעי מחשך כאילו מיודעי במקום חושך.
 3. ודרשו רז"ל מפני שיש בה מפלתן (קמה, א) — ודרשו רז"ל מפני מה לא

¹²⁸ ד"ר: שיהיו בהם מעשה בהם מעשים מהחכמים. המקצר נתקשה בשלוש תיבות אלו (מעשים=מעטים) והשמיטן.

^{128*} בד"ר נשרדה כאן תיבת "בפסוק", וסדר ד"ק נתקשה בה והשמיטה.

נכתבה ב' נון מפני שיש בה מפתח. קטע זה נשמט בד"ר עלידי הדומות, וד"ק לא הרגיש בוה.

- [י] וגם במקומות שנוסה ד"ו (על-פי ד"ג) נהיר יותר — דבק ד"ק בד"ר. למשל:
1. אני תמיה מה אי ש (ח, ד) — מה אגוש (לשון הכתוב!).
 2. ולא היינו לצרך (יח, מה) — ולא היינו לנגדיך.
 3. כצאן הטובחים (מד, כג) — כצאן הטבחים.
 4. כי במרתב העיר (נה, יב) — כי ברחוב העיר.
 5. שהיו שופטים בדוד (נח, א) — שהיו שופטים את דוד.
 6. ממעמקי הים (סט, ג) — מעמקי הים.
 7. והנה הוא בוש עמהם (פט, מו) — והנה הוא בוש מהם.
 8. כי אין נסתר לך (צ, ח) — כי אין נסתר לנגדך.
 9. מהרה ענני (קב, ג) — מהר ענני.
 10. הדומה בו (קב, יג) — הדומה לו.
 11. כי פעמים רבים (קו, ב) — כי פעמים רבו.
 12. את רוח השמים (קו, לג) — את רוח השם.
 13. כי פי רשעים ופי מרמה (קט, ב) — כי פי רשע ופי...
 14. והם ישטמוני (קט, ד) — והם ישטנוני.
 15. בכל עת אקראהו (קטז, א) — בכל עת שאקראהו.
 16. וכמו שהרועה נאמן (קיט, קעו) — ...הנאמן.
 17. והארץ מתלחלח (קכ, א) — והארץ מתלחלח.
 18. זכר שמירת העיר מפתחת האויבים (קכו, ב — פ"ב) — ...מפתח האויבים.
 19. כי המלך יושב על כסא... (קלג, א) — כי המלך יושב...
 20. ולהודות על שמו (קלד, א) — ולהודות לשמו.
 21. ומפני גובה הגדול (קמז, ג) — ומפני הגובה הגדול.
 22. לפיכך זכר עם הקור (קמז, יג) — לפיכך זכר עם הקרת.
- [יא] ואפילו במקומות שד"ר משובש וטעותו ניכרת לעין נצמד ד"ק בד"ר. למשל:
1. בעברך עליהם (ז, ז) — בעברתך עליהם.
 2. וכן יאמרו בהתודם (כב, כה) — וכן יאמרו בהתודותם.
 3. לפטרה משורת הדין (לו, כח) — לפנים משורת הדין.
 4. שאין מים מצויה (מב, ב, ד"ר; מצויה) — ...מצויים.
 5. כי אינך נצרך לו שתצטרך להם (מד, יג) — כי אינך בדורך שתצטרך להון.
 6. כמו שנהגו מקדם (מה, טו) — כמו שנהגנו מקדם.
 7. שהמוזמורים היו נחמדים (מט, ג) — ...היו נאמרים.
 8. ומפטמים בהם (ד"ר: במ) מומיהם (נ, טז) — ומעלימים מומיהם.
 9. שמנים וחמשים כהנים (נב, ד) — שמנים וחמשה כהנים.
 10. עליה זית רעננים (נב, י) — עלי זית רעננים.
 11. יתחייב המות (נה, טז) — יחייב המות.
 12. כי לעדי ערב (נט, ז) — כי לעת ערב.
 13. לעשות לי סופי מחשבות (נט, ט) — ...כפי מחשבותם.
 14. כאלו הרצאתיו בשפתי (סו, יח) — כאלו הוצאתיו בשפתי.

15. כי בטחו בו (סו, ח) — כי בטחנו בו.
16. ישראל שנשברו ועניי' הם (ד"ר : שנשברו עני ודל) — ד"ו : ישראל שנשאר עני ודל.
17. ובקיבוץ ג' ¹²⁹ גליות (עה, ט) — ובקיבוץ גליות.
18. הם העתות והקיצות (עו, ה) — הם העירות והקיצות.
19. כי מאין מדרך הטבע (עת, לט) — כי אין מדרך הטבע.
20. וכן בחר בדוד (ד"ר : לדוד) לעבדו לעולם (עת, ע) — ...בדוד עבדו לעולם.
21. מכסה גלגל חמה (פ, יד) — מכהה גלגל חמה.
22. שלא יעשקום בגופו (פב, ד) — שלא יעשקוהו בגופו.
23. לא היו מקוננים עופות (פד, ד) — לא היו מקננים...
24. שהיו בנכאים (פד, ז) — שהיו בו בכאים.
25. כי אמי היה אמתך (פו, טז) — כי אמי היתה אמתך.
26. או חבר (ד"ר : חברו) אותו על עצמם (פו, א) — או חברו אותו הם עצמם.
27. ימצאו בה חכמים רבים (פו, ה) — נמצאו בה חכמים רבים.
28. ומלת במצולות בחלם הצירי (פח, ז) — ...בחולם הצדי.
29. כי נפלה בו הלמ"ד (פח, יז) — כי נכפלה בו הלמ"ד.
30. אתה תשבחם שקיעם (פט, י) — ...תשקיעם.
31. דבר שהם קיום היושבים (פט, יב) — דברים שהם...
32. על הטובים ממו (פט, לו) — על הטובים מבניו.
33. כל מה שיראוך יותר (צ, יא) — כל מי שיראך יותר.
34. השמים שהם מעניין קדשו (צו, ו) — ...מעון קדשו.
35. לא יוכל לראותו (קא, ז) — לא אוכל לראותו.
36. אל מקום זה שיחדת להם (קד, ח) — ...שיסדת להם.
37. בהגיעה אותה (קז, טו) — בהגיע אותה.
38. ונכאה (ד"ר : ונכאב) לבב למופת (קט, טו) — ...למותת.
39. את עיני מן הדמעה (קטו, ח) — את עיני מדמעה.
40. דרך תיקון המצות, וכן בשאר המצות (קיט, א) — תיקון המדות, בשאר המדות.
41. כי העת הזאת והזמן הוא' (קיט, קכו) — ...והזמן הזה.
42. עולה במקום שנים (קיט, קמד) — עומד במקום שנים.
43. כך הם יהיו בהודם הטובים במעשיהם הטובות (קכח, ג) — כך הם יהיו בהודם וביופים במעשיהם הטובים.
44. שהיתה ארץ חיה (קלב, טו) — שהיתה ארץ רויה.
45. כן יהיו אחים בלבושם (קלג, א) — כן יהיו אחים בלבותם.
46. ופי' הבגד הוא בית הצואר (קלג, ב) — ופי' הבגד...
47. כמו שכתוב והיה ככפיר (קלג, ג) — ...נהם ככפיר.
48. הבא אחר העומדים (קלה, א) — הבא אחריו שעומדים.
49. מזון הראוי לה (קלו, כה) — מזון הראוי לה.
50. כמו ישאלך לאמור (קלו, ג) — כמו ושאלך לאמר.
51. אם לא אזכרך (ד"ר : אזכורך) (קלו, ו) — אזכרכי.

¹²⁹ בד"ר באה ג' זו בסוף שורה להתאמת השורה כרגיל, וסדר ד' קרימונה טעה.

52. אז יודו כל רם ה' (קלת, ו) — אז יודו כי רם ה'.
53. חקרתני לבבי (קלט, א) — חקרת לבבי.
54. והוא מהלכי בהם (קלט, ג) — והוא מהלכי ביום.
55. ולא אמצאך שם עד עתה (קלט, ח) — ולא אמצאך שם אתה.
56. אע"פ שבשאר החיים נפשיים (קלט, יד) — החיים נפלאים.
57. לחתיכת חלב והקפוטיו (קלט, טו) — לחתיכת החלב והקפאטו.
58. פי לעתיד הם ידועים (קלט, טז) — פי לפניך הם ידועים.
59. והכתוב בלא אלף (שם) — והכתוב ולא באלף.
60. יגורו מלחמות יאספם (קמ, ג) — יגורו מלחמות יאספו.
61. תרבו לו תחת שפתיו (קמ, ד) — ותרד לו תחת שפתיו.
62. שאמרו ולא הסגירו (קמ, ו) — שאמרו ולנו הסגירו.
63. לאכול במנעימי מאכל (קמא, ד) — לאכול במנעמי מאכלם.
64. ההכירה וההשגחה (קמד, ג) — ההכרה וההשגחה.
65. אין נפש אחת יוצאת (קמד, יב) — אין נפש אחת יוצאת.
66. החל בהם תחלה ומתחיל בהם בתחילה (קמה, א) — ...בתחילה ומשלים בהם...

67. ואל דיעות מספרם (קמו, ג) — ולדעת מספרם.
68. ולא אותם שאינם מאירים (שם) — ואותם שאינם מאירים.
69. כי תבא ממין האיכות (קמו, ה) — כי תבונה ממין האיכות.
70. ויסע כעץ תקותו (פ, ט) — ...תקותי.

[יב] אין צריך לומר, שטעויות בד"ר, שנשתמרו בד"ו (שעמדנו עליהן בפרק הראשון) — נמצאן גם בד"ק. למשל:

1. מענין רקוק (=דקות) בשר (יח, מג).
2. ופעמים שהשמש יכנס בחומו (=במוחו) של אדם (יט, י).
3. כמו מבטא שפתים (=שפתיה) (כא, ג).
4. והבהמות הרועות שם הם דשנים וחזקים (כב, י).
5. כי בקיץ יתיבשו העניינים (=העצים, לב, ד).
6. כי לא יתכסו (=יכסו) ממני (לח, יד).
7. יריאי (בכתוב: יראי) אלהים (סו, טז).
8. שהם מאשמים (=מאשימים) אותי בחנם (סט, ו).
9. ישוב כמו (=כתו' =כתוב) ביו"ד (עג, י).
10. וכל משאלך (=משאלתך) אמלא (פא, י).
11. שלכם למרע (=להרע, צה, י).
12. שלא חללתם (=חלתם) ולא יראתם מפניו (צו, ט).
13. ונקראת ארץ ישראל חיים (=ארץ חיים, קטו, ט).
14. אמר אלהי חסדי (צריך להשלים: ואמר חסדי) (קמד, ב).

[ג] הוכחה ברורה יותר הוא צירוף חלק מראשו של מזמור לסוף המזמור הסמוך לו לפניו (או להפך: חלק מסופו של מזמור בראשו של מזמור הסמוך לו לאחריו) בדפוס ראשון, ואחריו בדפוס קרימונה. למשל:

1. פסוק ראשון של מזמור קו צורף למזמור קה, ומזמור קו מתחיל בשני הדפוסים בפסוק "מי ימלל".

2. ראש מזמור קמא נעוץ בסוף מזמור קמ.
3. ראש מזמור קמג נעוץ בסוף מזמור קמב.
4. ראש מזמור קמה נעוץ בסוף מזמור קמד.
5. סוף מזמור קמו משולב בראש מזמור קמו.

[יד] גם מקומות, שנוסח ד"ק אינו כנוסח ד"ר ולא כנוסח ד"ג וד"ו, יש תלות בין נוסח ד"ק ונוסח ד"ר. כלומר ד"ק הוא שינוי (הגהה או תיקון) של ד"ר. למשל:

1. עה, י—ד"ר: שלא נא שו, ד"ג וד"ו: שלא נטשו, ד"ק: שלא הניחם.
 2. עט א — ד"ר: זה המזמור, ד"ג וד"ו: זה המזמור נאמר, ד"ק: נאמר זה המזמור.
 3. פא, ז: ד"ר: שהיו נושאים אותם לבינים. ד"ג: שהיו נושאים הלבנים על שכמם. ד"ק: שהיו נושאים לבנים.
 4. קט, א: ד"ר: והרוב ישראל אנשי, ד"ו: והיו בישראל אנשים. ד"ק: והרבה מישראל.
 5. קיט, קנה: ד"ר: כשהיו בצרה, ד"ו: כשהיו בצרה, ד"ק: כשהם בצרה.
 6. קכא, ג: ד"ר: כי בהיותו בגלות, ד"ו: כי בהיותו בגלות, ד"ק: כי בהיות הגלות.
 7. קכא, ח: ד"ר: ובבאם לא"י בשלום, ד"ו: ותבא לא"י בשלום, ד"ק: ובבאך לא"י בשלום.
 8. קכג, ב: ד"ר: גבורתם, ד"ו: גבירתה, ד"ק: גבירתם.
 9. קלב, ב: ד"ר: כי לא רצה האל ית' שלא נודע, ד"ו: כי לא רצה האל ית' שיהיה נודע, ד"ק: כי לא רצה האל ית' שלא יהיה נודע.
 10. קלה, יא: ד"ר: והוא כלל שיו"ד המכות, ד"ו: והוא כלל לשאר המכות, ד"ק: והוא כלל ליו"ד המכות.
 11. קלה, ד: ד"ר: ידוך ה' כל מעשיך, ד"ו: ידורך ה' כל מעשיך, ד"ק: אודך ה' כל מעשיך.
 12. קמה, ה: ד"ר: ולא בטח בלבו, ד"ו: ולא בטח בלבן, ד"ק: והוא בטח בלבו. ויש שתיקן נוסח ד"ר. למשל:
 - פד, י: ד"ר וד"ו: ו ה ב א ת פנים, ד"ק: והבטת פנים (=ד"ג).
 - ויש שטעה בפתרון ראשי תיבות. למשל:
 1. קב, כו — ד"ר וד"ו: כדברי האומרים עולם קדמו', ד"ג: שהעולם קדמו'. ד"ק: עולם קדמו'.
 2. עד, יא: ד"ר: עד עשות, ד"ו: עד עשותך משפט, ד"ק: עד עשותה משפט.
- טו] אמנם מהדיר דפוס קרימונה הדפיס את מהדורתו המקוצרת על-פי דפוס ראשון, אבל בכמה מקומות השתמש גם בד"ו רע"ח:
1. השיר שבסוף ד"ו נמצא בד' קרימונה בראש.
 - ובכמה מקומות שווה נוסח ד"ק לד"ו (ולא לד"ר?). למשל:
 2. במזמור סח נשמט בד"ר פירושם של הפסוקים יב—יג, ומהדיר ד"ק השתמש כאן בד"ו.
 3. וכן נשמט בד"ר בסט, יז, ואף כאן השתמש ד"ק בד"ו.
 4. בקיט, ד ("שלא ישגא בהם אדם אלא כל לבו יהיה בהם"): בד"ר נשמטו המלים "אדם... בהם" על-ידי שוויון הסופות, ובד"ק השלמו על-פי ד"ו. "ישגא" באל"ף בד"ר ובד"ו ובד"ק.

- וכן כמה נוסחאות בד"ק הן כד"ו ושלא כד"ר. למשל:
5. שהם מושלים בו (סט, י) — ד"ו וד"ק, ד"ר לי "בו".
 6. שלא יכאוב אדם המת (סט, כז) בד"ק הוא על-פי ד"ו ("יכאב"), ד"ר: שלא יכאוב אדם למת.
 7. ישובו אחור מחשבותם (ע, ג) בד"ק הוא על-פי ד"ו: ממחשבותם, ד"ר: ממחשבתם.
 8. שתיבש לחותו (קב, יב) — ד"ק וד"ו, ד"ר: שתיבש לחותו.
 9. לא יכילם הבית (קמד, יג) — ד"ו וד"ק, ד"ר: לא תצילם.
 10. ושומר אותם מן הנזקים (קמה, ח) — ד"ר: מן החוקים (=החזקים?).
 11. עם רמץ הבית (קמה, ט) — ד"ו וד"ק, ד"ר: עם רמש הבית.
- ויש בו בד"ק גם תוספות שאינן בכל שלושת הדפוסים הראשונים. למשל:
- פו, ז: והם אע"פ שיש להם ממשלה בתחתונים [אינם אלוהות] אין כמוך בהם...

ג. השמות מקראות וקיצור לשון

- [א] מהדיר קרימונה השמיט את המקראות, שדרכו של רד"ק להביאם כראיות.
1. פעמים שרד"ק הביא רק פסוק אחד כראיה וגם הוא השמיט, ודברי רד"ק בפירוש המקוצר נעשו כדברי נביאות. למשל:
 - פו, ד: נפשי אשא דרך תחינה בכל לב (כמו נשא לבבינו אל כפי') או דרך מנחה (כמו וישא משאת) או דרך תקוה ותוחלת (כמו זאליו הוא נושא את נפשו).
 2. ויש שהשמיט את הפסוק המובא לראיה, ואת פירושו של אותו פסוק השאיר. למשל:
 - פט, מ: נארת ברית שכרת לו השחת אותו (וכן נאר מקדשו) עניין השחתה.
 - צ, א: מעון פירושו מקום ומחסה (וכן אמר מעונה אלהי קדם) שהוא מקומו של עולם וכן (ד"ר: כן) אמר על לשון ישראל בכל הדורות היית לנו מקום ומחסה.
 3. ויש שקיטע את הראיה, כלומר הביא חלק מן הכתוב, רישא או סיפא. למשל:
 - צח, ח: ימחאו כף יכו אל כף כדרך¹³⁰ המרקדים והשמחים כמו שכתוב ויכו כף (ויאמרו יחי המלך).
 - קכה, ג: כי (לא ינוח) כמו שכתוב (בנבואת ישעיה והיה הנשאר בציון ו)הנותר בירושלם קדוש יאמר לו. כי הרשעים כולם בין מישראל בין משאר הגוים¹³¹ וירושלים¹³² שהיא גורל הצדיקים...
 - יח, ג: מגיני וקרן ישעי דרך המקרא לכנות החזק בקרן (כמו וקרני ראם קרני האיל בעל הקרניים לפי שהאיל והשור והראם חזקים בקרניהם שהם מנגחים בהם) ואמר כי האל מגינו...
 4. ויש שהשמיט פסוק שהובא לראיה, ואת פירושו של אותו פסוק שינה להתאימו לפסוקנו. למשל:
 - עד, יב: ואלהים (מלכי) איך הוא זה שהניחנו¹³³ בגלות (הזמן הארוך הזה)¹³⁴

¹³⁰ ד"ר: כן דרך, ד"ו: כי כן דרך.

¹³¹ ד"ר (ואחריו ד"ק) חסר כאן הפעל, ד"ו השלים: יכלו.

¹³² כך גם בד"ר: בירושלם (כלא יו"ד), וירושלים (ביו"ד).

¹³³ כך בד"ר וד"ו, ד"ק נשתבש: שחניחנו.

¹³⁴ על השמטה זו עיין להלן.

מקדם הוא מלכי ופועל לי ישועות בקרב הארץ ועתה הוא כאילו אינו מלכי שבעלוננו
אדונים זולתו וטעם שאמר בקרב הארץ (כמו שאמר לפרעה למען תדע כי אני ה'
בקרב הארץ) כלמר אעפ"י (שאני) [שאתה] עליון (אני) [אתה] משגיח בתחתונים ועושה
(ד"ר : יעשה) בהם (כרצוני) [כרצונך]...

כיוצא בזה מצאנו לעיל ג' (עמ' 73).

פ, א : יש מפרשים עדות מן ועדית עדי כלומר תפארת דבר ואינו נכון (ו)האמת
כמו שכתבנו כי פתיחת המזמורים...

5. לאי-הבנה גרמה גם השמטת-לשון, שלעיתים משולב בדברי הפירוש, והמקצר
לא שם לב לכך, וכדרכו לקצר בדיבור המתחיל קיצרו. למשל :

טט, א : או כל אחד מבני הגלות מתפלל ובוכה על צרותיו ואומר (הושיעני אלהים
כי באו מים עד נפש) עד נפש עד עת יציאת הנפש...

ב] אך לא ראיות בלבד השמיט וקיצר, אלא גם בלשונו של רד"ק קיצר.

1. יש שהשמיט מלשון הפירוש דברים שהם עיקר ובלעדיהם קטועה הלשון. למשל :
מד, ד : כי לא בחרבם כי (ד"ר וד"ו ל"י) אתה הורשת הגוים (כי לא הורישו ישראל
בחרבם וירשו הם את ארצם) וכן זרועם לא הושיע למו כי ימיגך וזרועך...
מב, ה : כי אעבור בסך אעפ"י ש(בני הגלות הוזה לא היו או אומרים אעבור כי)
אבותיהם היו [עוברים] וראו באותה שמחה וכן ויריעו אותנו המצרים (ויענונו ונצחק
אל ה' ויוציאנו ממצרים).

2. ונביא כמה דוגמאות לקיצור לשון :

טו, ט : כי הרבה אנשים יבושו לקחת מתנה (ד"נ : המתנה) ולא יבושו לקחת ההלואה
— ד"ק : שהרבה אנשים יבושו לקחת מתנה ולא ללוות.
כא, א : ופי' לדוד על דוד כמו שפירשנו למעלה — ד"ק : ופי' לדוד על דוד כל ע"ל.
עא, ו : וכל ישראל נקרא בשם יוסף כל ע"ל. השמיט את כל הראיות, ובמקומן
הוסיף מלת "כלעיל".

טט, לג : כי הענוים הם שיראו הישועה — ד"ק : כי הענוים דוקא יראוה.
עב, יח : שמראה בישראל נפלאות כי לא גראו הנפלאות כי אם בישראל — ד"ק :
שמראה דוקא בישראל נפלאות.

קטו, טו : עבדך בן אמתך פירשתיו במזמור פועתה אני שונה אותו...
— ד"ק : עבדך... במזמור פועתך שנו משמה.

3. ובכמה מקומות השמיט אחת המלים הנרדפות. למשל :
ז, ד : בעול (ובחמס) ; לח, יא : שוקט (ושאנן), שם : כי (החולה ובעל) הצרות יתלשו
אבריו¹³⁵.

4. ויש שהוסיף מלה נרדפת. למשל :

ע, ה : ואוהבי ישועתך ישישו [וישמחו] — מלשון הכתוב.

5. בכמה מקומות השמיט המקצר את השאלות שהציג רד"ק, והביא רק את
תשובותיו, ולפעמים נראים הדברים תמוהים וסתומים. למשל :
עט, ב — השמיט את הסתירה שמוצא רד"ק בין דברי הנביאים על רשעי דורם
לבין התארים "עבדיך" ו"חסידך" שניתן במזמור זה על בני אותו דור, והשאיר את
התשובה "כתב אאז"ל."

135 לפעניד מחק המגיה תיבת "החולה" ואות וי"ו מן "ובעל", והסדר חשב שנמחקה כל מלת
"ובעל" והשמיטה.

וכן בפט, לט השמיט את התמיהה כיצד מדבר המשורר בטרונא על הבורא, והשאר
את תשובתו: „המזמורים ברוה"ק נאמרו..."
במזמור צ, פסוק י השמיט את הקושיא כיצד אמר מרע"ה „ימי שנותינו בהם שבעים
שנה", והוא חיה ק"כ שנה, והשאר את התשובה „משה רבינו דבר על הרוב..."
אבל בקיט, קכט השאר גם את השאלה.

ד. השמטת פירושים שונים

כבר העיר שד"ל, שבכל מקום שהביא רד"ק שנים שלושה פירושים, הסתפק המקצר
בהבאת פירוש אחד. אבל בהרבה מקומות השאר המקצר גם דברי חכמים אחרים,
בייחוד דברי אביו של רד"ק.
מתוך 53 מקומות, שרד"ק מזכיר בהם את אביו, השאר המקצר את הדברים
בשלימות ב-28 מקומות¹³⁶, ב-5 מקומות הביא את דבריו והשמיט את שמו¹³⁷ ובשני
מקומות קטועים הדברים (כב, ל; עט, ב).
מתוך 63 מקומות, שרד"ק מזכיר את ר' אברהם אבן-עזרא בשמו, הביא המקצר
רק בשני מקומות (עב, ח; קב, יג), ובמקום אחד (עח, ב) הביא דבריו קטועים בלא
להזכיר את שמו.
גם כשהשמיט השאר את לשון רד"ק „ולפי דעתי" וכיוצא, למשל:
יז, ב: (והחכם ראב"ע פי'... וכל זה רחוק בעיני) והקרוב אלי כי הוא...
כט, יא: (והמפרשים פירשו המזמור... וכתב החכם ראב"ע...) ולפי דעתי...
פט, יב: (כתב החכם ראב"ע...) לפי דעתי...
מדברי הרמב"ם, שהביא רד"ק בששה מקומות, השאר המקצר רק מקום אחד
בהשמטת שמו (לה, י).
מדברי רב סעדיה גאון השאר 4 מתוך 11: עח, מז — בשמו ובלשונו, מה, ז וקג,
ה — בסתם, נא, ו — בשמו אך בשינוי.
מדברי רב האי גאון השאר מקום אחד (ה, א) והשמיט מקום אחד (סח, יז).
וכן יש שהשמיט דעות חכמים וציין „ויש דעות אחרות" (ח, ד).

ה. השמטת מדרש

מרבבות הן ההבאות ממדרשי חז"ל בפירוש רד"ק לתהלים, בייחוד ממדרש תהלים¹³⁸.
מתוך כ-290 הבאות מדברי חז"ל השאר המקצר רק כ-50 הבאות בלשונן¹³⁹, תשע
בשינוי¹⁴⁰, 4 הבאות קיטען¹⁴¹ ובמקום אחד — רמז (פ, יד).

- 136 ט, ז; סה, ב; יז, ב; יט, ו; לה, טו; לה, ה; ח; מא, ב; מה, ג; נא, ז; סה, ב; עב, כ;
עג, ט; כ; סג, ט; יז, פד; ו; קד, כח; קז, כג; קט, ד; קיט, ה; צח, קנח; קכג, ב; קכז, א;
קל, ד; קלט, ה.
137 ט, א; צ, ג; צד, טו; קז, לג; קיט, לג (בקמא, ב נשמט השם גם בדר).
138 עליו אייחד בל"ג ובע"ה את הדיבור במקום אחר.
139 ויש מקומות, שהשאר את דברי חז"ל, מבלי שידע, שהעניין או הלשון מדברי חז"ל, למשל
סח, לו; עה, ג; קיב, ז.
140 א, א; ט, יח; יג, ב; כ, ב; כג, א; ג, ה; עג, ח; פד, ד; קז, ה.
141 סה, ג; קז, א; קיז, ב; קיט, א.

- א. כבוד הגוים. לשמור על כבודם של אומות העולם או למנוע פגיעה
בו החלף בהרבה מקומות השם „אומות“ ו„גוים“ וכיוצא באלו.
[א] במקום „אומות“, „אומות העולם“ וכו' נדפס **בבל**:
1. ונבל הוא מלך האומות (יד, א) — ...מלך בבל.
2. יזכרו האומות (כב, כח) — יזכרו בבל.
3. שאומות העולם חומסים אותם (עד, כ) — שבבליים...
4. כמו שהיו חושבים האומות (קב, יח) — ...בבליים.
5. מה אמר כנגד [בבל] המדבר דברי שקר (קכ, ג).
6. ואני בתוכם (כב, יז) — ואני בתוך אנשי בבל.
7. לא הייתי נמסר ביד אויבי זה כמה (קב, יא) — ביד בבל.
8. ...להשגיח יותר משאר האומות (פב, א) — משאר דיינים.

[ב] במקום „גוים“ — „בבליים“:

1. כי הגוים היו גאים (כב, כז) — כי הבבליים...
2. כי אלו הגוים המושלים בי (מג, א) — כי אלו בבליים שמושלים בי.
3. ואע"פ שאנו רואים בשלות הגוים (מד, יח) — בשלות בבל.
4. שקבץ אתכם מן הגוים (צו, א) — ...מבבל.
5. בנפול דבר רע עושים [הבבליים] אותו ¹⁴⁷משל ליהודים (מד, טו).
המשיל [הבבליים] המושלים בנו לתנים (מד, כ).

[ג] במקום „גוים“ — „מדי ופרס“:

1. כי הגוים שישוּבו אל ה'... (כב, ל) — כי מן המדיים ופרסיים...
2. שהגוים שכינינו בכל מקום מחרפים... (מד, יד) — שמדי ופרס שכינינו
מחרפים...
3. כי אף מושליהם הביאום אל ארצם (צו, י) — כי אף מלכי מדי
ופרס שלחום אל ארצם.
4. יאכלו וישבעו משלל אויביהם (כב, כז) — משלל בבל ומאוצר
כורש.

[ד] במקום „אומות“, „גוים“ וכו' — רשעים וכו':

1. משנאי ה' אומות העולם (פא, טו) — הם הרשעים שבאוה"ע.
2. ידכאו אותם הגוים (צד, ה) — ידכאו אותם הרשעים הפרוצים.
3. הוא משל על מלכי האומות (צו, ה) — ...על מלכי הרשעים.
4. לפיכך הורגים אותם [הליסטים] (צד, ה).
5. משל על אוה"ע האוכלים... (פ, יד) — משל על אותם העובדים ע"ז וגם אוכלים...
ובפסוק זה המשיל האומות [העצ"ז] למים (כט, ג).

[ה] במקום „האומות“ — „אויבי ה'“:

1. האומות שהרעו לישראל ולא יראו מהאל (כט, י) — אויבי ה' שלא
יראו מהאל.
2. ויכניע כל העמים בפניהם (כט, יא) — ויכניע כל אויביו בפניהם.
3. ואז ישפיל האומות (עה, ט) — ואז ישפיל אויביו.
4. לעשות נקמות של אוה"ע (צא, א) — לעשות נקמות באויבי ה'.

147 ד"ר ודיו: בו.

5. למשול על האומות להוכיחם (קח, ו) — למשול על שונאים...
6. שלקחת משפטי מן האומות (קח, כח) — שלקחת משפטיך מן המורדים בך.
7. או זרים (ו) נוכרים שאינם מבני עמינו^{147*} (נד, ה) — או זרים נכרים שונאי דוד.

[ו] במקום „גוים” — „צרים”:

1. להנקם מן הגוים נקמתנו (ג, ג) — להנקם מן הצרים...
 2. אש לפניו תאכל באותם הגוים (שם) — ...באותם הצרים.
 3. לקחת דין עמו מן הגוים (ג, ד) — ...מן הצרים.
- [ז] במקום „אויבים” או „מלכי” — נבוכדנצר:
1. משל לאויבים (כב, יג) — לנבוכד נצר וסיעתו.
 2. כן האויבים (כב, יד) — כן נבוכד נצר וסיעתו.
 3. על מלכי אוה"ע (כב, כב) — על נבוכד נצר ושריו.
 4. ולא היתה יד האומות שולטת עליהם (כב, כג) — ולא היתה יד נבוכד נצר...
 5. ולא כמו כסא מלכי ארץ (צד, ה) — ולא כמו כסא נבוכד נצר.
 6. כי הם מלכי ארץ יתחברו (צד, כא) — כי נבוכד נצר ושריו...

[ח] שונות:

1. אומר לאוה"ע שישראל בגלות אצלם שיביאום לירושלים (ג, ה) — אומר לגוג ומגוג שיביאו ישראל לירושלים.
2. לפי שתניחני ביד אויבי זה כמה יאמרו האומות כי שכחתני (יג, ב) — לפי שתניחני בגלות זה כמה שנים יאמרו כי שכחתני.

[ט] החלפת תיבת „נוצרים”. במקום אחד החליף המקצר או המצנזר את השם „נוצרים”, ובשני מקומות החליף מלת „הנוצרים” (רבים של „נוצר”, בינוני נפעל של „יצר”):

1. והתגרו בנוצרים (קכו, ה) — והתגרו בראשונים.
2. ובשיר שבהקדמה במקום „ולאות המציאו בבין הנוצרים” שבד"ו נדפס בד"ק: ולאות המציאו בבין היצורים.
3. וכן בח, ב במקום „ה' אדונינו (מה) שאתה הוא אדון כל הנוצרים העליונים והתחתונים” נדפס בד"ק: ...אדון כל הברואים^{147**}.

[י] בכמה מקומות החליף המקצר או המצנזר „גוים” ב„אומות”:

1. חן וכבוד יתן להם לפני הגוים (פד, יב) — לפני כל האומות.
2. הגוים אינם שונאי ציון (קכט, ה) — האומות...
3. בזמן הזה הגוים טועים בעבודתם (פז, ט) — בזמן הזה יש איזה אומות טועים...

[יא] השמטת שמות עמים. בכמה מקומות השמטו שמותיהם של עמים. למשל:

1. כמו אדום וארם שהיו עבדים לדוד (יה, מד) — כמו אותם שהיו עבדים לדוד.

^{147*} על-פי לשון הכתוב: הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא (מלכים"א ה, מא; דברי-הימים"ב ו, לב).
^{147**} כיוצא בזה מצאתי ברש"י סנה' סה, ב, ד"ה מן חבירא — בד"י: הנוצרים, בד"ח: הנבראים.

2. כי נלחמים עליה ערלים (=נוצרים) וישמעאלים (קכב, ו) — כי נלחמים עליה הרבה אומות.
3. כי היתה ביד אדום וביד ישמעאל (קכו, ה) — כי היתה ביד הרבה אומות.
- יבן השמטו קטעים, שיש בהם קללה לגויים או זלזול כלפיהם (או כלפי אמונתם) ¹⁴⁸. למשל:
 1. כה, טו: או פי' מרשת האויבים לפי מחשבתם שהם חושבים ללכדני (ועל האויבים מאומות העולם דבר שהם אויבי ישר').
 - * 1. לג, י: (והוא המונם ומהם והם היחידים אומרים כי אין השגחה וידיעה לאל במעשה האדם) לפיכך...
 2. עה, י: שלא הניחם בגלות (ונקם נקמתו).
 3. קכ, ב: (ה' הצילה נפשי מהגוים שאנחנו בתוכם שהם אנשי שקר ומרמה).
 4. קכד, ז: הגוים אשר אנחנו בתוכם (הם יכלו ויאבדו) בעזרת האל...
 5. קכט, ח: ...ולא יבא לידי קצירה (כן יהיו הגוים כי כל תורתם ואמונתם הבל וריק כחציר גנות וכן יכללו כחציר גנות) אבל תורת ישראל...
 6. קלה, ה: ואדונינו שקיבלנו עלינו לאדון ולאֱלהים (כי שאר העמים קבלו לאדון ולאֱלהים צבא השמים כל אחד כפי מנהגו אבל אנחנו לא קבלנו עלינו לאדון אלא השם המיוחד ש) הוא גדול מכל אֱלהים והם צבא השמים...
 7. קכא, ב: (כי כל הגוים כאין נגדו) ¹⁴⁹.
- יגן וכן השמטו בד"ק קטעים, שבהם מתאר רד"ק את יחסם הקשה של האומות כלפי ישראל או רומז ליחס זה. למשל:
 1. כב, יז: (סבבוני הם האויבים).
 2. כב, יז סוף: ...כן אנחנו בגלות בתוך העגולה לא נוכל לצאת ממנה שלא נהיה ביד הטורפים (כי אם נצא מרשות הישמעלים (!) נבוא ברשות הערלים והנה אנחנו אוספים ידינו ורגלינו ועומדים יריאים ופוחדים בפניהם כי אין לנו רשות לברוח ברגלינו ולהלחם בידינו והנה כאילו ידינו ורגלינו בנחושתיים).
 3. כב, כג: ...אז אספרה שמך לאחי (בתוך קהל אהללך) ואחי הם (בני אדום שאנחנו ביניהם בגלות וכן בני ישמעאל ובני קטורה כי כולם בני אברהם אבינו. או פי' אנחנו אשר בגלות נספר הנסים והנפלאות שעשה עמנו האל בגלות ל)עשרת השבטים שגלו בלחלח(?) וחבור ולא היתה יד האומות שולטת עליהם כמו עלינו.
 4. כט, י: האומות ש(הרעו לישראל ו)לא יראו מהאל.
 5. מד, יא: תשיבנו (אם נעמוד כנגדם בני ישראל) כשבאים להרע לנו.
 6. מד, יב: תתננו כמו הצאן שהוא למאכל (כן אנחנו למאכל גוים ולא לגוי אחד כי אם לגוים רבים כי בגוים ¹⁵⁰ זיריתנו).
 7. מד, יז: מבקשים להנקם ממנו (כמו הרענו ¹⁵¹ להם).
 8. נג, ב: (כן הוא דבר ישר' ¹⁵² היום שהאומות מתנכלים עלינו לכלותינו בכל דור

¹⁴⁸ על הקטעים, שבהם משיב רד"ק על ראיות הנוצרים עיין להלן.

¹⁴⁹ ואולי גרמה להשמטה זו הטעות שבד"ר: "באו" במקום "כאין" והסדר של ד"ק נתקשה בתיבה זו והשמיט קטע.

¹⁵⁰ ד"ר: שבגוים.

¹⁵¹ ד"ר: הודענו=הירענו ?

¹⁵² ד"ר ל"י.

ודור ומחרפים אותנו בתקותינו אל המשיח בן דוד ואומרים כי לא תקום ולא תהיה המלכות וגם בבוא ¹⁵³ המשיח יתנכלו אותו להמיתו ולבטל מלכותו והוא נבואת גוג כמו שכתוב... אלהים פזר עצמות חונך אמר כנגד ירושלים כלומר האומות החונות עליך...).

במקום כל הקטע הארוך הנה שהשמט בא בד"ק: כן הוא במלכות בנו ועמו ישראל: ופי' התעיבו עול. התעיבו דרכם בעול שעשו. והוא חסר ו"ו השימוש: פזר עצמות האומות החונות עליך ירושלים בימי גוג.

9. קח, ה: אף על פי שנשקעו בגלות (זה כמה שנים עד שחשבו כל העמי עליהם כי לא יצאו לעולם מתחת ידיהם) והוא יוציאם מתחת ידם (על כרחם) ולא עוד אלא שהם עצמם יביאום אל ארץ ישראל בכבוד גדול... כי כן הבטיחנו ¹⁵⁴ על כל פנים יגאלנו (ואם יארך זמן הגאולה) ומה שהבטיח לנו ראוי לקיים דברו וזהו אמת. 10. קכו, ה: משכימי קום (אלו אדום) [הם] שכבשו תחילה ירושלים מאחרי שבת אלו (הישמעאלים) שבאו באחרונה והתגרו (עם הנוצרים) [בראשונים] ולקחו אותה מידם והם מידם וכל הימים ¹⁵⁵ (עד בא הגואל ¹⁵⁶ עמלם וטורחם עליה לפיכך קראם אוכלי לחם העצבים).

11. קכט, א: כי מתחילת הגלות החלו לצרור אותנו (בגלות בצרות ועוד היום הזה כן עושים) ועם כל זה...

ויש שלא יכול להשמיט ושינה את הלשון:

12. טו, ג: ויאמרו לא הרענו לישראל — ...נגדך.

13. קי, ב: עד שהוציאנו מתחת ידיכם — עד שהוציאנו מי הגלות.

יד] ובכמה מקומות השמיט המשמיט את שם "הגוים" וכיוצא בזה:

1. מד, כא: כי (הגוים שהם) [ה]מצירים לנו.

2. ג, א: על יום המשפט שיהיה עתיד לבא (בבא הגוים) ¹⁵⁷ בעמק יהושפט.

3. ג, ז: אחר שעשה האל משפט (הגוים) יוכיח ישראל.

4. פא, יג: ושמתי הפקר (לשלוח יד בגוים ההם) ¹⁵⁸.

5. פט, מז: ואומרים (לו האויבים) שאין לו תוחלת עוד.

6. פט, נא: החרפה ש(יחרפו אותנו האויבים ו)אומרים...

7. צד, ה: ואותם שהם בישראל חזקים (בעזרת שרי הגוים) ובעזרת המלכות...

8. צה, ו: כי הוא שפטינו (מן הגוים).

9. קכט, ה: עד שנלחמים בעבורה (גוי אל גוי).

10. מו, ב: בהנצל גוי (מעט) [אחד כמו ישראל] מעמים ¹⁵⁹ רבים.

ב. טישטוש הגלות שאנו בה

הצנזור או הבא מחמתו טישטש בלשונו של רד"ק כמה מקומות, שבהם מדבר רד"ק

על הגלות שאנו בה, באופנים שונים:

א] החלפת גלותנו בגלות בבל, מדי ופרס:

1. שהיו בזה הגלות (כב, א) — שהיו בגלות בבל.

¹⁵³ ד"ר נשתבש: בלא. ¹⁵⁴ ד"ר: הבטיחנו.

¹⁵⁵ ד"ר נוסף: היתה מלחמה ביניהם ויהיה.

¹⁵⁶ ד"ר נשתבש: הגוים (על-ידי הקיצור: הגוי' ז).

¹⁵⁷ ד"ר: בבא הגואל (ע"י בהערה ¹⁵⁶!).

¹⁵⁸ ד"ר: הגוים בהם. ¹⁵⁹ ד"ק: מעמים מעמים.

2. כן אנחנו בגלות (כב, יז) — כן אנחנו בבבל.
3. כן בצאתם מהגלות (כג, א) — כן בצאתם מבבל.
4. והושעת אותנו בגלות (מד, ח) — והושעת אותנו בגלות זה של בבל.
5. שיצאו בעזרתך... מהגלות (מד, י) — ...מבבל.
6. כן תקנה אותם מזה הגלות (עד, ב) — ...מבבל.
7. כי מטה רגלי בגלות (צד, יח) — ...בגלות בבבל.
8. שאני מחשב בקרבי על אורך הגלות (צה, יט) — ...על גלות בבבל.
9. כן שובינו עתה מזה הגלות (פה, ב) — ...מגלות מדי.
10. והוציאם מגלותם (צז, י) — והוציאם מגלות בבבל ומדי ופרס.
11. המזמור הזה נאמר על לשון בני הגלות (קב, א) — ...על לשון בני גלות בבבל ומדי ופרס.

[ב] השמטת מלת "הזה" או "הגלות" :

1. עד, א : ידבר על הגלות (הזה).
 2. פה, ו : איך ארך (זה) הגלות כל כך.
 3. פט, ט : והמשורר תמה לאורך הגלות (הזה).
 4. שם : ...אבל (זה הגלות) תמה לפי שארך כל כך.
 5. צ, ז : כל שכן אנחנו בגלות (זה).
 6. צ, יב : ויתכן לפרש כי על (זה) גלות אמר.
 7. צא, טז : אם ימות (בגלות) זה החסיד...
 8. כב, א : ו(עתה) הם בחשיכה בגלות (זה כאילו הם נשכחים ונעזבים)
 9. מב, ה : כי אעבור בסך אעפ"י ש(בני הגלות הזה לא היו אז אומרים אעבור כי) אבותיהם היו [עוברים]...
 10. מד, יח : שאנו רואים בשלות הגוים (ובגלותינו).
 11. פ, ו : ויתכן לפרש כי על (זה הגלות אמר ¹⁶⁰ כי הוא) גלות שלישי [נאמר].
 12. צד, יד : אם הקב"ה מייסרם (בגלות) ... כי לא יטשם (בגלות) לעולם.
 13. קכו, ו : (ויצאו מן הגלות ¹⁶¹ בכסף וזהב) [ויהיה להם גמול טוב].
- אך בכמה מקומות לא הרגיש הצנזור או הבא מתמתו במלת "הזה" והשאירה. למשל :
- כן יוציאנו מגלות זה (עז, יא).
- או אמר הפסוק על לשון בני הגלות הזה... (קו, ד).

[ג] המרת "זה" ב"אחר" :

1. זה המזמור יש מפרשים אותו על גלות בבבל והנכון שהוא על זה הגלות כי על גלות ארוך אמר... (פה, א) — ד"ק : זה המזמור נאמר על גלות בבבל או אחרים.
2. ואמר זה על גלות בבבל או על זה הגלות (קלו, כג) — ...או על אחר.

[ד] שינויים אחרים ב"גלות" :

1. ביג, ב קיצר דרש שהובא על ארבע פעמים "אנה", ובמקום לכתוב, ובדרש ד' פעמים עד אנה כנגד ד' גליות' — כתב : ובדרש ד' פעמים עד אנה כנגד כמה גליות.
2. מחרב הגלות... שלא אספה בגלות (כב, כא) — מחרב גלותם... שלא אספה בגלותם.
3. שיצאו ישראל מהגלות (סה, ז) — ...מגלות.

¹⁶¹ ד"נ: מהגלות.

¹⁶⁰ ד"ו נר: שליש.

4. כי מאד ארך לנו הגלות (צד, ג) — כי מאד ארך לנו הזמן.
 5. ...הנואשים מן הגאולה לאורך הגלות (צו, א) — הנואשים מן הגאולה בגלות.
- ה] השמטת הלשון „אורך הגלות“ וכיוצא בו :
1. מד, י : (והנה אנחנו מצפים בכל יום הישועה).
 2. מד, יג : (כן אורך גלותינו כאילו מכרתנו לגוים).
 3. מד, טז : המחרפים והמגדפים אותנו (לאורך גלותינו).
 4. עד, יב : איך הוא זה שהניחנו בגלות (הזמן הארוך הזה).
 5. עז, יב : כן יעשה עמנו בזה הגלות (אעפ"י שאנו נואשים מפני אורך הגלות).
 6. פה, ט : (וזה לאות כי על גלות זה אמר כי שבים מגלות בבל שבו לכסלה עד שחרב בית שיני וגלו ישראל מארצם).
 7. פה, י : (גם זה לאות כי על זה הגלות הוא המזמור כי הבית שיני לא שכן הכבוד כמו שארז"ל...)
 8. פט, לט : שידמה שנפסקה המלכות (כי כמה שנים הם ישראל בגלות) עד שכמעט נואשו מן הגאולה.
 9. צד, יב : איך ישבתם (כמה שנים בגלות) בחרפה.
 10. קב, ט : (כל היום חרפוני באורך הגלות).
 11. קב, יא : לא הייתי נמסר ביד (אויב) [בבל] (זה כמה).
 12. קח, ה... על כל פנים יגאלנו (ואם יארך זמן הגאולה בעינינו).
 13. קי, ב : ...שלא הייתם מאמינים שיוכל להיות (לאורך גלותינו).
 14. צד, יד — במקום „כי יפקדם“ — „כי יבא זמן שיפקדם“.
- מצד שני באה במקום אחד תוספת במקוצר להדגיש את אורך גלותנו. סה, ז :
...מי יוציאם מתוכם [וכבר נשקעו בגולה זמן כל כך ארוך].
- ו] ובכמה מקומות לא הסתפק המשמיט בהשמטת מלת „גלות“ או „הזה“ אלא השמיט גם תיבות הסמוכות לה לפניה או לאחריה. למשל :
1. כב, כב : (אשר אנחנו בגלות ביניהם).
 2. מד, ג : ...דור אחר דור (עד בני הגלות).
 3. נ, ו : כשיהיה (זה היום) יום הדין (וקיבוץ גליות) יגידו צדקת האל.
 4. עא, כ : כן ישראל (שהם גולים בין האומות יצאו מצרה לרוחה ו) ישובו לירושלים.
 5. עב, כ : כי כאשר ישתלם הכל (שיצאו ישראל מהגלות ויהיו בארצם) וימלוך מלך המשיח בן דוד (עליהם).
 6. עד, ט : (מעט הגלות) משמתו חגי זכ' מלאכי.
 7. צד, טז : וכן אמר המשורר (על לשון בני הגלות).
 8. קב, ח : כן אני (בגלות כאילו אני יושב על גג הבית) אע"פ שאני יושב בבית.
 9. קב, כד : ...יסע אדם (במקומות הגלות) ממקום למקום.
 10. קכ, א : שעתידים ישראל לעלות (מארצם הגלות ¹⁶² אל) [ל]ארץ-ישראל.
- ג. ה מ ש י ח. כבר בד"ו השמטנו כל הקטעים, שבהם השיב רד"ק על דברי הנוצרים וראיותיהם ממזמורי התהלים על משיח ועל אלהותו ¹⁶³. בפירוש המקוצר באו עוד כמה שינויים ותילופים בידי הצנזור בעניין זה.

¹⁶² כך בר"ר, וצריך לומר : מארצות הגלות, או : מארץ גלותם ; ד"ג וד"ו : מהגלות.

¹⁶³ עיין לעיל, עמ' 47—48.

א] בכמה מקומות תוקן „משיחנו“ במקום „המשיח“, כדי שלא לפגוע בנוצרים האומרים, שכבר בא משיחם :

1. לימות המשיח (כט, י) — לימות משיחנו.
 2. ובימות המשיח (נא, כ) — ובימות משיחנו.
 3. וזה יהיה בזמן המשיח (פו, ט) — וזה יהיה בזמן משיחנו.
 4. ובבא המשיח יאסף הגלות (פט, א) — ובבא משיחנו...
 5. ואז בימות המשיח יכרתו הרשעים (צב, טו) — ואז בימות משיחנו.
 6. אבל בימות המשיח (קד, לא) — אבל בימות משיחנו.
- אך בכמה מקומות השאיר הצנזור, מדעת או שלא מדעת, את המטבע „ימות המשיח“ כצורתו¹⁶⁴; וכן השאיר הלשונות „בבא מלך המשיח“ (צא, טז), „בבא המשיח“ (צב, טז), „שתביא המשיח במהרה בימינו“ (פד, י).

ב] בכמה מקומות השמיט את ה"א הידיעה והדפיס „משיח“ :

1. נג, ב : על דבר (ה)משיח בנו.
2. נג, ו : התינו („של הבישות“) נגד (ה)משיח¹⁶⁵.

ג] מאותו טעם טישטש את המונח הגאולה :

1. על זמן הגאולה (קד, לא) — על זמן גאולתינו.
 2. שיחיו בעת הגאולה (קו, ה) — בעת גאולתנו.
 3. מתפלל לקרב הגאולה (צד, א) — מתפלל לקרב הגאולה [מבבל].
- אך גם בזה לא בכל מקום שינה. ועל-יד תיקונו „גאולתנו“ (קו, ה) נשאר גם הלשון : שיזכה לראות הגאולה... עד עת הגאולה.
- וכן בקמח, יא : כי כן יודו את ה' בבוא הגואל ל י ש ר א ל .

ד] ומכיון שהמשיח הוא בן דוד פגע הצנזור גם בכמה פסוקים המדברים על מלכות בית דוד :

1. פט, א : מלכות בית דוד (שהיא בטלה זה כמה שנים) [מדוע לא צמחה].
2. שם : על דבר המלך מזרע דוד (שלא היה זה כמה).
3. פט, ג : עם דוד ועם זרעו (שלא יפסק¹⁶⁶ לאורך זמן).
4. פט, לט : והוא לא אמר שעבר האל יתברך על שבועתו (שהרי בגלות בבל נפסקה מלכות בית דוד והשבועה אינה בטילה בכך כי כיון שהיה זרע דוד קיים והמלכות עמדה לחזור אחר שבעים הרי שבועתו קיימת) אבל (זה הגלות) תמה לפי שארץ כל כך... שידמה שפסקה המלכות.

ה] בכמה מקומות במזמור מד השמטו קטעים העוסקים בגאולת מצרים, ואולי אף השמטות אלו בעטיו של הצנזור באו :

1. מד, ב : שהיה בימיהם הפועל הנורא (וראו הניסים הגדולים) שעשה האל ית'.
2. מד, ה : ואמר (אתה) הוא שעשיתה הנפלאות האלה עם אבותינו) כמו שהיית מלכי אז.
3. מד, י : ולא די שלא הושעתנו... (כמו שיצאו מארץ מצרים).

¹⁶⁴ צב, טז; צג, א; צה, א; גז, א.

¹⁶⁵ ושם אף השמטת הלשון „כי ראה ברוח הקדש“ (נא, כ) לא נעשתה אלא שלא לפגוע במשיחם ?

¹⁶⁶ דיו; תפסוק.

ס י ר ו ם

החוקר הראשון, שעמד על מהותו של פירוש רד"ק לתהלים שבדפוסים המאוחרים המצויים בידינו, היה שד"ל. במחקרנו זה עמדנו על אותן השאלות שנגע בהן שד"ל וגם בשאלות אחרות, שהוא לא נגע בהן, ובזה עזרנו לבירור דרכו ושיטתו של המקציר מהדיר דפוס קרימונה שכ"א.

א] לאחר כמה הערות על סדרו וחיצוניותו של דפוס זה עסקנו בשאלה: איזה דפוס היה לפני מהדיר זה? הוכחנו, שדפוס קרימונה שכ"א נדפס על-פי דפוס ראשון רל"ז (בולוניה). מסקנה זו הסקנו מהשוואת חמשה מזמורים לא רצופים ומשוויון ד"ק לד"ר הן בנוסחאותיו הנכונות והן בנוסחאותיו העדיפות והנהירות יותר מנוסחאות ד"נ וד"ו; הן בשוויון שני הדפוסים, ד"ר וד"ק, בכתיב (מלא וחסר ומשובש), בחסר מלים וביתורן, הן בתיבות משובשות והן בחסרון קטעים והשמטות. הוכחנו זאת גם משילוב חלק ממזמור (ראשו או סופו) במזמור הסמוך לו לפניו או לאחריו. גם במקומות שד"ק שונה מד"ר — תלוי הוא בו, והוא קרוב יותר לד"ר מאשר לד"ו. אך בכמה מקומות הגיה המגיה על-פי ד"ו. מד"ו נכנס גם השיר שבסופו.

ב] מהדיר ד"ק השמיט את המקראות, ולפעמים אף מקרא יחיד. ויש שהשמט המקרא הפכה את דברי רד"ק המוכחים והברורים לדברי נביאות סתומים. ויש שהשמט הפסוק המובא לראיה, ופירושו הסמך לכתוב הנדון, ולשם כך היה הכרח לתקן לפעמים את לשון הפירוש ולהחליף את הגוף. ויש שהפסוק קוטע, הובא ראשו של כתוב או סופו. אך גם בלשונו של רד"ק פגעה ידו של המקציר וקיצרו, ויש שהשמיט את העיקר בדברי רד"ק. כן השמיט את השאלות והתמיהות והשאיר את התשובות והישובים.

ג] המקציר השמיט פירושים, שהביאם רד"ק בשם חכמים אחרים. למשל מפירושי ראב"ע השאיר בשני מקומות בלבד. מפירושי אביו השאיר בהרבה מקומות. יש שהשמיט את שמו של החכם, ואת דבריו הביא, בשלימותם או בקיצור.

ד] מן ההבאות מדברי חז"ל המרובות בפירוש רד"ק לתהלים השאיר מהדיר רק חומש. יש והשאיר את פתיחת הפשט שאחר הדרש שהשמיטו. ויש שהשמיט רישא של מדרש ואת הסיפא שלב בפירוש. השמיט גם זיהוי עם לשון חכמים.

ה] ולבסוף עסקנו בפגיעתו של הצנזור או הבא מחמתו בדברי רד"ק הנוגעים בגלותנו ובגאולתנו ובבוא המשיח:

1. לשמור על כבודם של הגוים או להימנע מפגוע בהם החלפו בכמה מקומות השמות "גוים", "אומות" וכיוצא בזה או השמטו. וכן השמטו מלים או קטעים המדברים ביחסם הקשה של אומות העולם כלפי ישראל או רומזים על יחס זה.

2. בכמה מקומות טושטשו דברי רד"ק על גלותנו זו, אם על-ידי תוספת השם "בבל" וכיוצא בזה, או החלפה בו. ביחוד נפגעו אותם המקומות המדברים על אורן גלותנו.

3. גם עניין משיח בן דוד, שרד"ק מרבה להזכירו בפירוש לתהלים, לא יצא נקי מידי הצנזור או הבא מחמתו, ומטבעות לשון מצויות כמו "ימות המשיח" וכיוצא בזה הוגהו. הוגהו גם לשונות הקשורים לגאולה ולמלכות בית דוד.

כל השינויים והקיצורים הללו סילפו את פירושו של רד"ק לתהלים. ועלינו לשוב וללמוד בפירושו של רד"ק לתהלים.

לפירוש נ"ך של ר' ישעיה מטראני

איטליה היתה מרכז תורה בימי גאוני בבל, וקשרי-מכתבים היו בין שני המרכזים. בספר "הערוך" שחבר ר' נתן בר' יחיאל מרומי, בן דורו הצעיר של רש"י, משוקעים פירושים הרבה של הגאונים.

במחקרנו זה ניחד את דברינו על אחד מגדולי חכמי איטליה בדורותיהם, הוא רבנו ישעיה הראשון מטראני אשר במחוז בארי, שהיה מרכז תורה, עד כי רבנו תם אמר עליו "כי מבארי תצא תורה".

רבנו ישעיה נולד בערך בשנת ד'תתקם (1180) ונפטר בערך בשנת ה'אלפים י" (1250). עלה לארץ כנראה בשנת תתקע"א עם העליה הגדולה של חכמי צרפת ואנגליה. אך לא להתישב בארץ עלה, אלא לחונן את עפרה, ואולי — לברר כמה פרטים הקשורים במצוות התלויות בארץ ובהלכות העוסקות בהן.

במחקרנו זה נעסוק בקיים אחדים מדרכי פירושו של רי"ד (= ר' ישעיה דטראני) למקרא. במקראות גדולות הדפסו פירושי ר' ישעיה לשופטים ולשמואל. בשנים תשי"ט ותשכ"ה הוציא החכם ר' אברהם יוסף ורטהימר (הוצ' "כתב וספר") את פירושי רי"ד לנביאים ולתהלים ע"ס כתבי-יד. וכל מובאותינו הן מהוצאה זו.

ר' ישעיה רואה ברש"י רבו הגדול, ובכל ספריו הוא מכנהו בשם "המורה". ופעולותיו הענפות של רש"י היו לו לדוגמא. כרש"י לא הסתפק ר' ישעיה בתורה שבעל פה בלבד, אלא עסק גם במקרא. ופירושו של רש"י היו לו לעינים, ובדרכו של רש"י הלך. ובעקבות רש"י, אומן הלשון העברית ויודע סוד הקצור, כתב גם רי"ד את פירושו בלשון קצר וברור¹. בהוצ' ורטהימר גרסו פירושו ליהושע, שופטים, שמואל, מלכים (רק עד מלכים א' ז ידו), ישעיה, ירמיה, יחזקאל (עד פרק מ'), הושע יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום ותהלים.

בכתבי יד נמצאים עוד פירושים לאיוב, משלי, דניאל, עזרא-נחמיה וחמש מגלות.

1 יש בלשונו גם חדושים. למשל: נפעלו (יש' יח ו) = גבנו פעלים משמות. נהברת (יר' ב יג) = מבוטאת; צאנות (תה' ח ח) — ר' של צנה.

א. דרכו בפירוש המקרא

כאמור אוהב ר' ישעיה את הקצור, וכרש"י משלב הוא לפעמים את פירושו במלות הכתוב באמנות ובטוב טעם, למשל:

(1) יש' מד, כ: רועה אפר הוא שומר הנעשה אפר — לאלוה. לב הותל שיש לו הטהו מן הדרך התבונה² שהרי לא יציל נפשו ואיך לא יאמר העושה אותו הלא שקר בימיני.

(2) יש' ג, י—א: מי בכם ירא ה' והוא שומע בקול עבדו הנביא אשר הלך חשכים אותו האיש ואין נוגה לו ישמע לי ויבטח בשם ה' וישען באלקיו. אבל כולכם רשעים קודחי אש מבעירי האש כמו קדחה באפי (דב' לב, כב) מאזרי זיקות מחזיקים הלהבות מידי היתה זאת שאני אומר לכם כיון שאין אתם שומעים לי למעצבה תשכבון שתהיו יורדין לגיהנם.

נביא עוד מפירושי הנאים:

(3) שופ' יח, יט: לשבט ולמשפחה בישראל פי' כל שבט דן לא היה אלא משפחה אחת דכתיב ובני דן חושים (בר' מו, כג). רש"י ורד"ק לא פירשו דבר. קויפמן³: שתי מלים שענינן אחד.

(4) שמ"א יו, יח: ואת ערובתם תקח פי' משאם. אם יש להם שום משא לשלוח לבתיהם וכבד עליהם, תקח ותביא אותו, ודומה לו ביחזקאל "ברוב הונך ומערבך העשרת מלכי ארץ" (כו לג). והרבה יש שם כמוהו.

(5) שמ"ב ג, ח: הראש כלב אנכי אשר ליהודה — פי' אני ראש לכל ישראל, ובזיתי כאלו הייתי ראש לכלבים ולא ראש לישראל, וכאלו הייתי ראש ליהודה שהם שונאיך ח(י)שבתני.

(6) מ"א א', נ': ויחזק בקרנות המזבח — מי שהיה חוטא לחברו, והיה ירא שמא יהרגנו, היה מחזיק בקרנות המזבח שימחול לו בעבור אהבת השם. ומפני זה כת' בהורג מזיד "מעם מזבחי תקחנו למות" (שמ' כא, יד) ולא תניסנו בעבור שאחז בקרנות המזבח. מיכן אתה למד, שכך היה דרך המבקש מחילה לאחוז בקרנות המזבח.

(7) יש' ט, ה: ויקרא שמו הבורא שהוא פלא יועץ שעצתו מופלאה מבני אדם הוא אל גבור ואבי עד, קרא שמו של חזקיהו שר שלום שרוב שלום יהיה בימיו, וכל המלכים יביאו לו מנחה וישאלו בשלומו.

(8) יש' י, כו: וחובל עול מפני שמן — דרך משימי העול על שזורים למשוח צוארם בשמן שלא יצערם העול. כך דימה עולו של סנחריב על חזקיהו ואומר,

2 צ"ל: דרך התבונה, או: הדרך הנבונה.
3 ס' שופטים מבואר בידי יחזקאל קויפמן, ירושלים, תשכ"ב.

כי השמן שבצואר חזקיהו יחבל עולו של סנחריב. וזהו דבר תימא, שמא (ו) כח יש בשמן לחבל את העול. כן חלישותו של חזקיהו ינצח גבורתו של סנחריב. (9) יש' ל, כא: ואזניך תשמענה דבר מאתריך — באדם שרבו מצוי לו ולחוש באזנו תדיר כך וכך תעשה. כך ישלח לכם נביאיו וידריך אתכם בדרך הטובה. (10) יש' מב, ב: לא יצעק ולא ישא קולו שום אדם להחרעם, כי לכל איש יעשה משפט.

כל המפרשים פירשו, שנושא "לא יצעק" הוא עבד ה'.

(11) יש' מב, ח: וכבודי לאחר לא אתן — ישראל שהם כבודי ותהילתי המכירים אלהותי ומקלסים לפניי לא אתנם עוד ביד גוי אחר וביד עובדי פסילים. (12) יש' מב, יט: מי עור כמשולם — ירושלים נקראת שלם, ותדיר בה נקרא משולם.

(13) יש' מג, יג: גם מיום אני הוא — גם מיום שנברא העולם אני הוא לבדי, וכך גם עתה.

(14) יש' נח, יא: ונחך ה' תמיד — כל המפרשים פירשו מן נחה (כמו וראך מן ראה). אבל ר' ישעיה פירשו מן נוח (כמו ושמך מן שים), וז"ל: כל נח עומד בעצמו, וזה יצא באחר, והוא כמו ויניחך ה' תמיד. ודומה לו "ושב ה' אלך את שבותך" (דב' ל, ג) שהוא יוצא באחר כמו וישיב⁴. (15) יר' א, יא: מקל שקד — מלא שקדים, ושקד הוא שם התואר על השקדים שבו.

רי"ד עמד על כך, שאין כאן סמיכות, שסמיכות של מקל הוא מקל (קו"ף בפתח) שנא' "ויקח לו יעקב מקל לבנה לח" (בר' ל, לז).

(16) יר' י, כה: כי אכלו את יעקב ואכלוהו ויכלוהו — אכילה אחר אכילה, גלות אחר גלות.

(17) יר' ל, יג: רפאות תעלה אין לך. ת"י: אסו לא סליקת לך. רש"י: תעלה — רפואה לשון הועיל. רד"ק: רפאות תעלה פי' רפואה וכפל הענין במלים שונות לחזק הענין, וחסר וי"ו השמוש כמו שמש ירח (תב' ג, יא) ראובן שמעון (שמי' א, ב) והדומים להם. רד"ק לא למדנו מהו שרש "תעלה". רי"ד חולק על רש"י: אין תעלה לשון תועלת והועלה, שתועלת תוכל לומר מן הועיל כמו מן תנחלת תוחיל. אבל תעלה אין לומר מן הועיל, אלא התי"ו שורש בו והוא על משקל צדקה, ברכה, ופירשו לפי הענין.

(18) יר' לב, יב: ואתן את הספר המקנה אל ברוך בן גריה. רש"י ורד"ק לא נתנו טעם לנתינת ספר המקנה לברוך. ורי"ד עונה בפשטות: כי היה הוא (=ירמיהו) כלוא ולא יוכל להוליכו לביתו לשומרו.

(19) יר' מט, כג: בים דאגה השקט לא יוכל. ת"י: הא כנחתי ימא דשקטין

4 ועי' מ"ש על הפעל "שוב" במחקרי "שמושי לשון במקרא המיוחדים לה". (תרביץ שי"ט)

(צ"ל: דלא שקטין ז) ולא יכלין למנת. רש"י: דאגתה דומה לדאגת הים. כל דאגה לשון יראה הוא. רד"ק (ע"פ ת"י ורש"י): כמי שהוא בים ויש לו דאגה ופחד ולא יוכל להשקט (צ"ל: להשקט) לבו מדאגה ומפחד.

לפי פירושו של ר' ישעיה יש כאן משל יפה: כלומר דאגה תהא בליבם, כמו הסערה שבים שלא יוכל הים להשקט בעוד שרוח סערה בו, כך לבם לא ישקט מרוב הדאגה.

(20) יח' יא, יא: היא לא תהיה לכם לסיר ואתם תהיו בתוכה לבשר אל גבול ישראל אשפט אתכם.

ת"י: היא לא תהי לכוון כדודא ברם אתון תהון כגוה כבסרא דבשיל בגו דודא על תחום ארעא דישראל אתפרע מנכון. רש"י הרגיש בסתירה שבין "בתוכה" ל"אל גבול ישראל" ופירש: ואתם תהיו בתוכה לבשר שתותכו בתוכה ותשברו בתוכה כבשר בסיר ובתוך קלחת. אל גבול ישראל אשפט אתכם ולא בתוכה תמותו. בדרך זו פירש גם רד"ק. ר' ישעיה מושך את השלילה שברישא גם למציעתא וכותב: ולא אתם — כמו וירח בלילה⁵ — אלא על גבול ישראל...

(21) יח' טז, טז סיפא: לא באות ולא יהיה.

ת"י: לא כדכשר ולא כדחוי.

רש"י: לא באות — לא היתה ראויה זאת לבא.

רד"ק: לא באות כמות כלומר אינן עתידות לבא ולא יהיה אדם או עם שיעשה כמוהן לרוב.

רי"ד ראה במשפט זה מקרא קצר והשלימו: לא באות אלה הרעות שעשית ולא יהיה כדבר הרע הזה, שאין אשה בעולם, שמקבלת כל כך טובות מבעלה, ומזנה תחתיו, כאשר עשית את.

(22) וכמה נאה וקרוב לפשט פירושו לפסוק "אחת דבר אלקים שתיים זו שמעתי כי עז לאלקים" (תה' סב יב). התרגום הארמי כותב: אוריחא חדא ממליל אלהא ותרתין זמנין דנן שמעית מן פום משה ספרא רבא ארי עושנא קדם ה', רש"י: אחת דבר אלקים ששמעתי מתוכה שתיים. ומה הן השתיים? כי עז לאלקים לשלם לאיש כמעשהו, והשנית כי לך ה' חסד. ומאיזה דבור שמענו מדבור שני של עשרת הדברות שמענו ממנו שהקב"ה פוקד עון ונוצר חסד... זו למדתי מיסודו של ר' משה הדרשן. ורבותינו דרשוהו בזכור ושמור בדבור אחד נאמרו⁶.

ראב"ע: כבר הזהירנו ה' פעם ושנים כי העז לשם הוא לבדו. רד"ק מפרש כראב"ע, ומביא גם פי' שני בשם "יש מפרשים" השוה לתרגום. רי"ד מפרש את הכתוב כפשוטו: כלומר אם הבורא יבטיחני מעט הוא יעשה

5 תה' קכא, ו: יומם השמש לא יכבה וירח בלילה = וירח לא יכבה בלילה.

6 מדרי' בחדש פ"ז הוצ' הורוביץ עמ' 229.

הרבה, שאם דבר לי טובה אחת (כצ"ל, נוס': אחת טובה) אצפה ממנו שתיים טובות, שזדכו לכפול חסדיו עם הבריות כי יש עזו לאלקים לעשותו. ובכמה פסוקים נותן רי"ד טעמים פסיכולוגיים:

(23) שמ"א טו, ד: ועשרת אלפים את איש יהודה — מודיע לך אע"פ שהיו מרובין באוכלוסין לא באו כי אם עשרת אלפים, שהיו מתקנאים שלא היתה המלוכה מהם, ולא היו נשמעים לו כל כך.

(24) שמ"א יז, גה: בן מי זה הנער אבנר — יש לומר אע"פ שהיה מבגן לפניו לא הכירו כדכתיב "ודוד ודלך ושב מעל שאלו לרעות צאן אביו בית לחם" (טו). גם יש לומר מפני שהיתה שורה עליו רעה לא היתה זכירה יפה לו.

(25) שמ"א יט, יג: ותקח מיכל את התרפים ותשם אל המטה — מצאה תרפים ושמה שם כדי לאמר לאביה, כי דוד מצאם, והם הגידו לו, כי אתה רוצה להודגו, וכעבור זה ברת, שלא יאמר לה שאלו, כי את הגדת לו הסוד וברת.

(26) שמ"א כ, ל: ולבשת ערות אמך — פי' אם יראו ישראל, שימלך דוד ולא תמלך אתה, מה יאמרו עליך? הלא אתה בן מלך, אלא יתלו הברכה באבך, שיאמרו לא היה ראוי למלוכה, כי לא היה מיוחס ממשפחת אמו, ומפני זה לא מלך, אע"פ שהיה אביו מלך.

(27) בפירושו ליש' נג, ב—ה משלב רי"ד תאור חי' כל מצב ישראל בין העמים, הפירוש קרוב לפירושם של רש"י ורד"ק, אבל כלשונם הנפלאה הנהיה של ר' ישעיה מקבלים הדברים נתינת, וזה לשונו:

(ב) ויעל ישראל כיונק לפניו כמו היונק שאינו נראה ויחיד, ולזמן מעט יראה אילן גדול, כך היו ישראל שפלים בגלותם, ועתה נעלה על הכל. וכשורש העומד בארץ ציה, שטוברים בני אדם יביטו אין לו תקנה, וסוף שהוא מצמיח ועושה פארות וענפים מרובים. לא היה לו הארץ בתחילה ולא הדר, והיינו רואים אותם ולא היה לו שהם נראים ובתמדהו, שנתמך אותו ונאמר כמה נתמך יסודי זה במראהו.

(ג) גבוה היה וחדל אישים, שכל איש היה חזל משגו היה משהו שני משגו שלא יביט בו. גבוה ולא חש בגוהו גבוה היה ולא היה משהו בים אותו לכולם.

(ד) אכן חליינו הוא גשם, שהיינו מחליאים אותו. ומשפחה איתו ומשפחה לא היה לו מראה, ואנחנו חשבנוהו, שהיא גבוה וישיבה אלקים ומעונה, וחפץ הוא תבואה שבענה אותו.

(ה) ותוא מחולל מפשעיו, ששש גדול היה בזה שיש לו לפי תבואה כשהיינו מחללים אותו, לשון חלל מדוכא היה שפנינו יבנה. ששן שלילי הוא נחשב לנו מה שהיינו מדכאים אותו. מזהב זה מה שהיינו ובש הקמץ תמורת חצרי, כמו זכרנו יבדד (זה' קש' א') ומישהו שדיכאנו

ע ל י ו מוסר ומסולק היה שלומינו מעלי, שאף שלום לא היינו נוחנים לו. ובחבורתו נרפא לגו — כשהיינו עושים לו חבלה וחבורה, אז חיה לנו כאילו נתרפאנו, כך היינו שמחים ברעתו. ובא חבורה ברפי כמו חבורה בדגש, וזה קל וזה כבד.

בכמה מקומות בפירושי רומז תשובה לנוצרים, וגם עוקץ אותם. השם "מינים" ל"תלמידי חשך" בא לדעתו משם הפסל "מני" (יש' סג, יא). ובסוף מזמור כא: כך נראה לי פתרון מזמור זה והוא פתרון נאה גם לתשובת המינים. כיו"ב בסוף מזמור מה. ובתה' נ טו: ולעשו הרשע אמר אלקים מה לך לספר חקי שהם עוסקים ללמד עשירים וארבעה ספרים כאילו נתן להם התורה. ובסוף מזמור קכד: המים הזידונים הרוצה להקניט הזמין יאמר לו אילו הם המים וכול' והמבין יבין.

ב. הגדרות

קצרות וברורות הן גם הגדרותיו של ר' ישעיה. נביא כמה מהן:

- (1) תקוה — יהו' ב, יח: תקות חוט השני פי' בעבור קיבוץ החושים נקרא תקות מלשון יקוו המים (בר' א, ט).
- (2) משרפות מים — יהו' יא, ח: ועד משרפות מים פי' מקום שעושים שם מלח, שהמים נשרפים בשמש.
- (3) מתים — שופ' כ, מח: עיר מתים היא העיר עם יושביה נקראת עיר מתים.
- (4) שריון קשקשים — שמ"א יז, ה: ושריון קשקשים כמו קשקשת, שהיא סגורה על הדג, ואין ריוח בין קשקשת לקשקשת, כך חיה עשוי שריון, שלא היה עשוי נקבים נקבים, שיוכל להכנס החץ בתוך הנקב, אלא קלפת ברזל היתה נופלת בין טבעת לטבעת לסתום הנקבים.
- (5) נפש — שמ"א כה, כט: והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים — פי' כל מקום שאומר הנפש הוא תגוף והנשמה, ולא הנשמה לבד, דכת' והנפש אשר תאכל (ויק' ז, כ) וכת' על גפש מת (במ' ו, ו), ואין לומר על הנשמה נפש מת.
- (6) מלוא — שמ"ב ה, ט: מלוא יקרא העמר שמשמין בצד חחומה מבפנים ומשמים אותו עד גובת החומה, שיתיו גוחים לעלות מן העיר לחומה.
- (7) לעולם — מל"א א, לא: יחי אדוני תמלך דוד לעולם — לזמן גדול, זכן כל עולם שבתורה (= שבמקרא) הוא לזמן ארוך.
- (8) גליל הגוים — יש' ח, כג: וממני שחית עם רב בארץ תגליל קורא אותה גליל הגוים.

- (9) צפיעות — יש' כב, כד: הצאצאים והצפיעות — הבנים והבנות. ולשון צפיעות כמו צפיעי הבקר (יח' ד, טו), שהן תגללים והיינו צואתם. וכמו שקורא הבנים צאצאים כך קורא הבנות צפיעות.
- (10) לעגי-שפה — יש' כח, יא: כי בלעגי שפה — אפי' לשון הקדש אינם מבינים, אלא בלעגי שפה ובלשון אחרת צריך אדם לדבר אל העם הזה. כל לשון שאינו לשון הקדש יקרא לעג כמו נלעג לשון (יש' לג, יט).
- (11) דבשת — יש' ל', ו': חטרת הגמל קורא דבשת, מפני שתדיר היא גלודה מן המשא, ומרפאין אותו בדבש כדתנן דבש כדי ליתן על הכתית (שבת רפ"ח).
- ריב"ג ורד"ק לא פירשו מה הקשר בין דבשת ודבש. בן יהודה כותב: לא נדע מקורה.
- (12) נות בית — תה' סח, יג: האשה הצנועה שעומדת תמיד בנות שלה ואינה יוצאת לחוץ תקרא נזה בית.

ג. מקרא קצר

- בעקבות חז"ל ורש"י ורד"ק מפרש ר' ישעיה כמה פסוקים כמקראות קצרים, רבים מהם פורשו כך גם ע"י רש"י ורד"ק, אלא שהם לא ציינו "מקרא קצר", ורי"ד מציין. ויש שהם ציינו, וחוא אינו מציין. ויש כתובים, שהמפרשים שלפניו לא פירשום בדרך זו או לא עמדו על כך, ורי"ד מפרשם כ"מקרא קצר". נביא כמה מאלה האחרונים:
- (1) שופ' טז, ב: ויתחרשו כל הלילה לאמר עד אור הבקר והרגנוהו. המשפט קטוע. ת"י לא השלים דבר. רש"י ורד"ק לא עמדו על החסרון. רי"ד: פי' נמתין עד אור הבקר והוא מקרא קצר.
- (2) שמ"א ב, כ: תחת השאלה אשר שאל לה. מי שאל? רש"י מפרש, שעלי שאל. רד"ק (ואחריו רלב"ג): כל אחד מהם אלקנה ואשתו. רי"ד: ושאל עונה על לב חנה (כלומר: נושא המשפט הוא לב-חנה) כמו ותכל דוד (שמ"ב יג לט), שעונה על נפש דוד.
- (3) שמ"א ט, כד: ויאמר הנה הנשאר שים לפניך אכול. לכאורה יש בלשון זה פחיתות כבוד, כאילו מגישים למועמד למלוכה נותר ושיירים. ורש"י פירש כך: הנה הנשאר מן המנות של הקרואים והוצב לבד לצרכך. מעין זה פירש רד"ק. רי"ד פירש את המשפט כמקרא קצר, וזה לשונו: הנה הנשאר יהיה לשאר העם. שים זו המנה לפניך ואכול אותה. ...
- (4) שמ"א כג, כב: כי אמר אלי ערם יערם הוא. מי אמר? תרגום: ארי אמרין לי. רש"י: כי אמר אלי מי שאמר. רד"ק: בעוד שהיה עמי היה אומר לי. רי"ד: כי אמר לי אלי ערום הוא.

5) שמ"ב ג, ט: כה יעשה אלקים לאבנר וכה יוסיף כי כאשר נשבע ה' לדוד כי-כן אעשה לו. בדרך כלל בא לשון זה "כה יעשה וגו'" לקללה, וכאן אי אפשר לפרש כך, שהרי אבנר חושב לעשות מעשה טוב: לקיים את דבר ה'. רש"י ורד"ק לא העירו דבר. רי"ד: כה יעשה אלקים טובה' וכה יוסיף ומקרא קצר הוא.

6) שמ"ב ט, ב: ויקראו לו אל דוד — מקרא קצר הוא: ויקראו לו לבוא אל דוד.

7) שמ"ב טו, כ (בדברי דוד לאתי הגתי): והשב את אחיך עמך חסד ואמת. ת"י: ועבד עמהון טיבו וקשוט. וכך פירש רי"ד: פי' מקרא קצר הוא ועשה עמהם חסד ואמת... ותרגומו ועבד... רש"י: אני מחזיק לך (כך ברד"ק, רש"י: בך) טובת חסד ואמת שעשית עמדי, וכן פירש רד"ק.

8) שמ"ב כג, יג: ויבאו אל קציר אל דוד. רש"י לא פירש. רד"ק: בעת קציר כאילו אמר בקציר. רי"ד: מקרא קצר הוא אל ימי קציר.

9) יש' מב, יט: מי עור כי אם עבדי ישראל וחרש כמלאכי אשלת לו ומקרא קצר הוא. התרגום דרש את הפסוק. רש"י ורד"ק פירשו, שעבדי ומלאכי שניהם בנביא מדובר.

10) יש' מט, כה: אבל אני את יריבך אנכי אריב אותו, ואת בניך אנכי אושיע, ומקרא קצר הוא. וצריך להיות את אשר יריבך. רי"ד פירש: יריבך — פעל: יריב אתך.

11) יר' ו, יח: ודעי עדה את אשר במ. ת"י: ודעי כנשתא דישראל ית חוביהון. רש"י: את הרעה אשר בידם. רד"ק: העונות אשר באנשיך מקטנם ועד גדולם. רי"ד: ודעי עדה את אשר נגזר במ, ומקרא קצר הוא.

12) יר' כג, כג: האלהי מקרוב אני נאם ה' ולא אלהי מרחוק. ת"י: אנא אלהא ברית עלמא מבראשית אמר ה' אנא אלהא עתידנא לחדתא עלמא לצדיקיא. רש"י: האלהי מקרוב שאיני רואה אלא בסמוך לי, ואין בי כח לשפוט את התחתונים, שהם רחוקים ממני ואיני יודע במעשיהם. רד"ק הלך בעקבות התרגום: האלהי מקרוב כמו אלהים אחרים, ושנאמר עליהם "חדשים מקרוב באו" (דב' לג, יו) וכי איבני אלהי מרחוק, הלא מבריא את העולם ידעוני בנ"א... רי"ד: האלהי מקרוב אני מקרא קצר הוא וצריך או ישראל או עולם. כלומר היה צריך להיות: האלהי ישראל / עולם.

13) יח' ב, ב: ואשמע את מדבר אלי. רש"י: את המתדבר עמי. רד"ק:

7) השוה הלשון "תיתי לי" בתלמוד בבלי, שהוא לטובה (למשל שבת קיח ב) ולרעה (למשל שבת קלה א).

8) = אני אלקים בראתי העולם מבראשית — אמר ה', אני אלקים אני עתיד לחדש העולם לצדיקים.

מבנין התפעל ומשפטו מתדבר. רי"ד: ואשמע קול שהיה מדבר אלי מקרא קצר הוא... כמו וישמע את הקול מדבר אליו (במ' ז, פט).
 (14) יח' כג, יד: ותרא אנשי מחקה על הקיר. רד"ק: אנשי כמו אנשים. וכן ת"י: גברין. רש"י לא פירש. רי"ד: ותרא אנשי בבל מחוקה על הקיר, והוא מקרא קצר. ומחוקה עונה על כל אחד ואחד.
 השלמה זו מקבילה לחלקו השני של הכתוב: צלמי כשדיים.
 (15) יח' כג, כא: למען שדי נעוריק, רי"ד: למען מער שדי נעוריק ומקרא קצר הוא. וכן פירש רד"ק: בעבור מערכת שדיך.
 (16) יח' כח, טו: עד נמצא עולתה בך — ומקרא קצר הוא: דבר עולתה.
 (17) הו' ו, יא: בשובי שבות עמי... והוא מקרא קצר בשובי מהגלות שבות עמי, שקודם יגלה ישראל על ידי סנהריב ואחרי כן יהודה ע"י נבוכדנצר.
 (18) תה' נח, ח — כמו יתמוללל... או יש לומר מקרא חסר הוא, כלומר: כמו עש ב יתמוללל.

ויש שר' ישעיה מפרש את הכתוב כמקרא קצר ומשלימו בשתיקה:
 (19) יהו' כד, יד: ועבדו אותו בתמים ובאמת. ת"י: ופלחו קדמוהי בשלמותא ובקושטא. רד"ק: שם לא תואר, וכן "אם באמת ובתמים" (שופ' ט טז). ברם רי"ד: בתמים פי' בל בתמים.
 (20) שמ"ב כג, ד: מנגה ממטר דשא מארץ. פי' מנגה השמש ומן המטר יצא מן הדשא מן הארץ. כשממטיר ואח"כ יורח השמש אז יתגדלו כל הצמחים.
 (21) יש' ט, ב: שמתו לפניך כשמחת בקציר. ת"י: כחדות נצחי קרב, ורש"י פירש כמוהו. רד"ק: והתי"ו במקום ה"א. רי"ד: כשמחת בעלי השדות בקציר.
 (22) יש' טו, ט: לפליטת מואב אריה — אגרה אריה על פליטתו. ולשארית אדמה של מואב אגרה אותו אריה.
 (23) יש' יז, א: הגה דמשק מוסר מעיר והיתה מעי מפלה. קשה מוסר — ז', והיתה — נ'. פירש רי"ד: הגה עם דמשק מוסר מעיר והיתה עירו מעי מפלה.
 (24) יש' יז, יג: לאומים כשאון מים... וגער בו ונס ממרחק. רש"י: וגער בו הקב"ה באותו שאון. רד"ק: לאומים מפורש הוא. רי"ד: וגער בו הבורא ונס סנהריב, ממרחק — מגערה שבתבוא עליה ממרחק מן השמים. כך פתר רי"ד את המ"ם ב"ממרחק", שאילו היה קשור לפעל נס היה צ"ל בלמ"ד.
 (25) יש' לא, ו: שובו לאשר העמיקו סרה בני ישראל. ת"י: תובו לאורייתא ארי אסגיתון למחטי בני ישראל. רש"י: לפי שהעמקתם מחשבות היאך לסור ממנו וסרתם מעליו עתה שובו אליו. רד"ק: אומר לאשר (דפו: כאשר) העמיקו לעשות סרה שובו, והם בני ישראל שהרשיעו לעשות שובו וכו'. רי"ד: שובו

אומר הנביא לאותם שהעמיקו לעשות סרה הם בני ישראל.
 (26) יש' טו, ח: היוחל ארץ ביום אחד. רד"ק מתקשה בל' זכר לארץ ונושא
 ונותן בדבר. רש"י מפרש: היבא חיל ליולדת לילד מלא ארץ ביום אחד. רי"ד:
 היוחל ארץ — עם ארץ, כמו ותרעב כל ארץ מצרים (בר' מא, נה).
 (27) יר' ה, טו: גוי מעולם הוא. רש"י: מימי קדם התחיל למרוד בי. רד"ק:
 מזמן רב הוא גוי זה חזק. רי"ד: גוי מעולם הוא מזמן ל כך.
 (28) תה' קט, כג: כצל כנטותו נהלכתי. רש"י: כצל כנטותו לעת ערב.
 ראב"ע: כצל הטעם קלות ימיו. רד"ק: כמו שנוטה הצל מהרה כן נטיתי
 ונהלכתי, כלומר הלכו ימי בלא חמדה. רי"ד: כצל היום כנטותו לערוב
 נהלכתי כלומר ימי הם (דפו': ימיהם) מועטים.
 (29) תה' קט, לא: כי מי יעמוד לימין אביון להושיע אותו אביון
 משופטי נפשו.

ד. מקרא מסורס

ובדרך חז"ל ורש"י ומפרשים אתרים מפרש רי"ד כמה פסוקים בהיפוך סדר
 המלים במשפט. למשל:
 (1) שופ' ד, כא ("הוא גרדם ויעף וימת"): פי' מקרא מסורס הוא ויעף
 ונרדם וימת. רד"ק: ופי' ויעף וכבר עיף לפיכך נרדם...
 (2) שמ"א ב, ד: קשת גבורים חתים. רד"ק: טעם חתים על גבורים לא על
 קשת, כי היה לו לומר חתה, ופי' חתים הם וקשתם. רי"ד: פי' מקרא מסורס
 הוא גבורי קשת חתים. ועל שנסתרס כתב גיבורים.
 (3) שמ"ב א, ט: כי כל עוד נפשי בי — מקרא מסורס הוא: כי כל נפשי
 עוד בי... רד"ק: בעוד שנפשי בי.
 (4) שמ"ב א, יט: הצבי ישראל — מקרא מסורס הוא: ישראל הצבי, שהיית
 קל כצבי ועתה נפלת חלל. רד"ק — כשיטתו: וחסר הנסמך ר"ל הצבי צבי
 ישראל...
 (5) יש' לד, טו: ובקעה ודגרה בצלה. רד"ק: וי"ו ודגרה כמו אחר כלומר
 אחר שאספה הביצים וחממה אותם ואחר כך תבקע הביצים ויצאו הבנים. רי"ד
 בקצור: ומקרא מסורס הוא, וכך צריך: ודגרה ובקעה בצילה, שמקבצת הביצים
 ויושבת עליהם עד שמתבקעות ויוצאין האפרוחין.
 רש"י לא ראה קושי בכתוב, כי הוא מפרש: ודגרה היא קריאת העוף, שהעוף
 קורא בגורו להמשיך אפרוחים אחריו...
 (6) יר' ו, ו: היא העיר הפקד כלה עשק בקרבה. רש"י: העיר הפקד שבאה
 פקודתה. רד"ק: היא העיר שהפקד עונה — על פי ת"י: דאחפקידו לה חובהא.
 רי"ד: היא העיר כלה הפקד עשק בקרבה, ומקרא מסורס הוא.

- (7) יר' ט, ב: וידרכו את לשונם קשתם שקר, ומקרא מסורס הוא. כוונתו: וידרכו את קשתם לשונם שקר.
- (8) יח' יז, ד: ושמטתה ובך — מקרא מסורס הוא: ושמטתה מנח לתך אשר נתתי לך ושתשמטנה לזרים. ובך וגם תשמיט בגופך, שלא תמשול על גופך שתהיה רשאי לעשות עבודתך, אלא והעבדתיך את אויביך.
- (9) נחום א' י: אִפְלוֹ כִּקֵּשׁ יִבֶּשׁ מֵלֵא — הרי זה מקרא חסר ומסורס: כבית מלא קש יבש.
- (10) תה' ט', ז': האויב תמו חרבות לנצח — מקרא מסורס הוא: חרבות האויב תמו לנצח, שלעולם לא יבנו.
- תה' לה, ז': כי חנם טמנו לי שחת / רשתם חנם חפרו לנפשי. רד"ק נדחק בפירוש הפסוק. בעל הטעמים חבר רשתם לשחת. ורש"י פירש: חפרו לנפשי שחת ליפול בה. רי"ד: כי חנם טמנו לי רשתם ושחת חנם חפרו לנפשי ומקרא מסורס הוא.
- (11) תה' גה, טז: כי רעות במגורם בקרבם. רד"ק: הרעות שתושבים בקרבם אומרים במגורם, ופירושו במקום אסיפתם. רי"ד: כי רעות בקרבם במגורם במקום המדור שלהם אינם מחשבים כי אם מחשבות רעות. מקרא מסורס הוא.
- (12) תה' קטז י—א: האמנתי כי אדבר ... אני אמרתי בחפזי ... ואילו שני המקראות אתה צריך לסרסם ולפרשם.
- ויש שהוא מפרש פסוק בדרך זו בלא להשתמש במונח:
- (13) שמ"ב כא ט: בימי קציר בראשונים פי' בימים הראשונים של קציר. רש"י ורד"ק לא פירשו את הכתוב.

ה. פירושים מתמיהים

- בפי ר' ישעיה נמצא גם פירושים, שבִּעֲיִינוּם הם מתמיהים, ולא נבין מה הניעו לפרש את הכתוב כך. נציין כמה מהם:
- (1) שופ' טז, טו: וימצא לחי חמור טריה — מוסרחת כמו מכה טריה (יש' א, ו). ורטהימר מביא בהערה את דברי ב"ר פצ"ח יג: מהו טריה בר תלתא יומין, ולדעתו ר' ישעיה פירש "כי הלחי היה (ו) בת שלשה ימים ולפיכך היתה מוסרחת". קשה לקבל השערה זו, ועי' הע' אלבק בב"ר עמ' 1264.
- (2) שמ"א א, ה: מנה אחת אפים פי' מלאה בשר משני עבריה, נמצא שהיו לה שני פנים.
- (3) שמ"ב כא, יט: ויך אלחנן ... את גלית ... וגלית אחר הוא זה.
- (4) מל"א ו, טז: דביר קורא לאמה טרקסין שבנה בין ההיכל ובין בית קדש הקדשים.

- (5) יש' ג, טז: הלוך וטפוף תלכנה, שהיו הולכות כהילוך הטף לשחק ברחו-בות ובשווקים.
- (6) יש' מז, יד: אין גחלת לחמם קשה בעיני לפרשו לשון חימום, שהיה לו לומר לחמם. ולחמם הוא בשרם, כמו ולחמם כגללים (צפ' א יז), שלא יעשה בשרם גחלת ואור לשבת נגדו אלא יהיו אפר.
- (7) יר' יז, ו: והיה כערער בערבה — תולעת הנמצאת באילנות היער, ותמיד משמיע קול, וזה יורה עליו "פנה אל תפלת הערער" (תה' קב יח), והוא מצוי בארץ ערבה.
- (8) יר' מח, ל: עברתו — הריונו.
- (9) יח' טז, יב: ואתן נזם על אפך — יש לומר במצח היו קושרים אותו והיה יורד על האף, שאין לפרש שהיו נוקבין האף כמו שעושין לבהמות והיה תלוי על הפה. ואין לומר שהיה תלוי באזניים, שהרי הוא אומר ועגילים על אזניך. לפענ"ד ר' ישעיה פירש אפך — מצחך ע"פ פירש"י לשה"ש ז, ה, וז"ל רש"י: אפך כמגדל הלבנון איני יכול לפרשו לשון חוטם... כי מה קילוס גוי יש בחוטם גדול וזקוף כמגדל ואומר אני אפך לשון פנים, וזה שהוא אומר לשון יחיד ואינו אומר אפך, שעל המצח הוא מדבר וכו'.
- ונקיבת האף לנערות לתליית נזמי האף רגילה במזרח עד ימינו.
- (10) הושע יג, ח: לביא מין בפני עצמו הוא ואינו מין אריו, ולביא הוא זכר והנקבה לביאה כמו מה אמך לביא בין אריות רבצה (יח' יט ב) ומחנק ללביאותיו (נחום ב יג) וזה מוכיח כי מין אריה הוא, שכך הוא אומר ארי טורף כדי גורותיו ומחנק ללביאותיו. בסוף דבריו מסתייג רי"ד מדבריו ברישא.
- (11) עמוס ט, ט: כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארצה כשבוררין הקמח כל הקמח יורד והסובין הגסין נעים וגדים על הכברה, ואין צרור מהם נופל ארצה, שאינם מכילים (= יכולים) לצאת מנקבי הכברה.
- רי"ד החליף כברה בנפה.
- (12) תה' קלט, ו: תחתיות ארץ קורא הרחם שהוא שפל שבגוף.

ו. מלים וצורות יחידאיות

- בכל מקום שמוצא ר' ישעיה מלה או צורה יחידאית הוא מציין זאת, ומפרש אותה לפי ההקשר. למשל:
- (1) כאיש נדהם (יר' יד, ט) אין לו דומה ומתפרש לפי הענין כאדם עצל וחלש.
- 9 השוה גם פירושו ל"ערוער" (ירמ' מח ו). כלום השוה רי"ד ערער לצרצר (בחלופי ע' וצ') ?

- ## ז. הערותיו

[432]

ויש לומר בחזיון נראה לו כן. או יש לומר שכן היה דרכם של נביאים להתייגר מאת השם. ועל מנת כן היו מקבלין עליהן להיות שלוחי המקום, כמו שמוכיח בירמיה (לז, ט—טז, שהיה בבית הבור ימים רבים) וכן ביחזקאל (ד, ד ח), ששכב על צדו כמה ימים.

5) ביח' א כו מדבר ר' ישעיה בהדגשה רבה נגד ההגשמה. וז"ל: "וחלילה חלילה שנתאר דמות או תמונה לבורא, אלא זו הצורה ברואה היא לפי שעה שהבורא מדמה לנביאיו. ובכמה צורות משונות מצינו שנדמה לנביאיו, והכל הם גבראים לפי שעה. ולמשה נראה אליו בלבת אש מתוך הסנה (שמ' ג, ב). וכן בסיני ומראה כבוד ה' כאש אוכלת (שמ' כד, יז). כל אלה הם צורות שהבורא מזמין לפי שעה כרצונו, ואין לאדם לומר לאחד מהם שהיא צורתו". מעין דברים אלו כתב גם בתוספותיו לחגיגה טז א.

6) בראש פרק מ' ביחזקאל מסביר לנו רי"ד מפני מה לא פירש את הפרקים האחרונים שבס' יחזקאל, העוסקים בתכנית המקדש ובעבודתו. וז"ל: "מדות הבית וסדר הקרבנות ומשפט הכהנים האמורים כאן אין אדם בעולם שיוכל לעמוד על אמיתתם. ואם הקדמונים שהיו סמוכים לנבואת יחזקאל בקשו לגנוז מפני שלא יכלו לעמוד על בוריי עד שבא חנניה בן חזקיה בן גרון ופירשו (שבת יג ב), ואיך נעמוד אנחנו על אמיתת דבריו, עד אשר יוכינו הבורא לראות המעשים ואז נתבונן על דבריו". מצד שני האריך בפירוש פרקי בנין הבית שבס' מלכים ועמד על הסתירות שבין המקרא לספרות התלמוד (ביחוד מסכת מדות) ויישבם בטוב טעם.

7) בראש כל מזמור בתהלים אומר רי"ד על מה חובר, ועל מי חובר, ומי חברו. ובעקבות ראב"ע מציין גם ר' ישעיה את הנעימה, שעל פיה נתחבר והושר. למשל בראש מזמור מ"ה: למנצח על שושנים לבני קרח משכיל שיר ידידות. פותח רי"ד: כל זה המקרא מסורס הוא וכך פתרונו: שיר זה הוא שיר ידידות, כלומר: שיר של אהבה ושל שבת. לבני קרח, שהם חברותו על שלמה המלך, כמו שמתפרש בסוף המזמור. ועשאו פיוט שתחילתו שושנים. משכיל — שהיה מסתכל ומביט ברוח הקדש בשעה שהיה מחברו. ראב"ע: על שושנים — פיוט ככה תחלתו.

ח. שמושו בתרגום

ככל מפרשינו מרבה גם ר' ישעיה להעזר בתרגום יונתן לנביאים ובתרגום אונקלוס לתורה הן כציטט במקום פירוש והן כסיוע לפירוש. גם לפניו לא היה תרגום תהלים, כמו שלא היה לפני כל מפרשינו הגדולים. ודבר זה מפליאנו, שהרי לפני בן-ארצו ר' נתן בר' יחיאל מרומי בעל "הערוך" היה תרגום תהלים,

- ובספר הערוך מרובות המובאות מתרגום תהלים, ויש שרי"ד מפרש מלים עבריות במקרא בעזרת התרגום והלשון הארמית.
- תנה כמה דוגמאות משמושו של רי"ד בתרגום ובלשון ארמית:
- (1) ותצלח רוח ה' אל דוד (שמ"א טז, יג) פירוש ושרת רוח גבורה.
 - (2) ויהי ערך (שמ"א כח טז) הוא שונא לך. והתרגום מהפכו על דוד והיה בסעדיה דגברא דאת בעיל דבבית (= והיה בעזרת האיש, שאתה אויבו).
 - (3) נסכיהם (יש' מא כט) מחשבותיהם (= עשתוניהון בתר').
 - (4) כדנה תאמרון להם (יר' י' יא) כמו שמתרגם יונתן שאגרת שלח ירמיהו לגלות יהויכין, ששיבו לכשדים כך. ת"י: דנא פתשגן אגרת דשלח ירמיה נביא לות שאר סבי גלותא די בבבל... כדין תחיבו.
 - (5) והמטהרים (יש' סו יז) לשון צהרים, שתרגו' טיהרא, שהם מוזמנים לוכל אכילת צהרים אל הגנות והפרדסים.
 - (6) העורכים לגד שלחן (יש' סה, יא) ידוע בל' חכמים גדא דביתא (ב"ר פ"ע"א ט) מול הבית.
 - (7) והדורים אישר (יש' מה, ב) בל' חכמים הסיבוב יקרא הדורי (ב"ב יב א), וע"י רד"ק ורש"י.
- יש שנוסח התרגום, שמביא רי"ד, שונה מן הנוסח שבידינו:
- (8) אבן האזל (שמ"א כ, יט) חר' הליכא. בכל חנוס' שלנו: אבן אתא.

ט. ר' ישעיה והמפרשים שלפניו

- ר' ישעיה השתמש בפירושיהם של רש"י, ראב"ע ורד"ק, והעתיק את דבריהם בתכנם או בלשונם. ואפי' באותם מקומות, שמקור הדברים הוא בספרות התלמוד, השתמש רי"ד במוכנ לפניו. לפעמים צרף רי"ד שני פירושים של שני חכמים או צרף לפירוש שתי ראיות של שני חכמים. עד כמה שזכור לי אינו מזכיר בפירושו את רש"י בשמו. ראב"ע נזכר בשני מקומות¹² וכן רד"ק נזכר בשני מקומות¹³. כן מזכיר רי"ד גם "הפייט" (יחז' א ו). נביא כמה דוגמאות:
- (1) בפירוש הפסוק "כסף שקלים המשים" (שמ"ב כב כד) העתיק ר' ישעיה את דברי רש"י כלשונם. אבל לא הביא את הערת רש"י "וכן שנינו בסוף שחיטת קדשים (=זבחים)...".
 - (2) את דברי הנביא "לא ידרך הידד לא הידד" (ירמ' מח לג) פירש רי"ד כרש"י בהרחבת לשון.

¹² שמ"א ד, יט ותה' ה א.

¹³ תה' נה כב וקייט קיג (ציטט).

- 3) את הכתוב "דרשו מעל ספר ה'" (ישע' לד טז) פי' כאביו של רד"ק.
- 4) את הלשון "ופעלכם מאפע" (ישע' מא כד) פי' כרד"ק בשם אחיו.
- 5) את הכתוב "מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישרים" (ישע' מד כו) פירש ר' ישעיה כרד"ק.
- 6) את דברי שמואל לשאול "ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל וגו'" (שמ"א י', ב') פירש רי"ד כרש"י (וכן פירש רד"ק), שמציין "כך שנויה בתוס' דסוטה".
- 7) תה' כד, ד: אשר לא נשא לשוא נפשי. ראב"ע: וכתוב נפשי בעבור כבוד השם על דרך "והייתי אני ובני שלמה חטאים" (מל"א א כא) כאשר פירשתיו. רי"ד: נפשו היה לו לומר, אלא המשורר כינה דרך כבוד למעלה וכתב נפשי¹⁴.
- 8) והרכסים לבקעה (יש' מ', ד') — רש"י: הרים הסמוכים זה לזה... כמו וירכסו את החשן (שמ' כח כח). ראב"ע: מגזרת מרוכסי איש (תה' לא כא) חברת בני אדם. רי"ד: לשון וירכסו, מרוכסי איש חברת בני אדם.
- 9) כמר מדלי (יש' מ, טו) — רש"י: כטיפה מרה המטפטפת משולי הדלי... רד"ק: כמו הטפה מדלי שהוא דבר מועט כנגד מי הדלי. רי"ד: כטפה מרה היוורדת מן הדלי שאינה חשובה לכלום.
- 10) המסכן תרומה עץ לא ירקב יבחר (יש' מ כ) — רש"י: או אם בא לעשותו של עץ המלומד להבחין בין עץ המתקיים לשאר העצים שלא ירקב מהר יבחר. המסוכן המלומד כמו ההסכן הסכנתי (במ' בב, ל).
- רד"ק: כי זכר למעלה זהב וכסף והם העשירים שעושים הפסילים בזהב ובכסף. אבל העני שלא יוכל לעשות בזהב ובכסף יבחר לו עץ טוב שלא ירקב. והנה כיצד מזג רי"ד שני הפירושים: למעלה דבר באותו שנעשה של מתכת וכאן מדבר בנעשה מעץ (— עד כאן ע"פ רד"ק), שהאומן מלמד להרים עצים מן היער ומכיר איזה עץ לא יירקב. המסוכן כמו ההסכן הסכנתי (— ע"כ ע"פ רש"י, והוסיף הרי"ד: שחרג' המילף אליפנא.
- 11) קבעת (יש' נא, יז) — רש"י: ולי נראה קבעת אלו השמרים הקבועים בתחתית הכלי. רד"ק: קבעת שמרי הכוס. רי"ד: השמרים הנקבעים בשולי הכוס.
- 12) הנחלמי (יר' כט, כד) — רש"י: שם מקום. רד"ק: נקרא כן לפי שהיה חולם להם חלומות שישבו מהרה לירושלים וי"ת דמן חלם. רי"ד: נקרא נחלמי על שם מקומו (=רש"י). וי"א (=רד"ק) בעבור שהיה אומר להם תדיר חלומות חלמתי קראו אותו נחלמי.

14 בנוסח המסורה שלפנינו: נפשו — כ', נפשי — ק', והרתיב בענין זה בעל "מנחת שי" (ע"ש).

י. פ"י רי"ד למקרא וספרות התלמוד

- גם בשטח זה נעזר רי"ד במפרשים שלפניו, ובמקומות הרבה הביא בפירושו את אשר מצא באוצרם, פעמים — בציון המקור התלמודי, ופעמים — בסתם. וטעות משותפת במראה-מקום עדות היא לשמוש באותו מפרש. הנה כמה דוגמאות:
- (1) אלהים ראיתי עולים מן הארץ (שמ"א כח, יג), רש"י: מלאכים שנים משה ושמואל... והעלה משה עמו כדאיתא בתענית¹⁵, רי"ד: וחכ"א שהעלה משה עמו כדאיתא בתענית.
 - (2) חסר משוגעים אני (שמ"א כא טו), רד"ק: ובדרש¹⁶ כי אשתו של אכיש ובתו היו משוגעות וכו'. רי"ד: יש אומרים שהיתה בתו משוגעת.
 - (3) נחפז ללכת (שמ"א כג, כו) — רד"ק: ובדרש נחפז ללכת ז"ש דוד אני אמרתי בחפזי... (תה' קטז יא), רי"ד (סתם): ועל אותה שעה אמר דוד אני...
 - (4) ותהי ישראל שמנה מאות אלף איש (שמ"ב כד, ט) — רי"ד: במד' מדות דר"א בנו של ריה"ג שגינו כתוב אחד אומר... הם היו שוטרי ישראל. הכל מובא ברש"י וברד"ק (ובשניהם: נשיאי ישראל).
 - (5) בפירוש הפסוקים "משא דומה..." (יש' כא, יא—יב) השתמש רד"ק במדרש מירושלמי תעניות פ"א ה"א, וגם רי"ד מביא את תכנו בסתם.
 - (6) אכן בגדה אשה מרעה כן בגדתם בי בית ישראל (ירמ' ג ב)

רש"י:	רי"ד
כמו אשה שבוגדה מריעה	כמו שבגדה אשה מן הרע שלה
על שאינו יכול להספיק מזונותיה	שאינו בעלה קבוע
כן בגדתם בי	כך בגדתם בית ישראל.
המספיק לכם כל טוב	
כך מדרש אגדה	

- מצד אחד קצר רי"ד והשמיט את הנמוקים ואת ציון המקור, ומצד שני הוסיף באור ל"רעה".
- (7) למן היום אשר בנו אותה (יר' לב, לא), רש"י: ביום שהוסד הבית נשא שלמה את בת פרעה. רד"ק: ובדרש ביום שהוסד הבית נשא שלמה את בת פרעה. רי"ד: אמרו חכמים יום שהשלים ביהמ"ק נשא את בת פרעה (והוסיף ע"פ הזכרון): ונשתתה תמיד של שחר עד ארבע שעות, שהיו המפתחות בידו.
 - (8) כי כח אמר ה' אל שלום בן יאשיהו (יר' כב, יא)

¹⁵ כך בד"ר, וצ"ל: כחגיגה. בד"ח הוסיפו: כחגיגה ד' ובתענית.
¹⁶ מדרש תהלים מזמור לד, ומשם בילקוט שמואל ר' קלא.

ר ש"י

ר י"ד

אל שלום הוא צדקיהו

אלא אמרו חכמים

הוא שלום הוא צדקיהו

ולמה נקרא שמו שלום שהיה שלם

במעשיו אלא שדורו היה חייב

ונה שקורא אותו רביעי שהוא

רביעי למלכות אתר יאשיהו

שבתחלה מלך יהואחז ואח"כ יהויקים

ואח"כ יכניה ואח"כ צדקיהו.

ונה שכתוב כאן אשר יצא מן המקום ...

עדיין לא יצא

אלא שמתנבא עליו כאילו יצא.

וכך נקרא בדה"י והרביעי שלום

וקראו רביעי למלכות בני יאשיהו

שבתחלה מלך יהואחז ואח"כ יהויקים

ואחריו יהויכין ואחריו צדקיהו

אשר יצא

אע"פ שלא יצא עדיין

מתנבא עליו כאילו יצא

(9) יש' י, ח: את מי אשלח זה מוכיח שזו היתה תחלת נבואתו. ומיכן היה ראוי להתחיל ספרו ואין מוקדם ומאוחר בתורה. רד"ק כאן: מזה הפסוק אמרו כי זה היה תחלת נבואת וכבר פירשנו הענין בתחילת הספר. רד"ק בהקדמה לישע': ואמרו כי בשנה שנתנגע עזיהו... ואמר את מי אשלח... ואותה הפרשה היתה ראויה להיות תחלת הספר אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. המקור הוא מכילתא דר' ישמעאל שירחא פ"ז, ושניהם לא הזכירוהו.

(10) תה' קכ א: פירשו רז"ל שיר המעלות שיאמרוהו הלויים על ט"ו מעלות תיורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים — ע"כ לשון רש"י. ולא הביא רי"ד את המדרש שהביא רש"י שם בסמוך: ורבותינו אמרו שיסדן דוד להעלות את התהום כמו שמפורש בסוכה (גג א).

(11) תה' קלו, א: אמרו רז"ל כ"ו "כי לעולם חסדו" נאמרו במזמור זה כנגד כ"ו דורות שהיה העולם בלא תורה ונתקיים העולם בחסדו של מקום — תוכן דברי רד"ק.

(12) לבני עורב (תה' קמו ט)

ר ש"י

ר י"ד :

פירשו רבותינו

פירשו רבותינו ז"ל

שהוא אכזרי על בניו

שהעורב הוא אכזרי על בניו

שכשנולדים הוא מניחן והולך לו

והקב"ה

והקב"ה מרחם עליהם

ומזמין להם יתושים מתוך צואתם

מזמין להם יתושים בתוך צואתם

ונכנסין לתוך פיהם ומתפרנסין בהן.

ונכנסים לתוך פיהם

ר' ישעיה השתמש במוכן לפניו במפרשים, ויש שמביא את המדרש שהובא

במפרשים ומצינו ב"אמרו חכמים" (שמ"ב י, ב, יר' כח, יז, יח' א, ד, הושע ה ג) "וחכמים אמרו" (שמ"ב יז כה, יח' טז יט), "פירשו חכמים" (יח' א, ו), כמו שדרשו רז"ל (מל"א א ז). תו"ל דרשו (יח' כח, ב), רז"ל דרשו (יח' כד, יז). ובמקומות, שהמפרשים לא הביאו מדרש, הביא רי"ד את המדרש כפירוש או ב"ויש אומרים" (שמ"ב א יג, יג ב, יט כא, מל"א א א). אבל עפ"י מציין ר' ישעיה את המקור:

- (1) בסוף מלכים ב' נושא ונותן רי"ד בענין זהות הכהנים הגדולים בסוף ימי בית א' ותחלת ימי בית שני, ומזכיר פעמיים פרק א' של מגלה.
 - (2) ביר' נב, יב מביא רי"ד את דברי התלמוד "בסוף מס' תענית" על הסתירה בענין יום שנשרף ביהמ"ק בשבעה לחדש (ס' מלכים) ובעשרה לחדש (ירמ'). רש"י לא העיר דבר בשני המקומות. רד"ק הביא במלכים את סוף דברי התלמוד בענין זה. ובירמ' לא העיר על כך.
 - (3) ביח' א, א: "ויהי בשלושים שנה — מפרש בס' עולם ל' שנה שנמצא הספר...". רד"ק הביא את הפירוש הזה בשם אביו. רש"י לא העיר דבר.
 - (4) ביח' א, כז: וארא כעין חשמל על זה אמרו חכמים בתגינה (יג א) שעד כאן מוסרין ראשי פרקים, מיכן ואילך וכו'.
 - (5) יח' טז, ז: רבבה כצמח השדה נתחך, שהייתם פרים ורבים כצמח השדה, וכל זה הוא כמו שדרשו רז"ל שהיו יולדות על פני השדה וכו' = תוכן דרשתו של רב עזירא בסוטה יא ב.
 - (6) בפירושו לכתוב "ואל אדמת ישראל לא יבואו" (יח' כ, לח) מזכיר רי"ד בסתם "כמו שכלו רשעים במצרים באפלה ולא זכו לגאולה". השוה מדר"י פתיחתא דזיהי בשלת, הוצ' תרוביץ 78.
 - (7) בפירושו ל"בשוב צדיק מצדקתו" (יח' לג, יח) מציין: כמו שאמרו חכמים בתורה על הראשונות (קידושין מ ע"ב).
 - (8) בפירוש "קדמתי בנשף" (תה' קיט קמז): ... ארז"ל תרי גשפי הוו וכו' (ברכות ג ע"ב).
 - (9) ממשפחת יהודה והוא לוי (שופ' יז, ז) — רש"י: והוא לוי מן האם. רד"ק: ומה שאמר ממשפחת יהודה הוא תוספת ביאור, ועל בית לחם אמר שהיה משבט יהודה. והנער הזה לוי היה ואיך יאמר עליו ממשפחת יהודה. והאומר כי אמו ממשפחת יהודה יראנו היכן מייחס הכתוב אדם למשפחת האם.
- אבל בתלמוד (ב"ב קט ב) בסלקא דעתין: ... אלא לאו דאבוה מלוי ואמיה מיהודה וכו' (והתל' דוחה ומסיק: מתוך שעשה מעשה מנשה דקאתי מיהודה תלאו הכתוב ביהודה. מסקנה זו מובאת גם ברש"י בפתיחה "ורבותינו אמרו" ומביאה גם רד"ק. אבל רי"ד מקבל את הסי' שבתלמוד ומפרש בסתם: ממשפחת יהודה פי' מן האם והוא לוי מן האב.

יא. עניני דקדוק בפי רי"ד

ר' ישעיה מאיר את עינינו בהערותיו לצורות דקדוקיות רגילות וחריגות, ומבהיר אותן בלשונו הקצר. למשל:

(1) הטהרנו (יהושע כב יז) — "פירוש הטהרנו, והוא בנין התפעל, ולולי הה"א היה נדגש כמשפטו יג, ואינו בנין נפעל, שאילו כן היה אומר נטהרנו". רד"ק לא פירש את הפסוק בכלל.

(2) לרוא מפני דוד (שמ"א יח, כט) — רש"י: לרוא — ליראה. רד"ק: לרוא בעלמה היו"ד ס"א הפעל מהמכתב לפיכך הלמ"ד בצירי. רי"ד: נעלם היו"ד בין הלמ"ד ובין הרי"ש, והרי הוא כמו לירא, אלא שזהו לפעל וזהו לפעול. ואע"פ שכל האיתן שלו בא בפתח אירא, יירא, תירא, נירא זה בא בתולם אירוא, יירוא, תירוא על משקל איצוק ויצוק שמן על ראשה (בר' כח יב).

(3) כאשר הגה מן המסלה (שמ"ב כ יג) — רש"י: כאשר הומשך כמו הגו סיגים מכסף (מש' כה ד) וכמו הגו רשע לפני מלך (שם כה ה).

רד"ק: הוסר שרשו הגה על דעת אדוני אבי ז"ל, והוא מן שלא נזכר פעלו מן המרובע, ומענינו ומשרשו הגה ברוחו הקשה (יש' כו ח). הגה סיגים. ועל דעת ר' יהודה (= בן חנוך) ור' יונה (= בן גצאח) שרשו יגה מבנין הפע(י)ל (כצ"ל) משפטו בתשלומו הוגה בשקל הגלה.

רי"ד: לפי דקדוק הלשון אינו לקוח מן הגו סיגים מכסף או הגו רשע, שהם לי הסרת, שאלה שרשם הגה, ואם זה כמו פועל היה <לו> לומר הוגה בדגשות הגימ"ל כמו כוסו פניו חרולים (מש' כד לא) ושפו עצמותיו לא ראו (איוב לג, כא), אלא זה שרשו יגה, והוא מלשון כבד, כמו הורה מן ירה.

יש לתמוה, שרי"ד לא הזכיר את ר' יהודה ור' יונה, הנזכרים ברד"ק כאן, שהרי ידע את ספריהם ומזכיר את שניהם כאחד במיכה ו, יג¹⁸.

(4) ותרא כי נחלה אבדה תקותה (יח' יט, ה) — אין זה כמו נחלה מכת (ירמ' י' יט), שאין לומר מן חלה נחלה¹⁹. כאשר לא תוכל לומר מן ראה נוראה, ומן בנה נובנה, אלא שרשו מן יחל הנחלתי (איוב לב, טז), והנפעל הוא נחל, כאשר תאמר מן ירא נורא.

רד"ק — בקצור: הפך הנחלת... ויש לפרש כמשמעו ענין נחלת.

(5) תעלה (יר' ל, יג) — לעיל עמ' 148.

בכמה מקומות מעיר רי"ד על שמות שבאים בזכר ובנקבה:

17 הגהתי (בדפוס): נרגש כמשפטו) — כלומר: עין הפעל היתה נדגשת.

18 את ריב"ג מזכיר בשופ' כא כב, יר' כד א, מג ט, יח' א יד ויואל ב ו.

19 רומז לרש"י שכתב: כי נחלה לי חולי.

6) וארון האלקים נלקחה (שמ"א ד יז) — לא נמצא ארון במקרא נקבה וולת זה. רד"ק מוסיף גם "אשר באה אליהם ארון ה'" (דה"ב ח, יא). ומעניין, ששניהם (רד"ק ורי"ד) לא הביאו את המדרש "תששה מדת הדין כנקבה" (מדרש שמואל פי"א ב). רש"י לא עמד על צורת הנקבה ולא הביא את המדרש²⁰.

במקומות שונים מעיר רי"ד על חלופי אותיות:

ל—נ (שמ"א ו ית, כז, י), ל—מ (שמ"ב טו, יט), א—ה (שמ"ב ג, יח), ע—א (שמ"א כא, ג), ש' עברי — ת' ארמי (תה' קלז, ג), אל"ף נבלעת (שמ"א כה, ו) — סה לחי (= לאחי). חלופי חנועות: שברם — שברם (יר' יז, יח), שורק — חולם בהפסק (מל"א ב, מא).

ורי"ד מעיר כמה הערות על הצווי: נקוד הצווי באפעל ואפעל (יש' נה, ו), אין צווי לבנינים הסבילים (יח' לב, יט), צורה שניה לצווי לנקבה (יש' לב, יא). וכן דן ברבוי: רבים של כבוד (שמ"ב ז, כג, תה' נח, יב), שבע מציין רבוי (שמ"א ב, ה, תה' קיט, קסד), וכן שבעתים (תה' יב, ז, עט, יב).

דגש לתפארת הקריאה (בשם זה רק בתה' פט, מה) נקרא בפיו "דגש ללא צורך" (שופ' כ לב, שמ"א א, ו), וכן מעמידנו על "דגש בהפסק" (יש' לג, יב). רי"ד מציין מלים יתירות: גם (יהושע ט, ד), אשר (שופ' יח ח), על (יר' מת, לז), לה (עמוס ב יג), כל (תה' קיט, קכת). וביותר מעיר רי"ד על אותיות יתירות: ה"א יתירה (יהושע ג, יד ועוד), וי"ו יתירה (יהושע ג יג ועוד), כ"ף יתירה (שם ב, ז), מ"ם יתירה (יר' י, ו), למ"ד (יש' ס, יט, תה' קלה, יא)²¹.

יב. בלע"זים בפ"י רי"ד

בדרך עבודתי רשמתי יותר מ-30 בלעזים בפירושי. הם כמובן באיטלקית. יש שניתן בלע"ז בלבד, ויש שרי"ד גם מגדיר את השם סמוך לבלע"ז לפנוי או לאחריו. אלא שאף כאן נשתכשו המלים האיטלקיות בידי מעתיקים, כשם ששובשו הבלע"זים שברש"י ושבפי' ר"ע מברטנורה (המלים האיטלקיות ושמות הצמחים ובע"ה שבערבית). והמלים הערב ת בפ"י המשנה להרמב"ם. נביא כמה מן הבלעזים בפ"י רי"ד:

1) שמ"א יג, כא: והיתה הפצירה פים היא ימא (= lima, בדפו':

20 רי"ד העיר על חלופי המין גם בעליות (יר' כב יד), תנור (הושע ו ד), יד (יח' ב ט), רוח (הושע ד, יט) ודרך (תה' קא, ב).

21 רי"ד: הלמ"ד של סיחון ושל עוג ושל כל ממלכות כנען שלשתם יתירים. אמר עצ"ם: למ"דין אלו הן סימן יחס הפעול (ת' את) ע"י מאמרי "את בשירת המקרא" בקיבוץ "עז לדוד".

ליבא) בל"ע. ובעבור שהיא עשויה פיות הרבה נקראה פציר סים המצר פיות, כמו רוב פיות ...

(2 שמ"ב א, ט: כי אחזני השבץ יש לפרש כשאדם מתפחד כל איבריו נקמטין וזהו וכתובת תשבץ (שמ' כת, ד), שהיתה ארונה קמטין שהחוטין נקמטין ע"י אריג' ונעשין גומות גומות ובלע"ז רטה (= rete = רשת²² בדפ': רמא).

(3 תה' נח ט: כמו שבלול שהולך ונמס כך ילכו גם הם. שבלול הוא שרץ מלובש מלבוש עגול של עצם. וכשהולך מניח ריר במהלכו, ויש לו שתי קרנים כשני קרני הנמלה, אבל הם יותר ארוכים ונקרא בלע"ז צמריקא (צ"ל: לומקא).

(4 תה' קב יח: הערער תולעת היא שנמצאת בקיץ שצועקת כל היום ציגל"א בלע"ז (= cicala = צרצר).

(5 שמ"ב ו, יג: ויזבח שור ומריא פי' הוא בופל"ז בלע"ז.

(6 תה' קח, י: נעלי גונט"ז בלע"ז. אבל לעיל (ס' י): גוונטנו.

(7 תה' יב, ז: בעליל כמו שתאמר מן סגר סגיר כן תאמר מן בעל בעליל, והוא לשון חשיבות וגדולה ... סיניורדי (כצ"ל, והוא מן signore = גדולה, דפ"ר: סיניולדי) בלע"ז.

כדאי לציין שפירושו לתהלים משופע בבלע"זים (כ" 25!).

סיכום

ר' ישעיה הראשון (בערך 1180—1250) מטראני שבמחוז בארי, שהיה מרכז תורה חשוב עד שרבנו תם אמר עליו "כי מבארי תצא תורה", היה מגדולי החכמים בדורו. ככל גדולי ישראל עסק ר"י בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ: תוספות ופסקים וחדושים בתלמוד בבלי ופירוש לספרי המקרא. ר"י ראה ברש"י רבו הגדול, והוא קורא לו בספריו "המורה". פירושו של רש"י היו לו לעינים, ובדרכו הלך. הוא כותב בלשון קצר וברור, וכרש"י משלב גם הוא את פירושו במלות הכתוב באמנות. בפרק א' הבאנו כמה מפירושו וכמה פסוקים, שבהם נותן ר"י טעמים פסיכולוגיים לדברי הכתוב. בכמה מקומות שזור בפירושו תיאור חי של מצב ישראל בין העמים, ויש שהוא רומז בדבריו תשובה לנוצרים. בפ"ב הבאנו כמה מהם. בעקבות חז"ל ורש"י ורד"ק מפרש ר"י כמה פסוקים כמקראות קצרים. ויש פסוקים, שמפרשים אחרים לא פירשום כך. בפ"ג הבאנו כשלשים

²² גם במקומות אחרים מצינו, שר"י מפרש את הפסוק, שתביאו לראיה. כך פירש איוב יו, ו — בישע' ל, לג; מל"ב ב, ח — ביחו' כז, כד; מל"ב ג, כז — בעמוס ב, א; בר' סו, יא — בנחום א, ד.

דוגמאות. וכן מפרש ר"י כמה פסוקים בהיפוך סדר המלים במשפט. בפ"ד הבאנו י"ג פסוקים. ובפ"ה הבאנו כמה פירושים, שבעינינו נראים הם כתמוהים. בפ"ו עסקנו במלים או צורות יחידאיות, שר"י פירש אותן לפי ההקשר. ובפ"ז הבאנו דוגמאות מהערותיו המחכימות. ככל מפרשינו מרבה ר"י להשתמש בתרגום יונתן לנביאים ובתרגום אונקלוס לתורה (תרגום כתובים לא היה גם לפניו). וכן הוא מפרש מלים עבריות בעזרת התרגום והלשון הארמית. עמדנו על כך בפ"ח. ובפ"ט נשאנו ונתנו בשימוש של ר"י במפרשים שלפניו: ר"י העתיק את דבריהם בתכנם או בלשונם. ואפי' באותם המקומות, שמקור הדברים הוא בספרות התלמוד השתמש רי"ד במוכן לפניו. ובפ"י הראינו, שגם בספרות התלמוד נעזר ר"י במפרשים שלפניו. את דברינו בפ"א הקדשנו לענייני דקדוק: ר"י מאיר את עינינו בהערותיו לצורות דקדוקיות רגילות וחריגות, והוא מבהיר אותן בלשונו הקצר. סיימנו את מחקרנו בשאלת הבלע"זים שבפ"י הרי"ד, שהם כמובן באי-טלקית; אלא שהמלים האיטלקיות נשתבשו בידי מעתיקים, כשם ששובשו הבלע"זים שברש"י והמלים הערביות בפ"י המשנה להרמב"ם והמלים האיטל-קיות ושמות הצמחים ובעלי חיים בערבית שבפירוש ר"ע מברטנורא למשנה.

שיטת פרשנותו של מלבי"ם

לקרוב באה ת"ח ועניו

ר' אריה אילן זצ"ל

א.

לתולדותיו: מלבי"ם — ר"ת של מאיר ליבוש בן יחזקאל מיכל — נולד בשנת תקס"ב בפולגיה ונפטר בשנת תר"ם. בשנים תקצ"ח—תר"ה שימש ברבנות בוורעשען במחוז פוזנא, בשנים תר"ה—תר"ך — בקעמפען בפרוסיא. משם עבר לבוקארשט ברומניא, ושימש שם ברבנות חמש שנים. עקב מלשינות נאסר ביום השבת באמצע דרשתו; אך שוחרר בהשתדלותו של השר מונטפיורי לפני הנסיך הרומני. בשנים תרכ"ה—תרל"ח — רב בלונטשיץ. משם עבר למוהילוב. גם שם הלשינו עליו, ונגזר עליו לצאת מתחום רוסיה תוך כ"ד שעות. עזת ישראל בניו-יורק הזמינוהו למשרת רב הכולל לארצות הברית, אבל מכיריו לא הניחוהו לעבור ארצות ימים בימי זקנתו. נתקבל לרב בקרעמענטשוג, ובדרכו לשם נפטר בהיותו בקיוב.

חבוריו. מלבד פירושו למקרא, שעליו ידובר במאמר זה, חיבר מלבי"ם ספרים אלו: "ארצות החיים" — חדושים על שלחן ערוך אורח חיים; "ארצות השלום" — דרושים; "משל ומליצה" — נגד החנופה.

ב.

פירושו למקרא. שתי שיטות עיקריות יש בפירוש המקרא: הפשט והדרש. רש"י אבי הפרשנים אומר: "יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו" (בר' ג ח, ומעין דברים אלו גם במקומות אחרים בפירושו). ורשב"ם בן-בתו כותב בראש פרשת וישב: "וגם רבינו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה, שפירש תורה נביאים וכתובים, נתן לב לפירוש פשוטו של מקרא. ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתוכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום". באיזו מן הדרכים הלך מלבי"ם בפירושו?

פירושו לתורה אינו אחיד: שונה שיטתו בפירוש החלק החוקי שבתורה מן שיטתו בפירוש החלק הסיפורי שבה. בחלק הסיפורי שבתורה וכן בנביאים ראשונים ובמגלת רות מחלק את הפרשה לקטעים, ומציג שאלות בראש

הקטע — כדרכו של אברבנאל — ובפירושו חותר לקראת פתרון של השאלות. במגלת אסתר מציג כמעט בכל כסוק שאלה או שאלות.

בחלק החוקים שבתורה אינו מפרש את פסוקי התורה אלא את מדרש ההלכה למקום. הוא מפרש את הברייתא של המכילתא, ספרא וספרי, ומראה את הקשר שבין המדרש לכתוב ואת שיטת המדרש, והפסוק מתפרש אפוא בעקיפין. לשם כך מחלק הוא את מדרשי ההלכה לא בחלוקתן המקובלת (מכילתא — למסכות, וכל מסכת לפרשיות; תורת כהנים — למכילתות, וכל מכילתא לפרשיות, וכל פרשה לפרקים;¹) ספרי במדבר ודברים — לפיסקאות), אלא מחלק את מדרש ההלכה לברייתות, שמניין מתחיל מחדש בכל פרשה ופרשה. כך עשה במכילתא דר' ישמעאל לפרשת משפטים (= מסכת נזיקין ומסכת כספא) ובתורת כהנים לויקרא ובספרי במדבר לחלקים החוקיים שבפ' גשא, בהעלתך, שלח, קרח, חקת, פינחס, מטות ומסעי. וכן בספרי דברים מן ראה פ"ב עד כי תבא סוף פכ"ו. אבל לחלקים הסיפוריים שבספרים אלה אינו מפרש את מדרשי האגדה הקשורים להם במכילתא ובספרי.

נקח לדוגמא את פרשת יתרו: את החלק הסיפורי (י"ח—י"ט) חילק לארבעה קטעים: יח—א, יב, יג—כו, יט—א, ט, י—כה. לעשרת הדברות ופרשת המזבח לא הציג שאלות, ופירושו הוא פ' למכילתא לפרשיות אלו.

בכל מדרש ומדרש של המכילתא מחפש הוא את הטעם למדרש, ובעזרת ניתוח לשוני וחדירה מעמיקה לדרכי הלשון העברית מראה מלבי"ם, שאין כאן מדרש חכמים אלא פרוש הכתוב ברוח הלשון העברית, שחז"ל היטיבו להכירה. בחלקים החוקיים — נכון אפוא לומר, שפירוש מדרש ההלכה הוא העיקר, ופירוש הכתוב נובע ממנו.

ג.

אילת השחר. כבסיס לפירושו לחלקים ההלכיים משמש ספר "אילת השחר", שהדפיסוהו בראש ס' ויקרא, כי חשבוהו למבוא לפי' ויקרא. המחבר קובע תרי"ג כללים בדרכי הלשון והסגנון. וכך פותח מלבי"ם:

"אלה הם ההלכות והכללים, המידות והיסודות, החוקים והמכונות, אשר קבלו חכמי המשנה והמסורת בתהלוכות לשון הקדש... תורת הפה על תורת הכתב מכוננת, על מים רבים היא שתולה, על כללי התגיון והמליצה היא שוכנת... הפשט והדרוש יתלכדו ולא יתפרדו..."

נביא כמה כללים מספר זה בלשונו:

"א) דעת חז"ל מסכמת עם דעת חכמי הלשון שאין שורש בלשון הקדש יותר משלש אותיות. ועל המרובעים אמרו שהם מורכבים משתי תיבות או שלש ושמקצתם

1 ברפוסים שלנו נשתבשה חלוקה זו, וסימני הפרשיות והפרקים נמשכים כל אחד בפני עצמו כמקבילים זה לזה.

נבעו מלשונות אחרות". בדרך זו מפרש מלבי"ם בויק' ב יד את המדרש: "כרמל רך מל ר"ל כר מל והפך מלת כר כמו כבש כשב".

"מג) ולפעמים יהיה העבר עבר שכבר נשלם קודם לכן: ונמצה דמו מכבר קודם שיקטיר (ויק' א טו), ויתן אל החשן את האורים מכבר (צו ח ח), וירד מעשות וכבר ירד (שמיני ט כב), והעלה כבר (מצורע יד כ)".

"מה) ויבוא עתיד במקום עבר לתורות על ההוה או על התמידות: אשר ישכב עליו הזב (מצורע טו ד) ר"ל בקביעות". וע"פ זה פירש מלבי"ם את מדרש הספרא, שאם שכב הזב על הדלת, שאינו מטמא אותה.

"סו) וסתם רבים אין פחות משנים ולכן בכל מקום שאומר שם הרבים בציווי אין צריך לומר בו מספר שנים, כי מסתמא נאמר שהם שנים. ולכן כל מקום שאומר שני כבשים, שתי תורים, שני שעירים וכדומה וראו חז"ל, שהיה שם מקום לטעות ע"י איזה למוד או סברא שיהיה יותר משנים, או שבא מספר שני להורות שיהיו שוים". למשל בענין יום הכפורים נאמר "ומאת עדת בני ישראל יקח שני שעירי עזים" (אחרי טז ה), והספרא דורש: "יקח שעירי מיעוט שעירים שנים. אם כן למה נאמר שני שיהיו שוים". וכן דרשו: "ממושבותיכם תביאו לחם תנופה שתיים שני עשרונים" (אמור כג יז) — "לחם תנופה שתיים שיהיו שוות. שני עשרונים שיהיו שוות" (ת"כ אמור יג ב).

"צו) העברי יציין את מאמר התנאי באחד מחמשה פנים: (א) במלת כי -- כי תקנה עבר עברי (שמ' כא ב). (ב) במלת אם — אם תקריב מנחת בכורים (ויק' ב יד). (ג) במלת אשר — אשר נשיא יחטא (ויק' ד כב). (ד) הפעל הבינוני עם ה"א הידיעה שטעמו כטעם אשר — המקריב את זבח שלמיו לה' (ויק' ז כט). (ה) המקור עם שמוש ב"ת או כ"ף — בבואכם אל הארץ (במ' טו יח). ויש גדרים והבדלים בין כל שימוש בלשון.

צח) יש הבדל בין מלת כי ובין מלת אם, שמלת כי תבוא בתחלת המאמר התנאי, ומלת אם תבוא בפרטי החלוקות. למשל אדם כי יקריב מכם קרבן (ויק' א ב), אם עולה קרבנו (שם ג), ואם מן הצאן (שם י'), ואם מן העוף (שם יד), עד שמוזה נדע קשור הפרשה, שכל מקום שמתחיל במלת כי הוא ענין חדש, וכל הנאמר אחריו במלת אם הם פרטים בפרשה ולמדים זה מזה".

"רח) וכן מדרך הלשון, שאות היחוס הבא על השמות הבאים ביחוס אחד יבוא כפול עם כל שם ושם: וישע ה' אל הבל ואל מנחתו (בר' ד ד), את שם את חם ואת יפת (בר' ו י'), בבקר ובצאן וביין ובשכר (דב' יד כו). ובכל זאת מצאנו פעמים רבות שנשמט אות היחוס באחד מן השמות: ויעשו בני ישראל ככל אשר צוה ה' את משה ואהרן (שמ' יב כח), בפר בן בקר לחטאת ואיל לעולה (ויק' טז ג), וחז"ל היה להם כלל, שכל מקום שכפל אות היחוס מורה שכל אחד ענין בפני עצמו, וכל מקום שלא נמצא אות היחוס על אחד מהם מורה שהוא טפל [כגון] "בפר בן בקר לחטאת ואיל לעולה", שעם האיל אינו נכנס לפנים רק עם הפר], או הוכיחו מזה שלא באו השמות ביחוס אחד או הוכיחו שאינו אות היחוס רק יש לה הוראה אחרת".

"שנט) אין דרך הכתוב להזכיר אצל כפרה שם הקרבן שבו מתכפר. ומה שכתוב וכפר באיל האשם (ויק' ה טז) נדרש [שאם הביא מעילתו ולא הביא אשמו לא יצא וכו']".

"תסו) יש הבדל בין נשאר ובין נותר: נשאר מציין שנשאר בכוונה, נותר מציין שנותר מעצמו שלא בכוונה. ומה יעמוד עוד הבדל, שהנשאר לא היה משותף עם הכלל והנותר היה משותף עם הכלל".²

"תקכו) פעל אהב נקשר תמיד עם את. ומה שנאמר ואהבת לרעך היינו שיאהב להגיע לחבירו מה שרוצה להגיע לעצמו. שזה ההבדל בין מלת את שמורה על עצם הפעול ובין הלמ"ד שמורה ההגעה אל הדבר".³

"תקסו) מלת עד יהיה לפעמים עד ועד בכלל ולפעמים לא עד בכלל. אבל במקום שמציין שני הגבולים "מן" — "עד" יהיו שני הגבולים בכלל".

בפירושו לויקרא, שהיה הראשון בחמשת חומשי התורה, השתמש בכללים אלו, ובכל מקום שהביא את הכלל הרחיב אותו בהבאת דוגמאות נוספות.

ד.

שמות נרדפים. הבחנה דקה זו בין שמות ופעלים נרדפים תופסת מקום חשוב גם בפירושו לחלק הסיפורי שבחז"ל ולנביאים ראשונים, וביחוד בפירושו לנביאים אחרונים וספרי אמ"ת. זה לשונו בסוף מבואו לישעיה, סדר המחברת: "בטור השני בארתי כל השמות הנרדפים הנמצאים בכל פסוק, והודעתי הבדלים... בבאור הנרדפים והגדרים הכריחני הענין לכתוב הדברים ברוב המקומות בלשון חכמים ובשפת הפילוסופים ובעלי התגיון, כי טבע ענינים האלה מחייב זאת להלבישם בלשון חכמים. גם תדע כי הגם שכבר קדמוני כמה חכמים לתת הבדלים בשמות הנרדפים אשר מקצת ספריהם בידי, והם ספר "גן נעול"⁴ וס' "יריעות שלמה"⁵, בכל זאת לא סמכתי בזה על דברי שום אדם רק בחנתי כל דבר בעצמי, אם יתפרשו כל הכתובים על פי המסלה אשר סללתי לעצמי. ולכן דבר אין לי בזה עם אדם, לא בניתי ולא סתרת ע"פ דברי זולתי, כי על כל חק וכלל עיינתי לעצמי, ואת שיקול דעתי העליתי על ספר".

והנה כמה דוגמאות מהבחנותיו של מלבי"ם בנרדפים:

² השוה ש"א טכד: וירם הטבח את השוק והעליה וישם לפני שאול ויאמר הנה הנשאר שים לפניך אכול כי למועד שמור לך וגו'.

³ אבל לסי הפשט: ואהבת לרעך כמו את רעך, וכן נמצא בכמה מקומות ל במקום את: סתחת למוסרי (תה' קסו טז), הרגו לאבנר (ש"ב ג ל), כי לאויל יהרג כעש (איוב ה ב), וכבר עמדו על כך דונש בתשובותיו על מנחם ע"י 87 ורש"י בש"ב גל, וע"י מ"ש במאמרי "את בשירת המקרא" בקובץ "עז לדוד", עמ' 568 ואילך.

⁴ לנפתלי הרץ וינל, חפה—תקסה, (1725—1805).

⁵ לר' שלמה ב"ר זעליגמאן פסנהיים.

(1) שם' ב ו ל"ותחמל עליו": "והתבאר אצלי בכמה מקומות, כי יש הבדל בין פעל חמל ובין חוסה ורחמים, שהחמלה תהיה מצד טיב הדבר בעצמותו, שאינו רוצה להשחית דבר יקר וטוב, מה שאין כן חוסה ורחמים הם התפעלויות גפשיות יוצאות מרוך לבב לראות בצרת הנדכא, שזה גדר הרחמים, או מתועלת שישיג מן הדבר שזה גדר החוסה, ושניהם לא היו פה, רק שהתעוררה שלא יושחת דבר יקר כזה".

(2) שם' ג יח ל"ושמעו לקולך": "יש הבדל בין שמיעה לקול ובין שמיעה בקול: שמיעה בקול הוא שמקבל דברי הפוקד ועושה כדברו, ושמיעה לקול מציין שמטה אנו לדבריו ושומע אל ראיותיו וחוקר ודורש עליהם ואינו מציין ששומע בקולו לעשות פקודתו... ובזה לא קשה מה שאמר משה ולא ישמעו בקולי, כי ה' לא הבטיחו רק שישמעו לקולו לא שישמעו בקולו ושיעשו כדבריו".

ע"פ הבדל זה מפרש מלבי"ם את הכתוב "וישמע משה לקול תותנו" (שם' יח כד), ששם לב לדבריו, אבל לא מינה את השופטים אלא לאחר מתן תורה ונתינת פרשת משפטים, כדי שהשופטים ישפטו על פי חוקים קבועים ולא ע"פ סברא ואומדן הדעת.

ה.

אבל לא כל הבחנותיו נכונות הן. למשל בשם' ז ג' מבחין מלבי"ם בין "אות" ל"מופת". אבל כבר עמד על כך פרופ' טור-סיני, ואחריו אני⁶, ששני השמות אינם אלא "שנים שהם אחד".

וכן בשופ' יא ו'ז במשא ומתן שבין יפתח חקני גלעד וזכרים "קצין" ו"ראש", וע"ז כותב מלבי"ם: "יש הבדל בין ראש וקצין, הקצין הוא העומד בקצה המחנה מחמת חשיבותו ומעלתו בגבורה או בעושר או בחכמה הגם שאינו ראש ומושל עליהם, כמו שמלה לכה קצין תהיה לנו (ישע' ג ו)". אבל "קצין" הוא "שופט" (וכן בערבית قاضي), השווה למשל "אשר אין לה קצין שוטר ומושל" (מש' ו ז).

כיוצא בזה פותר מלבי"ם שאלות ע"י הבדלים, שהוא מוצאם בין שני מעשים דומים. למשל:

ביהושע ב א שואל מלבי"ם: "איך שלח יהושע מרגלים אחרי שראה הרע שנמשך משליחות המרגלים בימי משה?" והוא משיב: "כי היו חמשה הבדלים בין מרגלים של יהושע ובין מרגלים של משה: (א) המרגלים ששלח משה היו ע"פ שאלת העם... ולכן כששבו והוציאו דבה סמכו העם עליהם; אבל פה יהושע מדעת עצמו שלח ולא מדעת העם. (ב) משה שלחם ממדבר פארן, שהיה רחוק מן הארץ והיו מסתפקים (= מסופקים) במהות הארץ ועל יכולתם לכבושה; אבל יהושע שלח מן השטים שהיה בגבול הארץ בלתי מסתפק אם יכנס אם לאו, רק לדרוש המקום הנוח לכבוש. (ג) משה שלח שנים עשר אנשים תרים ויהושע שלח

⁶ במאמרי "שנים שהם אחד", תרביץ שט"ו, עמ' 173 ואילך.

שנים אנשים מרגלים, רצוני כי כבר בארתי בפ' התורה (פ' מקץ ופ' שלח), שיש הבדל בין התר והמרגל; התר מבקש את הטוב אם טובה הארץ ואם אנשיה גבורים וכדומה; והמרגל יבקש את ערות הארץ, המקום הנות לכבשה משם. ובארתי כי יש שני מיני שליחות: אם העם שולחים תרים לראות הטובה היא אם רעה ישלחו נשיא מכל שבט, כי לא יסמכו בזה על אנשים פחותים... לא כן אם שולחים מרגל... לראות את ערות הארץ מאיזה מקום יכבשוה בקל ישלחו איש אחד או שנים מהמון עם כי זה ישלח רק שר הצבא הרוצה לדעת מאיזה מקום ילחם... (ד) שלחם חרש ר"ל בשתיקה, שאיש לא ידע בדבר רק הוא לבדו. (ה) לאמר לכו ראו את הארץ ואת יריחו עיקר השליחות היה על יריחו והארץ אשר סביבותיה, שדרך שם באו ורצו לדעת איך יכבשוה...".

1.

דרך זו של ערבוב דרש בפשט מביא לפעמים את מלבי"ם לידי פירושים נפלים, עד שקשה להאמין, שמעטו יצאו הדברים. אביא שתיים שלש דוגמאות:

1) את הפסוק "וישאלו אנשי המקום לאשתו ויאמר אחותי היא" (בר' כו ז) מפרש מלבי"ם כך: "ספר ג' טעמים מדוע אמר אחותי היא: (א) כי שאלו אותו על זה, ולכן ראה כי יש מקום לחשוד אותם; (ב) שכל אנשי המקום שאלו, וע"כ חשד את כל אנשי המקום; (ג) ששאלו לאשתו היינו שגם אותה שאלו וזה פריצות. ועל כן הקדים הוא לענותם ויאמר אחותי כי ירא מכל אנשי המקום פן יהרגוה". אחר בקשת המחילה אעיר, שיש כאן שני אי-דיוקים: אין בפסוק מלת "כל". ו"שאל ל-" אין פירושו שאל את. ופשוטו של כתוב הוא כפי רש"י ז"ל: לאשתו על אשתו כמו אמרי לי אחי הוא.

2) בפרשת יתרו (יח ג) נאמר: "ואת שני בניה אשר שם האחד גרשם". ומפרש מלבי"ם: "ר"ל וזה האות שאהב את בניו, כי הם ציינו בשמותם את כל קורותיו... כלום יש צורך בנימוקים לאהבת משה את בניו? אדם שחבב את צאנו—יש צורך לכתוב להסביר את אהבתו לבניו. לעומת זה כמה נאים דברי ר' אלעזר המודעי במכילתא (והביאם רש"י): "עשה בגיני, ואם אין אתה עושה בגיני עשה בגין אשתך, ואם אין אתה עושה בגין אשתך עשה בגין בניך".

3) בפרשת כי תבוא מכנים מלבי"ם בכל אחד מן י"א ארורים עבירות אחרות. למשל הראשון "אשר יעשה פסל ומסכה"—"יש בכללו כל המתגאה ונעשה בעצמו פסל ומסכה... מעשה ידי חרש שמאמן את עצמו בכל דרכיו ובמלבושיו רק שיתקבל בעיני הבריות. ושם בסתר שמסתיר גאותו ועושה עצמו כעניו...". וכן "עור בדרך שאינו עור עינים רק עור בדרך, שרוצה לילך וכולל בזה גם החנופה שדרך קטני העם להחניף לגדולים ולהסכים להם שמעשיהם טובים". אין זה אלא מדרש, כי לפי הפשט נמשך "בדרך" ל"משגה", ואף הטעמים מסייעים לכך; משגה עור בדרך. ואולי הרגיש אף הוא בקושי, ונתן את הקטע בין סוגריים.

ובפסוק כ"ג כותב: חותנתו י"מ חמותו וי"מ כלתו. מגין פי' זה שחותנת היא כלה? אולי הטעהו השם "חתן"?

בדרכם של המפרשים בדרך המדרש, מפרש גם מלבי"ם הרבה פסוקים באספקלריא של דורו. למשל:

(4) בפרשת יתרו מפרש, שבשני הפסוקים ד"ה שבפי"ט פונה ה' ל"בית יעקב" הם המון העם, שה' בחר בהם מבלי להתבונן אל מעשיהם, ומשום כך קורא להם "סגלה", ודרישתו מהם קלה, שיקבלו את התורה וישמרו מצוותיה; אבל בפסוק ו' "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" פונה ה' אל גדולי האומה וזקניה, הם הנקראים "בני ישראל", ודורש מהם שיתקדשו במעשיהם בקדושה יתירה ובקורבה לאלקים.

(5) וכן "וישאל את נפשו למות" האמור באלהו (מ"א יט ד) אינו מתוך שקץ בחייו מפני רדיפות אחאב ואיזבל, אלא "כי ראה שכבר תיקן לצורך עצמו את אשר היה לו לתקן בחיים הזמניים, וראוי כי תשוב נפשו אל צרור החיים ותעזוב את הלבוש החומרי המאפיל בינה ובין האור הבהיר". ברור שכאן לא הלך הרב בדרך הפשט, אלא בדרשנות פילוסופית-קבלית. ובהתאם לקו זה מפרש מלבי"ם את הפסוק הסמוך:

וישכב וישן תחת רתם אחד והנה זה מלאך נוגע בו וגו': "זה היה רותם אחר, שהרותם הראשון היה קטן בלתי מספיק רק לשבת תחתיו (ויבא וישב תחת רתם אחד)". וזה השני היה רב הצל ראוי לשכב תחת צלו. והנה זה מלאך אבל הרותם השני הזה לא היה רותם באמת רק מלאך שנדמה לו כרותם...".

ו.

הנרות לפירוש. פירושו לתורה נקרא "התורה והמצוה". ובצדו של הפירוש באים כמה סוגי הערות:

(א) תורה אור — בהערות בשם זה נושא ונותן מלבי"ם באגדות חז"ל ובדברי קבלה ופילוסופיה. למשל בתחלת בראשית (ג ע"ב) יש הערה אחת למאמר בב"ר פרשה א': ר' ישמעאל שאל את ר' עקיבא הדין את דכתיב הכא מהו (= "את" זה, שכתוב כאן מהו?) א"ל: אילו נאמר בראשית ברא אלקים שמים וארץ הייתי אומר שמים וארץ אלוהות הן.

בהערה שניה עוסק מלבי"ם ב"מ"ש הרמב"ן והמקובלים שנכלל בשם שמים וארץ גם עולם האצילות.

ולהלן בפסוק ו' (ט ע"א) מפרש מלבי"ם את המאמר "כתי אחד שאל את ר"מ א"ל אפשר המים העליונים תלויים במאמרו של מלך וכו' (ב"ר פרשה ד'). ולפסוק ט (י ע"ב) — את דברי ב"ר פרשה ה' על "יקוו המים".

לפסוק כו ("נעשה אדם") — שלש הערות: מאמר מב"ר פ"ח, המדרש שבסנהדרין לח ב על בריאת אדם וההתייעצות במלאכים, ואח"כ מאמר אחר מב"ר שם. לבר' ב ט (דף כג ע"ב) — פי' המאמר התלמודי: "ר' בגאיה הוה מציין מערתא דרבנן" (בבא בתרא נח א).

לפסוק יט (כו ע"א) — פירושם אליגוריים לכמה מספורי המסעות של רבה בר בר חנא (בבא בתרא עג א.) ז

לבר' ג יט (לג ע"ב) — חקירה מיסטית על ההולדה ועל האינסטינקטים (והכחות הנמצאים בגויה שדרכם להזיק שהם כח הדמיון והמתעורר והמתאווה. הם הנחשים שנתנו אל האדם והאשה לשרתם באורח מישור כשישתמש בהם לטוב ולאשר הנפש). ולהלן מפרש מלבי"ם שני ספורי פלאות — מעין ספוריו של רבב"ח — של ר' יוחנן ור' יהודה הינדואה (כ"ב עד ב).

וכן בשמות יט ט (קמה ע"א) נושא ונותן מלבי"ם בדברי הרמב"ם במורה נבוכים ח"ב פרק ל"ב.

ב) רמזים. בפרשיות תרומה ותצוה כתב מלבי"ם בצד הפירוש הרגיל רמזים: רמזי המשכן, רמזי בגדי הקודש, רמזי מזבח הקטורת והכיור. ברמזים אלו משולבים דברי הרמב"ם במורה נבוכים, דברי הזוהר ואגדות מן התלמוד. למשל: מלבי"ם מוצא, שחלקי המשכן מקבילים לחלקי גוף האדם: "שבגוף אדם פרטי נמצא שלש חלוקות: א) הראש והגלגלת שהוא מעון ומשכן לנפש המשכלת; ב) מן הצוואר עד החזה שם תשכון הנפש החיונית שמשכנה בלב; ג) חלק התחתון של הגויה מן החזה ולמטה שם משכן נפש הטבעיית והצומחת אשר תעשה מלאכה ע"י הכלים שהם האצטומכא והכבד והקרבים ובית המבשלות אשר יבשלו שם המאכל ויחלקו לכל האברים מנות איש לפי אכלו...". כך גם המשכן: בקדש הקדשים היו הארון והלוחות וס"ת הדומה למח, משכן הנפש המשכלת; בהיכל היה מזבח הקטרת, המנורה והשלחן; ובחצר היה מזבח העולה וסירותיו ויעיו ומזרקותיו ומזלגותיו. ג) נר מצוה. בהערות אלו מיישב מלבי"ם את קושיות המפרשים על דברי המדרש. למשל: בראש ויקרא מביא מלבי"ם את קושיות המפרשים על ברייתא בספרא ומיישב אותן.

ד) בחלקים החוקיים שבתורה מביא מלבי"ם ב"תורה אור" הערות לשוניות. למשל: בויקרא א ב מביא הוא הערה ארוכה על ההבדל שבין "אדם" ל"איש". בויק' ו ז — הערה על הדראותיו השונות של המטבע "לפני ה'".

ח.

פירושו לנביאים וכתובים. פירושו לתורה נועד לתלמידי חכמים. אך את פירושו לנביאים ולכתובים רצה מלבי"ם לעשות לנחלת הכלל. ובהקדמתו לפי' ישע"י הוא פונה לעטו וקסתו, שיכתבו בלשון מובנת להמונים רבים, ומסיים בלשון זה: "מעתי אל תשתאה, אל תשתומם, אל תסוג אחור, ידידי הקורא! כי מעתי כאחד האדם אדבר עמך, כאחד האדם אשר כגילך... מעתי שפת לא ידעת לא עוד תשמע".

ז ספוריו אלו של רבב"ח שמשו חומר לדרשנים בכל הדורות ובכל הארצות. השווה למשל דבריו של אבא מארי זצ"ל בספרו "כסא רחמים" פ' וארא (מהדורה ד' עמ' ער).

ושיטה אחרת לו בפירושו לנביאים אחרונים וספרי אמ"ת. בספרים אלו הלך מלבי"ם בדרך בעלי המצודות (ר' דוד ובנו ר' יחיאל הלוי אלטשולר, ת"נ), וחילק את פירושו לשני טורים: באור הענין ובאור המלות.

ובראש מבואו הוא אומר: "עמודי התוך אשר הפירוש נשען עליהם הם שלשה: (א) לא נמצא במליצות הנביאים כפל ענין במלות שונות, לא כפל ענין, לא כפל מאמר, ולא כפל מליצה, לא שני משפטים שענינם אחד, לא שני משלים שהנמשל אחד, ואף לא שתי מלות כפולות. (ב) לא נמצאו במליצות הנביאים ובמאמריהם, הפשוטים או הכפולים, מלות או פעלים הונחו במקרה... לא לבד שהם מוכרחים לבא במאמר ההוא, כי גם לא היה אפשר למליץ האלקי להניח תחתיה מלה אחרת... (ג) לא נמצא במליצת הנביאים קליפה בלא תוך... מאמר ריק מרעיון... כי דברת אלקים חיים כלם..."

כיצד מפרש אפוא מלבי"ם את הכפולים? "באחד משלשה פנים: (א) או שהראיתי שכל אחד משני המשפטים הכפולים מורה ענין מיוחד נבדל מזולתו... (ב) או שהראינו שהמליצות הכפולות הם שני עניינים שנתהוו זה אחר זה, או זה אצל זה בשני זמנים או שני מקומות מובדלים... (ג) או שהראיתי שהמשפט השני נוסף תמיד על המשפט הראשון הכפול עמו..."

ומלבי"ם ממשיך: "ודע שזה כלל גדול ויסוד מוסד שהמליצה תעלה תמיד במושגיה מן הקל אל החמור, מן הקטן אל הגדול, מן המעט אל הרב, ולא בהפך... ואם תמצא מקום בתנ"ך שהמלה או המשפט השני קל וקטן מן הראשון, תדע בטח שלא הבנת פירוש הכתוב על מכונו... וכן המשפט המאוחר כולל יותר מן הקודם אליו. למשל... כשאומר "להשמיד בלבבו ולהכרית" (ישעי' יז) ידענו שהכרתה כוללת יותר מן השמדה. ולזה כשבא בשלילה אמר "לא יכרת ולא ישמד" (מח יט) ר"ל ואף לא ישמד... "לא ינום ולא יישן" (ה כז), "אל תתן שנה לעיניך ותנומה לעפעפיך" (מש' ו ד), כי פה (= בישעי') מדבר מבחינת העדר מציאות השנה, ובוה העדר מציאות השנה הטבעית רבותא יותר. ובמשלי מדבר שלא יישן ברצון מוסיף שלא לבד שלא יישן שנת קבע אף לא ינום תנומת עראי".

ט.

בהקדמתו לירמיה מתווכח מלבי"ם עם אברבנאל. אברבנאל מניח בהקדמתו לירמיה, שיש בבני אדם שלשה חקויים: בשלמות הנפש, בשלמות המליצה ובירושר הכתב ודקדוקו. וירמיהו היה שלם "בשלמות נפשו... עד שבמעלת נבואתו נתקרב ונתדמה לאדון הנביאים ע"ה בהרבה מעניניו". "ואמנם בשלמות והחקוי השני שהוא בצחות המליצה ושפת יתר אחשוב אני שלא היה ירמיהו שלם מאד בסדור הדברים ויפוי המליצה כמו ישעיה הנביא וגם נביאים אחרים. ומפני זה תמצא בדברי ירמיהו פסוקים רבים, שלפי דעת המפרשים כלם יחסרו להם מלה או מלות, עם היות שאני אשתדל לישבם כאשר הם. ותמצא בדבריו פעמים רבות מאד מלת על תשמש במקום אל והזכר בלשון נקבה והנקבה בלשון זכר והרבים בלשון יחיד והיחיד בלשון רבים ועבר במקום עתיד ועתיד במקום עבר... ותמצא

בדבריו ג"כ המוקדם מאוחר והמאוחר קודם". וכן אומר אברבנאל, שגם ביושר הכתב לא בא ירמיהו לידי שלמות. והוכחתו היא מריבוי הקרי והכתיב שבס' ירמיה. ספר ירמיה שווה בכמותו ליהושע ושופטים מצד אחד ולס' בראשית עם הפרשיות שמות וארא מצד שני. והנה בבראשית ופ' שמות וארא יש רק 21 קרי וכתיב, ביהושע ושופטים 41, ובירמיה — 81!

מלבי"ם סותר הנחותיו אלה של אברבנאל ואומר: "ולא לבד שמשרשי הנבואה שהנביא השיג את דברי ה' על אמתתם... כי גם הלשון שבו דבר מלאכת הנבואה אל העם ויופי השיר והמליצה וגם פרטי המלות שבם כתב את הדברים על ספר לא המציא משכלו וחכמתו, רק הושמו בפיו ובעטו ברוח ה' עליו... כמ"ש ואנכי אהיה עם פיך והוריתיך אשר תדבר (שמ' ד יב)... שאם תחשוב כי יצויר טעות ושגיאה אל הנביא בדבריו או בספרו, הלא אז יזיד איש ואיש להוסיף ולגרוע בכתבי הקדש כפי מה שידמה בעיניו לתקן המליצה ולשיר עוות הלשון, ויהיו ספרי הקדש כעיר פרוצה אין חומה, שועלים מחבלים כרמים ילכו בם לחבל ולהשחית ולקצץ בנטיעות ולבלע את הקדש"⁸. ואנחנו מוזהרים שלא לשנות אף אות אחת... ואם תראה שינוי בין נביא לנביא בסגנון לשונו ומליצותיו, כן היה רצון ה' דמנבא אותו לשום דבריו בפיו בסגנון הזה, כי אין שני גביאים מתנבאים בסגנון אחד, ואם ידמה לך שבמאמר אחד מדברי הנביאים יש שם חסרון מלות או דברים הבלתי מיושרים לפי חוקי המליצה, עליך לתלות הדברים בחסרון הבנתך, ולא בדברי אלקים חיים השלמים והתמימים"⁹...

בס' תהלים קובע מלבי"ם בראש כל מזמור את זמן חבורו ומטרתו. כך כותב בראש מזמור פ"ה: הוסד בימי עזרא ונחמיה ששבו מגלות בבל והתחילו לבנות הבית. וכן במזמור קכ"ו: הוסד בגלות בבל על שיבת ציון והגולה. ובמזמור קל"ז. נתיסד לשנה הראשונה שכבש כורש את בבל. אבל בהערה להקדמה מתנצל המחבר: "כל זה כפי דרך הפשט אשר במסלתו הלכנו בפירושו זה אשר שמתי לי למטרה לכוון חצי נגד להקת המבארים"¹⁰ אשר כוונתם להשפיל כבוד כתבי קודש. אולם אצלנו אמונה אומן כי שבעים פנים לתורה, וכפי דרך הדרוש והרמז והקבלה כל המזמורים הללו כבר צפו במחזה הנביאים והמשוררים בני קרח ואסף בימי דוד...".

י.

אופיי לשיטתו הוא פירושו לשיר השירים. ידוע שתז"ל פירשו את הספר כשירת אהבה שבין הקב"ה לכנסת ישראל. ומשום כך אמר ר' עקיבא: "שאין כל העולם כולו כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קדש ושיר

⁸ הדברים אמורים נגד המבארים מבית מדרשו של מנדלסון.

⁹ השוה ירושלמי פאה טו ע"ב: כי לא דבר רק הוא מכם (דב' לב מז). ואם רק הוא מכם. למח

שאין אתם יגיעין בו.

¹⁰ ע"י הע" 8.

השירים קדש קדשים" (ידים סוף פ"ג). ורש"י ז"ל באמנותו הנפלאה מפרש תחילה את הפשט ואח"כ את הנמשל. נקרא למשל את דברי רש"י לב' יא—יג:

"הנה הסתיו עבר אין עכשיו טורח בדרך. סתיו חורף תרגום סתוא. הנצנים נראו בארץ קרבו ימי החמה, שהאילנות מוציאים פרחים והולכי דרכים מתענגים לראותם. עת הזמיר הגיע שהעופות בותנין ומר וקול ערב להולכי דרכים. וקול התור כמשמעו תורים ובני יונה דרך העופות להיות משוררים ומצפצפים בימי גיסן. התאנה חנטה פגיה כמשמעו. והגפנים סמדר. כשנפול הפרח והענבים מובדלים זה מזה וניכרים כל ענבה לעצמה קרויה סמדר. כל הענין הזה פשוטו לשון חבת פתוי שבחור מרצה את ארוסתו לילך אחריו כן עשה לי דודי". ורש"י ממשיך ליתן את הנמשל: "ענה דודי ע"י משה ואמר לי ע"י אהרן. קומי לך זרני עצמך וישאלו איש מאת רעהו. כי הנה הסתיו עבר אלו ארבע מאות שנה דלגתים למנותם משנולד יצחק. הגשם שהוא טרחותיו של סתיו חלף והלך לו כלומר פ"ו שנה של קושי השעבוד נגזרו עליכם והלכו להם משנולדה מרים הקשו המצריים שעבוד על ישראל ולכך נקראת מרים על שמררום. הנצנים נראו בארץ הרי משה ואהרן מוכנים לכם לכל צרכיכם. עת הזמיר הגיע שאתם עתידים לומר שירה על הים. וקול התור קול התייר הגדול. ד"א קול התור קול שהגיע זמן יציאתכם ממצרים. התאנה חנטה פגיה הגיע זמן של בכורים לקרב שתכנסו לארץ. והגפנים סמדר קרב זמן נסכי היין. ד"א כשרים שבכם חנטו והנצו לפני מעשים טובים והריתו ריח טוב. קומי לכי כתיב יו"ד יתירה קומי לך לקבל עשרת הדברות. ד"א התאנה חנטה פגיה אלו פושעי ישראל שכלו בשלשת ימי אפלה. והגפנים סמדר נתנו ריח אלו הנשארים מהם עשו תשובה ונתקבלו כך נדרש בפסיקתא." (11)

כמה נאים הדברים גם בפ' הפשט וגם בפ' הנמשל. גם לדעת מלבי"ם יש כאן אליגוריה, אלא שהנמשל אינו הקב"ה וכנסת ישראל, אלא הקב"ה ונשמתו של שלמה: "האשה היפה בנשים אשר בה חשק שלמה לאהבה ויביאה אל היכלי המלך היא נשמתו הרוחנית האלקית אשר ירדה מגבהי מרומים לשכון בבית שלמה בשפל... והדוד הרועה בצאן אשר אליו היתה מחותנה הוא דודה העליון הרועה בצבאות היושב בשמי שמי קדם ושוכן בערבות...".

ולחלוקת השיר אומר מלבי"ם: "וכאשר בתרגו את השיר הקדוש הזה למחלקותיו ועברנו בין בתריו ראינו כי נחלק לתמשה חלקים או חמשה שירים. בכל שיר ושיר יספר כי ברחה הרעיה מחדרי המלך אל המדבר, עד שנמצא כי ברחה אל המדבר חמש פעמים, בארבע פעמים הראשונות יספר כי הושבה מן המדבר אל היכל המלך. ובפעם החמישית מספר כי יצאה אל המדבר ונשארה שם אצל דודה ולא שבה עוד".

חמשת השירים הם: (1) א ב — ב ז, (2) ב ח — יז, (3) ג א — ה א, (4) ה ב — טז.

11 פסיקתא רבתי, פט"ו, הוצ' מאיר איש שלום, ע"ד ע"ב (ע"ש).

5) ו א — ח ז ; ח ח — יד הוא שיר נוסף הנקרא שיר האלה.
פ"י שיר השירים נקרא "שירי הנפש", ומתחלק לשנים, ל"משל" — פשוטו
של כתוב, ול"מליצה" — הפירוש האליגורי.

יא.

פירושיו של מלבי"ם נפוצו מהרה, וכבר בימיו יצאו בשתים או בשלש
מהדורות. למדנים שנטו לחקרנות ופילוסופיה למדו ולימדו על פיו. בהיותי נער
היה בין מורי גם ת"ח אחד שלימדנו ישעיה ע"פ מלבי"ם, ואיני יכול להעיד, . חכם
זה חיבב עלינו את המקרא באותה מדה, שחיבבו עלינו מו"ר הרב יהודה שאקו
וצ"ל, שלימדנו נביאים ע"פ רש"י ומצודות.

אמנם העיון בפירושיו של מלבי"ם מעורר את הלומד לדקדק בלשון הכתוב
ולשים לב לכל פרט. אבל לא לכל פירושיו והבחנותיו אפשר להסכים. הפשט
והדרש והרמז והסוד מעורבבים בפירוש, וקשה להפריד בין הדבקים. גרמה לכך
בקיאותו העצומה של מלבי"ם בכל אוצר ספרותנו. לא רק במקרא כולו ובספרות
התלמודית והמדרשית צלל הגאון הזה, אלא גם בספרות המתקרא והפילוסופיה.
בנוהר ובכל ספרי הקבלה וגם בספרי דקדוק ולשון למן ראשוני המדקדקים ועד
אחרון שבהם שהיה בימיו ידיו רב לו. והוא עצמו היה איש האשכולות; גאון
התורה, חוקר בפילוסופיה דתית ובעל טעם בעניני לשון. יהי זכרו לברכה!

טעמי המקרא בדברי פרשני המקרא

בין מנהגות יהודי פרס הקשורים לתג הסוכות יש מנהג קריאת כל התורה בתג. היינו — כל יודע ספר קורא לעצמו מן "בראשית" עד "לעיני כל ישראל". למנהג זה חינוכו גם את הקטנים. המהדרים משכימים בכל יום וקוראים בתורה לפני תפילת שחרית. מי שלא ידע ספר שוכר מישוהו שיקרא בשבילו.

ידוע, שבדור הקודם לא היו בין יהודי פרס נשים יודעות ספר. סיפרה לי אמא ז"ל, שאחרי נישואיה רצה אבא זצ"ל ללמדה קריאה. אך אמה התנגדה בכל תוקף, וטענה ברוגז: "וכי אין לי בן?" ואמא ז"ל הצטערה על כך כל ימי חייה. בישיבת "שערי רחמים" של עט"ר אבא מארי זצ"ל התפללה זקנה אחת ושמה צפתי (כשם פרטי). היא היתה מתפללת מתוך סידור, ובתג הסוכות היתה גם היא קוראת את כל התורה. (היא נהרגה לפני כמה שנים בתאונת דרכים. יהי זכרה ברוך.)

למנהג של קריאת כל התורה בסוכות מצאתי סמך בקריאת התורה בימי עזרא ונחמיה. וכך מסופר בנחמיה: "ויעשו כל הקהל השבים מן השבי סכות וישבו בסכות וגו' ותהי שמחה גדולה מאד. ויקרא בספר תורת האלקים יום ביום מן היום הראשון עד היום האחרון ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת כמשפט" (ח: יז—יח). ועל סדר הקריאה נאמר שם: "ויקראו בספר בתורת האלקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא" (פסוק ח).

על פסוק זה אמרו בתלמוד בבלי: ¹ "אמר רב איקא בר אבין אמר רב חננאל אמר רב: מאי דכתיב 'ויקראו בספר תורת אלקים'... ויקראו בספר תורת האלקים' זה מקרא. 'מפורש' זה תרגום. 'ושום שכל' אלו הפסוקים. 'ויבינו במקרא' אלו פיסוקי טעמים, ² ואמרי לה אלו המסורות."

בירושלמי יש נוסח שונה: "מגין לתרגום? ר' זעירא בשם רב חננאל: 'ויקראו בספר תורת ה' זה המקרא. 'מפורש' זה תרגום. 'ושום שכל' אילו הטעמים. 'ויבינו במקרא' זה המסורת, ויש אומרים אילו ההכרעים, ויש אומרים אילו ראשי פסוקים."³

רש"י מפרש: "הפסוקים היאך נפסקין. פיסקי הטעמים הנגינות קרויים טעמים" (מגילה, שם). כיוצא בו כתב הרא"ש: "... זה פיסוק טעמים, שעל ידי הגיגון מבינין לחבר המקרא למעלה או למטה" (גדרים, שם).

וכשם שהמלמדים הראו לתלמידים באצבע סימנים לנקודה של מלה אם לקרוא בחולם

1 מגילה ג ע"א; גדרים לו ע"ב.

2 בכ"י לונדון: אלו טעמי מקרא.

3 מגילה פ"ד, עד ע"ד.

או בחיריק, כך שימשו אצבעות יד ימינו של המלמד להראות בהן את סימני הטעמים. ובתלמוד בבלי⁴ נשאלה שאלה: "מפני מה אין מקנחין בימין?" ואחת התשובות (מפי רב נחמן בר יצחק, וכן בברייתא שם — בפי רבי עקיבא): "מפני שמראין⁵ בה טעמי תורה." ופירש רש"י: "טעמי תורה. נגינות טעמי מקרא של תורה נביאים וכתובים בין בנקוד שבספר בין בהגבהת קול ובצלצול נעימות הנגינה של פשטא ודרגא ושופר מהפך מוליך ידו לפי טעם הנגינה. ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל."

ודבר זה — סימון הטעמים לקורא על-ידי תנועות קבועות באצבעות — נהוג עד היום בין אחינו יהודי תימן.

והאמורא רבא מייחס קביעת סימני הטעמים לשלמה: "דרש רבא: מאי דכתיב 'ויותר שהיה קהלת חכם עוד למד דעת את העם' (ואיון... הרבה למד דעת את העם)⁷ דאגמרה בסימני (טעמים)." ופירש רש"י: "בסימני טעמים. מסורת וסימנין בין בתיבות המקרא בין בגירסא של משנה."

והאמורא ר' שפטיה אומר בשם ר' יוחנן: "כל הקורא בלא נעימה (רש"י: "כגון טעמי המקראות") ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם' (יחז' כ: כה)." ופירש רש"י: "אומר השמועה בזמירה בעלמא בלא צורך."

לעניין טעמי המשנה כדאי לציין, שקטעים הרבה של המשנה בסימני טעמים נמצאו בגניזה, וכמה מהם נתפרסמו בידי מו"ר פרופסור י"נ אפשטיין זצ"ל וחוקרים אחרים.

ומעניינת מאוד אמרתו של אביו (כנראה פתגם עממי של תלמידי הישיבות) לרבו רב יוסף: "גמרא גמור זמורתא תהא?!"¹⁰ ופירש רש"י: "אומר השמועה בזמירה בעלמא בלא צורך."

אמנם הטעמים הם זמרה, אבל בעיקרם לא נוצרו אלא לפיסוק. ובתלמוד בבלי יש כמה פרטים הקשורים בנושא זה.

א. בראשונה נזכיר אותה ברייתא ידועה: "איסי בן יהודה אומר: חמשה מקראות בתורה אין להם הכרע (רש"י: "לדעת היכן נוטין"): שאת משוקדים מחר ארור וקם.¹² והתלמוד מפרש את הברייתא: "הלא אם תיטיב שאת" (רש"י: "ולשון סליחה הוא") או 'שאת אם לא תיטיב' (רש"י: "ולשון נשיאת עון הוא") (בר' ד: ז). 'כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור ארור' (רש"י: "שור של שכם שהוא מ'ארור כנען") או 'ארור אפם כי עז' (בר' מט: ו—ז). 'ויאמר משה אל יהושע צא הלחם בעמלק מחר', או (רש"י: 'צא והלחם בעמלק מיד ו') 'מחר אנכי נצב על ראש הגבעה' (רש"י: "והיום אי אתה צריך לתפלת") (שם' יו: ט). 'ובמנורה ארבעה גביעים משוקדים' או 'משוקדים כפתוריה ופרחיה'

4 ברכות סב רע"ב.

5 כנוסח כתבי"ד; דפוסים: שמראה.

6 עירובין כא סע"ב.

7 המוסגר ליתא בכ"י מינכן ואוקספורד ובדפוס שלוניקי ובעין יעקב הראשון ובילקוט כ"י.

8 ליתא בדפוס שלוניקי וברש"י; בכ"י מינכן חסר גם תיבת בסימני.

9 מגילה לב ע"א.

10 שבת קו ע"ב, ושם גסמן.

11 יומא נב סע"א, ושם גסמן; ועיין בספרי מדרשה הלכה של התנאים בתלמוד בבלי, עמ' 114.

12 בעלי החוספות תמהים: "דלא נקטינהו כסדר שהן כתובין בתורה והכי הוה ליה למימר שאת ארור מחר משוקדים וקם." ואמנם כך הסדר בירושלמי (ע"ז פ"ב, מא סע"ג), ושם הם נקראים "השאות".

(שם' כה: לד). 'ויאמר ה' אל משה הנך שוכב עם אבותיך וקם' (רש"י: "וכאן רמו לו על תחיית המתים") או 'וקם העם הזה וזנה' (דב' לא: טז).

בעלי התוספות מעירים (שם), שב"משוקדים" — אמנם האתנחתא תחת "גביעים" (אם-כן נמשך "משוקדים" ל"כפתוריה ופרתיה"), אבל מצד שני מצינו "שלשה גביעים משוקדים". ב. כשם שנסתפקו חכמים בקריאה משום שעדיין לא היו סימני התנועות,¹³ כך נסתפקו בפסוקו של פסוק. למשל בחגיגה ו-ס"ב: "בעי רב חסדא האי קרא (שם' כד: ה) היכי בתיב 'ישלח את גערי בני ישראל ויעלו עולות (כבשים) ¹⁴ ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים — [עולות כבשים ושלמים פרים] ¹⁵ או דילמא אידי ואידי פרים הוו. למאי נפקא מינה. מר זוטרא אמר לפסוקי ¹⁶ טעמים." ופירש רש"י: "טעמים. בנגינות, אם תאמר שני מיגין — צריך אתה לפסוק הטעם של 'יעלו עולות' באתנחתא כמו שאנו קורין אותו או בוקף קטן, טעם שמפסיק הדבור ממה שלאחריו; ואם מין אחד היה — אתה צריך לקרותו באחד משאר טעמים שאין מפסיקין כגון פשטא או רביע." ¹⁷

ג. ומחלוקות הרבה בין התנאים בהלכה ובאגדה תלויות בפסוק טעמים. נסתפק בדוגמה אחת מן המשנה. בסוף מסכת יומא שנינו: "את זו דרש ר' אלעזר בן עזריה מכל חטאתיכם לפני ה' — תטהרו." עבירות שבין אדם למקום — יום הכפורים מכפר, עבירות שבין אדם לחבירו — אין יום הכפורים מכפר. אבל בן מחלוקתו, ר' עקיבא, פסק אחרת: "מכל חטאתיכם — לפני ה' תטהרו," והוא דרש: "אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרין, ומי מטהר אתכם? אביכם שבשמים שנאמר 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם'." ¹⁸

ד. ומדרשים הרבה מובנים רק על-פי הטעמים. (כאן יכול בעל דין לחלוק עלי ולומר: בעל הטעמים פסק לפי המדרש.) נביא כאן את המדרש לפסוק בישעיה מה: א: ¹⁹ "יכה אמר ה' למשיחו לכורש (אשר החזקתי בימינו) ²⁰ וכי כורש משיח הוא. ²¹ אלא א"ל הקב"ה למשיח קובל אני לך על כורש: אני אמרתי 'הוא יבנה ביתי'... והוא אמר 'מי בכס מכל עמו'." ²²

והעיר כאן רש"י: "וניקוד טעם מקרא זה מוכיח על דרש זה, שאין לך טעם זרקא במקרא, שאין סגול בא אחריו. וכאן נקד 'למשיחו' בזרקא ו'לכורש' נקד במאריך להפרישו ולנתקו מעם 'למשיחו'."

ה. בדרך זו של עיון בטעמים הלכו גם מפרשי המקרא. נתחיל באבי הפרשנים — ברש"י:

(1) בסוף שירת הים, (שם' טו: יז): "מכון לשבתך פעלת ה' מקדש (דל"ת קמץ) ה' כוננו ידיך." רש"י: "מקדש הטעם עליו זקף גדול ולהפרידו מתיבת השם שלאחריו: המקדש אשר כוננו ידיך ה'." במלים אחרות: ה' — פנייה, ולא סומך ל"מקדש".

¹³ השווה, למשל, משנה עבודה זרה פ"ב מ"ה: "אמר לו (ר') יהושע לר' ישמעאל: ישמעאל אחי, היאך אתה קורא 'כי טובים דודיך מיי' או 'כי טובים דודיך'?" א"ל: אין הדבר כן, שהרי חבירו מלמד עליו 'לריח שמניך טובים'."

¹⁴ ליתא בכ"י מינכן ומינכן ב.

¹⁵ כ"י מינכן; בכ"י מינכן ב נוסף: ויעלו עולות כבשים ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים.

¹⁶ כ"י מינכן ורש"י ותוספות, דפוס: לפסוק.

¹⁷ על הטעמים בראשו של פסוק זה עיין זבחים קטו ע"ב ורש"י שם.

¹⁸ הראיה היא לחלק השני "ומי מטהר אתכם".

¹⁹ מגילה יב ע"א.

²⁰ ליתא בכ"י פארמה ועוד.

²¹ בכל כתבי-היד והגדות התלמוד ועין יעקב, דפוס: היה.

(2) בראש פרשת ראה (דב' יא: ל): "הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש." רש"י: "אחרי. אחרי העברת הירדן הרבה והלאה למרחוק. וזהו לשון 'אחרי': כל מקום שנאמר 'אחרי'—מופלג הוא. דרך מבוא השמש—להלן מן הירדן, לצד מערב, וטעם המקרא מוכיח, שהם שני דברים שנקדו בשני טעמים: 'אחרי' נקוד פשטא (=אזלא לפי הספרדים), ו'דרך' נקוד ב'משפל' (=יתב) והוא דגוש (כלומר: הדל"ת דגושה), ואם היה 'אחרי דרך' דבור אחד היה נקוד 'אחרי' במשרת—בשופר הפוך, ו'דרך' בפשטא ורפה."

(3) יחזקאל א: יא. רש"י: "ופניהם וכנפיהם פרודות מלמעלה. אלמלא שראיתי טעם זקף גדול נקוד על 'ופניהם'. לא הייתי יודע לפרשו. אבל הניקוד למדני להבדילם זו מזו ולהעמיד תיבת 'ופניהם' בפני עצמה וכן פירושו: ופנים²² להם וכנפיהם היו פרודות למעלה מפניהם ומכסות אותם... ודוגמת לשון מקרא זה יש עוד בפרשה זו: 'וגביהם וגובה להם ויראה להם' (פסוק יח). תיבת 'וגביהם' עומדת בעצמה."

(4) שיר השירים ח: ו. רש"י "רשפיה רשפי אש שלהבתיה—טעם הזקף הגדול הנקוד על 'רשפי' מלמדנו על תיבת 'אש' שהיא דבוקה ל'שלהבתיה', לומר: אש של שלהבת י"ה."

ו. גם בן-בתו ותלמידו של רש"י, רשב"ם, עומד בכמה מקומות על הטעמים:

(1) בראשית יח: כא. רשב"ם: "עשו כלה—פסק יש בינתים להפריד את הדבר. כלומר: אם כן עשו—אעשה אתם כלה."

(2) בעניין הטעמים של "אחרי דרך" חולק רשב"ם על רש"י בלי להזכיר אותו ואת דבריו: "אחרי דרך הם כמו שני פשטות. אבל בשביל שטעמו של דרך באות ראשונה נעשה שופר מהפך."

(3) שמות טז: כג. רשב"ם: "אפו (בציר"ה)—אפו היה לו לומר בחטף פתח קטן (=בחטף סגול) כמו מן אכל—אָפֵל, מן אמר—אָמַר מן אפה—אָפָה לשון ציווי, אלא בשביל שאינו מחובר לאחוריו אלא מנוגן ברביע, שהוא מניגוני המלכים, לכן נקוד בצרי."

ז. ראב"ע עוסק בכמה מקומות בפרט אחד—בפסוק כיחידה. כל לומד מקרא יודע, שהפסוק הוא בדרך כלל יחידה תחבירית, אבל פסוקים הרבה הם חלק מן המשפט השלם. ויש שכמה פסוקים יוצרים משפט שלם לפי מושגינו (למשל: דב' יח: יא—יח; יא: ב—ז).

בסוף ספר צחות כותב ראב"ע בעניין זה: "יש מפרשים רבים מטעים את המפסיק (=אומרים, שמחלק הפסוקים טועה) ולא אמרו נכונה... וכל זה אירע בעבור שמצאו בדברי היחיד (=רב סעדיה גאון), שיש עשרה פסוקים במקרא שהיו ראויים להיותם דבוקים. ואני לפי דעתי אתמה מזה תמהון גדול איך טעה המפסיק ואף כי (=ומכל שכן) אם הוא עזרא הסופר. והכלל כי המפסיק (=מחלק הפסוקים) לא היה אחריו חכם כמוהו כי הנה ראינו בכל המקרא לא הפסיק כי אם במקום ראוי... והנה אזכיר מקצת העשרה..."

ובפירוש משתדל ראב"ע לפרש כל פסוק כיחידה. ואף במקום שהפסוק השני הוא המשכו של הראשון, מפרשו ראב"ע בדרך ההפרדה. למשל, בבמדבר לה: טו כותב ראב"ע: "לבני ישראל—איננו דבק עם הפסוק הראשון, כי בפסוק הראשון אמר כי אלה הערים תהיינה ערי מקלט, ולא אמר מקלט למי. אח"כ באר כי לבני ישראל ולגר הגר בתוכם תהיינה שש הערים האלה מקלט."

ואף־על־פי־כן מפרש גם ראב"ע כמה פסוקים כקשורים זה בזה. למשל בבראשית א : ז :
 "וטעם ייחי כן דבק עם הבא אחריו : כאשר היה כן קראו שמים."
 ואף במזמורים של א"ב מוצא ראב"ע קשר בין פסוק לפסוק.
 ובקהלת ח : יד כותב ראב"ע : "יש הבל — מתחלת זה הפסוק עד פסוק 'גם ראיתי חכמה'
 (ט : יג) הם ששה עשר פסוקים בענין אחד דברים."

ה. רד"ק, המרבה לדקדק גם בענייני קרי וכתוב, ועל־פי־רוב מפרש גם את נוסח הקרי
 וגם את נוסח הכתיב, אינו מרבה להזכיר את הטעמים. ואף במקומות שהוא נעזר בטעמים
 כותב הוא בלשון כוללת : "מלת 'ופניהם' נפרדת בטעם לומר שאינה דבוקה עם הבאה
 אחריה" (יחז' א : יא). "מלת 'וגביהן' נפרדת בטעם ופירושה כמו שפירשתי במלת 'ופניהם',
 שאינה דבוקה עם הבאה אחריה" (שם, שם, יח).

אבל ברור לכל מעיין בפירושי רד"ק, שהטעמים שימשו לו לעזר רב לפירושו של
 כתוב.

לא כן בפסוקים : במקומות הרבה מקשר רד"ק פסוק לקודמו, סמוך לו או מופלג ממנו.
 ויש שהוא מוצא דברים משולבים. למשל, בשמואל א' (טו : כ) מוצא רד"ק, ששאל נכנס
 בתוך דברי שמואל, והמשך דברי שמואל, "נפסקו בפסוק יט, הוא פסוק כו.

פתחנו במנהג יהודי פרס והזכרנו, שכל יחיד קורא את כל התורה בחג הסוכות. שיערנו
 שמקורו של מנהג זה בקריאת התורה באוזני העולים מבבל בימי עזרא ונחמיה. את הפסוק
 המתאר קריאה זו פירש רב : "קראו בפסוק ובטעמים ותירגמו." לפני שנקבעו לטעמים
 סימני־כתב היו להם סימנים באצבעות. כמה ממדרשי חז"ל בהלכה ובאגדה מבוססים
 על הטעמים. היו פסוקים שטעמיהם היו שניים במחלוקת, ואין להם הכרע. לא רק מקרא
 קראו בטעמים, אלא אף משנה שנו בזמרה. וכשנקבעו סימני טעמים בכתב ציינו הסופרים
 סימני טעמים גם במשניות.

גם מפרשינו נעזרו בטעמים להבנת כתוב ופירושו. פתחנו באבי הפרשנים רש"י, והבאנו
 דוגמאות אחדות מפירושינו על־פי הטעמים. אחריו הזכרנו מפירושי רשב"ם, בן־בתו
 ותלמידו. ואחריו הבאנו את דברי ראב"ע על הפסוק, וסיימנו ברד"ק.

גם אנו, הלומדים מקרא ושותים ממימיהם של רבותינו אלה, בבואנו לפרש כתוב נשים
 לב בראשונה לטעמיו.

רשימת המקומות שבהם נתפרסמו המאמרים לראשונה

- שיחתם של אבות בספר בראשית, ס' היובל לכבוד יעקב נחום אפשטיין [תרכ"ץ שנה כ"א] ירושלים תש"י, 8–28.
- קניית מערת המכפלה (בראשית פרק כ"ג), תרכ"ץ שנה יד, ירושלים, תש"ב, 11–18.
- השפעת התורה בספר שופטים, תרכ"ץ ש"ו, ירושלים, תרצ"ה, 145–151.
- שמואל ב' פרק כ"ב — תהלים מזמור י"ח, קובץ דינבורג, 19–30.
- השפעת הארמית על אוצר לשונו של ישעיה, ספר ויידל, הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים, תשכ"ב, 142–164.
- תיקוני סופרים וכינויי סופרים בספר איוב, "הוד יוסף", לזכר ר' יוסף דוד שלוש ז"ל, ירושלים, תשכ"ו, ל"ג–ל"ח.
- מגלת רות לאור ההלכה, תורה שבעל-פה ג', ירושלים, תשכ"א, נ"ו–ס"ד.
- בנימין וגלעד, תרכ"ץ ש"ה, ירושלים, תרצ"ד, 121–125.
- הכפרה במקרא, סיני, כרך מ"ד, ירושלים, תשי"ט, תכו–תלו.
- כינויו של הנשיא (המלך) במקרא, תרכ"ץ שט"ז, ירושלים, תש"ה, 1–7.
- שימושי לשון במקרא המיוחדים לה', תרכ"ץ שי"ט, ירושלים, תש"ח, 1–18.
- שנים שהם אחד (EN ΔΙΑ ΔΥΟΙΝ) במקרא, תרכ"ץ שט"ז, ירושלים, תש"ה, 173–189.
- מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא, ספר סגל, הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים, תשכ"ה, 188–219.
- השמות "בהמה", "עיר" ו"בקר" ככינוי, "לשוננו", כרך כב, ירושלים, תשי"ח, 209–214.
- "את" בשירת המקרא, ע"ז לדוד (בן גוריון), [ירושלים], תשכ"ד, 568–584.
- תרגום יונתן ותפסיר ערבי של שירת דבורה, "ארץ ישראל", כרך ג', ירושלים, תשי"ד, 198–206.
- לתרגום השבעים לספר מיכה, "אשכולות" ספר ג', ירושלים, תשי"ט, 90–105.
- תרגום משלי, ספר השנה [בר אילן], ספר ח"מ שפירא, תשל"ב, 18–91.
- לתרגום מגלת רות, ספר השנה [בר אילן], רמת-גן, תשכ"ג, 190–194.
- תרגום שיר השירים, תרכ"ץ, שנה מ', ירושלים, תשל"א, 201–215.
- תפסיר תהלים בפרסית, ספר זכרון ליצחק בן-צבי ז"ל (ספונות ט') הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים, תשכ"ה, רצ"ז–שי"ט.
- פירוש רד"ק לתהלים, "ארשת", ספר שנה לחקר הספר העברי, ירושלים, תש"ך, 35–95.
- לפירוש נ"ך של ר' ישעיה מטראני, מחקרים במקרא ובמורח הקדמון, [לכבוד פרופ' ליונשטט], ירושלים, תשל"ח, 279–301.
- שיטת פרשנותו של מלבי"ם, "שדה אילן ב'", ספר זכרון לאריה אילן, ירושלים, 71–82.
- טעמי המקרא בדברי פרשני המקרא, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך א', הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים, תש"ל, קצ"ה–קצ"ט.

מפתח

ד יד 118	לב כא 25	כג יג 39 הע'	<u>בראשית</u>
יב כב 111 והע'	לב כט 26	כג טו 39	א כו 197
יב מה 145 והע'	לג 16	כג יז 39	א כט-ל 197
טו ח 175	לג יג 16 הע' 33	כד 28	ב כג 12 25
טו יז 457	לד 29	כד ב-ה 13	ג א ואילך 23
טו כ 119 הע' 12	לד ב 116	כד ו-ח 26	ג ג 26
טז כג 458	לד טז 112	כד ו 177 הע' 95	ג ד-ה 12 22
כא כא 109-10	לד כא-כג 15	כד נ 26	ג י-יג 26
כא כב 110	לד כג 34	כה כ 119	ד א 23
כא כט-ל 110	לה יד 115	כו כו 13	ד י 107
כד ה 457	לו טז-יז 15	כו ב-ד 13-14	ד יג-יד 22
כד ח 113	לו יט-כ 19 25	כו ג-ד 20	ד כג 51
כה ו 155	לו כב 25	כו ז 20	ד כה 12 25
לג יא 137	לו כו 107	כו יט 14 24	ו 196
	לו כו-כז 16 25	כו כה 24	ח טז-יז 197
<u>ויקרא</u>	לו לב-לג 19	כו כט 156	ח יח-יט 197
טז יג 111	לח ח יא 21	כו לא 24	ט יד 111
טז ל 106 457	לח טז-יח 24	כו לו 14 126	יא ד 17
יט טז 108	לח כ-כב 24	כו מא 14	יב א 147
כ כו 145	לח כה-כו 15	כו מא-מב 22	יב יא-יג 12
כב י 145 הע' 33	לט ח-ט 22	כו מג-מה 26	יב יב 25
כה ו-ז 197	לט יד-טו 18	כו מו 14 26	יד יג 117
כה כג 34	לט יז-יח 18	כז ד 25	יד כא 25
כה לו 191	לט יט 19	כז כ-כב 14 18	יד כא-כג 20
כה מה 34 הע' 16	מא ט-יב 22	כז לג 17	טז ה-ו 18
כו טו 152	מא טו-לז 30	ל א-ב 25	טז ו-ט 21
כו יט 135	מא כט-לא 30	ל א-ג 14	יח ג-ה 12 17 26
כו לג 132	מב א-ב 24	ל טו-טז 14 24	יח ו 25
	מב כא-כב 30	ל כ 17	יח יט 128
<u>במדבר</u>	מב לג-לר 16-17	ל כה-כז 26-27	יח כא 128 458
ג מה 194	מג כז-כח 31	ל לא-לג 14	יט ב 13 18
ה יב 128	מד ז-ח 30	לא א 25	יט ה-ט 23
ז פו-פח 195	מד ט-י יז 31	לא ג 148 הע' 57	יט ז-ח 13
י לה-לו 134-35	מה יז 193	לא ד-טו 28-29	יט יח-כב 23
יא כח 125 והע' 9	מז יח 193	לא יד-טז 25	יט יז 25 26
יב יג 205	מז כט-לא 16	לא כו-ל 26	כ ט 26
יז יא 111	מח יז 182	לא כז-לב 23	כ יב 156 הע' 126
יז יח 118	מט ב 53 הע' 2	לא לו-לז 25	כא י 22
יח טו 194	מט ח 131 156	לא מד 112	כא כו 27
יח כ 159	נד ה-ה 38	לא מט-נ 26	כג 27-28 33
כז 183		לא נא-נג 27	כג ו 36 117 והע' 18
כא כח 176	<u>שמות</u>	לב יא 146	כג י 37 119
כג יח 155	ב כה 129	לב יח-יט 21	כג יא 39

א ג 184	ב ח-ט 100	ה כו 183	כד ד טז 163
א י 41	ג ח 421	ו ח 184	כה ד 127
א טו-טז 166	ט ב 427	יא-כד 45 ואילך	כח ז 145
א יח 168	ט ט-ה 100	י ג 116	לא מט-נ 109
א כא 159 188	יא ח י-יא 88	י ד 195	לה טו 458
א כו 157	טו כ 132 הע' 70 ^a	יא א 116	לה לג 106
ב ו 171	טו כ 427	יב יא 116	
ג ג 82	יח כד 55	טו א 88	<u>דברים</u>
ג י-יא 421	יח כז מא 55	טז ב 426	ב כו 183
ג יט 64	יט יז 119	יח יט 421	ז ב-ג 112
ה ב 63-64	יט כג 115 הע' 2	כ א 99	ז יד 197
ה יג 64	יט לב 116 הע' 12	כ כח 120 הע' 50	יב טז 109
ה כא 172	כ א 156		יג ב 145 הע' 38 ^a
ו י 66 130	כ ט-י 182-183	<u>שמואל א'</u>	יג ו 184
ח ב 74	כ יג 439	ב ד 429	יט י 108
ח כג 425	כא ו 110	ב כ 426	יט ל 458
ט ב 428	כא ו ואילך 127	ו יד 118	כא ה 159
ט ד 73	כא ט 430	ט כד 426	כא יח 127 144
ט ח 421	כא י 197	י יא 156	כה יג 155
ט יט 183	כב 49 ואילך	י כג 38	כח כו 196
י יז 176	כב יד 161	יא א 116	לב כד 197
י יח 73	כב מ 54	יא א-ב 113	לב מב-מג 108
י כז 421	כג ד 428	יא ד-ו 99	לג ח 165
יא ד 198	כג יג 427	טו ד 424	לב כא 157
יא ז 196	כד טו 116	טו כ 459	לב כו כט 135
יא ט 205	כד כא 35	טז א 117	
יג ג 135		יז ה 425	<u>יהושע</u>
יג יג 178	<u>מלכים א'</u>	יז יח 421	א יח 127
יד יא 170	א נ 421	יז מד 196	ב 447-448
יד יט 72	ב ה 109	יז נה 424	ב יב 159 188
טו ט 428	יא יד 117	יח ג-ד 112	ב יח 20
טו ד 34 הע' 10	יז א 100 הע' 3	יח יט 103	ב יט 108
טז ה 149 159 88	יז א 144 הע' 30	יח כט 439	יא ח 425
יז א יג 428	כ לא-לב 38 הע' 59	יט יג 424	כב יז 439
יז יד 153	כא א 119 והע' 36	כ ל 424	כד יד 428
יח ה 432	כא ב 35	כב ט 120 הע' 45	
יח ו 197		כג כב 426	<u>שופטים</u>
כ ב 432-433	<u>מלכים ב'</u>	כה י 156	ג טו 116
כא ט 194	ד יג 38 והע' 58	כו ז 37	ד כא 429
כב טו 34 והע' 18	ה ב ואילך 96	כח ח 145	ה 42 ואילך
כב כד 426	יד כא 41	כח טו 434	ה ג 44
כג יג 130	טז טו 170	לא יא 100	ה יב 44 155
כו יג 167		<u>שמואל ב'</u>	ה יג 44
כח ה 79	<u>ישעיה</u>	א ט יט 429	ה יד 41 100
כח יא 426	א כ 177		ה טז יז 43

יג ה 129	כג טו 181	נא כג 172	כח טז 78
יד ד 166	כג כג 427	נב ח 133	כח יח 111
יד י 172	כה לח 128	נב יד 187	כט יד 172
	כה ט 138 הע' 117	נג ב-ה 424	כט יט 153
<u>יואל</u>	כט לב 37 38 הע' 58	נד ג 183	כט כב 70
א יח 194	ל יג 422	נו ב 187	ל א 78
א יט 176	לב ט 185	נו יב 158	לו 195 426
ב ג 176	לב יב 422	נו ו 153	ל טז 185
	מו ט 171	נח ב 152	ל כא 422
<u>עמוס</u>	מו ג 432	נח יא 65 422	ל כד 195
ב ג 173	מט כג 422-423	נט טז 70	לא ו 428
ב ו 154	נ לו 81	ס ג 164	לב א 151
ג ב 129		ס יח 172	לב ז 153
ג ה-ו 169	יתזקאל	סכ ת 182	לג א 76
ג ו 205	א יא 458	סג ה 70	לג יב 66
גיב 154	א כו 433	סג ט 69	לד טו 429
ג כד 151	ב ב 427	סג יב 182	לח ט 205
ג ו 205	ה א 432	סג יג-יד 194	מ יב 62
גיב 76 הע' 88 51	יא יא 423	סג יד 75	מ טו 69
ח ד 158	טז טז 423	סג יז 133-134	מא טו 180
ח ו 154	יז ד 430	סד ט 175	מא כג 66 162
	יט ה 439	סה יא 434	מא כח 189
<u>עובדיה</u>	כ כה 152	סה יז 178	מב ב ח 422
ח 176	כא לו 108	טו ח 429	מב יז 168
יט 103	כג יד כא 428	טו יז 434	מב יט 422 427
	כד ז-ח 107	טו כב 178	מג ב 176
<u>יונה</u>	כה ה 165		מג ג-ד 109
א ט 177 הע' 95	כח יג 164	<u>ירמיה</u>	מג יג 422
	כח טו 428	א יא 422	מד ג 176
<u>מיכה</u>	לא ט 164	ב יח 166	מד כ 421
א ד 240		ב לב 186	מד כה 80
ב א 174	<u>הושע</u>	ג יט 29 הע' 104	מה א 457
ב ח 136	ב י 155	ד יג 171	מה ב 434
ב ט 171	ב יא 185	ה טו 429	מה י 189
ב יג 132	ב כ 197	ו ו 429	מו יא 67
ה ו 187	ד א 148	ו יח 427	מו יג 178 181
כ י 174-175	ב ה יג 180	ט ב 430	מח יט 432
ז ב ד 184	ה ח 100	ט יד 181	מט יג 177
ז טז 174	ה יג 130	י טז 153	מט טו 156 הע' 123
ז ג 172-173	ו א 428	י כה 422	מט כה 427
ז ד 175	ו ו 148	יג ט-י 135	נ ט 185
ז ט 105 הע' 8	ז יא 166	יד ט 431	נא ב 432
זכ 149	ט ג 166	יד יג 146	נא ג 164
	יא יא 167	כב יג 151	נא ח ט 185
	יב ב 166	כג יד 165	נא יב 187

		<u>נחום</u>	
		א ז 129	
		א י 430	
		ב ג 135–136	
		<u>חבקוק</u>	
		א ח 185 הע' 124	
		ג ח 171	
		<u>צפניה</u>	
		א ג 196	
		א יח 108 הע' 23	
		ב ט 166	
		ג ג 173	
		<u>חגי</u>	
		ב כב 171	
		<u>זכריה</u>	
		ז יד 132	
		ח טו 146	
		ט ט 194	
		ט י 170 181 הע' 105	
		י יא 167	
		יא יז 182	
		<u>מלאכי</u>	
		ב ה 112	
		ב ד–ח 118 הע' 33	
		ב יד 113	
		<u>חזקיהו</u>	
		א ו 129	
		ב ז 205	
		ג טו 425	
		ה ח 194	
		ז יח 160 הע' 4	
		ח ה 187	
		ט ז 430	
		טו ה 153	
		יח 49 ואילך	
		יח א 53	
		יח ב 52 54	
		יח ו 54	
		יח ז 51 53	
צב ג 180	נו יא 150	יח ח 57	
צב ד 168	נח ח 428	יח יב 53	
צה ח 165	נח י 128	יח יד 52 57 161	
צה יא 151 הע' 76	ס ג 204	יח טו 51	
ק ה 151	סא ה 34 הע' 10	יח טז 57	
קב יד 185	סב יב 423–424	יח יט כ 53	
קג ו 147 152	סד ז 150 הע' 75	יח כג 57	
קי יז 157	סח יג 426	יח כט 51	
קו יח 177	סט ט 157	יח לב 53	
קו יט 169	סט יג 145	יח לו 52 56	
קו לה 106	סט יד יז 150	יח לח 57	
קו יא 162	סט כג 169	יחלט 54	
קו יז 154	סט כז 205	יח מב 56	
קו כב 189	עב א 152 156	יח מז 54	
קט ג 185	עב ב 151	יח מט 52 הע' 8 57	
קט כא 150 הע' 74	עב יב 158	יח נ 52 53 55	
קט כג לא 429	עג א 154	יח נא 56	
קיא ז 146 והע' 45	עג ט 178	כ ח 171	
קיג ה–ו 155	עג יא 161	כא ח 161	
קיד ד ו 180	עג כה 155 הע' 112 178–179	כב ג 180	
קטז א 52	עח טז 175	כב יט 153	
קטז ה 164 והע' 25	עח יז–יח 161	כה ה 184	
קטז י–יא 430	עח לו–לה 164 הע' 24	כז ג 150	
קיז ב 147	עט ב 196	כו י 181	
קכד ו 169	עט ב ואילך 107	כח ה 205	
קלב א 151 הע' 76	פ יח 181	כט ו 156 הע' 123	
קלה ד 164	פא ה 152	לה ז 430	
קלח ז 181	פא י–יא 43 הע' 5	לה יא 145	
קלט א 181	פב ו 162	לה כג 154	
קמ ו 169 הע' 50	פג טו 177	לט יג 157	
קמד ג 187	פג יט 161	מב ד 179	
	פד כ 167–168	מד ד 182	
	פד יא 168	מד כ 229	
<u>משלי</u>	פה ה 133	מו ה 162 והע' 15	
א יא 184	פה יא–יב 148 והע' 60	מז ה 135	
ג טז 183	פו יא 184	מה יח 131	
ד ג 154	פו טז 185	מט יט 131	
ה טו 176	פט יב 178	נד 178	
ח כה 180	פט יד 181	נ יד 162 והע' 15	
י ג 231	פט כג 169	נ כ 157	
יד לא 154	פט כז 181	נא ג 150	
טו ו 105	פט נ 151	נב ט 231	
טז ח 159 189	צ ג 187	נב י 168 הע' 41	
טז י 128	צא ז 183	נה טז 430	
טז יד 105	צא ט 161	נו ג 162	
טז לב 189			

ב"ב קרע"ב 41	נחמיה	א ח-ט 95	כא ח 146 הע' 48
מנח' כט א 194	א ו 179 הע' 97	א יא-יג 95	כא כ 237 הע' 54 ^a
חולין קיא ב 122	ב יב יד 194	א כ-כא 164	כו ב 167
חולין קלד ב 199	ג יט 119	ב ו 91	כט יד 149 הע' 67
מה יז א 97	דברי הימים א'	ב יד 96	ל ב 188
מד' חה' יט ז 334 והע' 48	כ כא-כב 102	ב יד 96	לא ו 158
תרגום שבעים	ז טו-טז 101	כ כא 98	לא כא 168
ירמיה	יא יג 145 הע' 38	ג יג 97	איוב
ט י 229	יב יט 156	ג טו 91	א ו ב א 86
י כב 229	טז ג 150 הע' 69	ד ג 94	ה כד-כה 87
מט לג 229	כא כב 35 הע' 30	ד ז 95-96	ז כ 84
יחזקאל	כח ד 156 הע' 126	ד ט-י 94-95	ט כד 85
כא ב ז 230 הע' 22	כט טו 34 הע' 11 157	ד יא 165	יג 86 151
	דברי הימים ב'	שיר השירים	יג-יד 104 הע' 5
מיכה	יד ח 166	ב יד 205 והע' 39	יא ג 82
א ב 234	לא ז 130	ד ג 20	יא יב 187
א ד 240	משנה, תוס',	ו א 156	יב ח 198
א ה 234	ומדרשים	ח א 156	יב כד 134
א ח 229 234	מע"ש פ"ד מי"א 238	ח ו 458	יג טו 86
א י 237	יומא פ"ג מ"י 238	ח יג 205	יד ב 41
א י-יד 232	ב"ק פ"ה מ"ז 194	איכה	טז יח 107
א יא 235 236 237	ב"ב פ"ו מ' ו-מ"ו 190	ב יג 130	יז ב 127
א טז 227	סנה' פ"ט מ"ה 192	ב יד 104 הע' 6	יח ג 87 167 195
ב א 237 238	מנחות פ"א מ"ב 190	כ כ 146 הע' 48	יח ד 86
ב ג 229	ספרי שופטים קפ"ח 41	ג כב 150	כ כט 153 163 הע' 20
ב ד 236	תוס' שביעית ו כה 36	ה ו 166	כא טו 85
ב ו 229	תוס' יבמ' ג ד 97	קהלת	כג ב 128
ב ח 230	תוס' ב"ק ז כד 194	ג טז 159 189	כה ו 170 187
ב ט 236 238	בבלי	ט יא 172	כו יג 163
ב יב 228 233	ברכ' יד סע"ב 192	ט יב 169 הע' 48	כט יד 151
ב יג 238	פסח' ג סע"ב 199	אסתר	כט כה 134 הע' 90
ב ג 237	פסח' נד א 195	ז ט 138	ל ז 89
ג ה 233	מגלה ט סע"ב 193	ח ו 117	לא ט-י 88
ג ו 235	מגלה כו ב 324	דניאל	לב ג 84
ג ז 235 237	מגלה כט א 132 133	יא לג 177	לב כא-כב 87
ג ט 228	נדר' פא ב 194	עזרא	לה ו-ח 187
ד א 228 233	סוטה לה א 115 הע' 3	גיב 130	לו ד 57
ד ד 235 238	ב"ק נט ב 190		לח כו 188
ד ה 234	ב"ק עז ב 189		מ יד 131
ד ט 236	ב"ב ח א 199		מ טו 196
ד יא 228	ב"ב סג ב 40 הע' 69		מ כח 116 הע' 8
ד יג 235			רוח
ד יד 236			א ג ה 97

		<u>נחום</u>	
		א ז 129	
		א י 430	
		ב ג 135–136	
		<u>חבקוק</u>	
		א ח 185 הע' 124	
		ג ח 171	
		<u>צפניה</u>	
		א ג 196	
		א יח 108 הע' 23	
		ב ט 166	
		ג ג 173	
		<u>חגי</u>	
		ב כב 171	
		<u>זכריה</u>	
		ז יד 132	
		ח טו 146	
		ט ט 194	
		ט י 170 181 הע' 105	
		י יא 167	
		יא יז 182	
		<u>מלאכי</u>	
		ב ה 112	
		ב ד–ח 118 הע' 33	
		ב יד 113	
		<u>תהלים</u>	
		א ו 129	
		ב ו 205	
		ג טז 425	
		ה ח 194	
		ז יח 160 הע' 4	
		ח ה 187	
		ט ז 430	
		טז ה 153	
		יח 49 ואילך	
		יח א 53	
		יח ב 52 54	
		יח ו 54	
		יח ז 51 53	
צב ג 180	נו יא 150	יח ח 57	
צב יד 168	נח ח 428	יח יב 53	
צה ח 165	נח י 128	יח יד 52 57 161	
צה יא 151 הע' 76	ס ג 204	יח טו 51	
ק ה 151	סא ה 34 הע' 10	יח טז 57	
קב יד 185	סב יב 423–424	יח יט כ 53	
קג ו 147 152	סד ז 150 הע' 75	יח כג 57	
קד יז 157	סח יג 426	יח כט 51	
קו יח 177	סט ט 157	יח לב 53	
קו יט 169	סט יג 145	יח לו 52 56	
קו לה 106	סט יד יז 150	יח לח 57	
קו יא 162	סט כג 169	יחלט 54	
קו יז 154	סט כז 205	יה מב 56	
קו כב 189	עב א 152 156	יח מז 54	
קט ג 185	עב ב 151	יח מט 52 הע' 8 57	
קט כא 150 הע' 74	עב יב 158	יח נ 52 53 55	
קט כג לא 429	עג א 154	יח נא 56	
קיא ז 146 והע' 45	עג ט 178	כ ח 171	
קיג ה–ו 155	עג יא 161	כא ח 161	
קיד ד ו 180	עג כה 155 הע' 112 178–179	כב ג 180	
קטז א 52	עח טז 175	כב יט 153	
קטז ה 164 והע' 25	עח יז–יח 161	כה ה 184	
קטז יא–יז 430	עח לו–לח 164 הע' 24	כז ג 150	
קיו ב 147	עט ב 196	כז י 181	
קכד ז 169	עט ב ואילך 107	כח ה 205	
קלב א 151 הע' 76	פ יח 181	כט ו 156 הע' 123	
קלה ד 164	פא ה 152	לה ז 430	
קלח ז 181	פא יא–יז 43 הע' 5	לה יא 145	
קלט א 181	פב ו 162	לה כג 154	
קמ ו 169 הע' 50	פג טו 177	לט יג 157	
קמד ג 187	פג יט 161	מב ד 179	
	פד ב 167–168	מד ד 182	
<u>משלי</u>	פד יא 168	מד כ 229	
א יא 184	פה ה 133	מו ה 162 והע' 15	
ג טז 183	פה יא–יב 148 והע' 60	מז ה 135	
ד ג 154	פו יא 184	מה יח 131	
ה טו 176	פו טו 185	מט יט 131	
ח כה 180	פט יב 178	נד 178	
י ג 231	פט יד 181	נ יד 162 והע' 15	
יד לא 154	פט כג 169	נכ 157	
טז ו 105	פט כז 181	נא ג 150	
טז ח 159 189	פט נ 151	נב ט 231	
טז י 128	צ ג 187	נב י 168 הע' 41	
טז יד 105	צא ו 183	נה טז 430	
טז לב 189	צא ט 161	נז ג 162	

כא ח 146 הע' 48	א ח-ט 95	נחמיה	ב"ב קרע"ב 41
כא כ 237 הע' 54 ^a	א יא-יג 95	א ו 179 הע' 97	מנח' כט א 194
כו ב 167	א כ-כא 164	ב יב יד 194	חולין קיא ב 122
כט יד 149 הע' 67	ב ז 91	ג יט 119	חולין קלד ב 199
ל ב 188	ב יד 96		גדה יז א 97
לא ו 158	ב יד 96	דברי הימים א'	מדר' תה' יט ו 334 והע'
לא כא 168	ב כא 98	ב כא-כב 102	
	ג יג 97	ז טו-טז 101	תרגום שבעים
איוב	ג טו 91	יא יג 145 הע' 38	ירמיה
א ז ב א 86	ד ג 94	יב יט 156	ט י 229
ה כד-כה 87	ד ז 96-95	טז ג 150 הע' 69	י כב 229
ז כ 84	ד ט-י 95-94	כא כב 35 הע' 30	מט לג 229
ט כד 85	ד יא 165	כח ד 156 הע' 126	
יג 86 151		כט טו 34 הע' 157 11	יחזקאל
יג-יד 104 הע' 5	שיר השירים	דברי הימים ב'	כא ב ז 230 הע' 22
יא ג 82	ב יד 205 והע' 39	יד ח 166	מיכה
יא יב 187	ד ג 20	לא ז 130	א ב 234
יב ח 198	ו א 156		א ד 240
יב כד 134	ח א 156	משנה, תוס',	א ה 234
יג טו 86	ח ו 458	ומדרשים	א ח 229 234
יד ב 41	ח יג 205	מצ"ש פ"ד מי"א 238	א י 237
טז יח 107	איכה	יומא פ"ג מ"ו 238	א י-יד 232
יז ב 127	ב יג 130	ב"ק פ"ה מ"ז 194	א יא 235 236 237
יח ג 87 167 195	ב יד 104 הע' 6	ב"ב פ"ו מ"ו-מ"ז 190	א טז 227
יח ד 86	ב כ 146 הע' 48	סנה' פ"ט מ"ה 192	ב א 237 238
כ כט 153 163 הע' 20	ג כב 150	מנחות פ"א מ"ב 190	ב ג 229
כא טו 85	ה ו 166	ספרי שופטים קפ"ח 41	ב ד 236
כג ב 128		חוס' שביעית ו כה 36	ב ו 229
כה ו 170 187	קהלח	חוס' יבמ' ג ד 97	ב ח 230
כו יג 163	ג טז 159 189	חוס' ב"ק ז כד 194	ב ט 236 238
כט יד 151	ט יא 172		ב יב 228 233
כט כה 134 הע' 90	ט יב 169 הע' 48	בבלי	ב יג 238
ל ז 89	אסתר	ברכ' יד סע"ב 192	ג ג 237
לא ט-י 88	ז ט 138	פסח' ג סע"ב 199	ג ה 233
לב ג 84	ח ז 117	פסח' נד א 195	ג ו 235
לב כא-כב 87		מגלה ט סע"ב 193	ג ז 235 237
לה ו-ח 187	דניאל	מגלה כו ב 324	ג ט 228
לו ד 57	יא לג 177	מגלה כט א 132 133	ד א 228 233
לח כו 188	עזרא	נדר' פא כ 194	ד ד 235 238
מ יד 131	גיכ 130	סוטה לה א 115 הע' 3	ד ה 234
מ טו 196		ב"ק נט ב 190	ד ט 236
מ כח 116 הע' 8		ב"ק עז ב 189	ד יא 228
		ב"ב ח א 199	ד יג 235
רות		ב"ב סג ב 40 הע' 69	ד יד 236
א ג ה 97			

הבא 258 הע' 79	הא 326 327 331 333	ב יג 317	הג 239
ויד 249 הע' 81	הג 321 325	ב יד 318 הע' 7 320	הד 236 237
ו יח 259 הע' 83	הו 324	ב טז יט 320	הה 237
וכ 259 הע' 84	הז 325	גא 317	הו 233 234 235 238
וכו 260 הע' 87	הי 329 333 334	גב 320	וא 239
וכט 260 הע' 92	היב 325	גג 319	וב 233
ולה 312	הטז 322 325	גז 320	וג 239
זי 261 הע' 93	וא 324	גח 317 319	וה 233
חה 262 הע' 95 96	וב 321 328 329	גי 318 320	ו ו 232
חיא 262 הע' 97	ו ו 326	גיד 317	ו ז 237
חכג 248 הע' 29	ו ז 331	גטו 320	וט 239
חכח 263 הע' 98 99	וח 327 והע' 18	דה 320	וט-י 236
טא 263 הע' 100	וט יא 328	דטו 318 320	וי 235
טב 263 הע' 101	זא 325 333		ו יא 233
טה 264 הע' 102	זב 325	<u>שיר השירים</u>	ויג 238
טח 264 הע' 103 104	זג 329	אא 325 והע' 9	ויד 237 והע' 54 239
טיד 264 הע' 105 308	זה 326 327 331	אב 317 328	וטז 240
טיח 264 הע' 106 107	זז 321	אג 324	זא 237 238
יד 308	זי 329	אד 321-322	זב 236 238
יללא 265 הע' 110 111	זיא יב 322	או 333	זג-ד 230
יאה 265 הע' 112	זיג יד 329	אט 324	זח 235
יאוטו 266 הע' 115	חא-ב 324	אי 325	זיב 233 236 239
יאה 247	חג 322	איב 329	זיז 233
יאוכו 266 הע' 116 295	חד 328	א יג 322	זיח 238
יבכח 267 הע' 120	חו 330	איד 322 323 326 327 330	
יגב 255 הע' 68	חז 324 325	אטז 321	<u>איכה</u>
יגח 268 הע' 121 122	חט 330	בד 325	דג 229
יגיא 268 הע' 123	חיא 322 325 330	בוזח 323	
יגז 268 הע' 124	חיב 327	בט 324	<u>תרגום ארמי</u>
ידיד 269 הע' 127	חיג יד 335	ביא 322	שופ' הח 44 והע' 12
יד יט 270 הע' 128		ביג 325	עמוס ח יא 319
ידכג 297	<u>איכה</u>	ביד 328	תה' עט דיב 288 הע' 169
ידכו 270 הע' 129	איב 318	בז 326	
טוד 295		גב 323	<u>תר' רות</u>
טויג 273 הע' 141	<u>תרגום משלי</u>	גד 324	אא 318-319
טוכח 270 הע' 130	אח 249	גה 322 323	אג 318
טוג 271 הע' 131	איא 249 הע' 38	גו 332	אד 320
טוד 295	בגה 247	גיא 321 326	אהו 318
טויב 271 הע' 133 295	גח 253 הע' 60	דא 327	אטא 320
טזטו 272 הע' 133 * 34	גכד 309	דב 322 331	איב 319 320
טזז 272 הע' 135	גכו 247	דג 323	איגטז 320
טזיח 272 הע' 136	גכו 255 הע' 66 295	דד 333	אזכב 317
טזכו 297	דיט 256 הע' 73	דז 329	בא 320
טזלב 273 הע' 138	דכה 257 הע' 74	דיב 330	בז 317
טזלג 273 הע' 139	היד 258 הע' 78	דטז 326 329 332	ביב 319

סא ג 353	לה טו 347	לא כז 294 הע' 185	יז ג 273 הע' 140
סב יא 344	לה יט 353	לא ל 247	יז כב 273 הע' 141
סג ז 352	לו ג 345		יז כד 273 הע' 142
סה ב 347	לו כ 347	<u>תפטיר חהלים</u>	יח כב 274 הע' 143
סה ג 353	לו כג 343	א ב 343	יח כח 254 הע' 61
סו טז 346	לח ג 353	ב ג 345	יט א 308
סח ז 352	לט ה 347	ב ה 351	יט ג 275 הע' 144
סח ט 347	מ ב 349	ג ז 353	יט ו 275 הע' 145 295
סח יג 345	מ ח 347	ד ה 346	יט יד 275 הע' 146
סח כג 350	מא יב 353	ה ב 340	כ ב 276 הע' 147
סח כח 347	מב ז 349	ה ד ה י 348	כ ד 276 הע' 148 295
סח לב 344	מב ט 341	ו ו 342	כ יד 295
סט יג 350	מג ג 349	ח ב 347	כ כ 277 הע' 150
סט לו 346	מד ג 343	ח ג 350	כ כה 277 הע' 151
עג ג 346	מדי י 340	ט ז 343	כא יג 308
עג ט 351	מדי יט 351	ט יג 342	כא ל 295
עג י 347	מד כד 340	ט טו 350	ככ יד 280 הע' 156
עג יא 352	מה ו 346	יא ו 343	כג ד 296
עג כה 344	מה י 343	יב ג 346	כג י 281 הע' 158
עד ה 351	מה יא 345	יב ו 353	כד ה 282 הע' 159 308
ער יא 352	מז ו 340	יג ד 351	כד יב 282 הע' 161
עד יד 349	מז ד 342	יז יג 346	כד כ 282 הע' 159
עד טז 347	מז ו 353	יז טו 350	כד לא 283 הע' 161*
עו יא 340	מח ה 353	יח ה יח כ ל 343	כד לב 283 הע' 162 308
עח טא טו 19	מח י 349	יח מב 348	כה ד 284 הע' 163
פא ז 353	מח טו 352	יח מה 349	כה טו 297
פא ח 349	מט יב 350	יח מז 347	כה יח 285 הע' 164
פג ב 353	מט יד 352	יט ב 343	כה כ 285 הע' 165 166
פג י 348	מט טו 349	כא ד 351	כו ז י 296
פג טו 345	מט טז 343	כא ז 340	כו כז 287 הע' 168
פג יט 345	נ ה 343	כב ז 342	כו י 288 הע' 169
פד ו 348 50	נ יח 347	כב יח כג כט 347	כו כא 288 הע' 171
פדי 352	נכ ד 347	כה ח 349	כו כח 289 הע' 172
פה יד 352	נד ה 340	כו ג 350	כח ד 289 הע' 173
פז ח 344	נה יט 349	כח ו 340	כח י 312 הע' 214
פז ב 350	נה כ 352	כט י 347	כח יז 289 הע' 174
פז ד 344	נו ז 343	ל י 342	כח יט 290 הע' 175
פח ב 346	נח ג 346	לא יג 343	כח כז 290 הע' 176 177
פח ו 350	נח ה 343 349	לב ח 345	כט ה 291 הע' 178
פט ד 345	נח י 345	לב ט 351	כט ט 291 הע' 179
פט לו נב 52	נט ד 352	לג יז 345	כט טז 291 הע' 180
צ ב 348	נט יא 344	לג יט 342	כט יט 291 הע' 181
צ ג 352	נט יב 349	לד ו 343	ל לא 293 הע' 182 183
צ י 344	ס ב 344	לד יד 342	לא ד 296
צה כ 342	סי 349	לד כב 353	לא כא 308

צוה 344	פ"י רד"ק	צננה=צקר 56	"הוקיע" 127
צוט 345	לחללים	ענרים=עניים 153 הע' 99	הר וגבעה 180
צוז 348	כב יז כג 414	עני ואביון 153	"זעיר" בישע' 68
צטד 352	כג א 411	ערי מבצר 174	"חזה" 136
קא ו 345	כה טו 414	פועלי און 174	חטר 71
קג ה טו 352	לג י 414	פת ומוקש 169	תי ותי 124
קד כו 341	מב ה 409	פסל ומסכה 168	תכמה ודעת 172
קד לה 351	מד ד 409	צדיק=דל 154 והע' 103	חלק ונחלה 184
קה טו 348	מד יב 414	קבע=גול 126	חמל, חס ורחם 447
קה לה 352	נג ב 414	קדוש וקדש 125	חנן ורחום 126
קה לט 344	פה ט י 417	קן 167 הע' 38	חנם=מתנה 35 הע' 28
קו ג כה 351	פט א לט 418	קנא וקנוא 125	חסד ואמת 146 ואילך
קז ט 348	קח ה 415	קשה ערף 128	חסין וחלן 124
קט כד 346	קכ ב 414	"ראה" 136	חק ומשפט 152
קי ו 352	קכו ה 415	ראש ולענה 171	חרון וחרון אף 128
קיב י 344	קכט ח 414	רכב ומרכבה 171	טוב לפני 139
קיג ו 346	קלה ה 414	רמה ותולעה 169	יד=שמאל 3-182
קיד כו 348	מלים ולשונות	שב ה'=השיב ה'	יד ימין 2-181
קיט ל צו 349	אָביר ואָביר 124 והע' 15	שבע=רוה	יום ולילה=חמיד 179-180
קיש צח 353	האדון 124	שמה ושרקה 173	יין ושכר 145
קיש קיד 350	אדוני ואדונים 123 והע' 4	שמים וארץ 8-177	ימין ושמאל 183
קיש קכו 351	אוב וידעוני 147	שמע לקול 447	הכהן=כהן גדול 120
קיש קעו 344	אֹה והתאווה 53 הע' 2	שר ושופט 172	כהן הראש=כהן גדול 121
קכ ו 346	אות הברית 111 ואילך	שרק 173	כופר 110 והע' 53
קכא א 344	א"ל וא"ל 58 הע' 4	תושב ושכיר 34 144	מ' ומן 57 והע' 6
קכא ה 353	אמר לפני 137	תקה 425	מוער בישע' 69
קכא ח 344	אמת ומשפט 146		מים נחלים 175
קכב ה 344	"אנף" 128		מלוא 425
קכד ו 340	ארור לפני 139		מסוכת חדק 175
קכה ה 348	ארץ וחוצות 172		מעל 128
קכו ב 344	ארץ מולדת 147		מרָאָה ומרָאָה 125
קלא ב 352	אש להבה 7-176		מַשְׁכָּר 71
קלב ב 350	"את" אחרי נפעל וכו' 137		משפט וצדק/ה 2-151
קלז ג 348	"אתא" 61		מחים 425
קלח ו 348	אחמול 230 והע' 25		נאץ 130
קלט טו 351	בחיר ובחור 124		נסיסא 73
קלט יח 340	בכה לפני 138		נפש 425
קלט כד 348	בן ישי 115 הע' 2		"סגר" בישע' 63
קמג א 346	"בעא" 62		סוס ורכב 170
קמריב 346	בקש מלפני 139-140		סמך=עזר 70
קמז יח 342	"ברא" 123 הע' 1		צָבָד בישע' 68 הע' 45
קמח ט 352	גבור=גבר 54		עגל מסכה 169
	דל ואביון 153		עולה ומנחה 170
	"הביט" 136		עולם 425
			עם הארץ 37 והע' 184

קיצורים וראשי תיבות

דה"ב — דברי הימים ב'	אאו"ל — אדוני אבי זכרוננו לברכה
דה"י — דברי הימים	רבי אב"ע — רבי אברהם בן עזרא
ד"ו — דפוס ויניציאה	אדר"נ נר"א — "אבות דרבי נתן" נוסח א'
ד"ח — דפוסים חדשים	אה"ת — "הגדות התלמוד"
ד"י — דפוסים ישנים	או"ג — "אוהב גר"
דירי(נכורג)	או"ו — "אור זרוע"
ד"נ — דפוס נאפולי	אח"כ — אחר כך
ד"ס — "דקדוקי סופרים"	איכ"ר — "איכה רבא"
דפוס שאלוניקי	ואכמ"ל — ואין כאן מקום להאריך
ד"פ — ד' פעמים	אס(תר)
דפו(סים)	אע"ג — אף על גב
דפו(ס) שלונ(ניקי)	אע"פ — אף על פי
ד"ק — דפוס קושטא	וא"צ — ואין צריך
דפוס קרימונא	א"ר — אמר רבי
ד"ר — דפוס ראשון	ב"ב — "בבא בתרא"
הד"ד — הן דיא דיאויך	בג"ע — בגן עדן
(=שנים שהם אחד)	ב"ו — בשר ודם
הו(שע)	ביה"ש — בין השמשות, בין השיטין (=השורות)
הו(צאת) לו	בכ"ז — בכל זאת
הוצ(את)	בל"ג — בלא נדר
המו"ל — המוציא לאור	בל"ס — בלא ספק
הנ"ל — הנוכר/הנוכרים לעיל	ב"מ — "בבא מציעא"
הע(רה), והע(רת)	במ(דבר), במד(בר)
העוה"ב — העולם הבא	ב"ס — "בן סירא"
בהק(בלות), בהקב(לה)	ר' אברהם ב"ע — בן עזרא
הקב"ה — הקדוש ברוך הוא	בע"ה — בעזרת השם
ויק(רא), ויק(רא)	בע"פ — בעל פה
ויק"ר — "ויקרא רבא"	ב'פ — ב' פעמים
זכ(ריה)	כ"ק — "בבא קמא"
ח"ל — חה לשונו	בר(אשית), בר(ייתא)
ז"ל — זכרוננו לברכה	בר(בי)
זללה"ה — זכרו לברכה לחיי העולם הבא	ב"ר — "בראשית רבא"
זצ"ל — זכר צדיק לברכה	ברכ(ות)
ח"א — חלק א'	בר"ר — "בראשית רבא"
ח"ב — חלק ב'	גמ"ח — גמילות חסדים
חב(קוק)	ג"פ — ג' פעמים
ח"ג — חלק ג'	ד"א — דבר אחר, ד' אמות
חילופי גירסאות	דב(רים)
ח"ד — חלק ד'	ד' בומ' — דפוס בומבירגי
חז"ל — חכמינו וזכרונם לברכה	ד"ה — דבור המתחיל
חמ"ד — חסר מקום דפוס	זה"א — דברי הימים א'

חש"ד — חסר שנת דפוס
חשמ"ב — "חשמונאים ב"
חשמ"ד — "חשמונאים ד"
ט"ד — טעות דפוס
ט"ס — טעות סופר
י"א — יש אומרים
יהו(שע)
יה"כ — יום הכיפורים
ית(וקאל), יחז(קאל)
"יל(קוט שמעוני)"
י"מ — יש מפרשים
יר(מיה)
"ירוש(למי)"
ידמ(יה)
יש(עיה), ישע(יה)
וכ"ה — וכן הוא
וכה"א — וכן הוא אומד
כה"ג — כהן גדול
כה"י — כתב היד
כתבי היד
כ"י — כתב יד
כ"י א"פ — כתב יד אוכספורד
כיו"ב — כיוצא בזה
כ"י — כתבי יד
כ"מ — כתב יד מינכן
כ"כ — כך כתב
כנ"ל — כנזכר לעיל
כצ"ל — כך צריך לקרוא
ל(שון)
לג(רד)
לי(תא)
לכהפ"ח — לכל הפחות
ול"נ — ולי נראה
לנצ"ל — לשון נופל על לשון
לע"ע — לעת עתה
לפ"ד — לפי דעתי
לפע"ד — לפי עניות דעתי
לפענ"ד — לפי עניות דעתי
מ"א — "מלכים א"
מ"ב — "מלכים ב"
מדר"י — "מכילתא דר' ישמעאל"
מדרשב"י — "מכילתא דר' שמעון בן יוחאי"
מו"מ — משא ומתן
מו"ק — "מועד קטן"

מו"ר — מורי ורבי
מחז"ו — "מחזור ויטרי"
מ"ב — "מתנות כהונה"
מל(שון)
מל"א — "מלכים א"
מל"ב — "מלכים ב"
מלה"ד — משל למה הדבר דומה
מ"מ — מכל מקום
מס(כת)
מצ"ד — "מצודת דוד"
מש(לי), מש(נה), מש(ורש)
מ"ש — "מלאכת שלמה"
מ"ש — מה שכתב, מה שכתבתי
נ"א — נוסח אחר
נו(סף)
נו"נ — נושא ונותן
נוס(ח), נוס(ף)
נחמ(יה)
נ"י — נרו יאיר
ס"א, ס"ב... — ספר א', ב'
הס"ד — הסלקא דעתין
סה"ש — "ספר השרשים"
סו(רי)
סומ(כוס)
סנה(דרין), סנהדר(רין)
סע"א — סוף עמוד א'
ספ"א — סוף פרק א'
ע(רך)
ע"א, ע"ב — עמוד א', עמוד ב'
עאכ"ו — על אחת כמה וכמה
ע"ה — עליו השלום
עו"ש — ערוך השלם
לעוה"ב — לעולם הבא
עו(רא)
ע"ז — על זה, עבודה זרה
עט"ר א"מ וללה"ה — עטרת ראשי אבא מאר
זכרוננו לברכה לחיי העולם הבא
ע"י(ן)
ע"י — על ידי, על יד, "עין יעקב"
ע"ז — על ידי זה
ע"כ — עד כאן
עכ"ל — עד כאן לשונו
עמ(וס)
ע"פ, עפ"י — על פי

עפי"ר — על פי רוב

עקי(לס)

ע"ש — עיין שם

פ"א — פעם אחת

פרק א'

פרשה א'

פי(רש), פי(רוש)

פיס(קא)

פסיק"ר — "פסיקתא רבתי"

פפד"מ — פרנקפורט דמיין

פשי(טחא), פשיט(חא) = התרגום הסורי

צ"ל — צריך לקרא

צ"ע — צריך עיין

צפ(ניה)

קה(לח)

קה"ר — "קהלת רבא"

ר"א בנו של ריה"ג — ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי

ר"א מבלגנצי — ר' אליעזר מבלגנצי

ראב"ע — ר' אברהם בן עזרא

ר"ג — רבן גמליאל

רבנו גרשום (מאור הגולה)

רד"ק — ר' דוד קמחי

ר"ה — ראש השנה

רו"ר — "רות רבא"

ר"ח — רבנו חננאל

רז"ל — רבותינו זכרונם לברכה

ר"י אשכנזי — ר' יוסף אשכנזי

ריב"ג — ר' יונה בן ג'נאח

ריב"ל — ר' יהושע בן לוי

רי"ד — רבנו ישעיה דטראני

ר"ל — רצונו לומר

רלב"ג — ר' לוי בן גרשום

רמב"ם — ר' משה בן מיימון

רמב"ן — ר' משה בן נחמן

ר"ן — רבנו נסים

רס"ג — רב סעדיה גאון

ר"ע — ר' עקיבא

ר"ע ספורנו — ר' עובדיה ספורנו

רע"א — ראש עמוד א'

רע"ב — ראש עמוד ב'

רבנו עובדיה מברטנורא

רפ"א — ראש פרק א'

ר"ש — ר' שמעון

הר"ש פרחון — הרב שמואל פרחון

רשב"י — ר' שמעון בן יוחאי

רשב"ם — ר' שמואל בן מאיר

רש"י — ר' שלמה יצחקי

ש(ורש)

ש"א — שמואל א'

ש"ב — שמואל ב'

שד"ל — שמואל דוד לוצאטו

שה"ג — שאר הגירסאות

שה"ש — שיר השירים

שופ(טים)

שמ(ות)

שמ"א — שמואל א'

שמ"ב — שמואל ב'

שמ"ר — "שמות רבא"

וש"נ — ושם נסמן

ש"ק. — שבת קדש

ת(מורת), ת(חת)

ת"א — תרגום אונקלוס

תל"אביב

תדר"י — תנא דבי ר' ישמעאל

תה(לים), תהל(ים)

תרי"ט — "תוספות יום טוב"

תוס(פתא), תוס(פות)

ת"י — תרגום יונתן

תיאו(דוטיק)

ת"כ — "תורת כהנים"

תל(מוד)

ת"ל — תלמוד לומר

תפ(סיר)

תר(גוס)

לוח תיקונים

צריך להיות	כתוב	שורה	עמוד
מארעית	מקרקעית	3	40
השלם: ובן הנוסח בהוצ' לגרד	—	הע' 2	85
ג' א'	פ"ג מ"א	6	87
לא פירש	לא פירוש	9	129
את בן היחיד	את בן יחידך	3	148
ובעלי התוספות*	ובעלי התוספות	הע' 112	155
מאי שנא	שנא	מ4	192
ב"Σ	ב"Z	הע' 63	240
עוד עד עלמא	עוד עלמא	11	322
ועי' רש"י	וע"י רש"י	16	434

*By The Magnes Press
The Hebrew University
Jerusalem 1984*

ISBN 965-223-515-6
Printed in Israel
at Ahva Cooperative Press, Jerusalem

**BIBLICAL STUDIES IN
TEXTS, TRANSLATIONS AND
COMMENTATORS**

By

E. Z. MELAMED

THE MAGNES PRESS, THE HEBREW UNIVERSITY, JERUSALEM

E. Z. MELAMED

**BIBLICAL STUDIES IN
TEXTS, TRANSLATIONS AND COMMENTATORS**